

श्लोकः

कोशं शब्दार्थं चिन्तामणि मय रहितं पूर्णभावेन पूर्णं
कृत्वा श्रीसज्जनेश खिदिवपथ गत स्तत्प्रचाराय लोके ॥
तत्सूनु स्तातभक्तो नरपति फतहः सिंह भूपैकवीरः
विद्वत्कण्ठैकशोभा भरणविधिरुचिः प्रेपयत्येक कोशम् ॥ १ ॥

श्रीम त्फतह सिंहस्य नृपतेः परमा ज्ञया ॥

कविराजः श्यामलाख्यः कोशं प्रेपयति ध्रुवम् ॥ २ ॥

By order of H. H. Maha Rama Falah Singh
Presented to the Library, As. Society, Bengal
Calcutta

Madras
July 2/86

(S.C.) H. H. Shyamul D.

Vol II

NOTICE.

THE SHABDARTH CHINTAMANI.

A NEW SANSKRIT LEXICON.

This new and valuable work, in the compilation of which Brahmā-vadhūta Shri Sukhānand Natha of Delhi, spent more than thirty years of his life, contains (as its name implies) the meanings of all words in general and colloquial use.

The following is a resumé of the plan on which this most useful work has been arranged:

1st. The word-forms have been tested by the process suggested in the Grammatical Sūtras of Pāṇini.

2nd. The meanings of the words are derived from their roots, by which means not only correctness, but clearness of conception are secured. The Primary meaning is given first, and others are described according to their logical order.

The utmost care has been taken to express the meanings of the words in the best and simplest language - a feature in the construction of this work, which cannot fail to recommend it above all others for practical use.

3rd. Another point is well worthy of notice in the work, viz; that words which have special reference to Aryan Literature whether the Smṛtis, Purāṇs or Vedas, are clearly and briefly explained.

4th. Special attention has been paid to the full definition of Scientific and Technical terms, whether these occur in the Vedas, Vedāṅgas, Śāstras, Chemistry, Mechanics or Music.

5th. The descriptions of weapons of warfare, metals, precious stones; and the directions for preparing the different kinds of soil for planting garden - and forest-trees are fully given.

6th. The officinal and non-officinal properties of drugs and the immediate causes of those diseases for which they may be given, have been fully described according to the best Medical Treatises on the subject.

7th. The author has specially adapted his work for Educational purposes in explaining the various Figures of Rhetoric employed in Poetry; also those feelings Poetry is calculated to

excite, and by describing the different Metres.

8th. In the arrangement of the words the Alphabetical order is strictly preserved.

From these points it will be clearly seen that this excellent work will be an unerring guide to those who seek information on Political as well as Practical matters.

Fully convinced of the usefulness of such a Lexicon, Aḍi Gaur, Pt. Ghāsi-Rām (late Gumasta of Govt. Commr. Agra) resolved to undertake the publication of the first 2 Vols. as far as the letter [अ] but on account of the want of pecuniary assistance, he could not finish the remaining portion of the Dictionary.

About 16 years ago, the first two volumes were published, and are now in the libraries of many of the Chiefs, Nobles and Princes of India, who deeply regret that the remaining 2 vols. are not in their possession.

However, no one seemed willing to undertake this arduous and important task until H. H. the late Mahā Rānā Sajjan Singh, G. C. S. I. of Meywār, who during his life-time was the Patron of Art and Literature, on hearing through Kavi Rāja Shyāmal Dās of this unfinished Dictionary, issued orders that the remaining 2 vols [3rd & 4th.] should be printed in the Rāj Press with all possible rapidity. So minute were H. H. the late Mahā Rānā's directions that he expressed the desire that the same kind of paper be used and type of equal clearness and legibility employed as in the first two volumes.

In fulfilment of His Highness' wishes, the work has been completed.

It is therefore requested that those who are desirous of obtaining the Lexicon send their names and full address to the undersigned.

Oodeypore,

June 1883

Pundit, Bansi Dhar

Manager,

=

S/O
491.23
S 113 n
v. 2

510
491.23
51130

चकास

चः

॥॥॥॥॥

च । अ । अन्वाचये ॥ यच्चैकस्य प्राधा-
न्येनाऽपरस्य गौण्येनाख्यानं सो-
न्वाचयः । यथा । भोवटो भिच्छा-
मट गाञ्चानयेति । अत्र भिच्छाट
न प्रधानं तत्कुर्वाणो यदि गां-
पश्यसि तदा तामप्यानय नोचेत् भि-
क्षामेवाटेति ॥ समुच्चये । परस्पर
भिरपेक्षया नेकस्यै कस्मिन्नन्वये ॥
वृद्धा । ईश्वरं गुरुष्व भजस्वेति । उ-
भयत्र न समासोऽसामर्थ्यात् ॥ इत
रेतरयोगे । अन्योन्यार्थे । मिलिता
नामन्वये ॥ समाहारे । समूहे ॥ प-
चान्तरे ॥ पादपूरणे ॥ अवधारणे ॥
हेतौ ॥ तुल्ययोगितायाम् ॥ धिनि
योगे ॥ चनति चिनेति वा । चन
शब्दे चिञ्चयने वा । अन्येभ्योपीति
उः ॥ दौचकारावविलम्बस्तु चकौभ-
वतः ॥ चण्० यद्यर्थे णित् । समुच्चया
दौत्वननुबन्धः ॥

चः । पुं । चण्डेशे ॥ कच्छपे ॥ चन्द्रे ॥
चौरे ॥ चवर्णे ॥ चि । दुर्जने ॥ नि-
र्वीजे ॥

चकासत् । चि । प्रकाशमाने ॥ चका

चक्रः

स्ति । चकासदीप्तौ । लटः शत्रा-
देशः ॥

चकितम् । न । भयसंभ्रमे ॥ चि । श-
ङ्किते ॥ भीते ॥ तस्यलक्षणम् । प्रि-
याग्रे चकितं भीते रस्थानेपि भयं
महदिति ॥

चकिता । स्त्री । अष्टिसंज्ञकषोडशाक्ष-
रायां वृत्तौ ॥ भात् समतनगै रष्ट-
च्छेदेत्यादिहचकिता ॥ दुर्जयदनु-
जयेत्सी दुश्चेष्टाशतचकिता यद्भुज-
परिघनाता यातासाध्वसविगमम् ।
दीव्यनिदिविघ्नमात्रा शश्वन्नन्दनवि-
पिने गच्छत शरणं कृष्णं भोभीता
भवरिपुतः ॥

चकोरः । पुं । स्वनाम्नाप्रसिद्धे पक्षि-
श्रेष्ठे । कौमुदीजीविनि । चन्द्रिका
पायिनि ॥ चटकं शीतलं रुच्यं वृ-
ष्यं कापिञ्जलाभिषम् । तद्वच्चकोर-
जं मांसं दृष्यञ्च वलपुष्टिदम् ॥ च-
कति । चकटसौ । कठिचकिभ्या-
मेरन् ॥

चकोरकः । पुं । चकोरे ॥ स्वा० कन् ॥

चक्रः । पुं । कोके । चक्रवाके । चक्रवा-
इतिप्रसिद्धे पक्षिणि ॥ न । व्रजे । ग-
णे ॥ सैन्ये ॥ रथाङ्गे । चक्रा पैया-
इतिचभाषा ॥ राप्ते ॥ दम्भान्तरे ॥
कुम्भकारोप करणे । चाक इतिभा-

चक्रः

षा ॥ अक्षविशेषे । प्रहरणे ॥ पुट-
भेदे । जलावर्त्ते ॥ ग्रामजाले ॥ त-
गरूप्ये ॥ महाभारतप्रसिद्धे व्यूह
विशेषे ॥ तैलयन्त्रे ॥ मूलाधार-
स्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाक्षा
खेषु शरीरस्थेषु पटसु ॥ सर्वतोभ-
द्रादौ । देवार्चाधारयन्त्रे ॥ मन्त्रदी-
प्तिपयोगिष्वकडमादिषु ॥ श्रीच-
क्रे ॥ कैलिकानां हितार्थाय श्री
सदाशिवोक्तषु महाचक्रादिपञ्चसु
॥ यथा । श्रीश्वरउवाच । चक्रं पञ्च
विधंप्रोक्तं श्रीतन्त्रैरुदयाम्बले । विधि-
नापूजितं चक्रं सौख्यमोक्षफलं लभे-
त् ॥ महाचक्रं चक्रराजं दिव्यचक्रं त-
थापरम् । वीरचक्रं चतुर्थं च पशुच-
क्रं पञ्चममिति ॥ पञ्चचक्रे सका-
माना मधिकारः । यथा । राजचक्रं रा-
ज्यदं स्यान् महाचक्रन्तु मोक्षदम् ।
देवचक्रं देवचक्रं वीरचक्रन्तु सिद्धि-
दम् ॥ पशुचक्रन्तु दारिद्र्यदुःखशो-
कामयप्रदम् । काप्येदं चिन्ताहीने
सर्वचक्रन्तु निष्कलमिति ॥ सकामा-
श्चैव निष्कामादिविधा भुविमानवाः ।
क्षुद्राश्चः कामिनोऽप्ये तेषामत्रा-
धिकारिता ॥ * ॥ ब्रह्मनायतु प्रो-
क्तं शैरवीचक्रमुत्तमम् ॥ ब्रह्मज्ञान-
यतानान्तु तत्त्वचक्रे ऽधिकारिता ॥ य-

चक्रकः

थोक्तं श्रीमहानिर्वाणे । नाचाधिका-
रः सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं साधकान् वि-
ना । परब्रह्मोपासकाय ब्रह्मज्ञा ब्र-
ह्मतत्पराः । शुद्धान्तः करणाः शान्ताः
सर्वप्राणिहिते रताः ॥ निर्विकारा नि-
र्विकल्पा दयाशीला दृढव्रताः । स-
त्यसङ्कल्पका ब्राह्मा स्तयेवावाधि-
कारिणः ॥ ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञे ये प-
श्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्वविदां
पुंसां तत्त्वचक्रे ऽधिकारिता ॥ सर्व-
ब्रह्ममयं भावश्चक्रे ऽस्मिंस्तत्त्वसंज्ञ-
के । येषामुत्पद्यते देवित एव तत्त्व-
चक्रिण इति ॥ छन्दोविशेषे । यथा ।
कुण्डलकलितनगणमिहव्रितयंगन्ध-
कुसुमरसविरचय वलयम् । चक्र-
मुरगपतिवरपरिगुणितं षोडशक-
ख मतिमुललितभस्मितम् ॥ सुन्द-
रि नभसि जलद्वयवचिरे देहिनि
यनयुग मतिघनचिकुरे । मानमि-
हहि जहि जलधरसमये किन्तव भ-
वति हृदय मिद मदये इति ॥ क्रिय-
तेऽनेन । घञर्थकः । के कृमादीना-
मिति द्वित्वम् ॥ अर्द्धर्चादिः ॥

चक्रकः । त्रि । तर्कविशेषे ॥ अन्यो-
न्याश्रयमेवावर्त्तितं चक्रकं भवति ।
स्वापेक्षापेक्षपेक्षित्वनिबन्धने ऽनि-
ष्टप्रसङ्गे । चतुष्कक्षादा वपि स्वस्व-

चक्रग	चक्रपा
स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षितस्त्वान्नाधिक्य-	दयोर्धरोवा ॥
म् ॥ अस्यात्माश्रयवत् वैविध्यम् ॥	चक्रगुच्छः । पुं । अशोकपादपे ॥
अपिचास्यलक्षणं यथा । स्वापेक्ष-	चक्रजीवकः । पुं । कुलाले । कुम्भकारे
णीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिवन्धनप्र-	॥ चक्रं जीवनमस्य ॥
सङ्गत्वमिति । अपेक्षाच ज्ञप्तावेत्य-	चक्रदंष्ट्रः । पुं । शूकरे ॥
सौ स्थितौच ग्राह्या । तत्राद्या यथा	चक्रदन्ती । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥
। एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानज-	चक्रदन्तीबीजम् । न । जयपाले ॥
न्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा ए-	चक्रधरः । पुं । अजे । विष्णौ ॥ अहौ
तद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभि-	। सर्पे ॥ त्रि । चक्रिणि ॥ ग्रामजालि
न्नं स्यात् । द्वितीया यथा । घटोयं	नि ॥ धरति । धृञ्० । अच् । चक्र
यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् त-	स्य धरः ॥ चक्रधारयति वा । अच् वा
दा एतद्घट जन्यजन्यभिन्नः स्यात्	हुलकाखिलक् ॥
। तृतीया यथा । घटोयं यद्येतद्घ-	चक्रधारणम् । न । अक्षे । रथावयवे
टहसिहसिः स्यात् तदात्वेनोपलभ्ये	काष्ठविशेषे ॥
तेति । इतितर्कशास्त्रम् ॥	चक्रधारा । स्त्री । प्रधौ ॥ चक्रसुधारा ॥
चक्रकारकम् । न । व्याघ्रनखाद्येभ्य-	चक्रनेखः । पुं । व्याघ्रनखाभिधेगन्ध
वस्सुनि । कर्जे ॥ चक्रस्यकारकम् ॥	द्रव्ये ॥
चक्रकुल्या । स्त्री । पृश्निपण्याम् ॥	चक्रनदी । स्त्री । गण्डक्याम् ॥
चक्रमजः । पुं । चक्रमर्दे ॥	चक्रनामा । पुं । माक्षिकधातौ ॥
चक्रगण्डुः । पुं । वर्तुलाकारोपधाने ।	चक्रनायकः । पुं । व्याघ्रनखे ॥
क्षत्रुरे । गालसिर्हाना गोलसिर्हा-	चक्रपद्माटः । पुं । दद्रुम् ॥
ना इति ॥ पुं । धृञ्० ॥	चक्रपरिव्याधः । पुं । आरग्वधदृष्टे ॥
चक्रगर्दाधरः । पुं । परमात्मनि वासुदे-	चक्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपण्याम् ॥
वे ॥ मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वा-	चक्रपाणिः । पुं । विष्णौ । नारायणे ॥ च
त्मिकां गदाम् । धारयन् लोकर-	क्रं पाणौ यस्य सः । प्रहरणार्थेभ्यः परे
णार्थं गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ चक्रगदे-	निष्ठासप्तम्याविति सप्तम्याः परत्वे ॥
धरति । धृञ्० । पचाद्यच् ॥ चक्रग-	चक्रपादः । पुं । रथे ॥ गजे । हस्तिनि ॥

चक्र

चक्रपुष्करिणी । स्त्री । मलिकर्षिका-
याम् ॥

चक्रफलम् । न । अस्त्रविशेषे । अद्वेने ॥

चक्रवन्धः । पुं । चिचकाव्यविशेषे ॥

चक्रवन्धुः । पुं । } रवौ ॥

चक्रवान्धवः । पुं । }

चक्रभृत् । पुं । विष्णो ॥

चक्रभेदिनी । स्त्री । रात्रौ ॥

चक्रभ्रमः । पुं । } कुन्दाख्ये शिल्पिय

चक्रभ्रमिः । स्त्री । } न्ते । चक्राकारे म

खोलेजनयन्त्रे । भाष्ये ॥

चक्रमण्डली । पुं । जलगहरर्षे ॥

चक्रमर्दः । पुं । चक्रवर्ण इति कसौ

दी इति च भाषाप्रसिद्धे सुप्रविशेषे ।

वद्रुमे । एडगजे ॥ चक्रमर्दो लघुः

स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः । हृद्यो

हिमः कफश्वासकुष्ठददुकृमीन् हरे

त् ॥ हन्युष्णं तत् फलं कुष्ठकण्डू

दद्रुविषानिलान् । गुल्मकासकृमि

श्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥ चक्रं द

दुंसृद्नाति । सृदचोदे । कर्मण्ययम् ॥

चक्रमर्दकः । पुं । चक्रमर्द ॥ स्वा० कन् ॥

चक्रयानम् । न । असाङ्गग्रामिके रथे ।

पुष्परथे ॥

चक्रयानकम् । न । चक्रयाने ॥

चक्ररदः । पुं । भूकरे ॥

चक्रचक्रयः । पुं । विष्णो ॥ रथे ॥

चक्रवा

चक्रचक्रया । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

चक्रसताग्रः । पुं । वदुरसावृष्टचे ॥

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । मुक्ता

विशेषे ॥ चक्रं ज्ञाति । ला० ज्ञान

इति कः ॥

चक्रवर्त्ती । पुं । समुद्रपरिहृतायाः सर्व

भूमेरीश्वरे । सार्वभौमे ॥ चक्रं भू

मण्डले राजमण्डले वर्त्तितुं चक्रं सै

व्यवर्त्तयितुं सर्वभूमौ चावर्त्तयितुं वाशी

लसत्य । सुपीतिसिद्धिः ॥ अवश्यं

वा चक्रं वर्त्तयति । आवश्यके सिद्धिः

॥ वास्तुके ॥ उगये मध्यगुरोः । १ ।

संचायाम् ॥ चि । चक्रवर्त्तिनि ॥

चक्रवर्त्तिनी । स्त्री । जन्याम् । जतुका

याम् ॥ अक्षत्तके ॥ जटामांक्षाम् ॥

चक्रकः । पुं । कोकवृक्षिणि । चक्र

वा इति भाषा ॥ अस्य मांसं लघु सि

न्धं वलप्रदमुदाहृम् ॥ चक्रशब्देन उ

च्यते । वचपरि भाषणे । घञ् । न्य

ङ्कादिः ॥

चक्रवाकी । स्त्री । चक्रवाकस्य विष्णुया

म् । चक्रवी इति न् । जातेरि

तिङीष् ॥

चक्रवाटः । पुं । क्रियारोहे ॥ शिखात

रौ ॥ पर्यन्ते ॥ मेरोर्मस्तकसमीपे

लोकपालाश्रयभूताया मष्टादशस

हस्रयोजनविस्तीर्णयां नेमौ ॥

चक्रसं	चक्री
चक्रवाडः । पुं । लोकालोकाख्यपर्वते ॥ चक्राकारेण वाडते । वाडृभाषायां । अच् ॥ न । चक्रवाले । मण्डले ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वलवेष्टने । कर्मण्यण् । डलयोरेकत्वम् ॥ चक्रवातः । पुं । वात्यायाम् । ववूरा- इति भाषा ॥ चक्रवालः । पुं । लोकालोकपर्वते ॥ न । मण्डलाकारेण परिणतसमूहे । म- ण्डले ॥ चक्राकारेण वलते । वल संवरणे । अच् । अन्येषामपीति दी- र्घः ॥ यद्वा । भावे घञि वालः । चक्र मिवत्रालोऽस्य ॥ चक्रं भूमण्डलं व- लते । वलवेष्टने । कर्मण्यण्वा ॥ चक्र वालमस्याऽस्तीति वा । अर्श आद्यच् ॥ चक्रवृद्धिः । स्त्री । यच्चवृद्धिरूपंधनंदात् मशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दा- स्यामीति स्वीकरोति तच्चयावृद्धिः सा । सूदका सूद इति भाषा ॥ वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धि रूदाहतेति ना- रदः ॥ चक्रव्यूहः । पुं । युट्ठार्थं मण्डलाकारे- ण सैन्यरचनायाम् ॥ चक्रशल्या । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥ चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥ चक्रसंज्ञम् । न । वज्रे ॥	चक्रसम्बरः । पुं । बुद्धभेदे । वज्रटीके ॥ चक्रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ॥ कर्क- टशृङ्ग्याम् ॥ चक्राङ्गः । पुं । श्वेतगरुति । हंसे ॥ च- क्राण्यङ्गान्यस्य ॥ रथे ॥ चक्रमङ्ग- मस्य ॥ चक्राङ्गा । स्त्री । सुदर्शनायां लतायाम् ॥ चक्राङ्गी । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ हिलमोचिकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वृषपर्ण्याम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥ चक्राकारमङ्गमस्याः । गौरादिच्वा- न् डीष् ॥ हंस्याम् ॥ चक्राटः । पुं । विषवैद्ये ॥ धूर्त्ते ॥ दीनारे ॥ चक्राधिर्वासी । पुं । नारङ्गवृक्षे । कि- र्मीरस्त्वचि ॥ चक्रवर्त्तः । पुं । घूर्णने ॥ चक्राह्वः । पुं । चक्रमर्दे ॥ चक्रिकः । पुं । घटिके । घटिकावाद- के ॥ चक्रवाद्यस्त्रनास्त्यस्य । ठन् ॥ चक्रिका । स्त्री । दुरद्योगे ॥ घुणाव- र्त्ते ॥ जानुनि ॥ चक्ती इति भाषा प्रसिद्धे द्रव्यस्वरूपे ॥ चक्री । पुं । जालिकभिदि ॥ कोके ॥ कुलाले ॥ अहौ ॥ सूचके ॥ वैकु- ण्ठे । नारायणे ॥ चक्रं मनस्तत्त्वात्म- कं सुदर्शनाख्य मस्यास्ति इति ॥ च- क्रवर्त्तिनि ॥ चक्रमर्दे ॥ तिनिशे ॥

चक्षुष्यः

व्यासनखे ॥ काके ॥ खरे ॥ वि । च
क्रविशिष्टे ॥ चक्रमस्यास्ति । अतः
निठनाविति इति ॥ चक्रयुक्तरथा
दियानारुढे ॥

चक्री । स्त्री । चक्री इति सर्वजनप्रसि-
द्धायां चूर्णपेषणायाम् । जांता इति
भाषा ॥

चक्रीषान् । पुं । गर्हभे ॥ चक्रवद्भूमयं
चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् । आ-
सन्दीवदितिसाधुः ॥ चक्रीषान्नाम
राजापि ॥

चक्रुः । पुं । कर्त्तरि ॥ करोति । उक्त्वा
अ० । कुर्भस्वेति चकारात्कुःप्रत्य-
योधातोर्द्वित्वञ्च ॥

चक्रेश्वरी । स्त्री । जिनानांविद्यादेवी
विशेषे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुषम् । न । अवदर्शे । मद्यपानरो
चक्रभक्ष्यद्रव्ये । चखना इति भाषा ॥

चक्षाः । पुं । वृहस्पतौ ॥ उपाध्याये ॥

चक्षुःश्रवाः । पुं । सर्पे ॥ चक्षुःश्रवःक
खाऽस्य । सान्तः ॥

चक्षुर्वहनम् । न । मेषशृङ्गीरुच्छे ॥

चक्षुष्यः । पुं । केतके ॥ पुण्डरीकदृष्टे ॥

शोभाञ्जनदृष्टे ॥ रसाञ्जने ॥ न । सौ

वीराञ्जने ॥ खर्परीतुल्ये ॥ प्रपौण्ड

रीकि । स्थलपद्मे ॥ वि । प्रियदर्शने

॥ अक्षिहिते ॥ चक्षुषादर्शनीये ॥

चक्षुम

चक्षुषेहितम् । शरीरावयवाद्यत् ॥

चक्षुष्या । स्त्री । कुक्षितिकायाम् ॥ सु-
भगायाम् ॥ अजशृङ्ग्याम् ॥ अर-
ग्यकुक्षितिकायाम् ॥ चक्षुषेहिता ।
यत् । टाप् ॥

चक्षुः । न । लोचने । नयने । नेत्रे ।

रूपग्रहणालिङ्गेन्द्रिये । रूपप्रकाशके

॥ उद्भूतरूपं नयनसंगोचरो द्रव्या-

णि तद्वन्ति पृथक्कसङ्ख्ये । विभाग-

संयोगपरापरत्वे हृदयत्वं परिमाण

मुक्तम् ॥ क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं-

समवायञ्च तादृशम् । गृह्णाति च

क्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयो रिति

कारिकावली ॥ पाणिभ्यां न स्पृशे

क्षुः स्रक्षुषी नैकपाणिनेतिकर्मलो

चनम् ॥ चष्टे पश्यत्यनेन चक्षतेरु

पमनुभवत्यनेन वा । चक्षिङ् ॥

चक्षेः शिञ्चेत्युसिः । शिञ्चादनाहुधा

तुक्त्वात् ख्याञ् न ॥ मेषशृङ्गी

वृक्षे ॥

चक्षुरः । पुं । सन्धने । रथे ॥ दृष्टे ॥

न । धोरुखे । यानमात्रे ॥ चक्षति ।

चकिः सौत्रः । मन्दिवाग्निमध्वर्चसि

चङ्क्यङ्किभ्यउरच् ॥

चक्षुमणम् । न । अतिशयभ्रमणे । इत

स्ततो भ्रमणे ॥ पुनः पुनर्भ्रमणे ॥ अ-

नतिदेहपीडाकारकचक्षुमणस्य गु-

चञ्चला

ताः । आयुर्वलमेधानीन्द्रियशुद्धि-
कारित्वम् ॥ सदापानद्रहितपादेष्व-
ङ्गमणगुणाः । अनारोग्यत्वम् । अ-
नायुष्यत्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्व-
ञ्चेति राजवल्लभः ॥

चङ्गः । वि । शोभने ॥ दत्ते ॥ इति-
मेदिनी ॥

चचेण्डा । स्त्री । फललताविशेषे । वृ-
हत् फले ॥

चञ्चः । पुं । पञ्चाङ्गुले ॥ चञ्चति । च-
ञ्चुगता । पचाद्यच् ॥

चञ्चत् । वि । देदीप्यमाने ॥

चञ्चत्पुटः । पुं । तालप्रभेदे ॥ ताले
चञ्चत्पुटेऽप्येयं गुरुद्वन्द्वं लघुपुतम् ॥

चञ्चरी । स्त्री । तिलिन्डीयूते ॥ भ्रम-
र्याम् ॥

चञ्चरीकः । पुं । भ्रमरे । षट्पदे ॥

चञ्चति । चञ्चुं । पर्फरीकादिच्चात्
साधुः ॥ चरति वा । चरुं । पर्फरी-
कादिच्चादीकन् चरेर्नुमच् ॥

चञ्चलाः । पुं । कामुके ॥ अनिले ॥ वि-

। अस्थिरे । सदाचलनस्वभावे । लो-

ले । तरले ॥ कदाचिच्चञ्चलासती ।

चञ्चति । चञ्चुं । बाहुलकात् अ-
लच् ॥

चञ्चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ तडिति

॥ पिप्पल्याम् ॥ वणवृक्षविशेषे । य-

चञ्चुः

या । तूर्यतालपक्षिराजमेरुहारनाय

केन चामरध्वजेन चापिमण्डिता सु-

वर्णकेन । वर्णिता ऽतिसुन्दरेण पद्म-

गेन्द्रपिङ्गलेन चञ्चलाचकोरचारु-

लोचने सुमङ्गलेन ॥ यथा । आलि-

याहि मञ्जुकुञ्जगुञ्जतालिलालिते

न भास्करात्मजाविराजिरम्यतीरका-

ननेन । शोभिते स्थले स्थितेन सङ्ग-

ता वदूत्तमेन माधवेन भाविनी

तडिल्लतेवं नीरदेनेति ॥ चञ्चनम्

। चञ्चुं । घञ् । चञ्चं लाति ।

लाङ्कः ॥

चञ्चा । स्त्री । नलनिर्माणे । नलनि-

र्मिते । चांच इति गौडभाषा ॥ तृ-

णनिर्मितपूरुषे । वजूका इति भाषा

॥ चञ्चति । चञ्चुं । अच् । टाप् ॥

चञ्चेव मनुष्यः । सुमनुष्य इति

कनेलुप् ॥

चञ्चुः । पुं । नाडीचशाके ॥ व्यडम्ब-

के । रक्तैरण्डे ॥ एरण्डसामान्ये ॥

लुद्रचञ्चुवृक्षे ॥ स्त्री । पक्षिणामो-

ष्ठे । चोक्ष्याम् । चूच इति भाषा ॥

चञ्चति । चञ्चुं । बाहुलकादुः ॥

चिञ्चुक्याम् । चंचूनाडीति श्रुते ॥ च-

ञ्चुः शीता सरारुच्या स्वादी दोषव-

या घहा । धातुपुष्टि करी वल्या मेथ्या

पिप्पिलिना मृता ॥ चञ्चकविशे-

४४४४४

चटका

घे। विजलायाम्। चीरपत्रिकायाम्॥
 चञ्चुका। स्त्री। चञ्चौ। पक्षिणामेष्टे॥
 चञ्चुपत्रः। पुं। सुशके। विजलायाम्॥
 चञ्चुभृत्। पुं। स्त्री। } खगे। पक्षि
 चञ्चुमान्। पुं। स्त्री। } णि॥
 चञ्चुरः। पुं। चञ्चुशके॥
 चञ्चुसूचिः। पुं। } सुगृहे। पीततु
 चञ्चुसूचिकः। पुं। } ण्डे। वया इतिभा
 षा॥ चञ्चौ। सूचिरस्य। स्वार्थे कः॥
 चञ्चूः। स्त्री। चञ्च्वाम्। चोन्वाम्॥
 ऊवुतः॥
 चञ्चकः। पुं। चञ्चू इतिप्रसिद्धे शके॥
 चटकः। पुं। कलविद्धे। गृहनीडे।
 चिडा इतिभाषा॥ चटतिभिनत्ति
 गृहीतधान्यादिकं मुखेन। चटभेद
 ने। पचाद्यच्। तस्मात् स्वार्थे कः॥
 चटकका। स्त्री। चटकायाम्। चटकि
 कायाम्॥ उदीचामातःस्थानइति
 पचेरुदादेशाभावः॥
 चटका। स्त्री। चटकस्यस्त्रियाम्॥ च
 टकस्य चटकाया वा स्त्र्यप्रत्यये। चि
 डिया इतिभाषा॥ चटकस्य चटका
 या वा स्त्र्यप्रत्ययम्। चटकायाएरक्
 स्त्रियामप्रत्येखुग्वक्तव्यः। तच्च टाव
 न्नात् तद्धितेखुप्ते लुक्तद्धितखुकी
 त्तिटापोलुकि पुनरजादिलक्षणाष्टा
 य् सञ्च कातिलक्षस्यङीषोवाधइति

चटुल

भावः॥ नचावप्रत्ययस्यादितीकारः॥
 शङ्खः चटकायाएरगितिलिङ्गादजा
 दिषुनिपातनाद्वातदप्रवृत्तेः। चिप
 कादित्त्वान्नेत्त्व मितितुयुक्तम्। पुं
 योगलक्षणे जातिलक्षणे वा ङीष्
 अजादिषाठाद्वाध्यते॥ श्यामाख्यप
 क्षिणि॥
 चटकाशिरः॥ न। पिप्पलीमूले॥ च
 टकायाःशिरइव॥
 चटकिका। स्त्री। चटककायाम्॥ उ
 दीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः इतिप
 चेरुदादेशः॥
 चटु। अ। प्रियेवाक्ये॥
 चटुः। पुं। चाटौ। प्रियेवाक्ये॥ व्रतिं
 नामासने॥ पिचण्डे। उदरे॥ चट
 ति। चट०। मृगख्यादित्वात् कुः॥
 चटुलः। पि। चञ्चले॥ शोभने॥ च
 टति। बाहुलंकादुलंच्॥ मत्त्वर्थे
 सिद्धादित्वाल् लज्वा॥
 चटुला। स्त्री। विद्युति॥ अजा० टाप॥
 चटुलोलः। वि। चाटुलोले। सुचञ्च
 ले॥ इति हारावली॥
 चटुलम्। न। सिद्धपीठविशेषे॥ यथा
 । चटुले दक्षबाहुर्मै भैरवश्चन्द्रशेख
 रः। व्यक्तरूपा भगवती भवानी त
 त्रदेवता। विशेषतः कलियुगे वसा
 मिचन्द्रशेखरे। इति॥

४४४४४

४४४४४

चणक

चणकः । पुं । शूलविशेषे । हरिमन्ये
॥ चणकः शीतलो रूचः पित्तरक्त
कफापहः । लघुः कषायो विष्ट-
म्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥ सचाङ्गा
रेणसम्भृष्ट सैलभृष्टश्च तद्गुणः । आ-
र्द्रभृष्टो बलकरो रौचनश्च प्रकीर्त्ति-
तः ॥ शुक्लभृष्टो ऽतिरूचः स्याद्वात-
कुष्ठप्रकोपनः । स्विन्नः पित्तकफं ह-
न्यात् रूपः क्षोभकरो ऽहितः ॥ आ-
र्द्रातिकोमलो रुच्यः पित्तरक्तहरो-
हिमः ॥ * ॥ हरितार्द्रचणकरन्धन-
स्तु । सुहरितहरिमन्यः क्षोदभिन्नो
नखाग्रैः प्रथम मुदकसिक्तो वेसवारे
शसिदुः । लघणमरिचसङ्गात् तैल-
हिङ्गुप्रसिक्तः शिखरयति विभोक्तु
ज्वातरं मन्त्रङ्गिम् ॥ छोलाभिधा-
नकफलं परिगृह्य शुद्धं तप्तेष्टने सु-
खलितकथितोषणभ्याम् । संसा-
धितं सुरभितं शुचिरामठेन जिह्वा
तले विशतिनित्यमतिप्रकामम् ॥
चणयते । चणदाने । कुन् ॥ मुनि
विशेषे ॥

चणकरोटिका । स्त्री । चणकमुद्राया
म् ॥ चाणक्यरोटिका रूचा श्लेष्मपि-
त्तास्त्रनुद्गुहः । विष्टभिनी न चक्षु-
ष्या तद्गुणा तिलशकुली ॥

चणकशाकम् । न । स्वनाम्ना प्रसिद्धे

चण्डः

शाके ॥ रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं
कफघातकृत् । अलं विष्टभजनकं
पित्तनुद्गन्तशोथहृत् ॥ सुकृतं चाण-
कं शाक मन्त्रतक्रेण साधितम् । स-
हिङ्गुलवणेतप्ते भर्जितं रामठान्वित-
म् ॥ चारान्नभावसहजा चणकप्र-
वालाः सम्मर्दितामरिचसैन्धवशृङ्ग-
वेरैः । सञ्चूर्णिताः कटुकतैलयुतैः
सुपकैर्भृष्टैः सुहिङ्गुचणकैः परिदत्त-
वासाः ॥

चणकात्मजः । पुं । वाक्यायानमुनौ ॥
चणकालम् । न । चणकखारे ॥ चण-
कालक मध्यस्थं दीपनं दन्तवर्धण-
म् । खण्डानुरसं रुच्यं शूलजीर्ण-
विवन्धनम् ॥

चणकान्नवाः । न । चेषस्थफलवञ्चणक
पञ्चशिशिरवारिणि ॥

चण्डुमः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे ॥

चणपत्री । पुं । रुदनीवृक्षे ॥

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । गोदुग्धा-
याम् ॥

चण्ड । पुं । तित्तिडीवृक्षे ॥ यमकि-
ङ्करे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । तीक्ष्णे
॥ वि । अतिक्रोपने ॥ तीव्रे ॥ ती-
क्ष्णवति ॥ चण्डते । चण्डिकोपे ।

पचाद्यच् ॥ चमति । चमुष्मदनि ।

चमतिवा । चण्डाने । चमन्ताट् ॥

चरखा

ॐ यद्वहता । स्त्री । उग्रतायाम् ॥ भावे
तस् ॥

अष्टनायिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ अ
ष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥

चण्डमुण्डी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥
 वक्षा । चण्डमुण्डी महास्थाने दण्ड
 नी परमेश्वरीति ॥

अणुद्रिका । स्त्री । विद्याविशेषे ॥

चण्डवती । स्त्री । चण्डीविशेषे ॥

चण्डवृष्टिप्रतापः । पुं । दण्डकविभ्रमे
 । यथा । यदिह नयुगलं ततः सप्त
 रेखा सादा चण्डवृष्टिप्रतापो भवेद्
 दण्डकः । यथा । प्रलयघनघटामहा
 रम्भमेषावली चण्डवृष्टिप्रतापाकुलं
 गोकुलम् सपदि समवलोक्त स
 येन हस्तेन गोवर्धनं नाम शैलं द
 धस्तीलया । कमलमयन रत्नरत्ने
 तिगर्जत्तप्तसन्मुग्धगोपाङ्गनाशिङ्गा-
 नामन्दिता मलदभिनवघातुधारावि
 चित्राङ्गरागे मुराराति रक्तु प्रमे
 दाय वदति ॥

चण्डा । स्त्री । धनहरीद्रुमे । चोरना
मगन्धद्रव्ये ॥ शङ्खपुष्प्याम् ॥ अष्ट
नायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥ जि
नानां शासनदेवताविशेषे ॥ खिलि
नीकतायाम् ॥ कपिकक्याम् ॥ आ
खुष्याम् ॥ नेतदूर्धादान ॥ पद्मा

चण्डिका:

वतीमखाम् ॥ टाप ॥

चण्डांगुः । पुं । सूर्ये ॥ चण्डांगशब्देनो
यस्यसः ॥

चण्डानः । पुं । करवीरे ॥ चण्डमत
ति । अतः । कर्मण्यथा ॥

चण्डातकः । पुं । न । अर्द्धोत्के । वर
स्त्रीणामर्द्धोत्पर्यन्नेवस्ते ॥ चण्डां को
पनां वरस्त्रियमतति । अतः ॥

चण्डालः । पुं । शूद्रादप्राप्त्ययामुत्पन्ने
 । प्रवे । मातङ्गे । दिवाकीर्त्तौ । श्व
 पक्षे । मृग्याजघमे ॥ चण्डते । च-
 ण्डि० पतिचण्डम्याजाचण्ड ॥

चण्डालकण्डः । पुं । कण्डविशेषे ॥

चण्डालस्य वस्त्रं की । स्त्री । चण्डालवीणा
याम् । कण्डोलवीणायाम् । किङ्ग
रीतिभाषा ॥ चण्डालस्य वस्त्रं की ॥

चण्डालिका । स्त्री । किन्नरायाम् ॥
उमायाम् ॥ औषधीभेदे ॥

चण्डिः । स्त्री । चण्ड्याम् ॥ चण्डति ।
चण्डि० । सर्वधातभ्यङ्ग ॥

चण्डिका । स्त्री । भवान्याम् । चण्डिका
म् ॥ अस्याः स्थानममरेशे ॥ चण्डिका
चण्डिका । स्त्री । भवान्याम् । चण्डिका
म् ॥ अस्याः स्थानममरेशे ॥ चण्डिका

अणिङ्केश्वरः । पुं । शिवे ॥

अणिङमा । पुं । चण्डस्त्रे ॥ चण्डस्य भा
वः । पृथ० इमनिच् ॥

चण्डालः । पं । रुद्रे ॥ वास्तुकनाके ॥ ना

चतुःशा.

चित्ते ॥

चण्डिका । स्त्री । नदीविशेषे ॥
 चण्डी । स्त्री । कात्यायन्याम् । दुर्गा
 याम् ॥ हिंसायां नार्याम् ॥ कोपना
 यां योषिति ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्ते
 श्रीदेवीमाहात्म्ये ॥ अतिजगती-
 संक्षकत्रयोदशाक्षरावृत्तिविशेषे ।
 ब्रह्मा । नयुगलसयुगलैरिति चण्डी
 ॥ जयति दितिजरिपुताण्डवलीला
 कुपितकवलकरकालियमौलौ । च
 रणकमलयुगपलचण्डी पदमख
 रचितजितभोगमणिश्रीः ॥ चण्डति
 । चण्डिकोपे । पचायच । वृद्धादि
 धार्येति णीष् ॥

चण्डीकान्तः । पुं । सदाशिवे ॥ चण्डाः
 कान्तः ॥

चण्डीकुसुमः । पुं । रत्नकरवीरवृक्षे ॥

चण्डीशः । पुं । शिवे ॥

चण्डुः । पुं । उम्बुरौ ॥

चतुःपत्नी । स्त्री । कुम्भपाषाणभेदिनि ॥

चतुःपत्नी । स्त्री । बुधशक्तिकायाम् ॥

चतुःपत्नी । स्त्री । नागवत्यायाम् ॥

चतुःपुच्छः । पुं । भिण्डावृक्षे ॥

चतुःशालम् । न । सज्जवने । अन्योन्या

भिमुख्येण चतुर्द्वयगृहे ॥ चतस्रः

शाखाः समाहृताः । आवन्मोचेति क्ली

बन्धम् ॥ पञ्चचतुःशाली ॥

चतुरं

चतुःषष्टिः । स्त्री । कलाभेदे । कलामा
 मन्युपविद्यायाम् ॥ सङ्ख्याभेदे । चै
 सठ इति भाषा ॥ वृद्धृषि । चतुर्भेदे
 ॥ चतुरधिकाषष्टिः ॥

चतुःसमम् । न । मिलितचन्द्रनागुरु
 कस्तूरीकुङ्कुमरूपे ॥ औषधविशेषे
 ॥ यथा । खवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमा
 नीचचतुःसमम् । आमशूलविवन्ध
 मं पाचनं भेदिशोषनुत् ॥ अन्यच्च ।
 जातीफलं चिदशपुष्पसमन्वितञ्च-
 जीरञ्च टङ्कण्युतं चरकेण चोक्तम्
 । चूर्णाणि माचिकसितासहितानि
 लीढ्वा आमातिसारमखिलं गुरु
 हन्ति शूलमिति ॥

चत्वारः । पि । सङ्ख्याविशेषे । चार
 इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा । च
 त्वारोवेदाः । चतस्रः स्त्रियः । चत्वा
 रिफलानि ॥ चतति चत्त्यते वा ।
 चतेयाचने । चतेकरन् ॥

चतुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ न । हस्ति
 शाखायाम् ॥ पि । त्रेत्रजोचरे ॥ च
 टुकारे ॥ कार्यकुशले । दचे । पटौ
 । निपुत्रे ॥ चतति चत्त्यते वा । च
 ते० । मन्दिवाशिमधिचति चङ्का
 द्विभ्यश्चरच् ॥

चतुरंशः । स्त्री । चतुर्दशप्रभेदे ॥ य
 था । विजयरकर्षा विष्ट-रक्षकर्षा भ

चतुरं

वति यदासा किञ्चतुरंसा ॥ यथा
। जयजयविष्णो विभुवनजिष्णो । अ
पनयदुःखं प्रवित्तसौख्यमिति ॥ य
थावा । तवरतिशाली यदिवनमा
ली । विविधविलासे सखिकमुदासे
इति ॥

चतुरक्रमः । पुं । सप्तधा रूपकान्तर्गतं रूप
कभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वं प्रुतद्वन्द्वं तथा प्रा
न्तेगुरुर्भवेत् । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृ
ङ्गारे चतुरक्रम इति दामोदरोक्तः ॥

चतुरङ्गम् । न । हस्त्यश्वरथपदातिरु
पे सैन्ये ॥ यथा । चतुरङ्गं ह्यपि वलं
सुमहत् प्रसहेम हीतिरामायणम्
॥ * ॥ चौरङ्खेल इति सतरङ्खेल
इति च प्रसिद्धे क्रीडाविशेषे ॥ यथा
। युधिष्ठिर उवाच । अष्टकोष्ठं प्रा
या क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन । प्र
कर्षणैव मेनाथ चतुराजीयतो भवे
त् ॥ व्यास उवाच । अष्टोकोष्ठान्स
मालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु । अरुणं
पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं वलम् ॥
पार्श्वपश्चिमतः पीतमुत्तरेऽश्यामलं
वलम् । रात्रौ वामे गजं कुर्यात् त
स्यादश्वं ततस्तरिम् ॥ कुर्यात् कै
न्तेयपुरतो युद्धे पक्षिचतुष्टयम् । को
केनौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजे
वसेत् ॥ सुरीये तु वसेद्गजा वटिकाः ॥

चतुरं

पुरतः स्थिताः । * । पञ्चकेन वटी
राजा चतुष्केणैव कुञ्जरः ॥ चिकेण
तु चतुष्टयः पार्थनौका द्वयेन तु । *
। कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतो या
तिभूपतिः ॥ अग्रएव वटीयाति वलं
हन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरोवा
ति चतुर्दिक्षु महीपते ॥ तिर्यक्चतुर
ङ्गमोयाति लङ्घयित्वा चिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य ब्रजेनौकायु
धिष्ठिर ॥ * ॥ सिंहासनं चतुराजी
वपावृष्टन्तु षट्पदम् । काककाष्ठं वृ
हन्नौका नौकावृष्टप्रकारकम् ॥ *
॥ घाताघाते वटीनौका वलं हन्ति
युधिष्ठिर । राजा गजेन ह्यश्वपि पक्ष्य
क्त्वा घातं निहन्ति च ॥ अच्यन्तं
स्ववलं रक्षेत् स्वराजा वलमुत्तमम् ।
अल्पस्यारक्षया पार्श्वहन्तव्यं वलमुत्त-
मम् ॥ नौकायाश्चत्वारिपदानि अश्व
स्याष्टौपदानि इत्याधिक्य मश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्वश्वराजा क्रीडति निर्भ
रम् । तस्मात्सर्ववलं दत्त्वा रक्षेत्
कैन्तेयकुञ्जरम् ॥ सिंहासनं चतुरा
जी यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यै
र्गजे वापि रक्षितव्यौ महीपतिः ॥
* ॥ अन्यराजपदं राजा यदा क्रान्ते
युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भयं
ते नृपसत्तम ॥ राजा च नृपतिं हत्वा

चतुर

कुर्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वा ह
येत् पञ्चमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ द्वि
गुणपण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥ मि
त्रसिंहासनं पार्श्वं यदारोहति भूपतिः
। तदासिंहासनं नाम सर्वं नयति त
द्वलम् ॥ यदासिंहासनं कर्तुं राजा-
बद्धपदाश्रितः । तदाघातेपि हन्तव्यो
बलेनापि सुरक्षितः ॥ * ॥ विद्यमा
नेन्द्रपेयञ्च स्वकीयेचन्द्रपचयम् । प्रा
प्नोति च तदा तस्य चतुराजीयदाभवे
त् ॥ नृपेयैव नृपहत्वा चतुराजीय
दाभवेत् । द्विगुणं वा हयेत् पञ्चमन्य
थैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्यं यदा रा
जा राजानं हन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे
तदाभूपवाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा
सिंहासने काले चतुराजी समुत्थि
ता । चतुराजीभवत्येव न तु सिंहास
नं नृप ॥ अर्धेदंवीजम् । उभयथाजये
मिपरसिंहासनाधिकारात् वरराज
वधेशौर्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शना-
त् क्रीडायामवितर्का कल्प्यते ॥
* ॥ राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो रा
जसंस्थिते । परेण संहृतश्चैको वल्ले
नाप्यपहार्यते ॥ राजद्वयं यदा हस्ते
न ह्यादव्यकरेपरः । तदा राजा हि
राजानं घातेषितं हनिष्यति ॥ नृ
पाङ्गुले यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठि

चतुर

र । घाताघातेपि हन्तव्यो राजा तत्र
नरक्षकः ॥ * ॥ कोणं राजपदं त्य-
क्त्वा वटिकान्तं यदा प्रजेत् । वटी न
येत् पदं नाम तदा कोष्ठवलं च घट् ॥
यदितस्य भवेत् पार्थ चतुराजी च घट्
पदम् । तदापि च चतुराजीभवत्येव
वनसंशयः ॥ घदातेः घट्पदे विदुः रा
जा वा हस्तिना तथा । घट्पदं न भवे
त् तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥ सप्तमे
कोष्ठके यांस्या वटिका दशकेन वै । तदा
न्योन्यं च हन्तव्यं सुखाय दुर्वलं वलम्
॥ त्रिबट्टीकस्य कैकोव पुरुषस्य क-
दाचन । घट्पदं न भवत्येव इति नो
तमभाषितम् ॥ * ॥ नौकैका वटि
का यस्य विद्यते खेलेनेव हि । गाढा व
टीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढा घात्या पदं राजपदं कोणपदं च
तत् । * । हस्ते रङ्गे वलं नास्ति काक
काष्ठं यदा भवेत् ॥ बदन्ति राजसाः
सर्वे तस्य न स्तोत्रयाजयौ । * । प्रा
थिते पञ्चमेराज्ञि स्रुतव्याघ्रघट्प
दे ॥ अशौचं स्यात्तदाराजन् चक्षित्वा
चालितं पदम् । द्विराष्ट्रव्यागतौ त
स्माद्वन्यात् परवलं जयी ॥ पार्थसिंहा
सने काले काककाष्ठं यदा भवेत् । सिं
हासनं भवत्येव काककाष्ठं न भवत्येव
तेभ्यः * ॥ उपविष्टं च यत् स्थानं त-

चतुर

स्योपरिचतुष्टये । नौकाचतुष्टयं यत्र
 क्रियते वस्त्र नौकया ॥ नौकाचतुष्ट
 यंतत्रवृष्टौकेति भवत्युक्ते । * । नकु
 र्यादेकदाराजन् गजस्याभिमुखं गज
 म् ॥ यदिहूर्वात धर्मज्ञ पापबन्धो भ
 विष्यति । स्थाना भावे वदा पार्थह
 स्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥ करिष्यति-
 तदारान्नितिगोतमभाषितम् । प्रा
 से गजद्वये राजन् हस्तबोवामतो ग
 जः ॥ इति त्रिष्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्री
 डनम् ॥

चतुरङ्ग । स्त्री । घोटिकावृक्षे ॥

चतुरङ्गिणी । स्त्री । सेनायाम् ॥ रथ
 मजद्वयवदातयः चत्वारि अङ्गानिय
 म्नाम् सा ॥

चतुरङ्गुली । पुं । अनवहेडा इति प्रसि
 द्धे आरवृषवृक्षे ॥ चतस्रोङ्गुलयः प्र
 मासमस्तपर्ववस्तयोगात् एवोपि ॥

चतुरब्दा । स्त्री । चतुर्हयण्यांगवि ॥

चत्वारोऽब्दा वयःप्रमासमस्याः ।
 आर्चीवष्टक् । अर्धर्द्धेति शुक ॥

चतुरन्तम् । न । कोष्ठदाडिमट्टचा
 न्ताऽन्तवेतसे ॥ अन्तवेतसवृ चान्त
 दहज्जम्बीरनिम्बुकैः । चतुरन्तमि
 दं प्रोक्तं ग्रन्थे भावप्रकाशके ॥

चतुरस्रः । वि । चतुष्कोणे ॥ चत्वारः

तुर्भाऽहमस्याने । चत्वारश्चतुर्थनिध

चतुर्ग

नेचतुरश्रसंज्ञे ॥ चतस्रोऽङ्गुल्योऽस्य
 । सुप्रातस्तुल्येयचक्रो निपातितः ॥

चतुरात्मा । पुं । परमात्मनि परमेश्वरे

॥ सर्गादिषु पृथग्विभूतवश्चतस्रः-

आत्मानः सन्त्यस्य । यथा । ब्रह्मा द

यादयः काल सार्यैवास्मिन्नजन्तवः ।

विभूतयो हरे रेता जगतः सृष्टिहेत

व इति ॥ विष्णु र्मन्वाद्यः कालः सर्व

भूतानि च दिव । स्थिते र्निमित्तभूत

स्य विष्णो रेता विभूतयः ॥ ब्रह्मः का-

लोत्पन्नाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।

चतुर्धा प्रकृता येता जनार्दनविभूत-

यः ॥ इति विष्णुपुराणम् ॥ यदा ।

रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुरं मनः

आत्मा अस्य सः । मनोबुद्धिऽहङ्कार

चित्तचतुष्टयात्मत्वाद्वा ॥

चतुराननः । पुं । ब्रह्मणि । अजयो नै

॥ यथा । तस्मात्तच्चामोदककर्मिका

या मवस्थितो लोक मपश्यमानः ।

परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र शृत्वा

रिलेभेऽनुदिशं मुखानीति । श्रीमा

गवतम् । चत्वारि आनना म्यस्य ॥

चतुरूपशम् । न । कथामूषसहिते

व्यूषणे ॥ व्यूषणं सकलामूर्खं कथितं

चतुरूपशम् । व्योषणे वगुणाः प्रो

क्ता अधिकश्चतुरूपशो ॥

चतुर्गतिः । पुं । नारायणे ॥ चतुर्था

चतुर्द

माश्रमाणां वर्णानां यथोक्तकारि
णां गतिराश्रयः ॥ कच्छपे ॥

चतुर्क्षातकम् । न । त्वगेलापवकना
गकेसरेषु ॥ यतश्चरोचनं रूचं ती
क्ष्णोष्णां मुखगन्धहृत् । कक्षुपित्ता
ऽभिकृद्वर्णं कफवात विषाषहम् ॥

चतुर्थः । पि । तुरीये ॥ चतुर्थां पुराणः
। तस्य पूरणे डट् तस्य गुणगमः ॥

चतुर्थकः । पुं । चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थक इति
चक्षुष्यक्षिते पिषमन्वरविशेषे ॥
चतुर्थेऽङ्गिभवः । काशप्रयोजनाश्रोग
इति कन् । दिनद्वयन्त्वत्तिक्रम्य यः स्या
त्सहचतुर्थक इत्युक्तेः । चतुर्थक
चतुर्थेऽङ्गीत्यचागमदिनंगृहात्वाव्या
ख्यम् ॥

चतुर्थांशः । पि । चतुर्भागैकभागे ।
तुरीये । पादे ॥

चतुर्थिका । स्त्री । यन्त्रपरिमाणे ॥

चतुर्था । स्त्री । चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रि
या रूपायांतिथौ ॥ तत्र जातस्य फलं
बधा । स्वपुत्रमिषमदाप्रमेदी घ
ताभिज्ञापी कृपया समेतः । विवा
दशीलो विजयी विवादे भवेद्यनु
र्थाप्रभयः कठोर इति ॥ उभ्याम्भ्य
स् इति चिके ॥ टित्त्वा न्ङीप् ॥

चतुर्दन्तः । पुं । ऐरावते । इन्द्रस्य गजे ॥

चक्षुरोदन्ताः अस्य ॥

चतुर्द

चतुर्दशः । पि । चतुर्दशानां पूरणे ॥
तस्य पूरणे डट् ॥

चतुर्दश । पि । सङ्ख्याविशेषे १४ ॥
सङ्ख्येये ॥ चत्वारश्च दशच ॥ चतु
रधिकादशवा ॥

चतुर्दशभवनम् । न । पञ्चीकृतेभ्यो
भूतेभ्योजातानि भूर्भुवःस्वर्माहोज
नस्सपःसत्त्वमित्येतन्नामकानि उ
पर्युपरिविद्यमानानि सप्त । अतल
वितलमुतं चरसातलतलातलमहा
तलपातालनामकानि अघोऽघोवि
द्यमानमनच सप्त । मिलित्वा चतुर्द
शभवनानि भवन्ति ॥ चतुर्दशानां
भवनानां समाहारः ॥

चतुर्दशलोकम् । न । चतुर्दशभवने ॥
चतुर्दशी । स्त्री । चन्द्रस्य चतुर्दशकला
क्रियारूपायांतिथौ ॥ तत्रोत्पन्नस्य
फलम् । यथा । विरुद्धानलः पुरुषः
सरोषश्चैरः कठोरः परवचकश्च
। पराश्रमेक्ता परदारचित्तश्चतुर्द
शीचे ज्ञाननस्य काले इति ॥ टित्त्वा
न्ङीप् ॥

चतुर्दोषः । पुं । न । चण्डोल इति च
न्दोल इति चख्याते द्विपदवाहो यान
विशेषे ॥ यथा । राज्ञोमद् द्विपदं
यानं विशेषाख्यमलंविदुः । चतुर्भि
रुच्यते चतुर्दोषतदुच्यते इति ॥

चतुर्दो

॥ अवभोजः । चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिःकुम्भै सुसंस्थितैः । स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्दोलमनुत्तमम् ॥ * ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् । चतुर्विधानां भूपानां चतुर्दोलाः प्रकाशिताः ॥ चिह्नस्तस्मिन्नायामो द्विहस्तपरिणाहवान् । हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दोलो जयाख्यः ॥ १ ॥ चतुर्हस्ताय तो यस्तु सार्द्धद्वन्द्वस्तदन्यथा । चतुर्दोलः समाख्यातः कल्याण स्तावदुन्नतः ॥ २ ॥ पञ्चहस्ताय तो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् । तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्दोल उदाहृतः ॥ ३ ॥ आया मपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हियः । चतुर्दोलो ह्ययं सिंहस्तद्वर्णेनोन्नतः शुभः ॥ ४ ॥ * ॥ सर्वेष्टद्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्यापि निष्कृदिः । आशः समरवर्षासु परः केलिघनाख्यये ॥ * ॥ सर्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्वज्रधारणः । चन्द्रेनैव घटना सर्वेषामुपयुज्यते ॥ लोमजं सर्ववस्त्रेषु कनकं सर्वधातुषु । कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥ चैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्दोलेषु विर्यसेत् ॥ दर्पणं चार्द्धचन्द्रश्च हंसः । कैकीं शुको गजः । अश्वः सिंहश्च त

चतुर्दो

स्त्राग्रे आदिप्यादिदेशोत्तरान् ॥ मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥ * ॥ रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चिच स्तथा रसाः । नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानामनुसङ्गः ॥ चतुर्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥ * ॥ मुक्तास्तवकैर्देशभिर्युक्तः स्याद्राजकेशानाम् । चामरदण्डैर्देशभिर्दिग्जयिनां चतुर्दोलः ॥ चापपद्मस्य पुच्छश्चेत् सर्वोपरि परिच्यसेत् । याचासि द्विरयं नाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥ स्तम्भच्छादरहितो निष्कृदिहस्तश्चतुर्दोलः । मामं पूर्ववत् ॥ * ॥ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः । ध्वजान् षड्व न्यत्यग्निषडुर्गविजयेषिणः ॥ तेषां मानानुचत्वारः स्वामिहस्तै कसम्मिताः । कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥ सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् । मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥ चतुर्दोलध्वजो राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् । निर्ध्वजे च चतुर्दोले मानमन्यतमं शृणु ॥ आया मपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हियः । विजयेनामविज्ञातश्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥ विजयो मङ्गलो भव्यो वितत्ये कैक

चतुर्धा

द्वितः । विविधानां महीन्द्राणां या
नवयमुदाहृतम् ॥ * ॥ अष्टाभिर्दद्या
तेयस्तु अष्टदोशमुशन्ति च । सोपा
नदितयश्चावविशेयं शिल्पनिर्मितम्
॥ * ॥ भोजस्तु । अष्टाभिर्बाहकैर्ह
ण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः । सप्त
स्तु दशभिर्घेयं मष्टदोशं महीभुजा
म् ॥ तद्भेदा जयकस्याण्वीरसिंहा-
यथा क्रमम् । चतुर्विधानां भूपाना
मष्टदोशाः प्रकीर्त्तिताः ॥ षड्भिर्ह
स्तैर्मितायामः परिखाहस्तुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राक्षामष्टदोशः जयं
विदुः ॥ आयामपरिखाहभ्यां पञ्च
स्तमितोद्द्वयः । कल्याणस्थोष्टदो-
लोयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥ सप्त
स्तायतः कार्ये प्रवरे पञ्चहस्तकः । प-
ञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोशो मही
भुजाम् ॥ आयामपरिखाहभ्यामष्ट
हस्तमितोद्द्वयः । सिंहनामाष्टदो-
लोयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥ * ॥
सर्वोद्यद्विविधः प्रोक्तः सच्छदिष्यापि
निष्कृदिः । काष्ठवस्त्रघटादीनां म
णानां चामरस्य च ॥ चतुर्दोशवदुक्ते
येनियमोन्योपि स्त्रिभिः । पूर्ववन्नि
ष्कृदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजा स्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तव
योन्नताः । पश्चाद्दशध्वजैराक्षस्तु

चतुर्भ

हस्तमितौ मता ॥ मणिकामरपक्षा
णां निर्णयोनियताकवत् । निर्ध्वज
श्चाष्टदोशोयः शिविकेतिसगद्यते ॥
मणिकुम्भमुखादीनां नियमो न वद
यडवत् । इत्यष्टदोशकथनम् ॥ *
॥ एवं द्वादशघोडशविंशतिदोशादि-
काः कार्याः ॥ मानं सार्द्धद्विगुणितं
सार्द्धद्विगुणितं युक्तमेतेषाम् । विं
शतिदोशान् परतो भोजमते सप्त
वेद्यानम् ॥ यानं वज्रनुयोज्यं बहुगु
णमेतज्जगाद् वै व्यासः ॥ * ॥ भवि
ष्योत्तरेपि । यदुक्तं द्वैपदं यानं ते
नमानेन यो नृपः । स्वयानं कुरुते-
दिव्यं सचिरं सुखमश्नुते ॥ स्वयामयु
क्तयानस्थो भोगमामोतिमानवः ।
पर्यौगिकयानस्थः क्लेशमामोतिपु
ष्कलम् ॥ यो दम्भादथवाऽज्ञानाच्छ
नं प्रकुरुतेऽन्यथा । तस्यैतानि विन
श्यन्ति आयुर्विद्यायशोधनम् ॥ प्रधा
नं यानमाश्रित्य नियमोयं समाश्रि
तः । नाप्रधाने निर्णयोस्ति तल्लिङ्गान्तु
मनोज्ञता ॥ इतियुक्तिकल्पतरुः ॥
चतुर्धा । अ । चतुष्प्रकारे ॥ यथा । च
तुर्धा विभजति । संख्याया विधायथा
॥ एकराशिं चतुर्धा कुरु । अत्राधि
करणविचाले चेति धा ॥
चतुर्भ्रमम् । न । सबलेषु धर्मार्थकाम

चतुर्भुजं

मोक्षेषु ॥ चत्वारिभद्राणि श्रेष्ठान्यथ
वृन्दे ॥ यद्वा । चत्वारि भद्राणि ।
दिक् सङ्ख्ये सं ज्ञायामितिसमासः ॥
चतुर्भुजः । पुं । विष्णौ । साधवे ॥ वि
। भुजचतुष्टयविशिष्टे ॥ चत्वारो भु
जा यस्य सः ॥ यद्वा । भुङ्क्ते भुनक्ति
इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममो
क्षाणां भुजः ॥

चतुर्भुजः । पुं । ब्रह्मणि । परमेष्ठिनि
॥ औषधविषये रसविशेषे ॥ यथा ।
रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूताङ्घ्रि
हेमच । सर्वं खल्लतले क्षिप्त्वा क
न्यारसविमर्दितम् ॥ एरण्डपत्रैरावे
ष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् । संस्था
प्य तत उद्गृह्य सर्वरोगेषु योजयेत्
॥ एतद्रसायनवरं विफलामधुतं यु
तम् । तद्यथाग्निवत् खान्दे दलीप
क्षितनाशनम् ॥ जयमेकादशविधं
कासं पञ्चविधं तथा । कुष्ठमष्टादश
विधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासश्च हिक्काश्च मन्दाग्निं चा
क्षपितकम् । ब्रह्मान सर्वा नाशवा
तं विसर्पं विद्रधिं तथा ॥ अपस्मा
रग्रहेन्मादान् सर्वार्शांसि त्वगामया
न् । क्रमेण सेवितं हन्ति दृक्चमिन्द्रा
शन्निर्यथा ॥ पैष्टिकं वल्यमायुष्यं
पुत्रप्रसवकारणम् । चतुर्मुखेण देवे

चतुर्व्यू

न कृष्णाचये शस्त्रचितम् ॥ इति प्रयो
गान्तम् ॥ चत्वारि मुखानि अस्य ॥
चतुर्भूर्त्तिः । पुं । विष्णौ ॥ चतस्रो मू
र्त्तयो विराट्सूत्राया कृततुरीयात्मा
नोऽस्य ॥ सिता पीता रक्ता कृष्णा चे
ति चतस्रो मूर्त्तयोऽस्य वा ॥
चतुर्व्यूगम् । न । चतुर्षु सत्यत्रेतादाप
रकलिसंज्ञकेषु ॥ चतुर्णां युगानां
समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वेन ॥
चतुर्वक्त्रः । पुं । ब्रह्मणि । वेधसि ॥
चतुर्वर्गः । पुं । धर्मार्थकाममोक्षेषु
भिलितेषु ॥ चतुर्णां वर्गः समूहः ॥
चतुर्विद्यः । पुं । चातुर्वेदे । चतुर्वेदवे
त्तरि ॥
चतुर्विधशरीरम् । न । जरायुजाण्ड-
जस्वेदजोद्भिज्जाख्येषु ॥ चतुर्विधश
रीराणि धृत्वा मुक्ता सहस्रशः ।
सुकृता न्मानवो भूत्वा ज्ञानी चेन्मो
क्षमाप्नुयात् ॥
चतुर्वीजम् । न । मेथिकादिचतुष्टये
॥ मेथिका चन्द्रसूरश्च कलाजाजी
यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वी
जमिति स्मृतम् ॥ तच्चूर्णं भक्षितं नि
श्यं निहन्ति पवनामयान् । अजीर्णं
शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिस्थथा
मिति भावप्रकाशः ॥

चतुर्व्यूहः । पुं । विष्णौ । नारायणे ॥

चतुर्थ

सृष्ट्यादिकार्यार्थं चत्वारोऽव्यूहा वि
भागा वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानि
दुसंज्ञा मूर्त्तयो यस्यसः । यथा । व्यू
हात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्त्ति
भिः । सृष्ट्यादीन् प्रकरोऽन्वेषवि
श्रुतात्मा जनार्दन इति व्यासवचन
म् ॥ तथाच मार्कण्डेयपुराणे मूलका
रणं वासुदेवाख्यं व्यूहमुक्तोक्तम् ।
द्वितीया पृथिवीमूर्द्धा शेषाख्या धा
रयत्यधः । तामसीसा समाख्याता
तिर्यक्तोसमुपाश्रिता ॥ तृतीया कर्म
कुरुते प्रजापालनतत्परा । सत्त्वोद्दि
क्तातुसाज्ञेयाधर्मसंस्थानकारिणी ॥
चतुर्थी जलमध्यस्था श्रेते पद्मगतल्प
गा । रजस्तस्यागुणः सर्गसाकरोतिस
दैवहीत्यादि ॥ शरीरपुरुषश्चन्दः
पुरुषो वेदपुरुषमहापुरुष इति बह्वृ
चापनिषदुक्तस्त्विहः पुरुषाव्यूहा
अस्येति वा ॥ न । साङ्ख्ये मोक्षशा
स्त्रे ॥ तत्र हि हेयं हानं हेयहेतुर्ही
नोपायश्चेति चत्वारोऽव्यूहाः प्रतिपा
द्या भवन्ति । तत्र त्रिविधं दुःखं हे
यम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हीनम् । प्र
कृतिपुरुषसंयोगद्वाराचाविवेको हे
यहेतुः । विवेकख्यातिस्तु हानोपा
य इति ॥ चिकित्साशास्त्रे ॥ तत्र च
रोग आरोग्यं रोगनिदानं भैषज्यमि

चतुष्प

तिचत्वारोऽव्यूहत्वेनोक्ताः ॥
चतुर्हायणी । स्त्री । चतुर्वर्षायांगवि ॥
चत्वारो हायना यस्याः । दामहाय
नेतिङोप् । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति
णत्वम् ॥ षि । अन्यच ॥
चतुष्कम् । न । चतुस्तम्भमण्डपे । चौख
म्वा इति भाषा ॥ अश्वत्यगतिविशेषे ॥
चतुष्की । स्त्री । मशकहय्याम् । मस
हरी इति भाषा ॥ पुष्करिणी वि
शेषे ॥
चतुष्टयम् । चि । चतुरवयवसमुदा
ये ॥ यद्यु चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति
रिति । शब्दानामर्थेया प्रवृत्तिः सा
प्रवृत्तिर्निमित्तभेदात् प्रकारचतु
ष्टयवतीत्यर्थः । प्रकारभेदश्च यथा ।
जातिशब्दो गुणशब्दः क्रिया शब्दो य
दृच्छा शब्दश्चेति ॥ चत्वारोऽवयवा
यस्य । सङ्ख्याया अवयवेत्यपु । रे
फस्यविसर्गसत्त्वेचकृते ह्रस्वात्तादावि
तिमूर्द्धन्यः ॥ केन्द्रे ॥
चतुष्पत्री । स्त्री । सुनिषण्णके । चौप
त्ती शाक इति भाषा ॥ चाङ्गोरीसदृ
शः पञ्चैश्वर्यदल इति स्मृतः । शाको
जला ऽन्विते देशे चतुष्पत्रीति चो
च्यते ॥ शुद्रपाषाणभेदिनि ॥
चतुष्पथः । पुं । ब्राह्मणे ॥ न । चतुर्मा
र्गसङ्गमे । शृङ्गाटके ॥ चतुर्थोपथां

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

चतुष्पा

चनः

समाहारः । तद्वितार्थेति समासः ।

दद्यान्तलोपः ॥

चकृत्पूरितिसमासान्तः । इदुदुपध

चतुष्पुण्ड्रः । पुं । भिण्डावृत्ते ।

स्तेतिषत्वम् । पथःसंस्थेतिक्लीबत्वम्

चतुस्समम् । न । चतुःसमे ॥

। चत्वारः पन्थानेयचवा ॥

चतुस्त्रिंशत् । स्त्री । चतुरधिकायां चिं

चतुष्पदः । पुं । गवादिपशौ ॥ करणवि

शति । चौंतीस इति भाषा ॥

शेषे ॥ तत्रजातस्यफलं यथा । चतुष्प

चतुस्त्रिंशज्जातस्तः । पुं । वृद्धविशेषे ॥

दभवोमर्त्यः सदाचारविर्वर्जितः ।

चतुराजी । स्त्री । चतुरङ्गक्रीडान्तर्ग

स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधना

तक्रीडाविशेषे ॥

वित्तइति ॥ राशिविशेषे । मेषवृष

चत्वरम् । न । स्थण्डिले । यागार्थसंस्कृ

सिंहेष । धनुषोन्तार्द्धे । मकरस्यपूर्वा

तभूमौ ॥ अङ्गने ॥ नानाजनावस्था

र्द्धे ॥ स्त्रीणांकरणभेदेचेतिहेमः ॥

नदेशे । चौंतरा इति भाषा ॥ पथा स्ते

चत्वारि पदानि पादा अस्य ॥

षे । चतसृणां रथ्यानां सम्बन्धे ॥ गृहा

चतुष्पदी । स्त्री । पथे । चौपदीइतिचौ

द्वहिरङ्गने ॥ चत्त्यते । चते० । कृगृशृष्ट

पई इतिच भाषा ॥ चत्वारः पादाः

जचतिभ्यः प्वरच् ॥ चतन्त्यस्मिन्वा ॥

अस्याः । सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादस्या

चत्वारिंशत् । स्त्री । चालीसइतिप्रसि

न्तलोपे पादेन्यतरस्यामितिङीपि

हे सङ्ख्याविशेषे ॥ सङ्ख्येये ॥ च

भत्वात् पादःपदिति पदादेशः ॥

त्वारोदशतःपरिमाणमस्य । पङ्क्तिविं

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्रास्त्रिकायाम् ॥

शतिचिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातना-

चतुष्पत्ता । स्त्री । नागवलायाम् ॥

त्प्रकृतेश्चत्वारिन्भावः शब्दप्रत्ययः ॥

चतुष्पाठी । स्त्री । चौपाठ इति भाषा

चत्वालः । पुं । होमकुण्डे ॥ दर्भे ॥ च

प्रसिद्धे छात्राणामध्ययनस्थले ॥ च

तति । चते० । स्याचतिमञ्जेरितिवा

तुर्णावेदानांपाठायस्याम् ॥

लम् ॥

चतुष्पाणिः । पुं । शतधामनि । विष्णौ

चन । अ । असकलार्थे ॥ चनति । च

॥ चत्वारः पाणयोयस्य ॥ त्रि । चतु

नशब्दे । पचायच् ॥ अप्यर्थे ॥

र्हस्तान्विते ॥

चनः । न । भक्ते ॥ चाय्यते । चायूप

चतुष्पात्-द । पुं । गवादिपशौ ॥ चत्वा

जानिशामनयोः । चायतेरन्नेहस्व

रः पादाअस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपा

श्चेत्यसुन् प्रत्ययस्यनुट्च ॥

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

चन्दन

चन्द्रः । पुं । विधौ ॥ शशी चन्दो हिम
द्युतिरिति शब्दार्थः । चन्दति । चदि
आह्लादे । पचाद्यच् ॥

चन्दकः । पुं । चांदा इति गौडेषु प्र
सिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चन्दनः । पुं । न । मलयजे । गन्धसारे
॥ चन्दनं शीतलं रुचं तित्तमाह्ला
दनं लघु । अमशेषविषश्लेष्मटृणा
पित्तास्रदाहनुत् ॥ श्रेष्ठस्यास्यलक्षणं
यथा ॥ स्वादेतिक्तं कषेपीतं हृदेर
क्तं तनैसितम् । ग्रन्थकोटरसंयुक्तं
चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते इति ॥ चन्दनानि
च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः ।
गन्धेन तु विशेषोक्तिः पूर्वश्रेष्ठतमंगु
णैः ॥ रक्तचन्दने ॥ यथा । कषायघा
नयो र्योज्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति ॥
अपिच । कषायलेपयोगात्तच्चन्दनं
रक्तचन्दनमिति ॥ पुं । वानरप्रभेदे
॥ न । औषधीभेदे । भद्रकाल्याम्
॥ चन्दयति । चदिआह्लादने । गय
न्तः । ल्युट् । बहुलमन्यत्रापीति
युज्वा ॥

चन्दनगोपी । स्त्री । शारिषाविशेषे ॥

चन्दनधेनुः । स्त्री । पतिपुत्रवन्मृतना

र्युद्देश्यकोत्सृष्टायाश्चन्दनाङ्कितसध

त्सायागोदाने ॥ यथा । जीवद्भ

र्त्तितुयामारी पुत्रिणीम्रियते यदि ।

चन्द्रः

सवत्सा मङ्गिताधेनुमाचार्यायप्र
दापयेत् ॥ पतिपुत्रवती नारीम्रि
यते यावत्तस्तयोः । छर्षनचोत्सृजे
त्पुनःपिता यावच्च जीवतीति ॥

चन्दनपुष्पम् । न । लवङ्गे ॥

चन्दनशारिषा । स्त्री । शारिषाविशेषे ॥

चन्दनसैरः । पुं । वज्रकारे ॥

चन्दमा । स्त्री । शारिषाविशेषे ॥

चन्दनाचलः । पुं । मलयपर्वते ॥

चन्दनादिः । पुं । पित्तोपशमनाय चन्द
नादिसप्तवासनद्रव्येषु ॥ यथा । च
न्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरो मध्वर्षाकु
शी । एलाकर्षूरगोहूलाः सप्तैते च
न्दनादय इति ॥

चन्दनाद्रिः । पुं । मलयपर्वते ॥

चन्दनी । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चन्दनीया । स्त्री । गोरोचनायाम् ॥

चन्दिरः । पुं । हस्तिनि ॥ चन्द्रे ॥ चन्द
ति । चदि० । इषिमदिमुदीच्या
दिनाकिरच् ॥

चन्द्रः । पुं । चांद इति प्रसिद्धे हिमां

शै । चन्द्रमसि । सुधांशौ ॥ कर्पूरे

॥ काम्पिले ॥ स्वर्णे ॥ वारिणि ॥ का

म्ये । सुन्दरे ॥ मेचके । वर्षचन्द्रके

॥ रक्तरजते । शोणमुक्ताफले ॥ चि

॥ आह्लादजनकरथे ॥ न । स्वर्णे ॥

चुक्रं ॥ वर्षवृत्तविशेषे ॥ यथा । चि

चन्द्रका

अवरगणयुग मध्याय परिकलयक-
र मयनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि
वितर । फणिन्दपतिभणितमिति-
चन्द्रमिदमितिशृणुत सकलकविकु-
लहृदयमोदकरमवतनुत ॥ यथा
। अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधर-
दल ममृतमयवचन मिदमालिवि-
फलयसिचल । यदपि यदुरमणपद-
मीशमुनिहृदिलुठति तदपितवरति
वलितमेत्यवनतटमटतीति ॥ घ-
रणाचस्य दशम ॥ ५ ॥ प्रभेदे ॥ च-
न्दयति आह्लादयति सकलं जगत्
। चदि० स्फायितस्त्रीतिरक् ॥ पुं ।
दीपविशेषे ॥ हीरके ॥ मृगशिरो-
नक्षत्रे ॥

चन्द्रकः । पुं । मेचके । वर्षचन्द्रके ।
मयूरपिच्छस्थचन्द्रकृतौ ॥ चन्द्रइव
प्रतिकृतिः । इवे प्रतिकृतावितिकन्
॥ नखे ॥ चाँदामाच् इतिगौडेष्
प्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । सितमरिचे ।
शिशुबीजे ॥

चन्द्रकला । स्त्री । चन्द्रस्य षोडशे भा-
गे ॥ द्रगडवाद्ये ॥ बाचामत्स्ये ॥

चन्द्रकान्तः । पुं । चन्द्रमणौ । चन्द्रोप-
ले ॥ कैरवे ॥ न । कैरवे ॥ श्रीख-

ण्डचन्दने ॥ चन्द्रः कान्तो यस्यसः ॥

चन्द्रकान्ता । स्त्री । निशायाम् ॥ ज्यो-

चन्द्रचा

तस्त्रायाम् ॥ चन्द्रयोषायाम् ॥ चन्द्रः
कान्तो यस्याः ॥

चन्द्रकान्ति । न । रजते । लुप्ये ॥

चन्द्रकालानलम् । न । मै। कूर्तिकानां
चक्रविशेषे ॥

चन्द्रकावान् । पुं । } मयूरे ॥ मतुप् ॥

चन्द्रकी । पुं । } इन् ॥

चन्द्रकुण्डः । पुं । कामरूपस्थे सरोवि-
शेषे ॥

चन्द्रकूटः । पुं । कामरूपस्थे पर्वतवि-
शेषे ॥

चन्द्रक्षयः । पुं । अमायाम् ॥

चन्द्रगुप्तः । पुं । श्रीभागवत प्रसिद्धे नृपे ॥

चन्द्रगृहम् । न । कर्कराशौ ॥

चन्द्रगोलस्थ्याः । पुं । भूमि । दिव्यपितृ-
षु । स्वधाभुक्तु ॥ चन्द्रगोलेतिष्ठन्ति
। सुपिस्थ इतिकः ॥

चन्द्रगोलिका । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रचञ्चलः । पुं । खलेशमत्स्ये ॥

चन्द्रचञ्चला । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चन्द्रचाः । पुं । चन्द्रविषयकत्ताने ॥

तत्रादौ ये रवेरुपरि चन्द्रमसमिच्छ-

न्ति तान् प्रत्याह । मित्यमधस्यस्ये-

न्दोर्भाभिर्भातोः सितंभवत्यर्दुम् ।

। स्वच्छाययान्यदसितं कुम्भस्थे वात-

मस्थस्य ॥ अस्य प्रत्यक्षवाधां मन्त्रमा-

न आह । सलिलमये शशिनि रवेर्दी-

चन्द्रचा

धितयोमूर्च्छितास्तमो नैशम् । च
पयन्ति दर्पणोदरविहिता इव मन्दि
रस्यान्तः ॥ शशिनः पश्चिमदिग्भागा
त् सितवृद्धिः किमिच्छ्यपलभ्यते इ
त्याह । त्यजतोर्कतलं शशिनः पश्चा
दवलम्बते यथाशैक्षणम् । दिनकर
वशात्तथेन्द्रोः प्रकाशतेधः प्रभृत्पुद
यः ॥ प्रतिदिनं कथंचन्द्रगोचरशुक्लवृ
द्धिर्भवति तदर्थमाह । प्रतिदिवसमे
वमर्कात् स्थानविशेषेण शैक्षणं परि
वृद्धिः । भवति शशिनोऽपराक्तेप-
श्चाङ्गागे घटस्येव ॥ चन्द्रस्य नक्षत्र
गमनेन शुभाशुभत्वमाह । ऐन्द्रस्य
शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्याचाया
तः । याम्येनबीजजलचरकाननद्या
वह्निभयदश्च ॥ दक्षिणपार्श्वेनगतः
शशी विशाखानुराधयोः पापः । म
थ्येनतु प्रशस्तः पितृदेवविशाखयो
श्चापि ॥ चन्द्रस्यनक्षत्रयोगमाह । घ
टनागतानिपौष्णात् द्वादशरौद्राश्च
मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि नवर्चा
ग्यदुपतिनातीत्ययुज्यन्ते ॥ चन्द्रम
सः संस्थानानि दश भवन्ति । यथा ।
नैः लीङ्गलं दुष्टलाङ्गलं समो दण्डः
कार्मुकं युगं पार्श्वशय्याऽऽवर्जितं कु
ण्डाख्यमिति । अथैषां संस्थाना
नां लक्षणं फलञ्च क्रमेणाह । उक्त

चन्द्रचा

त मीषच्छृङ्गं तन्नैस्थानेविशाल-
ता चोक्ता । नाविकपीडातस्मिन्
भवति शिवंसर्वलोकस्य ॥ १ ॥ अ
र्द्धोन्नतेचलाङ्गलमितिपीडातदुप-
जीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निर्नि
मित्तं मनुजपतीनां सुभिच्छ ॥ २ ॥
॥ दक्षिणविषाणमर्द्धोन्नतंयदादुष्ट
लाङ्गलाख्यंतत् । पाण्ड्यनरेश्वरनि-
धनकृदुद्योगकरंवलानाञ्च ॥ ३ ॥ स
मशशनि सुभिच्छन्नेमवृष्टयः प्रथम
दिवससदृशाः स्युः । ४ । दण्डवदुदि
तेपीडा गवान्दपशोयदण्डोऽव ॥ ५ ॥
॥ कार्मुकरूपे युद्धानियत्रतुज्याततो
चयस्तेषाम् । ६ । स्थानंयुगमितिया
म्योत्तरायतंभूमिकम्पाय ॥ १२ ॥
७ ॥ युगमेवयाम्यक्रोधायांकिञ्चित्सुङ्गं
स पार्श्वशायीति । धिनिहन्तिसार्थ
वाहान् वृष्टेश्चधिनिग्रहं कुर्यात् ॥ ८ ॥
॥ अभ्युक्त्रायादेकंयदिशशिनोऽवा
ङ्गखंभवेच्छृङ्गम् । आवर्जितमित्य
सुभिच्छकारितज्ञोधनस्यापि ॥ ९ ॥
अभ्युच्छिन्नारेखासमन्ततोमण्डले च
कुण्डाख्यम् । अस्मिन्माण्डलिका
नां स्थानत्यागोनरपतीनाम् ॥ १५ ॥
॥ १० ॥ सामान्यलक्षणमाह । प्रो
क्तस्थानाभावा दुदगुच्चः क्षेमवृद्धिदृष्ट
ष्टिकरः । दक्षिणतुङ्गशङ्को दुर्भिच्छ

चन्द्रा

भयायनिर्दिष्टः ॥ शृङ्गेयैकेनेन्दुं वि-
 लीनमथवाप्यवाङ्मुखं शृङ्गम् । सम्पू-
 र्णञ्चाभिनवदृष्टैको कीर्तिताद्भ-
 स्येत् ॥ १७ ॥ चन्द्रमसोरुपायिसफ-
 खान्याह । संस्थानविधिः कथितो ह
 पाण्यस्माद्भवति चन्द्रमसः । स्वल्पो
 दुर्भिक्षकरो महान् सुभिच्चावहः
 प्रोक्तः ॥ मध्यतनु र्वज्राख्यः शुद्ध
 यदः सभ्रमायरात्ताच्च । चन्द्रेऽसदङ्ग
 रूपः क्षेमसुभिच्चावहो भवति ॥
 ज्येष्ठा विशालमूर्तिर्नरपतिस्तच्छ्रीवि-
 द्दुये चन्द्रः । स्थूलः सुभिच्छकारी प्रिय
 धान्यकरस्तु तनु मूर्तिः ॥ २० ॥ अथ
 चन्द्रस्य कुजादिभिस्ताराग्रहैः शृङ्गे-
 भिक्षेफलमाह । प्रत्यन्तान् कुम्हपां
 श्वहन्त्युपतिः शृङ्गे कुजेनाह ते शस्त्रं
 शुद्धयकृद्यमेन शशिजेनादृष्टिदुर्भ-
 चकृत् । श्रेष्ठान् हन्ति त्वपान् महेन्द्र
 गुरुणा श्रुकेण चाल्पान् त्वपान् शुक्ले
 याप्यमिदं फलं ग्रहकृतं कृणोयथोक्ता
 गमम् ॥ शुक्रभिन्नविंशत्यचन्द्रमसः
 फलमाह । भिन्नः सितेन मगधान्
 यवनान् पुलिन्दान् नेपालगङ्गिमरुक
 च्छसुराष्ट्रमन्द्रान् । पाञ्चालकैकय
 कुलूतकपौरुषादान् हन्यादुशीनर
 जनानपि सप्तमासान् ॥ जीवभिन्न-
 स्माह । गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरा

चन्द्रा

न् धान्यानि शैलान् ब्रविडाधिपांश्च
 । द्विजांश्च मासान् दश शीतरश्मिः
 सप्तापयेद्वाक्पतिना विभिनः ॥ भौ-
 मभिन्नस्याह । उद्युक्तान् सहवाहनैर्न
 रपतींश्चैर्गर्भकान् मासवान् कैलि-
 न्दान् गणपुङ्गवानथशिवीनायोध-
 कान् पार्थिवान् । हन्यात् कौरव
 मत्स्यशुकल्यधिपतीन् राजन्यमुत्था-
 नपि प्रालेयांशुरसृग्ग्रहेतनुगतेषण्
 मासमर्षादया ॥ शनिभिन्नस्याह ।
 यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्रा-
 गीशा नथ चार्जुनायनान् । हन्या-
 दर्कजभिन्नमडकः शीतांशुर्दशमा-
 सपीडया ॥ बुधभिन्नस्याह । मगधा-
 न्मथुरांश्च पीडयेत् नेल्लायश्च तटं
 शशाङ्कजः । अपरचक्रतं युगं वदे च-
 दिभिच्चाश्विनं त्रिनिर्गतः ॥ केतुना
 भिन्नस्याह । क्षेमरोग्यसुभिच्छविना
 शी शीतांशुः शिखिनायदिभिन्नः ।
 कुर्यादायुधजीवि विवितांश्च चौराणा-
 मधिकेन च पीडाम् ॥ २७ ॥ ग्रहण
 काले उत्काहतस्य चन्द्रस्य फलमाह ।
 उत्कयायदाशशी ग्रस्तएव हन्यते ।
 हन्यते तदा त्वपो यस्य जन्मनि स्थितः
 ॥ चन्द्रमसो वर्णं लक्षणमाह । भस्म
 निभः परुषो ऽरुणमूर्तिः शीतकरः-
 किरणैः परिहीनः । श्यामस्तनुः स्फुटि

चन्द्रप्र

तःस्फुरणोवाकुट्टमरामयचौरभया
 य ॥ प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदा
 तो यत्नादिवाद्रिमुतया परिमृज्यच
 न्नः । उच्चैः कृतो निशिभविष्यति
 मे शिवाय योदृश्यतेसभविताजग
 तःशिवाय ॥ अथपचष्टद्वौ हानौत्रा
 सान्येचशुभाशुभमाह । शुक्लेपक्षेस
 म्यष्टद्वेप्रवृद्धिं वृद्धाचचंयातिष्टद्विप्रजा
 य । हीनेहानिस्तुल्यतातुल्यतायांकृ
 ष्णैर्षवैतत्फलंस्थित्येन ॥ यदिकु
 मुदमृगालहारगौर स्तिष्ठिनियमा
 त्चयमेतिवर्द्धतेवा । अधिकृतंगति
 मण्डलांशु योगी भवतिन्वणांविजया
 य शीतरश्मिः ॥ ३२ ॥ इतिवाराह्या
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

चन्द्रदाराः । पुं । भू० । अश्विन्यादिन
 क्षत्रेषु ॥ चन्द्रस्यदाराः ॥

चन्द्रनामा । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्यना
 मान्येव नामान्यस्य ॥

चन्द्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥

चन्द्रप्रभः । पुं । वृत्तार्द्धविशेषे ॥

चन्द्रप्रभा । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥ च

न्द्रस्य प्रभा ॥ वाकुच्याम् ॥ औषध

विशेषे ॥ अत्राहसुखबोधः । कृमिरि

पुदहनयोष विफलामरदाहचव्यभू

निम्बम् । सांगधिमूखं मुस्तंसशटि

वचामालिकञ्चैव ॥ लवणचारनि-

चन्द्रभा

शायुगकुम्भकुम्भगजकरणातिविषाः ॥

॥ कर्षांशकान्येवसमानिकुर्यात्पला

टकश्चाश्रमजतो विदध्यात् । निष्पच

शुक्लस्यपुरस्त्रधीमान्पलदयं लौहर

जस्तथैव ॥ सिताचतुष्कं पलमत्रव

श्यानिकुम्भकुम्भविमुन्धियुक्तम् । च

न्द्रप्रभेयं गुटिकाप्रयोज्याचार्शां सि

निर्वाशयतेषडेव ॥ भगन्दरं पाण्डुर

कामलाश्चनिर्वाष्टवक्त्रेः कुरुतेचदी-

प्तिम् । हन्त्यामयान् पित्तकफानि

लोत्थान् नाडीगतेर्मर्मगते प्रक्षेप ॥

ग्रन्थ्यर्कुन्दे विद्रधि राजयस्त्रयोर्मेहे

भगास्ये प्रवलेचयोज्या । शुक्लचये

चाश्रमरिमूत्रकुच्छ्रेणुकप्रवाहे प्युह-

रामवेच ॥ भक्तस्यपूर्वं सततंप्रयो

ज्या तक्रानुपानं त्वयमस्तुपानम् । आ

जोरसोजालजलजोरसोवा पयोऽथ-

वा शीतजलानुपानम् ॥ वलेनमाम

स्तुरगोजवेन दृष्टासुपर्णः श्वखेवरा

हः ॥ वलीपलितनिर्मुक्तोवृद्धोपि

तरुणायते ॥ न पानभोज्येपरिहार्य

मस्ति न शीतवातातपमैथुनेषु । श

भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनासावटी

चन्द्रमसःप्रसादादिति ॥ कर्चूरके ।

कचूर इति भाषा ॥

चन्द्रमसः । न । कर्पूरे ॥

चन्द्रभागः । पुं । पर्वतविशेषे ॥ विभक्त

चन्द्रे

चन्द्रमायस्मात् तस्मिन् पर्वतसत्त-
मे । अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्नाचक्रुः
पुरागिरिमितिकालिकापुराणम् ॥
चन्द्रभागा । स्त्री । कश्मीरदेशप्रसिद्धे
नदीविशेषे ॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयो-
रियम् । तत्प्रभवत्वात् । तस्येद-
मित्यण् । टिट्ठेतिङीप् प्राप्तः च-
न्द्रभागाद्वा नद्यामिति वच्चादिगणसू-
त्रान्नभवति । संज्ञापूर्वकत्वाद्दृष्ट्या-
भावः ॥

चन्द्रभागी । स्त्री । चन्द्रभागायाम् ॥
वच्चादिभ्यश्चेतिङीप् ॥

चन्द्रभूति । न । रूप्ये ॥

चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रमण्डलम् । न । चन्द्रविम्बे ॥ चन्द्र-
परिवेशे ॥

चन्द्रमल्ली । स्त्री । अष्टावद्याम् ॥

चन्द्रमाः । पुं । विधौ । चन्द्रे ॥ चन्द्रं
कर्पूरं सादृश्येन मातितुल्यति । मा-
कुमाने । चन्द्रे मेऽडिच्चेत्यसिः ॥ च-
न्द्रमाह्लादं मिमीते निर्मिमीतेति
व । ॥ यद्वा । चन्द्रं रजतमस्य तच्च त-
दिव मीयते । चन्द्ररतिवामीयते
इति दासीभारादिव्युत्पादने हर-
दत्तः ॥

चन्द्रमौलिः । पुं । रेरिहाले । शिवे ॥

चन्द्ररेखुः । पुं । काञ्चचौरे ॥

चन्द्रव

चन्द्रर्चम् । न । मृगशिरायाम् ॥

चन्द्रला । स्त्री । कर्णाटदेशप्रसिद्धा
यामन्वायाम् ॥ तत्स्थाने ॥

चन्द्रलेखा । स्त्री । वाकुच्याम् ॥ शशि-
कलायाम् ॥ अतिशर्करीसंज्ञकेषु
चन्द्राक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । मी-
मोयौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा
॥ यथा । विच्छेदे ते मुरारे पाण्डु-
प्रकाशाकृशाङ्गी स्नानच्छायंदुकूल-
नम्राजते विभ्रतीसा । राधाभोद-
स्य गर्भे स्त्रीनावया चन्द्रलेखा किञ्चा-
त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते भुवं जीवयोग-
मिति ॥

चन्द्रलोहकम् । न । रूप्ये ॥

चन्द्रवंशः । पुं । चन्द्रसन्ताने ॥

चन्द्रवर्त्म । न । जगतीसंज्ञकेष्वष्टादश-
क्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । चन्द्रवर्त्म
निगदन्ति रमभसैः ॥ यथा । चन्द्र-
वर्त्मपिहितं घनतिमिरैः राजवर्त्म
रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्मतदलं
कुसुमसरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तवकुतु-
कीति ॥

चन्द्रवल्लरी । स्त्री । सोमवल्लर्याम् ॥

चन्द्रवल्ली । स्त्री । प्रसारय्याम् ॥ माध-
वीलतायाम् ॥

चन्द्रवशा । स्त्री । भारतवर्षस्य नदीवि-
शेषे ॥

चन्द्रसू

चन्द्रवाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बहु
लायाम् ॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य चालेव कर्पू
रगन्धित्वात् ॥

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वकपक्षिणि ॥

चन्द्रव्रतम् । न । चान्द्रायणे ॥

चन्द्रशाला । स्त्री ।

चन्द्रशालिका । स्त्री । } ज्योत्स्नायाम्
} ॥ गृहेपरिगृ
हे । शिरोगृहे ॥

चन्द्रशुक्लः । पुं । जम्बुद्वीपोपद्वीपवि
शेषे ॥

चन्द्रशूरम् । न । चंदसुरहालौ इति
चक्ष्यातौषधौ । चर्महन्त्याम् । पशु
मेहनकारिकायाम् । चन्द्रसूरे ॥

चन्द्रशेखरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ गि
रिविशेषे । यथा । विशेषतः कलि
युगे वसामि चन्द्रशेखरे । इतिशिव
वाक्यम् ॥ चन्द्रशेखरोऽस्य ॥ पौष्य
राक्षः पुत्रे कर्षीरिपुरवृषे ॥ षो
डशध्रुवकान्तर्गते नवमध्रुवके ॥ चट्ट
लस्येभैरवविशेषे ॥

चन्द्रसंचः । पुं । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्य संचा
यस्य ॥

चन्द्रसम्भवः । पुं । वृधे ॥ चन्द्रात्सम्भ
वो यस्य ॥

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् ॥ च
न्द्रात्सम्भवोयस्याः ॥

चन्द्रशूरम् । न । चन्द्रशूरे । चंदसुर

चन्द्रिका

इति भाषा ॥ चन्द्रसूरहितं चिह्नं
वातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वा-
तगदद्वेषि वलपुष्टिविबर्धनम् ॥

चन्द्रहासः । पुं । असिमात्रे ॥ दशग्री
वकरवाले ॥ चन्द्रवहासः प्रभाऽस्य
॥ चन्द्रं हसतिवा द्युतिमत्त्वात् । ह
सेहसने । कर्मण्यण् ॥ न । रौप्ये ॥

चन्द्रहासा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ लप्सि
काप्रभेदे ॥

चन्द्रा । स्त्री । एलायाम् ॥ विताने ॥

चन्द्रातपः । पुं । विताने । उल्लोचे । चं
दोऽग्रा इतिभाषा ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रापीडः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रः आपी
डः शिरोभूषणमस्य ॥

चन्द्रावली । स्त्री । गोपीविशेषे ॥ यथा
। रोधाचन्द्रावलीमुखाः प्रोक्तानिस्थ
प्रियाव्रजे । कृष्णावन्निस्थसौन्दर्यवैद
ग्धादिगुणाश्रयाः इत्युज्ज्वलनील
मणिः ॥

चन्द्रिका । स्त्री । कैमुद्याम् । ज्योत्
स्नायाम् ॥ चन्द्रोऽस्यस्याः । ठन् ॥

॥ चन्द्रकायतीतितुन इत्त्वाभावम
सङ्गात् ॥ चन्द्रमाचष्टे चन्द्रयति । त
त्करोतीतिगुणान्ताण्वल् वा ॥ स्थू-
लैलयायाम् ॥ चन्द्रकमल्ये ॥ कर्णस्फो
टायाम् ॥ मल्लिकायाम् ॥ श्वेतंकण्ट
कार्याम् ॥ मेथिकायाम् ॥ खल्लै-

चन्द्रोद

कायाम् ॥ चन्द्रगूरे ॥ अतिव्रगती
संज्ञकेष्वोदशाचरावृत्तिविशेषे ॥
यथा । ननततगुरुभिसुन्द्रिवाश्वत्तु
भिः । यथा । शरदमृतकचसुन्द्रिका
शालिते दिनकरतनयातीरदेशे ह
रिः । विहरति रभसावल्लवीभिः स
र्गं त्रिदिवयुवतिभिः कोपिदेवो य
क्षा ॥ हरिश्चन्द्रपुरवासिन्यामन्वा
याम् ॥

चन्द्रिकासुजम् । न । सितोत्पले ॥

चन्द्रिकाश्रावः । पुं । चन्द्रकान्तमखौ ॥

चन्द्रिकापायी । पुं । चकोरपक्षिणि ॥

चन्द्री । स्त्री । वाकुक्षाम् ॥

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पत्तिन्याम् ॥

चन्द्रेदसः । पुं । शशिप्रकाशे ॥ उल्लोचे

॥ मकरध्वजास्थेरससिन्दूरे ॥ अथा

ह । पक्षं सुदुस्वर्णदलं रसेन्द्रं पला

ष्ठकं षोडशगन्धकम् । शोणैः सुका

पीसभवेः प्रसूनैः सर्वं धिमर्बायकु

मारिकाङ्गिः ॥ तत्काचकुम्भे निहि

तं सुगाढे मृत्पर्पटैस्तद्विवसययच्च ।

पचेत् क्रमाद्यौ सिकताख्ययन्त्रे ततो

रजः पक्ष्मवरागरम्यम् ॥ निगृह्य चै

तस्य पक्षं पक्षानि चत्वारिकर्पूररज

स्तथैव । जातीफलं सोषणं मिन्द्र-

पुष्पं कसूरिकाया इहशाखरकः ॥

* ॥ चन्द्रोदयो ऽयंकथितस्तुमाषो भु

चन्द्रोप

तो हि वल्लीदलमध्यवर्ती । मदेा
स्मदानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं
स्रवयत्यकाण्डे ॥ घृतं घनीभूतम
तीव्रदुग्धं मूटूनि मांसानि समस्त
कानि । माषाण्यपिष्ठानि भवन्ति प
थ्यान्वानन्ददायीन्यपराणि चाप्य ॥
॥ वल्लीपलितनाशनस्तनुभृतां वयः
स्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुररो
गपञ्चाननः । गृहेषु रसराज्यं भव
ति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चवरदर्पि-
तो मृगदृशां भवेद् दुर्लभः ॥ इति
सारकौमुदी मुखबोधश्चेति साधा
कान्तः ॥ चन्द्रस्य चन्द्रइववा उदयो
यस्य ॥

चन्द्रोदया । स्त्री । नेत्ररोगस्यौषधविशे

षे ॥ यथा । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्प

ली मरिचानि च । विभीतकस्तमज्जा

च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ सर्वमेत

त्समं कृत्वा छागीचीरेण्येषयेत्

। * । नाशयेत् तिमिरं कण्ठं पटला

न्यर्धुदनिच ॥ अधिकानिचमांसानि

यस्यरात्रौ न पश्यति । अपिद्विर्वाघिकं

पुष्पमासेनैकेन साधयेत् ॥ वर्तिस्य

न्द्रोदयानाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी

॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥

चन्द्रोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमखौ ॥

चपलः । पुं । पारदे ॥ मीने ॥ चोर

चपेटा

के ॥ प्रस्तरविशेषे ॥ चवे ॥ राजमा
षे ॥ चपनम् । चपसान्वने । चपन्तः
सरच् । चपलाति । ला० । कः ॥ न
। शीघ्रे ॥ क्रियाविशेषणात्वाद्व्ये
वर्तमानं क्लीबम् ॥ चि । ताले ॥
चले । क्षणिके ॥ विकले ॥ दुर्बिनी
ते ॥ चपति । चप० । दृषा० कलः
॥ चोपति । चुपमन्दावांगतौ । चुपे
रश्मोपधाया इति कलमन्त्ययः ॥ दो
षमनिश्चित्यवधवन्धनादेः कर्त्तरि ।
चिकुरे ॥

चपला । स्त्री । कमलायाम् । श्रियि ॥
विद्युति ॥ पुंश्चल्याम् ॥ पिप्पल्याम्
॥ विजयायाम् ॥ मदिरायाम् ॥ जि
ह्वायाम् ॥ आर्याप्रभेदे ॥ यथा । द
लयो द्वितीयतुर्यौ गणौ जकारौ तु
चपलासा । यथा । चपलानचेत् क
दाचि नृणां भवे झङ्क्तिभावना कृष्णे
धर्मार्थकाममेक्षा स्तदाकरस्थान
सन्देहः ॥ चपलाट्टाप् ॥

चपेटः । पुं । विस्तृताङ्गुलिपाणी । प्र
सले । थाप् चपेटा इतिच भाषा ॥
चपति । चप० । अच् । णटति । इट
गतौ । अच् । चपसासौ इटश्च ॥

चपेटा । स्त्री । चपेटे । प्रहस्ते ॥ स्र
ण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां द
दातीति भाष्यम् ॥ टाप् ॥

चमसः

चपेटिका । स्त्री । चपेटायाम् ॥ चपे
टैव । स्वा० कः । प्रत्ययस्या द्विती
त्वम् ॥

चपेटी । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् ॥ भा
द्रे चपेटी विख्यातेति स्कन्दपुराणम् ॥
चमत्कारः । पुं । विस्मये । चित्तविस्ता
ररूपे । डमरौ ॥ लोकातीतार्था क
लनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने
न चित्तस्य दीर्घप्रायस्त्वं चित्तविस्ता
र इत्यर्थः । दृष्टहेतुभ्यो ऽसम्भ
विश्वज्ञानेन हेत्वनिरानुसन्धाने म
नोव्याप्य एव चित्तविस्तार इत्यपरे
॥ अपामार्गे ॥ चमत् करणम् । कृ
ञ्० । घञ् ॥

चमरः । पुं । मृगविशेषे । अजन्याम् ॥
यम्यखेतवालैर्देवराजादिभ्यजनं क्रिय
ते सचमहिषाकृतिर्भवति ॥ दैत्यवि
शेषे ॥ न । चामरे ॥ चमति चम्य
ते वा अनेन वा । चमुअदने । अ-
र्त्तिकमिभ्रमिचमीत्यरसित् ॥

चमरपुच्छः । पुं । कोकडे ॥ न । चा-
मरे ॥

चमरिकः । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्त
काञ्चनारे ॥ चमरमस्यस्ति । ठन् ॥

चमरी । स्त्री । मञ्जर्याम् ॥ मृगीभेदे
। दीर्घखवायाम् । गिरिमियायाम् ॥

चमसः । पुं । न । दारुक्षेयचपात्रवि-

चम्पकः

शेषे ॥ सोमपानपात्रे ॥ पुं । पर्पटे
॥ पिष्टविशेषे ॥ लड्डुके ॥ चमस्तस्मि
न् । चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्वा
। चम० । अत्यविचमीत्यसच् ॥
चमसी । स्त्री । मुग्धमहारादिपिष्टे ॥
चूर्णयच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽ
भिधीयते ॥ चम्यते । चम० । अस
च् । गौरादिस्त्वान् डीष् ॥
चमीकरः । पुं । कृतस्वराख्य आकरवि
शेषे ॥
चमूः । स्त्री । सेनामात्रे ॥ सेनाविशेषे
। तचद्रभाः ७२८ । रक्षाः ७२८ ।
अस्याः २१८७ । पदातयः ३६४५ ।
समस्तसङ्ख्यया ७२८० नवत्यधि
कशतद्वयाधिकसप्तसहस्रम्भवति ॥
चमत्तिग्रभून् परैश्चम्यतेवा । चमूश्च
दने । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जि
भ्यक्तमित्युः ॥
चमूचरः । पुं । सैनिके ॥ चरेष्टः ॥
चमूजघनम् । न । सेनापक्षाद्भागे ॥
चमूरुः । पुं । मृगविशेषे ॥ चमति ।
चम० । खर्जदित्वादृगः । पुं । अ
त उत्त्वम् ॥ यद्वा । चमूजहयस्य ॥
चम्पः । न । कोविदारहृत्ते ॥
चम्पकः । पुं । चम्पा इति प्रसिद्धे वृक्षे ।
हेमपुष्पके । दीपपुष्पे ॥ चम्पकः
कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः ।

चम्पक

विषकृमिहरः कृष्णकफवातास्त्रपि
तजित् ॥ चम्पयति चम्प्यते वा ।
चपिगत्याम् । कुन् ॥ पनसकोष
गांशके ॥ न । चांपाकला इति
गौडभाषाप्रसिद्धे कदलीफले ॥
चम्पकं वातपित्तघ्नं गुर्वीर्यकरं तथा
। अतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं
वृधैरिच्यस्यगुणाः ॥ चम्पकस्यपुष्पे ॥
सुहृत्प्राप्तिसिद्धौ ॥ सायद्या । न्या
येन स्वयंपरीक्षितमप्यर्थं तावन्नश्र
दधते यावद्गुरुश्लिष्यसब्रह्मचारिभिः स
ह न संवाच्यते अतः सुहृदां गुरुश्लिष्य
सब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः
सुहृत्प्राप्तिः सासिद्धिस्तुर्था चम्पक
मुच्यते इति साङ्ख्यविदः ॥
चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके
। गन्धमोदिन्याम् ॥
चम्पकमाला । स्त्री । चम्पकपुष्पैर्निर्मि
तयां मालायाम् ॥ चम्पकली इति
प्रसिद्धे स्त्रीणां कण्ठाभरणे ॥ वर्ण
वृत्तेषु पङ्क्तिच्छन्दोविभेदे ॥ यथा ।
पादविराजन् नूपुरयुग्मा कुण्डलशो
भासङ्गिसुवर्णा । शङ्खवतीहारद
यपूर्णा चम्पकमालाभातिसुवर्णा ॥
यथा । आलिकुलभट्टाहमधन्या ह
नभवदुन्यारविकन्या । जम्बुकुमारा
निर्गतशङ्खः सम्प्रतिभावी कोपि-

ॐ ॐ ॐ

चयः

कचङ्कः इति ॥

चम्पकचतुर्दशौ । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लचतु
र्दश्याम् ॥

चम्पकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् ॥

चम्पकारण्यम् । न । तीर्थविशेषे ॥

चम्पकुन्दः । पुं । चांपकुडा इति गौडे
सुप्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चम्पकोषः । पुं । पनसे ॥

चम्पा । स्त्री । कर्णराजस्य भार्यायाम् ॥
तस्यैवपूर्याम् । अधुना भागलपुर
इति वस्यप्रसिद्धिरितिराधाकान्तः ॥
तीर्थविशेषे ॥

चम्पाधिपः । पुं । कर्णभूपे ॥

चम्पापुरी । स्त्री । चम्पायां नगर्याम् ॥

चम्पारण्यम् । न । विदेहदेशसमी
पस्थे विपिने ॥

चम्पाशुः । पुं । पनसे ॥

चम्पावती । स्त्री । कर्णपुर्याम् ॥

चम्पूः । स्त्री । काव्यविशेषे ॥ तल्लक्षणं
यथा । गद्यपद्यमयीवाणीचम्पूरित्या
भिधीयते । इत्यलङ्कारशाः ॥

चम्पेशः । पुं । कर्णाख्यन्त्रपे ॥

चम्पोपलक्षितः । पुं । अङ्गदेशे ॥ तद्दे
शस्थे पुम्भूम्नि ॥

चम्पेली । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुष्प
विशेषे । सुमनायाम् ॥

चयः । पुं । समूहे ॥ वप्रे । प्राकारमूल

ॐ ॐ ॐ

चरटः

बन्धने ॥ यदुपरिप्राकारो निरूप्यते

प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । तथा

चार्यशास्त्रम् । खातमुद्धृतमदावपं

कारयेत् तस्योपरिप्राकारमिति । प

गार इति गौडभाषा ॥ समाहृतौ ॥

परिखेद्वृत्तमृत्सूपे ॥ चीयते । चि

ञ्चयने । कर्मण्येवम् ॥ प्राकारे ॥

पीठे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चयनम् । न । चिनना इति ख्याते रच
नाविशेषे । इष्टकादीनामूर्द्धाधोदे
शनिवेशने ॥ चिञ्चोत्पुट् ॥

चरः । पुं । अचञ्चूतप्रभेदे ॥ भौमे ॥

अङ्गमे । चसे ॥ चले ॥ चारे । गो

पनेनं राष्ट्रादेः शुभाशुभादिचानार्थं

राजा नियुक्त पुरुषे । परतत्त्वज्ञा

नोर्थे भ्रमणकर्त्तरि । यथाह्वर्णे ।

प्रहिधौ ॥ चरति । चरगते । पचा

यच् ॥ कपर्दके ॥ मेघकर्कटतुला

मकरण्येषु ॥ न । नक्षत्रविशेषे ।

मातादिति हरिषीणि चन्द्राश्च च

रञ्चलम् ॥

चरकः । पुं । चारे ॥ पर्पटे ॥ चक्रक

रे । भिच्चौ ॥ मुनिग्रन्थविशेषयोः ।

वैद्यशास्त्रप्रवर्तके मुनौ ॥ तत्कृते त

न्नामके ग्रन्थे ॥ चरति । चरः । शि

ल्पिसञ्चयेरपूर्वस्या पीति वृत् ॥

चरटः । पुं । खल्लनपचिच्छि ॥

ॐ ॐ ॐ

चरमा

चरणः । पुं । न । वल्लवादे । वेदै
कदेशे ॥ शाखाध्येतरि ॥ मूले ॥ गो
चे ॥ पदे । पादे ॥ न । भ्रमस्य ॥ भ
क्षणे ॥ शीले । आचारे ॥ चरन्त्यने
न । चर० । करणेति ल्युट् ॥

चरणगतः । चि । प्रगते ॥

चरणग्रन्थिः । पुं । गुल्फे ॥

चरणयोधी । पुं । कुक्कुटे ॥

चरणव्यूहः । पुं । वेदव्यासकृते चतुर्वे
दविवरणग्रन्थे ॥

चरणामिषम् । न । चरणमांसे ॥ चर
णानामामिषम् । मुण्डस्य विधिना
पाच्यं चरणानुप्रलेहितम् । चरणं वा
तहृद्वल्यं दृष्यं पित्तकरं गुरु ॥

चरणायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ चरणमायु
ध मस्य ॥

चरमः । चि । अन्ते । अवसाने । प्रान्ते
॥ पश्चिमे ॥ चरति । चर० । चरे-
श्चेत्यमच् । प्रथमचरमेतिसर्वनाम
त्वात् पक्षेजसः शी । चरमे चरमः ॥

चरमक्ष्माभृत् । पुं । अस्ताचले ॥ चर
मश्वासौक्ष्माभृच्च ॥

चरमतीर्थकृत् । पुं । वर्द्धमानाख्यार्ह
ज्ञेदे ॥

चरमाचलः । पुं । अस्ताचले ॥ चरम
श्वासावचलस्य ॥

चरमाक्षिः । पुं । अस्ताचले ॥

चरुः

चराचरम् । न । विष्टं पे । जगति ॥ चि ।
इङ्गे ॥ जङ्गमाजङ्गमे ॥ इष्टे ॥ पुं ।
कपर्दके ॥ चरति । चर० । चरिच
लीति द्वित्वादि ॥

चरिः । पुं । पशौ ॥ चरति । चर० । ख
निकष्यज्यसीत्यादिना इप्रत्ययः ॥

चरितम् । न । अनुष्ठिते ॥ चरिच ॥
सञ्चारे ॥ व्रतकर्मणि ॥

चरितार्थः । चि । प्राप्तप्रयोजने ॥

चरिचम् । न । स्वभावे ॥ चेष्टिते ॥
चर्यते ऽनेन । चर० । अर्त्तिखूधूख
खनसहचरइवः ॥

चरिष्णुः । चि । जङ्गमे ॥ चरणशीलः ।
चरगतौ । अलङ्कृजितीष्णुश्च ॥

चरुः । पुं । हव्यान्ने । हव्यपाके ॥ टो
कणादिति ख्याते भाण्डे ॥ चर्यते भ
क्ष्यते देवैः । चरन्ति भक्षयन्ति देवा इ
ममिति वा । चरगतौ भक्षणे च ।
भृशशीतृचरीक्षुः ॥ अनवस्त्राक्षिता
न्तरूपपाक ओदनश्चरु रितियाक्षि-
काः ॥ मीमांसकैरपि त्रिवृत्तर्षधिकर
णे ओदनपरत्त्वमेव चरुशब्दस्याभ्युप
गतम् ॥ उमशदिभ्यो यदिति खूचेकै
यटस्तु स्थालीवाची चरुशब्दः ता
त्स्थ्या दोदने भाक्तइत्याह । विश्व
प्रकाशेतु चरुर्भाण्डेषहव्यान्ने इत्यने
कार्यतोक्ता ॥

चर्चरी

चर्चरायः । पुं । चित्रापूमे ॥
 चर्चरी । स्त्री । गीतभेदे ॥ अन्धजुके
 श्रे ॥ चर्चरीगीतभेदेचकेशभित् क
 रशब्दयोरितिरुद्रः ॥ चर्चरीक्रीडाया
 भित्तिसुभूतिः । कापटिकामांसादर
 वचने तैर्यत्रिकेचेत्यन्ये । वसन्तसम
 यक्रीडायामित्येके ॥ चर्चय्याम् ।
 साटोपवाक्ये ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ य
 था । हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्ख
 विराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयो
 धरद्वयभूषिता । शोभिता वलयेन
 विङ्गलपद्मगाधिपवर्णिता चर्चरी त
 क्षणीवचेतसिचाकसीतिसुसङ्गता ॥
 यथा । कोकिलाकणकूजितंनशृणो
 सि सम्यतिसादरम् मन्यसेतिमिरा
 पहारि सुधाकरं नमुधाकरम् । दूर
 मुज्जसि भूषणं विक्रान्तासि चन्दन
 मारुते कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि म
 न्दिरं न मुखायते इति ॥ चर्च्यते ।
 चर्चपरिभाषणभर्त्सनयोः । माहु
 लकात् अरन् । गौ० डीष् ॥
 चर्चरीकः । पुं । महाकाले ॥ केशविन्या
 से ॥ शाके ॥ चर्च्यते चर्च अध्ययने
 । पर्फ० इक्षन् प्रत्ययान्तेनिपातितः ॥
 चर्चा । स्त्री । चिन्तायाम् ॥ विचारणा
 याम् ॥ स्यासके । चार्चिक्ये । चन्द
 नादिनादेविलेपने । चर्चना इति

चर्चका

भाषा ॥ चर्चिकायाम् । दुर्गायाम् ॥
 चर्चयनम् । चर्चअध्ययने । चुरादि
 ययन्ताङ्गावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिच
 र्चश्चेत्यङ् । चर्चनं वा ॥
 चर्चिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ चर्चाया
 म् ॥ चर्चैव । स्वा० कः ॥
 चर्चितः । वि । दिग्धे । लिप्ते । चन्द
 नादिनाकृतलेपने । चर्चा चर्चलि
 या इतिचभाषा ॥ चर्चासञ्ज्ञाताऽस्य
 । तारकादित्वादितच् ॥
 चर्च्यटः । पुं । चर्पेटे ॥ पर्पटे ॥ स्फार
 विपुले । चिर्पिटे । चिपटा इति
 भाषा ॥
 चर्च्यटा । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् । च
 पेय्याम् ॥
 चर्च्यटी । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पो
 ल्याम् ॥
 चर्चटः । पुं । इर्वारौ ॥
 चर्चटी । स्त्री । चर्चयाम् । चर्चकाडा
 वाचि । सा । गक्ये ॥
 चर्चकषा । स्त्री । अद्रव्यविशेषे ।
 ससलायाम् । भूरिफेनायाम् ॥ मां
 सरोहिण्याम् ॥ चर्मणः कषा ॥
 चर्चकारः । पुं । चमार इतिभाषाप्र
 सिद्धे कारावरे । पादकृति । च
 यडाल्यां तीवराज्जाते । इतिपरशर
 पदुतिः ॥ चर्मकरोति । चुकृष्ट ॥

चर्म

कर्मण्यम् ॥

चर्मकारी । स्त्री । चर्मकषायामोषधौ ॥

चर्मकीलम् । न । अर्शः प्रभेदे ॥ व्या

ने। गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्व-

चावहिः । कीले। पमं स्थिरस्तरं चर्म

कीलन्तु तद्विदुः ॥

चर्मकृत् । पुं । चर्मकारे ॥

चर्मचटका । स्त्री । अजिनपषायाम् ।

जतुकायाम् । चामचिरैया इति-

भाषा ॥

चर्मचटी । स्त्री । गृहमाचिकायाम् ।

चर्मचटकायाम् ॥

चर्मचित्रकम् । न । श्वेतकुष्ठे ॥

चर्मजम् । न । रुधिरं ॥ रोमणि ॥

चर्मगवती । स्त्री । चर्मल इति भाषा

प्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चर्मास्त्यस्याम्

। मतुप् । आसन्दीवदिति चर्मणो

नलोपाभावोऽस्त्यन्तं निपात्यते ॥

चर्मतरङ्गः । पुं । बलौ । जरयास्त्यन्तं

र्मणि ॥

चर्मदण्डः । पुं । कषायाम् । कोरडा

इति भाषा ॥

चर्मदूषिका । स्त्री । कोठरोगे ॥

चर्मद्रुमः । पुं । भूर्जवृक्षे ॥

चर्म । न । चाम इति प्रसिद्धे त्वगिन्द्रि

ये । अष्टगुधरायाम् । कृत्तौ । अजि

ने । रोमभूमौ ॥ ठालफरी इति चर्म-

चर्माम्

सिद्धे फलके ॥ अस्य चर्मसंयथा । श

रीरावरकं शङ्खं चर्मद्रव्यमभिधीयते

। तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवमे

दतः ॥ शरीरावरकत्वञ्च बहुता

दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथितञ्च

र्मणां गुणसङ्ग्रहः ॥ स्वल्पता मुक्ता

चैव मृदुता सुखभेद्यता । विरुद्वर्ष

ताचेति चर्मणां दोषसङ्ग्रहः ॥ सि

तोरक्तस्तथापीतः कृष्णद्रव्यमिश्र-

ब्धितः । ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणां

वर्णनिर्णयः ॥ चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्व

दैवोपपद्यते इति भोजः ॥ चरति

चर्यते वा ऽनेन वा ॥ चर० । मनिन् ॥

चर्मनायिका । स्त्री । ताडन्याम् ॥

चर्मपत्रा । स्त्री । चर्मचक्ष्याम् ॥

चर्मपादुका । स्त्री । उपानहि ॥

चर्मपुटः । पुं । } दृढसंज्ञके चर्म

चर्मपुटकः । पुं । } षोडशविशेषे ॥

चर्मप्रभेदिका । स्त्री । आरायाम् ।

चर्मवेधाश्च प्रभेदे ॥ चर्मणः प्रभेदि

का ॥

चर्मप्रसेविका । स्त्री । मञ्जुषायाम् । अग्नि

सम्मीपनार्थं चर्मनिर्मिते यन्त्रे । भा

ती इति भाषा ॥ चर्मणा प्रसीद्यते

। धिबुतन्तुसन्ताने । कृ० घृन् ॥ संज्ञा

यामिति खलु वा ॥

चर्ममुण्डा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

चर्या

चर्ममुसुडका । स्त्री । कात्यायन्याम् ।
चण्डिकायाम् ॥

चर्मयष्टिः । स्त्री । अश्वताडन्याम् । क
शायाम् ॥ चर्मयो यष्टिः ॥

चर्मरङ्गा । स्त्री । आचर्त्तकीकनायाम्
। विभाण्ड्याम् ॥

चर्मरुः । पुं । चर्मकारे ॥ इतिचिकाण्ड
शेषः ॥

चर्मसम्भवा । स्त्री । एखायाम् ॥

चर्मसारः । पुं । } रसे ॥ इतिरा
चर्माम्भः । न । } जनिर्घराः ॥

चर्मारः । पुं । चर्मकारे ॥ चर्मक्रिया
म् चृच्छति । चृच्छेः कर्मण्यण् ॥ हि
ङ्गुलमभेदे ॥ चर्मारः युक्तवर्माः स्यात् ॥

चर्मी । पुं । फलकपाणौ । ठलैत इति
भाषा ॥ भूर्जवृक्षे ॥ भृङ्गरीटे ॥ क
दल्याम् ॥ चर्मास्यास्ति । ब्रीडनिः ॥

चर्या । स्त्री । ईर्यायाम् । निबमाच्या
गे । ध्यानमैनादिकस्य भिक्षुव्रतस्था
नुष्ठाने । ईर्यापथस्थितौ ॥ ईर्यतेगु
रोः शास्त्रोपासनया जायते इति ई
र्या । ईर्यायाः पन्याः । कृक्पूर्वित्यः ।
ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजका-
दीनां स्थितिः तस्यामिच्छर्थः ॥ आ
चरखे ॥ चरखम् । चर० । गदम्

दचरयमश्नानुपसर्गइतियत् ॥ यदा
। परिचर्वापरिसर्येत्यत्र परीक्षस्या

चलद

विवक्षणात् चर्येति साधुः ॥

चर्चयाम् । न । दन्तैश्चूर्णने । चवावना
इतिभाषा ॥ चर्चयदने । ल्युट् ॥

चर्चा । पुं । तलप्रहारे ॥

चर्चितः । चि । भक्षिते । कृतचर्चये ॥

चर्च्यतेस्म । चर्च० । क्तः ॥

चर्चितपाचकम् । न । चर्वितताम्बूला
दिच्यागपाचे । कटकोले । पतद्ग्रहे ॥

चर्च्यम् । चि । चर्वणीये ॥

चर्षणिः । पुं । जने ॥ कर्षति । कृष० ।

कृषेरादेश्चइत्यनिः ॥

चर्षणी । स्त्री । पुंश्चल्याम् ॥ कर्षति ।
मनः । कृषविलेखने । कृषेरित्यनिः
। कृदिकारादितिङीष् ॥

चलः । पुं । कम्पे ॥ न । चञ्चले । लोले

। तरले ॥ अल्पकालस्थायिनि । श

रीरे जगति च ॥ प्रतिक्षणमन्यथाभ्य

वात् ॥ नञ्चविशेषे । स्वात्यादि

त्येभ्यस्तेस्त्रीणि चन्द्रश्चापि चरञ्चलम्

॥ चि । कम्पयुक्ते । चञ्चले ॥ चलति

चलगतौ । पचाद्यच् ॥

चलचञ्चुः । पुं । } चकोरपक्षि-

चलञ्चञ्चुः । पुं । } णि ॥

चलत्परिमा । स्त्री । चन्द्रकमतस्ये ॥

चलदङ्गः । पुं । } चेङ्गामाह इ-

चलदङ्गकः । पुं । } तगौड भाषा ॥

प्रसिद्धे मत्ये ॥

ॐ

चलितः

चलदलः । पुं । अन्त्यदले ॥ चलानि
दलान्वय ॥

चलनः । पुं । पादे ॥ हरिणे ॥ न । भ
मणे ॥ कम्पे ॥ स्त्रिरत्नप्रच्युतौ ॥ दे
शान्तरप्राप्तिहेतुभूते क्रियाविशेषे ॥
चलनशीलम् । चल० । चलनशब्दे
प्रियुच् ॥ चि । कम्पे । कम्पयुक्ते ॥

चलनकम् । न । चण्डातके ॥

चलनी । स्त्री । वारीभेदे । गजबन्ध
न्याम् ॥ वस्त्रघर्षयाम् । वस्त्रवेधि
न्याम् ॥

चलपथः । पुं । पिप्पलवृक्षे ॥ चलानि
पथाण्यस्य ॥

चलसङ्क्रमः । पुं । ईश्वरेच्छालोकादृ
ष्टवशात्तत्तद्राश्यादिभागस्य स्वर्यं ते
जस्यम्पके ॥

चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ चण्डलत्वा
द्वला त्वं वै सर्वं यैव नसंशयः ॥ सि
ङ्गाके ॥ टाप ॥

चलाचलः । चि । चण्डले ॥ चलति ।
चल० । चरिचलीति द्वित्वादिः ॥
पुं । काके ॥

चलातङ्कः । पुं । वातरोगे ॥

चलाभासः । पुं । मायामयस्य रज्जुस
पांर्देर्गमने ॥ चलमिवआभासते इ
ति तच्चा ॥

चलितः । चि । कम्पिते ॥ उल्लसिते ।

ॐ

चघकः

तरङ्गिते ॥ प्रचक्रे ॥ गते ॥ चल्यते ॥
स्य । चलकम्पने । क्तः ॥

चलुः । पुं । गण्डूषे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चलुकः । पुं । प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥

चवर्गः । पुं । चादिपञ्चवर्णेषु ॥

चवर्गीयः । पुं । चवर्गभवेवर्थ ॥ वर्गा
न्ताञ्चोतिष्ठः ॥

चवलः । पुं । राजमाघे । चौला इति
भाषा ॥

चविः । स्त्री । चविकायाम् ॥

चविकम् । न । चये ॥ चर्यते । चर्व०
। कुन् । पृषोदरादिः ॥

चविका । स्त्री । चर इति गौडभाषाप्र
सिद्धे दृष्टे । चये ॥ चविकाट्टाप् ॥

चव्यम् । न । चविकायाम् ॥ कलाम्
लभवं चयं विज्ञेयानुदजापहम् ॥
चर्यते । चर्व । ययत् । पृ० ॥

चव्यकम् । न । चये ॥

चव्यजा । स्त्री । } गजपिप्पल्याम् ॥
चव्यफलम् । न । }

चव्या । स्त्री । वचायाम् ॥ कार्पास्याम् ॥

चघकः । पुं । न । सुरापानपात्रे । गल्य
के । सरके ॥ अथचघकोद्देशः । य
त्पानपात्रं भूपानां सज्जत्वेन चघकं
वुधैः । कानकं राजतंचैव स्फाटि
कं काचमेवच ॥ वृत्तं लूराष्टदिक्को
यं चतुर्योपृथिवीभुजाम् । इत्यन्य

ॐ

चाकचि

सम्पत्तं तेषां निर्णयः पाठसम्पत्तः ॥
स्वमुष्टिसम्पत्तं रत्ने श्वतुर्वर्णैः स
मन्वितम् । मार्त्तिकं वाऽथ फालं वा
सर्वेषामुपयुज्यते । काष्ठजं धातुजं
वैलं जाङ्गलादिमहीभुजाम् । यद्
न्यत्तीयपानादिपाचं पृथ्वीभुजां भवे
त् ॥ एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य
निश्चयः ॥ * ॥ मधुनि । मद्ये ॥ म
द्यप्रभेदे ॥ मद्यभाजने ॥ चष्यतेऽ
नेन । चषभक्ष्यम् । कुन् ॥

चषतिः । पुं । भक्षणे ॥ वधे ॥

चषाणः । पुं । यूपकटके ॥ यक्षसर्पसि
सूचकं पशुबन्धनाद्यर्थं यक्षभूमौ य
त्काष्ठमारोप्यते सयूपः तस्य शिरसि
बन्धयाकृतिर्हंसवकाकृतिर्वायः का
ष्ठविकारः सचषाणः । यूपमूले विहि
तलोहबलयश्च ॥ चषति चष्यते वा
। चष० । सामसिर्वर्णसिपर्णसीति चषे
रुचः ॥

चाकचक्यम् । न । } उल्लङ्घ्यताया
चाकचिक्यम् । न । } म् ॥ नहिलो

कसिदुसामग्री प्रातिभासिकरजतो
त्पादिका किन्तु बिलक्षणेव । तथाहि
। काचादिदोषदूषितलोचनस्य पु
रोवर्त्ति इत्यसंयोगादिदमाकाराचा
कचक्याकाराच काचिदन्तःकरण
इति वदेतीति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाङ्गेरी

चाकचिच्चा । स्त्री । श्वतवृक्षायाम् ॥
चाक्रायणः । पुं । उपस्थायार्थं ॥ चक्र
स्य गोत्रापत्यम् । अ० फञ् ॥

चाक्रिकः । पुं । बहुभिर्मिलित्वास्तुति
कारे । घाण्टिके ॥ चक्रैश्च समूहेन
चरति । चरतीति ठक् ॥ शाकटि
के ॥ तैलकारे ॥

चाक्षुषः । पुं । पष्ठेमनैः ॥ न । रूपे ॥ च
क्षुषागृह्यते । अण् ॥ चक्षुरेववा । स्वा
र्थिकः प्रज्ञाद्यश्च ॥ प्रत्यक्षविशेषे ॥
तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्य
चाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्
। द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसं
युक्तसंमवायः । द्रव्यसमवेतसमवे
तचाक्षुषंप्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतस
मवायः । तथाच भा० ष० । द्र
व्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवाय
तः । द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्स
मवायतः ॥ तत्रापि समवेतानां शब्द
स्य समवायतः । तद्वृत्तीनां समवेत-
समवायेन तु ग्रहः इति ॥ त्रि । च
क्षुर्व्याप्ते ॥

चाङ्गम् । न । दन्तपटुत्वे ॥

चाङ्गेरी । स्त्री । अल्लोणिकायाम् ॥

चाङ्गेरीदीपनीक्या लघूणाकफवा
तनुत् । पित्तलास्त्राग्रहययर्थः कण्ठा
तीसारमाश्रिणी ॥ चाङ्गम् ईरयति

चायकी

। ईरप्रेरणे । कर्मगुणम् ॥

चायल्यम् । न । चायलतायाम् ॥

चाटः । पुं । चैरे ॥ आर्यमर्यादां शास्त्र
मर्यादांवाभिन्दाने ॥ प्रतारके ॥ आ
दैविश्वसमुत्पाद्य पश्चात्परधनाप
हर्त्तरि । प्रच्छन्नापहारिणि तस्करे ॥
योद्धरि कलहप्रिये ॥ चटनम् चाट
नंवा । चटभेदने । भावे घञ् ॥

चाटकैरः । पुं । चटकापत्ये ॥ चटका
याः चटकस्य वा पुमपत्यम् । चट-
कायाणरक् । चटकस्य ति वाच्यम् ॥

चाटुः । पुं । न । प्रियेवाक्ये । प्रियप्राये
। चटौ ॥ चकरच बहुचाटून् प्रौढ
योषिद्वरस्येति । क्लीबमपि । चाटु-
चाऽकृतकसंभ्रम मासां कर्मगुण
सगमद्वरस्येष्विति च माघः ॥ चट
ति । चटभेदने । दृसनिजनीतिञ्गुण
॥ मिथ्याप्रियवाक्ये ॥

चाटुपटुः । पुं । भण्ड । भाँड इति-
भाषा ॥

चाटुलोलः । वि । चटुलोले । सुच-
चले ॥

चाटुवटुः । पुं । भण्डे । विदूषके । की-
डनीयकपात्रे ॥

चाटूक्तिः । स्त्री । सेवायाम् ॥ प्रियवा-
त्तायाम् ॥

चायकीनम् । न । चायकोत्पत्तिवोग्य

चातकः

चेष्टे ॥ चयकान्यम् भवनं चेष्टम् ।

धान्यानामिति खञ् ॥

चायक्यः । पुं । मुनिविशेषे । श्रोत्रिणे
॥ चयकस्य गोचापत्यम् । म० ङञ्
॥ न । तन्निर्मिते राजनीतिशास्त्रे ॥
चायक्यमूलकम् । न । मूलकप्रभेदे ।
वालेये । विष्णुगुप्तके ॥

चायूरः । पुं । कंससुरस्य प्रधानकक्षे ॥

चायूरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चायू-
रं सूदितवान् । सूदयतेर्नन्वादि-
त्वात्पुः ॥

चाण्डालः । पुं । चण्डाले । श्वपके । अ-
न्यजे ॥ चण्डालयव । कुल्लववड
निषादचण्डालमिषमिषेभ्यश्चन्द-
स्युपसङ्ख्यानमिति खन्सम् ॥ प्रचा-
यणि लोकेपीतिकेचित् ॥

चाण्डालकिः । पुं । चण्डालाग्र्ये ॥

चण्डालवक्त्रकी । स्त्री । कण्डोखवीणा
याम् ॥ चाण्डालस्यवीणा ॥

चाण्डालिका । स्त्री । कण्डोखवीणा-
याम् ॥ चण्डालिकाशब्दार्थे ॥ चण्डा-
लस्ययम् । तस्यदमिष्यम् । टिट्ठे
तिङ्गीप् । स्वार्थे कन् ॥ चण्डालेनकृ-
तं वा । कुलाद्यादिभ्यो ङुञ् ॥

चायडाली । स्त्री । चण्डालयेषायाम्
॥ लिङ्गान्धम् ॥

चातकः । पुं । सातके । सारङ्गे । पपी

चातुर्भ

हा इतिभाषा ॥ ब्रह्मा । सर्वसहाप
तित मम्बु न चातकानामिति ॥ अ
तति । चते० । गुरुत् ॥

चातकानन्दनः । पुं । वर्षाकाले ॥

चातुकः । पुं । शस्त्रीये ॥ चातको म
धुरो रुणो रक्तपित्तकफापहः । श्री
तो लघु रद्वयश्च कषाये वातको
यनः ॥

चातुरः । पुं । चक्रगण्डौ ॥ त्रि । नेच
रोऽहरे ॥ चाटुकारे ॥ नियन्तरि ॥

चतुरण्व । स्वार्थे ऽण् ॥ न । शकटे
॥ चतुर्भिर्वह्यते । शेषदण्व ॥

चातुरकः । वि । चातुरार्थे ॥

चातुराश्रमम् । न । ब्रह्मचारिगृहस्थ
वानप्रस्थसंन्यासिषु ॥ चत्वार आश्र
मा एव । चतु० स्वार्थे ऽण् ॥ चतुर्णां
माश्रमाणाधर्म ॥

चातुरी । स्त्री । दाह्ये । चतुरतायाम्
॥ बालोक्तद्वयसाधनीतनुभृतांसा चा
तुरी चतुरी ॥ चतुरस्थेयम् । तस्येद
मित्यण् । ङीप् ॥

चातुर्जातकम् । न । चतुर्जातके ॥
स्वार्थे अण् ॥

चातुर्दशिकः । वि । भूताध्ययनकर्त्तरि
॥ चतुर्दश्यामधीते । अध्यायिन्यदे

शकाद्यादितिठक् ॥

चातुर्भद्रम् । न । नागरातिविषामुक्ता

चातुर्ष

गुडूचीतिचतुष्टये ॥

चातुर्मासी । स्त्री । पूर्णमासिष्वे ॥

चतुर्षुमासेषुभवा । संचावामित्य
ण् । ङीप् ॥

चातुर्मास्यम् । न । यागविशेषे ॥ चा

तुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि । वै

श्वदेवो वरुणप्रधासः शकमेघः शु-

नासीरीयश्चेति । चतुर्षुमासेषु भ

वन्ति चातुर्मास्यानियन्तानि । चतु

र्मासाण्यथोयचइति स्थः ॥ आषाढ

शुक्लद्वादश्यादिचतुर्मासकर्त्तव्येव्रते

॥ यथा । आषाढिशुक्लद्वादश्यां चैवार्थ

मास्यामद्यापिवा । चातुर्मास्यव्रतार्थं

कुर्यात् कर्कटसङ्क्रमे ॥ अभावेतु

तुलार्कपिमंशेण नियमं व्रती । का

र्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत् तत् स

मापयेत् ॥ चतुर्द्विपिहितचीर्णं चा

तुर्मास्यं व्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्ल

पक्षे तुद्वादश्यां तत् समापयेदिति

वाराहः ॥

चतुर्मास्यद्वितीया । स्त्री । आषाढफा

ल्लुनेर्जेषे या द्वितीया विधुचये ।

चातुर्मास्यद्वितीया स्ताः प्रवर्तन्ति न

हर्षयः ॥

चातुर्ष्वर्ग्यम् । न । यज्ञसाधनेषु ब्रह्मच

वियविट्शूद्रेषु ॥ चत्वारोवर्णा एव ॥

चतुर्ष्वर्कादीनांस्वार्थं उपसङ्ख्यान

चान्द्रम

मितिष्यन् ॥ देवेषु चत्वारो वर्णा
यथा । आदित्याः क्षत्रियास्तेषां वि
श्वस्यमस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ
शूद्रौ तपस्युग्रेसमास्थितौ ॥ स्मृता
स्वाङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चय
इति ॥

चातुर्वैद्यः । पुं । चतुर्वेदे ॥ चतुरो वे
दानधीते चतुर्वेदः । स एव । चतुर्वेद
सो भयपदवृद्धिश्चेति ब्राह्मणादिगणे
पाठत् प्यन् ॥

चात्वाखः । पुं । याज्ञिकानां गर्तविशे
षे ॥ चत्वाख एव । स्वार्थे अण् ॥

चानूरः । पुं । कंसमत्ते । चाणूरे ॥

चानूरस्तदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चानू
रं ह दितवान् स्तदयति वा । स्तदच
इति । ल्युः ॥

चान्द्रः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ॥ शुक्ला
चमान्ते मासे ॥ कृष्णादिपूर्णिमास्ते
च मासे ॥ न । चान्द्रायणे च चन्द्रस्या
यम् । अण् ॥

चान्द्रकम् । न । शुश्रूषाम् ॥ इति राज
निर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा । स्त्री । } चन्द्रभागा

चान्द्रभागी । स्त्री । } याम् ॥

चान्द्रमसः । पुं । इन्दुजे ॥ भारतवर्षीये

पक्षीपविशेषे ॥ न । मृगशिरोनख

चे ॥ ङि । चन्द्रमस्तम्बम्भिनि ॥ च

चान्द्राय

चन्द्रमसोऽपत्यम् इदं वा । अण् ॥

चान्द्रमसायनः । पुं । बुधे । सौम्ये ॥

चान्द्रमासः । पुं । चन्द्रसम्बन्धिमासे ॥

सतु गौतममुख्यभेदेन द्विविधः ।

तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपूर्णिमास्य

न्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्श

न्तः । चान्द्रेऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णा

दिर्वेति च द्विधेऽप्युक्तेः ॥ तत्र मुख्य

चान्द्रे कर्माणि । आब्दिकश्राद्धादि

सपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायण

प्राजापत्यादिब्रतानि दानकर्म नि

त्यज्ञानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा

साधारणतिथिविहितकर्माणि चेति ॥

गौणचान्द्रे कर्माणि । अष्टकादिपार्व

शश्राद्धं वारुणीज्ञानं जन्मतिथिकृत्यं

जन्माष्टम्याद्युपवासो दुर्भातसवादि

तिथिनियतपूजाचेति ॥ चान्द्रश्चा

सौमासश्च ॥

चान्द्रव्रतम् । न । नृपतेर्व्रतविशेषे ॥

यथा ॥ परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृ-

ष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो य

स्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृप इति मनुः ॥

चान्द्रायम् । न । आर्द्रके ॥

चान्द्रायणम् । न । व्रतविशेषे । इन्दुव्रते

॥ तच्चतुर्विधं भवति । पिपीलिका

मध्याख्ययवमध्याख्यवति चान्द्रायण

शिशुचान्द्रायणभेदात् । तथाहि ॥

चान्द्राय

एकैकं ह्यसवेत् पिण्डं कृष्णं शुक्लं च व
 ह्येत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रा
 ययं स्मृतम् ॥ त्रिषवणं स्नायं कुर्वाणः
 पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान्निच्छात्
 तः कृष्णप्रतिपत्क्रमेण एकैकं ग्रासं ह्य
 सयेत् । तथा च चतुर्दश्यामेको ग्रा
 सः सम्पद्यते । ततो ऽमायामुपोष्य
 शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं वृद्धिं
 नयेत् एवं पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रा
 साः सम्पद्यन्ते । एतत्पिपीलिकाम
 ध्यायं चान्द्रायणम् ॥ १ ॥ एतमेव वि
 धिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । शुक्ल
 पक्षादिनियतसुरंश्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 एवमेव पिण्डं ह्यसयेत् त्रिषवणं स्नात्वा
 त्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे
 शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रिय
 श्चान्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् ।
 ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं पि
 ण्डं बह्वयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चद
 शग्रासाः सम्पद्यन्ते । ततः कृष्णप्रतिपद
 मारभ्य एकैकं पिण्डं ह्यसयेत् । यथा
 अमावास्यायामुपवासे भवति ॥ २ ॥
 अष्टावष्टौ समन्नीयात् पिण्डान्मध्यं
 दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी
 यतिश्चान्द्रायणं चरन् ॥ ३ ॥ चतुरः
 प्रातरन्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहि
 तः । चतुरोऽसमिते सूर्ये शिशुश्चान्द्रा

चामर

ययं स्मृतमिति मनुः ॥ ४ ॥
 चान्द्रायणिकः । पुं । तपस्वि विज्ञे ॥
 चान्द्रायणं वर्त्तयति । धारायणतुरा
 यश्चान्द्रायणं वर्त्तयतीति ठञ् ॥
 चान्द्री । स्त्री । खेतकण्टकार्याम् ॥ ज्यो
 त्स्नायाम् ॥
 चापः । पुं । धनुषि । ब्रह्मसने ॥ धनू-
 रागौ ॥ पञ्चकलस्य ॥ ऽतृतीयप्रभे
 दे ॥ चापस्य वंशभेदस्य विकारः । अ
 वयवे च प्राग्योषधिरुद्येभ्य इत्ययम् ॥
 चापपटः । पुं । पियालपट्टे ॥
 चापलम् । नृ । अनर्थस्थितौ ॥ तल्लक्ष्य
 यथा । मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल
 न्वनर्बन्धितिरिति ॥ अविनीतस्ये ।
 प्रयोजनं विनापि वाक्पाण्यादिभ्या
 प्रारयितृत्वे । अविमृश्यकरणरूपे
 दपलकर्मणि ॥ सञ्चारिभावे ॥ आ
 त्मप्रकाशिनीचेष्टारागा देश्चापलं म
 तमितिलक्षणात् ॥ अपलस्य कर्मभा
 वो वा । यु० अण् ॥
 चापल्यम् । न । अपलतायाम् ॥ चाञ्च
 ल्ये । चापले ॥ अपलस्य कर्मभावो
 वा । गुणवचनत्वात् प्राप्तस्य ध्यजो
 युवादिपाठप्राप्तेनाणा बाधप्रसङ्गेपि
 ब्रा० व्यञ् ॥

चामरः । पुं । न । चमरीपुच्छनिर्मि
 ते बालव्यजने । प्रकीर्णके । चौर

चाकर

चौरी इति च भाषा ॥ अथानयो
जलददर्शनार्थमाह । देवै स्वम
र्षैः किल वाञ्छहेतोः सृष्टा विमलमा
धरकन्दरेषु । आपीतवर्षासु भवन्ति
तासां कृष्णसुखाङ्गुलभवाः सितान्
॥ चमरीणां गुणसम्पदमाह । केहे
सुदुस्त्रं बहुवाञ्छता च वैषम्यमस्या-
स्मिन्निबन्धनत्वम् । शौक्यत्वात् तासां
गुणसम्पदुक्ता बिद्धा ऽ ल्पलुप्तानि न
शोभनानि ॥ चामरदण्डवत्त्वमा
ह । अलङ्घ्ये हस्तप्रमितोऽस्य दण्डो ह-
स्तोऽथवारमिसमोऽनन्यः । काष्ठान्कु
भात् काञ्चनरूप्यगुप्ताश्चैव सर्व-
श्चहिताय राक्षसम् ॥ वर्षाक्रमेण दण्ड
खण्डः । यद्यन्नातपञ्चाङ्गुलवेदेष्वपि
तानकुलध्वजचामराणाम् । आपी
ततन्मीमधुकृष्णवर्णावर्षाक्रमेणैव हि
ताय दण्डः ॥ दण्डादेः समपर्वणः फ
लमाह । मातृभूधनकुलजयावहा
रोगमृष्यजननाशपर्वभिः । द्यादि
भिर्दिकषिवर्द्धितैः क्रमाद्वादशालवि
रतैः समैः फलम् ॥ तेषामेव व्यादि
षु विषमेषु द्विकषिवर्द्धितेषु फलम् ।
याचाप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो ला-
भाः प्रभूता वसुधागमश्च । वृद्धिपशू
न्ममभिवाञ्छितासि इत्यदिष्वयु
ग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ इति वारा

चामुण्डा

द्यां ७० आयः ॥ विशेषोयुक्तिकल्प
तरोर्ध्वयः ॥ दण्डे ॥ अतिशर्करासं
प्रकपञ्चदशाक्षरायावृत्तेः प्रभेदे । य
था । हारवत्पयोधरं सगेन्द्ररज्जुसु
न्दरं चामरध्वजद्वयेन मण्डितं हि
चामरम् । दृष्टराजमेतदेवनगराज
भाषितं मण्डितावलीविनोदकारि
चाक्रभाषितम् ॥ यथा । राससाय
गेऽपकामिनीजनेन खेलाता युष्मपु
ष्पमकुक्कुटमथगेन दोज्ञता । ताल
नृत्त्यञ्जलिगेऽपवाञ्छिकाविलासिना
ममधवेन सायतां सुखायमन्त्रहासिने
ति ॥ गुर्वे ऽ चरे ऽ ॥

चामरपुष्पः । पुं । न । पूगे ॥ काशे ॥
आसे ॥ केतके ॥

चामरा । स्त्री । चामरे ॥ दण्डे ॥ अ
जा० टाप् ॥

चामरी । पुं । घोटके । कित्किनि ॥
इति चिकारणशेषः ॥

चामीकरम् । न । स्वर्णं । कनके ॥ च
मीकरे चाकर विशेषे भवम् । तत्र
भवः इत्यण् ॥ यथा । चमनम् चम
। इण् जादिभ्यः इतीङ् । कनाचमे
रिति आङो ऽ विवर्चितत्वाद्दृष्टिः ।
चामीकरोति । कृजोहेत्त्विति टः ॥

चामुण्डा । स्त्री । मातृकाभेदे । चर्म
मुण्डायाम् । भैरवम् ॥ दुर्गायाम् ॥

चामुण्डा

। मैथ्याम् ॥ मोक्षकारणीभूतनि-
र्विकल्पकवृत्तिविशेषे ॥ चमूसेकां वि-
यदादिसमूहकृपां उच्यते ॥ यदेक्या
क्लाति आदत्ते स्वात्मसाक्षात्कारेण
माश्रयति इति व्युत्पत्तेः । पृषोदरा-
दिच्छात् सर्वसुखमिच्छाहुः ॥ मया
तवाप्नोष्वेतौ चण्डमुण्डौ महाप्र-
भू इत्युपपन्नपदद्विवचनयोः स्वार-
क्ष्मे तूलमूलभेदेनाज्ञानद्वयकषणे
न यस्माच्चण्डचमुण्डचण्डोक्तात्वं
मुद्रागता । चामुण्डेति ततो लोके
ख्याता देवी भविष्यसीत्यत्रापि तूल-
मूलाविद्ययोरानन्दमेव गृहीत्वेति
पदेनामूय निर्वचनकथनादखण्डब्र-
ह्मविद्येत्येव चामुण्डापदस्यार्थो वर्ण्य-
त इति सूत्राद्विचारहस्यम् ॥ यद्वा ।
चमति । चमप्रदने । वा० उग्र ।
चामुण्डनीयः पदार्थः । सच ब्रह्मा
तिरिक्तः सर्वोपि । अन्तःकराचरय-
इत्यादित्यधिकरणे तथानिर्ययात् ।
तं डापयति उट्टडापयति नविषधी
कुक्षते ब्रह्ममाचविषयिणीति यावत्
॥ अथवा चकार एकाक्षरनिघण्टुरी-
त्या चन्द्रवाचकः आह्लादप्रकाशगु-
णयोगादिहृन्मानपरः आनन्दपरो वा
सचब्रह्मैवक्ति तदात्मन्ताम्बुडय-
तीति चामुण्डा । मुण्डनं नामाधा-

चारः

रापेक्षयान् न सत्ताकवस्तुनिरासः ।
शिरश्चर्मामेक्षयान् न तादात्म्यवता
मेव केशानां वपने प्रयोगात् ॥ अथ-
वा चानां बुद्धीनां सुखानां वा मुण्ड-
मिव शीर्षमिव स्थिता सर्वोत्तमा च
रसवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येति यावदिति
गौडपादटीकानुवादीभास्कररायः ॥
चाम्पिता । स्त्री । नयाम् । निर्भरि-
ययाम् ॥
चाम्पेयः । पुं । चम्पके ॥ स्वर्णे ॥ कि-
ञ्जल्के ॥ नागकेसरे ॥ चम्पाया अप-
त्यम् । स्त्रीभ्योठक् ॥
चाम्पेयकम् । न । किञ्जल्के ॥
चायनीयः । स्त्री । पूजनीये ॥
चारः । पुं । पिपासहृत् ॥ चिरौंजी इ-
ति प्रसिद्धे ॥ चारः पित्तकफास्त्र-
स्तत्फलं मधुरं गुरु । सिग्धं सरं मरु-
त् पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥ पिपा-
समज्जा मधुरो हृष्यः पित्तानिला-
पहः । हृष्योऽतिदुर्जरः सिग्धो वि-
हृम्नी चामवर्द्धनः ॥ गतौ ॥ दन्धे ॥
अवसर्पे । चरे । प्रणिधौ ॥ चारान्
विचारयेत् तीर्थेष्वात्मनश्च परस्मिन्
। पाषण्डादीन्ऽविज्ञातानन्योन्यमि-
तरेपि च ॥ * ॥ अमौष्म समान्यम्
मृषाभाषित्वमग्न्यहकत्वञ्चेति चार-
गुणा इति नीति वाक्यमूत्रम् ॥ * ॥

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

चारः

तल्लक्षणं यथा । विवस्वानिव तेजा
भिर्नभस्वानिव वेगतः । राजाचरेज्ज
गत्सर्वं प्राप्नुयात्लोकसम्पत्तैः ॥ तर्के
ङ्गितस्तः स्मृतिमान् स्वीयभावा प्र
काशकः । क्लेशायाससहोदयः सर्वेषु
भयवर्जितः ॥ सुभक्तो राजसुतथा
कार्याणां प्रतिपत्तिमान् । नृपो नि
हन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालसोमन्त्रकुशलान् सांवत्सरं च
कित्सकान् । तथान्यान्पियुञ्जीत
समर्थान् शत्रुचेतसः ॥ अक्रुदुंश्चत
थाऽलुब्धान् दृष्टीर्थान् तत्त्वभाषिणः
। पाषण्डिनस्तपसादीन् परराष्ट्रे नि
योजयेत् ॥ स्वदेशपरदेशज्ञानं सु
ग्रीवान् सुविषयज्ञानं । वार्त्ताह-
र्षान् बहुंश्चैव चाराणां विनियोजये
त् ॥ नैकस्यैव चने राजाचारस्य प्रत्य
यं वहेत् । द्वयोः सन्ध्यामात्राय तद्यु-
क्तं कार्यमाचरेत् ॥ तस्माद्राजाप्रयु-
ञ्जीतचारान् बहुमुखान् बहून् । न
रेतो यामनाः कुञ्जास्तद्विधायै चका-
रवः ॥ भिक्षुक्यश्चाराणां दास्योमाला
कार्यः कलाविदः । अन्तः पुरगतां
वार्त्तां निर्हरेयुरक्षताम् ॥ प्रकाश
श्चाऽप्रकाशश्चारस्तद्विधोमतः ।
अप्रकाशे यमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञ
कः ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥ काराणां

चारिणी

रे ॥ न । कृत्रिमविषे ॥ चरखम् । च
रगतौ । घञ् ॥ चरति वा । पचा
द्यच् । चरयव । प्रचाद्यच् ॥
चारकः । पुं । अश्वादेः पाणके ॥ सन्धा
रके ॥ वन्धे ॥ पियाखट्टमे ॥ चारे
॥ स्वार्थे कः ॥
चारचक्षुः । पुं । राजनि ॥ चाराश्चक्षुः
विषयः । गावः पश्यन्ति मध्येन वेदैः
पश्यन्ति च द्विजाः । चारैः पश्यन्ति
राजान् शत्रुभ्यामितरेजनाः ॥ स्व
परमण्डलकार्याकार्यविलोकने चारा
श्चक्षुःषिचितिपाखानामितनीतिवा
क्यास्तम् ॥
चारचुषुः । त्रि । गतिविशेषैर्विप्ते ॥
चुषुप् ॥
चारटिका । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये ॥
चारटी । स्त्री । पद्मचारिण्यामोषधौ
॥ भूम्यामल्याम् ॥ चारयति । चरे
र्यन्तात् प्रकादिभ्यो ऽटन् । ऊीप् ॥
चारणः । पुं । कीर्तिसम्भारकनटे । कु
ग्रीलवे ॥ चारयति कीर्त्तिम् । चर०
। णिजन्तः । न० ल्युः ॥ देवानां स्तुति
पाठके ॥
चारपथः । पुं । राजपथे ॥
चारभटः । पुं । धीरे ॥
चारवायुः । पुं । निदाघजेवायौ ॥
चारिणी । स्त्री । कश्चीदृषे ॥

ॐ ॐ ॐ

ॐ ॐ ॐ

चारुम

चारुचम् । न । स्वभावे । चरित्रे ॥

कुलकमागताचारे ॥ चरित्रमेव । न्ना
र्थेऽयम् ॥ चरन्तितेन । चर० । चरेष्ट

त्तइति शिष्यल् वा । स्वरेभेदः ॥

चारित्रा । स्त्री । तित्तिडीष्टे

चारी । स्त्री । नृत्याङ्गविशेषे ॥ वि

वरणन्तुसङ्गीतदामोदरे ॥

चारुः । पुं । वृहस्पतौ ॥ वि । शोभने

। रम्ये । मनोसे ॥ चरति चित्ते ।

चर० । दृसनिति चरिचटिभ्यो ञ्

च् ॥ न । कुङ्कुमे ॥

चारुकः । पुं । शरवीजे ॥

चारुकेशरा । स्त्री । तरुणीपुष्पे ॥ ना

गरमुस्तावाम् ॥

चारुगर्भः । पुं ।

चारुगुप्तः । पुं ।

श्रीकृष्णपुत्र ॥

चारुदेष्णः । पुं । रुक्मिण्यां श्रीकृष्ण

तनये ॥

चारुधारा । स्त्री । इन्द्राण्याम् ॥ स्था

दिंशङ्गी शतावरी चारुधारेति र-

भसः ॥

चारुनालकम् । न । रक्तपद्मे ॥

चारुपर्णी । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्ध

भादाश्लिषा इति गौडभाषा ॥

चारुफला । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥ चारु

शिफलान्यस्याः ॥

चारुमती । स्त्री । रुक्मिण्यां श्रीकृष्ण

चार्वाकः

कन्यायाम् ॥

चारुलोचनः । पुं । हरियो ॥ वि । सु

लोचने ॥

चारुवर्द्धना । स्त्री । नार्थ्याम् ॥

चारुबाहुः । पुं ।

चारुबिन्दः । पुं ।

श्रीकृष्णात्मजे ॥

चारुव्रता । स्त्री । मासोपवासिन्याम् ॥

चारुशिला । स्त्री । मयौ ॥

चार्श्चिकः । वि । चर्चाभिन्ने ॥ उक्था-

दिक्खाट् ठक् ॥

चार्श्चिक्यम् । न । चन्दनादिना देहवि

लेपने । चर्चयाम् । स्वासके ॥ च-

र्चअध्ययने । धात्वर्थनिर्देशे ग्लुल् ।

चर्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ॥

चार्म्यः । पुं । चर्मवृत्तरथे ॥ चर्मणाप

रिष्टतः । परिष्टतोरश्चइत्ययम् ॥

चार्म्यम् । न । चर्मसमूहे ॥ चर्मणां

समूहः । भिक्षादिभ्योऽयम् ॥

चार्वाकः । पुं । वैद्वैकदेशिनि । आका

शभिन्नभूतचतुष्टयवादिनि तार्किक

विशेषे । नास्तिके । चार्हस्यत्ये ।

लौकायतिके ॥ तस्येदंमतम् । शरी

रमेवात्मा । प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रं

परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात्-

। स्थूलोहंकृशोहमित्यनुभवाच्च ॥ प्र

त्यक्षमेकं चार्वाकाः प्रमाणं मन्यन्ते-

॥ अपिच । सर्वबालोक्तावतमेवशा

चापः

सम् । यत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । पृ
थिव्यापस्मैवायवस्तत्त्वानि च स्वीये
व । अर्थकामौ च पुरुषार्थौ । भूतान्ये
व चेतस्य भो नास्ति परलोकः । मृग्यु
रेवापवर्ग इति ॥ दुर्योधनसखे राक्ष
सविशेषे ॥

चार्णी । स्त्री शोभनायाम् ॥ बुद्धौ ॥

ज्योत्स्नायाम् ॥ धनदर्भायाम् ॥
दीप्तौ ॥

चासः । पुं । छप्पर इति छान इति च ख्या
ते पटले । पिटे । छदिवि ॥ चस
ति । जलगतौ । अद्वैतितकसमीभ्यो
चः । कृष्टिः ॥

चासकः । पुं । गम्भीरवेदिनि । अक्रुश
दुर्गरे इति नि ॥ इति चिकायडश्चैवः ॥

चासनम् । न । चासन्याम् । बुद्धि
रसमेधेतं चासनं तितः स्मृतमि
तिकाच्यः ॥ चासनेऽनेनवा । च-
स० । ख्यन्तः । ल्युट् ॥ धूनमे ॥

चासनी । स्त्री । तितच्यौ । बहुच्छिद्रा
याम् । चासनी इति भाषा ॥ चा
स्यतेऽनयाया । चलेर्यना ल्युट् ।
कीष् ॥

चासः । पुं । स्वर्णचूडे । किकीदिवौ ।
नीलाङ्गे । पुण्यदर्शने ॥ अशोकस्य
विशोकस्य नन्दनः पुष्टिवर्धनः । हे
अनुष्टो मखिणीवः स्वस्तिक स्थाप

चिकित्

राजितः ॥ अष्टौ चापस्य नामानि ॥
चापं दृष्ट्वा तु यः पठेत् । अर्थसिद्धिर्भवे
त्तस्य मिष्टमक्षं धराङ्गनेति पठन्ति ।
मीलकगुह्यस्य प्रसिद्धिर्लोके ॥ चा
पयति । चषहिंसायाम् । स्वार्थय
न्तात् अच् । चषभक्ष्ये । हेतुमण
गयन्तादाऽच् ॥

चासः । पुं । इक्षुप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे
। चाषे ॥

चिकः । पुं । गन्धमूषिके ॥

चिकर्त्तिषुः । चि । कर्त्तितुमिच्छौ ॥
कृतीछेदने । सन्नप्तादुप्रत्ययः ॥

चिकित्सकः । पुं । वैद्ये । चिकित्सा
जीविनि ॥ आयुर्वेदकृताभ्यासः स
र्वेषां प्रियदर्शनः । आर्यशीलगुणोपे
त एष वैद्यो विधीयते ॥ चिकित्स
ति । कितेर्थाधिप्रसीकारे इति सन्न
प्तात् खलुच् ॥

चिकित्सा । स्त्री । रोगवारणे । चक्
प्रतिक्रियायाम् । क्रियायाम् ॥ आ-
सुर्यादिभेदात्सा चिधा । यथा ।
आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा
सा चिधामता । सूतप्रधाना दैवी स्या
च्छेदभेदात्मिकासुरी ॥ मानुषी
घट्टसासेयाजपहोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाल्पवलेलोके मानुषी तत्र पू-
जिता ॥ तस्याश्चक्षुः यथा । अग्निः

ॐ नमः शिवाय

चिकित्

क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः स
माः । साचिकित्सा विकाराणां क
र्म तद्भिषजामतम् ॥ याज्ञुदीर्थं
शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
साक्रिया नतु या व्याधिं हन्त्यन्य
मुदीरयेत् ॥ अस्याः फलम् । कचि
दर्थः कचिन्मैत्री कचिदुर्मः कचिद
शः । कर्माभ्यासः कचिच्चति चिकि
त्सानास्ति निष्फला ॥ अस्याः अङ्गा
नियथा । रोगी दूतो भिषग्दीर्घ
मायुर्ह्यश्व सेवकः । सदैव धं चि
कित्सायामित्यङ्गानि बुधाजगुरि
ति ॥ गुप्तिवृत्तिद्वय इति कितेर्ब्याधिप्र
तीकारे निग्रहे अपनयने नाशने सं
शये च सन् । चिकित्सनम् । अप्रत्य
यात् ॥

चिकित्सितः । चि । प्रतिवृत्तामये ।
वृत्तप्रतीकारे ॥ न । चिकित्साया
म् ॥ मेघजे ॥ चिकित्सा सञ्जाता
ऽस्ति । तारकादिप्लादितम् ॥

चिकित्स्यः । चि । रोगान्नाशयितव्ये ॥
चिकित्सितुं योग्य । रोगे ॥ यथा ।
जातमात्र चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽ
त्यतयागदः । वज्रिणश्चुविषैस्तुल्यः
स्वयोपि विकरोत्तसौ ॥ रोगमादौ
परीक्षेत तदनन्तरमैव धम् । ततः
कर्मभिषक्पश्चाद् ज्ञानपूर्वसमाचरे

चिकुरः

दिति ॥

चिकिनः । चि । चिपिटे । चिक्रे ॥ ना
सिकायानतम् । इनश्चपिटश्च चिक
चिचेति ने रिनश्च प्रकृतेश्चिकादे
शश्च । तद्योगान्नासिका चिकिना ।
पुरुषश्चिकिनः ॥

चिकिलः । पुं । पङ्गे । चीकडइतिभाषा ॥
चिकीर्षा । स्त्री । कर्तुमिच्छावाम् ॥
कृष्णं । अप्रत्ययादिप्ल्यः । टाप् ॥
चिकीर्षितम् । न । अभिप्राये ॥ कर्तुं
मीप्सिते ॥

चिकार्धुः । चि । कर्तुमिच्छौ । करणे
च्छाविशिष्टं ॥ कर्तुमिच्छति चिकी
र्षति । तच्छीकः । सनाशंसभिच्छतः ॥

चिकुरः । पुं । कुमले । बाले ॥ हृत्प्र
भेदे ॥ पश्चिमिषे ॥ शैले । पर्वते
॥ गृहवभ्रौ ॥ सरीसृपे ॥ चि । तर
ले । चञ्चले ॥ चपले । दोषमनि
श्चित्यवधवन्धनादेः कर्त्तरि ॥ अच्ये
॥ यथा । तां वीक्ष्य लीलाचिकुरा न
नङ्गः स्वचापसौन्दर्यमुदं मुग्धेति
॥ चिरञ्चयत्तं शब्दं कुरति । कुर
शब्दे । इगुपधेतिकः ॥

चिकुरपक्षः । पुं ।
चिकुरप्राशः । पुं ।
चिकुरहस्तः । पुं ।
चिकुरः । पुं । चिकुरे ॥ इति शब्दभेदः

ॐ नमः शिवाय

चिक्रंसा

प्रकाशः ॥

चिक्रः । पुं । कुच्छुन्दर्याम् ॥ चि । नत
नासिके । चिकिने ॥ नासिकायान
तम् । कप्रत्ययाने चिका देशश्च ॥
चिक्रणः । पुं । पूगवृक्षे ॥ न । पूगफले
॥ चि । मसृणो । क्षिग्धे । चिकणा इ
ति भाषा ॥ चिक्रनम् । चिक्रगती
। सं० कृप् । चिक्रं कणति । कणशब्दे
। मू० कः ॥ यद्वा । चिक्रनम् । घञ्
। चिक्रस्य अणम् । अणशब्दे । अच्
। शकन्धादिः ॥ यद्वा । चेतति ।
चितीसंचाने । चित्ते कणः कश्च ।
बाहुलकादगुणः ॥

चिक्रणा । स्त्री । उत्तमावाङ्मवि । नैचि
क्याम् ॥ पूगफले ॥

चिक्रणी । स्त्री । पूगफले ॥

चिक्रसः । पुं । यवचूर्णे ॥ इति हेमः ॥

चिक्रा । स्त्री । पूगफले ॥ इति राजनि
र्घण्टः ॥

चिक्रंसा । स्त्री । क्रमितुमिच्छायाम् ।
जिष्टायायाम् ॥ क्रमेः सन्नन्ताद् प्र
त्ययादिच्यकारप्रत्यये टाप् । सुक्र
मोरनात्मनेपदनिमित्तोऽतीडागमो
न भवति । अचक्रमेवृत्त्यादिव्यति-
रिक्तार्थे ऽप्यऽनुपसर्गादिति वैकल्पि
कस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्व-
स्यैवैकिकस्य सम्भवात् ॥

चिच्छक्तिः

चिच्छटः । पुं । गर्ला चिच्छडा इति मोचा
चिच्छडी इति च गौड भाषा प्रसिद्धे
मत्स्ये । महाशक्ते ॥

चिच्छटी । स्त्री । घुषाचिच्छडी इति
गौड प्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिच्छडः । पुं । चिच्छटे मत्स्ये ॥

चिचिण्डः । पुं । चिचिण्डे । सुदीर्घ-
फले ॥

चिचीषा । स्त्री । चेतुमिच्छायाम् ॥
चिनेतेः सन्नन्ताद् प्रत्ययादिति स्त्रि
यामकार प्रत्ययः । विभाषाचेरिति
विकल्पात् कृत्वाभावः ॥

चिच्छक्तिः । स्त्री । चैतन्ये ॥ वयोक्तं स
ञ्ज्ञेपशारीरके । चिच्छक्तिः परमे
श्वरस्य विमला चैतन्यमेवाच्यत इति
। अयोक्तं श्रीदेवीभागवते ५ स्कन्धे
१८ ऽध्याये । चिच्छक्तिरस्ति परमा
त्मनि तेन सोऽपि व्यक्तो जगत्सुविदि
तो भवकृत्यकर्ता । कोऽन्यस्त्वया वि
रहितः प्रभवत्यमुष्मिन् कर्तुं विह-
र्तुमपि सञ्चितुं स्वशक्त्येति ॥ २८ ॥
हेमातः सा चिच्छक्तिः परमात्मन्य
स्ति तेन हेतुना सोऽपि परमात्मा व्य-
क्तो नामरूपात्मको भवति तत्राजम
त्सुविदितः प्रसिद्धः तथा भवकृत्यक
र्ता प्रपञ्चसृष्टिस्थितिसंहतिकर्ता भ
वति । कः पुरुषो ऽस्मात् परमात्म

चित्

नेऽन्यस्वद्विरहितः स्वशक्तैवामुस्मि
न प्रपञ्चे कर्तुं विहर्षं तथासम्पादितुं
प्रभवति नकोपीत्यर्थः । यद्यस्ति त
र्हिततापि त्वंशक्तिरूपा भवत्येव । ए
तादृशी च संकलकारणा महतीयेति
भावः । तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहिता
याम् । शक्त्याविना शिवेच्छो नाम
धाम न विद्यते इति ॥

चिञ्चा । स्त्री । अल्लिकाऽगमे ॥ चिमि
त्यव्यक्तं शब्दं चिनेति ॥ चिञ्० ।
अग्नेभ्योपीतिङः ॥ फले ॥ चिञ्चा-
याः फलम् । हरीतक्यादिस्त्राणं फ
लप्रत्ययस्य रूपम् ॥

चिञ्चालम् । न । } अल्लशाके ॥
चिञ्चासारः । पुं । }

चिञ्चिका । स्त्री । अल्लिकायाम् । अम्
ली इति इम्ली इति चैभाषा ॥

चिञ्चिडः । पुं । सुदीर्घफले । चचैडा
इति भाषा ॥ चिञ्चडो वातपित्तघ्नो
वत्यः पथ्यो रुचिप्रदः । शोषणेति हि
तः किञ्चिज्जुर्गैर्न्यूनः पटोलतः ॥

चिञ्चुकी । स्त्री । चञ्चाम् । दीर्घप
त्रायाम् । चैचू नाडीशाके ॥

चिञ्चोटकः । पुं । अङ्गुलोच्छे । चैचको
इति चैचडा इति चगौडप्रसिद्धे तृणे ॥

चित् । अ । असाकल्ये । असकलार्थे ॥
यथा । किञ्चित् ॥ चेतति । चितीसं

चित्तम्

चाने । क्तिप् ॥

चित् । स्त्री । चसौ । वृद्धौ ॥ अजडे
। निर्विशेषस्फुरणमात्रे चेतने । स्वत
एव प्रकाशमाने ब्रह्मणि ॥ निर्विक
ल्पकं सर्वव्यापकं चानं प्रत्यगात्म
स्वरूपं चिदिति व्याख्यातारः ॥ चिदि
हास्मीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च
। चित्वं चिदहमेतेषां लोकांश्चिदि
ति भावयेत्युपदेशः ॥ चिती० ।
सं० क्तिप् ॥

चितः । चि । छन्दे ॥ चीयतेस्य । चि
ञ्० । क्तः ॥

चिता । स्त्री । चित्तायाम् । मृताश्च
दाहणं । प्रेतदाहार्थे ऽग्न्याधाने ॥
शवदाहार्थं रचनायुक्तकाष्ठेषु ॥ सं
हृतौ ॥ चीयतेस्य । चिञ्चयने ।
क्तः । टाप् ॥

चिताचूडकम् । न । चितायाम् ॥

चितिः । स्त्री । चितायाम् ॥ समूहे ।
वृन्दे ॥ निर्विषयकसंविदि ॥ सौधा
दिष्विष्टकासङ्ख्यात्तानार्थाङ्गविशे-
षे ॥ अमिस्थानविशेषे ॥ चीयते ।
चिञ्० । क्षिया मधिकरणेवाक्तिन् ॥

चितिका । स्त्री । कटिशृङ्खलायाम् ॥

चित्तम् । न । चेतसि । अनुसन्धाना-
त्मिकायामन्तःकरणवृत्तौ ॥ चिन्त
स्य बुद्धावन्तर्भावः विषयपरिच्छिन्ति

चित्तलः

रूपत्वाविशेषात् । बहुर्ह्यपूर्वाविष-
यः चित्तस्य पूर्वानुभूत इति विषयभे-
दात् चित्तस्य कचित् पृथङ्निर्देशो
प्यस्ति ॥ चैतन्ये ॥ यथा । सर्वमजा-
यते चित्तमिति ॥ विज्ञानस्कन्धे ॥ चि-
त्ती० । भावे क्तः । श्रीदितइतीति नि-
षेधः ॥ चितायाम् ॥ चिताकाष्ठमठी
चैत्यं चित्ताच्छूडकमिव्यते । चित्तञ्चे-
ति त्रिकाण्डशेषात् ॥

चित्तकाष्ठः । पुं । चित्तपरिच्छेदे ॥
नान्यश्चित्तकाष्ठव्यतिरेकेण परिच्छे-
दकः कालो यस्य तथोक्तः ॥

चित्तजन्मा । पुं । कामदेवे ॥

चित्तदोषः । पुं । शून्यतायाम् ॥

चित्तनदी । स्त्री । उभयतोवाहिन्या-
म् ॥ इयं ह्युभयतोवहति कल्याणा-
ववहति पापाय च । तत्र या कैवल्य-
प्राप्त्यारविबेकनिम्ना सा कल्याणव-
हा । यास्त्वविवेकनिम्ना संसारप्राप्ता-
रा सा पापवहा ॥

चित्तप्रसन्नता । स्त्री । हर्षे ॥

चित्तवन्धनम् । न । चित्तवन्धकारणे
। मूलाज्ञाने ॥ चित्तस्य वन्धनम् ॥

चित्तमज्जनम् । न । रूपक्रियानुसन्धा-
नराहित्ये ॥

चित्तमोदकः । पुं । खट्वुकविशेषे ॥

चित्तलः । पुं । मृगविशेषे ॥ अस्तित्वे

चित्तवि

लोड्गवतैश्च विपकं लवणयुतं नववि-
ज्जुरसाद्यम् । चिकटुकयुक्तनिशार्द्र-
कमिश्रं बहुगुणचित्तलमासमनर्थ-
म् ॥ रसे पाके च मधुरं रक्तपित्तवि-
नाशनम् ॥

चित्तविच्छेपः । पुं । योगप्रतिपक्षेषु व्या-
धिस्थानादिषु ॥ चित्तं विच्छिपन्ति
योगादपनयन्तीति चित्तविच्छेपाः
योगप्रतिपक्षाः । ते च नव योगस्य
चैवोक्ताः । यथा । व्याधिस्थान संश-
यप्रमादासत्याविरतिभ्रान्तिदर्शना-
लब्धभूमिकत्वावस्थितत्वादि चित्त-
विच्छेपास्तेनराया इति ३० । तत्र संश-
यभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृ-
त्तिनिरोधरूपस्य समाधेः साक्षा-
त्प्रतिपक्षौ । व्याध्यादयस्तु सत-
वृत्तिसहचरिततया तत्प्रतिपक्षा-
भवन्ति ॥

चित्तवित् । पुं । विज्ञानात्मवादिभिर्वै-
द्वविशेषे ॥ चित्तमेव वाच्याकारभू-
न्यं विज्ञानं तदेवात्मेति विज्ञानवा-
दिना भ्रान्तिरेव । सुषुप्ते व्यभिचा-
रात् वेद्यस्य च घटादिव दतिरिक्त-
वेद्यत्वात् ॥

चित्तविप्रवः । पुं । उन्मादे ॥

चित्तविभ्रमः । पुं । उन्मादे ॥ चित्तस्य
विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥

चिचः

चित्तसमुच्चतिः । स्त्री । माने ॥ चित्त
स्य सम्यगुच्चतिः ॥

चित्तहारी । चि । मनोरमे ॥

चित्ताभोगः । पुं । एकस्मिन्विषये म
नसो भूयोभूयः प्रवृत्तौ । एकस्मि-
न्विषयेचित्तस्थैर्ये । मनस्कारे ॥ आ
भोजनम् आभोगः । भुजेर्भावे घञ्
। चित्तस्य आभोगस्तदेकप्रवणता
आभोगपरत्त्वमितियावत् ॥

चित्तिः । स्त्री । प्रज्ञायाम् ॥

चित्तैकाग्र्यम् । न । अन्यार्थनिवृत्तौ ॥

चित्तोक्तिः । स्त्री । दैवप्रप्ने ॥

चित्तोत्थम् । न । सप्तमगृहे ॥

चित्तोन्नतिः । स्त्री । गर्वे ॥

चित्प्रतिबिम्बः । पुं । जीवे ॥ चितः प्र
तिबिम्बः ॥

चित्त्यः । पुं । अग्रौ ॥ चीयते ऽसावि
त्यर्थे चित्त्याग्निचित्त्येचेति चिने
तेः कर्मणि यप्रत्ययस्तु गागमश्च नि
पात्यते ॥ न । चितायाम् । मृतक
चैत्ये ॥ जिनौकसि ॥

चित्था । स्त्री । मृतचित्तौ । चिताया
म् ॥ टाप् ॥

चिचः । पुं । यमविशेषे ॥ यथा । वृको
दराय चिचायेति ॥ कर्बुरवर्णे ॥ अ
शोकवृक्षे ॥ चिचकवृक्षे ॥ एरण्डवृक्षे
॥ न । तिचके ॥ आलेख्ये । मूरतद

चिचकः

तिभाषा ॥ अङ्गुते ॥ कर्बुरे । नानावर्णे

॥ आकाशे ॥ न । अलङ्कारविशेषे ॥ य

था । तच्चिचं यत्रवर्णानां खण्डाद्याकृति

हेतुता । सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता

वर्णाः खण्डमुरजपद्माद्याकारमुक्त्वा स

यन्ति तच्चिचंकाव्यम् ॥ कष्टंकाव्यमे

तत् ॥ * ॥ अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरा

यांष्टत्तौ ॥ यथा । चिचसंज्ञमीरितं

समानिकापदद्वयन्तु । यथा । विट्

माकणाधरोष्ठशोभिबेगुषाद्यष्टष्ट व

ल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग

। त्वांसद्वैतकासुदेवपुण्यलभ्यपादसे

वधन्यपुण्यचिचकेश त्वांसराभिगो

पवेशंश्चति ॥ चित्तंचायते दुःखवि-

स्सारकच्छात् । चैङ् पालने । आतो

ऽमुपसर्गेकः ॥ चिचयति वा चिच-

चिची करणे । गत्यन्तात् पचाद्यच् ॥

चिनेति चीयते वा । अमिचमीति

क्तः ॥ चि । कर्बुराङ्गुतयुक्ते ॥

चिचकः । पुं । पाठिनि । वल्लिसंज्ञके

श्लोषधौ । चीता इति भाषा ॥ चि

चकः कटुकः पाके वल्लिकृत् पाचने

लघुः । रुचोष्णो ग्रहणी कुष्ठशोथा

शः कृमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो

ग्राही वातार्शः श्लेष्मपित्तहृत् ॥ वि

चिचं चैचकं श्राकं कासमर्दविमर्दि

तम् । तप्ततैले सवाङ्गीके पाचितं

चित्रकू	चित्रदे
तकसम्भृतम् ॥ चीता इतिभाषा प्र सिद्धे व्याघ्रविशेषे । शूरे । मृगान्त के ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ चित्रयति । चित्र० । कुन्शिल्लिसंज्ञ योः ॥ यद्वा । चित्तं बुद्धिं चायते । चै ङ्० । कान्तात् स्वार्थकम् ॥ चित्रं करोतिवा । अन्येभ्यो ऽपीतिङः ॥ चित्रकण्डः । पुं । कपोते ॥ ॥ चित्रकम्बलः । पुं । गलीचा इति दुली चा इति चभाषा प्रसिद्धे कम्बलविशेषे ॥ चित्रकरः । पुं । शूरागर्भे विश्वकर्मा र सजाते चितेरा ईभिस्त्याते वर्षस ङ्करजातिविशेषे । चित्रकारे । र- ङ्गानीये ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ चित्रं करोति । डुकृञ् । दिवाविभा- भिज्ञेतिङः ॥ चित्रकर्म । पुं । तिनिशङ्गमे ॥ चि । वि विधाङ्गुतकर्मणि ॥ चित्रकायः । पुं । व्याघ्रे । वाघ इति भा षाप्रसिद्धे ॥ चीता इति भाषाप्रसि द्धे चित्रव्याघ्रे ॥ चित्रः कायो ऽस्य ॥ चित्रकारः । पुं । चित्रकरे ॥ स्यपतेर पिगान्धियां चित्रकारो व्यजायतेति प०प० ॥ चित्रं करोति । डुकृञ्० कर्मण्यङ् ॥ चित्रकूटः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पर्व तविशेषे ॥	चित्रकूटः । पुं । तिनिशङ्गमे ॥ चित्रका रे ॥ चित्रं करोति । क्तिप् ॥ चित्रकोलः । पुं । वाङ्मानीति ख्याते ज न्तो । ज्येष्ठ्याम् । अञ्जने । इत्या हले ॥ चित्रगन्धम् । न । हरिताले ॥ चित्रगुप्तः । पुं । चतुर्दशयमानार्गतय मे ॥ यथा । हकोदराय चित्राय चित्र गुप्ताय वै नमः इति ॥ ब्रह्मपादके यम स्य लेखके ॥ अस्योत्पत्त्यादि राक्षस निर्यावतन्त्रादवधार्य ॥ चित्रजल्पः । पुं । वाक्यविशेषे ॥ यथा । प्रेष्ठस्य मुहुर्दालोके गूढरोषाभिजृ म्भितः । भूरिभावनये । जल्पो यस्मी ब्रोल्लिखितान्तिमः ॥ चित्रजल्पो दशा ङ्गायं प्रजल्पं परिजल्पितम् । विजल्पो ज्जल्पसंजल्पाश्च जल्पो ऽभिजल्पि तम् ॥ आजल्पः प्रातिजल्पस्य मुजल्प श्चेति कीर्त्तित मित्युक्त्वानील मणिः ॥ चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गे ॥ चित्रा स्तण्डुला अस्याः ॥ चित्रत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे ॥ चित्रदण्डकः । पुं । ओलवृक्षे ॥ चित्रदर्शनम् । न । स्मारके ॥ स्मारकं चित्रदर्शनम् ॥ चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्राक्षय्याम् ॥

चित्रप

चित्रनेत्रा । स्त्री । सारिकाचित्रमे ॥

चित्रपक्षः । पुं । तित्तिरिपक्षिणि ॥ तित्तिरोषा इति ख्याते पाण्डुसंज्ञके खमे ॥ चित्रपक्षः कफहरो वातघ्नो ग्रहणीप्रणुत् ॥

चित्रपटः । पुं । छीट इति प्रसिद्धे वस्त्रे ॥

चित्रपत्रिका । स्त्री । श्लेषपुष्प्याम् ॥ कपिलपत्र्याम् ॥

चित्रपद्मी । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥ अनुष्टुप्संज्ञकाष्टाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । चित्रपदा यदि भौगौ । यथा । कामुनसैकतदेशे गोपवधू जलकेलौ । कंसरिपो गतिलीला चित्रपदाजगद्व्यात् ॥ सवैया नगतायामपि हस्तौ । यथा । सप्तयदा भगवताः परतो मुखरत्नगतौ लघुको जितदेश चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो धृतवैरिधराधिपकेभ्यः सा कथिता धिकमङ्गलपिङ्गलनामवरे खड्ग्याभिनिवेश गौडकुलोच्चलधाराधारय चेतसि हेयशबलनरेति ॥

चित्रपर्यिका । स्त्री । चित्रपर्णीप्रभेदे । चित्रपर्याम् । दीर्घपञ्चायाम् ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । पृथ्वीपर्याम् ॥ चित्रपर्वतः । पाकवर्षेति छीट ॥

चित्रर

चित्ररथस्फोटालतायाम् ॥ जलपिप्पल्याम् ॥ श्लेषपुष्प्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रपादा । स्त्री । सारिकापक्षिणि ॥

चित्रपिच्छकः । पुं । मयूरे ॥

चित्रपुङ्खः । पुं । शरे ॥

चित्रपुष्पी । स्त्री । अम्बुष्ठायाम् ॥

चित्रपृष्ठः । पुं । कलविद्धे । चटके ॥

चित्रफलः । पुं । चितल इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चित्रफला । स्त्री । चिर्भिटायाम् ॥ मृगेर्वारौ ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वात्साक्याम् ॥ कच्छकार्याम् ॥ फलरमाच इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये । राज्ञीवे । फलं क्त्वा ॥ वृहदिन्द्रवाकयाम् ॥

चित्रभानुः । पुं । अम्यौ । वैश्वानरे ॥ मूर्ये ॥ चित्रकट्टे ॥ मेरवे ॥ चित्रा भानवोऽस्य । चन्द्रादिख्यात् पूर्वपदादितिनणत्वम् ॥ षोडशेवत्सरे ॥ अस्य फलम् । चणकामुद्गमाद्यश्च न्यञ्चविद्वत्प्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने ॥

चित्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ॥

चित्रमृगः । पुं । पृषतास्त्रे मृगे ॥

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे ॥

चित्रयोधी । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥

चित्ररथः । पुं । मूर्ये ॥ मृग्यर्षविशेषे ॥

चित्रशि

विद्याधरे ॥

चित्रलः । पुं । कर्षुरवर्णः । किर्मरि
॥ चि । तद्युक्ते ॥

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रला । स्त्री । गोरक्षीष्टके ॥

चित्रलेखा । स्त्री । अप्सरोविशेषे । वा

णामुरमुताया ऊषायाः सख्याम् ।

कुम्भायुतनयायाम् ॥ धृतिसंज्ञका

ष्टदशावराष्टसिविशेषे ॥ यथा ।

मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्त्तिता

चित्रलेखा ॥ यथा । शङ्के ऽमुष्मिन्

जगति मृगदृशां सारङ्गं यदासीदा

कृष्णेदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्य

धायि । नैतादृक्चेत् कथं मुदधिसु

ता मन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नय

मयुगम भूच्चित्रलेखाङ्गतायामिति ॥

चित्रलोचना । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्रवदालः । पुं । पाठीनमत्स्ये ॥

चित्रवह्निः । पुं । वदालमत्स्ये ॥

चित्रवल्ली । स्त्री । मृगेर्वारौ ॥ महे

न्द्रवारुणायाम् ॥

चित्रवीर्यः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

चित्रशिखण्डिजः । पुं । वृहस्पतौ ॥

चित्रशिखण्डी अङ्गिराः ततो जातः ।

जनीः । पञ्चम्यामितिङः ॥

चित्रशिखण्डी । पुं । सप्तर्षिषु ॥ यथा

। मरीचि रङ्गिरा अविः पुण्डरीकः

चित्रा

पुण्डः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते

ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥ चित्रशि

खण्डश्चूडाविशेषो ऽस्त्येषामितिष्यु

त्पत्त्याप्रत्येकं सप्तापि मरीच्यादय

श्चित्रशिखण्डिनः ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः । पुं । वृहस्पतौ ॥

चित्रसर्पः । पुं । मातुधाने ॥

चित्रसेनः । पुं । ब्रह्मपादजमसीशाख

कायस्थस्य चित्रगुप्तादिचितयान्तर्गत

मूर्तिविशेषे ॥ अयश्चमर्त्यलोकस्य

विवेचकः । यथा । चित्रसेने महा

थिद्यां वगलेतिगुरोर्नयम् । जम्बा

सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य

मर्त्यतः ॥ राज्यचक्रारुहयुक्तश्चि

त्राङ्गदभोगयः ॥ इत्याचारनिर्णय

तन्त्रम् ॥

चित्रा । स्त्री । आखुपर्याम् ॥ गोडु

न्वायाम् ॥ सुभद्रायाम् ॥ दम्भिका

याम् ॥ मायायाम् ॥ सर्पविशेषे ॥

मदीविशेषे ॥ अप्सरोविशेषे ॥ मृ

गेर्वारौ ॥ मण्डदूर्वायाम् ॥ सुतश्रे

ष्ठायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वैदिकक

र्मविशेषे ॥ चतुर्दशे नक्षत्रे ॥ अच

जातस्यफलम् । यथा । प्रतापसन्ता

पितशत्रुपक्षो दक्षो नये चापि किञ्चि

त्रवासाः । प्रसूतिकाले यदि यस्य

चित्रा बुद्धिर्विचित्रा लघुतत्त्वशास्त्रे ॥

चिवाङ्ग

अतिशर्करीसंज्ञकपञ्चदशाक्षराष्ट-
त्तिप्रभेदे ॥ यथा । चिवा नामच्छ-
न्दश्चिं चेत् चयोमायकारौ । यथा ।
गोपाली लीलालोला यद्वत् कलि-
न्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताङ्गारागयस्त्र-
गुलसन् मूर्ध्निचिवा । कंक्षारातेर्मूर्ति-
स्तद्वन्मेघदिक्रीडतीयं कोन्यः स्वर्गो
मेघो वास्माद्विद्यते तन्नजाने इति
॥ चिवं रूपमस्यस्याः ॥ चिवायां
जातायाम् ॥ चिवारेवतीरोहिणी-
भ्यः स्त्रियां नचत्रायो लुक् ॥ नाडी
विशेषे ॥ सुषुम्णामूलदेशे स्त्रिवा
नाड्यस्ति । तस्यामध्ये तु चिवाख्या-
नाडी सूक्ष्मा तु वर्तते इति तन्त्रवच-
नात् ॥

चिवाक्षी । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चिवाक्षुपः । पुं । श्लेषपुष्प्याम् ॥

चिवाङ्गः । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥

सर्पे ॥ न । हिङ्गुले ॥ हरिताले ॥

चिवाङ्गदः । पुं । शान्तनुराजपुत्रे । च

न्द्रवंशीयन्त्रपविशेषे । विचित्रवीर्य

भ्रातरि ॥ गन्धर्वविशेषे ॥ ब्रह्मपाद

जमसी शाखकायस्थस्य चित्रगुप्तादि

चितयान्तर्गतमूर्तिविशेषे ॥ अयञ्चा

धोलोकस्त्रविशेषकः । अस्याधोगम

नकारणमाचारनिर्णयतन्त्रे द्रष्टव्य

म् ॥ चिवाण्यङ्गदानियस्य ॥

चिदाका

चिवाङ्गदस्तः । स्त्री । व्यासदेवसूजन-
न्याम् । सत्यवत्याम् ॥

चिवाङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ कर्ण-
जलौकायाम् ॥

चिवाटीरः । पुं । चन्द्रे । विधौ ॥ घ-
यटाकर्णवलिच्छागास्त्रविन्दुभिरङ्कित-
भाले ॥ येनभालमङ्किततन्त्र ॥ घ-
यटाकर्णोपचारायहतच्छागास्त्रविन्दु-
षु । इति मेदिनी ॥

चिवापूपः । पुं । चिताइपिटा इति गौ-
डभाषा प्रसिद्धे पिष्टके । चरुव्रणे ॥

चिवायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलोहे ॥

चिचिणी । स्त्री । पद्मिन्यादिचतुर्विध-
स्त्रीर्षुमध्ये स्त्रीविशेषे ॥ सेयंमीन

गन्धा । अस्यालक्षणम् । भवति रति

रसज्ञा नातिदीर्घा नखर्वा तिलकु

सुमसुनासा स्निग्धदेहात्पलाक्षी ।

कठिनघनकुचाद्या सुन्दरी सा सुशी

ला सकल गुणविचित्रा चिचिणी

चिचवक्त्रेति ॥

चिचेशः । पुं । चन्द्रमसि ॥

चिचेक्तिः । स्त्री । आकाशवाण्याम् ॥

आश्चर्यकथने ॥

चिचैदनम् । न । विचित्रान्त्रे ॥

चिदम्बरम् । न । छायास्थाने ॥

चिदाकाशः । पुं । न । शुद्धात्मनि ॥

मायामेघो जगदीरं वर्षस्त्रेयं य

चिन्ता

या तथा । चिदाकाशस्य नोहानि
नवास्वाभ इतिस्थितिः ॥ चित्ताका
शं चिदाकाश माकाशचतुतीयक
म् । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्विचिदाका
शं महामुने ॥

चिदात्मकः । चि । निर्विशेषस्फुरणमा
त्रस्वरूपे चिद्वैते ॥ बाध्यते जाग्र
तिस्वप्नः सुप्ते जाग्रच्च बाध्यते । चिद
वैतन्तु न कापि बाध्यते वास्तवत्वं
तः ॥ चितो न बाधकं चैतं चित्प्र
सादेन भासनात् । अबाध्यत्वाद्वास्त
वत्त्वं चिद्वैतस्य सुस्थितम् ॥

चिदाभासः । पुं । बुद्धावात्मप्रतिवि
म्बे । जीवे ॥ योश्चिचराचरात्मकेषु
शरीरजातेषु निवसन्निहितः । चि
दभासतेतः ॥

चित्रसंपूर्णः । चि । स्फुरत्सुखपूरिते ॥

चिद्रूपः । चि । ज्ञानमये ॥ इन्द्रबालौ ॥

चिन्तनम् । न । कर्त्तव्याकर्त्तव्यचिन्ता
याम् ॥ विचारे ॥ चितिसृष्ट्याम् ।

ल्युट् । अन् ॥ स्मरणे ॥

चिन्तयन् । चि । ध्यायति ॥

चिन्ता । स्त्री । आधाने । चिन्तने ।

सृष्ट्याम् ॥ आत्मीययोगक्षेमापा
यालोचनात्मिकायां बुद्धौ ॥ दर्शन

सम्प्राप्तयोः प्रकारभावनायाम् ॥ चि

तचिन्तादयोर्मध्ये चिन्तानामगरी

चिन्तिया

यसि । चिताद्वृत्ति निर्जीवं सजीवो
दृश्यतेऽनया ॥ चिन्तनम् । चितिः
। चितिपूजीत्यङ् ॥ चिन्त्यतेऽनया
वा ॥ कुतश्चागम्यघटते विघ्नव्यक्त्वा प्र
यातिच । इतिचिन्ता न कर्त्तव्या धन
स्यच घनस्यच ॥

चिन्तामणिः । पुं । वाञ्छितप्रदे मणिवि
शेषे ॥ तस्मिन् यद्यच्चिन्त्यते तत्त
च्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न स्वरू
पतस्तथा ॥ स्पर्शमयौ ॥ यद्यच्चि
न्तामणिं स्पृष्ट्वा लोहं काञ्चनतां भ
जेत् ॥ ब्रह्मणि ॥ आयुरारोग्यमर्थ
स्वभोगांश्चैवानुष्णिकान् । ददाति
ध्यायतां नित्यंसर्वकामप्रदो हरिः ॥
मन्त्रविशेषे ॥ याचायोगान्तरे ॥ स
हजस्यानगोभौमो भाग्यस्यश्ववृह
स्पतिः । चिन्तामणि समाख्योऽयं या
तुःसङ्कल्पपूरकः ॥ बुद्धविशेषे ॥

चिन्तावेशः । न । मन्त्राणां गृहे । दा
र्षटे ॥

चिन्तितः । चि । कृतचिन्तने । मनसा
विचारिते ॥ यथा । यच्चिन्तितं त
दिहदूरतरं प्रयाति यज्ञेतसानगणि
तंतदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि व
सुधाधिपचक्रवर्ती सोऽहं ब्रजामि-
विपिने जटिलस्तपस्वीति ॥

चिन्तिया । स्त्री । चिन्तायाम् ॥

चिपिट

चिन्तोक्तिः । स्त्री । चिन्तावचने ॥

चिन्त्यः । चि । निरूपणीये । चिन्तितुं
शक्य । विचारणीये ॥

चिन्त्यमानः । चि । विचार्यमाणे ॥

चिन्तः । पुं । चीणादिति स्याते ऽन्विशे
षे ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥चिन्मयः । चि । चैतन्यरूपे ॥ चिन्मय
स्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मरूप
कल्पना । रूपस्थानां देवतानां स्त्री
पुंसादिककल्पना ॥चिपिटः । पुं । चिउरा इति प्रसिद्धे-
खाद्यभेदे । पृथुके । धान्यचमसे ॥ शा-
खयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिता
कृतः । कुट्टिता चिपिटः प्रोक्तास्ते स्मृ-
ताः पृथुका अपि ॥ शाखयोयावनाला
द्याश्चिपिटः पुष्टिर्दुर्माः इति च ॥
अस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा । द्विः
स्तिन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेष
के । नास्त्यन्तश्च विप्राणां भक्षणे
च निवेदने ॥ अभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च
विधवा ब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मवैष-
त्स्यपरायम् ॥ आर्द्रसस्याम्योषे ॥ चि ।
पिष्टितविसृते ॥ पिच्छटे ॥ नासिका
यानते ॥ इतश्च पिटश्च चिकचिचेति
पिटश्च प्रत्ययः प्रकृतेश्चिरादेशः ॥

चिपिटकः । पुं । चिपिटे । पृथुके ॥

चिरजी

चिपिटमिव । संचायाम् इवेति वा-
कन् ॥

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे ॥

चिप्पः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा ।
नखमांस मधिष्ठाय घातः पित्तञ्च
देहिनाम् । कुर्वाते दाहपाकौ च तं
व्याधिं चिप्प मादिशेदिति ॥

चिमिः । पुं । शुक्लरोगे ॥ पट्टवृक्षे ॥

चिमिकः । पुं । शुक्लपक्षिणि ॥

चिमिचिमः । पुं । अर्शसेवाद्यथाविशेषे
॥ कण्डूविशेषे । स्पर्शप्रियतायाम् ॥चिरम् । न । ख्यादि (१५) चिकले ॥
दीर्घकाले ॥ चि । तद्वति ॥

चिरकारी । चि । चिरक्रिये ॥

चिरकालः । पुं । दीर्घकाले । दीर्घ
रात्रौ ॥चिरक्रियः । चि । दीर्घसूत्रे । अतिविस्त-
म्बेन क्रियासम्पादके ॥ चिराक्रिया
यस्य ॥

चिरजीवकः । पुं । जीवकद्रुमे ॥

चिरजीवी । पुं । काके ॥ विष्णौ ॥ जी-
वकृच्छे ॥ शास्त्रमलितरौ ॥ अश्वत्या-
मादिषु ॥ अश्वत्यामा वलि र्यासे
हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरा-
मश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ चि । व-
हुकालजीविनि ॥

चिरजीवी । पुं । विष्णौ ॥ काके ॥ जी-

चिररा

वक्क वृ० ॥ ब्राह्मलिरु० ॥ चि । चि
रजीविनि ॥

चिरवृष्टः । पुं । यौवने ॥

चिरगृही । स्त्री । प्राप्तयौवनायां पितृगे
हस्थावाम् । सुवासिन्याम् ॥ चिरे
व अटति पितृगेहाङ्गर्तृगेहम् । अट
मतौ । अच् । पृषोदरादिः । वयस्य
चरम इति ङीप् ॥ तरुण्याम् । द्वि
तीयवयः स्थायाम् ॥

चिरतित्तः । पुं । चिरायता इति प्रसि
द्धे भूमिमे । किराततित्ते ॥

चिरत्नः । चि । पुरातने । चिरत्तने ॥
चिरेभवः । चिरपस्तुत्तराभिभवत्तो
वक्तव्यः ॥

चिरत्तनः । चि । पुरातने ॥ चिरेभवः
। सायचिरमितिक्युलौ । निपात
नाम्नात्तत्त्वम् ॥

चिरपात्री । पुं । कपित्थे ॥

चिरपुष्पः । पुं । वकुलाऽनमे ॥

चिरप्रसूता । स्त्री । वक्कयिण्याम् ॥ चि
रप्रसूता । सुसुपेति समासः ॥

चिरम् । अ । बहुकाकार्ये । चिराय ॥

चिरमेही । पुं । गर्हमे ॥

चिरभयः । पुं । चित्ते ॥

चिरराजम् । न । दीर्घकाले ॥

चिरराघव । अ । दीर्घकाले ॥ चिरा

राघवः । अच् प्रत्ययवेत्यचाजिति

चिराज

योगविभामादय् । चिररात्रान् अय
ते । अय० । कर्मस्थम् ॥

चिरलोकपितरः । पुं । भूमि । अग्निष्वात्ता
दिषु ॥ अग्निष्वात्तादयो लोके पितर
श्चिरवात्तिनः ॥

चिरविल्वः । पुं । करजवृक्षे ॥ चिरं
विल्वति । विल्वमेदने । बाहुका
द्वयः ॥

चिरसूता । स्त्री । वक्कयिण्याम् ॥

चिरसूतिका । स्त्री । वक्कयिण्याम् ॥

चिरस्य । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमस्य
ति । अच् । गद्यत् । संज्ञापूर्वकस्या
दृध्यभावः । ङ० ॥

चिरा । स्त्री । बहुकाकार्ये स्थायाम् ॥

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवावाम् ॥
पाताङ्गी इति गौडभाषाप्रसिद्धचटि
कायाम् ॥

चिरात् । अ । दीर्घकाले ॥

चिरात् । पुं । गरुडे ॥

चिरातित्तः । पुं । चिरतित्ते ॥

चिराय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमय
ते । अय० । कर्मस्थम् ॥

चिरायुः । पुं । विबुधे । देवतायाम् ॥

चि । चिरजीविनि ॥ चिरमायुर्यस्य
॥ भवति यदि मनुष्यो गुर्वशीनश्चि
रायुरिच्छागमः ॥

चिराजयः । पुं । जम्बादि (।ऽ) विकले ॥

चिलिची

चिरिः । पुं । तोता इतिप्रसिद्धे मुक
पक्षिणि ॥

चिरेख । अ । चिरमिष्यर्थे ॥

चिर्कटी । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

चिर्भिष्टः । पुं । न । कर्कटी सस्ये ।

वेससैध इति सैधकचरी इति च भाषा

प्रसिद्धायां सुचिचयाम् ॥ चिर्भिष्टं म

धुरं कृष्णं गुरुपित्तकफापहम् ॥ अनुष्णं

ग्राहि विट्मि पक्तं तूष्णं च पित्तहम् ॥

चिर्भिष्टा । स्त्री । चिर्भुष्ट इति भाषा

प्रसिद्धे चिर्भिष्टे ॥

चिलमिलिका । स्त्री । कण्ठीभेदे ॥ ख

योते ॥ विद्युति ॥

चिलमीलिका । स्त्री । चिलमिलिका

याम् ॥

चिलिचिमः । पुं । वाञ्छियामडक इति

गौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये । नलमी

ने ॥ चिलविलसने । इगुपधात् कि

इति इः । वीप्सायां चिञ्म ॥ चि

चिलिचिलिविलासं मीमीते । आच्चा

ने । आतइतिकः । पृषोदरादिः ॥

चिलिविलासंचिनेति वा । चिञ् ।

। वाहुलकान् मक् ॥ चेल्लो इति गौ

डप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिलिचिलिः । पुं । विज्ञासे ॥

चिलिचीमः । पुं । } वाञ्छियामडक

चिलिचीमिः । पुं । } इति गौडप्रसि

चिल्ली

हे चिलिचिमे ॥

चिलिमिलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलिमीनकः । पुं । चिलिचिमे मत्स्ये ॥

चिलिमीलिका । स्त्री । चिलमिलि-

कार्थे ॥

चिल्लीचिमः । पुं ।

चिल्लीचिमिः । पुं ।

चिल्लीमः । पुं ।

नलमीने । चि

लिचिमे ॥

चिल्लः । पुं । आतायिनि । सुभ्रान्तौ ।

चील इति भाषा ॥ चिल्लति । चिल्ल

शैथिल्ये भावकरश्चेत् । अच् ॥ किं

अनेचे ॥ चिञ् । किञ्चनेववति ॥ किं

नेचक्षुषा अप्य । किञ्चनस्य चिल्पि

श्च लश्चास्य चक्षुषीति चिलादेशो

लश्च प्रत्ययः । चक्षुर्गतः क्लेदरोगः

चिल्लशब्दवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुस्ततो

गात् पुरुषोपीति व्याख्यातारः ॥

चिल्लकः । पुं । लोभे ॥

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । हृद्विलासिन्याम् ॥

चिल्लाभः । पुं । प्रसह्यचारे । गांठकटा

लुटेरा पिंढाराजूवाचोर इत्यादि

भाषा ॥

चिल्लिः । पुं । भ्रूमध्ये ॥

चिल्ली । स्त्री । चुद्रवास्तुकशाके । गौ

डवास्तुके । बधुआ इति प्रसिद्धे शा

के ॥ लोभे ॥ भिद्याम् ॥ चिल्लति ।

चिल्लशैथिल्ये । अच् । गौः । डीष ॥

चीनः

चिविज्ञिका । स्त्री । चुरक्षुपविशेषे ।
रक्तदलायाम् ॥

चिवुः । पुं । चिवुके । ओष्ठधोभागे ।
ठोडि इति भाषा ॥ चीवति । चीव्य
ते वा । चीटस्नादामसंवरणयोः ।
मृगव्यादिस्वात् कुः ॥ चिनेतिशो
भां वा । प्राग्वत् ॥

चिवुकम् । न । चिवौ ॥ स्वार्थेकम् ॥
पुं । मुचुकुन्दवृत्ते ॥

चिङ्गम् । न । लाङ्गने । चङ्गये ॥ प
ताकायाम् ॥ चङ्गतेऽनेन । चङ्गप
रिकत्तने । वा० नक् उपधाया इत्य
च ॥ लङ्वादि (१५) विकले ॥

चिङ्गकारी । वि । घोरदर्शने ॥ विषा
तिनि ॥

चिङ्गधारिणी स्त्री । श्यामालतायाम् ॥
चिङ्गितः । चि । अङ्गिते । चिङ्गवि-
शिष्टे ॥

चिङ्गः । पुं । } गंधारी इति पर्वत-
चिङ्गकः । पुं । } प्रसिद्धे वृत्ते ॥ चिङ्ग
कोवातनिहारी स्नेहघोधातुबुष्टि-
कृत् । आमेयो विषवत्सफलं म-
त्स्यनिषूदनम् ॥

चीडा । स्त्री । चीडागन्ध इति नौड
प्रसिद्धेगन्धव्ये । दाडगन्धायाम् ॥

चात्कारः । पुं । भयध्वनौ ॥

चीनः । पुं । देशविशेषे ॥ यच्चा । का

चीनकः

शरीरान्तुसमारम्भं कामरूपास्तुपन्नि
मे । भोटान्तदेशोदेवेशिमानसेशा-

चदक्षिणे ॥ मानसेशाहचपूर्वचीन
देशः प्रकौर्त्तत इतितन्त्रशास्त्रम् ॥
तद्देशजे मनुष्ये । चीनदेशोद्भवे
पूर्वं क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालो
पादिनाशूद्रस्त्वमापन्ने दस्युपहवाच्ये

॥ आगमेक्ते सम्राट्पायविशेषे ॥ अं
शुकविशेषे । मखमख इत्याधुनिक
भाषाप्रसिद्धे बहुविधाङ्गतवस्त्रे ॥

चीणा इतिप्रसिद्धे व्रीहि विशेष्टे ॥
चीनकः कङ्गु भेदोस्मि सचेयः कङ्गु
वज्रुणैः ॥ तन्मौ ॥ मृगविशेषे ॥ न ।
वताकायाम् ॥ सीसके ॥ चिनेति
। चिन् । बाहुलकान्नक दीर्घश्च ॥

चीनकः । पुं । चीणा इति प्रसिद्धेधा
न्ये । काककङ्गौ ॥ कङ्गुन्याम् ॥ ची
नकर्पूरे ॥

चीनकर्पूरः । पुं । चीनाकर्पूर इति भा
षाप्रसिद्धे कर्पूरविशेषे । कृषिमे ।
मेघसारे । धवले ॥

चीनजम् । न । तीक्ष्णलौहे ॥

चीनपिष्टम् । न । सिन्दौ ॥ चीनस्य
पिष्टम् ॥ सीसके ॥

चीनवङ्गम् । न । सीसके ॥

चीनाकः । पुं । चीनियाकर्पूर इति प्र
सिद्धे कर्पूरविशेषे ॥ चीनाकसंज्ञः

चिपिट

चिन्तोक्तिः । स्त्री । चिन्तावचने ॥

चिन्त्यः । वि । निरूपणीये । चिन्तितु
शक्य । विचारणीये ॥

चिन्त्यमानः । वि । विचार्यमाने ॥

चिन्नः । पुं । चीणादतिव्याते ऽत्रविशे
षे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

चिन्मयः । वि । चैतन्यरूपे ॥ चिन्मय
स्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूप
कल्पना । रूपस्थानां देवतानां स्त्री
पुंसादिककल्पना ॥

चिपिटः । पुं । चिउरा इति प्रसिद्धे-
खाद्यभेदे । पृथुके । धान्यचमसे ॥ शा
लयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिता
स्ततः । कुट्टिता चिपिटः प्रोक्तास्ते स्मृ
ताः पृथुका अपि ॥ शालयोयावनाद्या
द्याश्चिपिटः पुष्टिवर्धनाः इति च ॥
अस्य भक्षणविधिनिर्घेयौ यथा । द्विः
स्त्रिन्नमकं पृथुकं शुद्धं देशविशेष
के । मास्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे
च निवेदने ॥ अभक्ष्यं तद्वतीनाञ्च
विधवा ब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मवैव
र्त्तपुराणम् ॥ आर्द्रसस्याभ्योषे ॥ चि-
पिटृतविस्मृते ॥ पिच्छटे ॥ नासिका
यानते ॥ इनच् पिटच् चिकचिचेति
पिटच् प्रत्ययः प्रकृतेश्चिरादेशः ॥

चिपिटकः । पुं । चिपिटे । पृथुके ॥

चिरञ्जी

चिपिटमिव । संज्ञायाम् इवेति वा
कन् ॥

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे ॥

चिप्यः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा ।
नखमांस मधिठाय वातः पित्तञ्च
देहिनाम् । कुर्वाते दाहपाकौ च तं
व्याधिं चिप्य मादिशेदिति ॥

चिमिः । पुं । शुक्लरोगे ॥ पट्टवृक्षे ॥

चिमिकः । पुं । शुक्लपक्षिणि ॥

चिमिचिमः । पुं । अर्शसोऽव्याविशेषे
॥ कण्डूविशेषे । स्पर्शप्रियतायाम् ॥

चिरम् । नञ् चिच्चादि (१५) चिकले ॥
दीर्घकाले ॥ चि । तदिति ॥

चिरकारी । चि । चिरक्रिये ॥

चिरकालः । पुं । दीर्घकाले । दीर्घ
रश्मे ॥

चिरक्रियः । चि । दीर्घरश्मे । अतिविश
न्वेन क्रियासम्पादके ॥ चिराक्रिया
यस्य ॥

चिरजीवकः । पुं । जीवकद्रुमे ॥

चिरजीवी । पुं । काके ॥ विष्णौ ॥ जी
वकृच्छे ॥ शाल्मलितरौ ॥ अश्वत्या
मादिषु ॥ अश्वत्यामा वलि र्यासो
हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरा
मश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ चि । व
हुकालजीविनि ॥

चिरञ्जीवी । पुं । विष्णौ ॥ काकि ॥ जी

चिररा

वक्क ह० ॥ आत्मसिद्धि० ॥ चि । चि
रजीविनि ॥

चिरयट् । पुं । बौवने ॥

चिरयटी । स्त्री । प्राप्तबौवनायांपिटगे
दृष्ट्यायाम् । सुवासिन्याम् ॥ चिरे
व अटति पिटगेहाङ्गर्तृगेहम् । अट
गतौ । अच् । पृषोदरादिः । ववस्व
चरमइतिङीप् ॥ तरुण्याम् । चि
तीयववःस्थायाम् ॥

चिरतित्तः । पुं । चिरावता इतिप्रचि
द्वे भूनिम्बे । किराततित्ते ॥

चिरत्तः । चि । पुरातने । चिरत्तने ॥
चिरेभवः । चिरपक्तपरारिभ्यस्तो
वक्तव्यः ॥

चिरत्तनः । चि । पुरातने ॥ चिरेभवः
। सायचिरमिति व्युत्प्लौ । निपात
मान्मान्तम् ॥

चिरपाकी । पुं । कपिल्ये ॥

चिरपुष्पः । पुं । वकुलाऽनमे ॥

चिरप्रसूता । स्त्री । वक्कयिष्याम् ॥ चि
रंप्रसूता । सुसुपेति समासः ॥

चिरम् । अ । बहुकाखार्थे । चिराय ॥

चिरमेही । पुं । गर्दभे ॥

चिरभक्तः । पुं । चित्ते ॥

चिररात्रम् । न । दीर्घकाले ॥

चिररात्राव । अ । दीर्घकाले ॥ चिरा

रात्रयः । अच्प्रत्ययवेत्यञ्जिति

चिराज

योगविभागादच् । चिररात्रान् अय
ते । अय० । कर्मय्यम् ॥

चिरलोकपितरः । पुं । भूम्नि । अग्निष्वात्ता
दिषु ॥ अग्निष्वात्तादयो लोके पितर
श्चिरबासिनः ॥

चिरवित्त्वः । पुं । करणवृद्धे ॥ चिरं
वित्ति । वित्तभेदने । बाहुका
द्वयः ॥

चिरसूता । स्त्री । वक्कयिष्याम् ॥

चिरसूतिका । स्त्री । वक्कयिष्याम् ॥

चिरस्य । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमस्य
ति । अद्यु० । गत्यत् । संज्ञापूर्वकस्या
वृद्धभावः । अ० ॥

चिरा । स्त्री । बहुकाखसाधायाम् ॥

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् ॥
पाताङ्गी इति गौडभाषाप्रसिद्धचटि
कायाम् ॥

चिरात् । अ । दीर्घकाले ॥

चिरात् । पुं । गरुडे ॥

चिरातित्तः । पुं । चिरतित्ते ॥

चिराय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमय
ते । अय० । कर्मय्यम् ॥

चिरायुः । पुं । विद्युधे । देवतायाम् ॥

चि । चिरजीविनि ॥ चिरमायुर्वस्य
॥ भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चि
रायुरित्यागमः ॥

चिराजयः । पुं । चष्वादि (ऽ) त्रिकले ॥

चिलिची

चिरिः । पुं । तोता इति प्रसिद्धे शुक
पक्षिणि ॥

चिरेण । अ । चिरमिच्छर्थे ॥

चिर्कटी । स्त्री । कर्कश्याम् ॥

चिर्भिटः । पुं । न । कर्कटी सञ्ज्ञे ।

वेखसैध इति सैधकचरी इति च भाषा

प्रसिद्धावां मुचिचायाम् ॥ चिर्भिटं म

धुरं रुखंगुरुपित्तकफावहम् च नुष्यं

ग्राहि विष्टम्भि पक्तं तूष्णं चित्तसम् ॥

चिर्भिटा । स्त्री । चिभ्रड इति भाषा

प्रसिद्धे चिर्भिटे ॥

चिखमिलिका । स्त्री । कण्ठीभेदे ॥ ख

योते ॥ विद्युति ॥

चिखमीलिका । स्त्री । चिखमिलिका

याम् ॥

चिलिचिमः । पुं । वाक्षियामुडक इति

गौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये । नखमी

ने ॥ चिलविलसने । इगुपधात् कि

इति इः । वीप्सायां चिञ् ॥ चि

चिचिखिविलासं मिमीते । साङ्ग्या

ने । आतइतिकः । पृषोदरादिः ॥

चिलिविलासंचिनेति वा । चिञ् ।

। बाहुलकान् मक् ॥ चेङ्गो इति गौ

डप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिलिचिलिः । पुं । विद्यासे ॥

चिलिचीमः । पुं । } वाक्षियामुडक

चिलिचीमिः । पुं । } इति गौडप्रसि

चिल्ली

हे चिलिचिमे ॥

चिलिमिलिका । स्त्री । चिलिमिलिकार्थे ॥

चिलिमीनकः । पुं । चिलिचिमे मत्स्ये ॥

चिलिमीलिका । स्त्री । चिलिमिलि-

कार्थे ॥

चिल्लीचिमः । पुं ।

चिल्लीचिमिः । पुं ।

चिल्लीमः । पुं ।

चिल्लः । पुं । आतायिनि । खभासौ ।

चील इति भाषा ॥ चिल्लति । चिल्ल

प्रैथिल्ये भावकरश्चेत् । अच् ॥ क्लि

ननेषे ॥ नन्व । क्लिननेववति ॥ क्लि

नेषुषा अस्य । क्लिनस्य चिल्पि

स् लश्चास् च लुपीति चिलादेशो

लश्च प्रत्ययः । चर्चुर्गतः क्लेदरोगः

चिल्लशब्दवाच्यः । तद्योगाच्चर्चुस्तयो

गात् पुरुषोपीति व्याख्यातारः ॥

चिल्लकः । पुं । लोभे ॥

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । इट्टविलासिन्याम् ॥

चिल्लाभः । पुं । प्रसह्यचारे । गांठकटा

लुटेरा पिंडारज्जुवाचोर इत्यादि

भाषा ॥

चिल्लिः । पुं । भ्रूमध्ये ॥

चिल्ली । स्त्री । शुद्रवास्तुकशाके । गौ

डवास्तुके । बधुआ इति प्रसिद्धे शा

के ॥ लोभे ॥ भिद्याम् ॥ चिल्लति ।

चिल्लप्रैथिल्ये । अच् । गौ । जीष् ॥

चीनः

चिविल्लिका । स्त्री । चुरचुपविशेषे ।
रक्तदलायाम् ॥

चिवुः । पुं । चिवुके । ओष्ठधोभागे ।
ठोडि इति भाषा ॥ चीवति । चीव्य
ते वा । चीवृत्तादानसंवरखयोः ।
मृगव्यादिस्वात् कुः ॥ चिनोतिशो
भां वा । प्राग्वत् ॥

चिवुकम् । न । चिवौ ॥ स्वार्थकम् ॥
पुं । मुचुकुन्दवृक्षे ॥

चिङ्गम् । न । लाङ्गने । लङ्गणे ॥ प
ताकायाम् ॥ चङ्गतेऽनेन । चङ्गप
रिकल्कने । बा० नक् उपधाया इत्य
ञ्च ॥ लघ्वादि (१५) चिकले ॥

चिङ्गकारी । वि । घोरदर्शने ॥ विधा
तिनि ॥

चिङ्गधारिणी स्त्री । श्यामालतायाम् ॥
चिङ्गितः । चि । अङ्गिते । चिङ्गवि-
शिष्टे ॥

चिङ्गः । पुं । } गंधारी इति पर्वत-
चिङ्गकः । पुं । } प्रसिद्धे वृक्षे ॥ चिङ्ग
कोवातनिर्हारी स्नेहघ्नोधातुवृष्टि-
कृत् । आग्नेयो विषवद्यस्यफलं म-
त्यनिषूदनम् ॥

चीडा । स्त्री । चीडागन्ध इति गौड
प्रसिद्धेगन्धद्रव्ये । दाहगन्धायाम् ॥

चात्कारः । पुं । भयध्वनौ ॥

चीमः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । कां

चीनकः

शरीरानुसमारम्य कामरूपास्तुपश्चि
मे । भोटान्तदेशोदेवेशिमानसेशा-
च्चदक्षिणे ॥ मानसेशाहचपूर्वचीन
देशः प्रकीर्तत इतितन्त्रशास्त्रम् ॥
तद्देशजे मनुष्ये । चीनदेशोद्भवे
पूर्वं क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालो
पादिनाशूद्रस्वमापन्ने इत्युपद्रवाच्चे
॥ आगमेक्ते सम्यदायविशेषे ॥ अं
शुकविशेषे । मखमख इत्याधुनिक
भाषाप्रसिद्धे बहुविधाङ्गतवस्त्रे ॥
चीणा इतिप्रसिद्धे व्रीहि विश्वेषे ॥
चीनकः कर्जु भेदोऽस्ति सत्तयः कर्जु
वज्रुखैः ॥ तन्तौ ॥ मृगविशेषे ॥ न ।
पताकायाम् ॥ सीसके ॥ चिनोति
। चिञ् ० बाहुल्लकान्नक दीर्घश्च ॥

चीनकः । पुं । चीणा इति प्रसिद्धेधा-
न्ये । काककङ्गौ ॥ कर्जुन्याम् ॥ ची
नकर्पूरे ॥

चीनकर्पूरः । पुं । चीनाकर्पूर इति भा-
षाप्रसिद्धे कर्पूरविशेषे । कुत्रिमे ।
मेघसारे । धवले ॥

चीनजम् । न । तीक्ष्णलौहे ॥

चीनपिष्टम् । न । सिन्दूर ॥ चीनस्थ
पिष्टम् ॥ सीसके ॥

चीनवङ्गम् । न । सीसके ॥

चीनाकः । पुं । चीनियाकर्पूर इति प्र-
सिद्धे कर्पूरविशेषे ॥ चीनाकसंज्ञः

चीरका

कपूरः कफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठक-
ण्डूविषहर स्रवातिक्तरसश्चसः ॥
चीनाकर्कटी । स्त्री । चिकूटदेवप्र-
सिद्धायां कर्कश्याम् । राजकर्कश्याम् ॥
चीरम् । न । गोस्सने ॥ वक्षुविशेषे ॥
रेखाभेदे ॥ लेखनभेदे ॥ चूडायाम्
॥ सीसके ॥ जीर्णवस्त्रखण्डे ॥ ची-
राणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति
भिन्ना मिति भागवतम् ॥ दृश्य-
चि ॥ चिनेति । चिञ् । मुसिचि
मीनां दीर्घश्चेति क्रन् ॥
चीरकः । पुं । विक्रियालेखे । विकार
लेखने ॥
चीरपत्रिका । स्त्री । चण्डुशाके ॥
चीरपर्णः । पुं । शाखदृष्टे ॥
चीरभृत् । पुं । तापसे ॥
चीरिः । स्त्री । नेत्रांशुके ॥ इतिशब्द
रत्नावली ॥
चीरिका । स्त्री । भिल्ल्याम् । कच्छा-
याम् ॥
चीरितच्छदा । स्त्री । पालङ्क्यशाके ॥
चीरी । स्त्री । भिल्ल्याम् ॥ कच्छाटि-
कायाम् ॥ नेत्रांशुके ॥ गौण्डीषः ॥
चीरकम् । न । चेंडर इति गौड प्र-
सिद्धे फले ॥
चीरका । स्त्री । भिल्ल्याम् ॥ चीति
ह्येति । वृश्च्ये । बाहुवकात् कक् ॥

चुक्रः

चीर्यः । चि । शीलिते ॥ सञ्चिते ॥
चीर्यपर्णः । पुं । निम्बागमे ॥ खज्जरी
भूरुहे ॥
चील्लिका । स्त्री । भिल्ल्याम् । चीर्याम्
। चील्लिकायाम् । चील्ल्याम् ॥
चीवरम् । न । भिक्षोर्वस्ते ॥ चिनेति
। चिञ्चयने । छिन्नरच्छन्नरधीव
रेण्यादिनाम्बरश्च धातोर्दीर्घश्च ॥
चीवरी । पुं । बुद्धिभुक्ते ॥ मत्तर्था
यइनिः ॥
चुक्कारः । पुं । सिंहनादे ॥
चुक्रः । पुं । जल्ले ॥ अस्त्रवेतसे ॥ न ।
चूकइति प्रसिद्धे अस्त्रद्रव्यविशेषे ।
तिन्तडीके । वृक्षाल्ले ॥ चूका इति
प्रसिद्धे पत्रशाके । अस्त्रवास्तुके । इ-
च्छाल्ले ॥ चुक्र मत्तयश्च मुष्णश्च दी-
पनपाचनं परम् । शूक्ष्मगुल्मविवन्धा-
मवातक्षेपहरम् परम् ॥ वमितृष्णा-
स्यवैरस्यहृत् पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥
काष्णिकप्रभेदे । रसाल्ले । सहस्रवे-
धे ॥ सन्धानविशेषे ॥ यथा । घन-
स्वादिशुचौ भाण्डे सगुडचौरका-
ञ्जिकम् । धान्यराशौ पिरावस्थंशु-
क्तं चक्रंतदुच्यते ॥ द्विगुणं गुडमध्वा-
रनालमस्तुक्रमादिहेति परिभाषा
॥ चकते ऽनेन चक्यतेवा । चक्र-
तसौ प्रतिघाते च । चक्रिरम्यो बन्धो

चुकी

पधाया इतिरक् ॥

चुक्रकम् । न । चूका इतिप्रसिद्धेशाके ॥

चुक्रफलम् । न । वृक्षान्ते ॥

चुक्रवाक्कम् । न । चुक्के । चूका इति
भाषा ॥चुक्रशाकम् । न । शाकविशेषे ॥ चुक्रशा
कमतिकोमलंशिलापेषितं कटुकतै
लसंयुतम् । सैन्धवैलमरिचान्वितं
पुनर्भोज्युरेव रसनारसमयेत् ॥ चु
क्रंचुक्रतरं स्वादु वातघ्नं पित्तकृत् स
रम् । रुच्यं लघुतरं पाकेसट्फला
कं सुरोचकम् ॥चुक्रा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । अलोणी
इति भाषा ॥

चुक्रान्नम् । न । वृक्षान्ते ॥

चुक्रान्ता । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चिञ्चा
याम् ॥ काञ्जिकप्रभेदे ॥चुक्रिका । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ तिलि
याम् ॥ चकयति । चकष्यथने । च
किरम्योरुच्योपधाया इति रक् । चु
क्रमिव । इवेप्रतिकृता धितिकन् ॥
कुचाङ्गेर्याम् ॥चुकी । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चुक्रिकाया
म् । चूका इति भाषा ॥ चुकीत्त्व
कतरा स्वादी वातघ्नी कफपित्त-कृत् । रुच्या लघुतरापाकेहस्ताके
नातिरोचनी ॥ गौरादिस्वान्डीय ॥

चुम्बन

चुचुकः । पुं । न । चुचुके । कुचानने ॥

चुचूः । पुं । सुनिषस्यकशाके ॥

चुचुः । पुं । ब्राह्मणेन वैदेहयोषाया
मुत्पादिते सङ्करजातौ ॥ मेदान्धुचु
चुमङ्गनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ छु
च्छुन्दर्याम् ॥

चुचुरी । स्त्री । तिलिडीबीजैर्द्युते ॥

चुचुली । स्त्री । चुचुरीक्रीडायाम् ।

तिलिडीकास्थिभिर्द्युतक्रीडायाम् ॥

चुचुटा । स्त्री । } कूपे ॥ कूपसमीपाऽ

चुचुटी । स्त्री । } लज्जलाश्रये ॥

चुतः । पुं । } गुदद्वारे ॥

चुतिः । स्त्री । }

चुन्दी । स्त्री । कुट्टन्याम् ॥

चुप्यः । त्रि । मन्दगमनकर्त्तरि ॥ चो
पति । चुपमन्दायांगतौ । चुपः कि
ञ्चेतिदशपादीस्थपाठात् पः ॥चुव्रम् । न । मुखे ॥ चुम्बति । चुविष
क्तसंयोगे । कृजेन्द्रेतिरन् ॥चुम्बकः । पुं । स्वतः प्रसिद्धे अयस्कान्ते
। लोहकर्षके । कान्तपाषाणे ॥
चुम्बको लेखनः शीतो मेदाविष
गरापहः ॥ घटस्थोर्दुर्बलम्बने ॥ त्रि
। बहुग्रन्थैकदेशश्चे ॥ कामुके । चु
म्बनपरे ॥ धूर्त्ते ॥चुम्बनम् । न । चूम्बना इतिप्रसिद्धे म
खसंयोगे ॥ तस्य स्थानानि यथा ।

चुल्लः

मुखे स्तने चलाटे च कण्ठे च नेत्रयो
रपि । गण्डे च कर्णयोश्चैव कक्षोश्च
भ्रममूर्धसु ॥ चुम्बनस्यान मित्युक्तं
विज्ञेयं कामुकैरिहेतिका मशाखम् ॥
चुरा । स्त्री । चौर्ये ॥

चुरी । स्त्री । उपकूपे । कूपसमीपस्था
त्यजलाधारे । खेळ इति भाषा ॥
चुलिआला । स्त्री । मानावृत्तप्रभेदे
॥ दोहादणशेषे यदा पञ्चकलो वि
मलोहिद्विराजति । फणपतिनृप
तिः किलतदा चुलिआलामिह ता
मनुगायति ॥ यथा । स्मितपटुकप
टविलोभितैरपहतमानसपङ्कजलो
चन । दृष्टिपथे भवितासिमम गोप-
वधूजनशोकविमोचनेति ॥

चुलुकः । पुं । घनपङ्के ॥ प्रसृतौ ॥ भा
रप्रभेदे ॥ न । माघमज्जनजले ॥

चुलुकी । पुं । शिशुमाराकृतिमत्स्ये ॥

चुलुम्यः । पुं । घाललालने ॥

चुलुम्पा । स्त्री । लाग्याम् ॥

चुलुम्पी । स्त्री । शिशुमाराकृति-
मत्स्ये ॥

चुल्लः । पुं । क्लिन्ननेत्रे ॥ चि । तद्युक्त ॥

क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । चुल्लेति क्लि
न्नस्य चुलादेशो लप्च प्रत्ययः । च

चुर्गतः क्लेदरो मस्युल्लशब्दाच्च । त
स्योगाच्च सुयोगात् पुङ्गवोपीति

चूडा

व्याख्यातारः ॥

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे ॥ कुण्डी
भेदे ॥ कुलान्तरे ॥

चुल्लिः । स्त्री । चूलहा इति प्रसिद्ध पा
कार्यमग्निस्थाने । अग्नन्ते । उद्गाने
॥ चितायाम् ॥ चुल्ल्यते ऽ च । चुल्ल
भावकरणे । इन् ॥ चुल्ल्यते ऽ चाग्नि
र्धा । चुदप्रेरणे । बाहुलकात् लिक् ॥
चुल्ला । स्त्री । चितायाम् ॥ उद्गाने ।
चूलहा इति भाषा । कृदिकारादिति
ङीष् ॥

चुल्लः । पुं । चू । चुल्ले । मांसपिण्डक
विशेषे ॥ स्नातोभृष्टमांसे ॥ पन
सादिफलस्यासारभागे ॥

चूचुकम् । न । कुचाग्र । कुचानने ।
स्तनवृत्ते ॥ चूष्यते । चूषपाने । बा
हुलकादुक्तः । पृषोदरादित्वात् षस्य
चः । चूचुइत्ययत्तं कायति पीयमान
म् । अन्येभ्योपीतिङः ॥

चूडकः । पुं । कूपे ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चूडा । स्त्री । वडभ्याम् ॥ शिखायाम् ।
जुटिकायाम् ॥ बाहुभूषणे ॥ अग्रे ॥
भूषणमात्रे । शिरःशिखाभूषणेषु-
चूडेति यादवः ॥ मयूरशिखायाम् ॥

कूपे ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कार
विशेषे ॥ खड्वादि (15) चिकले ॥ चू

चूर्णः

द्यते । चुडसमुच्छ्राये । भिदादिच्चा
दङ्दीर्घश्च ॥ यद्वा । चुद्यते । चुद०
। भिदादिच्चादङ् उच्चदीर्घश्च
निपातनात् ॥

चूडाकर्म । पुं । दशसंस्कारान्तर्गतसं
स्कारविशेषे । चैले । चूडाकरणे ॥
चूडामणिः । पुं । शिरोरत्ने ॥ काकचि
न्माफले ॥ चूडायामणिः ॥ उपरा
गविशेषे ॥ यथा । सूर्यवारेरवेर्ग्रासः
सोमवारेविघोर्ग्रहः । चूडामणिरि
तिख्यातस्तपानन्तफलं लभेदिति ॥

चूडाक्षम् । न । दृष्टान्ते ॥

चूडाक्षम् । न । मस्तके ॥ त्रि । चूडा
युक्त ॥ चूडाऽस्त्यस्य । प्राणिस्थादा
तोऽज्जन्यतरस्याम् ॥

चूडाणा । स्त्री । उच्चटावाम् ॥ श्वेतगु
प्तायाम् ॥ नागरमुक्तायाम् ॥ लज्ज
नाट्टाप् ॥

चूडावान् । त्रि । चूडायुक्ते ॥ पश्चिम
तुप् ॥

चूतः । पुं । आम्रदृष्टे । रसाले ॥ चो
प्यतेस्म । चूषपाने । क्तः । पृषोद
रादिः ॥ च्योततिरसमितिवा । च्यु
तिरक्षरणे । अच् ॥ गुदद्वारे ॥

चूतकः । पुं । आम्रे ॥ कूपके ॥

चूर्णः । पुं । न । सम्प्रेषणेनजातेरजसि ।

चूरय चूर्णं चून चूर इत्यादिभाषा

चिषा

प्रसिद्धे । चोदे ॥ तल्लक्षणादि वधा
। अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्य
गालितम् । तत्स्थामूर्ध्वं रजः चोदस्त
न्माषाकर्षसम्मिता ॥ चूर्णगुडः समो
देयः शर्कराद्विगुणामता । चूर्णेतु
भर्जितं चिह्नदेयं नेतृक्तेदकृद्भवेत्
॥ छिहे चूर्णं श्वैः सर्वैर्द्युताद्यैर्विगुणो
न्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमा
लोडितं श्वैः ॥ चूर्णावलेहगुटिका
कल्काना मनुपानकम् । पित्तवात
कफातक्ते चिष्वेकपञ्च माहरेदिति
भावमिन्द्रः ॥ चूर्णोषधस्य पूर्णवीर्यं
पञ्चत्रयपर्यन्तमिति ॥ धूलौ ॥ चूना
इति प्रसिद्धे चार विशेषे ॥ चूर्ण्यते
। चूर्णपेषणे । चु० । एरच् ॥

चूर्णकः । पुं । सक्तुषु ॥ स्वार्थके चूर्ण
शब्दार्थे ॥ न । गद्यप्रभेदे ॥ यथा ।
अपादः पदसन्ता नोपाद्यं तत्तुविधाम
तम् । चूर्णकोत्कलिका प्रायश्चित्तगन्धि
प्रभेदतः ॥ अकठोराक्षरं स्वल्पसमा
सं चूर्णकं विदुः । तत्तुवैदर्भरीति
स्थं गद्यं ह्यक्षरं भवेत् ॥ भवच्चुत्क
लिकाम्रायं समासाद्यं दृढाक्षरम् ।
एतैकदेशसम्बन्धाद् दृत्तगन्धिपुनःसृ-
तम् ॥ तत्रचूर्णकं यथा । सहि त्रया
शामेवजगतांगतिः परम पुरुषः पु-
रुषोत्तमो दत्तदानवभरेण भङ्गुरा

चूर्णी

क्लीं धरणीमवलोक्य कर्णार्द्रदय
 स्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्ण
 स्वरूपेणाशतो यदुवंशे अवततारे
 ति ॥ पुं । आमलकविशेषे ॥
 चूर्णकारः । पुं । चूनी इति गौडभा
 षाप्रसिद्धे नटकन्यायांपुण्ड्रकाञ्जा-
 ते वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥
 चूर्णकुन्तलः । पुं । शिरस्थे क्षुद्रकुन्तले
 । अलके ॥ चूर्णस्य कर्चुरादिचोदस्य
 कुन्तलः ॥
 चूर्णखण्डः । पुं । न । कर्करे । कङ्करइ
 तिकांकर इति च भाषा ॥
 चूर्णदासी । स्त्री । पिष्टकारिण्याम् ।
 पिसनहारी इति भाषा ॥
 चूर्णपारदः । पुं । हिङ्गुले ॥
 चूर्णशाकाङ्कः । पुं । गौरसुवर्णशाके ॥
 चूर्णा । स्त्री । वासयोगे पटवासादि
 चोदे । निवासयुक्तिषु । सुगन्धिचू-
 र्णे ॥ चूर्णते । चूर्ण० ॥ घञ् ॥
 चूर्मिः । स्त्री । पातञ्जले महाभाष्ये ॥
 कपर्दके ॥ शतसङ्ख्यककपर्दकेषु ॥
 चूर्णस्य करणम् । तत्करोतीति गण्य
 नादश्च ॥ यद्वा । चरन् चोरणं वा । घृ-
 णि घृन्निपाणि चूर्णिभूर्णि इति साधुः ॥
 चूर्मिका । स्त्री । सक्तुषु ॥
 चूर्मितः । चि । संघलिते ॥ कृतचूर्णे ॥
 चूर्मी । स्त्री । महाभाष्ये ॥ कपर्दीक

चेटकः

शते ॥ कृदिकारादिति पञ्चोडीष ॥
 चूर्णकृतः । पुं । महाभाष्यकारे । यत
 ज्ञलौ ॥
 चूर्णकृतः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यद्वा ।
 गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसा त
 था । प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णा
 निधानि च ॥ तानि गन्धाह्वयानि स्युः
 सगन्धः प्रथमः स्मृत इति ॥ चि । कृ
 तचूर्णे ॥
 चूलः । पुं । कपाटाधो भागान्तरे ॥
 चूलकः । पुं । केशे ॥
 चूला । स्त्री । गृहेऽपरिगृहे । चन्द्रशा
 लायाम् ॥ चूडायाम् ॥
 चूलिकम् । न । दृढभृष्टसमितायाम् ॥
 चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले ॥ चू-
 ल्वते ऽनया । चूलसमुच्छ्राये । सं-
 ज्ञायामिति खल्व् ॥ नाटकाङ्गे ॥
 चूषा । स्त्री । कक्षायाम् । गजमध्यव
 न्धनरज्ज्वाम् ॥ चूष्यते पीयते पृष्ठ
 मांसेनादृश्यतां नीयते । चूषपाने ।
 कर्मणि घञर्थे कः ॥
 चेकितानः । पुं । नृपविशेषे ॥
 चेटः । पुं । दासे ॥ चेटति । चिटपर
 प्रेप्ये । अच् ॥
 चेटकः । पुं । दासे । भृत्ये ॥ चेष्यते ।
 चिट० । कृत्वादिभ्यो वुन् ॥ उपपत्ति
 नायकविशेषे । सन्धानचतुरे ॥

चेतकी

चेटिः । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चि
ट० । इन् ॥

चेटिका । स्त्री । दास्याम् ॥ स्वार्थेकः ॥
करण्याम् ॥

चेटी । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चि
ट० । सर्वधातुभ्यश्च । कृदिकारादि
तिपक्षे ङीष् ॥ करण्याम् ॥

चेडिका । स्त्री । } चेडिकायाम् । दा
चेडी । स्त्री । } स्याम् ॥

चेत् । अ । यद्यर्थे । पक्षान्तरे ॥ अस
न्देहे ऽपि सन्देहवचने ॥ यथा । सत्य
चेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चे-
द्योगिनी प्रीता चेत् परदेवताचय-
दिचे वेदाः प्रमाणं हि चेत् । शास्त्री
यं यदि दर्शनं भवति चेदाप्राप्यमे-
वास्ति चेत् स्वातन्त्र्या अपि कैलिका
श्च यदि चेत् स्यान्मेजयः सर्वदेति ॥
चेतति । चिती संज्ञाने । चिच् ॥

चेतकः । चि । चेतनकर्त्तरि ॥ चेतय
ति । चिती० । खुल् ॥

चेतकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥ चिरे
खा चेतकी ज्ञेयेति तस्यालक्षणम् ॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा
च वर्णतः । षडङ्गुलायता शुक्ला कृ-
ष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ॥ काचिदास्वा-
दमाशेषा काचिदन्धेन भेदयेत् । का-
चित्स्थलेन दृष्ट्या ऽन्या चतुर्धा भे-

चेतना

दयेच्छिवा ॥ चेतकीपादपच्छाया
मुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तत्
क्षणादेव पशुपक्षिमगादयः ॥ चेत
कीतु धृता हस्ते यावत्तित्ति देहि
नः । तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावात्का
वसंशयः ॥ त्वपादिमुकुमाराणां कृ
शानां भेषजद्विषाम् । चेतकी पर
मा शक्ता हिता सुखविरेचिनी ॥
गौरादिस्त्वान् ङीष् ॥

चेतनः । चि । प्राणिनि ॥ पुं । मनुष्ये
॥ आत्मनि । प्राणादिप्रवर्त्तके ॥ र
थादौ नियताचेष्टा चेतनेनाऽनधि-
ष्ठिते । नट्टा चेतनस्तेन प्राणादी-
नां प्रवर्त्तकः ॥ चेतति । चिती० ।
नं० ल्युः ॥

चेतनकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

चेतना । स्त्री । संविदि । धियि । वु
ट्टौ ॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमा-
णासाधारणकारणिकायां चित्तवृ-
त्तौ ज्ञानाख्यायाम् भगवतो विभूतौ
॥ चेतयते ऽनया । चितसञ्चेतने ।
चु० । ग्यासञ्चन्योयुच् । टाप् ॥ जी-
वनाख्याम् ॥ चेतनाना मधिष्ठानं म-
नोदेहसंसेन्द्रियः । केशलोमनखा-
ग्रान्त मलद्रवगुणैर्विना ॥

चेतनास्थानम् । न । सर्वशरीरे ॥ ह
दये ॥

चेदिरा

चेतनीया । स्त्री । च्छेदिमामौषधौ ॥

चेतः । न । चित्ते ॥ चिती० । असुन्
॥ पुं । चैतन्य ॥ साक्षीचेता इति-
श्रुतेः ॥चेतोऽंशुः । पुं । जीवे ॥ चेतसश्चैतन्य
स्य अंशुरिव ॥चेतोमुखः । पुं । चैतन्यदीप्ताज्ञानवृ-
त्तिप्रधाने प्राप्ते ॥ स्वप्नादिप्रतिबोधं
चेतः प्रतिहारीभूतत्वात् । स्वप्नो जा-
गरितश्चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्त-
त् प्रतिहारभूतत्वं हारभावेन स्थित-
त्वं न हि स्वप्नस्य जागरितस्य वो मु-
षुप्तहारमन्तरेण सम्भवोस्ति तयो-
स्तत्कार्यत्वात् अतः सुषुप्ताभिमानो
प्राप्तः स्थानद्वयकारणत्वात् चेतो-
मुख्यपदेशभागित्यर्थः ॥चेदिः । पुं । देशविशेषे । चैपुरे । डा-
हले ॥ पुंभूम्नि । तद्देशस्थे । चेदयः ॥चेदिपतिः । पुं । उपरिचरवसौ ॥ चेदि-
राजे ॥ चेदीनां देशविशेषाणां-
पतिः ॥चेदिराट् । पुं । शिशुपाले ॥ चेदिपुरा-
ट् यस्य । सं० क्लिप् ॥ यदा । चेदी-
नाराट् । अन्ये० क्लिप् । इतिकेषित्-
। वस्तुतस्तुसत्स्वविषेति क्लिप् ॥चेदिराजः । पुं । शिशुपाले ॥ चेदीनां
देशविशेषाणाराजा । टच् ॥ उप-

चेलुकः

रिचरवसौ ॥

चेवी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ इतिह-
लायुधः ॥चेयम् । वि । चेतयमाने ॥ चेतुयोग्य-
म् । चिन्० । अर्हकृत्त्यट्चश्चेति
योग्यतायामचोयत् ॥चेलम् । न । वस्त्रे ॥ वि । अधमे ॥ चि-
लति चिल्यते वा । चिलवसने । चे-
लति चेल्यते वा । चेलुगता । अच्-
। घञ्वा ॥चेलकम् । न । चेलशब्दार्थे ॥ स्वा-
र्थकः ॥चेलानः । पुं । चेलना इति गौडप्रसि-
द्धे फललताविशेषे । अल्पप्रमाणके ॥चेलालः । पुं । फललताविशेषे । चि-
त्रफले । लतापनसे । सुखाश्रे ॥चेलिका । स्त्री । चेल्ली इति प्रसिद्धे
पट्टवस्त्रे ॥ यथा । सेयं कृष्णस्य वनि-
ता पीतश्रीटीपरिच्छदा । रक्तचे-
लिकयाच्छन्ना श्रातकुम्भघनस्तनी ।
इति पाद्मेपातालखण्डम् ॥चेली । स्त्री । अधमायाम् ॥ गौरादि-
त्वान् ङीष् ॥ चेलडिति पचादैटि-
त्वान् ङीष्वा ॥

चेलीमः । पुं । वालियाख्यमीने ॥

चेलुकः । पुं । बुद्धभिच्छुशिष्ये । अं. म-
खरे ॥

चैक्यः

चैष्टकः । पुं । रतिवन्धविशेषे ॥ यथा
 । पादमेकं हृदिन्यस्य इतरेणैवचैष्ट
 येत् । कान्तः क्रीडे स्थितानारीबन्धो
 यंचैष्टकोमतः ॥ चि । चैष्टाकर्त्तरि ॥
 चैष्टा । स्त्री । कायपरिस्पन्दनादिरूपा
 यां क्रियायाम् । प्राणधर्म ॥
 चैष्टानाशः । पुं । प्रलये ॥
 चैष्टितम् । न । गतौ ॥ चैष्टायाम् ॥
 चरिचे ॥ त्रि । चैष्टान्विते ॥
 चैकितानः । पुं । चिकितानस्यर्षे-
 पत्ये ॥
 चैकितानेयः । पुं । ब्रह्मदत्ताख्येऋषि
 विशेषे ॥ चिकितानस्यापत्यं चैकि-
 तानः । तदपत्यं युवाचैकितानेयः ॥
 चैकितायनः । पुं । दलभ्यगोत्रापत्य
 त्वात् दाल्भ्ये ऋषिविशेषे ॥ चिकि-
 तायनस्यापत्यम् । अण् ॥
 चैतन्यम् । न । चेतनायाम् ॥ ब्रह्मणि
 । सर्वभूतभौतिकप्रपञ्चाधिष्ठानप्रका-
 शे ॥ चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्या-
 पिनेप्यते । ज्ञानक्रियेजगत्कर्त्तृत्वाद्
 श्यते चेतनाश्रये ॥ नेप्यते वैशेषि-
 कैः सांख्यैश्चेतिशेषः ॥ प्रकृतौ ॥ भा-
 वेस्वार्थेवाप्यञ् ॥
 चैतः । पुं । विज्ञानस्कन्धातिरिक्तस्क-
 न्धमात्रे ॥
 चैत्यः । पुं । उद्देश्यपादपे । ग्रामादिं

चैवः

प्रसिद्धिहेतो महांश्चे । देवतारौ
 । देवावासे ॥ जिनविम्बे ॥ जिनसभा-
 तरौ ॥ वृद्धे । न । आयसने ॥ चि-
 ताचिह्ने ॥ वृद्धवेद्ये ॥ जिनसभाया-
 म् ॥ यज्ञस्थाने ॥ जनानां विग्राम-
 स्थाने ॥ देवस्थाने ॥ चित्यामिचि-
 त्येचेतिसाधुः । चित्यावाइदम् ।
 तस्येदमित्यण् ॥
 चैत्यगृहम् । न । चतुष्पथमण्डपे ॥
 चैत्यद्रुः । पुं । अश्वत्थाऽगमे ॥ प्रख्यात-
 वृक्षे ॥
 चैत्यद्रुमः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥ प्रसिद्ध-
 द्रुमे ॥ ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षे ॥
 चैत्यमुखः । पुं । कमण्डलौ ॥
 चैत्यवृक्षः । पुं । चैत्यद्रुमे ॥
 चैत्योपरागः । पुं । कर्त्तृत्वादिसर्वप्र-
 पञ्चसम्बन्धे ॥ चैत्येनउपरागः ॥
 चैवः । पुं । मांसविशेषे । चैविके ।
 मधौ ॥ अवजातस्यफलम् । कृत्स्न-
 मंशाली विनयी सुवेशोभोगी सु-
 खी स्यान्मधुरान्नभोजी । सत्सङ्ग-
 युक्ता द्विजदेवभक्तो भवेन्मनुष्योम-
 धुमासजन्मा ॥ चैवीपौर्णमास्यस्मि-
 न् । विभाषाफाल्गुनीत्यादिनाप्रत्ये-
 ऽण् ॥ अहिविशेषे ॥ चित्रागर्भजे
 वृधपुत्रे सप्तवीपाधिपतौ सुरव्या-
 जस्यप्रितामहे ॥ वृद्धभिषुके ॥ न ।

चोचः

मृते ॥ देवकुले । देउक इति गौ
उभाषा ॥ मृतकचैत्ये ॥

चैवकः । पुं । मधुमासि ॥ न । चिच
कस्यशाकादौ ॥

चैवरथम् । न । कुवेरस्योद्याने ॥ मे
रोः प्राच्यां योषिष्कम्भशैल स्तस्यम्-
लोद्याने ॥ चिचरथेन गन्धर्वैश्च निर्ह-
तम् । तेन निर्हृतमिच्छण ॥

चैवावली । स्त्री । चैत्यां पूर्णिमायाम्
। मधुसूतवे । सुषसन्ते ॥

चैचिकः । पुं । चैत्रे । मधुमासि ॥ चै-
त्रीपौर्णमास्यस्मिन् । विभाषाफाल्गु-
नी श्रवणाकार्तिकी चैत्रीभ्य इति प-
चोठक् । ठस्येकः ॥

चैत्री । स्त्री । चैत्रपूर्णिमायाम् ॥ चिच
यायुक्ता पौर्णमासी । नचचेणयुक्तः
काल इत्यण् । ततोऽङीप् ॥

चैद्यः । पुं । दमर्घोषात्मजे । शिशुपा-
ले ॥ चेदीनां जनपदानामयम् । छ-
द्वेत्कोशला जादाज्ज्यङ् इति ज्यङ्-
॥ पुंभूभिः । चेदिदेशोद्भवे । चेदिषु ॥

चैलम् । न । मृदुवस्त्रे ॥ चेलति चेल्य-
तेवा । चेल्लगतौ । अच् घञ्वा ।
ततः प्रचाद्यण् ॥

चोकम् । न । हेमाङ्गायामूले ॥

चोचः । पुं । गीते ॥ चि । शुचौ ॥ स्व-
भक्त्युक्ता वरण्यादिदेशे ॥ दक्षे ॥

चोचम्

अभीक्ष्णे ॥ मनोभे । चोखा इति
भाषा ॥

चोचम् । न । बल्के ॥ चर्मणि ॥ गुडच-
चि ॥ त्वक्पचे । तेजपात इति भाषा ॥

प्रशस्त्वं चोचमस्यास्ति । अर्शश्चाद्यच् ॥
चोटी । स्त्री । शब्दार्थम् ॥ इति हे० ॥

चोडः । पुं । प्रावरण ॥ कञ्चुके ॥ पुंभू-
भिः । देशविशेषे । चोडाः ॥

चोदकः । चि । प्रेरके ॥ चोदयति । चु-
दप्रेरण ॥ हेतुमस्मिजन्तात् कर्मणि
खुल् ॥

चोदनम् । न । प्रेरणे ॥

चोदना । स्त्री । विधौ ॥ चोदनाचोप-
देशश्च विधिष्वैकार्यवाचिनः इति भ-
ट्टोक्तिः ॥ विधिवाक्ये । क्रियायाः-
प्रवर्त्तके वचने ॥ चोदना नामलिङ्-
लोऽतश्चदादिशब्दव्यवस्थापितवि-
धिनिषेधरूपयजनादिक्रियाप्रवर्त्तक-
वचनमभिधीयते ॥ तर्जनायाम् ॥
प्रवर्त्तनायाम् ॥ प्रेरणायाम् ॥ शब्द-
भावनायाम् ॥ चोद्यते प्रवर्त्त्यते ऽन-
येति । युच् ॥

चोदनागुडः । पुं । कन्दुके ॥

चोदितः । चि । प्रेरिते ॥

चोद्यम् । न । अद्भुते ॥ प्रश्ने ॥ पूर्वप-
चे ॥ चोद्यंवा परिहारो वा क्रियतां
द्वैतभाषया । अद्वैतभाषया चोद्यं

चोरितः

नास्ति नापितदुत्तरम् ॥ चि । चो
दनाहं । प्रेर्ये । प्रेरणायोग्ये ॥ चो
दितुंयोग्यः । अर्हकृत्यतृचश्चेति
यत् ॥

चोपनम् । न । शनैर्गमने ॥ मौने ॥
चुपेर्ल्युट् ॥

चोरः । पुं । स्तेयकर्त्तरि । तस्करे ।
दस्यौ । प्रच्छन्नापहारिणि ॥ गन्ध
द्रव्यविशेषे ॥ कृष्णशक्यम् ॥ चोरय
ति । चुरस्तेये । पचायच् ॥

चोरकः । पुं । पृक्कायाम् । ग्रन्थिपर्णम
भेदे । भंडिउरइति नैपालभाषा ॥

चोरघातः । पुं । राज्ञां हस्तिविशेषे ॥
चोरंश्चिन्ति । इन० । कृत्यल्युटोवहु
लमित्यण् ॥

चोरपुष्पिका । स्त्री । शङ्खिन्याम् ॥
चोरपुष्प्येव । स्वार्थेकन् ॥

चोरपुष्पी । स्त्री । शङ्खिन्याम् । के
शिन्याम् । सांखाहूली इति भाषा ॥
चोरइवपुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वा
त् । पाककर्णेतिङीष् ॥

चोरस्नायुः । स्त्री । काकनासालता
याम् ॥

चोरा । स्त्री । चोरपुष्पग्राम् ॥

चोरिका । स्त्री । चौर्ये ॥

चोरितः । चि । मुषिते ॥ चौर्यतेस्स
चुर० । क्तः ॥

चोषः

चोषः । पुं । कूर्पासके । स्त्रीणां कषु

लिकास्ये आम्रपदीनकषुके ॥ चो

ष्यते ऽनेनवा । चुलसमुच्छ्राये । अ

च् घोषा ॥ चोला इति प्रसिद्धे पुंसो

वस्त्रविशेषे ॥ अधुना ताञ्जोर इति

प्रसिद्धे देशे । द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये

चोलदेशः प्रकीर्तितः । लम्बकर्णा

श्चते प्रोक्ता स्तङ्गेदो ऽवान्तरे भवे

त् ॥ चीनदेशस्थेहृदविशेषे ॥ श्मश्रु

धारिणि वेदयागानधिकारिणि क्लेच्छ

विशेषे । पूर्वमयं क्षत्रिय आसीत् स

गरीराजास्य धर्मनाशं वेशान्यस्त्वच्च

चकार ॥ न । वसने ॥

चोषकः । पुं । बाणवारके । कवचे ॥

न । वत्कले ॥

चोषकी । पुं । करीरे ॥ नारङ्गे ॥ कि

ष्कुपर्वणि ॥

चोषण्डुकः । पुं । शिरोवेष्टे ॥

चोषनम् । न । नागरङ्गे ॥ किष्कुपर्व

णि ॥ करीरे ॥

चोषहृदः । पुं । चीनदेशीयसरोवि

शेषे ॥

चोषी । स्त्री । कूर्पासके । अंगिया इ

ति भाषा ॥ अल्पचोषः गौरादिष्वा

न् ङीष् ॥

चोषण्डुकः । पुं । शिरोवेष्टे । उष्णीषे ॥

चोषः । पुं । दाहविशेषे । पार्श्वस्निता

चौपैया

मिनेवसन्तापे ॥ चूषणेनेवपीडा-
याम् ॥

चोष्यः । चि । इक्षुदण्डादौ । यदने
निष्पीड्य रसांशं निगीर्या ऽवाशष्टं
च्यज्यतेत चोष्यमुच्यते ॥

चोष्कः । पुं । सिन्धुवारे । ज्योत्तमे ॥
चौडम् । न । चूडाकरणकर्मणि ॥ चू-
डाप्रयोजनमस्य । चूडादिभ्यउपस-
ङ्ख्यानमिच्यण् ॥

चौड्यम् । न । जलाशयविशेषे ॥ तज्ज-
ले ॥ शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीला
ञ्जनसमोदकम् । लतावितानसंस्क-
न्नं चौड्यमित्यभिधीयते ॥ चौड्यं
क्लिकरं नीरं रुक्षं कफहरं लघु । म-
धुरं पित्तनुद्विज्यं पाचनं विशदं स्मृ-
तम् ॥

चौपैया । स्त्री । मात्रावृत्तिविशेषे ॥ य-
था । चौपैयाष्टकं त्रिंशन्मात्रं फणप-
त्रिपिङ्गलभणितम् कुक्षसतुरङ्गम-
मतिहृदयङ्गममन्तेगुरुमुपनीतम् ।
यदिदशवसुरविभिश्चन्दोविद्भिः क्रि-
यतेयतिरभिरामम् सपदिस्तवसम-
ये नृपतिः कवये वितरति संसद्भि-
कामम् ॥ यथा । कालियकुलगञ्जन-
दुरितविभञ्जनसज्जनरञ्जनकारी-
गोवर्द्धनधारी गोपविहारीवृन्दावन-
सञ्चारी । हतदुर्जयदानवपालि-

च्युतिः

तमानवमुदिताखण्डलपाली सङ्गत-
गोपालीनिधुवनशाली भवतुमुदे-
वनमालीति ॥

चौरः । पुं । पाटच्चरे । तस्करे ॥ चोर-
पुष्पोपधौ ॥ सुगन्धे ॥ चोरणम् ।
चुरस्तेये । अप्रत्ययात् । संज्ञापूर्वक-
त्त्वान्नगुणः । चुराशीलमस्य । छत्रा-
दिभ्योणः ॥ चोरणववा । स्वार्थिकः
प्रज्ञादण् ॥

चौरा । स्त्री । चोरपुष्पिकायाम् ॥
चौरिका । स्त्री । चौर्य ॥ चोरस्य भा-
वः कर्मवा । मनोच्चादित्वाद् वुञ् ॥
चौर्यम् । न । चौरिकायाम् । स्तेन्ये ॥
चोरस्य कर्मभावोवा । ब्राह्मणादि-
त्वात् ष्यञ् ॥

चौलम् । न । मुण्डनकर्मणि । चूडाक-
रणे ॥

चौलुक्यः । पुं । राजर्षिदिशिषे ॥ चुलु-
कस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् य-
ञ् ॥ चि । चुलुकेन कृते ॥

च्यवनः । पुं । भार्गवे ऋषिविशेषे ॥ न-
पतने ॥

च्युतः । चि । क्षरिते । गलिते ॥ च्यूय-
तेष्म । च्युङ्गता । क्तः ॥ गत्यर्था-
कर्मकेतिकर्त्तरिक्तो वा ॥ चुटिते ॥

च्युताचारः । चि । स्खलितव्रते ॥

च्युतिः । स्त्री । क्षरणे ॥ यथा । धैर्यं च्यु-

छगला

तिः ॥ भगे । योनौ ॥ गुदद्वारे ॥
 च्युतोपलः । पुं । भ्रष्टरत्ने ॥ भ्रष्टपाषाणे ॥
 च्युपः । पुं । वक्त्रे । मुखे ॥ च्यवन्ते भा
 षन्ते ऽनेन । च्युङ्० । अनेकार्थत्वा
 द्भाषणे । च्युवः किञ्चेतिपः ॥
 च्योतत् । चि । श्रोतति ॥
 च्यौतः । पुं । गन्तरि ॥ अण्डजे ॥ ची
 णपुण्ये । च्यवते । च्युङ्० । जनिदे
 च्यादिना लण् ॥

छः

.....

छः । पुं । छकारे ॥ छेदने ॥ चि । नि
 र्मले ॥ तरले ॥ न । गृहे ॥
 छगः । पुं । छागे । अजे ॥
 छगणः । पुं । न । करीषे । छाणा इ
 ति भाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 छमलः । पुं । छामे ॥ न । नीलवस्त्रे ॥
 छायेते । छोछेदने । छोगुप्रस्वच्
 तिकलच् ॥
 छगलकः । पुं । छागे ॥ स्वार्थे क ॥
 छगलण्डः । पुं । दक्षिणदेशे समुद्रसन्नि
 धौ प्रचण्डादेव्याः स्थाने ॥
 छगला । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥
 छगलान्तिका । स्त्री । वृद्धदारकभेष
 ज्ञे ॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः । गौरादि
 च्छान्ङीष् । कम् । ह्रस्वः ॥

छत्रम्

छत्रान्त्रो । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥
 छके ॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः । गौरा
 दिच्छान्ङीष् ॥
 छगली । स्त्री । वृद्धदारकभेषज्ञे ॥ छा
 गमातरि ॥
 छच्छिका । स्त्री । छाछ इतिप्रसिद्धे त
 क्रप्रभेदे ॥ छच्छिका सरहीनं छाद
 च्छाप्रचुरवारिका ॥ छच्छिका श्री
 तला लघ्वी पित्तश्रमवृषाहरी ।
 वातनुत् कफकृत् सातु दीपनीलक
 खान्विता ॥ सरहीनम् दधि इति
 संख्यन्थः ॥
 छटा । स्त्री । दीप्तौ ॥ परम्परायाम् ॥
 छटाफलः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥
 छटाभा । स्त्री । विद्युत् ॥
 छत्रः । पुं । अतिच्छत्रे । मलेनपक्षेणच
 वचाकारेवृक्षे । छातारियाविष छा
 तनाविष खरविष इतिच गौडभा
 षा ॥ भूतृणे ॥
 छत्रम् । न । आलपत्रे । छाता इति
 छत्री इतिचभाषा ॥ अथास्यलक्षणम्
 । निश्चितम् । हंसपक्षैः कृकवाकुमयू
 रसारसानांवा । दौकूलेन नवेनतु
 समन्ततश्चादितं शुक्लम् । मुक्ताफ
 लै रपचितं प्रजम्बमासाधिलं स्फटि
 कमूलम् ॥ पटुस्त्रुदुहैमं नवपर्धन
 गै कदपङ्क्तु ॥ दण्डार्धविस्तृतं तत्

छत्रधा	छत्वरः
समाहृतं रत्नभूषितमुदयम् । नृप	रश्मि भाषा ॥
ते स्तदातपचं कल्याणपरं विजयद	छत्रपत्रम् । न । स्थलपत्रे ॥ पुं । भूर्ज
च ॥ युवराजन्वपतिपत्न्योः सेनाप	वृक्षे ॥
तिदण्डनायकानाञ्च । दण्डोर्ध्वपञ्च	छत्रपुष्पकः । पुं । तिलकटक्षे ॥
हस्तः समपञ्चकृतोर्ध्वं विस्तारः ॥	छत्रभङ्गः । पुं । नृपक्षये । नृपनाशे ॥
अन्येषा मुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषित	स्वातन्त्र्ये ॥ वैधव्ये ॥
शिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं	छत्रवृक्षः । पुं । मुचुकुन्दे । पुष्पवृक्ष
कार्यन्तु मायूरम् ॥ अन्येषान्तुनरा	विशेषे ॥
णां शीतातपवारणन्तु चतुरस्त्रम् ।	छत्रा । स्त्री । मधुरिकायाम् । मिसौ
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यन्तु विप्रा	॥ अतिच्छत्रे ॥ धान्याके ॥ शिली
णाम् ॥ ई ॥ इति वाराह्यामेक स-	न्ध्रे ॥ छत्रमस्याः अस्ति । अच् । छ
प्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ विशेषैयु	त्राकारस्तवकत्वात् ॥ मञ्जिष्ठायाम्
क्तिकल्पतरौद्रष्टव्यः ॥ छादयति छा	॥ टापू ॥
द्यतेऽनेनवा । छदन्नपवारणे । गद्य	छत्राकः । पुं । जालवर्धुरकेष्टक्षे ॥ न ।
न्तः । पुनः । इस्मन्त्रन्किषुचेतिष्ठ स्वः	शिलीन्ध्रे ॥
॥ पत्रपात्रपवित्रेत्यादिलिङ्गानुशास	छत्राकी । स्त्री । राक्षायाम् ॥ छत्रमक
नात् पुंस्त्वमपिबोध्यम् ॥	ति । अककुटिलायांगतौ । कर्म
छत्रकः । पुं । मत्स्यरङ्गखगे ॥ अतिच्छ	गद्यण् ॥
त्रे । रांगाकुलियाखडा इति गौड	छत्रातिच्छत्रः । पुं । छत्रातिच्छत्रायाम्
भाषा ॥ ईश्वरगृहविशेषे ॥ न । छ	। छत्रवत्तृणे । छत्राकारे जलोद्भवे
त्रार्थे ॥	सुगन्धाखट्वाणविशेषे ॥
छत्रमुच्छ्रः । पुं । गुण्डतृणे ॥	छत्राधान्यम् । न । धन्याके ॥
छत्रचक्रम् । न । राक्षां शुभाशुभ-	छत्रिका । स्त्री । दिलीरे । शिलीन्ध्रे ॥
ज्ञानवोर्धके समयामृतोक्ते चक्रवि-	छत्री । त्रि । छत्रवति ॥ मत्स्येर्दनिः
शेषे ॥	॥ पुं । नापिते ॥
छत्रधरः । पुं ।	छत्रधरः । पुं । गृहे ॥ कुञ्ज ॥ छादयति
छत्रधारः । पुं ।	याकरे । छाताधा
	। छद° । छिस्वरच्छत्ररेत्यादिना

कृद्वरः

ध्वरच् । दस्यतकारो निपातनात् ॥

कृद्वः । पुं । पचे । पक्षाशे ॥ गवति ।
पचे ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ तमालवृक्षे ॥ कृ-
द्यते ऽनेन । कृद० । शिजभावे पुं
सिसंज्ञायामितिघः । क्राद्यते ऽनेन
वा । क्रादेर्घ इति ह्रस्वः ॥

कृदनम् । न । पचे । पर्णे ॥ पचे ॥ पिधा-
ने ॥ तेजपात इति प्रसिद्धे तमालपचे
॥ कृद्यते ऽनेन । कृद० । आधृषादेति
शिजभावपचे करणेऽप्युः ॥

कृदपत्रः । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे ॥

कृदिः । पुं । कृदिषि । कृप्परइति क्रा-
न इति च भाषाप्रसिद्धे ॥

कृदिः । स्त्री । पटले । कानइति भाषा
॥ क्रादयति क्राद्यते ऽनेन वा । कृद० ।
चु० । अर्चिभुचीतिइतिः । इस्मिन्नि-
तिह्रस्वः ॥ कृदिः स्त्रियामेवेति लिङ्गा-
नुशासनसूत्रम् ॥

कृद्वजितः । त्रि । व्याजलब्धे ॥ कृद्वना-
मिषेण जितो लब्धः ॥

कृद्वतापसः । पुं । वैद्यलत्रतिके ॥

कृद्व । न । कपटे । व्याजे । ग्राह्ये ॥
अपदेशे ॥ स्वरूपाच्छादने ॥ क्राद्य-
तेनेन । कृद० चु० । मनिन् । इस्मिन्-
नृचन्किपुचेतिह्रस्वः ॥

कृद्विका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

कृद्वरः । पुं । कृद्वरे ॥

कृद्वः

कृद्वः । पुं । वशे ॥ अभिप्राये ॥ विष-
भेदे ॥ इच्छायाम् ॥ यथा । कृद्वः
कामः कर्मपापं भयं स्यात् कर्मणः फ-
लम् । अनर्थरूपं चित्तय मद्भैते वी-
द्यते नहि ॥ कर्मशब्देन धर्माधर्मा-
वुच्येते ॥ कृद्वते कृद्वमं वा । कृदि-
संवरणे इच्छायामपि । घञ् ॥

कृद्वः पर्माः । पुं । मायामये संसारवृक्षे ॥

कृद्वसि क्रादनात् तत्त्ववस्तुप्रावर-
णात् संसारवृक्षरक्षणाद्वा कर्मका-
ण्डानि ऋग्यजुः सामलक्षणाणि ।
तानि पर्माणीव पर्मानियस्य । यथा
वृक्षस्य परिरक्षणाथानि पर्मानि भव-
न्ति तथा संसारवृक्षस्य परिरक्षणाथानि
कर्मकाण्डानि । धर्माधर्मतद्भेदे तु
फलार्थत्वात् कृद्वसाम् ॥

कृद्वः स्तुत् । पुं । गण्डे । वैनतेये ॥ कृ-
द्वोभिः स्वावयवैः स्तौति । टुञ्० कि-
प्लुक् ॥

कृद्वः । न । वेदे ॥ स्वैराचारे ॥ अभि-
लाषे ॥ नियताक्षरपादरूपे गायत्र्य-
नुष्टुपादौ । गायत्र्युष्णिगनुष्टु-
हतीपङ्क्ति त्रिष्टुब्जगतीषु सप्तसु ॥
पद्ये ॥ पद्यस्य लक्षणं यथा । पद्यं च
तुष्टुदी तच्च वृत्तं जातिरिति विधा ।
वृत्त मक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृ-
ता भवेत् ॥ सममर्दुसमं वृत्तं विषम-

छन्दोभ

चेतितविधा । समंसमचतुष्पादं भ
वत्यर्हसमंपुनः ॥ आदिस्तृतीयवच
स्य पादसुर्यो द्वितीयवत् । भिन्न-
चिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तित
म् ॥ एषामर्थः । अक्षरसङ्ख्यात
मक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमु-
च्यते । मात्राकृता मात्रागणनयानि
गीता जातिः जातिसंज्ञका भवति
॥ समंसमचतुष्पादम् । अर्हसमं व
स्यप्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तु
ल्यः । चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन
तुल्यः । विषमं पृथक्पृथक्चतुष्पा-
दम् । इति ॥ तत्तुनानाविधम् । त
स्य पिङ्गलादयो वहवोग्रन्याः सन्ति
॥ छन्दसां लक्षणेदाहरणानि तत्
तत् स्थाने द्रष्टव्यानि ॥ चन्दनम्
चन्द्यते ऽनेनवा । चदिआह्लादने-
दीप्तौच । चन्देरादेस्वरत्यसुन् ॥
छन्दस्यः । वि । इच्छयाकृते ॥ छन्दसा
निर्मितः । छन्दसेनिर्मित इति यत् ॥
छन्दोगः । पुं । सामगे । सामवेदचे ब्रा
ह्मणे ॥ छन्दोगायति । गैशब्दे । गा
पोष्टगिति षष्ठ् ॥
छन्दोगपरिशिष्टम् । न । कात्यायनमु
निकृते सामवेदिनां कर्मबोधके गो
भिलसूत्राणां परिशेषशास्त्रे ॥

छन्दोभङ्गः । पुं । छन्दसःपतने ॥ अपि

छर्दिका

माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेन्न
राम् ॥

छन्दोविधितिः । स्त्री । श्रुतच्छन्दसां प्र
त्यायके शास्त्रे ॥

छन्दम् । न । निर्जनस्थाने । रहसि ॥

छन्दतेस्म । छन्द० । क्तः । आगमशा

स्त्रस्यानित्यत्वाच्चेट् ॥ चि । आदिते

। ठका इतिभाषा ॥ आचतेस्म । छ

द० । शिजन्तः । वादान्तत्यादिना

साधुः ॥

छमण्डः । वि । मृतपितृके । छोरा छो

री इतिछोकरा छोकरी इतिचभाषा

इत्युणादिकोषः ॥

छर्दम् । न । वमने ॥

छर्दनः । पुं । अलम्बुषराचसे ॥ नि-

म्बवृक्षे ॥ मदनवृक्षे ॥ न । वमने ॥

छर्दापनिका । स्त्री । कर्कश्याम् ॥

छर्दिः । स्त्री । वमनरोक्षे । वमथौ ॥

छाद्यन्नाननवेगै रर्दयन्नङ्गभञ्जनैः

। निरुच्यते छर्दिरिति दोषोवक्तं प्र

भावितः ॥ छर्दयति । छृदीसन्दीपने

। शिजन्तादचद्रः ॥ कासः श्वासो ज्व

रो चिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेवच । छ

द्रोगसमकश्चेतिज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः ॥

छर्दिका । स्त्री । उत्कासिकायाम् । छ

र्दिषि ॥ विष्णुक्रान्तायाम् ॥

छर्दिकारिपुः । पुं । चन्द्रैस्तपयाम् ॥ वि

छलम्

। छर्दिघ्ने ॥

छर्दिघ्नः । पुं । अरिष्टे । निम्बे । मालके ॥
 छर्दिः । स्त्री । वमौ । वमने ॥ छर्दति
 । कृदीसन्दीपने । अर्चिशुचीत्यादि
 ना इति ॥

छर्दी । स्त्री । वमने ॥ आमाशयोत्क्ले
 शभवाहि सर्वा श्चर्योमता खड्गन
 मेवतस्मात् । विधीयते मारुतजां
 विनातु संशोधनं वा कफपित्तहारी
 तिवैद्यकम् ॥ कृदिकारादक्तिन इति
 डीष् ॥

छलम् । न । खलिते । कूटयुद्धादिना
 युद्धमर्यादायाश्चलने ॥ छल्लनि । शा
 ख्ये । व्याजे । स्वरूपाच्छादने ॥ ता
 त्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्याऽर्था
 न्तरेण कथने ॥ तथाचाक्षपादं प्रणी
 तं सूत्रम् । वचनविघातोऽर्थविक
 ल्पोपपत्त्या छलम् । ५० ॥ अर्थस्य वा
 द्यभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः क
 ल्पोऽर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुप
 पत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वा
 द्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमि
 त्यर्थः । वक्तृतात्पर्याऽविषयार्थक
 ल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम्
 । तात्पर्याविषयत्वम् विश्लेष्ये विशे
 षणे संसर्गे वा ॥ यथा । नेपालादा
 गतोयं भवकम्वलवत्त्वादित्यत्र नव

छागः

संख्यापरस्त्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधान
 म् । प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वा
 र्थकल्पनया भागासिद्धाभिधानम् ।
 वज्रिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे
 व्यभिचाराभिधानम् ॥ तत्त्विविधं
 वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छ
 लम् ॥ ५१ ॥ छानम् । छोछेदने ।
 दृषादित्वात्कलः ॥

छलना । स्त्री । परप्रतारणायाम् ॥
 छलितः । पुं । खलिते । छले ॥
 छल्ली । स्त्री । विरुधि ॥ सन्ताने ॥ व
 ल्कले । छाल इति भाषा ॥ कुसुम
 विशेषे ॥
 छधिः । स्त्री । शोभायाम् ॥ रुचि ॥
 क्षति असारम् । छो० । कृविष्टपि
 च्छवीत्यादिना क्तिन्नन्तोनिपातितः
 ॥ छिनत्ति तमो वा । छिदिरद्वैधी
 करणे ॥

छाः । पुं । शवके ॥ इत्येकाचरः ॥

छा । स्त्री । छादने ॥

छागः । पुं । वस्त्रे । छागलके । अजे ।
 बर्करे । वकरा इति भाषा ॥ तत्प
 रीचोक्तायुक्तिकल्पतरौ भोजराजे
 न । नक्षत्राणां विभेदेन नराणां त
 गणत्रयम् । तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशु
 वस्तुत्रयं वलौ ॥ ये कृष्णाः शुचयश्चागाः
 पशवो न्ये तथैव च । देवजातिभिरुत्

छागः

सृज्यास्तेसर्वार्थोपसिद्धये ॥ येपीता
हरितावापिनरजाते रुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्चमहान्तोवारणोजातेः शु
भप्रदाः ॥ योमेहादथवा ज्ञानाद-
लिमन्यं प्रयच्छति । वधएवफलं तस्य
नान्यत् किञ्चित् फलं भवेदिति ॥
अस्य मांसगुणाः । छागमांसं लघुस्नि-
ग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नाति-
शीत मदाहि स्यात् स्वादुपीनसनाश-
नम् ॥ परंवलकरं रुच्यं हृद्यं वीर्यव-
र्द्धनम् ॥ अजाया अप्रसूताया मांसं
पीनसनाशनम् । शुष्ककासेऽरुचौ शो-
षेहितमग्नौ च दीपनम् ॥ अजासुत-
स्त्रवालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् । ह-
ृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुस्वादुवल्लदं भृशम्
॥ मांसं निष्कासिताण्डस्य छागस्य क-
फकृद्भक्ष । स्त्रोतः शुद्धिकरं वल्यं मां-
सदं वातपित्तनुत् ॥ दृढस्य वातलं
रूचं तथा व्याधिमृतस्य च । ऊर्ध्वज-
नुविकारप्रच्छागमुण्डं रुचिप्रदमिति ॥
* ॥ अथ छागलक्षणम् । छागशुभाशु-
भलक्षणं मभिधास्ये नवदशाष्टदन्ता-
स्ते । धन्याः स्युः प्यावेश्मनि सन्त्याज्याः
सप्तदन्तास्ते ॥ दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
अप्यनिभः कृष्णलोहितवर्णानां श्वे-
तमतिशुभदम् ॥ सप्तनवद्वलम्यते य-

छागः

कण्ठेऽजानां मणिः सविज्ञेयः । एक-
मणिः शुभफलकृद् धन्यतमा द्वित्रि-
मणयोये ॥ मुण्डाः सर्वेशुभदाः सर्व-
सिताः सर्व कृष्णदेहाश्च । अर्दुसि-
ताः सितार्द्धा धन्याः कपिलादूर्ध्वकृष्णश्च
॥ * ॥ अथ चतुर्णां कुट्टककुट्टिकजटि-
लवामनानां क्रमेण लक्षणं करोति ।
विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं वाम्भोव-
गाहते योऽजः । स शुभः सितमूर्द्धा
वा मूर्द्धनि वा कृत्तिकायस्य ॥ स पृष-
तकण्ठशिरावा तिलपृष्ठनिभस्तप्राप्रद-
कशस्तः । कृष्णचरणः सितोवा कृ-
ष्णोवा श्वेतचरणोयः ॥ यः कृष्णाण्डः
श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वाचरति स शब्दं मन्दं च स शो-
भनश्छागः ॥ ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः । स-
भवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यव-
गर्गोक्तः ॥ तमाह । कुट्टकः कुट्टिक-
श्चैव जटिलो वामनस्तथा । ते च-
त्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वस-
न्ति वै ॥ * ॥ अथाऽप्रशस्तानां लक्षणं
म् ॥ अथाऽप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । नि-
कुत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च भवन्ति ते च-
सिततालुजिह्वाः ॥ * ॥ अथ शुभलक्ष-
णानि । वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिः प्रयुक्ता-

छागवा

मुण्डाश्च ये तास्रविलोचनाश्च । ते
पूजिता वेश्मनि मानवानां सौख्या
नि कुर्वन्ति यशःश्रियश्चेति ॥ पुरो
डाशे ॥ न । छागीदुग्धे ॥ छप्रति ।
छो० छाद्यते छिद्यते वा । छापूख
द्विभ्यः किदिति गन् ॥ चि । छाग छा
ग्योः सन्ध्निनि ॥ मत्स्यविशेषे ॥ यथा
। श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं निः श-
त्कणं छागलकं वदन्ति । गले द्विक
गटः किञ्चित्स्यवृष्टे कण्टः सुपण्यो रुचि
देवचपद इति ॥

छागवः । पुं । करीषाम्यौ । गोठेकी
आग इतिभाषा ॥

छागभोजी । पुं । वृके ॥ चि । छागभ
जके ॥

छागरवः । पुं । अम्यौ ॥ छागोरयेऽस्य ॥

छागलः । पुं । छागे ॥ कमलस्य । प्रजा
यस्य ॥ आचये ऋषिविशेषे ॥ छाग
लस्या पश्वम् । विकर्णशुक्रच्छगला
दित्यस्य ॥

छागलकः । पुं । अजे । स्तुभे । वर्करे । छा
गे ॥ स्वार्थेकः ॥

छागलाद्यम् । न । भैषज्यरत्नावल्युक्ते
भिषजाद्यतविशेषे ॥

छागलान्तिका । स्त्री । वृद्धदारकट्ये ॥

छागलान्त्री । स्त्री । वृके ॥

छागवाहनः । पुं । अम्यौ ॥

छाचक

छागिका । स्त्री । छाग्याम् ॥ स्वार्थेकः ।

केण इति ह्रस्वः ॥

छागी । स्त्री । अजायाम् । छागमात
रि ॥ छागात् जातेरितिङ्गीष् ॥

छागीदुग्धम् । न । अजा क्षीरे ॥ छागं क
षायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु
। रक्तपित्तातिसारघ्नं चयकासञ्चरा
पहम् ॥ अजानां लघुकायस्त्रानाना
द्रव्यनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्
व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥

छातः । चि । छिन्ने ॥ दुर्धले ॥ छाद्यते
अ । छो० क्तः । छतिस्मवा । गत्य
र्थेतिक्तः । शास्त्रोरन्यत रस्यामिती
त्वा भावः ॥

छात्रः । पुं । अन्तेवासिनि । शिष्ये ॥

मुखदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छील
मस्य । छत्रादिभ्योः ॥ न । मधुप्र
भेदे ॥ वरटाः कपिलाः पीताः प्रा
योहिमवन्तावने । कुर्वन्ति छत्रकाका
रंतज्जंछात्रं मधुस्मृतम् ॥ छात्रं कपि-
लपीतं स्यात् पिच्छलं शीतलंगुरु ।
स्वादुपाकं कृमिनिश्वररक्तपित्तघ्ने ह
जित् ॥ भ्रमटुगमो हविषहृततर्पण
श्वगुणाधिकम् ॥

छाचकम् । न । छात्रेमधुनि ॥ यथा ।

छत्राकारन्तुपटखं सरघाः पीतपिङ्ग
लाः । वाः कुर्वन्ति हृदयकर्ममधुच्छा

छान्दोग्यं

चक्षमीरितम् ॥ श्वित्रमेव कृमिप्रच

विद्याच्छात्रं गुह्योत्तरम् ॥

छात्रगण्डः । पुं । पदाद्यविदि । श्लोका

अपदवेत्तरि ॥

छात्रदर्शनम् । न । हैयङ्गधीने ॥ अते

शब्दचन्द्रिका ॥ श्रियावलोकने ॥

छात्रादिनित्यः । पुं । मठे ॥ छात्रांऽ

न्नेवासी आदिर्येषां परिव्राजकश्चप

श्चकादीनाम् तेषांनित्यः ॥

छादनम् । न । दले । पचे ॥ आच्छाद

ने ॥ अन्तर्हाने ॥ पुं । नीलाम्बान

वृक्षे ॥

छादितः । चि । संदृते । आच्छादिते

॥ यथा । घनतरघनवृन्दैश्चादितौ-

पुष्पवन्तावित्युद्भूतः ॥ छाद्यतेस्म । छ

द*वादान्तेतपचेसाधुः ॥

छादिपेयम् । न । तृणे ॥ छदिषे इदम्

। छदिरुपधिवलेर्दम् ॥

छादिकः । चि । कापटिके । व्याजेन

अवहर्त्तरि ॥ छद्मना चरति । ठक् ॥

छान्दसः । पुं । श्रोत्रिये । वेदाध्ययन

कर्त्तरि । वेदवेत्तरि ॥ छन्दोधीते

वेत्तिवा । पक्षे तदधीतेतदेदेत्यण्

॥ छन्दो व्याख्यानस्तत्र भवेवा । छ

न्दोयदणा धित्यण् । यतितु छन्द

स्यः ॥ चि । छन्दस्सन्धिमिति ॥

छान्दोग्यम् । न । छन्दोगानां धर्मे आ

छायाप

न्नाये समूहे च ॥ चरखेभ्यो धर्मवदिति

छन्दोगीविद्यकेति श्यः ॥ सामवेदे

पनिषदि ॥

छाया । स्त्री । आतपाभावे । भावानु

गायाम् । श्यामायाम् ॥ प्रतिबिम्बे

॥ अर्कयोषिति । संचाप्रतिकृतौ ॥

पात्रने ॥ उत्कोचे ॥ कान्तौ ॥ स

च्छोभायाम् ॥ पङ्क्तौ ॥ तमसि ॥

अतिधृतिसंचकोनविशाक्षरावृत्ति

विशेषे ॥ यथा । भवेत् सैवच्छाया

तयुगयुतास्याद्वादशान्ते यदा ॥

सैव मेघविस्फूर्जितैवेत्यर्थः । यथा

। अभीष्टं जुष्टोयो वितरति लसद्दो

श्चारुशंखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस

वकिततनुश्चिचांशुकालम्बितः । न

यस्माद्धिच्छाया मुपगतवतांसंसा

रतीवातस्य स्तनेति प्रोक्तापं स जग

दवतात्कंसारिकल्पद्रुमः ॥ अति ।

छो० । श्यावधीतिणः । आतोयुक् ॥

यदा । माछाससिभ्योयः ॥ सादृश्ये ॥

छायाकरः । चि । छवधारे । छाताधार

इतिभाषा ॥

छायातनयः । पुं । शनैश्चरं ॥ छायाया

स्तनयः ॥

छायातरुः । पुं । स्थिरच्छायवृक्षे ॥

छायात्मजः । पुं । शनिग्रहे ॥

छायापथः । पुं । आकाशे ॥ देवपथे ।

छिक्किा

नभः सरिति ॥ स्वातीपथे ॥ छाया
बधेनाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्तीकाश्च
त्तिरश्मीनाऽवकाशइतिमस्तिनाथः ॥

छायापुचः । पुं । मन्दे । शनौ ॥
छायापुरुषः । पुं । आकाशेदृष्ट्ये नि
जच्छायारूपे पुरुषे ॥ तदवलोकन
विधिर्योगप्रदीपिकायां द्रष्टव्यः ॥

छायाभृत् । पुं । चन्द्रे ॥
छायामित्रम् । न । आतपचे । छजे ॥
छायामृगधरः । पुं । विधौ । चन्द्रे ॥
छायावृत्तः । पुं । छायाप्रधाने दृष्ट्ये ॥
शाकपार्थिवादिः ॥

छायासुतः । पुं । शनौ ॥
छिः । पुं । गर्हायाम् ॥ इत्थंकाक्षर-
कोषः ॥

छिक्कनी । स्त्री । चवकृति । नकाछिक
नीतिश्रुतौषधौ ॥ छिक्कनी कटुका
रुच्यातीक्ष्णोष्ण वल्लिपित्तकृत् । वा
तरक्तहरीकुष्ठकृमिवातकफापहा ॥
छिक्करः । पुं । मृगविशेषे ॥ मांसं छि
क्करजं कृत्तमाज्जे तप्ते सुभृष्टकम् ।
दधिसैन्यवह्निह्वायं सुधूलेनाति धू
लितम् ॥ कषायं मधुरं स्वादु कफ
पित्तानिलापहम् । त्रिपाकेकटुकं प्रो
क्तं विशेषेणामिवर्द्धनम् ॥

छिक्का । स्त्री । क्षुते ॥ छीकइतिभाषा ॥

छिक्किा । स्त्री । छिक्कन्याम् ॥

छेदम्

छितः । चि । खूने ॥ छायतेस्म । छो०

। क्तः । शास्त्रान्यतरस्यामितीत्वंवा ॥

छित्तिः । स्त्री । छेदे ॥ छिदे ॥ छिद्यते
छेदनं वा । छिदिर्० । छियांक्तिम्
॥ पुं । करज वृक्षे ॥

छित्त्वरः । चि । धूर्त्ते ॥ वैरिणि ॥ न ।

छेदनद्रव्ये ॥ छिनत्ति । छिदिर्० ।

छित्त्वरच्छत्तरेत्यादिनाक्षरश्च नि

पातनादकारस्यतकरोगुणाभावश्च ॥

छिद् । चि । छेदनकर्त्तरि ॥ छिनत्ति

। छिदिर्० । क्तिप् ॥

छिदकम् । न । वज्रे ॥

छिदा । स्त्री । छेदने । द्वैधीकरणे ॥

छिदिर्० । चिद्भिदादिभ्योङ् ।

टाप् ॥

छिदिः । स्त्री । कुठारे ॥ शस्त्रे ॥ छिन

त्ति । छिदिर्० । इन् ॥ हृगृश्रृपृकुटी

त्यादिनाङ् । क्तिवा ॥

छिदिरः । पुं । पावके ॥ रज्जौ ॥ कर

वाले ॥ परश्वधे ॥ छिनत्ति । छिदि

र्० । इषिमदिमुदिखिदिच्छिदी-

त्यादिनाकिरश्च ॥

छिदुरः । चि । वैरिणि ॥ धूर्त्ते ॥ न ।

छेदनद्रव्ये ॥ छेदके ॥ छिनत्ति त-

च्छीलः । छिदिर्० । चिद्भिदि

च्छिदेः कुरश्च ॥

छिद् । न । दूषणे ॥ रन्ध्रे ॥ निरन्ध्रं

छिन्नवे

छिद्रानुसार्यरेः ॥ अवकाशे ॥ गर्ते
 ॥ अष्टमभवने ॥ छिद्रते । छिद्रभे
 दने । घञ् । यद्वा । छिद्यते । छि
 दिर्० । स्फायितश्चीतिरक् ॥
 छिद्रवैदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ॥
 छिद्रान्तः । पुं । नले । पोटागले ॥
 छिद्राफलम् । न । मायाफले ॥
 छिद्रितः । चि । विद्धे । कृतच्छिद्रे । वे
 धिते । वीधा इति भाषा ॥ छिद्र
 तेस्य । छिद्र० अदन्तः । क्तः ॥
 छिन्नः । चि । कृत्ते । छाते । लूने । कृ
 तच्छेदने । काटा चीरा फाडा इति
 भाषा ॥ छिद्यतेस्य । छिदिर्० । क्तः ॥
 छिन्नग्रन्थिनिका । स्त्री । त्रिपर्णिका-
 याम् ॥
 छिन्नद्वैधः । चि । अवस्थादिभरिपाकेषु
 निवृत्तसर्वसमये ॥
 छिन्नपत्री । स्त्री । अम्बुजायाम् ॥
 छिन्नमस्ता । स्त्री । महाविद्याप्रभेदे
 । प्रचण्डचण्डिकायाम् ॥ छिन्नमस्त
 यस्याः ॥ चि । छिन्नमस्तके ॥
 छिन्नरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥
 छिन्नरुहा । स्त्री । अमृतायाम् । गुडू
 च्याम् ॥ छिन्नारोहति । रुह० । इ
 गुपधेतिकः । आपोरिति ह्रस्वः ॥
 शल्लक्याम् ॥ स्वर्णकेतक्याम् ॥
 छिन्नवेशिका । स्त्री । पाठायाम् ॥

छेकः

छिन्ना । स्त्री । छिन्नमस्तार्थां देव्याम्
 ॥ गुडूच्याम् ॥ इत्थर्याम् । पुंशल्याम्
 ॥ क्तान्ताच्छिदेष्टाप ॥
 छिन्नोद्गवा । स्त्री । गुडूच्याम् । गिलो
 य इति विख्यातायाम् ॥
 छिलिहिष्टः । पुं । पातालगरुड्यामे
 षधौ ॥ छिलिहिष्टः परंवृष्यः कफ
 प्रः पवनापहः ॥ छिलिहिण्डोषि ॥
 कुच्छुका । स्त्री । कुच्छुन्दर्याम् ॥
 कुच्छुन्दरी । स्त्री । गन्धमुल्याम् । कु-
 छुन्दर इति भाषा ॥
 कुद्रम् । न । प्रतीकरणे ॥ रश्मौ ॥
 कुपः । पुं । श्रुपे ॥ स्पृशने ॥
 कुरणम् । न । विलेपने ॥
 कुरा । स्त्री । सुधायाम् । शूर्णे । लेप
 नद्रव्ये । चूना इति भाषा ॥
 कुरिका । स्त्री । शस्त्रविशेषे । असिपु-
 त्याम् ॥ कुरति । कुरच्छेदने । कुन्
 ॥ इगुपधेतिके कन् वा । इत्थम् ॥
 कुरितः । चि । खचिते ॥ रञ्जिते ॥ रु
 धिते ॥
 कुरी । स्त्री । कुरिकायाम् ॥
 कूरिकापत्री । स्त्री । खेतायाम् ॥
 कूरी । स्त्री । कुरिकायाम् ॥ इति-
 भरतः ॥
 छेकः । चि । गृह्यके । गृहाश्रिते मृगे
 पक्षिणि च ॥ नागरे । विदग्धे ॥ श्य

छेदितः

ति छाद्यते वा । छे० । वा० डे कम् ॥

छेका । स्त्री । मत्तायाम् ॥

छेकानुप्रासः । पुं । अलङ्कारविशेषे ॥

मोनेकस्य सकृत् पूर्वः । अनेकस्य अ

र्याद्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं

छेकानुप्रासः । उदाहरणं यथा । त

तो ऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः श

शी । दध्रेकामपरिचामकामिनी ग

ण्डपाण्डताम् ॥

छेकोक्तिः । स्त्री । वक्रोक्तौ ॥ छेकाया

उक्तिः ॥

छत्ता । त्रि । छेदनकर्त्तरि ॥ छिनत्ति

। छिदृ० । छृच् ॥

छेदः । पुं । खण्डे ॥ छेदने ॥ छेदनम्

छिद्यते वा । छिदिर्० । घञ् ॥

छेदनम् । न । भिदि ॥ कल्पने । वर्द्ध

ने । कर्त्तने । अस्त्रेण द्विधाकरणे । छां

गना काटना इति भाषा ॥ छिदि

र्० । ल्युट् ॥

छेदनीयः । पुं । कतकवृक्षे ॥ चि । छे

द्ये ॥ छेदितुं योग्यः । अर्हेकृत्यतृच

श्चेति अनीयर् ॥

छेदवत् । चि । विच्छेदयुक्ते ॥

छेदिः । त्रि । छेत्तरि ॥ छिनत्ति । छि

दिर्० । हृपिश्चिहृष्टिति विदिच्छिदि

कीर्त्तिम्यश्चेति इन् ॥

छेदितः । त्रि । छिन्ने ॥

जः

छेद्यः । त्रि । छेदनीये ॥ परिच्छेद्ये ॥

॥ छेत्तुं शक्यः । शकिलिङ्चेति श

क्या ऽर्थे कृत्यः ॥

छेमण्डः । पुं । पितृहीने । छांडा छोरा

इत्यादिभाषा ॥ इत्युयादिकोषः ॥

छेलकः । पुं । छागे ॥

छेलिका । स्त्री । आजायाम् । छा

ग्याम् ॥

छलुः । पुं । सोमराज्याम् ॥

छैदिकः । पुं । चेतसे ॥ छिन्नप्रकृष्ट

त्वात् छेदं निश्चयमर्हति छेदादिभ्यो

निश्चयमिति ठञ् ॥

छोटिका । स्त्री । तर्ज्जन्वङ्गुष्ठजघ्नौ

। अङ्गुलिध्वनौ ॥

छोटी । पुं । कैवर्त्ते । जाषिके ॥

छोरणम् । न । परिच्छाणे । छोडना

इति भाषा ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥

छोलङ्गः । पुं । मातुलुङ्गे । टावानेधु

इति गौड भाषा ॥

छोहारा । स्त्री । द्वीपान्तरखर्जूरिका

याम् ॥ खर्जूरी गोस्तनाकारा पर

द्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे दे

शे सा छोहारेतिकीर्त्यते ॥

जः

.....

जः । पुं । जकारे ॥ ज्ञत्युजये ॥ जन्वा

जगत्

म् ॥ तातमाचे ॥ जनार्दने ॥ वेगे
॥ भुक्तौ ॥ विषे ॥ गुरुमध्यगे (। ५।)
॥ चि। वेगिते ॥ जेतारि ॥ आयते । ज
नी ॥ अन्येभ्योपिदृश्यत इति उः ॥
जकुटः । पुं । मन्त्रयाचले ॥ शुनि ॥
॥ न । वार्त्ताकुपुष्पे ॥
जक्षम् । न । भक्षणे ॥
जक्षिः । स्त्री । भोजने ॥
जगद्यक्षुः । पुं । स्वर्गे ॥
जगत् । पुं । वायौ ॥ चि। जङ्गमे ॥ न ।
विश्वस्मिन् । लोके । सचराचरे प्र
पञ्चभूते भोगोपयोगिपरिकरसृष्टि
ते मायामये जन्तुचक्रे ॥ यथा । न
निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते
चया । सामायेतीन्द्रजालादौलो-
काः सम्प्रतिपेदिरे ॥ स्पष्टं भातिज
गच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम् । माया
मयं जगत्तस्मादीशस्वापन्नबाततः
॥ यथा । यदुपतेः कगतामशुरापुरी
रघुपतेः कगतासरकोशखा । इति
विचिन्त्य कुरुष्व मनश्चिरं न सदि
दं जगदित्यवधारयेति रूपसनात
न गोस्वामिनौ ॥ गच्छन्ति । गच्छ-
गता । श्रुतिगमिजुहेतीनां देचेति
किपिद्विच्चे गमः कावितिमलोपे तु
कि जगत् जगता । यदातुवर्त्तमाने
पृषदृष्टमहज्जगच्छतृवच्चेति श्रुत्या

जगद्

यते तदा उमिदचामिति नुमि अ
गन् जगन्ता विख्यादिवोधम् ॥ साम
विशेषे ॥
जगती । स्त्री । भुवने । लोके । जगति
॥ क्ष्मायाम् ॥ जने ॥ जम्बूवर्षे ॥ वा
स्तुविशेषे ॥ छन्दोविशेषे । द्वादशा
चरायां दत्तौ ॥ गच्छति । गच्छुः ।
वर्त्तमाने पृषदिति साधुः । शतवद्भा
वादुगतिश्चेति ङीप् ॥ यद्वा । श्रुति
गमिजुहेतीनां देचेति किप् । गमः
कावितिमलोपे तुक् ॥
जगतीधरः । पुं । भूधरे ॥ जगत्प्रा-
धरः ॥
जगत्कर्त्ता । पुं । ब्रह्माणि ॥ जगतः
कर्त्ता ॥
जगत्पतिः । पुं । परमेश्वरे । हिताहितोप
देशकवेदमथेतत्त्वेन सर्वस्य जगतः
पालयितरि ॥ जगतां पतिः ॥
जगत्प्रभुः । पुं । नारायणे ॥ जगत् ज
ङ्गमाजङ्गमम् तस्य प्रभुः स्वामी ॥
बुद्धे ॥
जगत्प्राणः । पुं । समीरणे । वायौ ॥ ज
गतां प्राणः ॥
जगत्साक्षी । पुं । स्वर्गे ॥ जगतां साक्षी ॥
जगदम्बा । स्त्री । जगज्जनन्याम् । गौ
रीयाम् । पार्वत्याम् ॥ जगतामम्बा ॥
जगदम्बिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

जगन्ना

जगद्गात्री । स्त्री । दुर्गाप्रभेदे ॥
 जगदधारः । पुं । वायौ ॥ काले ॥ त्रि ।
 जगतामाश्रये ॥ जगताम् आधारः ॥
 जगदीशः । पुं । शिष्यौ ॥ जगतामीशः ॥
 जगद्गौरी । स्त्री । मनसादेश्याम् ॥
 जगद्वक्त्रः । पुं । वायौ ॥ जगतो वल्लभेन ॥
 जगद्योनिः । पुं । सदाशिवे ॥ विधात-
 रि ॥ विष्णौ ॥ स्त्री । प्रकृतौ ॥
 भूमौ ॥ जगतो योनिः ॥
 जगद्रूपम् । न । नामरूपात्मके विश्व-
 स्मिन् ॥ अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम
 चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्म
 रूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥
 जगद्वहा । स्त्री । धरित्व्याम् ॥
 जगदिनाशः । युगान्ते ॥ जगतां विना-
 शो यस्मिन् जगत्याः विनाशः ॥
 जगनुः । पुं । जन्तौ ॥ वैश्वानरे ॥
 जगन्नाथः । पुं । विष्णौ ॥ पुरुषोत्तम-
 चक्षे । उद्यानपीठस्थे भैरवे ॥ उद्या-
 ने विमलाक्षे जगन्नाथस्तु भैरवद-
 न्यागमशास्त्रम् ॥ शालग्रामे हरेर्भू-
 र्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् । कलेर्देश-
 सहस्रान्तेययौत्यक्काहरेः पदमिति
 ब्रह्मवैवर्तम् ॥ वैशाखस्यामले पक्षे
 अष्टम्यां पुण्ययोगतः । कृता प्रतिष्ठा
 भगविष्णोः शोभने गुरुवासरे ॥ कृता
 ब्रह्मवैवर्तशेषः ॥ रुद्राष्टमिं हि हरे

जघन

निर्वेदितं नियोजयेद् यः पिष्टदेव-
 कर्मसु । तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुरा-
 श्व प्रयान्तिलोकं मधुसूदनस्येति म-
 ह्यप्रसादमाहात्म्यस्य वचनम् ॥
 जगन्निवासः । पुं । जगतामाधारे सदा
 श्रये परात्मनि ॥ जगतां निवासः ॥
 जगन्नुः । पुं । जगन्वर्धे ॥
 जगाः । पुं । कवचे । सन्नाहे ॥ जगता
 गृह्यते । प्रातिपदिकाद्वाच्यर्थ इति
 शिष्य । बाहुलकादरः । जागर्त्ति ।
 अच् । पृषोदरादिर्वा ॥
 जगलः । पुं । मदनद्रुमे ॥ मेदके । सु-
 राकल्के ॥ पिष्टमद्ये ॥ त्रि । धूर्त्ते ।
 कितवे ॥ भृशं गलति गल्यते वा । ग-
 लज्जदने । यङ्लुगन्तात् अच् । सं-
 ज्ञापूर्वकत्वाद्दीर्घे । इति न
 दीर्घः ॥
 जग्धम् । त्रि । भुक्तेः भक्षिते ॥ अद्य-
 तेस्म । अद० । क्तः । अदोजग्धिर्ल्य-
 प्तिकितीति जग्धिः । इकारउच्चारणा-
 यः । धत्त्वम् । भरोभरिसवर्णे ॥
 जग्धतृणः । त्रि । भक्षिततृणे ॥ जग्धं
 तृणमनेन ॥
 जग्धिः । स्त्री । विघसे । भोजने । जे-
 मने ॥ अदनम् । अद० । स्त्रियां क्ति-
 न् । अदोजग्धिर्ल्यप्ति किति ॥
 जघनम् । न । स्त्रियः श्रोणिपुरोभागे

जघन्यः

॥ कटौ ॥ हन्यते । हन्तेः शरीराव-
यवेदेचेत्यच् ॥ यदा । वक्रं हन्ति ।
यङ्कुगन्तादच् । अनित्यमागमशा-
स्त्रमित्यभ्यासस्यनुगतो नुनासिका-
न्त्येति नुक्न ॥

जघनकूपौ । पुं । कुकुन्दरवोः ॥ द्वि-
चनान्तोऽमिति हलायुधः ॥

जघनचपला । स्त्री । माडाहत्तेष्वार्या-
प्रभेदे ॥ यथा । प्राक्प्रतिपादितम-
हं प्रथमे चरमेदलेतुचपलायाः । ख-
त्त्याश्रयेत सोक्ता विशुद्धीभिर्जघ-
नचपला ॥ यथा । कुष्णः शृङ्गारपटु-
र्यौवनमदश्चक्षुः सुललिताङ्गः ।
आसीद्ब्रजाङ्गमानां मनोहरोजघ-
नचपलानामिति ॥

जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिका-
याम् । कडम्बरी इति भाषा ॥ जघ-
नेफलमस्याः । अमूर्द्धेति सप्तम्याः अ-
लुक् ॥

जघन्यः । वि । चरमे ॥ गर्हिते ॥ ध-
र्मार्थकामाः सममेवसेव्या योऽलोक-
सक्तः सत्रनेजघन्यः ॥ अल्पे ॥ पुं ।
शूरे ॥ न । मेहने । शिश्रे ॥ अश्रे-
षा शतभिषा आर्द्रा स्वातिः ज्येष्ठा
भरणी एषुनक्षत्रेषु ॥ जघनेभवः ।
दिमादिष्वात् यत् शरीरावयवत्वा-
द्वा ॥ यदा । कुटिखं हन्यते । हन्ते

जङ्गलः

यङ्कुगन्तादचोयत् । अनित्यमागम-
शास्त्रमिति नुगतो ऽनुनासिकान्त-
स्येति ननुक् ॥ जघनमिववा ।
शा०यः ॥

जघन्यजः । पुं । स्त्री । दृषले । शूरे ॥
वि । कनिष्ठे ॥ जघन्ये ऽवरकाले जा-
तः । सप्तम्यां जनेर्द्धः ॥ जघन्यात् त्या-
ज्यात् जातः । जनी० पञ्चम्यामजा-
ताविति ङः ॥

जघन्यभम् । न । जघन्यसंज्ञकेषु ष-
ट्सु नक्षत्रेषु ॥ जघन्यश्चतुर्भुजः ॥

जघ्निः । पुं । हननयोग्यास्त्रे ॥

जघ्नुः । त्रि । घातके । हन्तरि ॥ हन्ति
। हन० । कुर्धश्चेति चकारात् अन्य-
तोऽपि कुर्धातोर्द्वित्वञ्च ॥

जङ्गमः । वि । स्यावरेतरे । चरे । च-
रिष्णी ॥ वक्रगच्छति । गच्छयानां
नित्यं कैटिल्यइति यङ्भृशार्धे वा-
। षचाद्यच् ॥

जङ्गमकुटी । स्त्री । कुत्रे ॥ वारिवा-
याम् ॥

जङ्गममुत्तमः । पुं । प्रचारिपदातिसमू-
हे । गल इति भाषा ॥

जङ्गमेतरः । वि । स्यावरे ॥

जङ्गलः । पुं । न । पिशिते ॥ वि । नि-
जंनस्थाने ॥ वनप्रधानदेशे ॥

जङ्गावः । पुं । सेतौ ॥ रोधविशेषे ।

जङ्गलः

अंगलाइति ख्याते ॥ इति जटाधरः ॥

जङ्गलम् । न । विषे ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥

जङ्गल्यमामि । वि । अतिशयेन संन्यमा
ने । भृशं पीडयमाने ॥जङ्गा । स्त्री । प्रसूतायाम् । गुरुफोर्द्ध
जान्मधोभाने । टङ्गायाम् । टांग जां
घ इति च भाषा ॥ जायन्ते रोमायय
स्याम् । जनी० । अच् । तस्य जङ्गच
॥ यद्वा । जङ्गन्यते कुट्टिलं गच्छति
। हन्ते र्यङ् लुगन्तात् अन्वेभ्यो पीति-
ङः ॥ टाप् ॥जङ्गाकरिकः । वि । धावके । जाङ्गिके
। जङ्गाजीविनि ॥ जङ्गामाधस्वादु
पचारात् गतिर्जङ्गा । सैवकरो रा-
जदेयो भागः आकरः श्रेष्ठो वा । ज-
ङ्गाकरो ऽस्यास्ति । अत इति ठनावि
सिठन् ॥ जङ्गैव करीहसी यस्येति
वा । कन् ॥जङ्गाचागम् । न । जङ्गासन्नाहे । मङ्
चुणे ॥

जङ्गलः । वि । बेगिनि । अति जवे ॥

अतिशयिता जङ्गस्य ॥ सिद्धादिस्त्वा
ल्लच् ॥ पशुविशेषाणां गणे ॥ हरि
णैश्च कुरङ्गैश्च पृषतन्यङ्कुशम्बराः । रा
जीवोपि च मुण्डीचेत्याद्या जङ्गा
लसंज्ञकाः ॥ हरिणस्ताम्रवर्षः स्यादे
वः कृष्णः प्रकीर्तितः । कुरङ्गईष-

जटा

ताम्रः स्याद्वरिणा कृतिकोमहान् ॥

कृष्यो नीलाण्डको लोके स रोम्भ
इतिकीर्तितः । पृषतश्चम्बिन्दुः
स्याद्वरिणात्किञ्चिदल्पकः । मङ्गवर्धु
विषाणोथश्मरोगवयान् महान् ।
राजीवस्तुमृगोक्षेयोरराजीभिः परि
तोहतः ॥ योमृगः शृङ्गहीनः स्यात्
समुण्डीति निगद्यते ॥ जङ्गाक्षाः
प्रायशः सर्वपित्तक्षेमहराः स्मृताः
। किञ्चिद्वातकराश्चापि लघुवोवल्
वर्धमाः ॥जङ्गिलः । वि । जङ्गले ॥ अतिशयिते
जङ्गैश्च । पिच्छादिस्त्वात् इलच् ॥
जजः । पुं । योधे ॥ जजति । जजयुहे
। पचाद्यच् ॥जज्जपूकः । वि । वाचाले ॥ पुनः पुन
भृशं वा गर्हितं जपति तच्छीलः । य
जजपदशायङ् इत्यकःजज्जभ्यमानः । वि । गात्रविनामेन वि-
दारितमुखेपुरुषे ॥ इति कर्मसी-
मांसा ॥जटा । स्त्री । केशविकारे । लघुलक्षणे ।
व्रतितः शिखायाम् । सटायाम् ॥ जा
यते जन्यते वा । जनेष्टन्लोपश्चेति
टन् धातोर्लघुलोपश्च ॥ मूले ।
शिफायाम् । जड इति भाषा ॥ मां-
स्याम् ॥ वेदपाठविशेषे ॥ सामगा-

जटाबा

नोपकरणे ॥ रुद्रजटायाम् ॥ जटाव-
र्याम् ॥ जटति । जटसङ्घाते । अच् ।
टाप् ॥ जटाभस्त्यस्यावा । अर्शश्चाद्यच् ॥
जटाजूटः । पुं । जटासमूहे ॥ जटा नां-
जूटोवन्धः ॥

जटाज्वालः । पुं । प्रदीपे ॥

जटाटङ्कः । पुं । शिवे ॥ जटायां टङ्को-
यस्य ॥

जटाटीरः । महादेवे । शिवे ॥

जटाधरः । पुं । महेश्वरे ॥ वृद्धभेदे ॥ ध-
रति । धृञ् । पचाद्यच् । जटानां ध-
रः ॥ चि । जटाधारिणि ॥ जटाधरः
सन् जुहुधीह पावकम् ॥

जटामांसी । स्त्री । नलदे । मांस्याम्
। सुगन्धिदण्डविशेषे ॥

जटायुः । पुं । अरुणपुत्रे सम्पातेः क-
नीयसि दशरथसखे गृध्रविशेषे ॥
॥ जटां याति प्राप्नोति । या० । मृ०
कुः ॥ गुग्गुलौ ॥

जटायुधः । पुं । गुग्गुलौ ॥

जटायुः । पुं । जटायौ ॥ गुग्गुलौ ॥
जटाआयुरस्य ॥

जटाखः । पुं । कर्चूरे ॥ गुग्गुलौ ॥ मु-
ष्कके ॥ वटे ॥ चि । जटाधरे । जटा-
वति ॥ जटाऽस्त्यस्य । प्राणिस्यादा-
तेष्वन्यतरस्याम् ॥

जटाखा । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ टाप् ॥

जटुलः

जटावान् । त्रि । जटिते ॥

जटावती । स्त्री । जटामांस्याम् ॥

जटावल्ली । स्त्री । गन्धमांस्याम् ॥ रुद्र-
जटायाम् ॥

जटिः । पुं । प्रचद्रुमे ॥ जटायाम् ॥ स-
मूहे । जटति । जट० । सर्वधात्तुभ्य-
इन् ॥

जटितः । त्रि । खचिते ॥

जटी । पुं । प्रचागमे । पाकरि इति
भाषा ॥ सर्पविशेषे ॥ चि । जटायुक्ते
॥ मत्तर्थे व्री० इनिः ॥

जटिलः । पुं । जटावति ब्रह्मचारिप्रभे-
दे ॥ सिंहे । केशरिणि ॥ त्रि । जटा-
युक्ते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिह दूर-
तरं प्रयाति यच्चेतसा नगखितं तदि-
हाभ्युपैति । प्रातर्गवामि वसुधाधि-
पचक्रवर्त्ती सोऽहं ब्रजामि विपिने-
जटिलस्तपस्वीति ॥ जटास्त्यस्य ।-
पि० इलच् ॥

जटिखा । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ पिप्प-
ल्याम् ॥ वचायाम् ॥ दमनकहृत्वे ॥
राधिकान्ध्राम् ॥ टाप् ॥

जटी । स्त्री । प्रचवृत्ते ॥ जटामांस्याम् ॥
कुदिकारादिति डीष् ॥

जटुलः । पुं । पिप्प्रा । देहस्येकृणलक्ष्म-
णि । सस्मन इति भाषा ॥ जटति ।

जट० । बाहुलकादुलच् ॥

जडा

जठरः । पुं । न । कुक्षौ ॥ चि । रुद्रे ॥ क
केशे । कठिने ॥ जायते ऽस्मिन् ज
न्तुर्मलोवा । अनेररष्ठचेत्यरः । पृषो
दरादिः ॥

जठरनुत् । पुं । आरग्वधे ॥

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे ॥

जडः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुरुषे ॥ यथा ।

इष्टं वा ऽनिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति
यो मोहात् । परवशगः स भवेद्दिह
नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुष इति ॥ वेदग्रह

णासमर्थे । मूर्खे ॥ न । वारिणि ॥ सी
सके ॥ वि । हिमग्रस्ते ॥ मूके ॥

अप्रचे । घृष्टिविक्रले ॥ अचिदात्मघ
टादीनां यत्स्वरूपं जडं हितत् ॥ अ

नुद्यमे ॥ जलति घनी भवति । ज
लघातने । अच् । डलयेरेकस्त्वम् ॥

जडक्रियः । वि । चिरक्रिये । दीर्घस्त्व
विणि ॥ जडाक्रिया यस्य ॥

जडता । स्त्री । जायते । सौमिष्ये । अ
पाटवे ॥ विरहदुःखेन जीवममात्र
स्थितौ ॥

जडभरतः । पुं । ऋषभपुत्रे । राशि ॥
यजामेदं भारतं वर्षमभूत् ॥

जडा । स्त्री । शूकश्चिम्व्याम् ॥ भूम्या
मलक्याम् ॥ अज्ञायाम् ॥ जडयति

। तत्करोतीति विजन्तात् अच्
टाप् ॥

जतुप

जडिमा । पुं । जडतायाम् ॥ यथा । इ

ष्टा ऽनिष्टापरिज्ञानं यच्च प्रश्नेष्व ऽनु
त्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिमा
सो ऽभिधीयते ॥ जडस्य भावः । इम
निच् ॥

जडुलः । पुं । जटुले ॥ जलति । जल
। वा० डलच् । डलयेरेकस्त्वम् ॥

जतु । न । अलक्ते । लाच्यायाम् ॥ जा
यते । जनी० । फलिपाटीत्युः । तोक्ता
देशश्च ॥

जतुकम् । न । हिङ्गुनि ॥ लाच्यायाम् ॥
जटुले ॥ अस्त्विव । इवेप्रतिकृतावि
तिकन् ॥

जतुका । स्त्री । अजिनपचायाम् । च
र्मचटिकायाम् ॥ गन्धद्रव्यविशेषे ।
जन्याम् ॥ पर्प्याम् ॥ मासवदेश
प्रसिद्धे जताविशेषे । तिर्यक्फलाया
म् । निशान्धायाम् । अनेष्टायाम् ॥
कञ्जन्तात् टाप् ॥

जतुकारी । स्त्री । जतुकाजतायाम् ॥

जतुकुत् । स्त्री । जयम् । चक्रवर्त्तिन्या
म् । गन्धद्रव्यविशेषे । चक्रवत् इति
भाषा ॥ जतु करोति । क्तिप् ॥

जतुकृष्णा । स्त्री । पर्प्याम् ॥

जतुनी । स्त्री । चर्मचटिकायाम् ॥

जतुपुत्रकः । पुं । नवे । दूतोपकरण
विशेषे । पाञ्चकगुटिकायाम् ॥

जनलो

जमीनामनन्दश्चे ॥ जनवति । ज
मी० कृत्स्नस्युटो बहुलमिति स्युट ।
टिष्ठान् डीप् ॥

जनपदः । पुं । देशे । नीदृति ॥ जनः प
पदं वस्तु यच्च ॥ जने ॥

जनपदी । पुं । जनपदस्वामिनि ॥

जनप्रवादः । पुं । कैलीने । वचनीय
तावाम् । लोकाप्रवादे ॥

जनप्रियः । पुं । धान्यके ॥ शोभाजने
॥ वि । जनानां प्रीतिविषये ॥

जनमेजयः । पुं । परीक्षितराजस्य पुत्रे
। पारीक्षिते ॥ पुत्रराजपुत्रे ॥ जनमे
जयति । स्थलादेशेः कर्त्तरि खड् ।
जनसमुभागमः ॥

जनयिता । पुं । ताते । पितरि ॥ जनय
ति । जनी । टच् ॥

जनयित्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि
॥ लृजन्तात् । जनेभ्यो डीप् ॥

जनरवः । पुं । लोकवादे ॥ यथा । घरी
वादस्तथो भवति वितथोवापि म
हतां तथा पृथ्वीर्धन्वा हरतिमहि
म्नामं जनरवः । तुलोत्तीर्णस्यापि प्र
कटनिहताश्वेषतमसो रवेस्तादृक्-
तेजो महिभवति कन्यां गतवतः ॥
इति लक्ष्मणसेनः ॥

जनलोकाः । पुं । महर्लोको परिभुवने
। महर्लोकाः चितेरुर्द्ध्वं नेककोटि

जनार्ह

प्रमाणातः । कोटिद्वयेच संस्थानि ।

जनोभूर्लोकलोचनैः ॥ निवसन्त्यम
ला यचमानसा ब्रह्मणः सुताः । सन
न्दनाद्या येन विन्नाः सर्वतेष्टुर्धरेत
स इति काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः । पुं । स्वेतरोहितवृक्षे ॥ वि ।
लोकप्रिये ॥

जनवादः । पुं । जनप्रवादे ॥

जनवार्त्ता । स्त्री । लोकानां किंवद
न्त्याम् ॥

जनश्रुतिः । स्त्री । सत्त्वमन्त्रतसाधारण्य
लोकप्रसिद्धौ । किंवदन्त्याम् ॥ जने
भ्यः श्रूयते । श्रुश्रवणे । क्तिन् ॥

जनस्थानम् । न । दण्डकारण्ये ॥ दण्ड
कारण्यस्थान्तिके स्थानविशेषे ॥

जनातिगः । वि । लोकातिशयिनि ॥
जनमतिमच्छति । नम० । अन्यत्रा
पीतिङः ॥

जनान्तः । पुं । देशे । जिला इति प्रार
स्य भाषा ॥ इति धनञ्जयः ॥

जनान्तिकम् । न । अप्रकाशे । अशोच
रे ॥ विपताकाकरेणाऽन्यामपवाय
न्तिथे कथाम् । अन्योन्यामन्त्रसं यत्
स्या ज्ञानानांतज्ज्ञानान्तिकम् ॥

जनार्हमः । पुं । नारायणे । विष्णौ ॥
सर्वैः साधुभिर्जनैः स्वामिन्प्रतिभ्युद-
यजिः श्रेयसविदुषे सर्वेते यज्यते

जनी

इति कुम्भसौ अर्द्धतेर्याञ्जयात् कृ
त्यस्युटो बहुलमिति कर्मविश्वुट् ॥
बद्धा । जननं जनः जन्म । तमर्द्धय
ति इति जनार्दनः । अर्द्धहिंसायाम्
। नन्द्यादिस्त्राह्यस्युः ॥ जनाः समुद्र
स्यादैत्यभेदाः तेषामर्द्धन इति वा ॥
जनान् दुर्जमान् अर्द्धयति हिनस्ती
ति वा ॥

जनाग्रनः । पुं । एके ॥

जनाश्रयः । पुं । मण्डपे ॥ जनानां लो
काना माश्रयः ॥

जनिः । स्त्री । उत्पत्तौ । अभूतप्रादुर्भा
वे ॥ नाऽसतो जन्मनायोगः सतः
सत्त्वान्नचेष्ट्यते । कूटस्थे विक्रिया ना
स्ति तस्माद् ज्ञानतो जनिः ॥ जनन
म् । जनी० जनिघसिभ्यामितीष् । ज
निवध्योश्चेति नष्टादिनिषेधः ॥

जनितः । वि । उत्पादिते ॥

जनिष्ठः । पुं । पितरि ॥ जायते ऽस्मा
त् । जनी० जनिदेव्यादिना जने
रिच्छन् । जनिष्ठौ मातापितरौ ॥

जनिष्ठा । स्त्री । मातरि ॥ टाप् ॥

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् ॥

जनिम्ना । पुं । जन्मनि ॥ जायते । ज
नी० जनिमृड् भ्यामिमनिष् ॥

जनी । स्त्री । सीमन्तिन्याम् ॥ वध्याम्

। जन्तुकायाम् ॥ जायते गर्भे । बन्धोवा

जन्तुना

ऽस्याम् ॥ उत्पत्तौ ॥ श्लोषधीभेदे ।

जन्तुकायाम् ॥ जायते आरोग्यमव
या । जनी० जनिघसिभ्यामितीष्
। जनिवध्योश्चेति नष्टादिः । कृदिका
रादिति डीष् ॥

जनु० । न । जन्मनि ॥ जननम् । जनी० ।
जनेरुसिः ॥

जनुः । स्त्री । जनने । जन्मनि ॥

जनेष्टः । पुं । मृगवृक्षे ॥

जनेष्टा । स्त्री । जन्तुकायाम् ॥ जातीषु
ष्ये ॥ वृद्धिनामौषधौ ॥ हरिद्रायाम् ॥

जनोदाहरणम् । न । यशसि ॥

जनौः । पुं । जनरक्षके ॥ जनान् अप
ति । अंब० । च्छोरित्युट् । वृद्धिः ।
ग्लौबत् ॥

जन्तुः । पुं । प्राणिनि । जननशीले ॥

अविद्यादि हृदयग्रन्थिभिर्युते संसारि
णि । वस्तुस्वरूपादर्शनि ब्रह्मादिस्त
म्भपर्यन्ते प्राणिजाते ॥ जायते । ज
नी० । कमिममिजनीति तुः ॥

जन्तुकम्बुः । पुं । कृमिशङ्खे ॥

जन्तुका । स्त्री । नाडीहृद्गुनि । राम
व्याम् ॥ छायायाम् ॥

जन्तुघ्नः । पुं । बीजपूरे ॥ न । विडङ्गे ॥
विडङ्गि ॥ वि । जन्तुघातिनि ॥

जन्तुघ्नी । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्तुनाशनम् । न । विडङ्गि ॥ विडङ्गे ॥

जन्म

जन्तुपादपः । पुं । कोषामवृष्टे ॥

जन्तुफलः । पुं । उदुम्बरे । जन्तुफलः फलेऽस्य

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बूके ॥

जन्तुला । स्त्री । काशट्टये ॥

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्मः । पुं । न । जन्मनि ॥ जननम् । इ

पुयुधीति बाहुलकाज् जनेर्मक् ॥

जन्मकीचः । पुं । हरौ ॥

जन्मदः । पुं । पिनरि ॥

जन्मदा । स्त्री । मातरि ॥

जन्म । न । आद्यक्षयसम्बन्धे । उत्पत्तौ

। जनने । शुभाशुभकर्मवशात् पौनः

बुन्येतत्तद्विधियोनिसूत्रवे । गर्भ

वासयोनित्वारनिस्सरणरूपे विग्रह

भेदग्रहणे ॥ वासना कर्म विद्याचयं

जन्मप्रयोजकम् ॥ उक्तञ्च सारकस्मि

कायाम् । गर्भात् कोटिगुणं दुःखं

योनियन्त्रमिपीडने । समुच्छातस्य

जठराज्जायमानस्यदेहिनः ॥ जाय

मानः पुरीषाष्टङ्मूषशुक्राविलान

नः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमाना

स्थिवन्धनः ॥ अधोमुखो वैक्रियतेप्र

बलैः स्रुतिमारुतैः । केशान्निष्क्रा-

न्तिमायातिजठरान्मातु रातुर इति

॥ प्रेत्यभावे ॥ सच अपूर्वदेहेन्द्रि

यादिसम्बन्धः । निकायविशिष्टाभिर

भूमीभिर्देहेन्द्रिय मनो ऽवधारयति

जन्मी

वेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म

। नतु पुरुषस्य परिणामः तस्यापरि

णामित्वात् । जन्माच्च नासतः सत्त्वं

किन्तु देहेन संयुतिः । प्रादुर्भावो

जनेरर्थः सतएवसंयुज्यतेइत्युक्तः ॥

प्रथमतारावाम् ॥ जननम् जायते-

वा । जमी० । मनिन् ॥

जन्मवन्धविनिर्मुक्तः । वि । जन्मात्मके

न वन्धेन विभेदेऽन्त्यन्तिकत्वाच्चक्षणे

न निरवशेषंत्यक्ते ॥

जन्ममासः । पुं । जन्मनोमासे ॥ चार

थ्य जन्मदिवसं यावत् चिंत्तद्विनंभवे

त् । जन्ममासः स विज्ञेयो वर्जितः

सर्वकर्मसु ॥

जन्मर्चम् । न । जन्मनो नक्षत्रे ॥

जन्मवर्त्म । न । योनौ । भगे ॥ जन्म

नोवर्त्म ॥ -

जन्मान्तरम् । न । परलोके । भवान्त-

रे । जन्मच ॥

जन्माष्टमी । स्त्री । श्रीकृष्णाजन्मति

थौ ॥ सातमुखान्द्रेण आवृतस्य-

कृष्णाष्टमी । गौतमान्द्रेण भाद्रपद कृ

ष्णाष्टमी ॥ अथ भाद्रपदे मासि कृ

ष्णाष्टम्यां कलौद्युगे । अष्टाविंशति

मे जातः कृष्णोऽसौदेवकी स्मृतः ॥

जन्मी । पुं । प्राणिनि ॥ जन्मो ऽस्या

स्ति । असद्वनिः ॥ जन्मा ऽस्यास्ति वा

जन्मः

ब्री० इतिः ॥

जन्मेजयः । पुं । जनमेजये राज्ञि ॥
जन्मनैवातिशुद्धेन शूनेजितवान्
यतः । एजकम्पनेधातोर्हि जन्मेज
यइतिश्रुतइतिनिरुक्तिः ॥ शकं ध्वदि
क्षात् षररूपम् ॥

जन्मः । पुं । जनके ॥ न । अट्टे ॥ परी
वादे । कौलीने ॥ युधि । सङ्ग्रामे ॥
त्रि । उत्पत्तौ ॥ जनकस्य स्वभावो-
हि अन्येतिष्ठति निश्चितम् । यथा
श्रीकृष्णपादाङ्गं कास्त्रीयवंशमस्तके
॥ नबोढाज्ञातिमित्रभृत्क्षेपु ॥ नव
वरस्यज्ञातिमित्रभृत्क्षेपु ॥ वरसिन्धे
। जामातृवत्सत्वे ॥ देहे ॥ जननम्
। जनेर्यक् ॥ जायते वा । भवमेवे-
तिसाधुः ॥ यद्वा । जायते जमयति
वा । अचोयत् तन्निश्चितयति
जनिभ्योयद्वाच्यः । जनेर्यद्विधिः स्वरा-
र्थः । ऋहस्रोर्ण्यदिति सखतापिरूप
सिद्धेः । नचरद्विप्रसङ्गः जनिवध्योश्चे-
तिनिषेधात् ॥ जनस्यजस्यः मतजन
हलादितियत् ॥ यद्वा । जनीबधूं व
हतिप्रापयति । संज्ञायामितिसाधुः ॥
जन्वा । स्त्री । मातृवयस्यायाम् ॥ मुदि
। प्रीतौ ॥ जायते ऽस्याम् । जनयति
वा । एयदन्तात् यदन्ताद्वा टाप् ॥

जन्मः । पुं । प्राणिनि ॥ अग्नौ ॥ धात

जघाता

रि । परमेष्ठिनि ॥ जायते । जनी० ।

यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् ॥
जपः । पुं । श्रुतिमन्त्राद्यावृत्तौ ॥ अप
स्तङ्गाघणं ध्येयसम्मुखीकरणं मुने ।
मानसस्यान्तः सञ्जल्परूपस्य उपांशु
संज्ञकस्यच स्वसंयेदलघुध्वने भाष्य
स्यच श्रूयमाणस्यमन्त्रस्य ध्येयसम्मु-
खीकरणायावर्त्तने ॥ मन्त्रार्थाज्ञाने
जपस्यफलाजनकत्वमुक्तंतन्त्रशास्त्रे
। यथा । यथापशुर्भारवाही न तस्य-
भजते फलम् । तथैवार्थानभिज्ञो
न जपस्यफलमश्नुतइति ॥ स्वाध्याये
॥ जपनम् जप्यतेवा । जपमानसेच
। व्यधजपोरनुपसर्ग इत्यप् ॥

जपनम् । न । जपे ॥

जपपरायणः । पुं । जपतशीले । जपा-
सक्ते ॥जपा । स्त्री । जवावृत्ते ॥ जपासङ्ग्राहि-
णी केश्या त्रिसन्ध्याकफवाताजित् ॥

जपति । जप० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जप्यम् । त्रि । अघमर्षणादौ ॥ जप्यते ।

जप० । पोरदुपधादितियत् ॥

जप्येश्वरः । पुं । सिद्धस्यानविशेषे ॥ य

था । जप्येश्वरे महास्थानेशङ्करीच-

त्रिशूलिनो । त्रिशूलीशङ्करस्तत्रसर्व-

पापत्रिमोचक इति ॥

जघाता । स्त्री । सत्यकामस्यैर्मातरि ॥

जम्बीरः

जमजः । वि । यमजे ॥

जमदग्निः । पुं । परशुरामपितरि । ऋ
चीकमुनिपुत्रे भृगुवंशजे यमदग्नि
मुनौ ॥जमनम् । न । भोजने ॥ जमुञ्जदने ।
स्थुट् ॥जम्पती । पुं । सहोक्त्या जायापत्न्योः ॥
जायाश्च पतिश्च राजदत्तादिगणे पा-
ठात् जायाशब्दस्य जमभावो निपा-
त्यते ॥ निश्चयं दिवचनान्तः ॥जम्बालः । पुं । शैवाले ॥ पङ्के ॥ जमति
। जमु० । बाहुलकादात्मन् ॥ यद्वा ।
जम्बज्जदने इति धातुः । भावे घञ्
। जम्बज्जाति । लादाने । आतोनुपे-
तिकः । पृ० ॥जम्बालिनी । स्त्री । मशाम् । श्रैवलि-
न्याम् ॥जम्बीरः । पुं । जम्भीरी इति जमटु इति च
पर्वतीयभाषाप्रसिद्धे दन्तशठे । जम्भी-
रे । जम्बले ॥ जम्बीर मुष्णं गुर्वन्तं
घातश्लेष्मविवम्भन्तु । शूलकासक-
फक्लेशच्छर्दिट्पणामदेऽघजित् ॥ आ-
स्यवैरस्यहृत्पीडावर्जित् । न्यकुम्भी-
न् हरेत् । स्वल्पजम्बीरिकातद्वृत्त-
ण्यच्छर्दिनिवारिणी ॥ ग्रन्थपुष्पे । म-
न्त्रा इति स्याते ॥ अर्जके ॥ सिता-
र्जके ॥ जम्बते । जमु० । गम्भीरां

जम्बूः

दयश्चेति ईरन्नन्तः साधुः ॥ यद्वा ।

जम्बते । बिच् । वीरयति । वीरवि-
कान्तौ । अच् । जम्बासौ वीरस्य ॥जम्बुः । स्त्री । जामन इति प्रसिद्धे वृक्षे । सु-
रभिपचायाम् । नीलफलायाम् ॥ मे-
रुसरिति ॥ जम्बुद्वीपे ॥ जम्बुद्वीपं
चित्तेर्नाभिस्तद्वृत्तं लक्षयेज्जनम् ।
चाराध्विना परिवृतं परिवृत्तेन ता-
वता ॥ न । जम्बूफले । जाम्बवे ॥
जमति । जमु० । अन्दट् न भूजम्बू इ-
त्यादिना कू प्रत्ययो वृगागमश्च
निपातितः । बाहुलकात् ह्रस्वः ॥
फलेषु जम्बाः फलम् । जम्बावेत्य-
योऽभावे औपज्ञ् । फलेषुक् । ह-
स्वीनपुंसके ॥जम्बुकः । पुं । जम्बूकार्थेषु ॥ गोव्याप-
जाम इति गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे-
॥ श्योमाकप्रभेदे ॥ जमति । जमु० ।
सृगव्यादयश्चेति साधुः ॥ शृगाले ॥
जम्बुद्वीपः । पुं । न । भूमेः सप्तद्वीपान्तर्ग-
ते द्वीपविशेषे । जम्बुद्वीपे ॥

जम्बुमार्गः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

जम्बुलः । पुं । जम्बूले ॥

जम्बुधनजम् । न । श्वेतजवापुष्पे ॥

जम्बूः । स्त्री । मेरुतरङ्गणायाम् ॥ -
नागदमन्याम् ॥ जामन इति प्रसिद्धे
वृक्षे । राजफलायाम् । सुरभिपचाया

जम्बूका

म् ॥ साधुहृतचुम्भेदेन विविधा ।
 तच्छट्पत्त्याः पर्यायाः । महाजम्बूः
 महापत्रा राजजम्बूः वृहत्फला फ
 लेन्द्रः नन्दः महाफला सुरभिप्रवाचे
 त ॥ विष्टम्भिस्त्वं रोचनस्त्वं गुरुत्व-
 ष्च फलेगुणाः ॥ क्षुद्रायाः पर्यायाः ।
 सूक्ष्मपत्रा फला दीर्घपत्रा मध्यमा
 अथैववनजम्बूपर्यायाः । भूमिजम्बूः
 काकजम्बूः नादेयी शीतपल्लवा सू-
 क्ष्मपत्रा जलजम्बुका ॥ फलगुणाः ।
 जम्बूः सङ्गाहिस्त्री रूक्षा कफपित्ता
 स्त्रदाहनुत् ॥ जम्बूः फले । जम्बु-
 नि । जाम्बवे ॥ जम्बूदीपे ॥ जम्-
 ति । जमु० अम्बूटनम् जम्बूकफे-
 लूकर्कम्भूदिधिषूरित्युणादि सूक्ष्मेण
 कूपत्ययोऽवगागमश्च निपातितः ॥ जा-
 यते वा । जनेर्वा तौ तिनैव निपाति-
 तौ ॥ फले तु जम्बूः फलम् । जम्बू-
 वेत्ययोऽभावपक्षे ओरञ् । तस्य
 लुप्चेति लुप् । लुपियुक्तवत् ॥ ज-
 म्बूदीपे ॥

जम्बूकः । पुं । फेरवे । शृगाले ॥ नीचे
 ॥ पश्चिमाशापतौ । वरुणे ॥ गुला-
 पजामन इति प्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ श्यो-
 नाकप्रभेदे । जमति । जमु० । उलू-
 कादिस्त्वात् साधुः ॥

जम्बूका । स्त्री । काकलीशब्दादाम् ।

जम्भः

निर्वीजादाम् । रसाधिकार्याम् ॥

जम्बूदीपम् । न । पुं । भूमेः सप्तद्वीपा-
 न्तर्गते द्वीपविशेषे ॥ यथा । भूमे-
 र्हं चारसिन्धोरुदकस्य जम्बूदीपं
 प्राहुराचार्यवर्याः । अर्धेऽन्यस्मिन्
 द्वीपघटकस्य याम्ये चारक्षीराक्षम्बु-
 धीनानि वेशः ॥ इति सिद्धान्तशिरो-
 मणिः ॥ पुराणमतेन तु । अयं द्वीपः
 पद्मकोषमध्यवर्त्तिको घट्टबलक्षणे-
 जनविस्तीर्णः पद्मपत्रमिव समवर्त्तुलः
 लक्ष्यो जनविस्तृतलवणसमुद्रेण वे-
 ष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्र-
 योजनायामानि नववर्षाणि तेषां व-
 र्षाणामष्टौ सीमापर्वताः सन्तीति ॥

जम्बूलः । पुं । जम्बूविटपे ॥ केतकी-
 कृच्छे । क्रकचच्छदे ॥ न । वरपक्षीय-
 स्त्रीणां परिहासवचने ॥

जम्बूलमालिका । स्त्री । कन्यावरयोर्मु-
 खचन्द्रिकायाम् ॥ जम्बूलानां वर-
 पक्षीयस्त्री परिहासवचनानां मालि-
 का श्रेणी ॥ इति हरिवंशटीकायां-
 नीलकण्ठः ॥

जम्भः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ दन्ते ॥ ज-
 म्बीरे ॥ भक्षणे ॥ अंशे ॥ हनौ ॥
 तूणे ॥ जम्भयति । जम्भीगात्रविना-
 मे । पचाद्यच् । रधिजभोरक्षीति-
 नुम् ॥

जम्भीरः

जम्भकः । पुं । जम्भार्धेषु ॥ जम्भी० । ख
लुट्चाविति गलुक् । नुम् ॥ स्वार्धे
कोवा ॥

जम्भका । स्त्री । जम्भायाम् ॥

जम्भनः । पुं । राक्षसविशेषे ॥

जम्भद्विट् । पुं । इन्द्रे ॥

जम्भभेदी । पुं । हरिहये । इन्द्रे ॥ ज
म्भमसुरंभेत्तुं शीलभस्य । सुप्यजा
तावितिखिनिः ॥

जम्भरः । पुं । जम्बीरे ॥

जम्भलः । पुं । जम्बीरे ॥ वृद्धदेवता
विशेषे ॥ जम्भयति । जम्भी० । वृषा
दिच्चात्कलः । रधिजभोरितिनुम् ॥

जम्भला । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ यथा
समुद्रस्योत्तरेतीरे जम्भला नाम
राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विश्व
व्यागर्भिणी भवेदिति ॥

जम्भा । स्त्री । जम्भायाम् ॥ इतिराज
निर्घण्टः ॥

जम्भारिः । पुं । इन्द्रे ॥ वज्रौ ॥ वज्रे ॥ ज
म्भस्त्राक्षरिः ॥

जम्भी । पुं । जम्बीरे ॥ इतिशब्दच
न्द्रिका ॥

जम्भीरः । पुं । जम्भीरी इति ख्याते
जम्बीरद्रुमे ॥ जम्भयति । जम्भी० ।
जम्भीरादिच्चात् ईरन् । रधिजभो
रितिनुम् ॥

जयद

जयः । पुं । जयिमन्थे ॥ जयन्ते ॥ युधि

ष्ठिरे ॥ शत्रुपराजुखीकरणे । विज
ये । उत्कर्षप्राप्तौ । पराजितापेक्षयो
त्कर्षलक्षणे । जीत इति भाषा ॥

जयोरन्ध्र प्रहारिणाम् ॥ वीरर-
से ॥ नारायणस्य पार्षदविशेषे ॥ इ

त्वाकुवंशजे विजयनन्दनराजे ॥ द
क्षिणहारगृहे ॥ अष्टाविंशतितमे
वत्सरे ॥ क्षत्रियासु तथा वैश्याः

शूद्राश्चनटनर्त्तकाः । पीडितास्ते व
रारोहेजये सर्वे न संशयः ॥ जयन
म् जीयतेऽनेनवा । जि० । एरच् ॥

जयति वा । पचाडच् ॥ शास्त्रविशे
षे ॥ यथोक्तं ब्रह्मचारिकाख्ये भवि
ष्यपुराणे । अष्टादशपुराणानि राम

स्यचरितं तथा । विष्णु धर्मादिशा-
स्त्राणिशिवधर्माश्चभारत ॥ काण्य

चषचमोवेदो यन्महाभारतंस्मृत
म् । सौराष्ट्रधर्मांराजेन्द्रमानवाक्ता
महीपते ॥ जयेतिनाम एतेषांप्रव
दन्तिमनीषिण इति ॥

जयकोलाहलः । पुं । पाशकभेदे ॥

जयस्य कोलाहलो यस्मिन्सः ॥ -
जयध्वनौ ॥

जयठक्का । स्त्री । जीतकाडक्का इति
भाषा प्रषिद्धे वाचविशेषे ॥

जयदत्तः । पुं । इन्द्रपुत्रे । वाकशासनौ ॥

जयन्ती

जयद्रथः । पुं । सिन्धुराजे ॥

जयनम् । न । तुरङ्गादिसन्नाहे ॥ जये
॥ जिजये । ल्युट् ॥

जयनी । स्त्री । इन्द्रसुतायाम् ॥

जयन्तः । पुं । इन्द्रपुत्रे । पाकशासना ॥

भीमे ॥ चन्द्रे ॥ शिवे । शम्भौ ॥

॥ कृष्णानुजे ॥ भुवकविशेषे ॥ तल्लच

खं यथा । आदिताले जयन्तःस्मात्

शृङ्गाररससंयुतः । रुद्रसंख्याचरपद

आयुर्वृद्धिकरः परइतिदामोदरः ॥

जयति । जि० । तृभूवह्वसीत्यादि

नाभक्त्यु । भोक्तः ॥ तीर्थविशेषे ॥

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ जायती

त्वगितिच प्रसिद्धेद्रव्ये ॥

जयन्ती । स्त्री । जयायाम् । तर्कार्याम्

॥ नादेयाम् ॥ अस्त्रागुणाः । मदगन्ध

युक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् । क

ण्डविशोधनत्वम् । तप्तकृष्णारसाय

नी । इतिराजनिर्घण्टः ॥ उमायाम्

। गौर्याम् ॥ इन्द्रपुत्र्याम् ॥ पताका

याम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ योगविशेषे ॥

यथा । जयं पुण्यञ्चकुरुतेजयन्तीमि

तितांविदुः । रोहिणी संहिताकृष्णा

मासेच आचमे ऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रा

दधश्चोर्द्धं कलयापियदाभवेत् । जय

न्तीनामसा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशि

जयपा

नी ॥ यात्रायोगविशेषे ॥ यथा । यत्र

स्योच्चगतश्चन्द्रो जगन्नादेकादशे स्थि

तः । जयन्तानामयोगोयं शत्रुपक्ष-

विनाशकृत् ॥ जयति । जि० । तृभू

वह्वसि भासि साधि गडि मण्डि

जिनन्दिभ्यश्चेति भक्त्युत्तमं पितृ । भो

क्तः । पितृत्वान् ङीप् ॥

जयपत्रम् । न । डिक्री इति डिगरी इ

तिच इङ्ग्रेजभाषा प्रसिद्धे विजयपत्रे

। विवादविषयकजयबोधकलिपौ ॥

यथा । यद्वृत्तं व्यवहारात्तु पूर्वपक्षो

त्तरादिकम् । क्रिया ऽवधारणोपेतं

जयपत्रे ऽस्त्रिंशं लिखेत् ॥ पूर्वोत्तर

क्रियायुक्तं निर्मायान्तं यदा नृपः । प्र

दद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते

इति ॥ अश्वमेधीययज्ञघोटककपा-

लवद्वायां लिपौ ॥ यथा । वैलोक्य

विजयीरामो रावणान्तकरः प्रभुः ।

तदीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षि

तः पशुः ॥ पालितो लक्ष्मणेनैव सु

लक्षणविलक्षितः । सम्पूज्यचपरि-

त्याज्यः सर्वैरितिचसंस्कृताम् ॥ इ

तिवाशिष्ठरामायणम् ॥

जयपालः । पुं । दन्तीवाजे । सारके ।

जमालगोटा इति भाषा ॥ विधात

रि ॥ विष्णौ ॥ नृपे ॥ इतिशब्दरत्ना

वली ॥

जया

जयपुत्रकः । पुं । पाशकविशेषे ॥

जयमङ्गलः । पुं । ज्वरघ्ने औषधविशेषे ॥

राजवाह्ये हस्तनि ॥ भुवकविशेषे ॥

यथा । चतुर्विंशतिवर्गाङ्घ्रिः कथि

तो जयमङ्गलः । शृङ्गारवीरयोरेव

ताले चाँचपुटे च स इति ॥

जयवाहिनी । स्त्री । शय्याम् । इन्द्राण्या

म् ॥ चारुभारामहेन्द्राणी चेन्द्राणी

जयवाहिनीतिरभसः ॥ जयवादिनी

तिपाठान्तरम् ॥ माहेय्याम् ॥ जय

सैन्ये ॥ जयस्य वाहिनी ॥

जयशेखरः । पुं । स्वर्चमूलत्रिकोणोच्च

स्थानगोयदिगीप्पतिः । जयशेखर-

योगोयं नानाऽमितफलप्रदः इ-

तिवर्णिते याचायोगे ॥

जया । स्त्री । जयन्त्याम् ॥ तिथिविशेषे

। चयोदश्यष्टमोचैव तृतीयाचजया

स्मृता ॥ पथ्यायाम् । हरोतक्याम् ॥

उमायाम् । दुर्गायाम् ॥ व्युत्पत्ति

र्यथा । जयः कल्याणवचनो ह्याका

रोदातवाचकः । जयं ददाति यानि-

त्यं साजयापरि कीर्त्तितेति ब्रह्म

वैवत्तपुराणम् ॥ दुर्गायाः सख्याम् ॥

बुद्धशक्तिविशेषे । तारायाम् ॥ गणि

कारिकायाम् । अग्निमन्यवृत्ते ॥ वि

जयायाम् । भङ्गायाम् ॥ पताकावि

शेषे ॥ नीलदूर्वायाम् ॥ शान्तावृत्ते

जरम्

॥ जयति । जि० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जयारवः । पुं । वन्दिनां जयजयेति शब्दे ॥

जयावहा । स्त्री । भद्रदन्तीवृत्ते ॥

जयाश्रया । स्त्री । जरडीवृत्ते ॥

जवाह्वा । स्त्री । भद्रदन्तीवृत्ते ॥

जयी । त्रि । जययुक्त । विजयिनि ॥ जे

तुंशीलमस्य । प्रजोरिनिरिच्छधि-

कारे जिदृक्षिविशीणवमाव्यथाभ्य

मपरिभूप्रसूभ्यश्चेति इनिः ॥

जय्यः । चि । जेतुं शक्ये ॥ जिजये जि-

अभिभवेवा । शकिलिङ्चेति शक्ता

वचोयत् । गुणः । जय्यजयौ शक्या-

र्थे इति यान्तादेशः ॥

जरठः । चि । कर्कशे ॥ पाण्डौ ॥ कठि-

ने ॥ जीर्णे ॥ जीर्यति । जृष्ट्वयो-

हानौ । बाहुलकादठः ॥ पुं । जरा

यामिति विश्वः ॥

जरडी । स्त्री । वृक्षविशेषे । गमाटि-

कायाम् । सुनालायाम् ॥

जरगाः । पुं । न । जीरके ॥ अजाज्या-

म् । कृष्णजीरके ॥ हिङ्गुनि ॥ सौ

वर्चले ॥ कुष्ठौषधौ ॥ पुं । कासमर्दे

॥ जरयति । जृष्० । नंदादिस्त्रास्

॥ ल्युः

जरगाद्रुमः । पुं । अश्वकर्णवृत्ते ॥

जरगा । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

जरन् । त्रि । जरातुरे । वृद्धे ॥ पुरास

जरा

ने ॥ जीर्यति । जृष्० । जीर्दरे-
तन् ॥

जरती । स्त्री । जीर्णायाम् । वृद्धायाम्

॥ उगितश्चेतिङीप् ॥

जरत्कारः । पुं । जरत्कारमुनौ ॥

जरत्कारः । पुं । मुनिविशेषे । यायाव
रे ॥ इति विकारणशेषः ॥

जरत्कारः । स्त्री । मनसादेष्ट्याम् ॥

जरत्कारप्रिया । स्त्री । मनसादेष्ट्याम् ॥

जरत्त्वः । पुं । वृद्धोच्चे ॥ जरन् चासौगौ

श्च । पर्वकालेकेतिसमासः । शौरत

द्विसङ्कीर्तिटच् ॥ गृध्रविशेषे ॥

जरन्तः । पुं । महिषे ॥ चि । वृद्धे ॥ जी

र्यति । जृष्० । जृविशिम्यांभश्च ॥

जरसानः । पुं । पुरुषे ॥ जीर्यते । जृष्०

॥ कन्दस्यसानश्चुजृभ्यामित्यसानच् ॥

जरा । स्त्री । विस्त्रसायाम् । वयः कृत

स्यमांसाद्यवस्थाविशेषे । प्रक्षाश-

क्तिते जीनिरोधपरपरिभवादिरू-

पायां वलिपलितादिलक्षणायां व

योहानौ ॥ सातुकालकन्या । यथा ।

कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां

नाभिनन्दति । स्वसारं जगृहे मृत्युः

क्षयाय जवनेश्वरः ॥ इति श्रीभागव

तम् ॥ एषां भेदप्रभेदेन चतुष्पष्टि

रुजसम्भूताः । मृत्युकन्यासुताश्चैव

जरा तस्याश्चकन्यका ॥ जराच भ्रा

जरा

तृभिः सार्द्धं शश्वङ्गमति भूतलम् ।

एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च

सम्मतम् ॥ पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वै

न तेय मिथो रगाः ॥ चक्षुर्जलश्च व्या

यामः पादाधस्तैलमेवनम् । कर्णतै

लं मूर्ध्नितैलं जराव्याधिविनाशनम्

॥ वसन्ते भ्रमणं वक्त्रिमेवाऽस्वप्नं क

रोतियः । वालाञ्चमेवते काले जरा

तं नोपगच्छति ॥ खातशीतोद-

कस्नायी मेवते चन्दनद्रवम् । नोपया

ति जरातश्च निदाघेऽनिलमेवि-

नम् ॥ प्रावृद्धोदकस्नायीघन-

तोयं नुसेवते । समये च समाह्वार

री जरातं नोपगच्छति ॥ शरदौ

द्रं न गच्छति भ्रमणं तत्र वर्जये-

त् । खातस्नायी समाह्वारी जरातं

नोपतिष्ठते ॥ खातस्नायी च ह्येवमेव

काले वक्त्रिं निषेवते । भुङ्क्ते नवा

न्नमुष्णञ्च जरातं नोपगच्छति ॥ शि

शिरंऽशुकवक्त्रिं च नवोष्णान्नञ्च सेव

ते । य एवोष्णोदकस्नायी जरातं नो

पगच्छति ॥ सद्यो मांसं नवान्नञ्च

वालस्त्रीं चीरभोजनम् । घृतञ्च से

वते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥

भुङ्क्ते सदन्नं चुत्काले तृष्णायां पीय

तेजलम् ॥ । निश्च्यं भुङ्क्ते च ताम्रं

लं जरा तं नोपगच्छति ॥ दधिहैय

जरापु

ज्वरीनश्च नवनीतं तथागुडम् । नि
 त्यं भुङ्क्ते संयमीयो जरातं नैव
 गच्छति ॥ शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा
 वाचार्कं स्तव्यं दधि । तं सेवन्तं जरा
 याति प्रवृष्टाभ्रातृभिः सह ॥ रात्रौ
 ये दधिसेवन्ते पुंश्च स्त्रीश्च रजस्वलाम्
 । तमुपैति जरा वृष्टाभ्रातृभिः स
 हमुन्दरि इति ब्रह्म वैवर्त्तपुराणे
 ब्रह्मखण्डम् ॥ अस्याश्चौषधं यथा ।
 पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलका
 न्वितम् । सविडङ्गं पीतमाचं नरं कु
 र्यान्महामतिम् ॥ मासैकेन महा
 देव जरामरणवर्जितः ॥ पलाशवी
 जं सद्यतंतिलम ध्वनितं समम् । स
 साहं भक्षितं रुद्र जरां नयति संच
 यमिति गारुडे १८६ अध्यायः ॥
 क्षीरिकावृक्षे ॥ राक्षसीविशेषे ॥
 यथा । अन्यस्यामपि भार्यायां शकले
 देहद्रव्यात् । तेमावावहिरुत्सृष्टे
 जरया चाभिसन्धिते ॥ जीर्यं च्यनया
 जृष्टं । षिङ्गिदोदिभ्योङ् । ऋट्शो
 डिगुणः । टाप् ॥ याचभार्याविरूपा
 क्षीकश्मला कलहप्रिया । वचनोत्त
 रवक्त्रीच साजरान जराजरेति चा
 यक्यम् ॥

जरातुरः । वि । जर्जर । जरारोगग्रस्ते ॥

जरापुष्टः । पुं । जरासन्धे ॥

जरास

जराभीरुः । पुं । मदने । कामदेवे
 ॥ वि । जराभयशीले ॥

जरायणिः । पुं । जरासन्धे ॥

जरायुः । पुं । उल्ले । गर्भाशये । गर्भा
 वरणचर्मणि ॥ येन वेष्टितो गर्भः कु
 चौतिष्ठतिसजरायुः ॥ यातुचर्माकृ
 तिः सूक्ष्माजरायुः सानिगद्यते इति
 भगवतीगीतोक्तेः ॥ जटायौ पक्षि
 राजे ॥ जरामेति । किञ्चरयेः श्रिण
 इति जुगु ॥

जरायुजः । वि । मनुष्यपञ्चादौ ॥ पश
 वश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतो द
 तः । रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्या
 श्च जरायुजा इति मनुः ॥ यातुच
 र्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सानिगद्य
 ते । शुक्रशोणितयोर्धोग स्तस्मिन्सं
 ज्ञायते यतः । तत्र गर्भाभवेद्यस्मात्ते
 न प्रोक्तो जरायुज इति श्रीभागवते भ
 गवतीगीता ॥ जरायोजातः । पञ्च
 न्यामिति जनेर्देः ॥

जरासन्धः । पुं । चन्द्रवंशीयेनृपविशेषे
 । मागधभूपे । बार्हद्रथौ ॥ अन्यस्या
 मपि भार्यायां शकले देहद्रव्यात्
 । तेमावावहिरुत्सृष्टे जरया चाभि
 सन्धिते ॥ जीवजीवेति क्रीडन्त्याज
 रासन्धोऽभवत्सुतः इति भागवम्
 ॥ जरयासन्धितो यस्मात् जरासन्धस्त

जलः

तः स्मृतः ॥

जरासन्धजित् । पुं । भीमसेने ॥
जरी । वि । वृद्धे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
जह्यम् । न । मांसे ॥ स्त्रियमांसे ॥
जीर्यति । जृष्ण । जृष्टभ्या मूत्रं
॥ पुं । असुरविशेष इति वेदभाष्यम् ॥
जर्जरम् । न । शैबले ॥ शक्रध्वजे ॥ वि
। जरातुरे ॥ जीर्णे ॥ जर्जति । जर्जप
रिभाषणभर्त्सनयोः । बाहुलका
दरः ॥

जर्जरीकः । वि । बहुच्छिद्रस्थे ॥ ज-
रातुरे ॥ जर्जति । जर्जण । पर्णरीका
दयश्चेति साधुः ॥

जर्णः । पुं । चन्द्रे ॥ वृद्धे ॥ जीर्यति । जृ
ष्ण । कृष्टजृप्तीति नन् ॥ वि । जार्णे ॥
जर्त्तिकः । पुं । जट्ट इति प्रसिद्धे वाहीक
देशस्थे गृध्रे ॥ यथा । शक्रकलं नाम न
गर मापगानामनिमगा । जर्त्तिका
नामवाहीका स्तेषां वृत्तं सुनिन्दित
मिति भारते कर्षपर्व ॥

जर्त्तिलः । पुं । अरण्यातिले ॥ जर्त्तिलः
कथ्यते सद्भिररण्या प्रभवस्तिलः ॥

जर्त्तुः । पुं । योनौ ॥ मतङ्गजे ॥ जायते
। जनी ॥ जनेस्सुरश्च । तु इत्यविभ
क्तिके निर्देशः । तु प्रत्ययोरपेक्षान्ता
देशः ॥

जलः । वि । जडे ॥ न । गोकर्षणे ॥

जलम्

ह्रीवेरे ॥ नीरे । अम्बुनि । तोवे ॥

॥ पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेष एतत् ॥

अस्रोत्पत्त्यादयो निरूप्यन्ते ॥ रूप

पमावादि कुर्वाणात् तेजोदैवचो

दितात् । रसमात्रमभूत् तस्मादम्भो

जिह्वारसग्रहः ॥ वर्णः शुक्लो रसस्पर्श

जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्रद्रवत्त्व

न्तुसांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ निक्षयता

दिप्रथमवत् किन्तु देहमयो निजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हमादिर्विषयो म

त इतिकारिकावजो ॥ जलं चतुर्वि

धं प्राहु रन्तरीचोद्भवं वुधाः । धा

राजं कारकश्चैव तौ धारं हेममि-

त्यपि ॥ हेमन्ते सारसं तोयं ताडा

गं वाहितं स्मृतम् । हेमन्तं विहितं

तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥ वसन्तग्री

ष्मयोः कौपं वाप्यं वानैर्भरंजलम् ।

नदेयं वारिनादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बु

धैः । विषवदनष्टचाणां पत्राद्यैर्दूषितं

यतः ॥ औद्भिदं वान्तरीचं वा कौ

पंवा प्रावृषिस्मृतम् । शस्त्रं शरदि

नादेयं नीरं मंशूदकं परम् ॥ दिवा

रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः

। ज्ञेयमंशूदकं नाम सिग्धं दोषत्रया

पहम् ॥ अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्त

रीचजलोपमम् । बल्यं रसायनं मे

थं शीतं लघु सुधासमम् ॥ अन्यच्च

जलम्

। शरदिस्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं
हितम् ॥ वृद्धसुश्रुतस्तु । पौषेवारि
सरोजातं माघेतत्तुल्यगजम् । फा
ल्गुने कूपसम्भूतं चैषेचैद्यं हितं म
तम् ॥ वैशाखे नैर्भरं नीरं ज्येष्ठे श
स्तं तथैद्भिदम् । आषाढे शस्यते कै
पं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ भाद्रे कैपं
पयः शस्त माश्विने चैद्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमाचं पश
स्यते ॥ पानविधिस्तु । अथ्यम्पान ।
अविद्यते न मनस्वपानाच्च स एष दे
षः । तस्मा अरो वज्रिविष्वना
य मुहु मुहु वारि पिबेद्भूरि ॥
अल्पाम्पानविषयस्तु । अरोचके
प्रतिश्याये मन्दे ग्री श्वयथौ च ये
। मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रासये च
रे ॥ ब्रणे च मधुमे हेच पिबेत् पानी
य मल्पकम् ॥ पानावश्यकन्तु । जी
वनं जीविनां जीवो जगत्सर्वन्तु तन्म
यम् । अतो ज्यन्ततया सुचो न कश्चि
द्वारिवारयेत् ॥ अग्नेनापि विनाजन्तुः
प्राणान् धारयते चिरम् । तोयाभा
वे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्बिमुच्य
ते ॥ हारीतोप्याह । तृष्णागरीय
सी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी । त
स्मादेवं तृषार्ताय पानीयं प्राणधा
रकम् ॥ तृषितो मोक्षमायाति मे

जलम्

हात् प्राणान् विमुञ्चति । अतः सर्वा
स्ववस्थासु न कश्चिद्वारिवारयेत् ॥ प्र
शस्तजलन्तु । अगन्ध मव्यक्तारसं सु
शीतं तर्पनाशनम् । अच्छलघु च ह
ृद्यच्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ निन्द्यं जल
म् । पिच्छिलं कृमिलं क्लिप्तं पर्यशै
वालकर्मैः । विषयं विरसं सान्द्रं
दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ अतिनिन्द्यं
जलम् । कलुषं कृत्स्न मग्नेऽपत्नी
लीतृणादिभिः । दुर्देशजमसंस्पृष्टं
सौरचान्द्रमसां शुभिः ॥ अनार्तकं
दार्ष्टिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापनं परिहर्तव्यं सर्वदोषप्रकोपन
म् ॥ तत्कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृ
ष्णाध्मानोदरज्वरान् । कासाग्निमा
न्द्याभिव्यन्दकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥
दुष्टोदकनिर्दोषी करणोपायस्तु । नि
न्दितञ्चापि पानीयं कथितं स्तूर्यतापि
तम् । सुवर्णरजतलोहं पाषाणं सि
कतां मृदम् ॥ भृशं सन्ताप्य निर्वप्य
सप्तधा साधितं तथा । कर्पूरजातीपु
ष्पागपाटलादि सुवासितम् ॥ शुचि
सान्द्रपटस्त्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्जितम्
। स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोष
वर्जितम् ॥ पर्यमूलविसग्रान्धमुक्ता
कनकशैवलैः । गोमेदेन च वस्त्रेण कु
र्यादम्बुप्रसादनम् ॥ जलस्य पाकाव

जलकु

धिस्तु । आमंजलं जीर्धति याममा
 चं तद्वर्द्धमाचं शृतशीतलम् । तद्वर्द्ध
 माचं शृतं कदुर्णं पयः प्रपाकेष्य
 वकालाः ॥ विशेषः पानीये द्रष्टव्यः
 ॥ पूर्वाषाढाख्ये नक्षत्रे ॥ जलति ॥ ज
 लम्न पवारणे । पचाद्यच्च ॥ ईशाने चा
 पि पूर्वस्मिन् पश्चिमे चतथोत्तरे । शि
 विरस्त्रजलं भद्रमन्यत्राशुभमेवच ॥
 जलकण्टकः । पुं । शृङ्गाटके ॥ कुम्भीरे ॥
 जलकपिः । पुं । शिशुमारे ॥
 जलकपोतः । पुं । जलपारावते ॥
 जलकरङ्गः । पुं । नारिकेलफले ॥ अम्बु
 जे ॥ शङ्खे ॥ जललतायाम् ॥ मेघे ॥
 जलकल्कः । पुं । जम्बाले ॥
 जलकाकः । पुं । जलकौवा इति प्रसि
 द्धे दाक्ष्यहे पक्षिणि । पानीकौडि
 इति गौडभाषा ॥ स्निग्धं गुरुहिमं दृ
 ष्यं मांसं जलपक्षिणान् वातहरम् ॥
 जलकाङ्गः । पुं । हस्तिनि ॥
 जलकाङ्गी । पुं । हस्तिनि ॥ त्रि । जला
 ऽभिलाषिणि ॥
 जलकान्तारः । पुं । वरुणे ॥
 जलकामुकः । पुं । कुटुम्बिनीदृष्टे ॥
 जलकिराटः । पुं । ग्राहे ॥
 जलकुक्कुटः । पुं । कारण्डवखगे । मङ्गौ ॥
 जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिह्न्याम् ॥
 जलकुक्कुभः । पुं । कोयटिलगे । कोडा

जलजः

पाखी इति गौडभाषा ॥
 जलकुम्भलः । पुं । शैबाले ॥
 जलकुञ्जकः । पुं । पङ्कजरे ॥
 जलकूपी । स्त्री । कूपगर्त्ते ॥ पुष्करि
 ययाम् ॥
 जलकूर्मः । पुं । शिशुमारे ॥
 जलकेशः । पुं । शैबाले ॥
 जलक्रीडा । स्त्री । नद्यादौ वयस्यादि-
 भिः सह जलनिः क्षेपादिरूपायां खे
 लायाम् । व्यान्युच्याम् । करपक्षि
 कायाम् ॥ परितापिषु वासरेषु प
 श्यं स्तटलेखास्थितमात्तसैम्यकम्
 । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगा
 हेत जलं सुहृत्समेतः ॥
 जलगुल्मः । पुं । जलावर्त्ते ॥ कच्छपे ।
 कमठे ॥ जलचत्तरे ॥
 जलङ्गः । पुं । ओषधिविशेषे । महा
 काले ॥
 जलचत्वरम् । न । चहर इति स्थाते ज
 लगुल्मे । चातरजल इति गौड
 भाषा ॥
 जलचरः । पुं । ग्राहादियादसु ॥ जले
 चरति । चर० । चरेष्टः ॥
 जलचारी । पुं । मत्स्ये ॥ त्रि । जलच
 रमात्रे ॥
 जलजः । पुं । हिज्जलदृष्टे ॥ शैबाले ॥
 वानीरदृष्टे ॥ शङ्खे ॥ कुपीलौ ॥ क

जबलदु

किमीनैतु जलजावन्त्याहुं मकर
स्यचेति प्रसिद्धराशिषु ॥ मतस्य ॥
न । पद्मे ॥ शङ्खे ॥ चारविशेषे । स्त्रो
क्षारे ॥ वि । जलजाते ॥ जलोजातः
। जनी० । डः ॥

जलजन्तुः । पुं । यादसि ॥ जलानां
जन्तुः ॥

जलजन्तुका । स्त्री । जलैकायाम् ॥

जलजन्म । न । पद्मे ॥ जले जन्मस्य ॥

जलजम्बुका । स्त्री । क्षुद्रजम्बुगाम् । भु

अजामन वनजामन इति च भाषा ॥

जषजिषः । पं । मके ॥

कृच्छ्रद्विभ्यः । पुं । षष्मूके । संखुला इति

भाषा ॥

जखंतण्डुलीशः । पुं । कञ्चटे ॥

जलतापिकः । पुं । इल्लीशमतस्ये ॥ का

कची मत्स्ये ॥

जलतापी । पुं । जलतापिके ॥

जलतालः । पुं । इत्सीशे ॥

जलतित्तिका । स्त्री । शल्लकीवृक्षे ॥

जलवा । स्त्री । छप् । जङ्गमकुव्याम् ॥

जलदः । पुं । मुस्तके ॥ मेघे ॥ चि । ज

सदानकर्त्तरि ॥ जस्यंदाति । उ

दाष्० । आतोनुपेतिक्तः ॥

जलदागमः । पं वर्षाकाले ॥

जलदाशनः । पुं । शाकशुद्धे ॥

जलदुर्गम् । न । अदुर्गे ॥

अवधि

जलदात्री । स्त्री । शालिन्ध्याम् ॥

जलद्रोणी । स्त्री । नौकायाः सेकभाज
ने । अवगादे ॥

अलधरः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ तिनि
 शृङ्गे ॥ समुद्रे ॥ वि । अलधारिणि
 ॥ अलधरः ॥

जलधरमाला । स्त्री । मेघपङ्क्तौ ॥ जग
तीसंचकद्वादशाक्षरावृत्तेर्भेदे । मे
भस्मौचेज्जलधरमालावृद्धयैः ॥ वा
भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां ताप
च्छेदेज्जलधरमालान्या । भयाका-
शादिनकारपुष्पीकूले केलीतोलाच-
रितनुरव्यात् सावः ॥

जलधरमालाकालः । पुं । वर्षाकाले ॥

जलधिः । पुं । समुद्रे । रसमावाया
अविशेषात् चारोदादिसप्तसु ॥

[illegible]

जलधिगा । स्त्री । नद्याम् । सरिति ॥

अलंघिं गच्छति । गमल्ल० । ७: ॥

जलप

जलधिजा । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ जलधे
जाता । सप्तम्यां जनेर्द्धः ॥ नि । अयि
जमाचे ॥

जलधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत्रिमधेनैः ॥
जलनकुलः । पुं । उद्रे । जलमार्जारे ।
उद्विलाव इति भाषा । धाडिया
इति गौडभाषा ॥

जलनिधिः । पुं । उदन्वति । समुद्रे ॥
जलानि नितरां धीयन्ते ऽच । कर्म
गयधिकरणेचेतिधाञः किः ॥ जलानां
मिधिरितिवा । नेरुपसर्गस्योपसर्गा
न्तर निवृत्त्यर्थमुपादानम् ॥

जलनिर्गमः । पुं । भ्रमे । अम्बुमार्गे ॥
प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरण
जालके ॥ मद्यादावधःस्थस्यजलस्यो
र्द्धनिसरणे ॥ निर्गमनम् । गल्लु ० ।
ग्रहवृष्टिनिश्चिगारश्चेत्यप् ॥ निर्ग
म्यते ऽनेनवा करणे खनोद्यचेतिघः
। जलानां निर्गमः ॥

जलमोलिका । स्त्री । शैवाले ॥ स्वा
र्थेकन् । ह्रस्वः ॥

जलनीली । स्त्री । शैवाले ॥ जलनी
लयति । खीलवर्णे । णिच् । कर्म
गयण् ॥

जलन्धरः । पुं । असुरविशेषे ॥

जलपतिः । पुं । वरुणे । दैत्यदेवे ॥
समुद्रे ॥

जलबु

जलपवित्रम् । न । संन्यासिनांविदण्ड
बद्धेष्वे ॥ तत्तुवितस्तिमात्रं शुक्लव
त्वं सर्वदाचमनादौ जलशोधनार्थं च
तुष्कोणदारं द्विकोणदारंवा भवति ॥
जलपारावतः । पुं । कोपिनि । जल
कपोते ॥

जलपित्तम् । न । वल्ली ॥ जलानां पि
त्तमिव दाहकत्वात् ॥

जलपिप्पली । स्त्री । जलपीपर इति
भाषाप्रसिद्धे पिप्पलीविशेषे । ला
ङ्ग्याम् । शारद्याम् ॥ जलपिप्पलि
का हृद्या चक्षुष्या शुक्ला लघुः ।
सङ्ग्राहिणी । हिमा रूक्षा रक्तदा
हव्रणापहा ॥ कटुपाकरसा रुच्याक
षाया वक्रिवर्द्धिनी ॥ जलस्य पिप्प-
लीव ॥

जलपृष्ठजम् । न । शैवाले ॥

जलप्रायम् । न । अनूपे ॥ जलप्राययत्र ॥

जलप्रियः । पुं । चातके ॥ मत्स्ये ॥

जलप्रवः । पुं । उद्रे । जलनकुले ॥

जलफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

जलवन्धकः । पुं । जलमध्यगे स्तोतोभे
दकरे दारुशिलादौ । विदारके ।
कूपके ॥

जलवन्धुः । पुं । मीने ॥

जलबुद्बुदम् । न । जलविम्बे । बुल्लु
ला बुद्बुदा इतिच भाषां ॥ यथा ।

जलध	जलवा
मानुष्येकदलीस्तम्भनिस्तारे सारमा गणम् । यः करोति स वैमूढोज लबुद्बुदसन्निभे ॥	जलयन्त्रमन्दिरम् । न । समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा ॥
जलवल्ली । स्त्री । हिलमोचाम् ॥	जलरङ्गः । पुं ।
जलभूः । पुं । मेघे ॥ जलपिपल्याम् ॥	जलरङ्कुः । पुं ।
जलमक्षिका । स्त्री । वारिकृमौ ॥	जलरञ्जः । पुं ।
जलमङ्गुः । पुं । मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥	जलरण्डः । पुं । जलरुण्डे ॥ इतिहेमः ॥
जलमधूकः । पुं । जलमहुआ इतिस्था ते मधूकवृक्षप्रभेदे । दीर्घपत्रे । म ङ्गल्ये ॥	जलरसः । पुं । लवणे ॥
जलमसिः । पुं । मेघे ॥ इतिहारावली ॥	जलरुण्डः । पुं । जलावर्त्ते ॥ पयोरेणौ ॥
जलमार्गः । पुं । प्रणालके । प्रणाल्या म् । पनाला पनारा इतिच स्याते ॥	भुजङ्गमे ॥ इतिमेदिनी ॥
जलमाज्जारः । पुं । जलनकुले ॥	जलरुट्-ड् । पुं । पद्मे ॥
जलमुक्-ग् । पुं । धूमयोनौ । मेघे ॥	जलरुहम् । न । पद्मे ॥ जले रोहति ।
जलं मुञ्चति । मुल्लृमोचणे । क्तिप् ॥	रुहः । इगुपधेतिकः ॥
जलमूर्त्तिः । पुं । शिवे ॥ जलं मूर्त्ति र्यस्य ॥ स्त्री । करकायाम् ॥ जलस्य मूर्त्तिः ॥	जलरूपः । पुं । मकरे ॥ इतित्रिकाण्ड शेषः ॥
जलमोदम् । न । उशीरे ॥	जललता । स्त्री । तरङ्गे ॥ इतिहारा वली ॥
जलयन्त्रम् । न । फुहारा इतिस्थाते धारायन्त्रे ॥	जलवरण्टः । पुं । जलवसन्ताख्यत्रये ।
जलयन्त्रगृहम् । न । जलमथकृतगृहे । जलभवने । जलमहल इति भाषा ॥	मोगे ॥ पानीवसन्त इतिगौडभाषा ॥
समुद्रगृहे । फुहारेकाघरइतिभाषा ॥	जलवल्कलः । पुं । कुट्टणे । कुम्भिका याम् ॥
जलयन्त्रनिकेतनम् । न । जलयन्त्र गृहे ॥	जलवल्ली । स्त्री । शृङ्गाटके ॥
	जलवानीरः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ जले जातोवानीरः । शाकपार्थिवादिः ॥
	जलवायसः । पुं । मङ्गुपक्षिणि ॥
	जलवालकः । पुं । विन्ध्यपर्वते ॥
	जलवालिका । स्त्री । विद्युति ॥
	जलवासः । पुं । विष्णुकन्दे ॥ न । उशीरे ॥

जलश

जलवाहः । पुं । मेघ ॥ जलवहति ।
बहेः कर्मण्यण् ॥

जलवाहकः । पुं । महिषे । लुलापे ॥

जलस्य वाहकः ॥

जलविडालः । पुं । जलनकुले ॥

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करा
याम् ॥

जलविल्वः । पुं । कर्कटे ॥ पञ्चाङ्ग ॥

जलचक्षुरे । चातरजल इति गौड
भाषा । चहर इति भाषा ॥

जलविषुषम् । न । आश्विनचिह्निते ।
तुलासङ्क्रान्तौ ॥ ज्योतिर्विदां चक्र-
विशेषे ॥

जलविहङ्गमः । पुं । सलिलकुक्कुटकार
ण्डवकलहंसादिषु ॥

जलवृश्चिकः । पुं । चिह्नटमत्स्ये ॥

जलवेतसः । पुं । परिध्याधे । वानीर
वृक्षे ॥ जलेजातो वेतसः । शाकपा-
रिधादिः । जलजो वेतसः शीतः स
ङ्ग्राही वातकोपनः ॥

जलव्यधः । पुं । कङ्कचोटमत्स्ये ॥

जलव्यालः । पुं । अलगर्हसर्पे । अला-
घ इति भाषा ॥ जलस्यो व्यालः ॥ कं-
रकर्मणि जलजन्तौ ॥

जलशयः । पुं । विष्णौ ॥ शेते ऽस्मिन्

। पुंसीति शीङोघः । जलेशयः शय्या

अस्य ॥

जलह

जलशयनः । पुं । विष्णौ ॥ जलेशयन-
यस्य ॥

जलशायी । पुं । नारायणे ॥

जलशुक्तिः । स्त्री । शम्बूके ॥

जलशूकम् । न । शैवाले ॥

जलशूकरः । पुं । कुम्भीरे ॥

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलसूचिः । पुं । कङ्कचोटिमत्स्ये ॥ शृ-
ङ्गाटके ॥ शिशुमारे ॥ काके ॥ स्त्री
। जलौकायाम् ॥

जलस्तम्भनम् । न । मन्त्रादिना जल-
गतिवारणे ॥

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ॥

जलहम् । न । स्वल्पजलयन्त्रगृहे ॥

जलहरणम् । न । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥

यथा । लघुगुरुकनियमगत मिह क

णिपतिमत मवगत मतिमुखनिगद

पदम् दशवसुभुवनैर्यति रिह यदि

भवति हि रसिकजन हृदयविहितम

दम् । वसुधिमलचतुष्कलगणहत

गुणिगणचरणविरामाहितसगणम्-

कचिदपि गुरुसहितं भवति कति

हितं छन्दः सुन्दरि जलहरणम् ॥

यथा ॥ उपगम्य निभृततर मभिन

वजलधर सुभगसुदर्शनचक्रधरम्-

सखिकथयहृदयरुज मुरगराजभुञ्ज

ममलकमलदलनयनवरम् । अति

जलाधि

कुटिलकठिनहठ मपनय मविशठ
दर्शन मपि न ददासि चिरा दचि
राङ्गलतासदृशीनवयौवनकान्ति र
चिरमिहचिरतरा ॥

जलहस्ती । पुं । ग्राहाखयादसि ॥

जलहासः । पुं । समुद्रफेने । फेने ॥ इ
तिषिकाण्डशेषः ॥

जलाकाशः । पुं । जलस्थाकाशे ॥ यथा
। घटावच्छिन्नखे नीरं यत् तत्र प्रति
विम्बितः । साभ्रनक्षत्र आकाशे ज
लाकाशउदीर्यते ॥

जलाक्षी । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

जलाखुः । पुं । जलप्रवे ॥

जलाञ्जलम् । न । स्वतोवारिनिर्गमे ॥
शैवाले ॥

जलाटनः । पुं । लोहपृष्ठे । कङ्कखगे ॥

जलाटनी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलागटकः । पुं । नक्रराजे । हांगर-
इतिभाषा ॥ न । पोताधाने ॥

जलात्मिका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाधारः । पुं । तडागादिजलाशये ॥

जलपात्रे । आध्रियते ऽस्मिन् । धृङ्
अवस्थाने । अध्यायन्यायोद्यवेत्यत्र
अवहाराधारावायानामुपसंस्थानाद्
घञ् । जलस्य आधारः ॥

जलाधिदैवतः । पुं । न । वरुणे ॥ न ।
पूर्वाषाढानक्षत्रे ॥

जलाश

जलाम्बिका । स्त्री । कूपे ॥

जलायुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जल
मस्याः आयुः इत्यर्थे पृषोदरादित्वा
त् साधुः ॥

जलार्णवः । पुं । वर्षाकाले ॥ जलस
मुद्रे ॥

जलार्द्रः । पुं । आर्द्रवस्त्रे ॥

जलार्द्रा । स्त्री । याज्ञिकानां व्यजनवि
शेषे । धुविषे ॥ धुवित्रंतालवृत्तंस्या
दुत्तरेपथ्यजनपतत् । जलेनार्द्रं ज
लार्द्रास्यादिति वैजयन्ती ॥ क्लृप्त-
वस्त्रे ॥

जलालुः । पुं । पानीयालौ ॥

जलालुकम् । न । पद्मकन्दे ॥

जलालुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलालूकम् । न । शालूके । पद्मादिक
न्दे । मृणालमूले ॥

जलालोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलावर्त्तः । पुं । अम्भसाम्भ्रमे । जल-
गुल्मे ॥

जलाशयः । पुं । तडागादिजलाधारे ॥

शृङ्गाटके ॥ समुद्रे ॥ न । उशीरे ॥

लामज्जके ॥ चि । जडाशये ॥ जल

माशयो हृदय मस्य ॥ जलमाशये

तिष्ठत्यत्रवा । पुंसीतिघः ॥ जलेआ

शयेते वा । अच् ॥

जलाशया । स्त्री । गुण्डालारुचे ॥

जलेश्व

जलाश्रयः । पुं । वृक्षगुडट्टये ॥
 जलाश्रया । स्त्री । शूलीट्टये ॥ वला-
 कायाम् ॥
 जलाठीला । स्त्री । पुष्करिण्याम् ॥
 जलाह्वयम् । न । उत्पले ॥
 जलूका । स्त्री । जलौकायाम् ॥
 जलेचरः । पुं । हंसमङ्गुवकादिजलच-
 रपक्षिणि ॥ जले चरति । चरेष्टः ।
 तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥
 जलेच्छया । स्त्री । हस्तिशुण्डावृक्षे ॥
 जलेजातम् । न । पद्मे ॥
 जलेन्द्रः । पुं । वरुणे ॥ जम्भले । पूर्वय-
 चे ॥ महोदधौ ॥ जलाना मिन्द्रः ॥
 जलेन्धनः । पुं । वाडवाग्नौ ॥ न । सौ-
 रविशुद्धादितेजसि ॥
 जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥
 जलेवाहः । पुं । उवाहति गोताखोर-
 इति च ख्याते जाति विशेषे ॥ यथा । ज-
 लेवाहा नद्याह्वय दहंस्तत्र न्ययो-
 यत् । तत्कृत्वा परमं यत्न मापु राभ-
 रणं न तत् । इति पाप्मे पातालख-
 ण्डम् ॥
 जलेशयः । पुं । मत्स्ये ॥ जले शेते । शी-
 ङ् ॥ अधिकरणशेतेरित्यच् । शय-
 वासेत्यलुक् ॥
 जलेश्वरः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ जला-
 नामीश्वरः ॥

जलोद्

जलोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥
 जलोष्कासः । पुं । परीवाहे । प्रवृद्धजल-
 स्य निर्गममार्गे । समधिकजलस्य सर्व-
 तो दहने वा । समधिकजलस्योपायै-
 र्निष्कासने वा ॥ जलानि उच्छसन्त्ये-
 भिः । श्वसप्राणने । हलश्चेति घञ् ॥
 जलानामुच्छसनं वा । भावे घञ् ॥
 जलोदरम् । न । जठरामये ॥ तस्य-
 निदानादि यथा । यः स्नेहपीतो-
 ऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तो-
 प्यथवानिरुद्धः । पिबेज्जलं शीतल-
 माशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि त-
 दहानि ॥ स्नेहोपलप्तेष्वथवापितेषु
 दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं म-
 हत् तत्परिवृत्तनाभिसमाततं पू-
 र्यं मिवाग्ननाच ॥ यथादृतिः क्षुभ्य-
 ति कम्पते च शब्दायते चापि दकोद-
 रन्तत् । जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृ-
 त्तममममम् । वलिनस्तदजातान्मु-
 यत्नसार्धं न बोध्यतमिति ॥
 जलोद्गतगतिः । स्त्री । द्वादशाक्षराया
 जगत्याः प्रभेदे ॥ यथा । जसौ जस-
 युतौ जलोद्गतगतिः । यथा । यदीय-
 हलतो विलोक्य विपदङ् कलिन्दत-
 नया जलोद्गतगतिः । विलासविपिनं
 विवेश सहसा करोतु कुशलं हली-
 स जगताम् ॥

जलौका

जलोद्भवा । स्त्री । खड्गब्राह्मणम् ॥
जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डाखाद्ये ॥
जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् ॥
जलौकाः । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जल
मोकः स्थान मस्याः । ओकस् सान्त
म् प्रसिद्धम् ॥

जलौकसः । स्त्री । भूम्नि । रक्तपायाम् ॥
जलमोकः स्थानमासाम् । सान्तोयं
बहुवचनान्त इत्यमरः ॥ जलोरगी
जलोकात् जलौकाच्च जलौकसीति
संसारावर्त्ता बहुवचनं प्रायिकमिति
वदन्ति ॥

जलौकसः । पुं । रक्तपायाम् ॥ जलमो
कोऽस्ति । अर्शमाद्यच्च । जलौकसे
नेव रक्ताकृष्टि निपुणेन वेश्याजने
मेति वासदत्ता ॥

जलौका । स्त्री । जलोरग्याम् । रक्तपा
याम् ॥ * ॥ अथातो जलौकावचार-
णीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ * ॥ नृ
पात्रवालस्यविरभीरुदुर्बलनारीसु-
कुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमा
रोऽयं शोणितावसेचनेपायोऽभि-
हितो जलौकसः । तत्र वातपित्तक-
फदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौ
कालावुभिरवसेचयेत् सिग्धशीतहृ
त्पत्वात् सर्वाणिसर्ज्ज्वी ॥ * ॥ भ
वन्ति चात्र ॥ उष्णं समधुरं सिग्धं ग

जलौका

वां शृङ्गं प्रकीर्तितम् । तस्मादा-
तोपस्टे तु हितं तदवसेचने ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वा
रिसम्भवा तस्मात्पित्तोपस्टे तु हि
ता सात्ववसेचने ॥ अलावुकटुकं
रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्तितम् ।
तस्माच्छ्लेष्मोपस्टे तु हितं तदवसेच
ने ॥ * ॥ तत्र प्रच्छिन्नेतनुवक्ष्यपट
लावनद्वेन शृङ्गेण शोणितं अवसेचये
दाक्षणात् । सान्तर्दीपयाऽलाव्या
॥ * ॥ अथ जलायुका वक्ष्यन्ते-
। जलमासामायुरिति जलायुकाजल
मासामोक इति जलौकसः । ता-
दादश तासां सविधाः षट् । ता-
वत्त्यएव निर्विधाः । तत्र सविधाः । कृ
ष्णा कर्बुरा अलगर्हा इन्द्रायुधासामु
द्रिका गोचन्दनाचेति । तास्वच्चमचू
र्त्तवर्त्ता पृथुशिराः कृष्णा । वर्धिम-
त्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बु
रा । रोमशा मङ्गापाश्या वृष्णमुख्य
लगर्हा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चि-
षिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका-
विचित्रपुष्पाकृतचित्रा सामुद्रिका ।
गोशृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति
रणमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे
पुरुषे दंशे श्वयश्चरतिमात्रं कण्डूम
र्च्छा ज्वरोदाहृक् दिर्मदः सदनमि

जलौका

ति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महादः
 पानालेपनस्य कर्मादिषूपयोज्यः ।
 इन्द्रायुधादष्ट मसाध्यमित्येताः सवि-
 षाः सचिकित्सितायाः स्याताः ॥ *
 ॥ अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला
 शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी
 सावरिकाचेति ॥ * ॥ तत्र मनःशि-
 खारजिताभ्यामिव पार्श्वीय्यां पृष्ठे सि-
 ग्धामुज्ज्वर्मा कपिला । किञ्चिद्भक्ताष्ट-
 तकाया पिङ्गाऽऽशुगाच्च पिङ्गला । य-
 कृद्वर्मा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्ण-
 मुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिव-
 र्माऽऽनिष्टगन्धाच्च मूषिका । मुज्ज-
 वर्मा पुण्डरीकतुल्यमुखी पुण्डरीक-
 मुखी । स्निग्धपद्मपत्रवर्णाष्टादशा-
 ङ्गुलप्रमाणा सावरिका स्मरच पञ्चर्थे
 ॥ इत्यविषायाख्याताः ॥ तासां
 बबनपाण्ड्यसह्यपैतनादीनि चोवा-
 षि । तेषु महाशरीरा बलव-
 न्त्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्वि-
 षाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सवि-
 षमत्यक्तीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजा-
 ताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । प-
 श्रोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुव-
 लयपुण्डरीकशैवालकोथजाता वि-
 मलेष्वम्भःसु च निर्विषाः ॥ * ॥
 भवति चात्र ॥ जलेषु विचरन्त्येता

जलौका

सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्ण-
 चारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥
 * ॥ तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा
 प्रयोगैर्गृह्णीयाम् । अथैनानवे मह-
 ति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य
 निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरे-
 च्छैवलं वत्सरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णी-
 कृत्य निदध्यात् । स्वापार्थं तुणमौद-
 कानि च पत्राणि । द्वाहात् व्यहृष्टा-
 न्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्त रात्रात्-
 सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥ *
 ॥ भवति चात्र ॥ स्थूलमथ्याः परिक्रिष्टाः
 पृथ्वीमन्दविचेष्टिताः । अग्राहण्योऽ-
 ल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
 अथ जलौकोऽवसेकेसाध्यव्याधितमु-
 पवेश्य सन्निवेश्य वा विरुध्य चास्य त-
 मवकाशं मृज्जोमयचूर्णैर्यक्ष्णजः स्यात्
 । गृहीताश्च ताः सर्पपरजनीकल्को-
 दकप्रदिग्धमात्रीः सलिलशरावमथ्ये
 मुहूर्त्तं स्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ता-
 भीरोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्रार्द्रपि-
 चुप्पोतावत्तन्नां कृत्वा मुखमपादय्या-
 त् । अगृह्णन्त्येक्षीरविन्दुं शोणितवि-
 न्दुं वा दद्यात् शस्त्रपदानि वा कुर्वीत
 यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहये-
 त् । यदा च निविशतेऽश्वत्थुरवदानं न-
 कृत्वोन्मथ्य च स्नान्यं तदा जानीयाद्ग

जलौका

ज्जातीति गृह्णन्ती चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां
धारयेत्सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डू-
प्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धिमयमादत्त
इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ
शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुख मस्याः
सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथपतितां
तण्डुलकण्डन प्रदिग्धगार्घी तैलज
वणाभ्यक्तमुखीवामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुली
भ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठा
ङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमा
जयेत्तां मुखामयेत् यद्यावत्स
म्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्तास
लिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती
चरेत् । या सीदति न चेष्टतेसा दु
र्हान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दु
र्हान्तायाव्याधिरसाध्यइन्द्रमदेनाम
गदो भवति । अथ सुवान्तां तां पूर्वव
त्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगा
योगानवेद्य जलौकाव्रणान्मधुनाव
घट्टयेच्छीताभिरङ्गिश्च परिषेचये
त्त्वग्भीत वा ब्रह्म कषायमधुरस्निग्ध
शीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति । भव
तिचात्र ॥ चेत्राणि ग्रहणं जातीः पेप
खं सावचारणं । जलौकसाश्च यो वे
त्ति तत्साध्यान्म जयेद्गदान् ॥ इति
मुंश्रुते सूत्रस्थाने * १३ अध्यायः ॥

जलौकोऽस्याः । ओकचचःके

जवः

इति निपातनादौकोऽदन्तः । टाप् ॥
जल्पः । पुं । विजिगीषुवचने । स्वपक्ष
स्थापनपरपक्षदूषणवच्यां विजिगी
षुकक्षायाम् ॥ यथोक्तोपपन्न शूल-
जातिनिग्रहस्थानसाधनोपा लम्भोज
ल्पः । न्यायसूत्राम् १ । ४२ ॥ यथो
क्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नइत्यर्थः ।
मध्यमपदलोपीसमासः ॥ भाषणे ॥
वादे ॥ जल्पनम् । जल्पय्यक्तायां बा-
धि । घञ् ॥
जल्पकः । वि । बहुभाषिणि ॥ जल्पति
। जल्पन् गबुल् ॥
जल्पन् । वि । व्याहरति ॥
जल्पनम् । न । कथने ॥ किं भिष्याशत
जल्पनेन सततं रेवक्तरामं वद ॥ वि ।
बहुभाषिणि ॥ जल्पति । जल्पन् नं
द्यादिस्थाल्युः ॥
जल्पाकः । वि । बाचाले । बहुकुत्सि
तभाषिणि ॥ जल्पति । जल्पन् तच्छी
लः । जल्पभिचेतिषाकन् । पिच्छात्
स्त्रियां जल्पाकी ॥
जल्पितः । वि । उक्ते । कथिते ॥ जल्प्य
तेस्म । जल्पन् । क्तः ॥ न । कथने ॥
जवः । पुं । वेगे ॥ वि । वेगवति ॥ जु
इति सौचोधातुः । जवनम् । ऋदो
रप् ॥ न । सवेगगतिवचने ॥ वेगा
ख्यगुणे ॥

जवादि

जवनः । पुं० ॥ वेगिहये ॥ जवशीलः ।

जु इति सौचो गतौ वेगेऽन् । जु च उ-
क्रम्येति युच् ॥ इउनान इति जन
प्रसिद्धे देशे ॥ स्वेच्छजातिविशेषे
। जवनदेशोद्भवे प्रथमतः क्षत्रिये प-
श्चाद्विहितक्रियालोपादिना ब्रूहृत्त्वमा-
पन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ सगरो ऽस्य सर्व
शिरोमुण्डनं सर्वधर्मवह्निष्कृतस्त्वञ्च
चकार ॥ श्रीकारीसुगे ॥ घोटके
॥ न । वेगे । स्यदे ॥ चि । वेगिनि ॥

जवनालम् । न । जुन्हरी जुवार इति च
प्रसिद्धे धान्ये ॥

जवनिका । स्त्री । कनात चिक सिरकी
इत्यादिभाषाप्रसिद्धे व्यवधायकव-
स्त्रादौ । प्रतिसीरायाम् । तिरस्क
रिणाम् । व्यवधानपञ्चाम् ॥ जव
न्यस्याम् । जु० । ल्युट् । कन् ॥

जवनी । स्त्री । अपञ्चाम् ॥ औषधीभेदे ॥

जवसम् । न । घासे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

जवा । स्त्री । ओडपुष्पे ॥ ओडट्टके ॥

जवति । जु० अच् । टाप् ॥ मरुप्र
सिद्धे चद्रजन्तुविशेषे ॥

जवादि । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । गन्ध
राजे । कृचिमे । मृगधर्मजे ॥ जवादि
नीरसं त्रिगुण मीषत्पिङ्गं सुगन्ध-
दम् । आतपेवहुलामोहं रात्रां यो
ग्यञ्चतन्मतमितिलक्षणां ॥

जहद

जवाधिकः । पुं० । जवने । वेगाधिक इवे ॥

जवेन अधिकः ॥ चि । अतिशयवे
गवति ॥

जवापुष्पम् । न । ओडपुष्पे ॥ जवापुष्प
मस्य ॥

जवी । चि । वेगवति ॥ जवो ऽस्यास्ति ।
इति ॥ उष्ट्रे ॥ घोटके ॥

जविष्ठः । चि । अतिवेगवति ॥ अतिश
येन जवान् । अतिशायने इष्टम् ।
विन्मतोर्लुगिति मतुपोल्लुक् ॥

जवीयः । चि । जववत्तरे ॥ मत्स्यादीय
सुनि मतुपोल्लुक् ॥

जसुरिः । पुं० । वज्जे ॥ अस्यति । जसुमेऽन्
ये । जसि स होरिन् । जसुरये आ-
न्नाय जसुरिं बुधित मिति वेदभा-
ष्यम् ॥

जहकः । पुं० । काले ॥ बाले ॥ निर्मोहे ॥

निर्मोके ॥ जहाति । ओहाक्० । ज
हातेर्द्धेति क्नु ॥ चि । त्यागिनि ॥

जहदजहल्लक्षणा । स्त्री । अंशान्तरपरि

त्यागेनांशान्तरलक्षणायां । भाग

त्यागलक्षणायां । वाच्यार्थिकदेश

परित्यागेनैकदेशवृत्तौ ॥ यथा ।

सोयं देवदत्तः इति वाक्ये सशब्दार्थ

शब्दयोस्तदर्थयोर्धा विबहुतत्वालै

तत्कालविशिष्टत्वापरित्यागेन अवि

रुद्धदेवदत्तेन सशब्दलक्षणाभाव

जङ्गुः

सम्बन्धरिति ॥

जङ्गुचया । स्त्री । वाच्यार्थमशेषतः
परित्यज्य तत्सम्बन्धिन्यर्थान्तरे प्र-
दत्तिरूपयां खञ्जनायाम् ॥ यथा ।
गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्ये
गङ्गाघोषस्यो राधारधेयभावखञ्ज-
नस्य वाच्यार्थस्या ऽशेषतो विरुद्ध-
त्वात् वाच्यार्थमशेषं परित्यज्य तत्
सम्बन्धितोरखञ्जनाया युक्तत्वात् ज-
ङ्गुचयासङ्गच्छते ॥

जङ्गुत्स्यर्था । स्त्री । जङ्गुचयायाम् ॥
जङ्गुत्स्यार्थातुतनैव यत्कृडिर्विरो-
धिनीत्युक्तेः ॥

जङ्गु । स्त्री । मुण्डितिकायाम् ॥

जङ्गुनकः । पुं । प्रत्यये ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
जङ्गुः । पुं । अपत्ये ॥ यथा । मृगजङ्गु-
ना मृगापत्येनेति श्रीधरस्वामी ॥

जङ्गुः । पुं । चन्द्रवंशोद्भवे कुबराजपुत्रे
॥ गङ्गा ऽऽ गङ्गनकाले येन गङ्गा पीता
मुनर्भगीरथप्रार्थनया ऊहं भिक्षा-
वृद्धिर्निर्ममिता तेन सा जङ्गुवीति-
त्याति मागता ॥ विष्णौ ॥ जनान्
संहारसमये ऽपङ्गुते ऽपनयति । ङ्गु-
ङ् अपनयने । क्लिप् ॥ जङ्गुच्यवि-
दुषः भङ्गम् नयति परमिति वा ॥

जङ्गु । जङ्गति । ओहाक् च्यागे ।

जङ्गुतोर्ध्वे ऽन्तलोपश्चेति नुः ॥

जागरि

जङ्गुतमया । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ जङ्गोरा

जर्घेस्तमया ॥

जङ्गुसप्तमी । स्त्री । वैशाखसितसप्त-
म्याम् ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे
जङ्गुपुत्रिकाम् । प्रपूजयेत् सुखार्था-
य स्वर्गमोक्षफलदायकेन सुतरां मा-
ख्यातन्ते ११ पटलः ॥

जङ्गुमुता । स्त्री । गङ्गायाम् ॥

जा । स्त्री । घातरि । भर्तुर्भातुभार्था-
याम् ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

जागतः । पुं । प्रगाथविशेषे ॥ जगती
प्रादिरस्य । सोऽस्यादिरिति चान्दसः
प्रगाथेऽप्यित्यम् ॥ न । जगती छन्द-
सि ॥ स्वार्थे ऽण् ॥

जागरः । पुं । जागरथे । जन्तः क्रूरस्य
कृतस्रविकाशे ॥ जागृनिद्राचये । भा-
वे घञ् ॥ जाग्रोविचीतिगुणः ॥

जागरणम् । न । जागरे । निद्राभावे ॥
प्रमितिर्जागरे जाग्रद्भ्रमः स्वप्नो ऽथ
मूढता । पावादिजन्मासुप्तिः स्यादे-
वं जागरणं त्रिधा ॥ जागृ० । ल्युट् ॥

जागरा । स्त्री । जागरीयाम् ॥ जागरण-
म् । स्त्रियामधिकारे जागर्त्तेरकारो-
वा । जाग्रोविचिस्मृत्तित्स्विति-
गुणः ॥

जागरितम् । न । इन्द्रिवैर्योपलब्धौ ॥

स्वप्नदर्शनहेतुककर्मण्ये जागरित

जागृत

मागच्छन् स्वोपाध्यन्तः करणेन्द्रिय-
सचिवस्तद्विन्द्रियविषयाननुमेयं
शब्दस्वरान् व्यावहारिकान् पदार्था-
ननुभवति तदिदमस्य जागरितमि-
त्युक्तम् ॥ जागृ० । तः ॥

जागरितस्थानः । पुं । स्थसुप्रहित
चैतन्ये विवक्ष्यमाणे ॥ जागरित-
स्थानमस्य ॥

जागरितात्मन् । न । जागरितमध्ये जा-
गरितविषये ॥

जागरिता । वि । सजागरे । जागरुके
॥ जागरणशीलः । जागृ० । दृन् ॥
जागरी । वि । जागरुके ॥ जागरमस्या
स्त्रि । इनिः ॥

जागरुकः । वि । अग्रमत्ते । सजागरे ।
जागरितरि । जागरणशीले ॥ जाग-
र्त्तितच्छीलः । जागृ० । जागरुकश्च
तिजागर्त्तेरुक्तः ॥

जागर्त्तिः । स्त्री । जागरणे ॥ स्त्रियां-
क्तिन् ॥

जागर्त्था । स्त्री । जागरे ॥ जागरणम् ।
जागर्त्तेरकारोवेति पक्षेः । यक् ।
जाग्रोविचीतिगुणः ॥

जागृहम् । न । कुङ्कुमे ॥ पुं । देशवि-
शेषे ॥ तत्रत्यकुङ्कुममत्युत्तमं भवति ।

जागृत । पुं । जागरणे ॥ जागृ० । कि-
मुक्तौ ॥

जाग्रतः

जाग्रतान् । वि । जागरुके ॥

जागृविः । पुं । अग्रौ ॥ नृपे ॥ जागर्त्ति-
 । जागृ० । अग्रस्तु जागृथ्यः क्तिन् ॥
जाग्रत् । वि । जागरणविशिष्टे ॥ स्त्री ।

जागरितावस्थायाम् ॥ यथा । श्रो-
त्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयं य-
वचायते सा जाग्रदवस्था । साचवि-
धा । यथा । प्रमितिर्जागरे जाग्रत्
भ्रमः स्वप्नोऽयमूढता । पानादिज-
न्यासुप्तिः स्यादेवं जागरणं विधा ॥

जाग्रति । जागृ० । शतृ ॥

जाग्रिया । स्त्री । जागरणे ॥ जागरणम् ।
जागृ० । जागर्त्तेरकारोवेति पक्षेः ।
यक् । गुणात् पाल्शेन रिडादेशश्च इति
धातुपारायणम् ॥

जाघनी । स्त्री । ऊरौ । इति विक्राशड-
शेषः ॥

जाग्रतः । पुं । कपिजले पक्षिणि ॥
स्वनान्नाख्याते निर्वादिदेशे ॥ जा-
काशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पानीयपाद-
पः । शमीकरीरविस्तीर्णं पीलुकर्क-
न्धुसङ्कुलः ॥ हरिणैर्गर्ह्यपृषतमेक-
गर्गखरसङ्कुलः । सुस्वादुफलवान् दे-
शो वातलो जाग्रतः स्मृतः ॥ *॥ मां-
सवर्गे ऽत्र जङ्गला विलस्थाश्च गुहा-
शयाः । तथा पर्यसगा ज्ञेया इति
राः प्रसूया अपि ॥ प्रसूया अथवा

जातिः

कारणभावकल्पनात् गोपदस्य गो-
त्त्वविशिष्टे शक्तिरेवस्यादिति ॥ नि-
त्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जाति-
त्वं मितिन्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः-
॥ * ॥ गोत्वादौ ॥ तस्य लक्षणं यथा
। आकृतिग्रहणजाति लिङ्गानाञ्च न
सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्गोह्या-
गोत्रञ्च चरस्यैः सह ॥ अस्यार्थः । आ-
कृत्यते व्यज्यते ऽनयेति आकृतिः सं-
स्थानम् । गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणं चा-
नम् । आकृत्याग्रहणं यस्याः सा आ-
कृतिग्रहणा । जातिराकृतिग्रहणा भ-
वति । संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तेन
मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथ-
क् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगो-
त्वमृगत्वहंसत्वादि जातिः ॥ एवं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक्-
संस्थानाभावत् ब्राह्मणत्वादेर्जाति-
त्वं नायतमिति लक्षणांतरमाह ।
लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । या-
सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जा-
तिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरेपत्यन्ता-
द्विचतुःषट्पदोऽगाः । जातिभेदाः
पुंमात्राश्वेत्यमरसिंहे जातिभेदा-
नां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणा-
दीनां सर्वलिङ्गभाजित्वा भावा-
ज्जातिस्त्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य

जातिः

जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य सं-
स्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इ-
ति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति
पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्ता-
दिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभाजित्वा
भावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीय-
लक्षणस्य दोषः । इति दोषद्वयमपाक-
र्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह । स
कृदाख्यातनिर्गोह्येति । सकृदेकवार-
माख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चये
न ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः ।
तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्ट-
वतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं
शक्यतएवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः
। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यैक-
स्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञाना-
भावात् जातित्वं न स्यादिति परल-
क्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः
गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति स-
र्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यङ्ग्य-
त्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वा-
नुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह । गो-
त्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृतिरूपपत्यं
गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गो-
त्रमिह गृह्यते गार्गीवात्सीत्यादि ।
चतुर्थलक्षणमाह । चरस्यैः सहैति
। चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणञ्च

जातिः

ब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः स
 च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वा
 त् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः
 । तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहे-
 त्युक्तम् । गार्ग्यादीनां यजश्चेतिङी
 पिसिद्धेऽपि जातिसंज्ञाफलं तु गार्गी
 भार्यायस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादेौ
 जातेऽश्चेति पुं वद्भावनिवेधः । गार्गी
 चासौ भार्याचेति गार्ग्यभार्या इत्या-
 देौ पुं वत्कर्मधारयेति पुनः पुं वद्भा-
 वः ॥ * ॥ प्रादुर्भावविनाशभ्यां सत्त्व
 स्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गावच्छेदो
 तां जातिं कवचोऽपिदुः ॥ गोत्रञ्च च
 रणानि चेत्त्यपरस्य जातिलक्षणम्-
 । यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारी
 भार्य इति भवितव्यम् । यद्योत्तरं त
 था कुमारभार्य इति इति भाष्यम् ॥ ज-
 ननम् जनयति वा । जनी० । स्त्रि-
 यांक्तिन् । जनसनेत्यात्वम् ॥ * ॥
 साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जा-
 तिः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति साध-
 धारणो निर्देशः । तेन व्याप्तिनिरपे-
 चाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्था-
 नं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः ॥
 षड्जादिसप्तसु ॥ काव्यालङ्कारप्रभे-
 दे ॥ घटत्वादिरूपा जातिर्हि घटा-
 दिशब्द एव सौ निमित्तम् ॥

जातिसा

जातिकोषम् । न । जातीफले । जाय-
 फल इति भाषा ॥
 जातिकोषी । स्त्री । जातीपत्न्याम् । जा-
 वित्री इति भाषा ॥
 जातिधर्मः । पुं । ब्राह्मणत्वादिनिबन्ध-
 ने अध्ययनाध्यापनादेः ॥ जातेर्धर्मः ॥
 जातिफलम् । न । जातिकोषे ॥
 जातिब्राह्मणः । पुं । तपःश्रुतविहीने
 विप्रे ॥ यथा । तपःश्रुतश्च यो निश्चय-
 तद्ब्राह्मणकारणम् । तपःश्रुताभ्यां-
 योहीने जातिब्राह्मण एव सः इति ॥
 जात्याजन्मना ब्राह्मणः ॥
 जातिभ्रंशकरम् । न । नवविधपातका-
 न्तर्गते पातकविशेषे ॥ यथा । ब्राह्म-
 णस्य रुजः कृत्या घातिरधेयमन्वयोः
 । जैह्व्यञ्च मैथुनं पुंरि जातिभ्रंशक-
 रं स्मृतमिति ॥
 जातिवैरम् । न । स्वाभाविकशत्रुत्वे ॥
 तत् पञ्चविधम् । स्त्रीकृतम् १ यथा
 श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वास्तुजम्
 २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्ज-
 म् ३ यथा श्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्न-
 म् ४ यथा मूर्धकनकुलयोः ॥ अप-
 राधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः
 । इति महाभारतम् ॥
 जातिशस्यम् । न ।
 जातिसारम् । न । } जातीफले ॥

जातीयः

जातिस्मरः । पुं । तीर्णविशेषे ॥ चि ।

पूर्वजन्मजातिस्मरणवति ॥

जाती । स्त्री । सुमनायाम् । सुमनसि

। मालत्याम् । चमेली इतिभाषा ॥

तत्पुष्पे ॥ क्तिन्नन्तात् क्तिजन्ताद्वा

ङीष् ॥ जात्याः पुष्पम् । पुष्पमूलेषु

बहुलमिष्यनुदात्तादेरस्यो ऽस्य-

लुक् ॥

जातीकोशम् । न । आयफल इतिप्रसि

द्धे जातीफले ॥

जातीपत्नी । स्त्री । सुमनः पत्रिकाया

म् । जाविची इतिभाषा ॥ जातीप

त्नी लघुः स्वादुः कटुष्णा इतिवर्ण

कृत् । कफकामबमिश्रासतृष्णाकृ

मिविषापहा ॥

जातीफलम् । न । जातीकोषे ॥ जाती

फलं रसेतिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं ल

घु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वयं श्लेष्मा

निलापहम् ॥ निहन्ति मुखवैरस्य

मलदैर्गन्धकृष्णताः । कृमिकासव

मिश्रासशोषपीनसङ्गुजः ॥ जात्यं

फलम् । जातीलतायाः फलंवा ॥

जातीयः । चि । जातौभवे ॥ वृद्धाच्छः

॥ प्रकारार्थबोधके तद्वितप्रत्ययवि

शेषे ॥ यथा । तार्किकप्रकारः । ता

र्किकजातीयः । प्रकारवचनेजाती

यर् ॥

जात्यः

जातीरसम् । न । बोले ॥

जातु । अ । कदाचिदर्थे ॥ यथा । जातु

जनो नैति सुखं कर्मबाहुल्यात् क

र्मणैव याति सुखं ज्ञानपुरस्सात् ।

ज्ञानरसं ब्रह्मरसं येन निधीतं हार

भयं मारभयं तेनविगीतमिति ॥

॥ शब्दे ॥ विगर्हणे ॥ अविश्रान्ते ॥

निषेधे ॥ जायति । जैश्वरे । बाहु

लकात् क्तुन् ॥

जातुकम् । न । चिद्रुनि ॥ इतिशब्दच

न्द्रिका ॥

जातुधानः । पुं । राक्षसे ॥ जातु कदा

चिह्नरन्ध्रप्राप्य धानं सन्निधानमस्य ॥

जातुघम् । चि । जात्यनिर्मिते ॥ ज

तुनेविकारः । अपुजतुनोः पुगि-

त्यण् ॥

जातूकर्णः । पुं । ऋषिभिश्चे ॥ वैश्व

शाखप्रवर्तके मुनिविशेषे ॥

जातेष्टिः । स्त्री । वैश्वानरं द्वादशकपा

लंनिर्वपेत् पुषेजातइतिजातकर्मणि

विहितायामिष्ट्याम् ॥

जातोच्चः । पुं । दम्यवत्से । युवदृषे ॥

जातश्चा सा वुच्चाचा । अचतुरेति

साधुः ॥ उत्पन्न उच्चाजातोच्च इत्य

मरः । अचउत्पन्नोदृढदम्यभावः-

प्राप्तवलीवर्द्धभावोवार्धः ॥

जात्यः । चि । श्रेष्ठे । कुलीने ॥ कान्ते

आपकः

॥ जातौभेवः । यत् ॥

जाप्यन्धः । चि । जन्मान्धे ॥

जाप्याभासः । चि । मायोत्पन्ने रज्जुस
र्पादौ ॥ अजातिसत् जातिवदाभा
सते इतिविग्रहः ॥

जाप्युत्तरम् । न । असदुत्तरे ॥

जानकी । स्त्री । सीतायाम् ॥

जानपदः । पुं । जने ॥ देशे ॥ चि । ज
नपदोत्पन्ने ॥ जनपदे भवः । उत्
सादित्वादञ् ॥जानपदी । स्त्री । जनपदोत्पन्नवृत्तौ
॥ जानपदात् वृत्तौ वाच्यायां ओन
प्रदकुण्डेत्यादिना डोष् ॥ अजन्मत्वे
न टिट्ठेतिडोष्याद्युदात्तः ॥ जनप
दप्रभवायाम् ॥

जानानः । चि । जानवति ॥

जानु । न । ऊर्ध्वङ्गयोर्मध्यभागे ।
अष्टीवति । घोटु इति भाषा ॥ जा
यते । जनी० । दृसनजनीतिजुष् ।
जनिवध्योश्चेति नप्रवर्त्तते अनुबन्ध
द्वयसामर्थ्यात् ॥जानुकम् । न । जानुनि ॥ स्वार्थेयावादि
भ्यःकन् ॥

जानुकारकः । पुं । रवेःपार्श्वगविग्रहे ॥

जापः । पुं । जपे ॥ जपेर्भावेद्यञ् ॥

जापकः । चि । जपकर्त्तरि ॥ अपत्ति ।

जपमानसे । खलु ॥

जामिः

जापनम् । न । निरसने ॥ निर्वर्त्तने ॥

जावालः । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ जवा
लाया अपत्यम् । अण् ॥

जाबालिः । पुं । मुनिविशेषे ॥

जामदग्न्यः । पुं । जमदग्निमुते । पर
शुरामे ॥ जमदग्नेर्गोत्रापत्यम् । ग
र्गादिभ्योयञ् इत्यमन्तरापत्येपि
गोत्ररूपाध्यागोपात् यञ् । अनन्त
रविवक्षायान्तक्यन्धकेत्यऽणि जा
मदय इतिबोधम् ॥जामलम् । न । तन्त्रशास्त्रविशेषे । या
मले ॥जामाता । पुं । दुहितुःपत्न्यौ ॥ सूर्या
वर्त्ते । सुलक्षिया इति गौडप्रसिद्धे
शाके ॥ धवे । वल्लभे ॥ जायां माति
मिमीते मिनेतिवा । मा० । माङ्० ।
उमिञ्० वा । नसृनेष्टितिसाधुः ॥जामिः । स्त्री । स्वसरि । भगिन्याम् ॥
कुलक्षियाम् ॥ दुहितरि ॥ कृषाया
म् ॥ शोचन्ति जामयो यत्र विनश्य
त्याशु तत्कुलम् । न शोचन्ति तु
यत्रैता बर्हते तद्विसर्गदेतिमनुः ।
ग्रहपतिसंवर्द्धनीयसन्निहितसपिण्ड
स्त्रियोजामयइतिकुल्लूकभट्टः ॥ जा
यति जायतेवा । जैचये । बाह
जकान्मिः ॥ यद्वा । जमति । जम्
जदने । बाहुलकादिर्द्विर्घञ्

जाम्बून

॥ कर्मणीजजादिभ्यस्तीज् वेति-
स्वामी ॥

जामिता । स्त्री । आलस्ये ॥

जामा । स्त्री । कुलयोषायाम् ॥ स्वसरि

॥ डीष् ॥

जामेयः । पुं । भागिनेये ॥ जाम्याग्रप
त्यम् । स्त्री धोढक् ॥

जाम्बवम् । न । जम्बूफले ॥ जम्बाःफल
म् । जम्बावेत्यण् । तस्यविधानात्
लुक् ॥ सुवर्णे ॥ कपिविशेषे ॥ नगर
विशेषे ॥

जाम्बवान् । पुं । ब्रह्मणःपुत्रे । रामाय
णःदिप्रसिद्धपराक्रमे चक्षुराजे ॥
जाम्बवता । स्त्री । जाम्बवतोदुहितरि
श्रीकृष्णपत्न्याम् ॥ नागदमन्याम् ।

जाम्बवी । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

जाम्बुवान् । पुं । जाम्बवति ॥

जाम्बूनदम् । न । स्वर्णे ॥ धुस्तूरे ॥ का
चनविशेषे ॥ यथा जाम्बूनदेनाम्ब
सदृशं लेहमस्तिचेत् । तथा च कु-
क्षधर्मेण समयेन्यः समोभवेदिति ॥
समयः आचारः ॥ जम्बूरसस्य नशां
भवम् । तत्रभवइत्यण् ॥ तीरमृत्त
द्रसंप्राप्य सुखवायुविशेषिता । जा
म्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषण
म् ॥ तद्रसं जम्बूरसम् ॥ यथा । मेरु
मेरुपर्यंतस्य जम्बूफलानां मन्त्रस्य

जायाजी

जिपातविशीर्णानां मनस्विप्रायाणां

मिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम

नदी इलावृतं वहति । तस्या लम्ब-

योस्तीरयो र्भक्तिका जम्बूरसेनानु

विध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाके-

न सदा मरलोकाभरणं जाम्बूनदं-

नाम स्वर्णं भवति ॥ इति श्रीभाग

वतम् ॥

जम्बूनदेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥
तत्स्थाने ॥

जायकम् । न । कालीयके । पीतवर्णे
सुगन्धिकाष्ठप्रभेदे । कालिदा इति
गौडभाषा ॥ जयति गन्धानरम् ।
जिह्वभिभवे । खलु ॥

जायमानः । पुं । उपनीते ॥

जाया । स्त्री । विधिनाविवाहितायां
स्त्रियाम् । पत्न्याम् । द्वितीयायाम्
॥ जायते ऽस्याम् । जनी० । जनेर्लुक् ।
येविभाषेत्यात्वम् । पतिर्भार्या संप्र
विश्य गर्भोभूत्तेह जायते । जायाया
स्तद्धि जायात्त्वं यदस्यां जायते पुनः
॥ क्षयात् सप्तमभवने ॥

जायाघ्नः । वि । तिलकालकादिचिह्न-
॥ जायां हन्ति । हन० । जमनुच्यक
र्तुके चेतिटक् ॥ डीपि जायाघ्नी ॥

जायाजीवः । पुं । नटे ॥ जाययाजीव
ति । जीव० । इनुपधेतिक् ॥

जातः

जायानुजीवी । पुं । नटे ॥ वक्तृष्वि
वि ॥ वेष्ट्यापतौ ॥ दुःखे ॥

जायापती । पुं । द्विवचनान्तः । सहेक्रया
भार्वाभर्वाः ॥ जायाच पतिश्च । रा
जदन्तादिषु निपातनात् पूर्वनिपातः ॥
जायुः । पुं । औषधे ॥ जयति रोगान्
। जि० । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशू
भ्यउण् इत्युण् ॥

जाटः । पुं । उपपतौ ॥ जरयति । जृष्ट०
। दारजारौकर्त्तरिणि लुक्तेति घञ्
। जीर्यतेऽनेनेति करणेश घञ् ॥

जारजः । वि । विजन्मनि । अनियुक्ता
सुते ॥ जारात् जातः । जनी० ङः ॥

जारणी । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जारङ्गवी । स्त्री । मध्यममार्गे नक्षत्रवि
शेषाणां संज्ञाविशेषे ॥ यथा । ज्येष्ठा
नुराधाविशाखावीर्येजारङ्गवीमता
। एतास्तुवीर्ययस्तिस्त्रो मध्यमेमार्गे
उच्यन्ते इति ॥

जारितः । वि । शोषिते ॥

जारी । स्त्री । औषधीभेदे । जाडी
इति गौडभाषा ॥

जारत्यः । पुं । चिगुणदक्षिणाकयज्ञे ॥

जासः । पुं । नीपवृक्षे ॥ न । गवाक्षे ।

जासी इति भाषा ॥ आनाये । सू

त्रादिनिर्मिते मत्स्यादिजन्तुरोधकव
स्तुनि ॥ चारके । पण्यादिधाद्वयार्थे

जालपा

पाशे ॥ दम्भे ॥ वृन्धे । गन्धे ॥ इन्द्र-

जाले ॥ जलेक्षिप्यते । शेषइत्ययम् ॥

जलतिघनीभवति । जलघातने ।

ज्वलितीति शब्दः ॥ यदा । जालयति ।

जलसंवरणे । चु० । पचाशब्द ॥

जालकः । पुं । गवाक्षे ॥ न । केरके ॥

दम्भे ॥ कुलाये ॥ आनाये ॥ न ।

स्त्री । मोक्षकफले ॥ नवकलिकाट-

न्दे । चारके ॥ समूहे ॥

जालकारः । वि । जालकर्त्तरि ॥

जालकारकः । पुं । मर्कटके । लूताया

म् ॥ वि । जालकर्त्तरि ॥ जालस्थ-

कारकः ॥

जालकिनी । स्त्री । मेघ्याम् ॥

जालगर्दभः । पुं । रेणुविशेषे ॥ तस्य

लक्ष्यं यथा । त्सिर्पदत् सर्पति यः

श्रेयस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकरः

पिसात् ससेयो जालगर्दभ इति ॥

जालगोणिका । स्त्री । कण्ठाणां शम् ॥

जालजीवी । पुं । धीवरे ॥

जालन्धरः । पुं । पीठविशेषे ॥ त्रिगर्त्तदे

शे ॥ पुंभूनि । जालन्धराः ॥ तद्देशस्थे

षु । त्रिगर्त्तेषु ॥

जालपात् । पुं । हंसे ॥

जालपादः । पुं । शरारिप्रभृतिपक्षि वि

शेषेषु ॥ आकाकारपादत्वादेर्षाम् ॥

जालप्राया । स्त्री । योदुषां कोहमया

जाकमः

मङ्गराक्षयाम् ॥

जालवर्षरकाः । पुं । वर्षरक्षविशेषे । छ
वाके ॥ जालवर्षरको हृषो वातरो
गकफापहः । पित्तदाहकरश्चोष्णः
कषायश्चप्रकीर्तितः ॥

जालवान् । चि । मायाविनि ॥

जालिकः । पुं । वागुरिके । जालजीवि
नि ॥ लूतायाम् ॥ कैवर्त्ते ॥ चि ।
ग्रामजालिनि ॥ जालेन चरति । प
र्पादिभ्यश्च । डीप् । जालिकी ॥

जालिका । स्त्री । वस्तुविशेषे ॥ स्त्रीणां
मुखवरश्चवस्त्रे ॥ गिरिसारे ॥ जलौ
कायाम् ॥ विधवायाम् ॥ मटानालौ
हरचिताङ्गरक्षिण्याम् । लोहकका
हे ॥ चामरे ॥

जालिनी । स्त्री । चिचार्थगृहे । चिच
शालायाम् ॥ कोषातक्वाम् ॥ राज
केशातक्वाम् । तोरणी इति यस्याः
प्रसिद्धिः ॥

जाली । स्त्री । पटोलिकायाम् । तोर
णी इति प्रसिद्धलतायाम् ॥ पटोले
॥ जलति । जल० । ज्वलितीति ॥
। जातेरिति गौरादिच्चाडाडीप् ॥

जाकमः । पुं । पामरे ॥ क्रूरे ॥ असमी
च्यकारिणि ॥ जाकयति जाक्यते वा

। जलजपवारणे । बाहुलकान्मः ।
नेदुजिह्वति ॥ जालं करोतिवा ॥

चिः

जाकालः । पुं । सत्यकामेमुनौ ॥ ज

वालाया अपत्यम् । अश्व ॥ अजीजी
वे । अगजीविनि । गडरिया इतिभा
षा ॥ जवमेकतिआलाति वा । अश्व० ।
अश्वं कौषा । जवालो ऽजः तस्यायम्
। अश्व ॥

जाकम् । न । काक्षीयनामगन्धश्चे ॥
इतिसारसुन्दरी ॥

जाषी । पुं । भुवकप्रमेदे ॥ जाषीति
मान्नाभुवको दाबिंश्चश्चरान्वितः ।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारे ऽभीष्ट
द्वारसे ॥ नाम्नः शब्दोयम् ॥

जाहकः । पुं । घोडू खगे । घोंघ इति
भाषा ॥ मार्जारे ॥ खड्वायाम् ॥ का
रुष्याम् । जलौकायाम् ॥ गात्रसङ्गो
चिनिप्राणिविशेषे । कामरूपिणि ।
विश्रवासे ॥

जाङ्गवी । स्त्री । गङ्गायाम् । त्रिपथगा
याम् ॥ जानुदारा पुरादस्ता जङ्गुः
सम्पीयकोपतः । तस्यकन्या स्वरूपा
च जाङ्गवी तेनकीर्त्तितेतिब्रह्मकैव
र्त्तपुराणम् ॥ जङ्गो रपथं स्त्री । अश्व
। डीप् ॥

जाङ्गवीयः । चि । गाङ्गे ॥ जाङ्गव्यम्ब
म् । तस्येदामप्यर्थे बहुवचनः ॥

जिः । पुं । पित्राप्ते ॥ चि । जितरि ॥ इ
श्वेकाचरकोषः ॥

जिघांसुः

जिगत्सुः । पुं । प्राणेषु ॥ जिगंसति । ग
त्सु० । गमेः सन्वद्धेति कुत्सुः । अनुदा
त्तोपदेशे त्यादिना मलोपः ॥

जिगमिषा । स्त्री । गमनेच्छायाम् । ग
त्सुमिच्छायाम् ॥

जिगमिषुः । वि । गत्सुमिच्छौ ॥

जिगीषा । स्त्री । जेतुमिच्छायाम् । ज
यस्पृहायाम् ॥ जेतुमिच्छति जिगी
षति । जिगीषतीति जिगीषा । अ
प्रत्ययात् । टाप् ॥ व्यवसाये ॥ प्र-
कर्षे ॥

जिगीषुः । वि । जयेच्छौ । जेतुमिच्छौ
। निश्च्योत्साहवति ॥

जिघत्सा । स्त्री । क्षुधायाम् । वुभुक्षा
याम् ॥ अत्सुमिच्छा घत्सुमिच्छावा
। अदेः सन्नन्तादप्रत्ययः । लुङ्सने
र्घस्त् इति घस्लादेशः ॥

जिघत्सुः । वि । क्षुधार्त्ते । वुभुक्षिते
॥ अत्सुमिच्छुः । अदेः सनि लुङ्स
नेर्घस्त् । ततः सनाशंसेत्युः ॥

जिघांसकः । वि । हननेच्छुके ॥

जिघांसा । स्त्री । हननेच्छायाम् ॥ ह
त्सुमिच्छेत्यर्थः ॥

जिघांसुः । पुं । शत्रौ ॥ वि । हन्तुमि
च्छौ ॥ हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अ

भ्यासाद्धेति कुत्सम् । अजहानगमांसं
नीतिदीर्घः ॥

जितः

जिष्ट्या । स्त्री । गृहीतुमिच्छायाम् ॥

जिष्ट्युः । वि । गृहीतुमिच्छौ ॥ गृहेः
सन्नन्तादुः ॥

जिघः । वि । घाणकर्त्तरि ॥

जिङ्गिनी । स्त्री । दक्षविशेषे । प्रमेदि
न्याम् । भिङ्गिन्याम् ॥ जिङ्गिनीमधु
रासेणा कषाया योनिशोधनी ।
कटुका ब्रणहृद्गवातातीसारहृत्-
पटुः ॥

जिङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ जिङ्गति
। जिगिगतौ । पचाद्यच् । गौरादि-
त्वान् ङीष् ॥

जिजीविषा । स्त्री । जीवितुमिच्छा-
याम् ॥

जिजीविषुः । वि । जीवितुमिच्छौ ॥

जिज्ञासनीयः । वि । जिज्ञासितव्ये ।
जिज्ञास्ये ॥

जिज्ञासा । स्त्री । ज्ञातुमिच्छायाम् ॥

जिज्ञासितम् । वि । ज्ञातुमिष्टे ॥ विचा
रिते ॥ कृतजिज्ञासे ॥

जिज्ञासुः । वि । मुमुक्षौ । आत्मज्ञा-
नार्थिनि ॥ ज्ञातुमिच्छौ ॥ बहुश्रुतः
स्वल्पभाषी जिज्ञासुर्ज्ञानवानपीति
तन्त्रम् ॥

जितः । वि । प्राप्तपराजये । परिभूते ।

पराजिते ॥ यथा । नहि जितैर्जैतु
॥ रघे स्यात् मुचितम् ॥ भजते विदे

जितामि

य मधिकेन जित स्तदनुप्रवेश मय
 वा कुशलः ॥ लब्धे । स्वायत्तीकृते ।
 वशीकृते ॥ पुं । अर्द्धदुपासकविशेषे ॥
 जितकामः । चि । सदाशिवे ॥ जितः-
 कामेयेन ॥
 जितकाशिः । चि । दृढमुष्टौ ॥ इतिमहा
 भारतेनीलकण्ठः ॥
 जितकाशी । चि । जितः हवे । जयिनि
 ॥ जितेन जयेन काशते प्रकाशते ।
 काशदीप्तौ । श्रीले णिनिः ॥
 जितक्रोधः । पुं । शिवे ॥ विष्णौ ॥ जि-
 तः क्रोधो येन ॥ जितक्रोधः कर्षं त
 र्हिमुरारिन् हन्ति माधवः । वेदमा
 र्गस्थापनार्थं नतु कोपवशात् प्रभुः ॥
 भृगुपदघातेनापि क्रोधानुत्पत्तेः ॥
 चि । जितामर्षे ॥
 जितनेमिः । पुं । आश्रये । अश्रयिनि
 मिते दण्डे ॥ चि । जितनेमिके ॥
 जितशत्रुः । पुं । उत्तार्हत्पितरि ॥ चि ।
 कृतशत्रुपराजये ॥
 जितसङ्गदोषः । चि । प्रियाप्रियसन्नि-
 धावपि रागद्वेषविवर्जिते ॥ जिताः
 सङ्गजनिता दोषा येन ॥
 जितात्मा । चि । जितेन्द्रिये ॥ जितभा-
 स्मायेन ॥

जितामित्रः । पुं । हरौ ॥ जिता अभिवा-
 बाद्धा आभ्यक्षराश्च येन ॥ चि ॥ कृ-

जिनः

तश्चतुपराजये ॥
 जितारिः । पुं । बुद्धे ॥ वृत्तार्हत्पितरि ॥
 चि । जितशत्रौ ॥ जिताभरयोधेन ॥
 जिताष्टमी । स्त्री । जीमूताष्टम्याम् ॥
 जिताहवः । पुं । जितकाशिनि ॥
 जितुमः । पुं । मिथुनराशौ ॥
 जितेन्द्रियः । चि । स्ववशीकृतसर्वबाह्यो
 न्द्रिये । शान्ते ॥ यथा । श्रुत्वा स्पृष्ट्वा
 च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः
 । न हृष्यति ग्लायति वा सविज्ञेयो
 जितेन्द्रियः ॥ जिताग्निं वशीकृतानि
 इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ॥ दाक्ते
 ॥ पुं । कामवृक्षाख्ये चतुर्विधे ॥
 जितेन्द्रियाङ्गः । पुं । कामदृष्टिदृष्टे ॥
 जितसमः । चि । जयशीलानां मध्ये उ-
 त्तमे ॥
 जित्यः । पुं । हलौ । दृढबले । कुट्टस-
 मीकरणार्थं स्थूलकाष्ठे ॥ विपूयवि-
 नोयजित्या मुञ्चकल्कहलिषु इति
 निपातनात् क्यप् ॥
 जित्वा । पुं । जयिनि ॥ जयति । जि०
 श्रीङ्कुशीत्यादिना कनिप् ॥
 जित्वरः । चि । जेतारि ॥ जयशीलः ।
 इत्यनञ्जितसर्तिभ्यः क्वरप् ॥
 जित्वरी । स्त्री । काशिकापुर्याम् ॥ टि
 ट्ठेतिङीप् ॥ जयशीलायाम् ॥
 जिनः । पुं । अर्हति ॥ बुद्धे ॥ विष्णौ ॥

जिह्वागः

अतिबृद्धे ॥ विश्वाकृषिमवादिनिमुनि जिह्वाता । स्त्री । सङ्कोचे ॥
 विशेषे ॥ वि । जिह्वरे ॥ जयाति । जिह्वाप्रायः । वि । कपटबहुले ॥
 जि० । इक्षुषिजिदीकृष्यविभ्यो जिह्वमेहनः । पुं । भेके ॥
 नक् ॥
 जिनसप्त । न । जिनगृहे । चैत्रे ।
 विहारे ॥
 जिनसुतः । पुं । वुद्धे ॥ वुद्धोनाम्नाजिन
 सुतः कीकटेषु भविष्यति । इति
 आभागवतम् ॥
 जिनेन्द्रः । पुं । वुद्धे ॥ जिनानामिन्द्रः ॥
 जित्रिः । पुं । काले । समये ॥ पक्षिणि ॥
 जीर्यति जीर्यते वा । जृष्० । स्त्री-
 र्यतेः क्रिन् रश्चवः इति क्रिन् प्रत्ययो
 रस्त्ववादे शः । बाहुलकाद् लिच्चे
 तिदीर्घान् ॥
 जिष्णुः । पुं । वासवे ॥ अर्जुने ॥ विष्णौ
 ॥ अर्के ॥ वसुषु ॥ वि । जिह्वरे ॥
 जयति । जयनशीलौवा । जिजयेऽ
 भिभवेवा । ग्लानिस्त्वश्चेतिग्लुः ॥
 जिहीर्षा । स्त्री । हर्षुमिच्छायाम् ॥
 हृष्० । अमप्ययादिभ्यः ॥
 जिह्वाः । वि । कुटिले ॥ मन्त्रे ॥ न । तग
 रपादपे ॥ जहाति जयतेवा । ओहा
 क्० । जहातेः सन्वदालोपश्चेतिमन् ॥
 जिह्वागः । पुं । सर्पे ॥ मदने ॥ वि । म
 न्दगे ॥ जिह्वाकुटिलंगच्छति । गल्लु०
 अन्येभ्योपीतिङः ॥

जिह्वानि

जिह्वाता । स्त्री । सङ्कोचे ॥
 जिह्वाप्रायः । वि । कपटबहुले ॥
 जिह्वमेहनः । पुं । भेके ॥
 जिह्वप्रत्ययः । पुं । खदिरे ॥
 जिह्वितः । वि । धूर्धित ॥
 जिह्वः । पुं । न । तगरमूले ॥
 जिह्वलः । वि । लुब्धे । लोचुपे ॥ बथा ।
 आङ्कुक्षा परस्याद्भुञ्जते ये च
 जिह्वजाः । पतन्ति नरके घोरे सु
 सपिण्डो दकक्रियाः ॥
 जिह्वा । स्त्री । रसनायाम् । रसज्ञाने
 न्निये ॥ अस्याः परीक्षा यथा ।
 शाकपत्रप्रभारुक्षा स्फुटिता रसना
 ऽ निवात् । रक्ता श्यामा भवेत्
 पिप्ता क्षिप्ता श्नी धवला कफात् ॥
 परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रये
 ऽ धिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोष
 द्वितयलक्षणेति भावमिश्रः ॥ लेढि
 लिहन्त्यनयावा । लिह० । शेषयद्वा
 जिह्वेतिसाधुः ॥
 जिह्वानिर्लेखनम् । न । जिह्वामार्जने ।
 जीभी कर्ना इति भाषा ॥ जिह्वा
 मार्जनश्च । जीभी इति भाषा ॥
 तत्तु दशङ्गुलं कोमलं कृशं स्वर्ण
 रूप्यताम्र लोहनिर्मितं जिह्वामला
 पकर्षये प्रशस्तम् । तस्यगुणः । वक्रवै
 रस्यजिह्वाभितमलनाग्निजम् । आ

जीमूतः

रोग्यरुचिकारित्वच्चेतिराजवल्लभः ॥

जिह्वापः । पुं । शुनि ॥ मार्जरो ॥ व्या
घ्रे ॥ द्वीपिनि । चित्रव्याघ्रे ॥ भल्लूके
॥ सिंहे ॥ जिह्वयापिबति । पा० । कः ॥

जिह्वामलम् । न । कुलुके ॥

जिह्वामूलीयः । पुं । कखाभ्यां प्रागर्ह
विसर्गसदृशे (४) विसर्गप्रभेदे ॥ जि
ह्वामूलेभवः । जिह्वामूलाङ्गुलेष्कः ॥

जिह्वारदः । पुं । खगे ॥

जिह्वालिट् । पुं । कुकुरे ॥ मार्जारे ॥

जिह्वयालेठि । लिट्० । क्तिप् ॥

जिह्वाश्ल्यः । पुं । खदिरवृक्षे ॥

जिह्वास्वादः । पुं । लेहने ॥ आस्वदन
म् । घट्० । घञ् । जिह्वयाआ-
स्वादः ॥

जीनः । ञि । घृदे ॥ जिनातिश्च । ज्या०
। गत्यर्थेतिक्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसा
रणम् ॥ हलइति दीर्घः । त्वादिभ्य
श्चेति नत्वम् ॥ चर्मपुटे ॥

जीमूतः । पुं । अट्टी ॥ धृतिकरे इति
मेदिनी ॥ भृतिकरे इति हेमः ॥ देव
ताडे ॥ जीमूतइव ॥ पयोधरे ॥ वासवे
घोषके ॥ मुस्तके ॥ जयति नभः
जीयते ऽनिलेन वा । जि० । जेर्मट् चे
दीप्तइतिक्तः । जेर्दीर्घश्च ॥ जीवस्यो

इकस्यमूतः पटवन्धो यस्येति वा । पृ० ॥

जीवनं जलं मूतं वदुमनेन । मूङ्

जीर्णः

वन्धने । कर्मणि क्तः । पृषोदरादित्वा

त्वनशब्दलोपः ॥ ज्यानं जी । ज्या० ।

सं० क्तिप् । जियावयोऽहान्यामूतोव

दुइति वा ॥ जीवनं मुञ्चति वा । घृ० ॥

जीमूतकः । पुं । देवदाल्याम् ॥

जीमूतकूटः । पुं । पर्वते ॥

जीमूतमूलम् । न । शब्द्याम् ॥

जीमूतवाहनः । पुं । इन्द्रे ॥ जीमूता वा

हनमस्य ॥ धर्मरत्ननामकस्मृतिसङ्

ग्रहकर्त्तरि ॥

जीमूतवाही । पुं । धूमे ॥

जीमूताष्टमी । स्त्री । गौशान्निभकृष्णा

ष्टम्याम् ॥

जीरः । पुं । जीरके ॥ खण्डे ॥ अणौ ॥

जुवति । जुःसौवः । जोरीचेतिरक् ॥

जिनाति वा । ज्या० । ज्यश्चेतिरगवा ॥

जीरकः । पुं । अजाज्याम् । जीरा इति

भाषा ॥ जीरात् संज्ञायामिति कन्

॥ अस्य गुणायथा । जीरकचित्तयं-

रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । सङ्घ्राहि

पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धि कृत् ॥

ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफा

पहम् । चक्षुष्यं पवनाध्यानगुल्म-

च्छर्द्यतिसारहृदिति भावप्रकाशः ॥

जीरणः । पुं । जीरके ॥

जीरिका । स्त्री । वंशपत्रीवृक्षे ॥

जीर्णः । पुं । जीरके ॥ न । शैलजे ॥ ञि ।

जीर्णोद्धारः

इहे । जरति ॥ पुरातने ॥ परिपक्वे ॥
जीर्ण्यतिस्म । जृष्० । गन्धर्वोतिक्तः
। चतुष्टयत् । निष्ठानक्षम् ॥

जीर्णोद्धारः । पुं । पुरातनोद्धारः ॥ अस्य
सामान्यलक्षणं यथा । योद्वादशयो
दिवसेभ्य ऊर्ध्वं दोषचयस्तद्विगुणे
भ्यऊर्ध्वम् । त्वर्णातनौ तिष्ठति मन्द
वेगो भिषग्भिरुक्तोद्धार एष जीर्ण-
इति ॥

जीर्णोद्धारः । न । विधारा इति प्रसिद्धे
द्वन्द्वदारकभेदे । सुपुष्पिकायाम् ॥

जीर्णोपचः । पुं । पट्टिकालोभे ॥

जीर्णोपचिका । स्त्री । वंशपत्नीत्युक्ते ॥

जीर्णोपसर्गः । पुं । कदम्बे ॥ न । पुरातन
पक्षे ॥ चि । तद्वति ॥

जीर्णोपसर्गः । स्त्री । जीर्णोद्धारिणि ॥

जीर्णोपसर्गम् । न । वैक्रान्तमखौ ॥

जीर्णोपसर्गम् । न । पट्टोद्धारः । प्रत्यवस्ये ॥

जीर्णोपसर्गः । तद्वत्त्वम् ॥ चि । तद्युक्त ॥

जीर्णोपसर्गः । पुं । पट्टिकालोभे ॥ कैव-
र्त्तमिस्तके ॥

जीर्णोपसर्गकम् । न । परिपेले ॥

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जीर्णास्थिमृत्तिका । स्त्री । अकार्कश्यं
कुविममृदिशेषे ॥ यथा । अथवस्ये
तुजीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये । शि
वाजतुस्त्वले कुर्याद्दीर्घं गर्तं म

जीवः

नोहरम् ॥ निःक्षिपेत् तचनानास्थि
सम्बन्धं दिवतुप्पदाम् । सर्जिचारं म
हाचारं मत्तचारं लवणानिच ॥ ग
न्धकोष्णजलं क्षेप्यं नानामूषाणि त
चच । एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात्
पाषाणमृत्तिकां ॥ कङ्कास्थ्यूर्ध्वं त
दूर्ध्वान्तु कुर्यादङ्गीष्टकां शुभाम् । शि
वर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृष्टत्स
मम् ॥ ततोनिष्कास्य तद्धूर्ध्वं कृत्वा
पाषाणि निर्ममेत् । प्रशस्त्वं भोजनं
तत्र सूचये दन्तदूषणम् ॥ महावि
षस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते
। दूषीविषादिसंयोगात् पात्रे स्फो
टाभवन्तिहि ॥ तत्रचित्तं क्षुद्रविषं
पात्रं कृष्णं प्रजायते । एवंजात्वा त
त्र दद्यान्नकदाचिद्विषादिकमतिरा
वणः ॥

जीर्णः । स्त्री । ज्यामौ । जीर्णत्वे ॥ ज
रणम् । जृष्त्वयोहानौ । क्तिन् । ऋ
त्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् । रदाम्यामि
तिनक्षम् ॥

जीर्णोद्धारः । पुं । भयमन्धिरादेः सं
स्कारे ॥

जीर्ण्यन् । चि । वयोहानिंप्राप्नुवति ॥

जीर्ण्यः । पुं । कुठारे । परशौ ॥ जृष्०
। जृशस्तु जागृभ्यः क्तिन् ॥

जीवः । पुं । प्राणिनि ॥ दृष्टौ ॥ दृष्ट

जीवः

भेदे ॥ वृहस्पतौ ॥ असुधारणे ॥ क
र्त्ते ॥ मनुष्यादिकीटपर्यन्ते प्राणि-
मात्रे । कार्यकरणसङ्घाते ॥ अनेका
न्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया प
रिभाषिते जीवपदार्थे ॥ त्रिविधश्चा
सौ । अनादिसिद्धमुक्तवदुभेदात् । अ
नादिसिद्धो ऽर्हन् जीवास्तिकाया
खः । व्यपेतमोहादिवन्धोमुक्तः । -
मोहाद्यावृत्तस्तुवदुश्च ॥ * ॥ उषाधि
प्रविष्टे ब्रह्मणि । वाक्यनः प्राणकरण
ग्रामानुप्रविष्टे । घटावच्छिन्नाकाश
वत् शरीरचितयावच्छिन्ने चैतन्ये ॥
दर्पणस्य मुखप्रतिविम्बवत् बुद्धिस्थे-
चैतन्यप्रतिविम्बे ॥ साभासाहङ्कारे
। चित्प्रतिविम्बे ॥ प्राणादिकलापस्य
धारयितरि ॥ प्राणान् चैवत्तरूपेण
धारयन् जीव उच्यते ॥ लिङ्गदेहे ॥
एवं पञ्चविधं लिङ्गं विष्टत् षोडश
विस्तृतम् । एष चैतनया युक्तो जी
व इत्यभिधीयते ॥ इति श्रीभागवत
म् ॥ पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् ।
। चित् चित् । चित् । चित् । चित् । चित् ।
त्मनाविस्तृतमित्यर्थः ॥ * ॥ विज्ञा
नमयकोषावच्छिन्नचित्तात्मा कर्त्तृ
त्वभोक्तृत्वाद्यभिमानित्वेन इहलो
कपरलोकगामी व्यावहारिको जी
व उच्यते ॥ वाङ्मयशतभागस्य शत

जीवकः

धा कल्पितस्य च । भागो जीवः स
विज्ञेयः सचानन्त्यायकल्पते ॥ * ॥
जीवो नाम देहादित्यतिरिक्तस्तत्सा
चीत्वम्पदार्थो योयं विज्ञानमयः यो
यं संसरति योयं संसारी नतु देहा
दिर्जीवः तस्य दृश्यस्य द्रष्टृत्वानुपपत्तेः
॥ * ॥ अस्मि देवि परब्रह्मस्वरूपी
निष्कलः शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्ता च
सर्वेशो निर्मलो ऽव्ययः ॥ स्वयंज्यो
ति रनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः
। निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीव
संज्ञकाः ॥ अनाद्यविद्योपहिता यथा
योर्विस्तृष्टलिङ्गकाः । देवाद्युपाधिस-
म्भित्वा स्ते कर्मभि रनादिभिः ॥ सु
खदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपै र्निबन्धि
ताः । तत्तज्जातियुतं देह मायुर्भौ-
गश्च कर्मजम् ॥ प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते
तेषा मप्यवरं पुनः । सूक्ष्मं लिङ्गश-
रीरं तदामोक्षा दक्षयं प्रिये ॥ इति
कुलार्णवे १ उक्तासः ॥ पुं । न । जी
विते ॥ जीवनम् । जीवः । इहल्लोके
ति घञ् ॥ जीवति वा । इहल्लोक-
क्षणः कः ॥ जीवयति वा । अच् । स
तसञ्जीवनमन्त्रस्तत्त्वात् ॥
जीवकः । पुं । प्राणके द्रुमे ॥ पीतसा
ले । विजयसार इति ख्याते ॥ कृपणे
॥ कृपणे ॥ अष्टवर्गान्तर्गतैः पञ्चविधैः

जीवत्त्व

। कूर्चशीर्षे । ह्रस्वाङ्गे ॥ अस्त्वस्वरूप
पर्यायगुणाः । यथा । जीवकर्षभकौ
सेवौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसो-
नकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्र-
कौ ॥ जीवकः कूर्चकाकारकषभो
दृष्यमृगवत् ॥ जीवको मधुरः शृङ्गो
ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः । ऋषभो दृ-
षभो धीरो विषाणी न्नाच इत्य-
पि ॥ जीवकर्षभकौ वल्यौ शीतौ शु-
क्रकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहार्शः
कार्श्यवातक्षयापहाविति ॥ चि । से-
वके । सेविनि ॥ वृद्धाग्निनि ॥ जी-
विनि ॥ आहितुष्टिके ॥ जीवयति-
। जीव० । ग्लुब् ॥ जीवतात् आशि-
षिचेतिवुन् ॥

जीवघनः । पुं । हिरण्यगर्भे ॥ घनेमू-
र्त्तिः । जीवलक्षणो घनः जीवघनः
सैन्धवखिल्यवत् ॥

जीवजीवः । पुं । चक्रेरे ॥

जीवजीवः । पुं । चक्रेरे ॥ जीवजी-
वयति । तद्दर्शनेनविषनाशात् । कृ-
त्यल्युटो बहुलमिति बाहुल्यकात्
खच् ॥ खगाक्षरे ॥ द्रुमप्रभेदे ॥

जीवत्तोका । स्त्री । जीवदत्सायाम् ।
जीवस्वाम् ॥ इति हेमः ॥

जीवत्त्वम् । न । कूटस्थादीनां चतुर्णां
समूहे ॥ तथा हि । कूटस्थं ब्रह्म अन्तः

जीवम

करणम् अन्तः करणाश्रयाऽविद्याचि-
दाभासश्चेति चतुष्टयमिलितं सज्जो-
वत्त्वमिति नीलकण्ठशैवः ॥

जीवत्पतिः । स्त्री । सधवायाम् ॥

जीवत्पितृकः । वि । विद्यमानपितृके
॥ यथा । अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षि-
णामुखभोजनम् न जीवत्पितृकः
कुर्यात् कृतेपि पितृहाभवे दितिर-
घुनन्दनः ॥

जीवथः । पुं । कूर्मे ॥ प्राण्ये ॥ मयूरे ॥

मेघे ॥ वि । चिरायुषि ॥ धार्मिके ॥

जीवति । जीव० । शीङ्-शधिकर्गमि-
वच्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥

जीवदः । पुं । वैद्ये ॥ विद्विषि । रिपौ

॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ वि । जीवनदातरि ॥

जीवं ददाति । डुदाञ्० । कः ॥

जीवदात्री । स्त्री । ऋद्धिनामौषधी ॥

जीवधनम् । न । गवादिपशुषु ॥

जीवनम् । न । वर्त्तने । जीविकायाम्

॥ जीवन्त्यनेन । जीव० । ल्युट् ॥

नीरे । जले ॥ प्राणधारणे । आयु-

षि । जन्ममृत्योर्मध्यकाले ॥ हीन-

जीवना द जीवनं वरम् ॥ मज्जनि-

॥ हैयङ्गवीने ॥ पुं । पुषे । जीवकौ

षघे ॥ वाते ॥ सुद्रफलकरश्चे ॥ जी-

व्यतेऽनेन । जीव० । करणाऽधिकर-

ण्योश्चेति करणे ल्युट् ॥

जीवनी

जीवनकम् । न । अन्ने ॥

जीवनयेनिः । स्त्री । यत्नविशेषे ॥ स-
तु । अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चार
कारणम् । इतिभाषापरिच्छेदः ॥
जीवनहेतुः । पुं । वर्त्तनोपाये ॥ विद्या
शिल्पभृतिः सेवागोरक्षं विपणिः कृषिः
। वृत्तिर्भैक्ष्यं कुषीदश्च दशजीवनहे-
तवः ॥

जीवना । स्त्री । मेदौषधे ॥

जीवनाघातम् । न । विषे ॥

जीवनावासः । पुं । वरुणे ॥ जीवनमा-
वासो यस्य ॥

जीवनिका । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवनी । स्त्री । गुर्जरदेशे डोडो इति
प्रसिद्धायां जीवन्त्याम् । मधुसूत्रवाया
म् । काकोल्याम् ॥ डोड्याम् ॥ मे-
दायाम् ॥ महामेदायाम् ॥ यूथ्याम् ॥
जीव्यतेऽनया । जीव० करणेत्युट् ॥

जीवनीयकम् । न । } जले । वारि-
जीवनीयकम् । न । } णि ॥ जीवना-

यहितम् । छः ॥ जीवनीयगणे ॥

जीवनीयगणः । पुं । औषधविशेषे ॥

यथा । अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती
मुक्तापर्णिका । माषपर्णी गणोऽयन्तु
जीवनीय इति स्मृतः ॥ जीवनी म-

धुरश्चापि नाम्ना सपरिकीर्तितः ॥

जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद् दृष्टव्यो

जीवन्ती

हिमः ॥ गुरुर्गर्भप्रदः सन्धः कफकृत्

पितरक्तकृत् । तृष्णां शोषं ज्वरं दा-
हं भ्रमं मूर्च्छां व्यपोहति ॥ अपिच
। अष्टवर्गश्च पर्णान्यौ जीवन्ती मधु-
कस्तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जी-
वनस्तु पुनस्तथेति वैद्यक परि-
भाषा ॥

जीवनीया । स्त्री । जीवन्त्याम् । गुर्जरे
डोडो इति प्रसिद्धायाम् ॥ जीवना-
यहिता । तस्मैहितमिति छः ॥

जीवनेत्री । स्त्री । सैहल्याम् ॥

जीवनौषधम् । न । जीवातौ । मृतस-
ञ्जीवनौषधे ॥ येनप्रियमाणो जी-
वति । जीवनस्य औषधम् ॥

जीवन्तः । पुं । प्राणे ॥ औषधे ॥ जीवशा-
के ॥ त्रि । आयुष्मति ॥ जीव्यात् ।
जीव० रुहिनन्दि जीविप्राणित्यः षि-
दाशिषीति भक्तः । भोक्तः ॥

जीवन्तिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ जीवा-
ख्यशाके ॥ वन्दायाम् ॥ हरीतक्या-
म् । जीवति । जीव० रुहिनन्दीति
भक्तः षित्त्वान् डीष् । कन् ॥

जीवन्ती । स्त्री । जीवन्त्याम् । मधुसू-
त्रवायाम् ॥ जीवन्ती शीतला स्वादू-
न्निग्धा दोषत्रयापहा ॥ रसायनी
वृक्षकरी चक्षुष्या श्राद्धिणी लघुः ॥
शाकप्रकारस्तु जीवन्त्याः कोमलं

जीवन्मु

पचं त्विच्छं तत्तु सुभजितम् । हिङ्गुना
संयुते तैले तत्तु चिन्ना प्रलेहयेत्
॥ डोडी इति गुर्जरेऽस्याः प्रसिद्धिः ॥
शय्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ वन्दायाम् ॥ डो
च्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥ जीवन्ती
स्वर्णवर्णिनीति लक्षणम् ॥ जीवति
जीवयति वा । जीव० लटः शतृ
गित्त्वान् डीप् ॥

जीवन्मुक्तः । वि । आत्मविदि । जीवन्ने
व मुक्तसंसारे ॥ जीवन्मुक्तो नाम
स्वस्वरूपपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञा
नबाधनद्वारा स्वस्वरूपपाखण्डब्रह्म-
णि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यस
ञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीना म-
पिबाधितत्वा दखिलबन्धरहितो-
ब्रह्मनिष्ठ इति ॥ * ॥ ननु जीवन्मुक्तो
व्यवहरति न वा । अद्यै तस्य बह्वान्न
विलक्षणता । द्वितीये देहस्यानुपयो
गात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यत आह ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणि
तमूत्रपुरीषादि भाजनेन शरीरेण
आन्ध्यमान्द्यपटुत्वादि भाजनेनेन्द्रिय
ग्रामेण अशनायापिपासाशोकमे
हादिभाजनेन चान्तःकरणेन पूर्वपूर्व
वासनया क्रियमाणानि कर्माणि भु
ज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफ-
लानि च पश्यन्पि बाधितत्वात् पर

जीवन्मु

मार्थतो न पश्यतीति । दृष्टान्तेनो
क्तमर्थं स्पष्टयति । यथेन्द्रजालमिति
ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं पश्यन्
पि परमार्थमिदमिति न पश्यति ।
उक्तञ्च । सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न
पश्यति इयन्तु पश्यन्पि चाऽद्वयत्व
तः । तथाच कुर्वन्पि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविद्वान्य इतीह निश्चयः
इति ॥ वेदविद्यादृतं ज्ञानं देशिक
स्य मुखात् स्वयम् । गृहीत्वाष्टोत्तर
शतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः । प्रारब्ध
जयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥ अ
ष्टोत्तरशत मुपनिषदाम् ॥ कैलि
के ॥ यथा । धन्या माहेश्वराः स्वार्थ
प्रत्यभिज्ञानशालिनः । स्वपरिज्ञान
माप्तेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि ॥ म-
हामन्त्रप्रभावेण कुलाचारप्रभावतः
। स्वेच्छाचारा निविकल्पा जीवन्मु
क्ता हि कैलिकाः ॥ यो न्तर्यामवद
त्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ जीव
न्नेव मुक्तः ॥

जीवन्मुक्तिः । स्त्री । जीवतो बन्धनिवृ
त्तौ ॥ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृ
त्वसुखदुःखादिलक्षण शिवतत्त्वधर्मः
क्लेशरूपत्वादन्यो भवति तन्निवृत्ति-
स्वरूपजीवन्मुक्तिः ॥

जीवन्मुक्त्युपायः । पुं । कुलमार्गं ॥ जी

जीवशा

बन्मुक्ते रूपायस्तु कुलमार्गेहिनापर
इतिसदाशिवोक्तेः ॥

जीवपुत्रः । पुं । } जीयापोताइति
जीवपुत्रकः । पुं । } प्रसिद्धे पुत्रजीव
दुमे ॥

जीवपुष्पा । स्त्री । दृढजीवन्त्याम् ॥

जीवप्रिया । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवभद्रा । स्त्री । जीवन्तीसुतायाम् ॥ दृ
ढिनामौषधे ॥

जीवभूतः । वि । प्राणधारणोपाधिना
कर्त्ता भोक्ता संसारीति मृषैव प्रसि
द्धिमपगते ॥

जीवमन्दिरम् । न । शरीरे ॥

जीवला । स्त्री । सैहल्याम् ॥

जीवलोकः । पुं । संसारे ॥ यथा । मा
ता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति
मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रति-
ष्ठा । एको यतो ब्रजति कर्मपुरः स
रोऽयं विश्रामदृढसदृशः खलुजी
वलोकः ॥ सायंसायं वासदृढं समे
ताः प्रातः प्रातस्तेनतेनप्रयान्ति । त्य
क्त्वा न्योन्यं तच्च वृत्तं विहङ्गा स्तद्वत्
तद्वज् ज्ञातयोऽज्ञातयश्चेति ॥ जी
वानलोकः ॥

जीवबल्ली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् ॥

जीवशाकः । पुं । माखवप्रसिद्धे शाक
विशेषे । जीवन्ते । रक्तनाले । ताम्र

जीविका

पत्रे ॥

जीवशुक्ला । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् ॥

जीवश्रेष्ठा । स्त्री । कटिनामौषधे ॥

जीवसङ्घः । पुं । कामवृद्धिवृत्ते ॥

जीवसाधनम् । न । धान्ये ॥

जीवसूतः । स्त्री । जीवदत्तायाम् । जी
वत्तोकायाम् ॥

जीवस्थानम् । न । मर्मणि ॥

जीवा । स्त्री । जीवन्तिकायाम् । मधु-
सूदायाम् । डोडो इति गुर्जरभाषा
॥ मौर्याम् । धनुषोगुणे ॥ वचायाम्
॥ शिञ्जिते ॥ भूमौ ॥ दत्तौ ॥ जीव
ति । जीव० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जीवातुः । पुं । न । अन्ने । भक्ते ॥ जी
विते ॥ जीवनौषधे । मृतसञ्जीवनौ
षधे ॥ जीवयति जीवन्त्यनेन वा ।
जीव० । जीवेरातुः ॥

जीवात्मा । पुं । देहिनि । जीवे । पुन
र्भविनि ॥

जीवाधारः । पुं । चेचे ॥ हृदये ॥

जीवान्तकः । पुं । जीवनार्थं पक्ष्यादी-
नां घातके । शाकुनिके ॥ वि । जी
वनाशके ॥ जीवान् । मन्तकः ॥

जीवाला । स्त्री । सैहल्याम् ॥

जीवास्तिकायः । पुं । अनेकान्तवादिनां
जीवपदार्थे ॥

जीविका । स्त्री । आजीवे । जीवने-

जीवोत्प

पाये ॥ जीवन्त्याम् ॥ जीव्यते ऽन
या । जीव० । गुरोश्चक्षुः । सं
ज्ञायां कन् । कृन्वा ॥

जीवितम् । न । प्राणने । जीवने ॥ वि
। जीवनाज्जिते ॥ ब्रह्मादीनामपि जी
वितं स्वल्पमेव ॥ यथा । ये समर्था ज
गत्स्थिन् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः ।
तेपि काले प्रलीयन्ते कालोद्भवस्य-
त्तर इति स्मृतेः ॥

जीवितकालः । पुं । जीवनावच्छिन्नका
ले । आयुषि ॥ जीवितस्य कालः ॥

जीवितज्ञा । स्त्री । नाख्याम् ॥ १०१० ॥

जीविताशा । स्त्री । जीवनलोभे ॥ जी
र्यति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति
जीर्यतः । जीविताशाधनाशाच जी
र्यतो ऽपि जीर्यति ॥

जीवितेशः । पुं । यस्मै पितृपतौ ॥ प्रा
यनाथे ॥ चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ वि । जी-
वितेश्वरे ॥ प्रिये ॥ जीवितस्वामिनि
॥ जीवातौ ॥

जीवी । पुं । प्राणिनि ॥ जीविनां दाह
णो रोगः कर्मभोगः शुभाशुभः । भ
क्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसा
यनात् ॥

जीवेष्टिः । स्त्री । दृढस्पर्तिसने ॥

जीवोत्पत्तिवादः । पुं । पाञ्चरात्राणां
वादे ॥ सयथा । ब्रह्मणो वासुदेवा-

जुङ्गकः

ख्याज् जीवः सङ्कर्षणाभिधः । जायते
च मन स्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पु
नः ॥ अहङ्कारो ऽनिरुद्धाख्यश्च स्वा
रो विश्वरूपकाः । वासुदेवाराधना
यैर्जायते बन्धमेक्षणमिति ॥

जीवोपाधिः । पुं । सुषुप्त्यादिषु ॥ चयो
जीवोपाधयः । तथाहि । सुषुप्तौ बु
द्धादिसंस्कारोपरञ्जित मत्तानमात्र
मुपाधिः । स्वप्ने जाग्रदासनामयं लि-
ङ्गशरीरमुपाधिः । जाग्रदवस्थाया-
न्तु सूक्ष्मशरीरसंसृष्टस्थूलशरीरमु-
पाधिरिति ॥

जीव्या । स्त्री । गोक्षुरदुग्धायाम् ॥ जी
वन्त्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥

जुः । स्त्री । त्वरागमने ॥ सामान्यग
मने ॥

जुगुप्सनम् । न । निन्दने ॥ वि । जुगु-
प्साशीले ॥ जुगुप्सते तच्छीलः । गु
पेरनुदात्तेतश्चेति युच् ॥

जुगुप्सा । स्त्री । निन्दायाम् ॥ घणायाम् ।
घिन् इति भाषा ॥ जुगुप्सनम् । गुपगो
पनकुत्सनयोः । गुपेर्निन्दायांसन् ।
अप्रत्ययादिति भावे स्त्रियाम् । टाप् ॥

जुगुप्सितः । वि । निन्द्ये ॥

जुङ्गः । पुं । वृद्धदारके ॥ जुङ्गति । जु
गिवर्जने । अच् ॥ जुङ्ग्यते वा । घञ् ॥

जुङ्गकः । पुं । वृद्धदारकश्च ॥ स्वाय

जुहूः

कन् ॥

जुटकम् । न । जटाशाम् ॥ इति शब्द
रत्नावली ॥

जुटिका । स्त्री । शिखायाम् । चोटी-
इति भाषा ॥ संहतकेशेषु ॥ जूडा
जूटी इति भाषा ॥

जुघन् । चि । सेवमाने ॥

जुघमाणः । चि । प्रीयमाणे ॥ सेवमाने ॥

जुष्ककः । पुं । मुङ्गयूषे ॥

जुष्टम् । न । उच्छिष्ट । भूठ भूठ इति च
भाषा ॥ चि । सेविते ॥ प्रीते । जुष्य
ते स्म । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तः ॥

जुष्यः । चि । सेव्ये ॥

जुहुराणः । चि । कुटिले ॥ चन्द्रे ॥ जु
हूर्धति । हुर्च्छाकौटिल्ये । हुर्च्छेः
सनेलुक् छलोपश्चेत्यानच् ॥ जु-
हुराणं कौटिल्यकारि इति भाष्यम् ॥

जुहुवान् । पुं । अनले ॥

जुहुवाणः । पुं । अध्वर्यौ ॥ जातवेद
सि ॥ चन्द्रे ॥

जुहूः । स्त्री । सुगमैदे । पलाशकाष्ठनि-
र्मिते ऽर्द्धचन्द्राकृतिरूपे यज्ञपात्रे ॥
पर्णमये यज्ञपात्रविशेषे ॥ जुहोति
अनया वा । हुदानादनयोः । द्युति
गमि जुहोतीनां देचेति क्तिप् जुहो-
तेर्दीर्घश्च ॥ चैलोक्यात्मनः कोषस्य
प्राग्भागे ॥ जुह्वत्यस्यांदिशकर्मि-

जृम्भः

णः प्राङ्मुखाः सक्तः इति ॥

जूः । स्त्री । आकाशे ॥ सरस्वत्याम् ॥

पिशाच्याम् ॥ जवने ॥ जूः सौभोगतौ
। भ्राज भासेति क्तिप् दीर्घश्च । जूः जु
वौ जुषः ॥ क्तिवचिप्रच्छीत्यादिना
क्तिव्दीर्घो वा ॥

जूटः । पुं । जटायाम् । जूडा इति भाषा
॥ वन्धे ॥

जूटकः । पुं । न । केशवन्धे । जटायाम् ॥

जूतिः । स्त्री । जवने । वेगे ॥ जूः सौत्रो
वेगे । क्तिन् । जतियूतीत्यादिना
निपातनाद्दीर्घः ॥

जूतिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे ॥

जूर्माः । पुं । उलपे ॥

जूर्माख्यः । पुं । उलू इति गौडप्रहिहे
टणविशेषे । खरच्छदे । सूच्ये ॥

जूर्माक्षयः । पुं । देवधान्ये । जुवार इति
भाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्माः । स्त्री । वेगे ॥ आदिस्थे ॥ ज्वर-
ति । ज्वररोगे । वीज्याज्वरिभ्योनिः ॥

जूर्त्तिः । स्त्री । ज्वरे ॥ ज्वरणम् । ज्वरण-
क्तिन् । ज्वरत्त्वरेत्यूट् ॥

जूषः । पुं । न । यूषे ॥

जूषणम् । न । धातुपुष्याम् । धातुका
फूल इति भाषा ॥

जृम्भः । चि । मुखादिविकाशे । जृम्भा-
याम् ॥ जृम्भात्यर्थे समीरणात् ॥

जेता

पीत्स्वैकं श्वास मनिलः पुन स्यजति
वेगवान् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृ
म्भ इतिकथ्यते ॥ अस्यचिकित्सा ।
यथा । शुण्ठी पिप्पल्यूषणं दीप्यक
श्च सिन्धूद्रुतं चेति सर्वं पृथग्वा ।
द्रूपं वा सूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जृम्भाभ
ङ्गं स्तकृतः स्यात्तदैव ॥ जृम्भावेगे
समुत्पन्ने शोभनेशयनेनरम् । स्वाप
येत् तेन नियमाज्जृम्भावेगः प्रशाम्य
ति ॥ जृम्भावेगः क्षयं याति कटुतै
लेन मर्हनात् । भोजनात् स्वादुभो
ज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणादिति ॥
जृम्भणम् । जृम्भि० घञ् ॥
जृम्भणम् । न । जृम्भे ॥ जृम्भिगाववि-
नामे ॥ भावेऽल्युट् ॥
जृम्भमाणः । वि । जृम्भां कुर्वाणे ॥ वि-
वर्द्धमाने ॥
जृम्भा । स्त्री । विक्राशे ॥ मुखविदारणे
। जृम्भे ॥ जृम्भि० गुरोश्चेत्यः । टाप् ॥
जृम्भिका । स्त्री । जृम्भे ॥
जृम्भितम् । न । स्त्रीणां करणे ॥ ईहा
याम् । विचेष्टिते ॥ प्रवृद्धे ॥ जृम्भे ॥
स्फुटिते । प्राप्तविकाशे ॥ जृम्भः स-
ञ्जातोऽस्य । तत्कादित्वादितच् ॥
जृम्भिणी । स्त्री । एलापणायाम् ॥

जेतुम् । अ । वशीकर्तुमिच्छर्थे ॥

जेता । वि । जिह्वरे । जैवे ॥ जयनशी

जैबलिः

लः । टन् । टच्चा ॥ विजितोत्कर्षा
ज्जेतुरुत्कर्षो भवति ॥ पुं । मधुच्छ
न्दसः पुत्रे ऋषिविशेषे ॥
जेन्ताकः । पुं । चरकोक्ते स्वेदविशेषे ॥
जेमनम् । न । भोजने । जीमना इति भा
षा ॥ जमुद्गदने । ल्युट् ॥
जेयः । वि । जेतव्यमात्रके ॥ जेतुं यो
ग्यः । अर्हेकृत्यतृचश्चेति योग्यता
यामचोयत् ॥
जैवः । पुं । पारदे ॥ न । औषधे ॥ वि ।
जैतरि ॥ जैतैव । प्र० ऋण् । जैवस्तु
जेतायोगच्छब्दलं विविधतः प्रति ॥
जैवरथः । वि । जयशीले ॥ इति हला
युधः ॥
जैवी । स्त्री । जयन्तीत्यच् ॥
जैनः । पुं । जिनमतावलम्बिनि । वै-
हे ॥ जिनस्थायम् । अण् ॥
जैपालः । पुं । जयपालवृत्ते ॥
जैमिनिः । पुं । पूर्वमीमांसाचार्ये ऋ
षिविशेषे ॥ अयं सामवेदधरो वेदव्या
सशिष्यो ब्रह्मवारकः ॥ यथा । मुनेः क
ल्याणमिषस्य जैमिनेश्चापि कीर्तना
त् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठितेष्व
गृहेहारे इति ॥
जैवम् । वि । जीवसम्बन्धिनि ॥ जीवस्ये
दम् । अण् ॥

जैबलिः । पुं । प्रवाहणे ॥ जीवबल्यरा

जोषा

जोऽपत्यम् । इञ् ॥

जैवाटकः । पुं । ग्लावि । सोमे ॥ भेष
जे ॥ कर्पूरे ॥ चि । आयुष्मति । दीर्घा
युषि ॥ कृशे ॥ जीवति जीवयति वा
। जीव० । जीवेरिच्यनु वृत्तौ आट-
कन् वृद्धिश्चेतिसाधुः ॥

जैह्याशिनेयः । पुं । जिह्याशिनेऽपत्ये
॥ शुभ्रादिस्वाट्ठक् । दाण्डिनायने
तिटिलोपाभावः ॥

जैह्वम् । न । कुटिलस्त्वे ॥

जोङ्गकम् । न । अगुरुणि ॥ जुङ्गति जु
ङ्ग्यते वा । जुगिर्वर्जने । कुन् । पृ
षोदरादिः ॥

जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । दोहदे
॥ इति हारावली ॥

जोटिङ्ग । पुं । महादेवे ॥ महाप्रतिनि ॥

जोडः । पुं । जोडने ॥ जोडनम् । जुड
वन्धने । घञ् ॥

जोडनम् । न । वन्धने ॥

जोन्तालः । पुं ।

जोन्ताला । स्त्री । } देवधान्ये ॥

जोषणम् । न । सेवने ॥

जोषम् । अ । सुखे ॥ प्रशंसायाम् ॥

तूष्णीमर्थे ॥ लङ्गने ॥ जुषते । जु

षट्सौ । बाहुलकादम् ॥

जोषा । स्त्री । योषिति ॥ जुषते जु-

षते वा । जुषो प्रोतिषेधनबोः

जसिः

जेष घञ्वा ॥

जोषिका । स्त्री ॥ जालिकायाम् ॥

जोषित् । स्त्री । योषिति ॥ हृस्वसङ्घु
पिभ्य इतिपाठे जुषेरितिः ॥

जोषिता । स्त्री । स्त्रियाम् ॥ जोष्यते
स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः ॥

जोष्यः । चि । प्रियेविषये ॥ जोष्यान्
हि जुषतः कालः समाप्तोऽनिच्छ-
तोभ्रमः ॥

जोहलम् । न । } पञ्चमात्रस्यहि-
जोहलकम् । न । } तीये (ऽ।ऽ)
पर्याये ॥

जः । पुं । ब्रह्मणि । स्वप्रकाशे ॥ चान्द्र
मसावने । बुधग्रहे ॥ विचक्षणो । वि
दुषि ॥ पद्मासने । चतुरानने ॥ भौ
मे ॥ जानाति । आश्रयवोधने । इ
गुपधेतिकः । आतोलोपश्रुतिवेत्या
लोपः ॥

जपितः । चि । जप्ते ॥ जप्यतेस्म । ज्ञा
मारणादौमिन् । ग्यन्तः क्तः । बादा
न्तशान्तेतिसाधुः ॥

जप्तः । चि । जपिते ॥ जप्यतेस्म । ज्ञा
अश्रवोधने मारणादौचवर्त्तते । मा
रणादौज्ञामिन् । ग्यन्तः । क्तः । वा
दान्तशान्तपूर्वदस्तस्पृष्टञ्जप्तः-
इतिसाधुः ॥

जसिः । स्त्री । बहुव्री । मनीषायाम् ॥

ज्ञातिः

अपयति । अपमिच्छ । अयं ज्ञाने
ज्ञापने मारुतोषणनिशामने पुच
वर्त्तते । चुरादिः । तत्र ज्ञानार्थकात्
अपेक्ष्यन्तत्वात् प्राप्तं युचं बाधित्वा
बाहुल्यकात् क्तिन् ॥ ज्ञाने ॥ अस्ते
सु कारणं राम शिष्यप्रसैवकेवला ॥

ज्ञातः । वि । ज्ञानेन विषयीकृते । प्रती
ते । बुद्धे । प्रमिते ॥ ज्ञा० । क्तः ॥
ज्ञातनन्दनः । पुं । वर्द्धमानार्हदिशेषे ॥
ज्ञातस्थः । वि । अवगन्तव्ये । बोधे ॥
मन्तव्ये ॥

ज्ञातसिद्धान्तः । पुं । तान्त्रिके । शास्त्रत
त्त्वज्ञे । तत्त्वार्थज्ञातरि ॥ ज्ञाताः सि
द्धान्ता येन ॥ आगमभाषया सर्वसि
द्धान्तोपरि विराजमाने कौले ॥ यथा ।
सर्वे भ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्ण
वंपरम् । वैष्णवादुत्तमं शैवंशैवाह्नि
यमुत्तमम् ॥ दाक्षिणादुत्तमं वामं
वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् । सिद्धान्
तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं
न हीति ॥

ज्ञातिः । पुं । ताते । पितरि ॥ पितृव्या
दिपितृपक्षे । सगेत्रे । सपिण्डसहे
द्रादौ । स्वजने ॥ सचतुर्विधः । स
प्तपुरुषपर्यन्तं सपिण्डः । ततस्त्रि
पुरुषपर्यन्तं सकुल्यः । ततश्चतुर्थपुरु
षपर्यन्तं समामोदकः । जन्मनामसृ

ज्ञानम्

तिपर्यन्तमपि समानोदकः । संतः प
रं गोपजः ॥ ज्ञातिशोहे दोषोयवा
। यानि कानिच पापानि ब्रह्महत्या
दिकानिच । ज्ञातिशोहस्य पापस्य
कलां नार्हन्तिषोडशीम् ॥ जानाति
। ज्ञा० । क्तिच् ॥ ज्ञायते वा । क्तिन् ॥

ज्ञाता । वि । ज्ञानशीले । विदुरे । ज्ञा
निनि ॥ ज्ञानाश्रये । अहङ्कारादि
प्रकाशकत्वेन चेतने ॥ जानाति ।
ज्ञा० । क्तम् ॥ दृष्टिद्वारा विषयज्ञा
नवति ॥

ज्ञातेयम् । न । ज्ञातिस्त्वे ॥ ज्ञातेर्भावः
कर्म वा । कपिज्ञात्योर्दक् ॥

ज्ञानः । पुं । जीवे ॥ जश्चासावनश्च ।

विषयान् जानाति प्राणिति चेत्त्यर्थः ॥

ज्ञानम् । न । विशेषेण सामान्येन चाव

बोधे ॥ पदार्थग्राहिकायां वृत्तौ ॥

यथा । ज्ञानं हि धा वस्तुमाचक्षोतकं

निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञा

दिद्योतकत्वाद्नेकधा ॥ सङ्कल्पसं

शयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चयाः ।

ऊहो ऽनध्यवसायश्च तदाम्ये ऽनुभ

वा अपि ॥ इत्यादिभेदेनानेकाधि

धाभवन्तीत्यर्थः ॥ सम्यगवबोधे ॥

न्यायमते । अप्रमाच प्रमाचेति ज्ञा

नं द्विविधमुच्यते । तच्छून्ने तन्माति

र्यास्यादप्रमासानिरूपिता ॥ तत् प्र

ज्ञानम्

पक्षो विपर्यासः संशयोपि प्रकीर्त्ति-
तः । आद्योदेहसात्मबुद्धिः शङ्कादौ
पीततामतिः ॥ भवेन्नित्यरूपासा
संशयोऽथ प्रदर्श्यते । किंस्तिन्नरोवा
स्याणुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः ॥ तद-
भावाऽप्रकाराधी स्तत् प्रकारातुनि-
श्चयः ॥ ससंशयो भवेद्याधीरेकत्रा-
भावभावयोः । साधारणादिधर्मस्त्व-
ज्ञानं संशयकारणम् ॥ दोषोऽप्रमा-
याजनकः प्रमायास्तुगुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानावि-
धोमतः ॥ गुणः स्याद्भ्रमभिन्नस्तु ज्ञा-
नमत्रोच्यते प्रमा । अथवातत् प्रका-
रं यज् ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम् ॥ ज्ञा-
नं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्य-
ते । तत् प्रमा नाऽप्रमा नापि ज्ञानं य-
न्निर्विकल्पकम् ॥ प्रकारत्वादिशून्यं
हिसम्बन्धानवगाहमात् ॥ इतिभाषा
परिच्छेदः ॥ * ॥ योगे तु एकत्वं बुद्धि-
मनसो रिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः । आ-
त्मनोऽप्यपि स्थात ज्ञानमेतदनुत्त-
मम् ॥ इति मोक्षधर्मः ॥ एकत्वं बु-
द्धिमात्रेणावस्थानम् बुद्धिर्वात्तनिरो-
ध इतियावत् ॥ देवताध्यानादौ ॥
विवेकविज्ञाने । शास्त्राचार्योपदेश-
जे परमात्मविषये साद्यान्मोक्षफले-
ऽन्तर्निश्चये ॥ तत्त्वज्ञाने ॥ शास्त्रे ॥

ज्ञानम्

मोक्षफलिकायां धिधि ॥ जीवेन्द्रज-
गद्वेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रका-
शे सच्चिदानन्दरूपाद्वितीये परमा-
र्थसत्ये ॥ आत्मानात्मसर्वपदार्थावबो-
धे ॥ विवेकसामर्थ्ये ॥ अङ्गज्ञेयोपास-
ने ॥ शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चये ॥ अ-
मानित्व मदम्भित्तमहिंसा क्षान्ति-
रार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्ये-
र्य मात्मविनिग्रहः ॥ इन्द्रियार्थेषु वै-
राग्य मनहङ्कारएवच । जन्ममृत्यु-
जराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ -
असक्ति रनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादि-
षु । नित्यश्च समचित्तश्च मिष्टानि-
ष्टोपपत्तिषु ॥ मयि ज्ञानन्ययोगेन
भक्तिर्यथभिचारिणी । विविक्तदेश-
सेविष्व मरति जनसंसदि ॥ अथा-
त्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शन-
म् । एतज्ज्ञानोमिति प्रोक्त मज्ञाने
यदतोऽन्यथा ॥ सात्त्विकादिभेदात् त-
त् त्रिविधम् । यथा । सर्वभूतेषु ये
नैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभ-
क्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विदुः सात्त्विक-
कम् ॥ सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छ्रान्ति-
कारणम् ॥ पृथक्त्वमतु यज्ज्ञानं
नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति स-
र्वेषुभूतेषु तज्ज्ञानं विदुराजसम् ॥
यत्तु कृतकवदेकस्मिन् कार्ये स-

ज्ञानम्

क्तमहेतुकम् । अतस्त्वार्यवदल्पञ्च त
 त्तामस मुदाहृतम् ॥ राजसं ताम
 सञ्च संसारकारणम् ॥ आत्मनः अ
 वयमननाभ्यां हरिनिघ्नये ॥ प्रमा
 णजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसच्चिद्रूपे ॥
 परमात्मज्ञानसाधने ॥ ब्राह्मादात्मत-
 त्त्वस्वावगमे ॥ आत्मसाक्षात्कारे ॥ सा
 ऋवेदतदर्थविषयेऽवबोधे ॥ ब्रह्मात्मै
 क्यसाक्षात्कार ॥ * ॥ गुणपुरुषान्यता
 ख्यातौ ॥ अद्यवसाये ॥ * ॥ महा-
 बाह्वजन्मखण्डाकारायां बुद्धौ ॥ स्व
 स्वरूपस्फुरणे ॥ ब्रह्मैवाहं समः ज्ञा-
 नः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहे
 ह्यक्षरूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥
 निर्विकारो निराकारो निरवय्वो
 हमव्ययः । नाहं ॥ निरामयो नि
 राभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । ना
 हं ॥ निर्गुणो निष्क्रियो निश्च्यो नि
 श्च्यमुक्तो हमव्युतः । नाहं ॥ नि
 र्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धो हमजरो
 मरः । नाहं ॥ लोकवासनया जन्तोः
 शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया-
 ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ * ॥ ज्ञा
 नमुत्पद्यते पुंसां ज्ञायात् पापकर्म
 सः । यथा दर्शतश्च प्रपश्ये पश्यत्या-
 त्मानमात्मनि ॥ वेदे ॥ जायते ऽने
 न ॥ ज्ञा ॥ अरवे स्युट् ॥ अग्नयव्यति

ज्ञानद

रेकाभ्यां जायतस्वप्नसुषुप्तिषु । य
 देकं केवलं ज्ञानं तदेवास्मि परं वृ
 हत् ॥ ज्ञानाज्ञानविलासोऽयं ज्ञान-
 ज्ञानेन शाम्यति । ज्ञानात् ज्ञानं परि
 त्यज्य ज्ञानमेवावशिष्यते ॥
 ज्ञानगम्यम् । न । ज्ञेये ब्रह्मणि ॥ ज्ञा
 नेन अमानित्वादिना साधनकलापेन
 ज्ञानहेतुतया ज्ञानशब्दितेन गम्यं
 प्राप्यं ज्ञेयं ब्रह्म नतु तदिना ॥ ज्ञानेन
 गम्यते । गन्तृ ० । पौरदुपधादितियत् ॥
 वि । परमेश्वरे । परमात्मनि ॥ न क
 र्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां गम्यते किन्तु-
 ज्ञानेनैव गम्यते इति सहस्रनामभा
 ष्यम् । विवृतञ्चैतत् तारकब्रह्मान
 न्सरस्वतीयतिना ॥ यथा । ज्ञानेनै
 व गम्यो ज्ञानगम्यः । सर्ववाक्यं साव
 धारण्यमिति न्यायात् ज्ञानेनैवेत्यव
 धारण्यलाभइत्यभिप्रेत्याह । न कर्म
 णेति । अनेन केवलकर्मणां साक्षा
 न्मोक्षसाधनत्वं व्यावर्त्यते । न ज्ञान
 कर्मण्या मित्यनेन समुच्चये वार्यत
 इति ॥
 ज्ञानतपाः । पुं । विदुषि । आत्मविद्
 ॥ ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुर्यस्य
 सः । नहि ज्ञानेन सदृशं ब्रह्मविजिह
 विद्यते ॥
 ज्ञानदग्धशरीरः । वि । सर्वतज्जनिह

ज्ञाननि

तेभिर्द्यौः ॥ ज्ञानदग्धशरीरस्य पुन
र्दाहो नास्तीत्यत्र ज्ञानकः । सर्वस
ज्जनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न
तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रि
या ॥ निदध्यात् प्रणवेनैव विलेभि
द्योः कलेवरम् । प्रोक्ष्यं खननञ्चा
पि सर्वं तेनैव कारयेत् ॥

ज्ञानदर्पणः । पुं । पूर्वजिने । मञ्जुघोषे ॥
ज्ञानश । स्त्री । शारदायाम् ॥ ज्ञानं
ददाति । डुदाञ् ० । आतृतिः
॥ वि । ज्ञानस्य दातरि ॥

ज्ञानदाता । पुं । ब्रह्मोपदेष्टरि श्रीगुरौ
॥ पितुर्दशमुष्ण माता गौरवेणेति
निश्चितम् । मातुः शतगुणः पूज्यो
ज्ञानदाता गुरुः प्रभो ॥ ज्ञानस्य
दाता ॥

ज्ञानदीपः । पुं । दीपसदृशज्ञाने ॥
स्वप्रकाशवैतन्यानादाद्वितीयलक्षण-
आत्मा स एव मविषयान्तःकरणपरि
णामरूपो दीप उच्यते ॥ ज्ञानं दी-
प इव ॥

ज्ञानदीपितः । वि । ज्ञानेन प्रकाशिते
॥ बावपूर्वकसमाधौ ॥ ज्ञानं वेदान्तवा
क्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः तेन
अविद्यातत्त्वायनाशद्वारा दीपितः अ-
त्यन्तोद्भूतः ॥

ज्ञाननिर्दूतकर्मणः । वि । अवधूतः । म

ज्ञानय

रमहंसे ॥ ज्ञानेन निर्दूतं समुन्मू
लितं पुनर्देहसम्बन्धकारणं कल्मषं
पुण्यपापात्मकं कर्म यस्य ॥

ज्ञाननिष्ठः । वि । ज्ञानिनि ॥ ज्ञाने नि
ष्ठाऽस्य ॥

ज्ञानप्रवः । पुं । ज्ञानपोते ॥

ज्ञानमयः । पुं । शिवे ॥ वि । अखण्ड
ब्रह्माकारे प्रकाशस्वरूपे ॥ ज्ञानं
तत्त्वतः समस्तपदार्थावबोधस्तदा-
त्मकः ॥

ज्ञानयज्ञः । पुं । न्यायेन वेदार्थनिश्चय
परे ॥ ब्रह्मायान्ता वपरे यज्ञं यज्ञेनैवो
पजुह्वति । ब्रह्मायान्ता सत्यज्ञानान
न्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्र-
ह्म तत्पदार्थः तस्मिन्मयो यज्ञं प्र-
त्यगात्मानं त्वं पदार्थम् यज्ञेनैव य
ज्ञशब्दः आत्मनामसु यास्मिन्पठितः
इत्यभूतलक्षणैर्तृतीया एवकारो नै
दाभेदव्याप्यार्थः त्वंपदार्थाभेदेनै
वोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यन्ती
त्यर्थः । अपरे पूर्वस्मात् कर्मयोगि
नो विलक्षणस्तत्त्वदर्शननिष्ठाः सन्या
सिन इत्यर्थः ॥ * ॥ महापापवतां
नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रच्युत
ज्ञानयज्ञस्तु प्रदेष्टो भासते स्वतः ॥
भोगसारस्वविभ्रान्ता ज्ञाने भोगौ
वधातिनि । प्रवेष्टोऽमुदुचिस्तस्य

ज्ञानाग्नि

महापापवतो भवेत् ॥

ज्ञानयोगः । पुं । निष्ठाविशेषे । ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञा युज्यते इति ज्ञानयोगनिष्ठायां ॥ ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपाये ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । स्त्री । जीवन्मुक्तौ ॥ आत्मसाक्षात्कारमनोनाशवासनाशयानुकूलपुरुष प्रयत्नाभ्यां विशिष्टासंसारविमुक्त्यावस्थितिः ॥ ज्ञानलक्षणा । स्त्री । विविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षे ॥ तत्त्वसंयथा । विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षण इति । अस्यार्थः । तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्वे घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥

ज्ञानवान् । वि । ज्ञानिनि ॥ ब्रह्मविदि ॥ ज्ञानमस्त्यस्य । मतुप् ॥

ज्ञानशपी । स्त्री । काश्यन्तर्गततीर्थविशेषे । ज्ञानोदतीर्थे ॥

ज्ञानसाधनम् । न । इन्द्रिये ॥

ज्ञानसिद्धिः । स्त्री । ब्रह्मात्मैक्यबोधे ॥

ज्ञानस्तम्भः । पुं । निर्विकल्पके ॥

ज्ञानस्वरूपः । पुं । जीवे ॥ ज्ञानसाधन

स्य । विषयान् जानाति प्राणितिव्य । तादृशस्वरूपोऽजीवः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्मा । वि । पण्डिते ॥

कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवा

ज्ञानी

मि स्तेनदग्धानि शुभाशुभलक्षणा
निकर्माणि यस्यसः ॥

ज्ञानापोहः । पुं । विस्मरणे ॥

ज्ञानाध्यासः । पुं । अवस्थाशब्दसौ ॥ तच्चिन्तनं तत्त्वधन मन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञानाभ्यासं विदुर्वुधाः ॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं ह्यं नास्त्येव तत् सदा । इदं जगदहमेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ॥

ज्ञानावस्थितचेताः । पुं । स्थितप्रज्ञे ॥ निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोध एवाऽवस्थितं चेतो यस्यसः ॥

ज्ञानासिः । पुं । आत्मविषयकनिश्चयलक्षणे ॥

ज्ञानी । वि । पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणे । तत्त्वदर्शिनि । कृतसाक्षात्कारे ॥ परोक्षज्ञानवति ॥ स्वतोऽपरोक्षं ज्ञानं मसम्भाधनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयन् परोक्षमिष्टुपचर्यते ॥ भगवत् तत्त्वसाक्षात्कारो ज्ञानं तेन निश्चययुक्ते ॥ तीर्थमाये । निवृत्तसर्वकामे । निष्कामभक्ते । तत्त्वज्ञानवति ॥ ज्ञानिनां हृदयाम्भोजे हृत्तेखा परमेश्वरीति देवीगीता ॥ पुं । दैवज्ञे ॥ ज्ञानमस्त्यसि । अतश्च निष्ठनाविति इति ॥

ज्ञानेन्द्रियम् । न । धीन्द्रियेण । ओष

ज्ञेयम्

स्वकचक्षुर्जिह्वाघ्राणास्त्रेणु ॥ यता
न्याकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्य-
स्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पन्नानि ॥
यथोक्तं देवीभागवते । पञ्चभूतस्य स-
त्त्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः । ज्ञाने-
न्द्रियाणां राजेन्द्र प्रत्येकमिति ॥ ज्ञा-
नसाधनमिन्द्रियम् ज्ञानार्थमिन्द्रियं-
वा ॥ क्रमशो दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि-
नोज्ञानेन्द्रियाणां देवताः ॥ शब्दस्य
ब्रह्मपरसगन्धास्य क्रमशो ज्ञानेन्द्रि-
याणां विषयाः ॥

ज्ञापकम् ॥ वि । गमके । बोधके ॥ नि-
दर्शने ॥ ज्ञापयति । ज्ञा० खलु ॥
ज्ञापनम् । न । बोधने । जनां वना इति
भाषा ॥

ज्ञापिका । स्त्री । बोधिकायाम् ॥

ज्ञापितः । वि । लक्षिते ॥ सूचिते ॥
प्रबोधिते ॥

ज्ञीष्यमानः । वि । बोधयितुमिष्टेर्थे ॥
ज्ञेयम् । वि । वेदितव्ये । ज्ञानविषये
। ज्ञानकर्मणि ॥ अज्ञातत्वात् ज्ञातु-
मर्हं ब्रह्मणि ॥ जडस्याज्ञातत्वाभावेन
ज्ञातमनर्हत्वात् ॥ * ॥ ज्ञेयं यत् तत्
प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते
॥ अनादिमत् परम्ब्रह्म न सत् तन्ना-
सदुच्यते ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रु-

ज्यायान्

तिमल्लोके सर्वं मातृव्यतिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविव-
र्जितम् । असक्तं सर्वभृष्टैव निर्गु-
णं गुणभोक्तृच ॥ वहि रक्तस्य भूता-
ना मचरं चरमेव च । हृत्पञ्चात्वात्
तदधिष्ठेयं दूरस्थं चान्तिकेच तत्
॥ अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तं मिव
चक्षितम् । भूतभर्तृच तज्ज्ञेयं य-
सिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ज्योतिषा मपि
तज्ज्योति स्तमसः परं मुच्यते । ज्ञा-
नं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धि-
ष्ठितम् ॥ ज्ञातुं योग्यम् । ज्ञा० । अ-
चोयत् । ईदृशति । गुणः ॥

ज्या । स्त्री । मातरि ॥ वसुधायाम् ॥
मैथ्याम् । धनुर्गुणे ॥ जिनाति । ज्या-
वयोहानौ । अध्वन्यादित्वात् यग-
न्तोनिपातितः ॥ अन्येभ्योपीति डो-
वा । टाप् ॥

ज्याघातवारणम् । न । गोधायाम् । त-
ले ॥ जायाः शिञ्जिन्या गुणस्य जा-
घात स्तस्य वारणम् ॥

ज्यानिः । स्त्री । जीर्णे ॥ ज्ञानौ ॥ तटि-
न्याम् ॥ ज्यानम् । ज्या० । ग्लाज्याच्चा-
य्योनिः ॥ यद्वा । जिनाति । ज्या० ।
वीज्याञ्च रिभ्योनिः ॥

ज्यायान् । वि । अतिवृद्धे । वर्षीयसि
॥ अति ब्रह्मस्ते ॥ अयमनयो रतिश्च

ज्येष्ठसा

वेन वृद्धः प्रशस्यो वा । अथ वृद्धस्य
 च । द्विवचनेतीयमुनि वृद्धप्रशस्यो
 र्ज्यादेशः । ज्यादादीयस इत्यात्मम् ॥
 ज्यायसी । स्त्री । अतिप्रशसायाम् ॥
 वृद्धायाम् ॥ ज्येष्ठायाम् ॥ डीप् ॥
 ज्येष्ठः । पुं । युक्ते । ग्रीष्मर्तोः प्रथमे-
 मासि ॥ ज्येष्ठी पूर्णमास्य ऽस्मिन् ।
 सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् । संचाप्
 र्वस्त्वविधेरनित्यत्वादृह्यभावः ॥ वि
 । अतिवृद्धे ॥ अष्टे ॥ अयमेषामति
 शयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । अतिशयने
 तमविठनावितीष्ठनि वृद्धस्य च अचे
 त्यनेन च वृद्धप्रशस्यो र्ज्यादेशः ॥
 अग्रजे ॥
 ज्येष्ठतातः । पुं । पितुरग्रजे ॥ तातस्य
 ज्येष्ठः । राज० ज्येष्ठस्य पूर्वनिपातः ॥
 ज्येष्ठवर्षः । पुं । ब्राह्मणे ॥ वर्णानां ज्ये
 ष्ठः । राज० ॥ कर्मधारयो वा ॥ चि
 । अष्टवर्षे ॥
 ज्येष्ठवत्ता । स्त्री । सहदेव्याम् ॥
 ज्येष्ठश्वश्रूः । स्त्री । कुल्याम् । पत्न्या
 ज्येष्ठभगिन्याम् । वडीसाली इति
 ज्येष्ठसास इति च भाषा ॥
 ज्येष्ठसामगः । पुं । ज्येष्ठसामांगातरि ॥
 तानि च आरण्यके गीयन्ते ॥
 ज्येष्ठसाम । न । सामप्रभेदे । आरण्य
 के गीयमाने सामनि ॥ तद्व्याख्या

ज्येष्ठाश्र

ज्जग्रते ॥
 ज्येष्ठस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥ अथ
 महादेवसिष्ठति ॥
 ज्येष्ठा । स्त्री । अश्विन्यादिष्वष्टादशे नक्ष
 त्रे ॥ सत्कीर्त्तिपुत्रैर्विविधैः समेतौ
 वित्तान्वितौ ऽत्यन्तलसत्प्रतापः ।
 अष्टप्रतिष्ठो विकलस्वभावो ज्येष्ठा भ
 वेत्यस्य च जन्मकाले ॥ गृहगोधाया-
 म् ॥ मध्यमाङ्गुलौ ॥ गङ्गायाम् ॥
 अलक्ष्म्याम् ॥ नायिकाभेदे । परि
 गीतस्त्वसति भर्तुरधिकस्त्रेहायाम् ॥
 प्रथमजायाम् ॥ ज्येष्ठस्य स्त्रियाम् ॥ ज्ये
 ष्ठस्य स्त्री । पुंयोगलक्षणाङ्गीष्वधि
 त्वाअजादित्वाट्टाप् ॥
 ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठे ॥ ज्येष्ठामूली
 य मिच्छन्ति मास माघात्पूर्वजम् ॥
 ज्येष्ठाम् । न । तण्डुलाम्बुनि । मण्डे ॥
 ज्येष्ठाश्रमः । पुं । गृहस्थि ॥ यस्मात्-
 चयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चा ऽ-
 न्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्
 ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ज्येष्ठ आश्रमो य
 स्य । कर्मधारयो वा ॥
 ज्येष्ठाश्रमी । पुं । गृहस्थे । गृहस्थो ब्र-
 ह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्ह
 स्थ्यमूढकाः ॥ ज्येष्ठश्च सावाश्र-
 मी च ॥

ज्योतिर्वी

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायाम् । क्षिप्रं
क्षी इतिभाषा ॥

ज्येष्ठः । पुं । ज्येष्ठे मासे । शुक्ले ॥ विदेश
वृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः समान्वितः
स्नात् खलु दीर्घस्तवः । विचित्रवृ-
द्धिर्विदुषो वरिष्ठो ज्येष्ठाभिधाने ज
मर्भं हि यस्य ॥ ज्येष्ठीपूर्वमासीत्यस्य
। साक्षिन् पौर्णमासीत्यस्य ॥

ज्येष्ठिनेयः । पुं । ज्येष्ठाया अपत्ये ॥ कल्या
ण्यदिस्नात् ढक् इमहादेशश्च ॥

ज्येष्ठी । स्त्री । ज्येष्ठपूर्वमायाम् ॥ ज्ये
ष्ठयायुक्ता पौर्णमासी । नचपेययु-
क्ताः काष्ठरत्नम् । ततोऽङ्गीप् ॥ गृ
हगोधायाम् ॥

ज्येष्ठश्चम् । न । ज्येष्ठत्वे ॥ यथा । विप्रा
क्षीप्तानतो ज्येष्ठ्यं क्षत्रियाणानुवी
र्येतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणा
मेवमन्तरतिमनुः ॥

ज्योक् । अ । काष्ठभूयस्त्वे ॥ प्रश्ने ॥ शी
घ्रार्थे ॥ सम्प्रत्यर्थे ॥

ज्योतिरिङ्गः । पुं । खद्योते ॥

ज्योतिरिङ्गणः । पुं । तमोमणौ । खद्यो
ते ॥ ज्योतिर्नैचचं तद्वदिङ्गति । इगि
गतौ । चक्षनशब्दार्थोदितियुच् ॥

ज्योतिर्माषहृदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

ज्योतिर्वित् । पुं । काष्ठपरमार्थं वाहिनि ॥

ज्योतिर्वीजम् । न । खद्योते ॥

ज्योतिष

ज्योतिषकम् । न । चन्द्रसूर्यादिग्रहन

चक्रमण्डले । राशिचक्रे ॥ सप्तविंश
तिभै ज्योतिषकं स्तिमितवायुनम्
। तदर्द्धांशो भवेद्राशि नवर्षचरखा
क्षितः ॥

ज्योतिषशास्त्रम् । न । ग्रहनक्षत्रादीनां
तत्त्वनिर्णायके शास्त्रे ॥ सिद्धान्त संहि
ताहेरारूपस्तन्मन्त्रयात्मकम् । वेद
स्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिषशास्त्रं मन्त्रकम
घम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतस्मार्त्तं क
र्म न सिद्ध्यति । तस्माज्जनहिताये
हं ब्रह्मणानिर्मितं पुरा ॥ अतएव हि
जैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥

ज्योतिषम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ ग्रह-
णादिगणनशास्त्रे । पञ्चस्तन्मन्त्रिदं शा
स्त्रं हेरारामणितसंहिताः । केरलिः
शकुनंचेति ज्योतिषशास्त्रमुदीरितम्
॥ वेदादि यज्ञार्थं मभिप्रवृत्ताः का
लानुपूर्व्या विहितास्तयज्ञाः । तस्मा
दिदं काष्ठविधानशास्त्रं योज्योतिषं
वेद सवेदयज्ञान् ॥ यथा शिक्षा म
यूराणां नामानां मणयो यथा । तद्वदे
दाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्ध्नि संस्थि-
तम् ॥ केहालोभाच्च मोहाच्च चोवि
प्रो ऽज्ञानतोपि वा । शूद्राणामुपदे-
यन्तु दयात् सनरत्नं व्रजेत् ॥ ज्योति
र्नैचवाच्यं धिक्काव्यकृतेऽप्ययः । सुतेम

ज्योतिः

ज्ये इत्यम् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धिः ॥
 ज्योतिषी । स्त्री । तारायाम् ॥
 ज्योतिष्कः । पुं । चित्रकट्टे ॥ मेघिका
 बीजे ॥ गणिकारिकाट्टे ॥ पुंभू
 नि । ज्योतिष्काः । चन्द्रार्कग्रहमन्त्र
 तारकासु ॥ न । मेरेः शृङ्गान्तरे ॥
 तदीयभागे तस्याः शृङ्गमादित्य
 सविभम् । यत्तज्ज्योतिष्कमिष्ट्या
 हुःसदापशुपतेः प्रियम् ॥ तस्याः प्रह्म
 पुर्याः ईशानभागे ॥
 ज्योतिष्टोमः । पुं । षोडशर्चिक्साथे
 यज्ञविशेषे ॥ अथ द्वादशशतमेष्टि
 क्षामवति ॥ ज्योतीर्षि स्तोमा यस्य
 षष्ठस्य सोमं ज्योतिष्टोमः । ज्योति
 रायुषः स्तोम इतिषत्त्वम् । सलोपः ॥
 ज्योतिषान् । पुं । सूर्ये ॥ अथ द्वीपस्थेऽ
 द्विविशेषे ॥ चि । दीप्तियुक्ते ॥ ज्यो
 तिरस्त्रास्ति । मतुप् ॥
 ज्योतिषमती । स्त्री । पारावताङ्ग्याम् ।
 कटभ्याम् । मालकाङ्गयी इतिभाषा
 ॥ ज्योतिषमती कटु स्निग्धा सरा कफ
 समीरजित् । अत्युष्णा घामनी ती
 ष्णा बलिवुद्धिप्रतिप्रदा ॥ राक्षी ॥
 उगित्त्वान् ङीप् ॥
 ज्योतिः । अमौ ॥ द्विषाकरे ॥ मेघिका
 ताम् ॥ न । दृष्टौ । नेषकनीनिका
 मध्ये ॥ अथ ॥ अथ ॥ अथ ॥ अथ ॥

ज्योत्स्नः

सके प्रह्मणि चैतन्ये । आदित्यादी
 नां बुद्ध्यादीनाम् बाह्यानामान्तरा
 यामपि जहज्योतिषां चैतन्यज्योति
 षोऽवभासकत्वोपपत्तेः ॥ विज्ञाने ॥
 योतते योतवं वाऽनेमवा । युतम् ॥
 युतेरिसिन्नादेश्चनः ॥
 ज्योतीरयः । पुं । भुवे । औत्तानपादौ ॥
 ज्योत्स्ना । स्त्री । चन्द्रातये ॥ ज्योतिस्मिं
 युक्तनिम्बि ॥ कैमुद्याम् ॥ श्वेतधो
 षायाम् ॥ ज्योतिरस्यस्याः । ज्योत्स्ना
 तमिस्त्रेत्यादिना ज्योतिषउपधासो-
 षोमप्रत्ययस्य निपात्यते ॥
 ज्योत्स्नाप्रियः । पुं । चकोरे ॥
 ज्योत्स्नाष्टकः । पुं । दीपाधारविशेषे ॥
 ज्योत्स्नी । स्त्री । पटोलिकायाम् । अथ
 डा इति प्रसिद्धे दीर्घफले ॥ अन्दि
 कायुक्तायां राक्षी । चांदनीरात इति
 भाषा ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ ज्यो
 त्स्नाऽस्यस्याः । ज्योत्स्नादिभ्यउपसं
 ख्यानमिष्यम् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्याभा
 वः । ङीप् ॥
 ज्योतिषिकः । पुं । देवसे । काखपरमा
 र्जवादिनि ॥ ज्योतिषमधीते वेदवा
 । कतूकवादीति ठक् ॥
 ज्योत्स्नः । पुं । शुक्रपक्षे ॥ ज्योत्स्नाऽ
 स्मिन्नस्ति । ज्योत्स्नादिस्त्रादय् ॥ त्रि ।
 दीप्ते । ज्योत्स्नायुक्ते ॥

ज्वरः

ज्योत्स्निका । स्त्री । चन्द्रिकायुक्तायां
रात्रौ ॥ पटोल्याम् ॥

ज्योत्स्नी । स्त्री । ज्योत्स्नया युक्तायां रात्रौ
॥ ज्योत्स्न्याम् ॥ अगन्तस्त्वान्डीप् ॥

ज्वरः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे रोगे । जू
र्त्ता । रोगपृष्ठ । महागदे ॥ तस्यो

त्पत्तिः संख्याचोक्ता भिषग्भिः । दद्या
पमानसंक्रुद्रुद्रनिश्चाससम्भवः । ज्व-

रोष्ठथा पृथग्द्वन्द्व संघातागन्तुजः स्मृ
त इति ॥ तथाहि । वातिकः पित्ति-

कश्चैव कफजो वातपित्तजः । वात
क्षेपप्रभूतश्च पित्तक्षेपोद्भवस्तथा ॥

संघातागन्तुजा वेवं ज्वरोष्ठविधउच्य
त इति ॥ अपिच । जनकः सर्वरोगा

णां दुर्वारो दाहको ज्वरः । शिवभक्त
श्च योगीच स एव विकृताकृतिः ॥

भीमस्तिपादस्तिशिराः षड्भुजानव
लोचनः । भस्मप्रहरणो रौद्रः काला

क्तकयमोपमः ॥ मन्दामिस्तस्य जन
को मान्दमेर्जनकास्तयः । पित्तक्षेप

समीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥
इत्यादि वैद्यशास्त्रतो विशेषोऽवग

न्तव्यः ॥ ज्वरणम् । ज्वररोगे । घञ्
। संज्ञापूर्वकत्वात् दृष्टभाषः ॥ ज्वर

ति । अञ् वा ॥ सन्तापहेतुत्वाच्छो
के ॥ ज्वरमुक्तस्य लक्षणं यथा ।

स्वेदोऽल्पः शिरसः कण्डूः पाको

ज्वरः

मुखस्य च । चक्षुष्यान्निखाच ज्वर
मुक्तस्य लक्षणम् ॥

ज्वरघ्नः । पुं । गुडूच्याम् ॥ वास्तूके ॥
चि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरघ्नी । स्त्री । } मज्जिष्ठायाम् ॥
ज्वरहन्त्री । स्त्री । }

ज्वरामिः । पुं । आधिमन्यवे । ज्वर
रूपाग्नौ ॥

ज्वराङ्गी । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् ॥

ज्वरान्तकः । पुं । नेपाकनिम्बे ॥ आर
ग्वधे ॥ औषधविशेषे ॥ चि । ज्वर

नाशके ॥

ज्वरापहा । स्त्री । विल्वशुक्ल्याम् ।
विल्वपत्न्याम् ॥ चि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरारिः । पुं । ज्वरघ्नौषधविशेषे ॥

ज्वरितः । चि । ज्वरिणि ॥ ज्वरः सञ्जा
तोऽस्य । तारकदिच्छादितच् ॥

ज्वरी । चि । ज्वरयुक्त ॥ गुर्वभिष्यन्द्य
काले वा ज्वरीनाद्यात् कथञ्चन ॥

ज्वलः । पुं । ज्वाले । दीप्तौ ॥ चि । दी
प्तिविशिष्ट ॥ ज्वलति । ज्वलदीप्तौ

। अच् ॥

ज्वलका । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ इ-
ति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत् । चि । दीप्तिमति ॥

ज्वलनः । पुं । ज्मौ ॥ विषकघृष्टे ॥
न । दहने ॥ ज्वलति । ज्वलता कुच

THE

जर्जर

जर्जरः । पुं । निर्जरे । उत्सन्निर्गते नि
रिवारि प्रवाहे ॥ जरणम् । जृष्ण
वोशनौ । कदारण् ॥

जरा । स्त्री । जरे । निर्जरे ॥ पिच्छा
दङ् ॥

जरिः । स्त्री । जरे ॥ जरणम् । जृष्ण
अचरः ॥

जरी । स्त्री । निरिवारिप्रवाहे ॥ कृ
दिकारदितिकीष् ॥

जर्जरः । पुं । कलियुगे ॥ वायभाण्ड
विशेषे । वहीजांज इतिभाषा ॥ गौ
डास्तु चर्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थाने
इति करड इतिख्याते च । डिण्डि-
मोडेररी प्रोक्तो जर्जरः पठहः स्मृ
तः । इति तत्पर्यायाः । जल्लकी ज
ल्ली जलरी जर्जरी इति शब्दरत्नाव-
लीत्याहुः ॥

नेपालभाषया भ्यालीति प्रसिद्धे कां
स्यवाद्ये ॥ नदविशेषे ॥ जम्भर इ
ति प्रसिद्धे अलपात्रविशेषे ॥ जरणा
जर्ज इति च ख्याते पाकसाधने लो-
हद्रव्ये ॥ जर्ज इति शब्दराति । आ
तोनुपेतिकः ॥ यद्वा । जर्जति । जर्ज
परिभाषणभर्त्सनयोः । बाहुलका
दरः ॥

जर्जरकः । पुं । कलियुगे ॥ अस्पाद्य
वोषकोऽपि जर्जरशब्दार्थेषु ॥ कः ॥

जलरी

जर्जरा । स्त्री । जेष्ठ्यायाम् ॥

जर्जरिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे ॥
यद्वा । धूमसीरचिता रोटी प्रोक्ता
जर्जरिकावधैः । जर्जरी कफपित्तघ्नी
किञ्चिदातकरी स्मृतेति ॥

जर्जरी । स्त्री । जर्जरवाद्ये ॥ जजरी इ
ति ख्याते स्वल्पे शरिपात्रे ॥ धूमसी
रोटिकायाम् ॥

जर्जरीकः । पुं । न । शरीरे ॥ जर्जति ।
जर्जपरिभाषणभर्त्सनयोः । पर्जरी
कादिख्यात् साधुः ॥

जलज्जला । स्त्री । इस्तिकर्णास्फावने ॥
जलरी । स्त्री । हुडुक्के । जर्जरवाद्ये
॥ बालकुन्तले । केयवक्त्रे ॥

जला । स्त्री । आंतपस्योर्मि ॥ कन्यायाम् ॥
जल्लः । पुं । ब्राह्म्यात् क्षत्रियात् सर्वतो
यामुत्पन्ने वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ क
रणे । मल्ले ॥ भांड इति प्रख्याते
प्रहसके ॥

जल्लकम् । न । कांस्यनिष्पन्ने करता-
ले ॥ यद्वा । शिवागारे जल्लकश्च स-
यागारे च शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशि
वाद्यं मधुरीच न वादयेत् ॥

जल्लकणः । पुं । कपोते ॥

जल्लरी । स्त्री । हुल्लुक्काद्ये ॥ वक्त्रे
शेषु ॥ जर्जते । जर्जः । बाहुलकाद-
रन् । पृषोदरादिः । गौरादिख्यान्

जाटविः

जाट् ॥ जुहे ॥ कदे ॥

जहिका । स्त्री । उद्वर्त्तनमले । जह्ली इति
भाषा ॥ खोते ॥ हीसौ । आतपरवै ॥

जह्ली । स्त्री । जर्जरबाधे ॥

जह्लोषः । पुं । तर्कुचासके । चरसः इ
ति भाषा ॥जघः । पुं । मस्ये । मीने ॥ मीनरा-
शौ ॥ तापे ॥ अटव्याम् ॥ न । खि-
ले ॥ जघति । जघत्सिंसार्यः । पचाय
च् ॥ यद्वा । जघ्यते । खनेषचे-
तिघः ॥जघकेतनः । पुं । } कामदेवे । मद
जघकेतुः । पुं । } ने ॥ जघोमकरः
केतनङ् केतुर्वा यस्य ॥

जघा । स्त्री । नागवलायाम् ॥ टाप् ॥

जघाङ्कः । पुं । अनिरुहे । कन्दर्पे ॥

जघाशवः । पुं । शिशुमारः ॥ चि । म
त्सादे ॥

जघोदरी । स्त्री । आसमातरि ॥

जह्कितम् । न । चरणाच्छङ्कारविशेषे ॥

जाटः । पुं । निकुञ्जे ॥ कालारे ॥ ब्र-
गादीनांमार्जने ॥ न । सङ्घाते ॥ ज
टनम् । जटः । घञ् ॥जाटलः । पुं । घण्टापाटलौ । लोभवि-
शेषे ॥ जाटं सङ्घातं खाति । खा० ।

आतोमुपेतिकः ॥

जाटविः । पुं । स्त्री । जाटविद्वेषे ॥

जामुकः

जाटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ यूजी
द्वेषे ॥ जम्बते । जटसङ्घाते । घञ् ॥

जाटामला । स्त्री ।

जाटिका । स्त्री ।

जाटी । स्त्री ।

भूम्यामलक्या-
म् ॥जामकम् । न । दग्धेष्टकाविशेषे । जा
माइति जांवां इतिच भाषा ॥जामरः । पुं । तर्कुशाये । तर्कुवेकीसा
य इतिभाषा ॥जार्जरः । चि । जार्जरिके । जर्जरबाध
कर्त्तरि ॥ जर्जरवादनें शिष्य मस्य
। मडुकजर्जरादमन्यतरस्यामिष्य-
ण् ॥जार्जरिकः । चि । जार्जरे ॥ जर्जरवाद
नें शिष्य मस्य । पञ्चेष्टक् ॥जालिः । स्त्री । पानकविशेषे ॥ यथा ।
आम्रमामफलं पिष्टं राजिकाखवगा
न्वितम् । भृष्टहिङ्गयुतं पूतं घोलि-
तं जालिरुच्यते ॥ जालि र्हरतिजि
ह्वायाः कुण्डलं कण्ठशोधिनी । म
न्दं मन्दं निपीता सा रोचनीवक्रि
वोधिनी ॥जावुः । पुं । जाउ इतिश्रुते पिबुलवृक्षे
॥ जामितिशब्दं वेति गच्छति । वी
मत्यादिषु । मित० डुः ॥जावुकः । पुं । पिबुले । जाउ इतिभा
षा ॥ संज्ञायाम् ॥

जिह्विका

जिह्विकम् । न । फलविशेषे ॥

जिह्विनी । स्त्री । उत्कायाम् ॥ जिह्विनी
नोदचे ॥

जिह्वी । स्त्री । जिह्विनीदन्ते ॥

जिह्विमः । पुं । दाघाम्नी ॥

जिह्विरिष्टा । स्त्री । जिह्विकरी इ-
ति गौडप्रसिद्धे चूपविशेषे । पीत-
पुष्पायाम् । रोमाश्रयफल्लायाम् ॥

जिह्वी । स्त्री । जिह्व्याम् ॥ यथा ।

जिह्वजा वाऽव्यक्तमधुरा कूजनी म-
धुराकृतिरित्यागमः ॥

जिह्विका । स्त्री । भिरव्याम् ॥ कन् ॥

जिह्वी । स्त्री । सैरीयके ॥ भिमिति
रटति । रट० । अच् । पृषोदरादिः
। गौरादित्वान्ङीष् ॥ अस्मागुणाः
। कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामय
शूलवातकफशोफकासत्वब्दोषणा-
शित्वेति राजनिर्घण्टः ॥ कुम्भर-
त्ये ॥

जिरिका । स्त्री । जिह्व्याम् । भीं

जिरी । स्त्री । गुर इ० भींगर

जिरीका । स्त्री । इति च भाषा ॥

जिह्विः । स्त्री । वाद्यविशेषे ॥ यथा ।

घण्टा शङ्ख स्तथा भेरीसदृशौ भि

स्तिरेव च । पञ्चानां शस्यते वाद्यं

देवताराधनेषु चेति गूढार्थदीपिका ॥

जिह्विका । स्त्री । जिह्वीकायाम् । स्त्री

जोडः

र्याम् ॥ उदत्तनांशुके ॥ आसपक्ष

चौ ॥ विलेपनसमले ॥ स्वार्थेकम् ॥

जिह्वी । स्त्री । कीठविशेषे । भींगर

इति भाषाप्रसिद्धे । भिरिकायाम् ।

भीर्याम् ॥ आसपक्षि ॥ वर्ध्याम् ॥

उदत्तनांशुके ॥ स्वास्तीसमस्यमाने

॥ चित्तति । चित्तवैभित्ये । अच् ।

पृषोदरादित्वा अस्माजः । गौरादि

त्त्वान्ङीष् ॥

जिह्वीकण्टः । पुं । गृहकपोते ॥

जिह्वीका । स्त्री । जिह्वीकार्थेषु ॥

जीरका । स्त्री । जिह्व्याम् । भींगर

इति भाषा । भीतिरौति । इत्ये

। बाहुलकात् कक् ॥

जुयटः । पुं । अमकाखड्गमे । सन्ने ।

गुल्मे । भुण्ड इति भाषा ॥

जुमरिः । स्त्री । रगिणीविशेषे ॥ यथा ।

प्रायः शृङ्गार बंहुला माध्वीकसमुरा

सदुः । एकैव भुमरि लोके वर्णादि

नियमोज्झिता ॥ अतो लक्षणमेत

स्या नोदाहारि विशेषकम् । इदं हि

शालगं सूत्रं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम् ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जूषिः । स्त्री । जमुकभेदे ॥ दुष्टदेव

श्रुती ॥

जोडः । पुं । गुवाकवृक्षे ॥ इति भूरिप्र

बोद्धः ॥

<p>टङ्कना अः</p>	<p>टङ्कक इति हेमचन्द्रः ॥</p>
<p>अः । पुं । अकारे ॥ वलीवर्हे ॥ शुक्ले ॥ वाममतौ ॥ गायने ॥ घर्घरध्वनौ ॥ * ॥ * ॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडी चवालप्रधानेपनामतुलाराममिश्रा त्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना त- थाश्रीसङ्गकुलावधूतश्रीपरमहंसप- रिब्राजकाचार्यश्रीमहरिहरानन्दना- थभारतिशिष्येण ब्राह्मणवधूतश्रीसु- खानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ चवर्गः समाप्ति कृतः ॥ १ ॥</p>	<p>टगणः । पुं । चयोदशभेदभिन्नेषाम्णा- चिके । यथा । (५५५ शिवः १) (॥५५ शशिः २) (॥५५ दिनपतिः ३) (॥५५ सुरपतिः ४) (॥५५ शेषः ५) (॥५५। अहिः ६) (॥५५। सरोजम् ७) (॥५५। धाता ८) (॥५५ ॥ कलिः ९) (॥५५ ॥ चन्द्रः १०) (॥५५ ॥ भुवः ११) (॥५५ ॥ धर्मः १२) (॥५५ ॥ शालिकरः १३) इति षण्मात्रे चयोदशभेदाः ॥</p>
<p>तत् सत्</p>	<p>टगरः । पुं । टङ्कणचारे ॥ हेमचन्द्र- मणोचरे ॥ त्रि । केकराणे ॥ टङ्कः । पुं । कोपे ॥ असिकोशे ॥ खड्गे ॥ ग्रावदारणे । टाँकी इति भाषा ॥ चतु- र्माषकस्वरूपेमाने । चतुर्विंशतिर- क्तिकारूपे वा ॥ दर्पे ॥ घरौ ॥ राजाग्रे ॥ पुं । न । नीलकपित्थे ॥ खनिषे ॥ टङ्कने ॥ टङ्कयति । टकि- वन्धे । चुरादिः । अच् ॥ टम् इति शब्दङ् कायति वा । कै० आतो ऽनु- पेतिकः सुपीति वा ॥</p>
<p>टः</p>	<p>टङ्ककः । पुं । रजतमुद्रायाम् । रूप्या इति भाषा इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥ टङ्ककपतिः । पुं । रूप्याध्यक्षे ॥ टङ्ककशाला । स्त्री । रजतमुद्राग्रहे । ट- कशाल इति भाषा ॥ इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥</p>
<p>टङ्कदेशीयः । पुं । वास्तुकशके ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥</p>	<p>टङ्कनामानः । पुंभूति । देशविशेषे । वाहीकेषु ॥ वाहीकाटङ्कनामान-</p>

टङ्कनी

टङ्कटीकः । पुं । शिवे ॥ इतिभिकाण्ड
शेषः ॥

टङ्कणः । पुं । न । रसशोधने । मालती
तीरजे । लोहद्राविणि । सुहागाइति
प्रसिद्धे चारे ॥ टङ्कणं वक्रिकृ द्रुचं-
कफहृद्वातपित्तकृत् ॥ टङ्कयते ल्यु
ट् । पृषोदरादिः ॥

टङ्कनम् । न । टङ्कणे ॥

टङ्का । स्त्री । जङ्गायाम् । टांग इति
भाषा इतिमेदिनी ॥

टङ्कानकः । पुं । ब्रह्मदाहरणे ॥

टङ्कारः । पुं । विस्मये ॥ प्रसिद्धौ ॥ शि
ञ्जिनीध्वनौ ॥ टमितिशब्दं करोति
। कृ० अण् ॥

टङ्कारी । स्त्री । टेकारी इति गौड प्र
सिद्धे चपविशेषे ॥ टङ्कारी वातजि
त् तिक्ता स्नेहघ्नी दीपनी लघुः ।
शोथोदरव्यथाहन्त्री हिता पीठ वि
सर्पिणाम् ॥

टङ्गः । पुं । न । खनिषे ॥ खङ्गविशेषे
। असौ ॥ जङ्गायाम् । टांग इतिभाषा ॥

टङ्गणः । पुं । न । } टङ्गणे ॥ इति

टङ्गनः । पुं । न । } राजवत्सलभः ॥

टङ्गिनी । स्त्री । पाठायाम् । अम्बुछाया
म् । आकनादी इति गौडभाषा ॥

टङ्गनी । स्त्री । ज्येष्ठायाम् । छिम्क-
नी इतिविस्तृत्या इतिचभाषा ॥

टिण्डिशः

टट्टरी । स्त्री । अमृततास्थाने । मृषा

वादे । टरटर इति भाषा ॥ लम्पा

वाद्ये ॥ पटहवाद्ये ॥

टट्टुरः । पुं । भेरीरावे ॥

टलनम् । न । विस्तरे ॥

टवर्गः । पुं । टादिपञ्चवर्गेषु ॥

टवर्गीयः । पुं । टवर्गभवेवर्गे । वर्गात्ता
चेतिच्छः ॥

टा । स्त्री । पृथिव्याम् ॥

टाङ्कम् । न । मद्यप्रभेदे ॥

टाङ्करः । पुं । नागवीटे ॥

टारः । पुं । रङ्गे ॥ तुरङ्गे ॥ लङ्गे ॥

टिटिभः । पुं ।

टिटिभकः । पुं । } टिटिभे ॥

टिटिभः । पुं । टटीहरी इति भाषा
प्रसिद्धे कोयष्टिखगे । टीठि इति
गौड भाषा ॥ टिटि शब्दं भाषते
। टिटि शब्देन भाति वा । अन्ये
भ्योपीतिङः ॥ दानवविशेषे ॥

टिटिभकः । पुं । कोयष्टिके । टिटिभे
॥ स्वार्थे कन् ॥

टिण्डिका । स्त्री । अम्बुशरीषिका
याम् ॥

टिण्डिशः । पुं । डिण्डसी इतिटिण्डा इति
चभाषाप्रसिद्धे फलशाकविशेषे ।
मुनिनिर्मिते । रोमशफले । डि-
ण्डिशे ॥

ठगणः

टिप्पणी । स्त्री । टीकायाम् ॥

टीका । स्त्री । विषमपदव्याख्यायाम् ॥
वृत्तौ ॥ व्याख्यामात्रे ॥ टीक्यते ग-
म्यतेऽर्थानया । टीक्यगता । गुरोश्च
हलश्चत्यः । टाप् ॥

टुगुः । पुं । श्योनाकृष्टौ ॥ कृष्णख-
दिरष्टौ ॥ टुगुनि इति गौडप्रसि-
द्धे पक्षिविशेषे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥
त्रि । अल्पे ॥ टुगु इति कायति ।
कैः । आत इतिकः ॥

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

टेरः । त्रि । वक्रचक्षुषि । टेरेके ॥

टेरकः । त्रि । वल्लिरे । केकरे । वक्रच-
क्षुषि । भेंगा इति भेंडा इति च भाषा ॥

ठः

ठः । पुं । ठकारे ॥ मण्डले ॥ चन्द्रवि-
म्बे ॥ शून्ये ॥ लोकगोचरे ॥ महे-
श्वरे ॥ वृक्षज्ञे ॥ ठगणे ॥ पुं । न ।
अनुकरणशब्दे ॥

ठक्करः । पुं । विष्णुप्रतिमायाम् । ठक्क-
र इति भाषा ॥ द्विजोपाधि विशेषे ॥
यथा । नृसिंह ठक्करः ॥ बद्रपाल ठक्क-
र इति ॥

ठगणः । पुं । अष्टभेदभिन्ने पञ्चमाचि

उङ्गरी

के ॥ यथा (१५५ इन्द्रासनम् १) (५१५
शूरः २) (॥ ५५ चापः ३) (५५ । ही-
रः ४) (॥ ५ । शेखरम् ५) (५॥ कु-
सुमम् ६) [५॥ अहिगणः ७] ॥ ॥
पापगणः ८] इति ॥

ठठम् । अ । } अनुकरणशब्दे । ठ-
ठठम् । अ । } न् ठन् इति ठनम् ठ-
नम् इति च भाषा ॥ यथा । रामाभिषेके
मद्विह्वलायाः कक्षाच्युतो हेम-
घट स्तकण्याः । सोपानमारुह्य च
कारशब्दं ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥
इति महानाटकम् ॥

उः

उः । पुं । उकारे ॥ वाडवाग्नौ ॥ शिवे ॥
शब्दे ॥ चामे ॥ उगणे ॥

उगणः । पुं । पञ्चभेदभिन्ने चतुर्माविके
॥ यथा [५५ गजः १] [५५ रथः २]
[५५ तुरङ्गमः ३] [५५ पदातिः ४]
[॥ पत्तिः ५] इति ॥

उङ्गरः । पुं । डिङ्गरे ॥

उङ्गरी । स्त्री । गजदन्तफलायाम् । ही-
र्षीर्षीर्षाम् । ककडी इति तरा इति च
भाषा ॥

उल्लङ्घ

उल्लङ्घरी । स्त्री । उल्लङ्घरीफलम् ॥

उल्लङ्घः । पुं । उल्लङ्घरीतिख्याते मत्स्ये ॥

उल्लङ्घमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तं रक्तं

कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शु

क्रलो बलवर्द्धनः ॥

उमः । पुं । चाण्डाल्यां लेटाज्जाते डो

म इति प्रसिद्धे ऽन्यजे ॥

उमरः । पुं । अश्वत्थकलहे ॥ विप्रवे

धाकडलुमटनादौ । डाका इति धाडा

इति च भाषा ॥ परचक्रादिभये ॥ न ।

भीत्यापलायने । शृगालिकायाम् ॥

उम इति शब्दस्य रानम् । रा० । वा

हुल्लकात् घञर्थेकः ॥

उमरुः । पुं । वाद्यप्रभेदे । कापालिक

योगिवाद्य ॥ चमत्कारे ॥ उमिति

शब्द मियर्त्ति । मृगव्यादित्वादर्त्तेः

कुः । गणपाठादेवगुणः ॥

उधनम् । न । पुरुषस्त्वन्वाहो यानवि

शेषे । कर्णारिषे । चौडोल इति ख्या

ते ॥ डीयते ऽनेन । डीड् विहाय

सागतौ । ल्युट् ॥ नभोगतौ ॥

उल्लङ्घकम् । न । वंशादिरचिते पात्र विशे

षे । उगरा डाला छवडा छावी इ

ति भाषा ॥ त्रिशतञ्च षष्ठ्यधिकं उ

ल्लङ्घं वल्लुसंयुतम् । सभोज्यं सोपवी

तञ्च सोपचारं मनोहर मिति वल्लु

वैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

डामरः

डवित्यः । पुं । काष्ठमये मृगे ॥ डित्यः

काष्ठमयो हस्ती डवित्यस्तन्मये मृ

ग इति सुपद्व्याकरणोक्तेः ॥

डहुः । पुं । लकुचे । लिकुचे । वडह

ल इति प्रसिद्धे वृचे ॥ दहति तोह

ति वा । दहभस्मीकरणे । तुहिर

अर्दने वा । मृगव्यादिषु निपातितः ॥

डा । स्त्री । डाकिन्याम् ॥

डाकिनी । स्त्री । कालीगणविशेषे ॥

डाकानांसमूहे ॥ खलादिच्चादिनिः ॥

डाङ्गरी । स्त्री । उल्लङ्घरीफले ॥

डामरः । पुं । चमत्कारे ॥ शिवोक्त ष

ड्विधे शास्त्रविशेषे ॥ तेषां नामानि

श्लोकसङ्ख्याश्लोकावाराहीतन्त्रे ।

यथा । डामरः पड्विधोच्चेयः प्रथमो

योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत्

तथा पञ्चशतानि च । त्रिंशतिसह

स्राणि श्लोकानि चेहसङ्ख्यया ॥ १

॥ एकादशसहस्राणि सङ्ख्याताः-

शिवडामरे । श्लोकाः सप्तैव निश्चि

त्य ईश्वरैरेव भाषिताः ॥ २ ॥ ताव

च्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि

च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे क

थितानि च ॥ ३ ॥ नवश्लोकसहस्रा

णि नवश्लोकशतानि च । सारस्वते

तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः ॥

४ ॥ स्मरसङ्ख्या सहस्राणि श्लोकाः

डिण्डिमः

नां ब्रह्मडामरे । पञ्चोत्तरशताच्च
सङ्ख्यातानि शिवेन तु ॥ ५ ॥ षष्टिः
श्लोकसहस्राणि गान्धर्वडामरोत्त-
मे । श्लोकाश्च षष्टिसङ्ख्याता ब्रह्म-
णा व्यक्तयोनिते ॥ तथाहि । वा
गडामरः २३५३३ । शिवडामरः-
११००७ । दुर्गाडामरः ११५०३ । सा-
रस्वतडामरः ८८०५ । ब्रह्मडामरः
७१०५ । गन्धर्वडामरः ६००६० ॥
इति ॥ भूतडामरादयो ऽन्येऽपि सन्ति
। भूतानां डामरश्च मत्कारो ऽचेति नि-
बन्धकारः ॥ डमरे ॥

डाहलः । पुं । चैव । चैपुरेदेशे ॥

डाहुकः । पुं । दाह्य हृत्खगे ॥

डिक्करी । स्त्री । दिक्करीयाम् ॥

डिङ्गरः । पुं । डङ्गरे ॥ खेपे ॥ खले ॥

भूर्त्त ॥ सेवके ॥

डिण्डिभाण्डम् । न । वादिष्विशेषे ॥

पटहसदङ्गकरटाः समेता यत्र वाद्य-
न्ते तानि डिण्डिभाण्डा नीतिव्याख्या-
नात् ॥

डिण्डिमः । पुं । डौंडी इति ख्याते वा-
द्यभेदे ॥ यथा । श्लोकार्हेन च यत्-
प्रोक्तं तदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ॥ ब्रह्म-
सत्त्वं जगन्मिथ्येत्येष वेदान्तडिण्डि-

मः ॥ गजघण्टानादे ॥ यथा । मतिरेव

बला त्रयीयसी तदभावे करिणामि

डिम्बः

यं दशा । इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणो हस्तिपकाहतः कण्ठान् ॥ पा-

नीयामलके ॥ डिण्डि इति शब्द-

मिनोति प्रकाशयति । डुमिन् ० । डः ॥

डिण्डिरः । पुं । समुद्रफेने ॥

डिण्डिशः । पुं । डिंडसी ढेंढस टिण्डा

इत्यादि भाषाप्रसिद्धे मुनिनिर्मि-

ते । रोमशफले ॥ डिण्डिशो हृषि

कु ज्जेदी पित्तस्त्रेष्मापहः स्मृतः । सु

शीतो वातलो रुचो मूचलश्चाश्म

रीहरः ॥ * ॥ निशेषबीजं स्वतिवृ

त्तखण्डं सहिङ्गकं प्रोज्झितचण्डश-

ब्दम् । सेहेप्रतप्तं चलद्विदण्डं क

चिप्रदं डिण्डिशकं सपिण्डम् ॥

डिण्डीरः । पुं । अधिकफे । समुद्रफे-

ने ॥ डिण्डि इति शब्दम् ईरयति । ई

रगतौ कम्पने च । अच् अगवा ॥

डिण्डीरमोदकम् । न । गृञ्जने ॥

डित्यः । पुं । काष्ठमये गजे ॥ डित्यः

काष्ठमयो हस्ती डवित्यस्तन्मयो मृ

गइति सुपन्नव्याकरणोक्तोः ॥ विशेष

लक्षणयुक्ते पुरुषे ॥ यथा । श्यामरू

पोयुवाविद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।

सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्यइत्यभिधी-

यतइति कलापटीका ॥

डिमः । पुं । नाटकस्य रूपकविशेषे ॥

डिम्बः । पुं । भयध्वनौ ॥ अण्डे ॥ पु-

डीनम्

फुसे ॥ ग्रीहनि ॥ विप्रवे । डमरे ।
 अश्व कलहे ॥ सरखडे ॥ भये ॥
 डिम्बनम् । डिबिनेदे । घञ् ॥
 डिन्नाइवः । पुं । भूभृताग्रन्थे युटे ॥
 डिम्बिका । स्त्री । जलविम्बे ॥ शीघ्रक
 वृत्ते ॥ कामुकस्त्रियाम् ॥
 डिम्भः । वि । वालिम्बे । वैधेये ॥ बाले
 । शिष्यौ ॥ डिम्भयति । डिभिसङ्घा
 ते । सुरादिः । पचाद्यच् ॥ डिभ्य-
 ते वा घञ् ॥ अस्यरूपान्तरं डिम्बो
 पीतिविरूपकोषः ॥
 डिम्भकः । पुं । डिम्बे ॥ स्वार्थेकः ॥
 डिम्भचक्रम् । न । स्वरोदयोक्ते नरा
 णां शुभाशुभनिर्णायके चक्रं वि० ॥
 यथा । डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानु
 भादिविमस्तके । मुखे बीणि इयंस्त
 न्मे चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥ हृदिप
 च्च नाभिमुह्ये चैकैकं घट्चजानुनोः
 । चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतना
 त् फलम् ॥ शीर्षस्थे छेपलाभः स्यात्-
 वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । स्कन्धे धनी च
 बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥ पा
 णिभ्यां तत्करो लक्ष्मीर्हस्तपायुश्च
 नाभितः । गुह्ये कामोभ्रमे जान्वा-
 रत्पञ्जीवी च पादवोरिति स्वरोदयः ॥

डिम्भा । स्त्री । स्तनपायाम् ॥ टाप् ॥

डीनम् । न । पश्चिगतिप्रभेदे पतनमा

डुण्डुबः

चे ॥ कर्णपर्वणिविशेषोऽस्यष्टयः ॥
 आगमशास्त्रविशेषे यथा । डामरं
 डमरं डीनं श्रुतं कास्त्रीविद्यासैकम्
 । सप्तकोटि महाग्रन्था समवच्छादि
 निर्गताः ॥ इति मुण्डमासातन्वम् ॥
 डयनम् । डीङ् विद्यायसागतौ ।
 नपुंसके भावेक्तः । स्वादयश्चोदितः
 । ओदितश्चेति निष्ठातस्य नः ॥
 डीनडीनकम् । न । खगानांगतिक्रिया
 विशेषे ॥ तेषांपतनं निर्विशेषणङ्
 कुत्सितञ्च डीनडीनकपदवाच्यम् ॥
 डीनावडीनम् । न । पश्चिगांगतिविशे
 षे ॥ तत्तु एकस्यांगतौ गच्छन्तर-
 मिश्रणम् ॥ अधःकुत्सितगमनञ्च ॥
 डीयमानः । त्रि । आकाशं प्रच्युन्न-
 च्छति ॥
 डुण्डुः । पुं । डुण्डुभसर्पे ॥
 डुण्डुभः । पुं । राजिलेसर्पे ॥ डुण्डुव
 च्यनुकरणशब्दः । तम् भणति तेन
 भातीति वा । अन्येभ्योपीति डः ॥
 यदा । लक्ष्यते । ओलडित्छेपे ।
 घञ् । डलयोरेकत्वम् । उभति ।
 उभपूरणे । इगुपधेतिकः । डण्डश्चा
 सावुभश्च । पृषोदरादिः ॥ दिमुखो
 डुण्डुभः स्मृतः ॥
 डुण्डुलः । पुं । क्षुद्रोखूके । पिङ्गले । ह
 ह्राविणि ॥

डोमः

डुलिः । स्त्री । कमव्याम् ॥ डोलयति ।

डुलउत्क्षेपे । इगुपधादितिकिः ॥

डुलिका । स्त्री । खञ्जनाकृतिपक्षि-
विशेषे ॥

डुली । स्त्री । चिह्नीशके ॥

डोडिका । स्त्री । सुमुष्ण्याम् । करे

रुक्मा इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे ॥

डोडिकापुष्टिदा वृष्या रुक्मा वक्रि

प्रदा लघुः । हन्ति पित्तकफार्शंसि

कृमिगुल्मविषामयान् ॥ * ॥ वालं

डोडीफलं अविकलं स्विक्रमीषश्च

तोये स्नेहे हिङ्गुप्रणयिनिततो वे-

सवारेण सिद्धम् । गन्धं तन्मं कथित

तिहिते साधितं रामठेत खादन् खा

दन् निभृतममृतं निन्दितं भोक्तृभिः

कैः ॥ * ॥ सन्धूज्यशुष्कंतरणैः प्रता-

पात् प्रतप्तं माज्ये नवडोडिशाक-

म् । ससैन्धवं रामठदत्तवासं खाद-

न्वरो निन्दति व्यञ्जनानि ॥ डोडिका

वातला रुक्षा शीता गुर्वी विषाप-

हा । सुस्विन्ना रोक्वनी हृद्या अस्विन्ना

कण्ठकर्त्तरी ॥

डोडी । स्त्री । डोडिकायाम् ॥ चुप

विशेषे । जीवन्त्याम् । सुखालुका

याम् ॥

डोमः । पुं । स्वनाम्नाख्याते ऽसृष्ट्यजा

तौ ॥ यथा । चण्डालश्चैव डोमश्च

दुग्धिः

अनकस्य तन्मा इति । दध्नीरस्वैव

भण्डीरो भूषुण्डश्च दध्नाश्रमी ॥ द

यामुण्डी लिङ्गधारीसमायते यश

स्विनि । स्पृष्टा प्रमादतः क्षाप्त्वा गाय

त्यष्टशतं जपेदिति मत्स्मरुक्ततन्त्रे

३८ पटलः ॥

डोरम् । न ।

डोरकम् । न ।

हस्तादिवन्धनसूत्रे ॥

डोरडी । स्त्री । वृहण्याम् ॥ इति राज

निर्घण्टः ॥

ढः

ढः । पुं । ढकारे ॥ ढक्कायाम् ॥ शुनि ॥

श्वलाङ्गूले ॥ निर्गुणे ॥ ध्वनौ ॥ ढ

गणे ॥

ढक्का । स्त्री । यशःपटहे ॥ ढगितिका

यति । कैशब्दे । आतइतिकः ॥

ढक्कारी । स्त्री । तारिणीदेव्याम् ॥

ढगणः । पुं । भेदत्रयविशिष्टे त्रिमासि

के ॥ यथा । (१५ ध्वजः १) (५१ ता-

लः २) (॥ ताण्डवम् ३) इति ॥

ढालम् । न फलके ॥

ढाली । त्रि । चर्मिणि ॥

ढामरा । स्त्री । हंस्याम् ॥

दुग्धिः । पुं । श्रीगणेशविशेषे ॥ यथा ।

अन्वेषणे दुदिरयंप्रथितो स्तिधातुः

गणः

सर्वार्थदुहिततया भवदुहितनामा
। काशीप्रवेशमपिकोशभतेऽपदे
ही तोषं विना तव विनायक दुहित
राज ॥ इति काशीखण्डगणेशं प्रति
शिववाक्यम् ॥

ढोलः । पुं । स्वनाम्न. ख्य. ते वाचविशेषे ॥

गणः

गणः । पुं । गकारे ॥ बुद्धदेवताविशेषे ।
विन्दुदेवे ॥ भूषणे ॥ गुणवर्जिते ॥
पानीयनिखये ॥ निर्णये ॥ चाने ॥
गणः । पुं । प्रह्लोकस्थे समुद्रोपमो स-
रोविशेषे ॥

* ॥ * ॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडी
चवालप्रधानोपनामतुलाराममिश्रा
त्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना त-
याश्रीसङ्गुचकुलवधूतश्रीपरमहंस
परिव्राजकाचार्यश्रीमहेश्वरानन्द-
नाथभारतिमिश्रेण ब्राह्मवधूतश्री
सुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचि-
ते शब्दार्थचिन्तामणौ टवर्गः समा-
प्तः ॥ १ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

तक्रम्

तत् सत्

.....

तः

तः । पुं । तकारः ॥ चैरे ॥ अन्वते ॥
पुच्छे ॥ क्रोडे ॥ स्नेच्छे ॥ रत्ने ॥ सुग-
ते ॥ योधे ॥ गौरविश्रजितपुच्छे ॥
क्रोष्टुपुच्छे ॥ स्त्री । न । तरणे ॥ पु-
गये ॥ तटति । तटउच्छ्राये । डः ॥

तकिलः । त्रि । धूर्त्ते ॥

तकिला । स्त्री । औषधे ॥

तक्रम् । न । चतुर्थीशजलसंयुक्ते दधि-
नि । गोरसजे । दण्डाहते । काल-
सेये ॥ तत्पञ्चविधम् । यथा । ससर-
निर्जलं घोलं मयितन्त्वसरोदकम्-
। तक्रं पादजलं प्रोक्तं मुदन्विच्छादु-
वारिकम् ॥ छच्छिकासरहीनास्या-
दच्छाप्रचुरवारिका ॥ * ॥ तुर्यांशेन
जलेन संयुतमतिस्थूलं सदलं दधिप्रा-
यो माद्विषमंशुकेन विमले मृद्गाज-
ने गालयेत् । भृष्टं हि कृचजीरकञ्च
लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मितां पिष्ट्वा त-
त्रयिमिश्रयेद्भवतितत् तक्रं न कस्य-
प्रियम् ॥ अस्य गुणायथा । तक्रं रुचिक-
रं वक्रिदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये-
गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥
अपिच । तक्रं ग्राहि कषायान् स्वादु

तक्रम्

पाकरसं खद्युः । धीर्धोः णीपः । ह
 खं प्रीणनं वरतनश्रमम् ॥ ग्रहयया
 विमतरं पथं भवेत् सङ्ग्राहिणाववा
 त् ॥ * ॥ निष्कृत्वा दुविपाकिन्वा न
 चपित्तप्रकोपणीम् । कषायेऽपि ना
 शिक्वाऽपि स्यात्प्रमिकषणम् ॥ न
 तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्नतक्रदग्धाः
 प्रभवन्ति रोगाः । यथासुराणामस-
 तं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमा
 दुः ॥ समुद्रुतदृष्टतं पथं खद्युविशे
 षतः । स्तोकोद्धृतदृष्टं तस्माद्गुरु-
 ष्वं कषावहम् ॥ अनुद्धृतदृष्टं सा-
 न्द्रं गुरुपुष्टिकषणम् ॥ * ॥ वाते
 ऽलं शस्यते तक्रं शुष्कीसैव्यसंयुतम्
 । पित्ते स्थादुसिताभुक्तं सव्योपं स
 वितं कफे ॥ * ॥ हिङ्गुजीर्युतवोष्णं चै
 न्धमेनसुसंयुतम् । भवेदतीव्रवातघ्न
 नर्गोतीसारहृत् परम् ॥ सुवचं पुष्टि
 दं वल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्र
 कृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचिह्न
 कम् ॥ शीतकाले ऽदिमान्ये च तथा
 वातामयेषु च । अरुचौ स्तोतसारो
 धे तक्रं स्याद्विप्रमत्तम् ॥ तत्तु ह-
 स्तिगरच्छर्दिप्रसेकविघ्नमञ्जरान् ।
 पाण्डुमेदोयद्यर्थे मूत्रग्रहभग्न-
 रान् ॥ मेहं गुल्मं अतीसारं शूल-
 मीक्ष्णं हस्तकीः । शिपकोठधृत्या

तक्रमर्षि

धीन् कुष्ठजोयट्वाकृभीन् ॥ नैवत
 कं चित्ते दद्यान्मोणकाले न दुर्बले
 । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्त
 पैतिके ॥ * ॥ यान्युक्तानिदधीन्य
 ष्टौतद्रुपं तक्रमादिशेत् ॥ अत्रापि
 वसतक्रमुखाः । तक्रमार्मकषं कोष्ठे ह
 न्ति कण्ठे करोति च । पीनसन्वासका
 सादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥ तन्वति
 तक्रमे वा । तन्नुगता । स्फायितन्वी
 तिरक् । न्यङ्कादिः ॥
 तक्रकूर्चिका । खी । खाना इति नौड
 भाषाप्रसिद्धे दुग्धविकृतौ ॥ उष्ण-
 दुग्धे तक्रयोगाज्जाता स्यात् तक्र-
 कूर्चिका ॥ तक्रेण सह पक्वचिरे ॥
 तक्रेणपक्वं यत्चीरं सभवेत् तक्र
 कूर्चिकेति ॥
 तक्रपिण्डः । पुं । चीरविकृतौ ॥ दध्ना
 तक्रेणवा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
 द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स-
 उच्यते ॥
 तक्रमांसम् । न । मांसप्रकारविशेषे ॥
 यथा । पाकपात्रे दृष्टं दद्यात् हरिद्रा-
 हिङ्गुभर्जयेत् । छागादेः सकलकृत्वा
 ऽपिखडान्यष्टौ च भर्जयेत् ॥ सिद्धि
 दोग्यं जलं दद्यात् पक्वेन्दुदुर्लभं य-
 था । राजिकादिभ्यो तक्रं मांसकृत्वा
 निधारयेत् ॥ तक्रमांसकृत्वा मांसं स

तगरः •

सुखं वक्ष्यदहम् । कफम् पित्तं

किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तक्रवामनः । पुं । नारङ्गे ॥

तक्राटः । पुं । मन्यानदस्ये ॥ तक्रे अ

टति । अट० । अच् ॥

तक्षः । पुं । भरतात्मजे । तक्षशिक्षाधी

ये ॥ न । चित्रानक्षत्रे ॥

तक्षकः । पुं । पातालस्थानागान्तर्गत

नागराजविशेषे । कश्यपात्मजुर्गर्भे

जाते इन्द्रसखे ॥ बर्हिकौ । तक्षि ॥

दक्षविशेषे ॥ विश्वकर्मणि ॥ तक्षति

। तक्षूतनूकरणे । खुल् ॥

तक्षवम् । न । कुशकरणे । तक्षू० ।

खुट् ॥

तक्षी । स्त्री । वास्याम् । बह्वृचा इति

भाषा ॥ गौरादिः ॥

तक्षा । पुं । त्वष्टरि । बर्हिकौ ॥ काष्ठं त

क्षोति तक्षति वा । तक्षू० । कनिन्

युष्टिषि तक्षीति कनिन् ॥

तक्षशिक्षा । स्त्री । देशविशेषे ॥ नगरी

विशेषे । सिन्धुदेशे भरतात्मजस्त त

क्षराजधान्याम् ॥

तगवः । पुं । अन्तः(५५)क्षवी ॥ तसंच

कोगवः ॥

तगरः । पुं । चांदनी इति देशभाषा

इतिहे पुष्पवृक्षविशेषे । सितपुष्पे

बहुच्छदे । कावपर्थे । टगर इति-

तटस्थः

गौरभाषा ॥ मदनवृक्षे ॥ न । न-

न्यावर्त्तवृक्षे । पिच्छतगर इति कोट्ट

वभाषा । तगरमूख इति गौरभाषा

॥ तन्मूखे तत्पुष्पे च ॥ तगरव्य-

मुष्णं स्वादु सिग्धं लघु स्मृतम् ।

विषाऽपस्मारमूर्तुक्षिरोगदोषव-

यापकम् ॥ आहुस्त्वृक्षे ॥

तगरपादिकम् । न । तगरे । नन्या-

वर्त्ते ॥

तगरपादी । स्त्री । मते । तगरे ॥

तङ्गः । पुं । दुःखेन जीवने ॥

तङ्गनम् । न । दुःखेन जीवने ॥ तकि०

। ल्युट् ॥

तङ्गः । पुं । जनपदविशेषे ॥

तङ्गवः । पुं । मीवृक्षविशेषे ॥

तच्छीलः । चि । तत्स्वभावे ॥ यः स्व

भावतः फलनिरपेक्षस्तत्रप्रवर्त्तते स

तच्छीलः ॥

तज्जः । चि । सांष्ट्टिकार्थे ॥ तज्जाते ॥

तज्जः । चि । तदभिज्ञे ॥ तत् जानाति

। इगुपधेतिकः ॥

तज्वी । स्त्री । विष्णुपत्न्याम् ॥

तटः । चि । प्रतीरे । कूले । रोधसि-

तटति । तटउच्छ्राये । अच् ॥

न । क्षेपे ॥

तटस्थः । चि । तीरस्थे ॥ तटे तिष्ठति ।

छा० । कः ॥ न । तद्विज्ञप्तेति त

तडागः

शोधकत्वमिति संख्यव्यवहिते स्वक
पेतरखचये ॥ स्वकृपा ऽनन्वयित्वे
सति विशेषखानरं संख्येतरव्यावर्त
ककृपे खचये ॥

तटाकः । पुं । तडागे । पद्माकरे ॥ त
टमकति । अककुटिलायांगतौ । क
र्मययम् ॥

तटागः । पुं । तडागे ॥ तटमगति । अ
गकुटिलायांगतौ । कर्मययम् ॥

तटिनी । स्त्री । नद्याम् ॥ तटमस्यस्याः
। अतरनिठनावितीनिः । पुष्करादि
म्बोदेमेरति रनिर्वा । अन्वेभ्यरति
ङीप् ॥

तटी । स्त्री । तीरे । कूले ॥ तटति ।
तट् । अच् । जातिज्ञान् ङीप् ॥

तडाकः । पुं । तडागे ॥ तड्यते । तड
आघाते । पिनाकादयश्चेतिसाधुः ॥

तडागः । पुं । अलाधारविशेषे । पद्मा
करे ॥ प्रमत्तभूमिभागस्थो बहुसं
वत्सरोधितः । अलाग्रय स्तडागः
स्त्रादिस्त्राहुः शस्त्रकोविदाः ॥ * ॥
पञ्चशतधनुः परिमिते अलाग्रये ॥
यथा । चतुर्विंशद्गुलोदसो धनुस्त
चतुश्चरः । शतधन्वन्तरश्चैव तावत्
पुष्करिणीभूमा । एतत् पञ्चगुणः प्रो
क्तस्तडागरतिनिर्वाचः ॥ इति नव-
वर्षमानधृतोवशिष्टः ॥ वन्द्यकूटके ॥

तड्यते

तड्यते । तड् । आघाते । तडागाद
यश्चेति निपातितः ॥

तडाघातः । पुं । ऊर्ध्वीकृत्यवस्ति शु
ष्ठाघाते ॥ यथा । उच्चैः करिकराद्ये
पेतडाघातं विदुर्मुधाः इति ॥

तडित् । स्त्री । विद्युति ॥ ताडयत्यध
म् । तड् । ताडैर्बिम्बकुचेतीति प्र-
त्ययः ॥ अन्निके ॥

तडिचान् । पुं । वारिदे । मेघे ॥ तडि
तः सन्वस्मिन् । मतुप् ॥ मुख्यके ॥

तड्यकः । पुं । न । खञ्जने ॥ फेने ॥
समः समाववाचि । समस्तपद्मात
के ॥ गृहदाबन्धि ॥ तड्यन्धे ॥ चि ।
माधावङ्गुले ॥ तड्यते । तडिताडने
। खलुप् ॥ उपघातके ॥

तड्युः । पुं । शिवशारपात्रविशेषे ॥

तड्युरीणः । पुं । कीटमात्रे ॥ न । त-
ड्युलोदके ॥ वि । वर्वरे ॥ इति हे
मचन्द्रः ॥

तड्युलः । पुं । धान्यादिनिकरे । धान्या
दिसारे । चाउररतिर्चावल इति चभा
षा ॥ तड्युलो मेघजन्तुः सनवस्व
तिदुर्ज्वरः ॥ ताड्यते । तडआघाते
। सानसिर्वर्षसिपर्षसितड्युल्लङ्घने-
त्यादिना निपातनादुल्लङ्घ प्रत्यये
नुमागमस्य ॥ यथा । त्रियन्तेऽनुच्यन्ते
तन्वन्ते ताड्यन्ते वा इति तड्युल्लः ।

तत्तुल्ये ।

वृक्षलुटितमितादिभ्यः उत्तमं तण्ड-
शदेशः ॥ विडङ्गे ॥ अल्पमारिषे ॥
तण्डुलकपराद्याः । स्त्री । नवविषदिभ्या
न्तर्गतदिव्यविशेषे ॥

तण्डुलाः । स्त्री । महासमङ्गायाम् ॥
विडङ्गे ॥

तण्डुलान्मु । न । ओष्ठान्मुनिः । तण्डुलो
दके ॥

तण्डुलिकाश्रमः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

तण्डुली । स्त्री । नवविषदिभ्या
॥ शशाण्डस्याम् ॥ तण्डुलीयशाके ॥

तण्डुलीकः । पुं । अल्पमारिषे ॥

तण्डुलीयः । पुं । मेघनादे । अल्पमा
रिषे । बहुवीर्ये । सुशाके । वीणा-

इतिभाषा ॥ तण्डुलीयो खघुः
शीतो रुचः पित्तकफासृजित् । ख

ष्टमूषमन्त्रो ह्यथो दीपनो विषहार
कः ॥ तण्डुलायहितः । विभाषाह

विरपूपादिभ्य इति छः ॥ विडङ्गत
रौ ॥ ताप्ये ॥

तण्डुलीयकः । पुं । तण्डुलीयशाके ॥
विडङ्गे ॥ स्वार्थेकन् ॥

तण्डुलीबिका । स्त्री ।

तण्डुलुः । पुं ।

तण्डुलेयः । पुं ।

तण्डुलेरः । पुं ।

तण्डुलेभ्यम् । न । तण्डुलान्मुनिः ॥

ततः

तण्डुलोदकम् । न । तण्डुलान्मुनिः ॥

यथा । तण्डुलमुखां इत्या पण्यक-

ण्डुलतण्डुलात् । भाषयित्वा ततो

देयं तण्डुलोदककर्मणीति वैश्वकप

रिभाषा ॥

तण्डुलीयः । पुं । मेघनादे ॥ तण्डुलस
मूहे ॥

तण्डुल्यः । पुं । तण्डुलीयशाके ॥ तण्डु
लायहितः । विभाषाह विरपूपादि-
भ्य इति पचेयत् ॥

तण्डुलीयः । पुं । कीटनाये ॥ न । तण्डु
लोदके ॥ वि । वर्धरे ॥ इति मेदि-
निकरः ॥

तत् । अ । हेतौ ॥ तमेति । तनुवि-
स्तारे । क्षिप् । गमादीनां काविष्य
नुनासिकलोपे तुक् ॥

ततम् । न । वीणादिभाषे ॥ पुं । वा-
यौ ॥ वि । व्याप्ते ॥ विसृते । छ्यैत् ॥

तन्यते । तनु० । तनिसृङ्भ्यां क्तिच्चे
ति तनोतेस्तम् ॥ तन्यते स्म-वा । त

नु० । क्तः । अनुदात्तोपदेशेति न-
लोपः ॥

ततयवी । स्त्री । कदलीद्वये ॥

ततयः । वि । बहुषु मथो एकस्मिन् ॥

ततयः । वि । बहुषु मथो एकस्मिन् ॥

ततयत् । वि । विसृष्ट्युक्ते ॥

ततयः । अ । आदेशः ॥ अस्मिन् ॥ आन

तत्त्वम्

कर्त्तव्यं ॥ कर्त्तव्यं ॥ हेतौ ॥ पञ्चम्य
र्थे ॥ तस्मात् । पञ्चम्यास्तसिन् ।
त्यदाद्यत्त्वम् ॥

तत्त्वः । त्रि । ततोभवे ॥ तत्त्वसम्बन्धि
नि ॥ अथवात् त्वत् ॥

तत्त्वः । त्रि । श्रेण्याम् ॥

तत्त्वः । पुं । तदात्वे । वर्त्तमानका
ले ॥ सचासौ कालश्च ॥

तत्त्वः । त्रि । प्रत्युत्पन्नमती । उ
पस्थितवृद्धौ ॥ तत्त्वलेधीर्यस्य ॥

तत्त्वः । त्रि । कर्मकारे । वेतनं वि
नाकर्मकारके ॥

तत्त्वः । पुं । सद्योर्थे ॥ सचासौ च
णश्च । सएवचणो वा ॥

तत्त्वम् । न । याथार्थ्ये । स्वरूपे । अना
रोपितस्वरूपे ॥ परमात्मनि । ब्रह्म-
णि ॥ ब्रह्मभावे ॥ तदितिसर्वनाम स

र्वं ब्रह्म तस्यनाम तदिति । तद्वा
व तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तत्त्वमिति

पूज्यपादानां व्याख्यानम् ॥ आदि
मथावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो
भवनघेत्युपदेशः ॥ अवाहुर्गोडपा

दाचार्याः । तत्त्वमाध्यत्मिकं दृष्ट्वा
तत्त्वं दृष्ट्वा तुवाह्यतः । तत्त्वोभूत

स्तद्वारामस्तत्त्वाद् प्रच्युतोभवेदिति
॥ तत्त्वं चागमसंसिद्धं मिथ्या हर्षेद

तत्त्वज्ञा

वादिनः ॥ विलम्बितवृत्त्ये ॥ तननं
तत् । तनुः । किप् । अन्येषामपीतिवः

। त्वत्त्युत्पल्लवगङ्गीतवाद्ययोः ॥
वाद्यप्रभेदे ॥ चेतसि ॥ वस्तुनि ॥ अ

दयज्ञाने ॥ पारमार्थिके । धर्मस्वरू
पे ॥ मूलप्रकृत्यादिचतुर्विंशतिषु ॥

मूलप्रकृतिरविकृति र्महदाद्याः प्रकृ
तिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तुविका

रो न प्रकृति र्म विकृतिः पुरुषः ॥ त
त्त्वभावः । त्वः ॥ * ॥ वेदान्ता बहुतर्क

कर्कशमतिग्रस्ताः परमायया भाट्टाः
कर्मकलाकुला हतधियो द्वैतेहि वै-

शेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादक
ल्ला स्ते तत्त्वतो वञ्चिता तस्मात्

सिद्धमतं स्वभावकमयधीरः परसंश्र
येत् ॥ सत्त्वरजस्तमसु ॥ तत्त्वन्तु ना

नामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । विस्तर
भिया तन्न सङ्गृहीतम् ॥ * ॥ सर्वस्मिन्

दृश्येवाध्यमानेऽपि तद्वाधाधिष्ठानत्वे
न स्वयमवाध्यमान मनारोपितं स्व

रूपं तत्त्वमिति विवरणकाराः । अस्यप
र्यायाः अमृतं सत्त्वं परमार्थं सतत्त्व

मिच्येते एकार्थवाचिनः परमार्थ
तो ब्रह्मणोवाचकाः शब्दादिति भाष्य

काराः ॥

तत्त्वज्ञानम् । न । ब्रह्मज्ञाने ॥ कुर्वेर्मु
णविशेषे ॥ यथा । प्रमासुप्रमेयसंशय

तत्त्वभा

प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनि
र्णयवादजल्पवितण्णाहेत्वाभासच्छ-
लजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञा-
नान्निश्चयेसाधिगमः । इति गीतमः ॥
अनारोपितवस्तुप्रत्यये ॥ इदं सर्वं दै-
तजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनिमा-
ययाकल्पितत्त्वान्मृषैव आत्मैवैकः
परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाऽद्वयो ह
मस्मीति परिज्ञाने ॥ तत्त्वज्ञानम् ॥

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । न । तत्त्वज्ञाना-
र्थस्य लोचने ॥ तत्त्वज्ञानस्याहम्ब्रह्मा-
स्मीतिसाक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्य क-
रणकस्यामानित्वादिसर्वसाधनप-
रिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्या-
तत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिर्त्तिरु-
पः परमानन्दावाप्तिरुपश्च ज्ञेयः-
तस्य दर्शनम् आलोचनम् । तत्त्वज्ञा-
नफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः-
स्यात् ॥

तत्त्वतः । अ । यथावदर्थे ॥

तत्त्वदर्शी । वि । वस्तुयाथात्म्यदर्शनशी-
ले ब्रह्मविदि कृतसाक्षात्कारे ॥ त-
त्त्ववस्तुनेयाथात्म्यम् तद्द्रष्टुं शीलं य-
स्य । गिनिः ॥

तत्त्वभावः । पुं । नेतिनेतीत्यादिश्रुति-
निर्दिष्टे विदिताविदिताभ्यामन्यस्मि-
न्नवयवस्वभावे ॥

तत्परः

तत्त्वविचारः । पुं । भूतार्थचिन्तायाम् ॥

तत्त्ववित्-द्वि । वि । स्वरूपविदि । याथात्म्य-
विदि । ब्रह्मविदि ॥ शैवे ॥ शैवो हि
आत्मविद्याशिवा इति सञ्ज्ञेयतत्त्वी-
णितत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्त्तकानी-
ति मन्यते ॥ तत्त्वस्वरूपसकलसंसा-
रधर्मविलक्षणसच्चित्सुखरूपब्रह्मा ह
मस्मीति वेत्ति जानातीति तत्त्ववित् ॥

तत्पत्नी । स्त्री । हिङ्गुतरूपव्याम् ॥

तत्पदलक्ष्यार्थः । वि । अज्ञानादिसम-
ष्ट्युपाधुपहितधारभूतेऽनुपहित-
चैतन्ये । चिदेकरसरूपिणि ॥

तत्पदवाच्यः । वि । तत्पदाभिधे ॥

तत्पदवाच्यार्थः । वि । अज्ञानादिसम-
ष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशि-
ष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चै-
तत्त्वयं तत्तयः पिण्डवदेकत्वेनावभा-
समानं तत्पदवाच्यार्थो भवतीति त्वु-
त्पादितेर्थे ॥

तत्पदाभिधः । वि । तत्पदवाच्ये ॥ मा-
योपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्ष-
णः । पारोक्ष्यशब्दः सत्याद्यात्मक-
स्तत्पदाभिधश्चाहुः ॥

तत्पदार्थः । पुं । जगत्कारणे परमात्म-
नि ॥ यज्जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः
स उच्यते ॥ तद्विहितपदस्य अर्थः ॥

तत्परः । वि । तन्नते ॥ आसक्ते ॥ तत्

तथाग

परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते वा । पृ
 पालनपूरणयोः । ऋदोरप् ॥
 तत्परायणः । चि । तदासक्ते ॥
 तत्पुरुषः । पुं । प्रायउत्तरपदार्थप्रधाने
 समासविशेषे ॥ सच चेधा । व्यधिकर
 णपदः समानाधिकरणपदः सङ्ख्या
 पूर्वपदश्चेति ॥
 तत्फलः । पुं । कुवलये ॥ कुष्ठास्थौष
 धौ ॥ चोरनामसुगन्धिद्रव्ये ॥
 तत्र । अ । तस्मिन् । सप्तम्यर्थे ॥ सप्त
 म्याखुल् ॥ तस्यामवस्थायाम् ॥
 तत्रत्यः । चि । तत्रभवे ॥ अय्ययात्-
 त्यप् ॥
 तत्रभवान् । चि । स्वाय्ये । पूज्ये ॥ इत
 राभ्योपिदृश्यन्त इतिप्राग्दीव्यतीयः
 प्रथमार्थेत्वल् । सुसुपेति समासः ॥
 तथा । अ । साम्ये ॥ अभ्युपगमे ॥ पृष्ट
 प्रतिवाक्ये ॥ समुच्चये ॥ निश्चये ॥
 तेन प्रकारेण । प्रकारवचनेयाल् ।
 विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वम् ॥
 तथागतः । पुं । बहुमुनौ । सुगते ॥ त
 था सत्त्यगतं ज्ञानं यस्य यथापुनरावृ
 त्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गत
 इति तथागतः । सुसुपेति समासः ।
 तथाच सुगतिसाधकतास्योक्ता भव-
 ति । तदुक्तवैद्वागमे । यथागता
 स्ते मुनयः शिवांगतिं तथागतः सो

तदन्य

पि ततस्तथागतइति ॥ चि । प्रक्रान्त
 गतिशालिनि ॥ तथाभूते ॥
 तथाच । अ । पूर्वोक्तार्थदृढीकरणे ॥
 तथाहि । अ । निदर्शने ॥ प्रसिद्धमेवे
 त्यर्थे ॥ तथाच हिच ॥
 तथैव । अ । तद्वदेवेत्यर्थे ॥
 तथ्यम् । न । सत्ये । ऋते ॥ चि । त
 दिति ॥ तथा साधुः । तत्रसाधुरिति-
 यत् ॥
 सः । चि । पूर्वोक्ते । बुद्धिस्थस्य परामर्श
 । सोऽ इतिभाषा ॥ तद्देशकालाव
 स्थादौ दृष्टः स इति कथ्यते ॥ विप्र
 कृष्टविषये ॥ स्त्री । सा ॥ न । तत्
 तद् । सत्त्यज्ञानादिलक्षणचित्तस्य
 तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो-
 नास्ति ॥ यथा । तदित्यनभिसन्धा
 य फलं यत्ततपः क्रियाः । दानक्रिया
 श्वविविधाः क्रियन्तेमेवाकाङ्क्षिभि-
 रिति ॥ तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य
 अनभिसन्धाय च कर्मणः फलमित्यर्थः
 ॥ तनेति । तनु० । त्यजितनियजि
 म्यो डिदित्यदिः ॥
 तदनन्यत्वम् । न । तदभिन्नत्वे ॥ त-
 स्मात् अनन्यत्वं नाम पृथक्सत्तारा
 हित्यम् ॥
 तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गः । पुं । दोषवि-
 शेषे ॥ यथा । धूमे यदि वक्रित्यभि

तद्गुणः

चारी स्यात्बहिर्जन्यो न स्यादि-
त्यादिः ॥

तदर्थ्यणम् । न । वस्तुनः प्रत्यर्थणे । प्रति
दाने । स्वामिने निवेपार्पण ॥ त-
स्य अर्थणम् ॥

तदा । अ । तस्मिन् काले ॥ तदोदाच
॥ सर्वैकान्येति वा दा ॥

तदात्मा । पुं । तत्स्वरूपे ॥ तस्यात्मा ॥
तदात्वम् । न । वर्त्तमानकाले ॥ त-
देत्यस्यभावः । तस्यभावस्त्वतलौ ॥
तदादिः । त्रि । तदाप्रभृतौ ॥ सकालः
आदिर्यस्य यस्मिन्वा ॥

तदानीम् । अ । तस्मिन्काले । तदार्थे
॥ तदोदाच । दानीच्च ॥

तदामुखम् । न । आरम्भे ॥

तदेषः । त्रि । सहेक्याप्रत्यक्षमेवे-
त्यर्थे ॥

तद्गतः । त्रि । तत्परे ॥

तद्गतमानसः । त्रि । एकाग्रचित्ततये-
ष्टगतान्तःकरणे ॥

तद्गुणः । पुं । काव्यालङ्कारप्रभेदे ॥

स्वमुत्पद्य गुणं योगादित्युज्ज्वल
गुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भ-
गवत्तेसतु तद्गुणः ॥ वस्तुतिरस्कृत
निजरूपं केनापिसमीपगतेन प्रगुणत-
या स्वगुणमप्यदो परक्तं तत्प्रतिभा-
समेव गत् समासादयति स तद्गुणः ॥

तद्बुद्धिः

। तस्याऽप्रकृतस्य गुणोऽवाप्सीति ।

उदाहरणम् । विभिन्नवर्णा गरुडा
ग्रजेन सूर्यस्य रथाः परितः स्फुर-
न्त्या । रत्नैः पुनर्यत्ररुचा रुचं स्वा-
मानन्यरे वंशकरीरनीलैः ॥ अत्र
रवितुंगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपे-
क्षया च हरिन्मणीनां प्रगल्भवर्णता ॥

तद्ग्रहः । त्रि । तदभिनिवेशे ॥ तस्मिन्
ग्रहस्तद्ग्रहः ॥

तद्दिनम् । अ । दिनमध्ये ॥ प्रतिदिने
इति हेमचन्द्रः ॥ न । पूर्वोक्तदिने ॥

तदुनः । त्रि । कृपणे ॥ इति हेमः

तदुर्मा । पुं । विनापिशीलेन स्वधर्मो-
यमिति यः प्रवर्त्तते स तदुर्मा ॥

तद्वितः । पुं । वृत्तिविशेषे । तद्विताइ-
त्यधिकारविहितप्रत्ययेषु ॥ तेचद्वि-
विधाः । प्रकृत्यर्थभिन्नार्थाः स्वार्थिका-
श्च ॥ तेभ्यः प्रयोगेभ्योहितः ॥

तद्वत् । त्रि । पूर्वोक्तवति ॥ सयथास्ति
। मतुप् ॥ तत्सदृशे ॥ तेन तुल्ये ॥
तुल्यार्थे वतिः ॥

तद्वत्ता । स्त्री । वाणविशेषे ॥ इति हेम-
चन्द्रः ॥

तद्बुद्धिः । स्त्री । परमात्मसाक्षात्कार-
पराधीषुद्धौ ॥ त्रि । सर्वदा निर्वीज-
समाधिभाजिकृतसाक्षात्कारे ॥ त-
स्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे

तनुक	तनुर
सच्चिदानन्दघने एव बाह्यसर्वावष	यावादिषु पाठान् कन् ॥
यपरिस्थानेन साधनपरिपाकात्-	तनुचीरः । पुं । आघ्रातके ॥
पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः सा	तनुच्छदः । पुं । वर्मणि ॥ तनुष्काद्य
चात्कारलक्षणायास्तथा ॥	ते ऽनेन । छदः । पुंसिसंज्ञायामि
तनयः । वि । पुत्रे ॥ तनोति कुलम्	तिघः ॥
तन्यते वा । तनु० वल्लिमलितनि	तनुच्छायः । पुं । जालवर्षुरकटच्छे ॥
म्यःकयन् ॥	॥ स्त्री । न । शरीरच्छायायाम् ॥
तनया । स्त्री । दुहितरि । पुत्र्याम् ॥	तनोष्काया । विभाषामेनेति वाक्की
टाप् ॥ चक्रकुल्यायां लतायाम् ॥	वत्त्वम् ॥
दृप्तकुमार्याम् ॥	तनुजः । पुं । पुत्रे ॥ तनोर्जातः । उः ॥
तनिका । स्त्री । तनी इति भाषाप्रसि	तनुजा । स्त्री । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥
द्धे वन्धनरज्जौ ॥ यथा । वितानत	तनुत्वम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं
निका ॥	चायते । चैङ् ॥ आतीनुपेतिकः ॥
तनिमा । पुं । तनुत्वे । तानवे ॥ तनो	तनुवाणम् । न । कवचे । तनुचे ॥ शरी
र्भावः । पृथ्वादिच्चात् इमनिष् ॥	ररक्षणे ॥
तनिष्ठः । चि । चुद्धे ॥ अयमेषा मतिश्च	तनुस्वचा । स्त्री । चुद्राग्निमन्ये ॥
येनतनुः । अतिशयने इष्ठन् ॥	तनुपत्रः । पुं । इक्षुदीष्टे ॥
तनीयान् । वि । अल्पे ॥ अयमनयोर	तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ तनो
तिशयेन तनुः । द्विवचनविभज्येती	र्भस्त्रेव ॥ तन्वराचर्मप्रसेविकायाम्
यसुन् ॥	। छोटी भाथी इति छोटीमसक
तनुः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ त्वचि ॥	इतिच भाषा ॥
स्त्रियाम् ॥ तन्थाम् ॥ बोतो गुणवच	तनुभृत् । पुं । जीवे ॥
नादिति पाञ्चिकोऽङ्गीषभावः ॥ चि ।	तनुमध्या । स्त्री । गायत्रीछन्दः प्रभेदे ॥
अल्पे ॥ विरले ॥ कृशे ॥ तनोति	त्यौचेत्तनुमध्या । य० मूर्त्तिर्मुंरश्
तन्यतेषा । तनु० भृशशीत्युः ॥	चो रत्न्यद्भुतरूपा । आस्तां ममचि
लये ॥	स्ते निश्च्यं तनुमध्या ॥
तनुकम् । न । सूत्रे ॥ तनुसूत्र इति	तनुरसः । पुं । घर्मे । स्वेदजले ॥ अल्प

तनूजा	तन्तुकी
रसे ॥ चि । तद्विशिष्टे ॥	तनूनपम् । न । आञ्जे । दृते ॥ तन्वा
तनुरुट् । न । रोमणि ॥	जनकृशं पाति । पा० । कः ॥
तनुरुहम् । न । तनुरुहे ॥ चि । तनौ	तनूनपात् । पुं । अञ्जौ । पावके ॥ तनू
रुढे ॥	शरीरं न पातयति । नभ्राक्षपादि
तनुवातः । पुं । नरकविशेषे ॥	तिनिपातितः । तनूनपातौ । तनून
तनुवारम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ त	पातः ॥ तनूस्वस्वरूपं न पाति नरक्ष
नुं ह्योति आहोति आच्छादयति	ति । आशुविनाशित्वात् इति तनून
। वृष्ण० । कर्मण्ययम् ॥	पाच्छवन्तः । उगिद्वामितिनुमि त
तनुवीजः । पुं । राजवदरे ॥	नूनपाम् तनूनपातौ तनूनपाक्त इ
तनुव्रणः । पुं । वल्मीकरोगे ॥	तिवा ॥ तन्वा जनकृशं पाति । तनू
तनुः । न । शरीरे ॥ तनोति तन्यते	नपं दृतादि तत् अस्ति । अदो ऽन
वा । तनु० । अर्त्तिपृथपियजितनिध	न इतिविट् । तनूनपात् तनूनपा-
नितपिभ्योनिदिष्युसिप्रत्ययः । तनु	दै तनूनपादइतिवा ॥ चिपके ॥
षी तनूषि ॥	तनूरुहम् । न । रोमणि ॥ पक्षिपक्षे ।
तनुसञ्चारिणी । स्त्री । वाहिकायाम् ॥	पक्षे ॥ पुषे ॥ तन्वा रोहति । ब-
तनुसरः । स्वेदे ॥ तनोःसरति । सू० ।	ह० । इगुपधेतिकः । मू०कोषः ॥
अष् ॥	तनूरुहः । पुं । पायौ । गुदे ॥
तनूः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ तनो	तन्तिः । स्त्री । प्रसारितरज्ज्वाम् ॥ दा
ति तन्यते वा । तनु० । भृशशीघ्रः	मन्याम् ॥
। प्राणिजातेरित्युक् ॥ कृषिचमित	तन्तुः । पुं । सूत्रे ॥ ग्राहे ॥ अपत्ये ॥
निधनीत्यूर्वा ॥	सन्ततौ ॥ तनोति तन्यते वा । त-
तनूकृतः । चि । तष्टे । सूक्ष्मीकृते ॥	नु० । सितनीतितनु ॥
अतनुस्तनुरकारि । कृञः क्तः ॥	तन्तुकाष्ठम् । न । तूल्याम् । तांसका
तनूजः । पुं । पुषे ॥ चि । शरीरजे ॥	काठ इति भाषा ॥
तन्वाःजातः । पञ्चम्यामितिङः ।	तन्तुकी । स्त्री । नाय्याम् ॥
तनूजनिः । पुं । पुषे ॥ तन्वाःजनिर्यस्य ॥	तन्तुकीटः । पुं । कोषकारे । गुटिपोका
तनूजा । स्त्री । पुष्पिकायाम् ॥ टाप् ॥	इतिगौड भाषा । रेसमकाकीडा

तन्त्रम्

इति भाषा ॥

तन्तुगः । पुं । ग्राहे । हाँगर इति गौ-
डभाषा ॥

तन्तुनागः । पुं । ग्राहे ॥

तन्तुनाभः । पुं । लूतायाम् ॥

तन्तुनिर्घासः । पुं । ताण्ड्ये ॥

तन्तुवर्ष । न । परमेश्वरोपवीतदानति
चौ । आवण्यां पूर्णिमायाम् ॥

तन्तुभः । पुं । सर्षपे ॥ तन्तुना भाति ।

भा० । सुपीतिकः ॥ वत्से ॥

तन्तुरम् । न ।

तन्तुलम् । न ।

मृणाले ॥

तन्तुली । स्त्री । सितापाके । चासनी
इति भाषा ॥

तन्तुवापः । पुं । तन्त्रवाये । कुबिन्दे ॥

तन्तुम् वपति । टुवप्० । कर्मगुणम् ॥

तन्तुवायः । पुं । लूतायाम् ॥ तन्तुम् व

यति । वेङ्० । आबामश्चेत्यम् ॥ त

न्त्रवाये । कुबिन्दे । कोली इति तर्ती

इति भाषा ॥

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदल्याम् ॥

तन्तुशाला । स्त्री । गर्तिकायाम् । त-

न्तुववनगृहे ॥ तन्तूनां शाखा ॥

तन्तुसन्ततम् । न । ऊते । स्यूते । वृत्ता

कपडा इति भाषा ॥

तन्तुसारः । पुं । गुवाकृष्टे ॥

तन्त्रम् । न । कटुम्वृष्टे ॥ सिद्धान्ते ॥

तन्त्रम्

उत्तमौषधे ॥ प्रधाने ॥ तन्तुवाये ॥

परिच्छदे ॥ हेतौ ॥ उभयार्थ प्रयो

जके । उभयोद्देशेन सकृत्प्रवृत्तौ ॥

इतिकर्तव्यतायाम् ॥ रात्रे ॥ परच्छ

न्दे ॥ करणे ॥ व्यर्थसाधके ॥ तन्तौ ॥

स्वराष्ट्रचिन्तायाम् ॥ परिजने ॥ वाप

साधने । तन्तुवायशलाकायाम् ॥ त

न्वन्ते तन्तवो ऽस्मिन् । पृन् ॥ प्रवन्द्ये

॥ शपथे ॥ धने ॥ गृहे ॥ वपनसाध

ने ॥ कुले ॥ श्रुतिशाखाविशेषे ॥

शास्त्रविशेषे ॥ तन्मूलक्षणं यथा । स

र्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णयवच ।

देवतानाम् संस्थानं तीर्थानां चैव

वर्णनम् ॥ तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसं

स्थानमेव च । संस्थानेष्वभूतानां

यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥ उत्पत्तिर्विवृ

धानाञ्च तद्गुणाकल्पसंक्षिप्तम् । सं

स्थानं ज्योतिषां चैव पुराणास्थानमे

व च ॥ कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां प

रिभाषणम् । शौचाशौचस्य चाख्या

नं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥ हरचक्रस्य

चाख्यानं स्त्री पुंसोश्चैव लक्षणम् ।

राजधर्मे दानधर्मे । युगधर्म स्तथैव

च ॥ व्यवहारः कथ्यते च तत्राचाध्या

त्मवर्णनम् । इत्यादिलक्षणैर्युक्तं

तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ * ॥ चतस्र

माहात्म्यम् । विष्णुर्वरिष्ठो देवानां च

तन्त्रम्

दानामुद्धिस्तथा । नदीनाञ्चयथा
 गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ॥ अश्वत्थः
 सर्ववृक्षाणां राज्ञा मिन्द्रो यथावरः ।
 देवीनाञ्चयथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्म-
 णो यथा ॥ तथा समस्तशस्त्राणां त-
 न्त्रशास्त्रं मनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं
 पुण्यं तन्त्रं वै वेदसन्मितम् ॥ कीर्त्त-
 नं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च । पाव-
 नं श्रद्धधानानां मिह लोके परचचेति
 ॥ तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् । यथा ।
 सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कु-
 लार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फे-
 ल्कारी तन्त्रमुत्तमम् ॥ देव्यागममु-
 त्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । म-
 त्स्यस्त्राणां सिद्धिसारं सिद्धिसारस्वतं त-
 था ॥ वाराहीतन्त्रं देवेशि योगि-
 नीतन्त्रमुत्तमम् । गणेशविमर्षिणी-
 तन्त्रं निर्यातन्त्रं शिवागमम् ॥ चा-
 मुण्डाख्यं महेशानि मुण्डमालाख्यं
 तन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं नि-
 रुत्तरमनुत्तमम् ॥ कुलप्रकाशकं दे-
 विकल्पं गान्धर्वकं शिवे । क्रियासारं
 निबन्धाख्यं स्वतन्त्रतन्त्रमुत्तमम् ॥
 सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं त-
 था शिवे । राधाख्यं मालिनी तन्त्रं
 रुद्रयामलमुत्तमम् ॥ वृहच्च श्रीक्रम-
 तन्त्रञ्च गवाक्षं सुकुमुदिनी । विशु-

तन्त्रम्

द्देश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा
 ॥ समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमु-
 त्तमम् । योगिनी हृदयं तन्त्रं भैरवं
 परमेश्वरि ॥ समत्कुमारकं तन्त्रं यो-
 नितन्त्रं प्रकीर्तितम् । तन्त्रान्तरञ्च
 देवेशिनवरत्नेश्वरं तथा ॥ कुलचूडा-
 मणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् । म-
 न्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं
 तथा ॥ कामधेनुः कुमारीचभूतडा-
 मरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तन्त्रं
 यामलं ब्रह्मयामलम् ॥ विश्वसारं
 महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् ।
 कुलोद्भूतं कुलिकाख्यं यन्त्रचिन्ता-
 मणीयकम् ॥ एतानि तन्त्ररत्नानि
 सफलानियुगेयुगे । कालीविलास-
 कादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ॥ का-
 लकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भू-
 मिषु । महाचीनादितन्त्राणि अवि-
 कल्पे महेश्वरि ॥ सुसिद्धानि वरारो-
 हे रथक्रान्तासु भूमिषु । इति सि-
 द्धिसारस्वतम् ॥ * ॥ अपि च । चतुः-
 षष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पा-
 र्वति । सफलानीह वाराहे विष्णु-
 क्रान्तासु भूमिषु ॥ कल्पभेदेन तन्त्रा-
 णि कथितानि च यानि च । पापण्ड-
 मोहनायैव विफलानीह सुन्दरीति
 महाविश्वसारतन्त्रम् ॥ त्रि । आद्यत्वे

तन्त्रता

॥ साङ्ख्यादिशास्त्रविशेषे ॥ तन्त्रान्ते
युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति युत्पत्तेः ॥

तन्त्रनम् । तन्त्रते० ऽनेन वा । तन्त्र०
। घृन् ॥ यद्वा । तन्त्रशब्दम् । तन्त्रयते वा

। तन्त्रिकुटुम्बधारणे । घञ् ॥

तन्त्रकम् । न । अनाहते । नवीनवस्त्रे

॥ तन्त्रादचिरपहृते इतिसाधु ॥

तन्त्रकाष्ठम् । न । तन्त्रवायस्य तुर्याम् ॥

तन्त्रता । स्त्री । अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्र

वृत्तौ ॥ यथा । आग्नेयाष्टकपालैर्द्रव्य

धैर्द्रव्योपायागानां चयाणां आग्नेया

ष्टकपालोपांशुयागान्मीषोमीयैका

दशकपालयागानां चयाणां सकृत्-

सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गमेवोपका

रः सिद्ध्यति । तथा नानावस्त्रवधस

त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्तेकृ-

ते वस्त्रवधजन्यपापनाशः । तन्त्रता-

वाहेतुश्च । अट्टार्थैकजातीयकर्म

णः कालदेशकर्त्तृदीनां प्रयोगानुव

न्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यवि

शेषाग्रह इति । एवञ्च स्नातो ऽधिका

रीभवति दैवैषैवेच कर्मणि । पवि

त्राणां तथाजाप्येदानेचविधिदर्शिते

इतिविष्णुक्तम् । अस्नात्त्वानाचरेत् क

र्मजपहोमादिकिञ्चनेति दत्तोक्तञ्च

क्रियाङ्गत्वनं कर्त्तृसंस्कारद्वारैव तदि

नकर्त्तव्याशेषकर्मार्य मेकमेव नतु

तन्त्रा

प्रतिकर्मकर्त्तव्यम् । इतिप्रायश्चित्तत

त्त्वम् ॥

तन्त्रवापः । पुं । तन्त्रवाये ॥ तन्त्रवोवि-

तन्त्रान्ते यच्च तत् तन्त्रम् । तद् वपति ।

टुवप० । कर्मण्यण् ॥

तन्त्रवायः । पुं । कुबिन्दे ॥ वर्णसङ्करजा

तिरयम् ॥ अस्रोत्पत्तिर्यथा । ताम्र

कुट्टाच्छुक्लकार्या मणिकारश्चजाय

ते । मणिकारात् ताम्रकुट्ट्यां मणि

वन्धो प्यजायत ॥ मणिवन्धान्मणि-

कार्या तन्त्रवायाश्च जप्तिरे । इति

पराशरपट्टतिः ॥ तन्त्रवो वितन्त्रन्ते

यस्मिन् । तत् तन्त्रम् । तद् वपति ।

वेष्० । स्नावामश्चेति कापवादे ऽण् ॥

तन्त्रिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तन्त्रयते ।

तन्त्रि० । गबुल् ॥ तन्त्र्येव वा । कन्

। ह्रस्वः ॥

तन्त्रिपालकः । पुं । जयद्रघ्नवपे ॥

तन्त्रीः । स्त्री । वीणागुणे ॥ अमृताया

म् । गुडूच्याम् ॥ देहशिरायाम् ॥ ना

द्याम् ॥ रज्ज्वाम् ॥ नदीविशेषे ॥

युवतीप्रभेदे ॥ वीणाप्रभेदे । तन्त्र

यते । तन्त्रि० । अविर्तुस्तन्त्रिम्यर्हः ॥

तन्त्रा । स्त्री । निदायाम् ॥ आलस्ये ।

प्रमीलायाम् ॥ तस्या निदानं लक्ष

णञ्च । यथा । तमोवातकफात् त

न्द्रेति ॥ इन्द्रियार्थेष्वसंविद्धिर्गौर

तन्त्री

वं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त्तस्येव यस्ये
हा तस्य तन्त्रां विनिर्दिशेदिति ॥ नि
द्रायां प्रवृद्धस्य क्लमाभावः । तन्त्रा-
यान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इच्छनयो
र्भेदः ॥ तत् राति । तत्पूर्वाद्रातेरा
तोमुपेतिकः । टाप् ॥ तत् द्रातिवा
। द्राकुत्सायांगतौ । स्पृष्टिगृहीत्या
दिना तदोनान्तत्वं निपात्यते ॥ नि
द्रातन्त्रेतिवा निपात्यते ॥ तन्त्राच
सुखस्यभार्या निद्रायाः कन्या प्रीतेर्भ
गिनी । यथा । निद्राकन्याञ्च तन्त्रा
सा प्रीतिरन्यासुखप्रिये । बाभ्नां व्याप्तं
जगत्सर्वं विधिपुद्गविधेर्विधाविति ॥
तन्त्रालुः । चि । निद्रालौ ॥ तत् द्राति
। द्रा० । स्पृष्टिगृहीपतिदयिनिद्रातन्त्रा
श्रद्धाभ्यामालुजितितच्छीलादिषु आ
लुच् । तच्छब्दस्य नान्तत्वं समासस्य
निपात्यते ॥

तन्त्रिः । स्त्री । आलुस्ये ॥ निद्रायाम् ॥ त
न्त्रायाः करणम् । तत्करोतीति य-
न्तादचरः ॥ यद्वा । तदिः सौत्रोधा-
तुः ॥ तस्मात् वङ्क्यादयश्चेत्यौ
यादिकः क्तिन् ॥

तन्त्रिका । स्त्री । तन्त्रयाम् ॥

तन्त्रितः । चि । अलसे ॥ तन्त्रा सञ्जाता

अस्य । ता० इतच् ॥

तन्त्री । स्त्री । अच्यन्तश्रमादिना सब-

तन्त्रिः

निद्रासामर्थ्ये । प्रमीक्षायाम् ॥ त-
न्त्र्याः कृदिकारादितिङीष् ॥ तत्
रातिवा । आतोनुपेतिकः । गौ० ङी
ष् ॥ तत् द्रातिवा । द्रा० । निद्रातन्त्रे
तितदोनान्तत्वं निपात्यते ॥

तन्त्रिष्ठः । चि । सर्वकर्मसन्त्रासेन ब्रह्मा
त्मैक्यविचारपरे ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मणि
सर्वकर्मनुष्ठानविधेर्पनिष्ठस्या स्थि
तिर्यस्येत्यर्थः ॥ तस्मिन्स्थिते ॥

तन्मयः । चि । तद्भावभाविते ॥ अभि
दे ॥

तन्मात्रम् । न । शब्दादीनां सूक्ष्मेषु ।

शब्दतन्मात्राणि स्पृष्टतन्मात्राणीत्या
दिपदवाच्येषु ॥ नस्त्वेषां शान्तादिर्वि
शेषोऽस्ति । यथोक्तविष्णुपुराणे । त
स्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता
स्मृता । तन्मात्राण्यविशेषाणि अवि-
शेषास्ततोहिते ॥ न शान्तानां पिघो
रास्ते न मूढाश्चाविशेषिण इति ॥ सा
मात्रायस्मिन् तत् । चि । तावन्मात्रे ॥

तन्मयतुः । पुं । वायौ ॥ निशि ॥ तनेती
। तनु० । ऋतन्मयस्त्रीत्यादिना यत्तुच्
॥ तन्मयतुर्गर्जितमिति तन्मयतुरगनि
रिति च वेदभाष्यम् ॥

तन्मवस्था । स्त्री । अभिव्यक्तस्यापि स
हकार्येऽलाभात् कार्याजनने ॥

तन्त्रिः । स्त्री । पृश्निपण्यम् ॥

तपनः

तन्वी । स्त्री । कृशाङ्ग्याम् ॥ बोते गु
 बावचनादिति डीष् । तनुशब्दस्तनु
 च्छं गुणमुक्त्वा तद्द्रव्यमभिधत्त इति गु
 णवचनः ॥ शालपण्याम् ॥ सङ्कृति
 संज्ञके चतुर्विंशत्यक्षरात्मके वृत्तं ॥
 भूतमुनीनै र्यतिरिहमतना स्त्रीभ
 नयाश्चयदिभर्वातितन्वी ॥ यथा ।
 माधवमुग्धै र्मधुकरविहृतैः कोकि-
 लकूजितमलयसमीरैः । कम्पमुपे
 ता मलयजसखिलैः प्रावनतोप्यऽवि
 गततनुदाहा ॥ पद्मपलाशैर्विरचित
 शयने देहजसञ्ज्वरभरपरिदूने ।
 निश्चसतीसामुहुरतिपराध्वानल
 केतवनिवसतितन्वी ॥ इति ॥
 तपः । पुं । ग्रीष्मे । श्लेष्ठाषाढयोः ॥ त
 पति । तपसन्तापे । पञ्चाशच् ॥
 तपःकरः । पुं । तपस्वीमत्ये ॥ चि । त
 पश्चाकारके ॥
 तपःक्लेशसहः । त्रि । दान्ते ॥ तपसंक्लेशः
 । सहते । षष्ठे ॥ अच् । तपःक्लेशस्य
 सहः ॥
 तपःस्थः । चि । तपसिस्थिते ॥ सुपिस्थ
 इतिकः ॥
 तपःस्थली । स्त्री । काश्याम् ॥
 तपती । स्त्री । छायानामसूर्यपत्न्या
 म् ॥ सूर्यसुतायाम् ॥ महीविशेषे ॥
 तपनः । पुं । सक्तिरि ॥ अरुणक्रे । भ

तपः

ज्ञातवृक्षे ॥ निरयान्तरे ॥ ग्रीष्मे ॥
 अर्कवृक्षे ॥ सुशामिमन्यवृक्षे ॥ सूर्य
 र्यकान्तमणौ ॥ तापे ॥ तपति । तपः
 । स्थः ॥
 तपनच्छदः । पुं । आदित्यपत्रवृक्षे ॥
 तपनतनया । स्त्री । यमुनायाम् ॥ तप
 नस्य तनया ॥ शमीवृक्षे ॥
 तपनमणिः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥
 तपनात्मजा । स्त्री । गोदावरीनद्याम् ॥
 यमुनायाम् ॥ तपनस्य आत्मजा ॥
 तपनी । स्त्री । गोदावर्याम् ॥
 तपनीयम् । न । स्वर्णे ॥ तप्यते ऽनेन
 । तपः । कृत्यल्युट् इत्यनीयर् ॥
 तपनीयकम् । न । सुवर्णे ॥
 तपनेष्टम् । न । ताप्रे ॥
 तपाः । पुं । माघमासे ॥ शिशिरे ॥ त
 पन्त्यस्मिन् । तपः । असुन ॥
 तपः । न । जनलोकोपविर्त्तिनि लो
 कविशेषे ॥ यथा । तपो ऽर्ककोटि
 र्यत्रास्ते महायोगी सनन्दनः । ऋ
 भुः सनत्कुमारश्च सनकश्च महा
 तपाः इति ॥ ज्ञानादिलक्षणब्रह्म
 णि ॥ कर्त्तर्यामिश्राक्षणादृष्टया त-
 पस्याच्चापयतीत्युक्तेः ॥ आलो-
 चने ॥ ज्ञाने ॥ स्वधर्मे । स्वाश्रम-
 विहितकर्मणि ॥ वैधक्लेशजनकैक
 र्मणि ॥ नवमभवने ॥ कांजानश-

तपः

ने ॥ तपोनानशनात्परम् ॥ चतु-
 पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने ॥ चि-
 त्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासना-
 दिकर्मणि ॥ काष्ठमौनाकारमौना-
 दिव्रते ॥ कायेन्द्रियमनसांसमाधा-
 ने ॥ शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमन-
 सांशेषणे ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजा-
 पत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते ॥ अशास्त्रवि-
 हिततप्तशिलारोहणादौ ॥ वानप्र-
 स्थस्यासाधारणधर्मे ॥ तच्च शरीरा-
 दिभेदात्त्रिविधम् । यथा । देवदि-
 जगुरुप्राज्ञपूजनं शौच मार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्य-
 त ॥ अनुद्देगकरं वाक्यं सत्यं प्रिय-
 हितञ्चयत् । स्वाध्यायाभ्यासनंचैववा-
 द्भ्यं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादः सौ-
 म्यत्वं मौनं मात्मविनिग्रहः । माघ-
 संशुद्धिरित्येतत् तपोमानसमुच्य-
 ते ॥ तदपि सात्त्विकादिभेदात् त्रि-
 विधं यथा । अह्नया परयातप्तं तप-
 स्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षि-
 भिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ स-
 त्कारमानपूजार्थं तपोदम्भेनचैवय-
 त् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं च-
 खमधुवम् ॥ मूढग्राहेणात्मनो य-
 त् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्-
 सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतमि-

तपस्वी

ति ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं-
 परमन्तपः ॥ ब्राह्मणस्य तपोदानं-
 तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपो-
 वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ तपनम्
 तप्यतेऽनेन वा । तपः । तपति ईष्टे
 । तपेत्सर्वे वा । असुन् ॥
 तपसः । पुं । चन्द्रे ॥ तपति । तपः । अ-
 त्यविचमितामिनमीत्यादिनाऽस-
 च् ॥ पक्षिणि ॥
 तपस्तप्तः । पुं । इन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 तपस्यः । त्रि । तपसि स्थिते ॥ सुपिस्थ-
 इति कः । खर्परे शरीतिपाचिको वि-
 सर्गलोपः ॥
 तपस्यः । त्रि । फाल्गुने मासि ॥ अर्जुने
 ॥ तपसि साधुः । तप्तसाधुरित्ययत् ॥
 न । कुन्दपुष्पद्रुमे ॥
 तपस्या । स्त्री । नियमस्थितौ । व्रतच-
 र्यायाम् । तपश्चर्यायाम् ॥ तपश्चर-
 ति तपस्यति । कर्मणोरोमन्यतपो-
 भ्यां वसिष्ठे चरोरिति कण्ड ॥ तपस्यति
 इति तपस्या । अप्रत्ययादिति खिया
 मप्रत्ययः । टाप् ॥
 तपस्वी । त्रि । तापसे । पारिकाङ्क्षि-
 णि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणदितपःप्रधाने
 वानप्रस्थादौ ॥ अनुकम्प्ये । दीमे
 ॥ प्रशस्तपसि ॥ तपो ॥ ५ स्यात्सि । त-
 पस्यस्त्राभ्यामिति विनिः ॥ पुं । ना-

तप्तः	तप्तम्
रदे ॥ घृतकरञ्जे ॥ तपस्याः ॥ इति गौडभाषा प्रसिद्धे मन्त्रे ॥ चे ष्टके ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥	तपः ॥ तप्तः ॥ तापयुक्ते । सन्तापिते ॥ तप्तकम् । न । तथा इति लोकप्रसिद्धे पोलिकादिसाधने ॥
तपस्विनी । स्त्री । तपोयुक्तायाम् ॥ जटामांस्थाम् ॥ कटुरोहिण्याम् ॥ महाश्रावणिकायाम् ॥ सन्तापव- त्ताम् ॥ ऋन्नेभ्य इति ङीप् ॥	तप्तकुम्भः । पुं । नरकविशेषे ॥ तप्तकृच्छः । पुं । व्रतविशेषे ॥ यथा । तप्तकृच्छं चरन् विप्रो जलक्षीर घृतानिखान् । प्रतिव्यहं पिवेदुणा न् सकृत्स्नायी समाहितः इति ॥ अथ पराशरोक्तो विशेषः ॥ यथा । षट्पल न्तु पिवे दग्धं स्त्रिपलन्तु पयः पिवेत् । पलमेकं पिवेत् सर्पिस्तप्तकृच्छं विधी यते । इति ॥ पयो घृतमुदकं वायुत संप्रतिव्यहं पिवेत् सतप्तकृच्छः । इ- ति गौतमः ॥
तपस्विपथः । पुं । दमनकटुचे ॥ तपाश्वयः । पुं । वर्षाकाले ॥ तपस्या त्ययो यस्मिन् ॥	तप्तपाषाणकुण्डम् । न । नरकविशेषे ॥ तप्तबालुकः । पुं । नरकविशेषे ॥ तप्तमासकम् । न । पुण्यपापयोः परी क्षाविशेषे ॥
तपितः । त्रि । तप्ते । तपा इति भाषा ॥ तपिनी । स्त्री नद्यन्तरे ॥ तपुः । न । सूर्ये ॥ अमौ ॥ शची ॥ तपति । तपः । अर्त्तिपूषपियजित निधनितपिभ्यो निदित्युसिः । तपुषी तपूषि ॥	तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरार्थाग्नितप्त धातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयि- षे सति । वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्त मुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रिये । वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्हये । कुर्वन्ना त्मारपणं तप्तमुद्राभिर्देहं मङ्गयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिश्चयतोक्ता वायुपुगाणे । अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र
तपोधनः । पुं । तापसे । तपस्विनि ॥ दमनकटुचे ॥ तपोधनयस्य ॥ तपोधना । स्त्री । मुण्डीर्याम् ॥ तपोनिष्ठः । पुं । सदाध्ययननिष्ठे ता- पसविशेषे ॥	तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरार्थाग्नितप्त धातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयि- षे सति । वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्त मुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रिये । वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्हये । कुर्वन्ना त्मारपणं तप्तमुद्राभिर्देहं मङ्गयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिश्चयतोक्ता वायुपुगाणे । अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र
तपोयज्ञः । पुं । तपस्विनि ॥ कृच्छ्रं चा न्द्रायणादितप एव यज्ञो ऽस्य ॥ तपोवटः । पुं । ब्रह्मावर्त्तदेशे ॥ तपोवनम् । न । गुह्यकलोकवत्सफल के तीर्थविशेषे ॥	तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरार्थाग्नितप्त धातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयि- षे सति । वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्त मुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रिये । वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्हये । कुर्वन्ना त्मारपणं तप्तमुद्राभिर्देहं मङ्गयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिश्चयतोक्ता वायुपुगाणे । अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र
तप्तः । त्रि । प्रज्वलिते ॥ तप्यतेऽस्य ।	तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरार्थाग्नितप्त धातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयि- षे सति । वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्त मुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रिये । वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्हये । कुर्वन्ना त्मारपणं तप्तमुद्राभिर्देहं मङ्गयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिश्चयतोक्ता वायुपुगाणे । अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र

तप्तमु

मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णा-
नां हरिसालोक्यसिद्धये ॥ ब्रह्माण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्व-
कांतनुम् । चक्रादिचिह्नितां भूपधा-
रयेद्वैष्णवेनरः ॥ नारदीयपञ्च-
रात्रे । द्वादशरक्तुषट्कोणं वक्ष्यच-
यसंयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धार-
येत् तद्विचक्षणः ॥ सौपर्ण्ये श्रीभ-
गवद्गुरुसंवादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गुरुत्माविशेषेण सर्ववर्णेष्वयंविधिः ।
विप्रोवा च चियो वापि वैश्यः शूद्रस्त-
थैवच ॥ पाप्मे । अग्निहोत्रं यथानि-
त्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्त-
थैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥ किञ्च
तप्तैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासंवादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो वाहु-
मूलयोः । हुताग्निनैवसन्त्य सर्वपा-
पापनुत्तये ॥ चक्रं वा शङ्खचक्रे वा त-
थापञ्चायुधनिषा । धारयित्वैवविधि-
वद् ब्रह्मकर्मसामारभेत् ॥ * ॥ कि-
ञ्च तत्प्रसङ्गएव । अधृत्त्वाविधिना च-
क्रं ब्राह्मणः प्राकृते भवेत् । किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदश्रीयादपि क्रतुसह-
स्त्रिणः । सर्ववेदविदे वापि सर्वशा-
स्त्रविशारदः । अधृत्त्वाविधिना चक्रं
ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥ किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधा-

तप्तःप

नतः । श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थमन्त्र-
सिद्ध्यैतथैवच ॥ हरेः पूजाधिकारा-
र्थं चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवस्य-
सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च । उपवीतादिवद्गार्याः शङ्ख-
चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण-
वैष्णवस्य विशेषतः ॥ * ॥ अच । यो
हवैसुसोकमैले धर्माननुतिष्ठमा-
नोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्वैसह-
स्वारः सहस्वारोनेमिर्वैमिना तप्तत-
मुः सायुज्यं सलोकातामामोतीत्या-
द्याः श्रुतयो बह्व्यउदाहृताः सन्ति-
वेङ्कटाचार्यादिभिः । तद्विज्ञानिपुरा-
णवचनानि च तानि गौरवभियानलि-
खितानि । मन्वादिस्मृतिषु रामाय-
णभारतादिष्वदृष्टत्वात् मन्वर्थविप-
रीतायाः स्मृतेरप्रशस्तत्वाच्च ॥
तप्तरूपकम् । न । रौप्ये ॥
तप्तसुराकुण्डम् । न । नरकान्तरे ॥
तप्तसूर्मिकुण्डम् । न । नरकविशेषे ॥
तप्ताङ्गारः । पुं । महानरकान्तरे ॥
तप्तः । पुं । तमोगुणे ॥ तमालवृक्षे ॥
स्वर्भानौ ॥ न । पादाग्रे ॥ अन्यकारे ॥
ताम्यति । तमग्लानौ । पचाद्यच् ॥
तमनम् । भावेघञ्वा । नोदात्तोप-
देशस्येति नष्टिः ॥

तप्तःपतिः । पुं । क्रियादृङ्निरोद्धुरिवा

तमः

मदेवनाचे ॥

तमःप्रधानः । पुं । तमोगुणप्रधानमा
योपाधिके परमात्मनि ॥ चि । तमो
गुणप्रधाने ॥

तमःप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥

तमःप्रभा । स्त्री । नरकभूमिभेदे ॥

तमकः । पुं । आसुरोगप्रभेदे ॥

तमङ्गकः । पुं । इन्द्रकोपे । मञ्चके ॥

तमतः । चि । तृप्तिने । तृष्णापरे ॥

ताम्यति । तमुक्ताङ्गायाम् । भृश

दृशियजीत्यादिनाऽतच् ॥

तमप्रभः । पुं । नरकविशेषे ॥

तमरम् । न । यज्ञे ॥ इति हेमः ॥

तमः । न । चक्षुर्दृष्टेर्निरोधके शर्व

रादिध्वान्ते ॥ शोके ॥ पापे ॥ का

र्याकार्याविवेके ॥ अविद्यायाम् ॥

मन्दान्धकारे ॥ मोहान्धकारे ॥ वि-

शेषदर्शनविरोधिदोषे ॥ सर्वदेहि-

नां मोहनेप्रकृतेर्गुणविशेषे ॥ प्र-

मादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति ॥ गु-

रुवरणकमेवतमदृष्टं साङ्ख्याचा-

र्यैः । तमस्त्वयमविक्रियम् । यन्मोह

हेतुस्तन्मोहात्मकं तमः । भेदस्त

मसोऽष्टविधः । तमसोऽविद्यायां

अष्टविधोभेदः । अष्टसु अथक्तमह

दहङ्गारपञ्चतन्माषेष्वात्मस्वात्मवु-

द्विरविदा तमस्तस्याष्टविधविषयत्वा

तमाल

दष्टविधत्वम् ॥ मले ॥ ताम्यति त

म्यतेऽनेनवा । तमग्लानौ । असुम्

॥ पुं । न । विधुक्तुदे ॥

तमसम् । न । अन्यकारे ॥ ताम्यति म्हा

निं प्राप्नोत्यनेनास्मिन्वा । तमु० ।

अत्यविचमितमीत्यादिनाऽसच् ॥

तमसा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

तमस्ततिः । स्त्री । ध्वाम्ने । अन्यकार

समूहे ॥ तमसस्ततिः ॥

तमस्विनी । स्त्री । क्षपायाम् । रात्री

॥ तमोऽस्त्यस्याम् । अस्मायामेधे-

तिविनिः ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमा । स्त्री । रजन्याम् ॥ तमालद्रुमे

॥ ताम्यत्यस्याम् । तमु० । अच् ।

टाप् ॥

तमालः । पुं । तिलके । पुष्पे ॥ खड्गे ।

असौ ॥ वरुणद्रुमे ॥ तापिच्छे । का

लस्कन्धे ॥ तमालः शालवदेद्यो दा

हविस्फोटहृत्पुनः ॥ कृष्णखद्विरे ॥

ताम्यति । तमु० । तमिविशिविडी

तिकास्तन् ॥ न । पचके । तेजपात

इतिभाषा ॥

तमालकम् । न । सुनिषसुशके ॥ प

चके ॥ पुं । न । तमालद्रुमे ॥

तमालपचम् । न । तापिच्छे । कालस्क

न्धे ॥ तिलके ॥ पचके । तेजपात-

इतिभाषा ॥ तमालस्य पत्रमिव तदा

तमोऽथो

कृतित्वात् ॥

तमालिका । स्त्री । ताम्रवल्याम् ॥ भू

म्यामलक्याम् ॥ ताम्रलिप्तदेशे ॥

तमाखी । स्त्री । ताम्रवल्याम् ॥ वरुण
दृष्टे ॥

तमिः । स्त्री । रात्रौ ॥

तमिस्रम् । न । कोपे ॥ तिमिरे । अ

न्धकारे ॥ तमोऽख्यत्र । भावप्रधानो

निर्देशः । ज्योत्स्नातमिस्त्रेति साधु ॥

तमिस्त्राख्याश्रयत्वेनास्येति वा । अर्थ
आद्य ॥

तमिस्रपक्षः । पुं । कृष्णपक्षे ॥

तमिस्त्रा । स्त्री । कृष्णपक्षनिशायाम् ॥

भूतरात्रौ ॥ दर्शयामिन्याम् ॥ तम-

स्ततौ । तमसांसमूहे ॥ तत्र ह्यवय

वभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तमोवहु

त्वमख्यस्याम् । ज्योत्स्नातमिस्त्रेति

तमसउपधायाश्चरप्रत्ययश्च निपा

तितः । टाप् ॥

तमी । स्त्री । यामिन्याम् । रात्र्याम्

॥ ताम्यन्त्यस्याम् । तमु० । इन् । कृ

दिकारदिति डीप् ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमोगुणः । पुं । विषादात्मके । विषा

दोमोहस्तत्स्वरूपे ॥

तमोघ्नः । पुं । सूर्ये ॥ वज्रौ ॥ इन्द्री ॥

बुधे ॥ शङ्करे ॥ विष्णौ ॥ तमोऽहन्ति

। इनः । अमनुष्यकसृक्चेति टक् ॥

तमोऽह

तमोज्योतिः । पुं । खद्योते ॥ तमसि

ज्योतिरस्य ॥

तमोनुत्-द् । पुं । चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ अमौ

॥ दीपे ॥ तमोनुदति । शुद्धः ।

क्षिप् ॥

तमोनुदः । पुं । प्रकृतेः प्रेरके स्वयम्भु

वि ॥ आदिष्ये ॥

तमोपहः । पुं । सहस्रांशौ ॥ मृगाक्षे

॥ वज्रौ ॥ तमोऽपहन्तीति विग्रहे

अपेक्षेतमसोरित्यनेन अपपूर्वाह

न्ते स्तमसिकर्मोपपदे कर्त्तरिङः ॥

जिने ॥

तमोभित्-द् । पुं । तमोनुदर्थे ॥ खद्यो

ते ॥ तमोभिनत्ति । भिदिर० । कि

पतुकौ ॥

तमोमणिः । पुं । खद्योते ॥ तमसोम

णिरिव ॥ गोमेदकमणौ ॥

तमोखिप्ती । स्त्री । तमोऽलुक इति ना

म्ना प्रसिद्धे देशे । तामखिप्ते । वेला

कूले ॥

तमोविकारः । पुं । रागे ॥

तमोविशालः । पुं । मूलतः सर्गे पञ्चादि

स्यावरन्ते ॥ मूलतः सर्गेऽपिमोहम

यत्त्वात्तमोवहुलः ॥

तमोहरः । पुं । चन्द्रे ॥ नाज्योतिषि ॥

निगुणं दामभागे च सत्यभागेऽङ्गुता

निजा । मध्येनाथः स्वयं ज्योतिस्तज्ज्यो

तरङ्गि

तिर्मेतमेहरम् ॥ वि । तमसो हर
यकर्त्तरि ॥ हरति । हृन् । अच् ।
तमसोहरः ॥

तम्पा । स्त्री । } गवि । सौरभेय्याम् ॥
तम्बा । स्त्री । } इतिहेमचन्द्रः ॥
तन्निक्ता । स्त्री । तन्व्याम् ॥
तन्वी । स्त्री । तयी इति भाषाप्रसिद्धे
कान्दविकभाण्डे ॥

तयः । पुं । रचके ॥ तयति । तयरच-
ये गतौ च । अच् ॥

तरः । पुं । तरये ॥ न । लोभे ॥ तरति
। तृ० । अच् । तरणं वा । कदोरप् ॥
तरचः । पुं । तरख इति प्रसिद्धे तरचौ ॥
तरचुः । पुं । मृगादने । तेंदुवावाघ इ
तितरख इत्यादिमान्वाचख्याते खघु-
व्याघ्रे ॥ तरंगतिं मार्गं वा क्षिणोति
। क्षिणुहिंसायाम् । मित० लुः ॥

तरचुकः । पुं । तरचौ ॥ संज्ञायाम् ॥

तरङ्गः । पुं । वायुना नद्यादिजलस्य ति-
र्यग्गूर्जप्रवने । भङ्गे । ऊर्म्याम् । लृट्
र ङेउ इत्यादि भाषा ॥ तरति । तृ
प्रवनसन्तरणयोः । तरण्यादिभ्यश्चे-
त्यङ्गच् ॥ अस्यादिसमुत्फाले ॥

तरङ्गिणी । स्त्री । नद्याम् । तटिन्या-
म् ॥ तरङ्गाः सन्ध्यायाम् । अतश्च निः
। पुष्करादिष्वदिनिर्वा । ऋक्केभ्यो
ङीप् ॥

तरङ्गी

तरङ्गितः । वि । भङ्गिमति । सञ्जात-

तरङ्गे ॥ तरङ्गाः सञ्जाताश्च । ता०
इतच् ॥ यद्वा । तरङ्गवत्कृतः मत्स्य
न्नात् तत्करोतीति णिचि कर्त्तरिक्तः
। णादिष्टवद्भाषान्ततुपे लुक् ॥

तरणः । पुं । भेलके । उडुपे । डौंगा इति
भाषा ॥ स्वर्गे ॥ न । पारगमने । सन्त-
रणे ॥ प्रवनपूर्वकदेशान्तरगमने ॥

तरणिः । पुं । शुमणौ । सूर्ये ॥ भेलके
॥ अंशौ । किरणे ॥ ताम्रे ॥ स्त्री ।
नौकायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥ तर-
न्यनेनसंसारम् । तरन्त्यनयावा ।
तृ० । अर्त्तिस्त्रुधृधमीत्यादिनातर-
तेरनिः ॥

तरणिपेटकः । पुं । काष्ठाम्बुवाहिन्याम् ॥

तरणिरत्नम् । न । माणिक्ये ॥

तरणी । स्त्री । नावि ॥ घृतकुमार्याम्
॥ पद्मवारिण्याम् ॥ कृदिकारादि
तिङ्गीष् ॥

तरण्डः । पुं । न । वडिशीसूचवन्धन
काष्ठे । छड इति उगन इति च भाषा ॥
प्रवे ॥ नौकायाम् ॥ कुम्भतुम्बीरम्भा
दिजप्रवे ॥ पुं । देशविशेषे ॥ तर-
ति । तृ० । बाहुलकादण्डन् ॥

तरण्डपादा । स्त्री । } नावि ॥ इ-

तरण्डा । स्त्री । } तिश्चन्द्र-

तरङ्गी । स्त्री । } लावली ॥

तरम्

तरतमः । अ । न्यूनाधिकभावेनेत्यर्थे ॥

तरन्-द् । स्त्री । भेलके । प्रवे ॥ प्रथमा
के ॥ चारणद्वयविहङ्गमे ॥

तरदी । स्त्री । कण्ठकिञ्चविशेषे ।

तीत्रायाम् । रक्तवीजकायाम् ॥

तरद्वी । स्त्री । पक्कावविशेषे ॥ यथा

। घृतेन मर्दितां दध्ना कनिकां फे

नयेत् ततः । विधायवटिका स्तस्या

नृते मन्दाग्निना पचेत् ॥ प्रक्षिप्ताः

अण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् ।

ततएताः समरिचा स्तरद्वयस्तु ताः

क्षृताः ॥ बल्या पुष्टिकरी कृद्या वृ-

द्ध्या पित्तानिस्तपहा । सुस्निग्धा क-

फदात्यर्थे किञ्चित् तन्धानं कृदिता ॥

तरन्तः । पुं । समुद्रे ॥ भेके ॥ आशरे ।

राक्षसे ॥ तीर्यते । तृ० । तृभूवृद्धि

वसीत्यादिनाजच् सचषित् ॥

तरन्ती । स्त्री । नौकायाम् ॥ तरति ती

र्यते ऽनयात्रा । जचः पित्तान् डीष् ॥

तरपण्यम् । न । आतरे । नद्यादिसन्ता

रगुक्ते ॥ तरणम् । तृ० । च्छेदो

प । तरस्य पण्यम् ॥

तरम्बुजम् । न । तरवृज इति प्रसिद्धे

फले ॥ यथा । ज्येष्ठे मासि महेश

नि पौर्णमास्यां निशाईके । तृण्णा

वरा महाकाली भ्रमन्ती पितृका

। इति नक्षत्राचार्याणां तत्त्वैक्यं

तरलि

दत्तं तरम्बुजम् ॥ तत्त्वैक्यं वसोत्

तृप्तावरदासिहरप्रिया ॥ यो मेदद्या

त् फलं रम्यं सुचिरायुश्चतुर्युगमिष्यु

त्तरकामाख्यातन्त्रम् ॥

तरलः । पुं । हारमध्यमणौ ॥ हारे ॥

तले ॥ वि । चञ्चले ॥ कामुके । पि

प्ते ॥ भास्वरे ॥ मध्यगून्यद्रव्ये ॥ द्रवी

भूते ॥ तरति । तृ० । अकच् ॥ त

रंजातिवा । आतइतिकः ॥ दृषादि

त्वादवा कलः ॥

तरलनयना । स्त्री । चञ्चलनेत्रायां वनि

तायाम् ॥ तरलेलोलनयनेयस्याः ॥

तरलनयनिः । पुं । वर्णदृष्टविशेषे ॥

द्विजवरगणयुग मुपनय सकुसुम

गणमिहरचय । सुदतिविमलमति

प्रक्षिपतिनिगदिततरलनयनिरिति

॥ यथा । अपहरपुरहर ममदर म

भिनवकलियुगभवहर । हिमगिरि

विहितशयनवर सुकृतसुलभशश्व

रधरेति ॥

तरललोचना । स्त्री । चञ्चललोचना

याम् ॥ तरले लोचने यस्याः ॥

तरला । स्त्री । यवाम्बाम् ॥ सुरायाम्

॥ मधुमक्षिकायाम् ॥ तरं जाति ।

खा० । कः । टाप् ॥

तरलायितः । पुं । चञ्चलाचरिते ॥

तरलितः । वि । आन्दोलिते । प्रेक्ष्येति

तरिणी

ते । कम्पिते । धूते । प्रेक्षिते । नखिते । ताः । इतश्च ॥

तरवारिः । पुं । तरवार इति प्रसिद्धे खड्गे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ चतुरङ्गारिणोः सेनाश्लिङ्गन्ती स्तरवारिभिरितित न्वराजस्य ॥ विशेषरूपस्यान्यत्र खड्गपरीक्षायां युक्तकल्पतरौ च द्रष्टव्यः ॥

तरः । न । बले ॥ रोगे ॥ जवे । वेगे ॥ सवेगगतिवचने ऽस्य प्रयोगः ॥ तीरे ॥ कपौ । प्रवर्गे ॥ वेगाख्यगुणे ॥ तरन्वनेन । तृ० । असुन् ॥

तरसम् । न । मांसे ॥ तरोवल्गमस्य स्मिन् । अर्शश्चाद्यच् ॥

तरसा । अ । जटित्यर्थे । शैथ्ये ॥

तरस्थानम् । न । घट्टे ॥ तरस्य स्थानम् ॥

तरस्वी । पुं । गरुडे ॥ वायौ ॥ चि । शूरे ॥ वेगिनि ॥ तरोवल्गं जवोवा ऽस्यास्ति । अस्मायामेधेति वनिः ॥

तराम्बुः । पुं । नौविशेषे । ह्राडे । वज्रने ॥

तरालुः । पुं । नौकाविशेषे ॥

तरिः । स्त्री । नौकायाम् ॥ वस्त्रादीनां पेटके ॥ दशायाम् ॥ तरन्वयया । तृ० । अचद् ॥

तरिकः । पुं । प्रवे । भेषके ॥

तरिका । स्त्री । नावि ॥

तरिणी । स्त्री । नौकायाम् ॥

तरुख

तरिता । स्त्री । तर्जन्याम् ॥ गौजा इति भाषाप्रसिद्धमश्वर्याम् ॥ यथा ।

संविदा काखकूटश्च ताम्रकूटश्च धुल्लुरम् । अहिफेनं खर्जुरस स्तारिका तरिता तथेतितन्त्रम् ॥

तरिरुः । पुं । अरिचे ॥ इति हारावली ॥

तरी । स्त्री । वस्त्रादिपेटके ॥ द्रोण्याम् ॥ वेडायाम् । नावि ॥ गदायाम् ॥ धूमे ॥ दशायाम् ॥ तरन्वयया । तृ० । अचद् ॥ कृदिकारादिति डीष् ॥ पचादौ तरडिति पाठान् डीष् वा ॥

तरीः । स्त्री । नावि ॥ तरन्वयया । तृ० । अचित्सूतन्त्रिथर्हः ॥

तरीषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ शोभनाकारे ॥ भेले ॥ व्यवसाये ॥ समर्थे ॥ बोधे ॥ तरन्ति येन । तृ० । कृतृभ्यामीषन् ॥

तरीपी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् ॥

तरुः । पुं । अगमे । रुमे ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपकाः । तृ० । भृशशीतृचरीति उप्रत्ययः ॥

तरुकुण्डः । पुं । पक्षिविशेषे । वाम्बुदे । वागुड इति भाषा ॥

तरुखण्डः । पुं । तरुणां समूहे ॥ दृष्टादिभ्यः खण्डः ॥

तरुम्

तरुजीवनम् । न । द्रुममूले ॥

तरुणः । पुं । एरण्डे ॥ स्थूलजीरके ॥ न ।

कुञ्जपुष्पे ॥ वि । यूनि । जाततरुण्ये

॥ नूतने ॥ तरति । तृ० । चोरश्च

लोवेत्युनन् ॥

तरुणज्वरः । पुं । सप्ताहावधिज्वरे ॥ य

था । आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुः
र्मनीषिणः ॥तरुणदधि । न । पञ्चदिनातीतद-
धिनि ॥

तरुणी । स्त्री । युवत्याम् । द्वितीयवयः

प्राप्तायां नार्याम् ॥ आषोडपाङ्गवेदा

स्ता तरुणी शिशुतामतेत्युक्तः ॥ तर

ति । तृ० । चोरश्चलोवेत्युनन् । वयस्य

चरम इति ङीप् । नञ् रुक्मीकगिति

वा ॥ गौरादिङीष्वा । स्वरे विशेषः

॥ दृत्तकुमार्याम् । सहायाम् ॥ दन्ती

दृष्टे ॥ श्रीहानामगन्धद्वये ॥ सेवती

इतिभाषाप्रसिद्धे पुष्पे । सहायाम् ।

गन्धाद्यायाम् ॥

तरुणीकटाक्षमालः । पुं । तिलकदृष्टे ॥

तरुतूलिका । स्त्री । वातुल्याम् । वा

तरुतूलिका । स्त्री । दुड पक्षी इति-

भाषा ॥

तरुनखः । पुं । कण्टके ॥

तैर्भुक् । पुं । वन्दाके ॥

तरुमृगः । पुं । वानरे ॥

तर्कः

तदरागः । पुं । नवीनपल्लवे । किञ्च
लये ॥

तदराजः । पुं । तालद्रुमे ॥

तदरुहा । स्त्री ।

तदरोहिणी । स्त्री । } वन्दाके ॥

तदरुक्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

तदरुविलासिनी । स्त्री । नवमल्लिकाया

म् । सप्तलालतायाम् ॥ तरोर्विला

सिनी ॥

तदशायी । पुं । खगे । पश्चिणि ॥

तदसारः । पुं । कर्पूरे ॥ इतिहारावली ॥

तदुखा । स्त्री । वन्दाके ॥

तदुटः । पुं । उत्पलकन्दे ॥

तर्कः । पुं । काङ्क्षायाम् ॥ वितर्के । व्य

भिचारशङ्कानिवर्त्तके ॥ सचपञ्चवि

धः । यथा । आत्माश्रयः १ । अन्यो

न्याश्रयः २ । चक्रकः ३ । अनवस्था

४ । प्रमाणवाधितार्थकः ५ इति ॥

ऊहे । अविज्ञाततत्त्वर्थे कारणीयप

त्तितस्तत्त्वज्ञानार्थे ऊहे ॥ अनुमाने

॥ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपे । व्या

प्यारोपात् व्यापकप्रसङ्गने । यथा । व

र्त्तिर्न स्यात् तर्हि धूमेऽपि न स्यात् ॥

मीमांसादितर्कशास्त्रे । आगमावि

रोधिन्यायेन आगमार्थपरीक्षणे ।

विचारे ॥ बुद्धिसाधे । स्वबुद्ध्यभूह-

माषे ॥ हेतुदृष्टान्तात्मनि ॥ तर्कशाम् ॥

तर्कवि

तर्कभाषार्थश्वरादौ पटपुटेन्द्र-
शङ्के पठितः । भावेघञ् ॥ तर्को ऽ
र्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा ।
अक्ताः शर्करा उपदधातीतिविधिः-
श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैल वा
तन्मध्ये केनाक्ता इतिसंशये तेजो-
वै घृतमिच्छार्थवादात् घृतेनाक्ता इ-
तिनिर्णीयते । अतस्तर्को ऽर्थवादः ॥
तर्कोमीमांसेति कल्पतरुकारः ॥ *
॥ अचिन्त्याः खलुयेभावा न तर्क-
केष्व योजयेत् । ना ऽप्रतिष्ठिततर्के
ण गम्भीरार्थस्थानिश्चयः ॥

तर्ककः । पुं । याचके ॥ तर्ककारके ॥

तर्कयन् । वि । उत्प्रेक्ष्यमाणे ॥

तर्कविद्या । स्त्री । आम्बीक्षिक्याम् ॥

तर्कस्य न्यायस्य विद्या ॥ तथाहि । च
तुर्विधेभ्यः पृथिव्यादिपरमाणुभ्यो वि-
श्वमुत्पद्यते त एवोपादानभूता ना-
न्यत् । निमित्तकारणमीशः कर्तृत्वा-
त् कुलालवदिति तर्कविद्यायाः प्रमे-
यम् ॥ * ॥ अहोदुर्मतयः सर्वाः पुरुष-
स्थानिरूपणे । तर्कविद्या न जानन्ति अ-
मेयं पुरुषोत्तमम् ॥ अमेयम् अभिन्न-
निमित्तोपादानत्वात् । यतएतदपि
न जानन्ति सर्वं प्रमेयजातं घटादिषु
तु कार्यमिति परमाणुपादानकारण-
मप्यपेक्षणीयमेवेति । परमाणूनां

तर्कः

प्रमेयत्वहेतुना कार्यत्वसिद्धौ तत्रो-
पादानमपेक्षणीयम् । एवं तत्रतत्रा-
पीत्यनवस्था स्यात् । अतो ऽप्रमेयः
परमात्मैवोपादानं नान्यदन्यकल्पि-
तम् अनपेक्षणात् । तथाहि । अम्भः
शीतकरान्तरीक्षनगरस्वप्नेन्द्रजाला-
दिवत् कार्यं मेयं मसत्त्वमेत दुद-
यध्वंसादियुक्तं अगत् । युक्तौ रूप्य-
मिव स्वर्णीभुजगः स्वात्मावबोधे
हरा वज्राते प्रभवत्ययास्तमयते-
तत्त्वावबोधोदयादिति प्रबोधचन्द्रो-
दयः ॥

तर्कारी । स्त्री । जयाद्रुमे । अरणी इ-
तिभाषा । जाही इतिकश्चित् । त-
र्कमच्छति । ऋगता । कर्मगण्यम् ।
ऊनीप् । गौरादिच्ञान् ऊनीप्वा ॥

तर्किणः । पुं । } दद्रुमे ॥ इतिरत्न-
तर्किलः । पुं । } माला ॥

तर्की । वि । तर्कविशिष्टे । मीमांसके
॥ यथा । वैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरु-
क्तो धर्मपाठकः । त्रयस्याश्रमिणः पू-
र्थं परिषत् स्यादशावरेतिमनुः ॥

तर्कुः । पुं । कपालनालिकायाम् । त-
र्कुव्याम् ॥ कृत्त्यतेनेन । कृतीवेष्टने
। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चेत्युः । कका-
रतकारयोर्विनिमयः । तत्कुआ इति
भाषा ॥

तर्ककः

तर्कुटम् । न । कर्त्तने । कातना इति
भाषा ॥ इतिविकाण्डशेषः ॥
तर्कुटी । स्त्री । तर्क्का ॥ इतिहारावली ॥
तर्कुपिण्डः । पुं । तर्कुस्थितमृतपिण्डे
। वस्तुलायाम् ॥ इतिहारावली ॥
तर्कुपीठी । स्त्री । तर्कुपिण्डे ॥ इति
हारावली ॥
तर्कुसासकः । पुं । तर्कुभ्रमस्ययन्त्रे । ज
स्रोले । चरखा इतिभाषा ॥ इ० हा० ॥
तर्कुशाणः । पुं । तर्कुघर्षणपाषाणे । जा
मरे । सामके ॥ इतिविकाण्डशेषः ॥
तर्कुः । पुं । तरक्षुके ॥ इतिशब्० ॥
तर्क्यः । पुं । यवचारे ॥
तर्ज्जनम् । न । भर्त्तने ॥ भयजनने ॥
तर्ज्ज० । ल्युट् ॥
तर्ज्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्याम् । अङ्गुष्ठ
निकटाङ्गुलौ ॥ तर्ज्ज्यते ऽनया । त
र्ज्जभर्त्तने । करणे ल्युट् ॥
तर्ज्जिकः । पुं । देशविशेषे । तार्पिके ॥
तर्ज्जितः । वि । भर्त्तते ॥ तर्ज्ज्यतेऽस्य ।
तर्ज्जभर्त्तने । क्तः ॥
तर्कः । पुं । वत्से ॥ तृणोति तर्णोति
वा । तृणु अदाने । अच् ॥
तर्ककः । पुं । गोपुत्रे । वत्से । वच्छा
इतिभाषा ॥ सद्योजातस्तु तर्ककः
॥ तृणोति तर्णोति वा । तृणु० ।
ल्युट् ॥

तर्पण

तर्पिः । पुं । तृप्ये ॥ प्रथे ॥ इतिशब्दा० ॥
तर्पणीकम् । न । वहिचे । पोते । जहा
ज इतियवनभाषा ॥ वि । पारगे ॥
तर्पः । पि । हिंसके ॥ तर्पहिंसादाम् ।
अच् ॥
तर्पूः । पुं । दाहनिर्मितद्वयाम् । दा-
हस्तके । डोर इतिभाषा ॥ अस्त
रणोपकरणे ॥ तर्पित० । त० । चो-
दुट्चेत्यूर्दुङागमश्च ॥ तर्पति । तृ
णतिषा । तर्प० । उट्दिर्हिंसाना
दरयोर्वा । दाहल्लकात् ऊः ॥
तर्पणम् । न । तृप्तौ ॥ प्रीणने ॥ यज्ञ
काष्ठे ॥ महायज्ञविशेषे । पितृयज्ञे
। पिबुद्देश्यामुदाने । पितृणां कव्य
बालादीनाञ्च विधिना जलाजदाने
न तृप्तिसम्पादने ॥ तद्विविधम् । प्र
धानमङ्गश्च ॥ तर्पायं यथा । तर्पणञ्च
शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं कातको हि
जः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च
यथाक्रमम् ॥ विधवामधिकृत्य । त
र्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलो
दकैः । तत्पितु स्तत्पितुश्चापि-
नामगोवादिपूर्वकमिति ॥ * ॥ हि
तीयं यथा । निर्य्य नैमित्तिकं का
र्य्यं विविधं कानमुच्यते । तर्पणम्
भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥
तर्पणाकरणे दौषोयवा । नास्ति

तलः

क्यभावा द्यश्चापि न तर्पयति तैसु ॥
 तः । पिबन्ति लेहनिःस्त्रावं पितरो
 वै जलायिन इति ॥ जीवत्पितृ-
 कस्य तन्निषेधो यथा । दर्शस्तानं गया
 आहं तिलैस्तर्पण मेव च । न ऊप
 त् पितृको भूप कुर्यात् कृत्वा घमा
 मुयादिति ॥ तृपप्रीयने । भावेऽप्युट् ॥
 तर्पणी । स्त्री । गुरुस्तन्ध्वद्रुमे ॥
 तर्पणेच्छुः । पुं । भीष्मे ॥ त्रि । तर्पणा
 काङ्क्षे ॥
 तर्पिणी । स्त्री । चारव्याम् । पद्मचारि
 ययामोषधौ ॥
 तर्प्य । न । यूपाग्रे ॥ तरति । तृ० । सर्व
 धातुभ्योमनिन् ॥
 तर्पटः । पुं । वत्सरे ॥ चक्रमर्द ॥
 तर्पः । पुं । खिप्सायाम् ॥ उदन्यायाम्
 ॥ भेखके ॥ तर्पणम् । ञि तृषपिपा
 सायाम् । घञ् ॥ तरन्त्यनेन । तृ० ।
 वृत्तवदीति सोदा ॥
 तर्पणम् । न । तृषि । पिपासायाम् ॥
 ञि तृष ० । ल्युट् ॥
 तर्पितः । त्रि । सट्ठणे । तृषिते ।
 तिसाया इति भाषा ॥
 तर्हि । अ । विशेषे ॥ तदार्थे ॥ तस्मिन्
 काले । अमद्यतनेर्हि लन्यतरस्याम् ॥
 तलः । पुं । तालमहीरुहे ॥ चपेटे ॥ त्स
 रौ ॥ सन्धेन पाणिना तन्नीघाते ॥

तलित

आधारे ॥ स्वभावे ॥ पुं । न । अधो
 भागे । अनूर्ध्वे । तले इति नीचे इति च
 भाषा ॥ स्वरूपे ॥ यथा । महीतल
 म् ॥ न । कानने । वने ॥ कार्यधीजे
 ॥ आलवाले । गर्ते ॥ पादतलस्य म
 ध्ये ॥ स्त्री । न । । ज्याघातदारणे ॥
 तलति । तलप्रतिष्ठाम् । पचाद्यच् ॥
 तलकम् । न । पुष्करिण्याम् । तलाव
 इति हिंदू भाषा ॥ इति हारावली ॥
 तलप्रहारः । पुं । चपेटे । चर्वणि । त-
 लाघाते ॥
 तलसारकम् । न । अन्वस्य वक्षस्य लक्ष्म
 नरज्जौ । वक्रपट्टे । तल्ल इति भाषा ॥
 तलहृदयम् । न । पादतलस्य मध्ये ॥
 तला । स्त्री । गोधायाम् । ज्याघात
 वारणे ॥
 तलाची । स्त्री । नलनिर्मिते कटे ॥
 तलातलम् । न । अतलादिपुष्पमेऽ
 धो भुवने ॥
 तलिका । स्त्री । वक्रपट्टे । तलसारके ॥
 तलित् । स्त्री । विद्युति । तडिति ॥
 उल्लयोदेकल्लस्तरणात्बर्णविपर्ययः ॥
 तलितः । चि । आज्यादिभृष्टमांसादौ ॥
 तलितमांसम् । न । एकमांसप्रभेदे ।
 भृष्टमांसे ॥ यथा । गुट्टमांसविधाने
 न मांसं सत्यक् प्रसाधितम् । पुन-
 स्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते वु-

तल्लः

धैः ॥ तलितं बलमेधादिमांसैः ॥
शुकरद्विकृतं । तर्पणं लघुसुस्निग्धं रो-
चनं दृढताकरम् ॥

तलिनः । त्रि । विरले ॥ स्तोके ॥ स्व-
च्छे ॥ दुर्धले ॥ न । शय्यायाम् ॥
तलति तल्यते वा । तल० । तलि
पुलिभ्यामिनन् ॥

तलिमम् । न । कुट्टिमे ॥ तल्ले ॥ च-
न्द्रहासे ॥ विताने ॥

तल्लुनः । पुं । पवने ॥ यूनि ॥ तरति
। त० । चोरश्चलो वे च्युनन् ॥

तल्लुनी । स्त्री । युवत्याम् । तरुण्या-
म् ॥ वयस्यचरम इति नञ्सञ्जिति
वा ङीप् । गौ० ङीप् वा ॥

तल्लेखणः । पुं । शूकरे ॥ इतिशब्दा० ॥

तल्लोदरी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

तल्लोदा । स्त्री । नद्याम् ॥

तल्लम् । न । वने ॥ इतित्रिकाण्ड
शेषः ॥

तल्लम् । न । अट्टे ॥ कलचे । दारेषु ॥

शय्यायाम् ॥ तल्यते ऽस्मिन् । तल०

। खल्यशिल्यशष्येति साधु ॥

तल्लकीटः । पुं । मत्स्ये ॥

तल्लनम् । न । करिपृष्ठे ॥ पृष्ठवंशस्य
मांसे ॥

तल्लः । पुं । जलाधारविशेषे । तल्लाव
इति हिन्दूभाषा ॥ न । विले । जाल

तविषः

वाले ॥ चि । तस्मिन् स्त्रीने ॥

तल्लजः । पुं । मतल्लिकायाम् । प्रशस्ते
॥ लजति । लजकान्तौ । पचाद्यच्
। तल्लजः । अयमजहल्लिङ्गः समा-
से उत्तरपदे भवति । यथा । प्रश-
स्ताकुमारी कुमारीतल्लजः । तल्ल-
जस्य रुढिशब्दात् प्रशंसावचनैश्चे-
तिसमासः ॥

तल्लिका । स्त्री । कुम्बिकायाम् । कूर्चि-
कायाम् । कूची ताली इत्यादि
भाषा ॥

तल्ली । स्त्री । तरुण्याम् ॥

तवल्लीरम् । न । पयःक्षीरे । यवजे ।
तीखुर इति भाषा ॥ तवल्लीरन्तुमधु-
रं शिशिरं दाहपित्तहृत् । चयकास-
कफश्यासास्रदोषं हन्ति च सेवनात् ॥

तवल्लीरी । स्त्री । गन्धपत्रायाम् ॥

तवराजः । पुं । यवासशर्करायाम् ॥

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । यवासशर्करा-
भवखण्डे । सिद्धुमेदके ॥

तवर्गः । पुं । तादिपञ्चवर्णेषु ॥

तवर्गीयः । पुं । तवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ता-
च्चेति ठक् ॥

तविषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ त-
वेति सौचोधातुः । तवेति द्वेति टिषच्
॥ सुवर्णे ॥ शोभनाकृतौ ॥ व्यवसा-
ये ॥ भेले ॥

तस्थिवा	ताडनी
तविषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् धरि	प्रवेतिकसुप्रच्ययोवा ॥
याम् ॥ नद्याम् ॥ वैदिकनिघण्टौ ।	तस्थूः । पुं । स्थावरे ॥
तु वलेपि ॥ टित्त्वान् डीप् ॥	तास्त्रीस्थम् । न । नियततत्त्वभावता
तष्टः । त्रि । तनूकृते ॥ तस्थतेस्म ।	याम् ॥ भाषेयम् ॥
तस्थू० । क्तः । स्फोरितिकले । पेष्ट	ताटङ्कः । पुं । ताडपत्रे । कर्णिकायाम्
स्थम् ॥	। ताडङ्के ॥ गुर्वचरे ॥
तष्टिः । स्त्री । काष्ठतक्षणे ॥	ताटस्थम् । न । उदासीनस्थे ॥ निक
तसरः । पुं । वस्त्रजात्यन्तरे । टसर	टस्थत्वे ॥
इति भाषा ॥ सूत्रवेष्टने । तासनी	ताडः । पुं । ताडने ॥ घोषे । शब्दे ॥
इति गौडभाषाप्रसिद्धे तस्त्रवायो	मुष्टिमेवट्टणादिषु ॥ अहौ ॥
पकरणे ॥ तनेति । तनु० । तनूपृषि	ताडका । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥
भ्यांक्वरन् । अनुदात्तोपदेशेऽप्यादि	ताडकान्तकः । पुं । श्रीरामे ॥
नानुनासिकलोपः ॥	ताडकाफलम् । न । दृढदेहायाम् ॥
तस्करः । पुं । चोरे ॥ द्विविधां स्तस्क	ताडकेयः । पुं । मारीचराक्षसे ॥ ता
रान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्र	डकाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योठक् ॥
काशाँश्च प्रकाशाँश्च चारचक्षुर्माँशी	ताडङ्कः । पुं । कर्णभूषायाम् । कर्णदर्प
पतिः ॥ प्रकाशवच्चका स्तेषां नानाप	णे । कानतडङ्का इतिभाषा ॥
ग्योपजीविनः । प्रच्छन्नवच्चका स्वेते	ताडनम् । न । आघाते ॥ यथा । शसा
येस्तेनाटविकादयः ॥ तत्करोति । दि	पराधे वनितां पुष्पेणापि न ताडयेत्
वाविभेत्त्यत्र किञ्चत्तदहुष्यत्यच् ॥	। दोषान्न गणयेत् स्त्रीणां गुणानेव
तद्दृष्टोः करपत्यो रितिसुट्दलो	प्रकाशयेदितिमान्निकाः ॥ लालने
पौ ॥ दमनवृक्षे ॥ पृक्काशके ॥	वहवोदेषा स्ताडने वहवोगुणाः ।
तस्करस्त्रायुः ॥ पुं । काकनासालतायाम् ॥	तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेन्नतु
तस्कारी । स्त्री । कोपनायां नार्थाम् ॥	लाडयेत् ॥
तस्थिवान् । त्रि । स्थितिमति । स्थिते	ताडनी । स्त्री । अश्वताडनयष्ट्राम् ।
॥ ष्टा० । छन्दसिलिट् । द्वित्वादिका	कशायाम् ॥ ताड्यतेऽनया । तडंआ
र्यम् । लिट् । कानजादेशः ॥ कसु-	घाते । गत्यन्तः । ल्युट् । डीप् ॥

ताण्डवि

ताण्डपचम् । न । ताण्डके ॥

ताडागम् । न । तडागोदके ॥ यथा ।
प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरो
षितः । जलाशयस्तडागः स्यात्ताडा
गंतज्जलं स्मृतम् ॥ ताडागमुदकं स्वा
दु कषायं कटुपाकि च । वातलंबदुधि
गमूच मसृक्पित्तकफापहम् ॥ त
डागस्येदम् । अण् ॥

ताडिः । स्त्री । तालीद्रुमे । ताडियात
इतिगौडभाषाप्रसिद्धे ॥

ताडी । स्त्री । पद्मद्रुमे । तालियात-
इति गौडभाषा ॥ आभरणविशेष
इतिदुर्गसिंहः ॥

ताड्यमानः । त्रि । पटहादिवाद्ये ॥ त्रि ।
तत्कालताडिते । हन्यमाने । ताड
नयुक्ते ॥

ताण्डः । पुं । मुन्यन्तरे ॥

ताण्डप्रः । पुं । न । लास्ये । नृच्ये ॥ पुं
नृच्यं ताण्डवंप्राहुः स्त्रीनृच्यं लास्य
मुच्यते ॥ तण्डुना प्रोक्तम् । तेनप्रो
क्तमिच्यम् ॥ तृणान्तरे ॥ उद्धतनृ
च्ये ॥ चित्तघुनि (। । ।) ॥

ताण्डवतालिकः । पुं । नन्दिनि । शि
वहारिणि ॥

ताण्डवप्रियः । पुं । शिवे ॥ त्रि । नृच्य

प्रिये ॥ ताण्डवं प्रियं यस्य ॥

ताण्डवितम् । न । नर्त्तिते ॥

तादर्थ्य

ताण्डि । न । नृच्यशास्त्रे ॥

ताण्डी । पुं । साम्नः शाखाविशेषा ऽ
ध्यायिनि ॥

तातः । पुं । जनके । पितरि ॥ अनुक-
म्प्ये ॥ त्रि । पूज्ये ॥ चतुष्कले (५ ॥)
आदिगुरौ ॥ तनेति । तनुं । दुत
निभ्यादीर्घश्चेति क्तः । अनुदात्तेति
नलोपः ॥

तातगुः । पुं । रुद्रताते । काकाचाचा
इतिभाषा ॥ चि । जनकस्यहिते ॥

तातजनयित्व्यौ । स्त्री । मातापिचोः
॥ द्विवचनाम्नोयम् ॥

ताततुल्यः । त्रि । पितृसमे । मनोज
वसे ॥ तातेन तुल्यः ॥

तातनः । पुं । खञ्जने ॥

तातलः । पुं । रुजि । रोने ॥ पाके ॥
लोहकूटे ॥ मनोजवे । ताततुल्ये ॥
चि । तप्तमाषे ॥

तातिः । पुं । पुत्रे ॥ इतिजटाधरः ॥

तात्कालिकः । पुं । तत्कालभवे ॥

तात्कालिकविकारः । पुं । विलासास्ये
भावे ॥ तात्कालिकविकारः स्याद्वि-
लासो ऽङ्गक्रियादिषु ॥

तात्पर्यम् । न । तत्परतायाम् ॥ व
क्तुरिच्छायाम् ॥ अभिप्राये ॥ तत्प
रस्य भावः । ष्यञ् ॥

तादर्थ्यम् । न । तदर्थस्त्वे । तस्मैदम्

तानव

तदर्थम् । तस्य भावः । ब्राह्मणादि-
क्षात् प्यञ् ॥

तादात्म्यम् । न । तत्त्वरूपे ॥ अभेद-
सम्बन्धे ॥ तस्य आत्मा तदात्मा । त-
दात्मनो भावः । ब्रा० प्यञ् ॥

तादृशः । त्रि । तादृशि ॥ सद्वदृश्यते ।
तमिव पश्यति वा । दृशिर् प्रेक्षणे
। त्यदादिष्वित्यत्र कसोपिवाच्य इति
कसः । आसर्वनाम्नः इत्यत्र दृष्टे चे-
ति वार्तिकेणात्वम्

तादृक्-ग् । त्रि । तथाविधे । उपमान-
गोचरे । तादृशे ॥ तमिवेमंपश्यन्ति
सद्वदृश्यते वा । त्यदादि-
षु दृश्य इति क्तिन् । आसर्वनाम्न इत्या-
त्वम् । वश्चेति षः । जश्चेनडः । कु-
श्चेनगः । चत्वे पञ्चकः ॥

तादृशः । पुं । तादृशि ॥ सद्वदृश्यते
तमिव पश्यति वा । त्यदादिष्विति
कञ् ॥

तानः । पुं । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । वि-
स्तार्य ते प्रयोगा वैर्मूर्च्छनाशेषसं-
श्रयाः । तानास्तेष्वनपञ्चाशत् सप्त-
स्वरसमुद्भवाः ॥ तेभ्य एव भवन्त्ये-
कूटतानाः पृथक् पृथक् । तस्युः पञ्च-
सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ न ।
विस्तारे ॥ तानविशेषे ॥

तानवम् । न । तनुस्वे ॥ गात्रेतनुता-

तान्दूर

याम् ॥ यथा । तानवं तनुतागात्रे
दैर्घ्यलभ्यमणादिकृत् ॥ तनोर्भावः
। इगन्ताच्चेत्यण् ॥

तानूरः । पुं । आवर्त्ते । पयसाम्भ्रमे ॥

तान्तः । त्रि । स्नाने ॥ क्लान्तः । श्रान्ते ॥

तान्तवः । त्रि । प्रावरणान्तरे ॥ तन्तूनां
विकारः । श्योरञ् ॥

तान्त्रिकः । त्रि । ज्ञातसिद्धान्ते । शास्त्र-
तत्त्वज्ञे । ब्रह्मवादिनि कौलिके ॥ य-
थानरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी
यथा । यथा ऽहं विदिवेशाना मागमा-
नामिदं तथा ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते
वेदवा । उक्थादिच्चाट्ठक् ॥ त-
न्त्रसम्बन्धिनि ॥

तान्दूरम् । न । मांसव्यञ्जनप्रभेदे ॥

यथा । अङ्गारपूर्णगर्तं यदलम् म-
वलम्बितम् । संस्कृतं पिहितं मांसं
पक्वं तान्दूरमुच्यते ॥ सुस्वादुतान्दूर-
म् । पचेद्गर्तन्तरीक्षस्थं लम्बिसम्भा-
रसम्भृतम् । चतुर्दिग्गुण्डलाकारे
पार्श्वप्रज्वलितानले । विपक्वं सुरभि-
स्वादु तान्दूरमिति कीर्तितम् ॥

न्यच्च । कोदिकायां सुसम्भारमल-
म्बमवलम्बितम् । मांसं पिधाय वा
ह्यग्निज्वालायास्वेदितं वरम् ॥ ता-
न्दूरं रुचिदं वल्यं मृदु पथ्यतमं स्मृ-
तम् । सशोषितं नवं स्थूलमन्यथा-

तापस

दोषवारकमिति ॥

तापः । पुं । सन्तापे ॥ कृच्छ्रे ॥ तपनम्

। तपसन्तापे । घञ् ॥

तापकः । पुं । ज्वरे ॥ चि । तापकृति ॥

तापयति । तप० । ण्वुल् ॥

तापत्यः । पुं । अर्जुने ॥ इति पु० ॥

तापत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौति

काधिदैविकदुःखत्रये ॥ आध्यात्मि

कादिभैवेयज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उ

त्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं

फलम् ॥ तापानां त्रयम् ॥

तापनः । पुं । सूर्ये ॥ कामवाणे ॥ अ-

सुरविशेषे ॥ सूर्यकान्तमणौ । चि ।

तापके । तापयितरि ॥ तापयति ।

तप० । कर्त्तरि ल्युः ॥

तापनीयः । पुं । निष्कपरिमिते सुवर्णे

॥ तपनीयस्य विकारः परिमाणः ।

जातरूपेभ्यः परिमाण इत्यण् ॥

तापसः । पुं । दमनकवृक्षे ॥ वक्त्राक्षिणि

॥ न । तमालपत्रे । तेजपात इति भा

षा ॥ चि । तपस्विनि ॥ वानप्रस्थे ॥

तपोऽस्यास्ति । अण्वेच्यण् ॥ यद्वा ।

तपःशीलमस्य । छत्रदिभ्योः ॥

तापसतरुः । पुं । } इक्षुदीवृक्षे । इ

तापसद्रुमः । पुं । } गुआ इति भाषा

॥ तापसोपयुक्तस्तरुः ॥

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । गर्भदात्री

तापी

क्षुपे ॥

तापसप्रियः । पुं । पियालद्रुमे ॥

तापसप्रिया । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥

तापसेष्टः । पुं । पियाले । चारे ॥

तापहरी । स्त्री । ताहरी इति प्रसिद्धे

व्यञ्जनपदार्थे ॥ यथा । घृते हरिद्रा

संयुक्ते माषाणां भर्जयेद्वटीः । तण्डु

लांश्चाऽपिनिर्द्वातान् सहैवपरिभ

र्जयेत् ॥ सिद्धियोग्यं जलं तत्रप्रक्षि

प्य कुशलः पचेत् । लवणार्द्रकश्चिद्

नि माचया तत्रनिःक्षिपेत् ॥ एषासि

द्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरीबुधैः

॥ भवेत्तापहरीवत्स्या वृष्या स्नेहा

शमाचरेत् । छंदशीतपैशीरच्यागु

र्वी तत्र गुणाः स्मृताः ॥

तापिष्कः । पुं । तमालवृक्षे ॥ तापिनं

छादयति । छद्० । कर्मण्यण् । घृ

षोदरादिः ॥ न । तमालपुष्पे ॥

तापिष्कस्यपुष्पम् । फलेषु गितितद्धि

तस्यलुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति

क्लीवता ॥

तापिञ्जम् । न । धातुमाचिके ॥ इति

राजनिर्घण्टः ॥

तापितः । चि । पीडिते ॥ जातसन्तापे ॥

। तपगया इति भाषा ॥ तापः सञ्जा

तोस्य । ता० इतच् ॥

तापी । पुं । बुद्धे ॥ चि । तापयति ॥

तामलि

तापोऽस्या ऽस्ति । अतश्च निठनाव-
तीनिः ॥

तापी । स्त्री । विन्ध्याद्रिप्रसिद्धायां पश्चि
मवाहिन्यां सरिति ॥ यमुनायाम् ॥

तापीजम् । न । स्वर्णमाचिके ॥

ताप्यः । पुं । न । धातुमाचिके ॥

ताप्यकम् । न । माचिके ॥

तामः । पुं । भीषणे ॥ दोषे ॥

तामरम् । न । जले ॥ घृते ॥ इ० रुद्रः ॥

तामरसम् । न । पद्मे ॥ तामे ॥ का-

ञ्चने ॥ तामरे जले सस्ति । पसस्व

मे । अन्येभ्योपीतिङः ॥ यद्वा । त-

न्यते । तमु० । घञ् । नोदासोपदे

शस्येतिनिषेधस्यानित्यत्वाच्च वृद्धि

निषेधः । रस्यते । रसआस्वादे ।

चु० । अदन्तः । एरच् । तामश्चतद्र

सञ्च ॥ जगतीछन्दःप्रभेदे । यथा

। इह वद तामरसं मजजायः ॥ स्फु

टमुषमामकरन्दमनोक्षं व्रजललना

नयनालिनिपीतम् । तवमुखताम

रसं मुरश्वो हृदयतडागविकाशि

ममास्तु ॥

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ ता

मस्या सावामलकीच । पृषोदरादिः ॥

तामलिसम् । न । } तमोलुक इति

तामलिनी । स्त्री । } प्रसिद्धे दामलि

से देशे । विष्णुगृहे ॥

तामस

तामसः । पुं । भुजगे ॥ खले ॥ उलूके

॥ भूताद्यहङ्कारे ॥ अधर्माज्ञानावै

राग्यानेश्वर्याभिधानेषु चतुर्षु बुद्धि

र्भेषु ॥ चतुर्थे मनौ ॥ न । कृष्णेधने

॥ यथा । पार्श्वकयूतचैर्यार्त्तप्रति

रूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं य-

त्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ पार्श्व

कः अपात्रः सन्पाचतया योजयति ।

आर्त्यापरपीडया । प्रतिरूपकेण

कृषिमरत्नादिना । साहसेन समुद्र

यानगिर्यारोहणादिना । व्याजेनवा

ह्नाणवेशेनशूद्रादिना । कृष्णं ताम-

सम् । षि । तमसायुक्ते ॥ तमोवृत्तौ ॥

तामसकीलकः । पुं । राहुसुते-

षु केतुषु ॥ यथा । तामसकीलक

सञ्ज्ञा राहुसुताः केतव स्वयस्तिंश

त् । वर्णस्थानाकारैस्तान् दृष्टार्के

फलं ब्रूयात् ॥ ते चार्कमण्डलगताः

पापफलाश्चन्द्रमण्डले सैः स्याः । ध्वा

ङ्च कवन्धप्रहरणरूपाः पापाः श-

शाङ्के ऽपि ॥ तेषामुदये रूपागयम्भः

कलुषं रजोयुतं व्योम । नमतहृषि

खरामर्दः सशर्करा वातमारुतश्च-

ण्डः ॥ ऋतुविपरीतास्तरवेदीप्ता

मृगपक्षिणोदिशांदाहाः । निर्घात

महीकम्पादयो भवन्त्यवचेत्पाताः

॥ अम्भःकलुषादीनामुत्पातानां नि

तामस

फलत्वमाह । न पृथक् फलानि-
 तेषां शिखिकीलकराहुर्दर्शनानि
 यदि । तदुदयकारण मेपां केत्वा
 दीनां फलं क्रमाद् ब्रूयात् ॥ * ॥ ताम
 स कीलानां दर्शनवशात् फलमाह ।
 यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शन माया
 न्ति सूर्यविम्बस्थाः । तस्मिंस्तस्मिन्
 व्यसनं महीपतीनां परिचयेम् ॥
 ॥ क्षुत्प्रक्षानशरीरा मुनयोप्युत्
 सृष्टधर्मसञ्चरिताः । निर्मासबालह
 स्ताः कृच्छ्रेणायान्ति परदेशम् ॥ त
 स्करविलुप्तवित्ताः प्रदीर्घनिः श्वास
 मुकुलिताक्षिपुटाः । सन्तः सन्नश
 रीराः शोकोद्भववाप्यरुदृढशः ॥ चा
 मा जुगुप्सुमानाः स्वन्वपतिपरचक्र-
 पीडिताः मनुजाः । स्वन्वपतिचरितं क
 र्म च पुराकृतं प्राप्नुवन्त्यन्ये ॥ गर्भेष्व
 पिनिष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारि
 मुचः । सरितो यान्ति तनुत्वं क्वचित्
 क्वचिज्जायते सस्यम् ॥ * ॥ तेषामाकृ
 तिवशेन फलमाह । दण्डेनरेन्द्रस्य
 र्याधिभयं स्यात्कवन्धसंस्थाने । ध्वा
 ङ्क्षे च तस्करभयं दुर्भिर्च कीलके ऽ
 र्कस्ये ॥ राजोपकरणरूपैश्च चञ्चल
 चामरादिभिर्विदुः । राजान्यस्वकृद
 र्कः स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा ॥ य
 को दुर्भिर्चकरोद्याद्याः स्युर्नरपतेर्भि

तामिस्रः

माशाय । तितरक्तपीतशृण्वै सैर्विदुः
 ऽर्कोनुवर्णघ्नः ॥ * ॥ विशेषफलान्याह
 । दृश्यन्ते च यत स्तेरविविम्बस्योत्थि
 तामहोत्पाताः । आगच्छति लोका
 नां ते नैव भयं प्रदेशेनेति वाराहीसं
 हिता ॥
 तामसयज्ञः । पुं । यज्ञविशेषे ॥ यथा ।
 विधिहीन मसृष्टान्नं मन्त्रहीन मद
 क्षिणम् । अद्वाविरहितं यज्ञं ताम
 सं परिचक्षते ॥ तामसानां यज्ञः ॥
 तामसाहारः । पुं । तामसप्रकृतीना-
 माहारे ॥ यातयामं गतरसं पूतिप
 र्युषितश्चयत् । उच्छिष्ट मपि चामे-
 ध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
 तामसिकः । त्रि । तामसे । तमोगुण-
 कार्ये ॥
 तामसी । स्त्री । निशायार् ॥ दुर्गाया
 म् ॥ तमोन्वितायाम् ॥ जटामां-
 स्याम् ॥
 तामिस्रः । पुं । विपर्ययविशेषे ॥ सचा
 ष्टादशधा । यथा । शब्दादयो दशवि
 पया रञ्जनीयाः स्वरूपतः । ऐश्वर्य
 चाणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनीयम्
 । किन्तुरञ्जनीयशब्दाद्युपायः । ते
 च शब्दादय उपस्थिताः परेणोपह-
 न्यमाना स्तदुपायाश्चाणिमादयः
 स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति श

ताम्बूल

आदिभिर्देशभिः सहास्त्रिमासक-
मष्टादशेति । तद्विषयोद्देशस्तामि-
स्तो ऽष्टादशविषयत्वादष्टादशवेति
साङ्ख्याः ॥ भोमेच्छाप्रतिघाते स-
ति क्रोधे ॥ राक्षसे । तमिस्त्राचारि-
णि ॥ न । अन्यकारमये नरके ॥ प-
रविष्ठापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतै-
र्यवनिपात्यते ॥ तमिस्त्र मस्मिन्
अस्या ऽस्मिन्वा । ज्योत्स्ना तमिस्त्र-
त्यय ॥

ताम्बूलम् । न । क्रमुके । गुवाके ॥ ना-
गवल्लीदले । पानइति प्रसिद्ध ॥ ता-
म्यति । तमु । पिञ्जादिस्त्रात् ऊलच्
घातोर्बुक् दीर्घत्वञ्च ॥ ताम्बूलं कटु-
तिक्तमुष्णमधुरं चारं कषायान्वि-
तं वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्ग-
न्धनिर्नाशनम् । वक्त्रस्याभरणं विशु-
द्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूल-
स्य सखे त्रयोदशगुणाः स्वर्गे पिते दु-
र्लभाः ॥ अपिचाहुः । ताम्बूलं विश-
दं कथं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ।
वश्यंतिक्तं कटु चारं रक्तपित्तकरं
लघु ॥ वल्यंक्षेमास्यदैर्गन्धमलवा-
तश्रमापहम् ॥ * ॥ अनिधाय मु-
खेपर्णं पूगं स्वादयते नरः । मतिभ्रं-
शो दहिः स्यादन्ते न स्मरते हरि-
मे ॥ * ॥ पर्णमूले वसेद्वाधिः पर्णा

ताम्बूल

ये पापसञ्चयः । चूर्णपर्णं हरेद्यायुः
शिराबुद्धिविनाशिनी ॥ नायुरग्र वि-
षमूले मध्य ऽलङ्घनी र्थवस्थिता ।
तस्माद्ग्रन्थमूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज-
येत् ॥ चूर्णाधिकं हरतिगन्ध मवा-
धिपूर्णं रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धि-
कारि । ताम्बूलमुत्तममिदं रसना-
ग्रभिन्नपर्णं निशास्यधिकस्वप्नित पर्णं
मङ्गि ॥ ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरी-
रे रुच्यदुर्वले । ज्वरास्यशोषपित्ता-
स्त्रमदमूर्च्छाक्षिरो गिषु ॥ ताम्बूला-
न्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिखा-
स्रता । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रव-
र्णबलक्षयः ॥ * ॥ विना पर्णं मुखे
दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्बहिः । तावद्भ-
वति चण्डालो याजहङ्गा न गच्छति
॥ * ॥ ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यती-
नां ब्रह्मचारिणाम् । तपस्विनाञ्च वि-
प्रेन्द्रगोमांससदृशं ध्रुवम् ॥ इति ब्र-
ह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

ताम्बूलकरङ्गः । पुं । पानवट्टा इति प्रसि-
द्धे ताम्बूलपात्रे । स्थग्याम् ॥

ताम्बूलदः । त्रि । वाग्गुलिके । ताम्बूल-
दातरि ॥ इति विक्राण्डशेषः ॥ ताम्बूलं
ददाति । जुदाञ् । आतइति कः ॥

ताम्बूलपत्रः । पुं । पिण्डालौ ॥

ताम्बूलरागः । पुं । मसूरे ॥ ताम्बूल

ताम्रम्

रङ्गे ॥

ताम्रबल्लिका । स्त्री । ताम्रवल्याम् ॥
ताम्रबल्ली । स्त्री । ताम्रवल्याम् ॥ ता
न्यति । तमु० । क्लिप् । अनुनासिक
स्येति दीर्घः । बोलति । वृक्षमज्जने
। चुरादीनां णि ज्वा । इगुपधेतिकः
। ताम् चासौबलश्च । पृषोदरादिः
। ताम्रवल्यावल्ली । शकपार्थि-
वादिः ॥

ताम्रलिकः । पुं । ताम्रलिनि ॥

ताम्रली । वि । राज्ञां ताम्रलाधिकृ-
ते । तंबोली इति प्रसिद्धे जात्य-
न्तरे ॥

ताम्रली । स्त्री । ताम्रलवल्यान् ॥
ताम्रलात् गौरादिङीष् ॥

ताम्रम् । न । तावां इति प्रसिद्धे तैजस
धातुविशेषे । शुल्के । ल्लेच्छमुखे ।
नैपालिके ॥ अस्योत्पत्त्यादयो यथा
। शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धर-
णीतले । तस्मात् ताम्रं समुत्पन्न
मिदमाहुः पुराविदः ॥ जपाकुसुम् ॥
सङ्काशं स्निग्धं मृदुघनचमम् । लोह-
नागोज्झितं ताम्रं मारुताय प्रशस्य-
ते ॥ कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं स्वेतञ्चा-
पिघनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति
। शुल्कं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥ ताम्रं कषा-
यं मधुर्दं सतिक्तं मल्लश्च पाके कटुं

तप्तः

सारकम् । पिप्तापहं स्त्रीमहरं च श्री-
तं तद्रोपणं स्यात्तु लेखनम् ॥ पा-
ण्डुरार्शोऽश्वरकुष्ठकासत्रासद्यान्-
पीनस मल्लपित्तम् । शोथं कृमिं शू-
ल मपाकरोति प्राहुः परे दृंहण-
मल्पमेतत् ॥ एकोदोषो विध ता-
म्रेष्वसम्यङ्प्रारिते ऽष्टते । दाहः स्वदो-
हचिर्मूर्च्छा क्लदेरेको वमिर्भ्रमः ॥
तस्य शोधनविधिर्यथा । पत्तलीकृत-
पत्राणि ताम्रस्यामौ प्रतापयेत् । नि-
धिष्वेत् तप्ततप्तानि तैले तक्ते च
काञ्जिके ॥ गोमूत्रे च कुलत्यानां
कषाये च विधाविधा । एवं ताम्रस्य
पत्राणां विशुद्धिः सम्प्राप्यते ॥ तस्य
मारुतादिधि र्यथा । सूक्ष्माणि ताम्र-
पत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः । वास-
रत्रयमस्त्रेण ततः खल्ले विनिः क्षिपे-
त् ॥ पादांशं सूतकं दत्त्वा यामम-
स्त्रेण मर्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि
लेपयेद् द्विगुणेन च ॥ गन्धकेनाल्ल-
ष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् । ततः
पिष्टाचमीनाचीं चाङ्गेरीं सपुनर्न-
वाम् ॥ तत्तत्क्लेन वहिर्गोलं लेपयेद्
द्व्यङ्गलोलान्मितम् । धृत्वा तन्नोलकं भा-
ण्डशरावेण च रोधयेत् ॥ वालुकाभिः
प्रपूर्याथ विभूतिखण्डाभ्युभिः । द-
त्त्वा भाण्डमुखे मुञ्चति तश्चुल्यां विपा-

ताम्रकू

चयेत् ॥ कर्मवृद्ध्याग्निना सम्यक्वात्र
यामचतुष्टयम् । स्वाङ्गशीतं समुद्भू-
त्य मर्दयेच्छूरणश्वेः ॥ यामैकं गो-
लकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणीदरे ।
मृदालेपस्तु कर्तव्यः सर्वते पुष्टमात्र-
कः ॥ पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं मृतं भव-
ति निश्चितम् । वमनञ्च विरेकञ्च भ-
मं क्लममथाश्चिम् ॥ विदाहं स्वेद-
मुत्क्लेदं न करोति कदाचनेति ॥
अरुणे । शुल्लनिभे ॥ पुं । कुष्ठरोग-
प्रभेदे ॥ चि । अरुणवर्णवति ॥ ता-
म्यति तम्यतेवा । तमु० अमितम्यो-
र्दीर्घश्चेति रक्दीर्घा ॥

ताम्रकम् । न । ताम्रे ॥ स्वार्थेकः ॥
ताम्रकर्णी । स्त्री । अञ्जननामपश्चिमदि-
ग्धस्तिकरिण्याम् ॥ ताम्रौ कर्णायस्याः
। पाककर्णेति नासिकेति वाङ्गीष् ॥
ताम्रकारः । पुं । ताम्रकुट्टके । शैल्वि-
के । कसेरा इति भाषा प्रसिद्धे व-
र्णसङ्करजाते ॥ उ० इतिः क्वयोर-
द्रष्टव्या । ताम्रं करोति । उक्ताप ।
कर्मण्यण् ॥

ताम्रकुट्टकः । पुं । कांस्यकारे ॥ ताम्रं कु-
ट्टयति । पुं । कुट्टच्छेदे । कर्मण्यण् ।
स्वार्थेकः ॥

ताम्रकूटः । तमाखु इति प्रसिद्धे क्षुमे
॥ यथा । संविदाकाण्डकूटञ्च ताम्रकू-

ताम्रपु

टञ्च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरस-
स्तारिकातरिता तथा ॥ इत्यष्टौसि-
द्धिद्वयाणि यथा स्वर्याष्टकं प्रिये इति
कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रकृमिः । पुं । इन्द्रगोपकीटे ॥

ताम्रगर्भम् । न । तुल्ये ॥

ताम्रचूडः । पुं । कुक्कुटे ॥ ताम्रा चूडा ॥
स्य ॥ कुक्कुरद्रुमे ॥

ताम्रपुञ्जम् । न । कांस्ये ॥

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गोरचदुग्धायाम् ॥

ताम्रपट्टम् । न । ताम्रनिर्मितैलेखन-
पत्रे ॥ यथा । दक्षा भूमिनिवहवाक-
स्वालेखनकारयेत् । आगामिभद्रन्त्र-
पतेः परञ्जानाय पार्थिवः ॥ पट्टेवा-
ताम्रपट्टेवा समुद्रोपरिचिह्नितमिति
मिताचरा ॥

ताम्रपत्रः । पुं । जीवशाके ॥ न । ताम्रनि-
र्मितपत्रे ॥

ताम्रपर्णः । पुं । भारतवर्षीयोपद्मीमे ॥

ताम्रपर्णी । स्त्री । चोलदेशवर्त्तिन्यां
सरिद्वारायाम् ॥

ताम्रपल्लवः । पुं । अशोकतरौ ॥

ताम्रपाकी । पुं । गर्हभाण्डाच्चे ॥

ताम्रपादी । स्त्री । हंसपद्याम् ॥

ताम्रपुष्पः । पुं । भूमिचम्पके । भूचांपा-
इति भाषा ॥ कोविदारः । रक्तका-

चने ॥

ताम्राक्षः	तारः
ताम्रपुष्पिका । स्त्री । जपाकुसुमे ॥ रक्त विहति ॥	ताम्राभम् । न । रक्तचन्दने ॥
ताम्रपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ पाठला वृत्ते ॥ जपायाम् ॥	ताम्राक्षणा । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥
ताम्रफलः । पुं । जङ्घोठवृत्ते ॥	ताम्राक्षम् । न । कांक्षे ॥
ताम्रमूला । स्त्री । दुराक्षभायाम् ॥ क क्षालौ ॥ कच्छुरायाम् । खिरा रतिगौडभाषा ॥	ताम्राक्षः । पुं । कांक्षकारे ॥ पि । ताम्रि सम्भवे ॥ ताम्रस्थायम् । अथात्मादि त्वाट् ठक् ॥ ताम्रघट्टनं शिल्पमस्य वा शिल्पमिति ठक् ॥
ताम्रवर्णः । पुं । पल्लिवावृत्ते ॥	ताम्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् ॥ मानर न्यावाद्ये ॥
ताम्रवर्णा । स्त्री । जपायाम् ॥	ताम्री । स्त्री । वाद्यविशेषे । मानरन्या याम् ॥ विकारिकायाम् ॥
ताम्रवल्ली । स्त्री । चिबकूटादिदेशम सिद्धायां ताम्रायां सतायाम् । ताल्या म् । तमाल्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥	तायनम् । न । स्फीततायाम् । समुद्र त्वे ॥ तायुसन्तानपावनयोः । ल्युट् ॥
ताम्रवीजः । पुं । कुलत्वे ॥	तायिकः । पुं । तर्जिकाभिधदेशे ॥
ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्वे ॥ रक्तचन्दने ॥	तारः । पुं । धानरविशेषे ॥ मुक्ताविशु द्धौ ॥ सुदुर्मौक्तिके ॥ देवीप्रसवे ॥
ताम्रवृत्तः । पुं । कुलत्वे ॥	यथा । काश्यां विश्वेश्वरोहं गिरिष तितनया संयुतो वामभागे शुक्ला तपयेन दत्ते त्रिपद्यगतडिनीतीरशु चष्टेभ्यभागे । मायावीजञ्च कर्षेसुर मुनिसहितो ध्यानयुक्तं ब्रह्मि प्री त्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगण कैरुच्यते तारनामेति ॥ प्रणवे ॥ तर्भ जन्मजरामृत्युलचणाद्भयात्तार य तीतितारः ॥ तद्वत् ॥ त्रिरोमव ध्वनौ ॥ स्त्री । न । नक्षत्रे ॥ नेव
ताम्रवृत्ता । स्त्री । कुलत्विकायाम् ॥	
ताम्रशिखी । पुं । कुक्कुटे ॥	
ताम्रसारम् । न । रक्तचन्दने ॥ रतिरक्त मासा ॥	
ताम्रसारकम् । न । रक्तचन्दने ॥ पुं । रक्तखदिरे ॥ रतिराजनिर्घण्टः ॥	
ताम्रा । स्त्री । ताम्रवृत्त्याम् ॥ सैहल्याम् ॥ ताम्रवर्णायाम् ॥	
ताम्राक्षः । पुं । उषधीपभेदे ॥	
ताम्राक्षः । पुं । कोकिले ॥ ताम्रेश्वरि णीकस्य ॥ वि । ताम्रनक्षत्रे ॥	

तारका

मध्ये । कर्नीनिकायाम् ॥ अ । रुष्ये
 ॥ अथयनरूपायांसिद्धौ ॥ वि । स्फु
 रितदीधितौ ॥ अथ्युच्चनादे ॥ नि
 र्मले ॥ अथ्युच्चैः ॥ तारयति अति
 क्रामति अन्यान् शब्दान् । तृ० । बहु
 लमेतन्निर्दर्शन मितिचुरादिगणस्य
 चात् स्वार्थेणिच् । पचाद्यच् ॥ यद्वा
 । तार्थते ऽनेनवा । घञ् घोडा ॥
 तारकः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ कर्णधा
 रे ॥ भेलके ॥ न । दृशि ॥ स्त्री । क
 नीनिकायाम् ॥ ऋच् ॥ वि । वात
 रि ॥ संसारसमुद्रस्य तरणकारणे
 तारयितरि ॥ अतिजगतीप्रभेदे वृ
 त्तविशेषे । यथा । यदि तोटकट्टत्त
 पदे गुहरन्त्यम् भवतीह तदा कि-
 लतारकट्टत्तम् । फणिनायकविक्कल
 वर्णित मेत दूर पण्डितमण्डलिका
 कृतचित्तम् ॥ यथा । अतिभारतरं
 कृदि चन्दनपङ्कं मनुते सरसीपव
 नं विषशङ्कम् । तवदुस्तरतारवियो
 गपयोधे नहि पारमसौ भविता प
 रमाधेः ॥ तारयति । तृ० । खुल् ॥
 तारकजित् । पुं । कार्तिकेये । घडान
 ने ॥ तारकं जयति । जि० । किप् ।
 तुक् ॥

तारकराजः । पुं । चन्द्रे ॥

तारका । स्त्री । न । नेत्रकनीनिकाया

तारपु

म् ॥ ऋच् । नचचे ॥ तारकाज्योति
 षीत्यतद्वचनं ॥ स्त्री । इन्द्रवाह-
 य्याम् ॥

तारकारिः । पुं । कार्तिकेये । महासे
 ने ॥ तारकस्य दैत्यविशेषस्य अतिः ।

तारकिणी । स्त्री । निशायाम् ॥

तारकितम् । न । नभसि ॥ तारकाः
 सञ्जाता अस्य । तदस्यसञ्जातंतार-
 कादिभ्यश्च ॥

तारणः । पुं । भेलके ॥ अष्टादशेवत्
 सरे ॥ अतिदृष्टिश्च जायेत धान्यस्या
 यप्रपीडनम् । शसं भवति सामान्यं
 तारणे सुरवन्दिते ॥ वि । तरणका
 रयितरि ॥ तारयति । तृ० । ल्युः ॥
 सन्तारणे ॥

तारणिः । स्त्री । नावि ॥

तारतण्डुलः । पुं । धवल प्रावनाले ॥

तारतम्यम् । न । तरतमयोर्भावे । न्यू
 नाधिक्ये ॥ यथा । निर्धनं निधनमे
 तयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा
 म् ॥ बोधनाय विधिना विनिमित्तो
 रेकएवजयवैजयन्तिका ॥

तारतारम् । न । आगमाविरोधिना
 न्यायेन आगमार्थपरीक्षणरूपे स
 हे । तृतीयायांसिद्धौ ॥

तारदी । स्त्री । तरदीष्टचे ॥

तारपुष्पः । पुं । कुन्दरुचे ॥

तारशु

तारमाक्षिकम् । न । रूप्यमाक्षिके ।

रजतो पधातौ ॥ तारमाक्षिकमन्य
त्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रज
तसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरित
म् ॥ अनुकल्पतया तस्य ततोहीन-
गुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणा
वर्तन्ते तारमाक्षिके ॥ द्रव्यान्तरस्य
संसर्गात् सन्त्यन्येपि गुणा यतः ॥
स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृ-
ष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कु
ष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥ अर्शः शो
थं चयंकण्डुं विदोष मपिनाशयेत्
॥ मन्दानलत्वं वल्लहानिमुग्धां विष्ट
म्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् । तथैव
माखां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्वंर
जताख्यमाक्षिकम् ॥ शोधनन्तु । क
र्कोटीमेषशृङ्गयुत्यै ईवैर्जम्बीरजै
र्दिनम् । भावये दातपे तीव्रे विम
ला शुद्धतिधुवम् ॥ विमला तारमा
क्षिकम् । कर्कोटी खखसा । मारण
न्तु कुलत्यस्यः पायेण छट्वातैलेन
वापुटेत् । तैलेन वाजमूत्रेण प्रियते
तारमाक्षिकम् ॥

तारलः । पुं । विटे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

तारवायुः । पुं । अत्युच्चशब्दवतिपवने ॥

तारविमला । स्त्री । तारमाक्षिके ॥

तारशुक्षिकम् । न । सीसके ॥

ताराप

तारा । स्त्री । वृद्धदेवताभेदे ॥ पञ्चक

न्यान्तर्गतकन्यायाम् । वालिसुग्रीव
योर्योषायाम् ॥ सुरगुरोर्भार्यायाम्
॥ कनीनिकायाम् ॥ नक्षत्रे ॥ यथा
। एकतारं नभोदृष्ट्वा स्पर्शस्थो ना
रदो मुनिः । तावद्भवति चण्डालो
यावदन्यं न पश्यति ॥ तत्रलिङ्गानु
शासनं यथा । हस्ता स्वाती श्रवणा
अक्लावे मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुं
सि पुनर्वसुपुष्यौ मूलन्वस्त्री स्त्रियां
शेषाः ॥ शेषाः ताराइतिसम्बन्धः ॥
चीडायाम् ॥ मुक्तायाम् ॥ शिवगृह
ण्याम् ॥ द्वितीयायां महाविशायाम्
॥ यथा । लीलया वाक्प्रदा यस्मात्
तेनलीलसरस्वती । तारकत्वात् स
दा तारा सुखमेवप्रदायिनी ॥ उ
ग्रापत्तारिणी यस्या दुष्टतारा प्रकी
र्तितेति ॥ तंरन्यनया । तृ० । भि०
अङ् । ऋट्शोडीतिगुणः । निपा
तनाद्दीर्घः । अदन्तलक्षणष्टाप् ॥

ताराकूटम् । न । तृतीयेयोऽटके । ता

रामैव्याम् ॥ यथा । वरर्चादपिक

न्यर्चं कन्यर्चाद्वरभावधि । पृथगङ्गैर्ह

तेशर्षं चिपञ्चसप्तभन्स्वसदिति ॥

तारापतिः । पुं । शिवे ॥ चन्द्रे ॥ वृह-

स्यतौ ॥ वालिनि ॥ सुग्रीवे ॥

तारापञ्चः । पुं । आकाशे ॥

तार्किकः

तारापीडः । पुं । निशाकरे । चन्द्रे ॥
 ताराभूषा । स्त्री । रात्र्याम् ॥
 ताराभ्रः । पुं । कर्पूरे ॥
 तारामण्डलः । पुं । ईश्वरगृहविशेषे ॥
 तारामार्गः । पुं । आकाशे ॥
 तारारविः । स्त्री । आगमोक्ते पर्ववि-
 शेषे ॥ यथा । भारे मासिकृष्णपक्षे
 भौमवारे कुलार्चने । अर्द्धरात्रौ स-
 कृमश्च सातारा रात्रिरीरितेति ॥
 तारारिः । पुं । विटमाचिके ॥
 तारावती । स्त्री । कालिकापुराण-
 प्रसिद्धायां चन्द्रशेखरभूपतन्याम् ॥
 तारिकम् । न । तरमूख्ये ॥
 तारिका । स्त्री । ताडीतिख्याते ताल-
 रसे ॥
 तारिणी । स्त्री । बुद्धदेव्यन्तरे । लोके
 श्वरात्मजायाम् ॥ * ॥ शिवपत्न्या
 म् । द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥
 तारुण्यम् । न । यौवने ॥ तरुणस्य भा-
 वः । ब्राह्मणादिस्वात् प्यञ् ॥
 तारेयः । पुं । वालिवानरपुत्रे । अङ्गदे
 ॥ तारायाअपत्यम् । ढक् ॥
 तार्क्यम् । न । तर्क्यविकारे ॥ तद्
 वयवे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥
 तार्किकः । चि । तर्कतत्परे । तर्कशा-
 स्त्रविदि ॥ तर्कमधीते । ढक् ॥ सच
 षड्विधो यथा । स्याद्वादवाचार्हतः

तार्क्यशै

स्याच्छून्यवादीतु सौगतः १ । नैया-
 यिकस्त्वचपादे । २ । योगः साङ्ख्यस्तु
 कापिलः ३ । वैशेषिकः स्यादैलूक्यो
 ४ । वार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः ५ । चार्वा-
 कोलौकायतिकश्चै ६ । ते षड् पिता
 र्किकाः ॥ आत्मनो ऽचिद्रूपवादिनो ऽ
 नात्मज्ञा ह्येते स्वबुद्धिपरिकल्पितं य-
 दिच्छन्ति तददन्ति ॥
 तार्क्यः । पुं । कश्यपे ॥
 तार्क्यी । स्त्री । पातालगरुडीकृता
 याम् ॥
 तार्क्यः । पुं । अश्वे ॥ सर्पे ॥ गरुडाय
 जे ॥ गरुडे ॥ तार्क्यस्य कश्यपस्यापत्य-
 म् । गर्गादिस्वात् यञ् । बहुल्ये ता-
 र्क्याः ॥ एकस्मिन्कल्पे तृचस्यमुनेरप-
 त्यस्वात्तार्क्योगरुडः । गर्गादिस्वात्
 यञ् । बहुल्येयञ् । अश्वेति लुकि तृ-
 चादित्यन्ये ॥ सुवर्णे ॥ स्यन्दने ॥
 अश्वकर्णाङ्गयतरौ ॥ न । रसाञ्जने ॥
 तार्क्यजम् । न । रसाञ्जने ॥
 तार्क्यध्वजः । पुं । हरौ । विष्णौ ॥ इति
 हेमचन्द्रः ॥
 तार्क्यनायकः । पुं । गरुडे ॥ इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 तार्क्यप्रसवः । पुं । अश्वकर्णवृद्धे ॥
 तार्क्यशैलम् । न । सतुल्यया दार्वा कृता
 ञ्जने । रसगर्भे । रसाञ्जने ॥ तार्क्य

तालः

शैले भवम् । अण् ॥

तार्किकम् । त्रि । तृणनिर्मिते ॥

तार्क्षीयीकः । त्रि । तृतीये ॥ तीया

दीकक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

तालः । पुं । करतले ॥ अङ्गुष्ठमध्यमा

भ्यां संमिते । विस्तृताभ्यामङ्गुष्ठम-

ध्यमाभ्यां संमिते दीर्घपरिमाणवि

शेषे ॥ तल्लक्ष्यम् । तल्ल० । हल्लक्ष्ये

तिघञ् ॥ करास्फाले । करास्फोटे

॥ कांस्यस्य वाद्यभाण्डे ॥ त्तरौ ॥ ता

ल्लुमे । दीर्घपादपे । लेख्यपत्रे ॥

पक्वं तालफलं पित्तारक्तश्लेष्मविवर्द्ध-

नम् । दुर्जरं बहुमूषञ्च तन्द्राऽभि

ध्यन्दुशुक्रदम् ॥ तालमज्जातुतरुणः

किञ्चिन्मदकरो लघुः । श्लेष्मलो वा

तपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः ॥ ता

ल्लमज्जा तालफलवर्षी जमज्जा । ता-

ल्लजं तरुणं तोय मतीवमदकृन्मत-

म् । अस्त्रीभूतं तदा तत् स्यात् पि

त्तकृद्वातदोषहृत् ॥ * ॥ मानविशेषे

॥ यथा । तालो द्वादशभिर्जानुपरिणा

हपरिभ्रमैरिति । हस्तेन जानुमण्ड-

लपरिभ्रमणं यावत्त्या कालमात्रया

क्रियते तावतीभिर्द्वादशभिस्ताला-

ख्यः कालांशोऽज्ञेयः ॥ * ॥ गीतकाल-

क्रियमाने । अयं स्वर इत्यत् कालंगेयः

इत्येकालं विलम्बितम् इत्येकालंद्रुत-

तालची

म् इत्येकालं मध्यमिति बोधयितुम्

ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याङ्गुलान्प्रसारणा-

दिक्रियाभिर्नर्तितव्यं गातव्यञ्चेत्ये

वंरूपेकालक्रिययोर्माने ॥ कालस्य

एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य

क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परि

च्छेदहेतुस्तालः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्य

था । गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभू

व । तस्य कारणम् क्रिया कालश्च । ह

रन्तल्यस्य ताण्डवम् गौर्यान्तल्यस्य

लालस्यमितिसंज्ञा । अर्थात् पुरुषन्त

ल्यस्य ताण्डवम् नार्यान्तल्यस्य ला

स्य मितिनाम । ताण्डवलास्ययो रा

द्यक्षरयोर्मेलनेन तालइतिसंज्ञा ॥ *

॥ आदिगुरुविकले (५१) ॥ तालयति-

तस्यते वा । चु० । पचाद्यच् । घञ् वा ॥

न । हरिताले ॥ तालीशपत्रे ॥ दु-

र्गासिंहासनै ॥ तालफले ॥ धनुषि

॥ तालस्यविकारः । तालादिभ्योण् ।

तालादुनुषि । अन्यत्तालमयम् ॥

तालकम् । न । द्वारपिधानसाधनयन्त्रे

। ताला इतिभाषा ॥ हरिताले ॥ तु

वरिकायाम्

तालकाभः । पुं । हरितवर्णे ॥ त्रि । त

इति ॥

तालचीरकम् । न । तालसम्मततव-

चीरे ।

तालमू

तालकी । स्त्री । तालजसुरायाम् ।
 तालती । स्त्री । ताडी इतिभाषा ।
 तालध्वजः । पुं । बलदेवे ॥ तालो ले-
 खपत्रो ध्वजो ऽस्य ॥
 तालनवमी । स्त्री । भाद्रशुक्लनवम्याम् ॥
 तालध्वजा । स्त्री । पुरीविशेषे ॥
 तालपत्रम् । न । ताडके । कर्णाभरण-
 विशेषे । कर्णिकायाम् ॥ तालस्य प-
 त्रम् । स्वर्णरचितस्या पीदमेवनाम
 ॥ तालतरोः पर्थे ॥
 तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥
 तालपत्री । स्त्री । मूषिकपण्याम् । र-
 ण्डायाम् ॥ मधुरौषधौ ॥
 तालपर्णम् । न । मुरानामगन्धश्चे ॥
 तालपर्णी । स्त्री । मुरानामनिगन्धव-
 स्तुनि । गन्धिन्याम् ॥ तालः पर्णमस्याः
 । तालशब्दः तालपर्णसदृशे लाक्ष-
 णिकः । पाककर्णेतिङ्गीष् ॥ मधुरि-
 कायाम् ॥
 तालपुष्पम् । न । प्रपौण्डरीके ॥ ता-
 लद्रुकुसुमे ॥
 तालभृत् । पुं । बलदेवे ॥
 तालप्रलम्बम् । न । तालजटायाम् ॥
 तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्याम् ।
 मुसल्याम् ॥ तालोमूलमस्याः । ताल-
 शब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः ।
 पाककर्णेतिङ्गीष् । स्वार्थे कन् ॥

तालिकः

तालमूली । स्त्री । तालमूलिकायाम् ।
 दीर्घकन्दायाम् । मुसल्याम् ॥ ताल-
 मूलीतु विद्वद्भिर्मुसलीति निगद्य-
 ते । मुसली मधुरा वृष्ट्या वीर्यीणा
 वृंहणी गुरुः । तिक्ता रसायनी ह-
 न्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥ ॥
 ताललक्ष्मा । पुं । बलदेवे ॥
 तालवृन्तम् । न । तालपत्रनिर्मिते व्य-
 जने ॥ यथा । परे ब्रह्मणि विज्ञाते
 समस्तैर्नियमैरलम् । तालवृन्तेन
 किङ्कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥ अस्य
 वायोर्गुणा यथा । विदोषशमनोवा-
 युर्लघुरस्य प्रकीर्तित इति ॥
 तालवृन्तकम् । न । व्यजने ॥ तालस्ये-
 व वृन्तमस्य । तालेकरतले वृन्तमि-
 व वन्धनमस्य वा ॥
 तालथम् । वि । तालजाते ॥ शरी-
 रावयवत्त्वात् यत् ॥
 तालाख्या । स्त्री । मुरायाम् ॥
 तालाङ्कः । पुं । बलभदे । प्रलम्बघ्ने ॥ ता-
 लो वृक्षविशेषो ऽङ्को ध्वजो ऽस्य ॥
 कर्णपत्रे ॥ शाकभेदे ॥ महालक्ष्मण-
 सम्पूर्णपुरुषे ॥ पुस्तके ॥ हरे ॥
 तालावचरः । पुं । नटे ॥ इति ॥
 तालिः । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥
 तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणी ।
 चपेटे । प्रसले ॥ लिखितस्य निबन्ध-

तालीश

ने । काचनक्याम् ॥

तालिका । स्त्री । चपेटे ॥ तालमूल्या
म् ॥ ताम्रवल्याम् ॥तालितम् । न । वाद्यभाष्ये ॥ तुलित
पटे ॥ गुणे ॥

तालिशः । पुं । शैले । पर्वते ॥

ताली । स्त्री । जटायाम् । वितुन्नकौष
धौ । भुज आवला इति भाषा ॥ तालद्रु
मे ॥ आठक्याम् । तुवरिकायाम् । अर
हर इति भाषा ॥ दारोद्घाटनयन्त्रे
॥ तालमूल्याम् । ताम्रवल्याम् ॥
तालजातसुरायाम् । ताडी इति
भाषा ॥ * ॥ मध्याख्यच्छन्दोभेदे ॥ य
था । ताली सा निर्दिष्टा । उद्दिष्टो मे
यच ॥ यथा । जानी ते जानीते । सा
साहृष्यं वैरुष्यम् ॥ अस्सनारी च्य
पिसंज्ञोक्ताच्छन्दोमञ्जर्याम् । मोना
री ॥ तालयति । तल० गयन्तादच्
। गौरादिच्चाज्जातिच्चाद्वाडीष् ॥

तालीपत्रम् । न । तालीशे ॥

तालीशम् । न । तालीशपत्रे ॥ ताली
शं लघु तित्तोष्णं स्वासकासकफाऽ
निलान् । निहन्त्यहचिगुल्मामव
क्लिमान्द्यक्षयामयान् ॥ भूम्यामल
क्याम् ॥तालीशपत्रम् । न । तालीशख्याते
वृक्षविशेषे । धात्रीवर्षे । शुकोदरे

तावान्

॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालु । न । काकुदे । जिह्वेन्द्रिबाधि
ष्ठाने स्वनाम्नैव प्रसिद्धे ॥ तरक्य नेन
वर्णाः । तृ० । शोरश्चल इति जुग
॥ तालयति । तल० । चु० । मृगव्या
दिच्चात् कुर्वी ॥तालुकम् । न । तालुनि ॥ स्वार्थे यावा
दिच्चात् कञ् ॥

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे ॥

तालूरः । पुं । आवर्त्ते ॥

तावकः । चि । त्वदीये ॥ तवायम् । त-
स्येदमिच्छय ॥ तवकममकावेकवच
ने इति तवकादेशः । स्त्रियां ता-
वकी ॥तावकीनः । चि । त्वदीये ॥ तवायम् ।
युष्मदस्मदो रन्वतरस्यां खच्चेति ख-
ञ् । पश्चात्तवकादेशः ॥तावत् । अ । माने ॥ अनुक्रमे ॥ अव
धारणे ॥ सम्भ्रमे ॥ परिच्छेदे ॥ का
त्कर्त्तुः ॥ अधिकारे ॥ अवधौ ॥ तत् परि
माणमस्य । तद्विता इति बहुवचने
नान्येऽनुक्ता अपि तद्विता चापिताः ।
तेन डावतुप्रत्ययः ॥ तदाश्च्यर्थे
॥ यथा । भर्त्तापितावत् कथकैशिका
नामितिरघुः ॥तावान् । चि । तत्परिमाणविशिष्टे ॥
॥ तत् परिमाणमस्य । यत्तदेतेभ्यः

तिक्तक

परिमाणे इति वतुप् । आसर्वभावात्
स्वास्वम् ॥

तावतिथः । चि । तावताम् पूरणे ॥ ड
ट् । वतोरिथुक् ॥

तावरम् । न । चापगुणे ॥ इतिभूरि० ॥

ताविषः । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥

काष्मिने ॥ तवेति सौचोधातुः । तवे

र्षिद्वेतिटिषच् ॥

ताविषी । स्त्री । चन्द्रकन्यायाम् ॥ भू

मौ ॥ नद्याम् ॥ देवकन्यायाम् ॥ टि

स्वान्ङीप् ॥

तावुरिः । पुं । दधराशौ ॥ इतिदृङ् ॥

तास्त्रनः । पुं । शये ॥

तिक्तः । पुं । तीता इतिप्रसिद्धे रसे ॥

तिक्तः ग्रीत स्तृषामूर्च्छाञ्जरपित्त

कफान् जयेत् । रुच्यः स्वयमरोचि

ष्णुः कण्ठस्तन्यास्यशोधनः ॥ सुगन्धे

॥ वरुणद्रुमे ॥ कुटजे ॥ न । पर्पटौ

षधौ ॥ चि । तिक्तरसान्विते ॥ तेज

यति । तिज० सामान्यापेक्षयापका

चुरादीनां निजभावे गन्धार्थाकर्मके

तिक्तः ॥

तिक्तकः । पुं । पटोले ॥ भूमिनिम्बे ।

चिरतिक्ते । चिरायता इतिभाषा

॥ कृष्णखदिरे ॥ निम्बे ॥ इक्षुदीष्टे

॥ तिक्तार्थे ॥ तिक्तएष । स्वार्थे कन् ॥

तिक्तकम्बिका । स्त्री । गन्धपत्रायाम् ॥

तिक्तफ

तिक्तकर्कोटकी । स्त्री । वन्याकर्कोटि

कायाम् । नागवन्त्याम् । वाँजक

रोक्ष इतिभाषा ॥

तिक्तका । स्त्री । तिक्ताखाद्याम् । कटु

तुम्ब्याम् ॥

तिक्तगन्धिका । स्त्री । वराहकान्ता-

याम् ॥

तिक्तगुञ्जा । स्त्री । करञ्जे । चुरसा

याम् ॥

तिक्ततण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

तिक्ततुण्डी । स्त्री । कटुतुण्डीचता

याम् ॥

तिक्ततुम्बी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्ताचासौतुम्बीच ॥

तिक्तदुग्धा । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥

चीरिण्याम् ॥

तिक्तद्रुमः । पुं । पञ्चतिक्ते ॥

तिक्तधातुः । पुं । पित्ते ॥

तिक्तपत्रः । पुं । कर्कोटके ॥ तिक्तानि

पत्राणि यस्य ॥

तिक्तपर्वा । स्त्री । हिरुमेच्याम् ॥

गुडूच्याम् ॥ मधुयष्ट्याम् ॥ दूर्वा

याम् ॥

तिक्तपुष्पा । स्त्री । पाठायाम् ॥

तिक्तफलः । पुं । कतकवृक्षे ॥

तिक्तफला । स्त्री । यवतिक्तायां कतया

म् ॥ वीक्षीक्याम् ॥ घटभुजायाम् ॥

तिष्ठाः

इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्रः । पुं । पटोले ॥

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे ॥

तिक्तरोहिण्या । स्त्री । } कटुका-

तिक्तरोहिणी । स्त्री । } याम् । क

दुष्काम् ॥ तिक्ताचासौरोहिणी च ॥

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्खलतायाम् ॥

तिक्तवीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्तशकः । पुं । खदिरवृक्षे ॥ वरुण

द्रुमे ॥ तिक्तः शकोऽस्य पत्राणाम् ।

वरुणस्य शकमध्ये पाठात् ॥ पञ्चसु

नरवृक्षे ॥

तिक्तसारः । पुं । खद्विरे ॥ तिक्तः सारो

स्य ॥ न । दीर्घरोहिणिकटुये ॥

तिक्तः । स्त्री । कटुव्याम् ॥ पाठायाम्

॥ यवतिक्तायां लतायाम् ॥ षड्भु

जायाम् ॥ लिङ्गव्याम् ॥ टाम् ॥

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पाताखगवडीलता

याम् ॥

तिम्बम् । न । तीक्ष्णे । यैना इति भाषा

॥ पि । तद्वति ॥ तेजयति । तिज० ।

युजिरुचितिजां कुश्वेतिमक् कवर्ग

श्चास्मादेशः ॥

तिग्मरश्मिः । पुं । सूर्य ॥ मिग्मरश्म

येयम् ॥

तिष्ठाः । पुं । खर्बे ॥ तिष्ठाः खराः ।

तितिभः

अंशवोऽस्य ॥

तिजिलः । पुं । चन्द्रे ॥ तेजते । तिज० ।

गुपादिभ्यः किदिंतीलच् ॥

तिगटी । स्त्री । त्रिवृति ॥ सतीखायाम् ॥

तितउः । पुं । चालन्याम् ॥ तनोति

तन्यते वा । तनु० । तनोतेर्डउः स

न्वच् ॥ सन्वङ्गावाद्द्विस्त्वमभ्यासस्ये

स्त्वच् ॥ चुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं

तितउः स्युतमिष्युक्तेः स्तीवस्त्वमपि ॥

तितिचा । स्त्री । चान्ती । चमायाम्

। परा पराधसहने ॥ सर्वदुः खसह

ने । श्रीतोष्यमानापमानलाभाणा

मशोकहर्षादिद्वन्द्वसहिष्णुतायाम् ॥

अहोतितित्याम । आत्ममहोदानफ

लं महत् । वदानतोद्दिष्टस्त्वोम

हेन्द्रस्यसलोकताम् ॥ तिजेः चमा

यां सन्नन्तादमप्यथेटाच् ॥

तितिचितः । पि । चान्ते । सोढे ॥ ति

तिचासञ्जाताऽस्य । तारकादिच्चा

त् इतच् ॥

तितिचुः । त्रि । चमान्विते । चान्ते ।

सहिष्णौ । जीवनविच्छेदव्यतिरि

क्तघीतादिद्वन्द्वसहिष्णाविति व्याख्या

सारः ॥ तितिचते । तिजेः चमाया

म् । गुप्तिज्किञ्चः सन् । तितिचय

शीलः । सनाशसेचुः ॥

तितिभः । पुं । इन्द्रमोषकीटे ॥ इ० ङे० ॥

तिथिः

तिथीर्षुः । त्रि । तरितुमिच्छौ ॥ तर
तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥

तित्तिडीकः । पुं । टचविशेषे ॥ ओष
धिविशेषे ॥ तित्यति । तिमन्मार्त्री भा
वे । पर्फरीकादयश्चेति तिमैर्मकार
स्यडकारो ऽभ्यासस्यतुक् ईकन् प्रत्य
यश्च । तित्तिडीचिञ्चान्तिकेत्यम
हेतुशब्दान्तरम् । तथाच । तित्ति-
डी च्चान्तिका चिञ्चा तित्तिडीका क
पिम्रियेति वाचस्पतिः ॥

तित्तिरः । पुं । तित्तिरिपचिणि । ती-
तर इतिभाषा ॥ तित्ति इतिशब्द
इति । रा० । आतीनुपेतिकः ॥

तित्तिरिः । पुं । तित्तिरे ॥ तित्तिरिः
कृष्णवर्णः स्यात् सतुगौरः कपिञ्च-
लः ॥ तित्तिरिर्वर्णदेो ग्राही चिक्रा
देशव्यापहः । आसकासञ्चरहर
स्तस्यागौरो ऽधिको गुह्यैः ॥ तित्ति
इति शब्दरैति । इ० । बाहुसकात्
किः ॥ मुनिविशेषे ॥ यजुशाखावि
शेषे ॥

तिथः । पुं । कामे ॥ काले ॥ जनले ॥
तेजयति । तिथ० । तिथपृष्ठगूढयूथ
प्रोथाइतिथक् तिजेर्जलोपसुनिपा-
तनात् ॥

तिथिः । स्त्री । पुं । प्रतिपदादिपञ्चद-
शसु । चन्द्रकलाक्रियारूपायाम् । च

तिथिः

चन्द्रकलाक्रियोपलक्षिते वा काले ॥

अतति । अत० । अतन्यञ्जीत्यतेरि
थिन् । पृषोदरादित्वात् अलोपः ॥

यद्वा । तनेतिविस्तारयति चन्द्रकला
यः कालविशेषः सातिथिः ॥ चन्द्रक
लया तन्यते इति वा ॥ उक्तञ्च । त-

न्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् ता-
स्मिथयः स्मृताइति ॥ अमादिपौर्ण

मास्यन्ता याएव शशिनः कलाः । ति
थयस्ताः समाख्याताः षोडशैववरा

नने ॥ तत्रप्रथमकलाक्रियारूपा प्र
तिपत् । एवंद्वितीयादिकलाक्रिया-

रूपाद्वितीयादिः । साचट्टद्विरूपाचे
त् शुक्ला श्वासरूपाचेत् कृष्णा । य-

था । तत्रपञ्चावुभौ मासे शुक्लकृष्ण
क्रमेणैव । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृ

ष्णश्चन्द्रयामकः ॥ पञ्चत्याशस्तु
तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्वमास्ता
श्च शुक्लके ॥ * ॥ गोभिलोक्तामा

वास्या घटकउपर्यधोभावापन्नसमस्त
वृषातन्यायेन राश्येकावच्छेदेन स

हावस्थानयुक्ताकर्मण्डला चन्द्रमण्ड
लस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभौ-

शात्कनिर्गमरूपवियोगेन शुक्ला-
माः प्रतिपदादितत्तित्तिथेस्तत्पत्तिः ।

एवंगोभिलोक्तपौर्णमासीघटकत-

तिनिशः

समराश्ववस्थानरूपपरमनियोगा-
नन्तरमकमण्डलप्रवेशाय चन्द्रम-
ण्डलस्य राशिदादशांशदादशांशभे-
गात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णा
या स्तत्तत्तिथेश्वोत्पत्तिरिति । यथा
। अर्काद्विनिः सृतः प्राचीं यद्यात्य
हरहः शशी । भागैर्द्वादशभि स्तत्
स्यात् तिथिश्चान्द्रमसंदिनम् ॥ चिं
शांशक स्तथारः शेर्भाग इत्यभिधी-
यते । आदित्यादिप्रकृष्टस्तु भागंदा
दशकं यदा ॥ चन्द्रमाः स्यात् तदा-
रामतिथिरित्यभिधीयते ॥ * ॥ सा
देववृक्षे पूर्वाह्णयुताग्राह्या । एका
दश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्वत्रिस
म्यव्यापिनीग्राह्या ॥ * ॥ पञ्चदश-
सङ्ख्यायाम् ॥ पञ्चदशाङ्के ॥

तिथिचयः । पुं । अमाशस्यायाम् ॥ इ

तिशब्दार्थकल्पतरुः ॥ तिथेः चये ॥

तिथिप्रणीः । पुं । निशाकरे । चन्द्रे ॥

तिथी । स्त्री । प्रतिपदादिर्तिथिषु ॥

तिनाशकः । पुं । तिनिशवृक्षे ॥

तिनिशः । पुं । स्यन्दनद्रुमे । अतिमुक्त

के । वज्रुले । तिनास इतिसादन

इतिच प्रसिद्धे वृक्षे ॥ तिनिशः श्लेष

पित्तान्नमेदः कुष्ठप्रमेहजित् । तुष

रः श्विषदाहमो व्रणपाण्डुकृमिप्रण

त् ॥ अतिशयेन नेत्रति । शिशसमा

तिक्लिषी

धौ । इगुपधेतिकः ॥ यद्वा । अति-

क्रान्तोनिशाः । अत्यादय इतिसमासः

। पृषोदरादिः ॥

तिन्तिडः । पुं । दैत्यविशेषे ॥ चिञ्चा

याम् ॥ वृक्षाल्ने ॥

तिन्तिडिका । स्त्री । चिञ्चायाम् ॥ वृ

क्षाल्ने ॥

तिन्तिडी । स्त्री । चिञ्चायाम् । अल्लिका

याम् । अल्ली इति इल्ली इतिचभाषा ॥

अल्लिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा

दृढम् । शर्करामरिचेऽग्निश्रं लवङ्गे

न्मुसुवासितम् ॥ अल्लिकाफलसम्भूतं

पानकं वातनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं

किञ्चित् मुरुच्यं वज्रिवेधकम् ॥ डि

म्बे ॥ चुक्रे ॥ तिम्यति । तिमआर्शीभा

वे । अनीकादयश्चेतिनिपातितः ॥

तिन्तिडीकम् । न । वृक्षाल्ने । चुक्रे ॥

तिम्यति । तिम० । अनीकादयश्चेति

साधु ॥ वल्ल्यन्तरे ॥ तिन्तिड्याम् ॥

तिन्तिडीका । स्त्री । चिञ्चायाम् ॥

तिन्तिडीयूतम् । न । चुचुर्याम् । ति

न्तिडी वीजैर्विहितेयूते । आकरी

वाकरी इतिभाषा ॥

तिन्तिखा । स्त्री ।

तिन्तिलिका । स्त्री ।

तिन्तिषी । स्त्री ।

तिन्तिषीका । स्त्री ।

चिञ्चायाम् ।

तिन्तिड्याम् ॥

तिमिः

तिमिः । पुं । डिप्तिशे ॥

तिन्दुः । पुं । तिन्दुके । तेंदू इतिभाषा
॥ तिम्यति । तिम० । मृगव्यादिस्त्वा
त् कः ॥

तिन्दुकः । पुं । स्फूर्जके । कालस्कन्धे ।
श्रितिसारके । तिन्दौ । तेंदू इति
भाषा ॥ स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वा
तलं शीतलं लघु । पक्कं पित्तप्रमेहा
स्तृक्ष्णममं मधुरं गुरु ॥ तत्सारं
चिररोगजित् ॥ विम्वतिन्दुकमप्ये
वं विघ्नेषात् ग्राहिशीतलम् ॥ न ।
कर्षपरिमाणे । इति वैद्यकपरिभा
षा ॥ तिन्दोःसंज्ञायां कन् ॥

तिन्दुकिः । स्त्री । तिन्दुके ॥

तिन्दुकिनी । स्त्री । आवर्त्तक्याम् ॥

तिन्दुकी । स्त्री । तिन्दुके ॥ तिम्यति ।

तिम० । बाहुलकाद् दुकष् गुणाभा
वस्य । ङीष् ॥

तिन्दुलः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

तिमिः । पुं । समुद्रे ॥ महाकाये सामु

द्रे मत्स्यविशेषे ॥ अस्तिमत्स्य स्तिमि

र्नाम शतयोजनविस्तरइतिदर्शनात्

। अवरामायणे रामवाक्यम् । अ

स्तिमत्स्यस्तिमिर्नाम तथाचास्ति ति

मिङ्गिष्ठः । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति-

सङ्गिलोप्यस्तिलच्छयेति ॥ ताम्यति

। तमुक्ताङ्गायाम् । क्रमिस्तमिशति

तिमिषः

स्तम्भामतश्चेति इन् ॥

तिमिकोषः । पुं । अर्थौ ॥

तिमिङ्गिलः । पुं । मत्स्यविशेषे ॥ तिमि
गिरति । गृनिगरणे । मू० कः । अ
चिविभाषेतिलच्छम् । गिले ऽगिल
स्येतिमुम् ॥

तिमिङ्गिलगिलः । पुं । महामत्स्यविशे
षे ॥ गिरति । गृ० । मूलविभुजादि
स्त्वात् कः । लच्छम् । गिलङ्गिलगती
तिगिलगिलः । तिमिनां गिलगिलः ।
गिलेगिलेचेतिमुम् ॥

तिमितः । चि । निश्चले ॥ क्रिमे ॥ ति
म्यतिस्म । तिम० । अकर्मकस्त्वात्
कर्त्तरिक्तः ॥

तिमिरम् । न । अन्धकारे । ध्वान्ते ॥
नेषामयान्तरे ॥ तल्लक्षणं । यथा । ति
मिराख्यः सवैदोपश्चतुर्थं पटलङ्ग-
तः । बलहि सर्वतोदृष्टिं लिङ्गनाश
मतः परम् ॥ * ॥ भुक्ता पाणित-
लंघट्टा चक्षुषोर्यदिदीयते । अचि
रेणैवतद्वारि तिमिराणि व्यपोहति
॥ तिम्यति । तिम० । इषिमदीति-
किरच् ॥

तिमिरच्छित् । पुं ।

तिमिररिपुः । पुं । सूर्ये ॥

तिमिरशाचवः । पुं ।

तिमिषः । पुं । ग्राम्यकर्त्तव्याम् ॥ इति-

तिरिचः

चिकाण्डशेषः ॥ नाटाश्रे ॥

तिमी । स्त्री । तिमिमत्ये ॥ इ० वि० ॥

तिरुषी । स्त्री । पशोःपक्षिणश्चस्त्रि-
याम् ॥तिरुषीनः । चि । तिर्यग्भूते ॥ विभाषा
श्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थेखः ॥तिरु० । अ । अन्तर्द्वी ॥ तिर्यगर्थे ॥ अ
वज्ञायाम् । तिरस्कारे ॥ तरति ।
तृ० । असुन् । कश्चिदपवादविषये
य्युत्सर्गेभिनिविशते इति गुणविष-
ये इर ॥तिरस्करिणी । स्त्री । जवनिकायाम् ।
अवधमपठ्याम् । कमात चिकसिर्
की इत्यादिभाषा ॥ तिरस्करोति
तिरस्क्रियते ऽनया वा । ग्रन्थादिस्त्रा-
स्त्रिनिः । निपातनाद् वृद्धाभावाः । सं-
ज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥ देवीविशेषे ॥

तिरस्कारः । पुं । अधिलेपे । अनादरे ॥

तिरस्कृतः । चि । अनादृते ॥

तिरस्कृतिः । स्त्री । दोषस्मृत्याधिका-
रे । उपेक्षायाम् । अनादरे ॥तिरस्क्रिया । स्त्री । अनादरे ॥ तिरस्क-
रणम् । कुजः शचेति भावे शः । ति-
रसे ऽन्यतरस्यामिति सत्त्वम् ॥

तिरिटिः । पुं । इक्षुग्रन्थौ ॥

तिरिमः । पुं । शक्तिविशेषे ॥

तिरिवः । पुं । शक्तिप्रभेदे ॥

तिर्यक्

तिरीटः । पुं । लोभे ॥ न । स्वर्णे ॥ कि

रीटे ॥ तीर्यते मलमनेन । तृ० ।

हस्तकृपिभ्यः कीटन् । इत्वरपरत्वे ॥

तिरीटकः । पुं । रक्तलोभे ॥ स्वार्थेकः ॥

तिरोधानम् । न । अन्तर्द्वाने । व्यवधा-
याम् । अपिधाने ॥ तिरःपूर्वाङ्गुधा-
जो ल्युट् । तिरोक्तर्द्वानिति गतिस्त्रेक-
गतीतिसमासः ॥

तिरोभावः । पुं । पिधाने ॥ प्रलये ॥

तिरोभूतः । चि । अन्तर्हिते ॥

तिरोहितः । चि । अन्तर्हिते ॥ कुत्रे ॥
नष्टे ॥ तिरोधीयतेस्म हिनेतिस्म-
वा । उधाञ् धारणपोषणयोः हिग-
तौ वा । गन्धर्थेति कर्त्तरिक्तः । धा-
अस्स कर्मणिक्तः । भावत्कान्ताभ्यामर्श-
आद्यच्वा ॥तिर्यक्पाती । चि । साचिविप्रसारिणि
। कुटिलवृत्तौ ॥तिर्यक्स्रोताः । पुं । पशुपत्न्यादैः ॥ सच
ब्रह्मणो ऽष्टमः सर्गः । यथा । तिरश्चा-
मष्टमः सर्गः सोष्टाविंशद्विधोमतः ॥ ते
षालक्ष्यं यथा । अविदो भूरितम-
सो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिन इति । अवि-
दः श्वसनादिज्ञानशून्याः । भूरित-
मसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राण-
ज्ञा घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति । हृदि-
अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः-

तिर्यङ्गु

॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा । गौ-
रजोमहिषः कृष्णः शूकरो गवयो-
बहः । द्विशफाः पशवश्चेमे अवि-
रुद्रश्चसत्तम ॥ खरो श्वोऽश्वतरो-
गौरः शरभश्चमरीतथा । एते
चैकशफाः चतस्रः शृणुपञ्चनखान् पशू-
न् ॥ श्वाशृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारः
शशश्चल्यकौ । सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो
गोधाच मकरादयः ॥ कङ्कगृध्रवकश्ये
नभासभङ्गकवर्हिणः । हंससारसच
क्राञ्चकाकोलूकादयः खगाः ॥ इति
श्री भागवतम् ॥ गवाद्यउष्ट्रान्तद्वि-
शफाद्विखुरानव । खरादयश्चमर्यन्ता
एकशफाः षट् । श्वादयो गोधान्ताः
पञ्चनखादश । एते भूचराः सप्तविंश-
तिः । मकरादयो जलचराः कङ्काद-
यः खगाः अभूचरस्त्वेनैकीकृत्य गृही-
ताः । एवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति
। अन्येषामपि तिर्यङ्गप्राणिनां यथाय-
थमेतेष्वन्तर्भावः । इति श्री धरस्वा-
मिनः ॥

तिर्यङ्गुडीनम् । न । पक्षिणास्तिर्यङ्गम-
मने ॥

तिर्यङ्गानः । पुं । कर्कटे । कुक्षीरे ॥

तिर्यङ्गुखः । पुं । नक्षत्रविशेषेषु ॥ अश्वि-

नीरेवती इस्ताचिचे स्वातिपुनर्वसु-

। ज्येष्ठा मृगा मुराधाश्च नव तिर्यङ्गु

तिर्यङ्गोः

खाः कृताः ॥

तिर्यङ्गु । अ । वक्रे । साचि ॥ निरुद्धा-
र्थे ॥ तिरोर्थे ॥

तिर्यङ्गु । वि । विरुद्धा ॥ पशौ ॥

वक्रगामिनि ॥ तिर्यङ्गश्चति । तिरस-
स्तिर्यलोप इति तिरिः ॥ स्त्रियां ति-
रश्चि ॥

तिर्यङ्गु । पुं । पशौ ॥ खगादौ ॥

तिर्यङ्गु । पुं । स्वनाम्नाप्रसिद्धे होमधान्ये

। पापघ्ने । पितृतर्पणे ॥ तिर्यङ्गुः कृष्णः

सितो रक्तः सर्वार्थान्यस्तिर्यङ्गुः स्मृतः

॥ तिलो रसेकटु स्निग्धो मधुरस्तु-

बरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः-

स्निग्धोष्णः कफपित्तकृत् ॥ वल्यः के-

श्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणोहि-

तः । दन्त्योऽल्पमूषकृद् ग्राही वात-

घ्नोऽग्निमतिप्रदः ॥ कृष्णः श्रेष्ठतम-

स्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः । अन्य-

ह्वेः सराः प्रोक्तास्तज्ज्ञे रक्तादय-

मः ॥ तिर्यङ्गुफलम् तिर्यङ्गुः । अ-

वयवेचप्राणीत्यर्थः । तस्य फलपाके

तिर्यङ्गुपि युक्तवद्भावः ॥ तिर्यङ्गुकाके ॥

तिर्यङ्गुः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । चुरके

। स्मिरपुष्प्याम् । छिन्नरुहे । मृत-

जीवे । वासन्तसुन्दरे ॥ तिर्यङ्गुः क-

टुकः पाके रसे चोष्णो रसायनः । क-

फकुष्ठकुम्भीन् वस्तिमुखदन्तगदान्-

तिलकः

हरेत् ॥ तिलति । तिलसेवने । कु
 न् शिल्पिसंज्ञयोः । तिलइवेति वा ।
 कन् ॥ तेलति । तिलगतौ वा । इ-
 गुपधेति ॥ स्वार्थे कन् वा ॥ अथ
 विशेषे ॥ रोगविशेषे ॥ तिलकालके
 ॥ ध्रुवकप्रभेदे ॥ यथा । पञ्चविंशति
 वर्णाङ्घ्रिस्तिलके ध्रुवको भवेत् । इ-
 ष्टस्य तपुटे तालेरसेवीरेऽद्भुते
 पिबेति ॥ मरुवके ॥ न । सौवर्चले ॥
 क्षोभि ॥ रुचके । मातुलुङ्गे ॥ पुं ।
 न । स्वनाम्नाप्रसिद्धे विशेषके । चन्द-
 नादिना ललाटादिद्वादशाङ्गेषु कृते
 चिह्नविशेषे । तमालपत्रके ॥ शिवा
 गमेदीक्षितैस्तु धार्यतिर्यक्त्रिपुण्ड्रक-
 म् । विष्णवागमेदीक्षितस्तु ऊर्ध्वपु-
 ण्ड्रविधारयेत् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रद्विजः कु-
 र्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां
 ततथाविप्र शूद्रादेर्मण्डलाकृतम्-
 ॥ अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रस्तु ये स्मि-
 जनाधमाः । तेषां ललाटेऽधिकृतं-
 शुनःपादे न संशयः ॥ दृष्टाभाले-
 द्विजातीनामच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
 कार्ष्णः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छाद-
 येन्मुखम् ॥ ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा व-
 सेद्वामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसे-
 त् । त्रितयं तस्मान् मध्यं न लेपयेत् ॥ *
 ॥ काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चि

तिलक

त्कर्मनारद । वर्णाश्रमाणां तन्ना-
 स्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥ मि ।
 प्रधाने ॥

तिलकटम् । न । तिलानां रजसि ॥ अ-
 लावूतिलोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसङ्ग-
 स्थानमितिकटञ्च ॥

तिलकल्कः । पुं । पिण्याके । खल इति
 भाषा ॥

तिलका । स्त्री । हारप्रभेदे ॥ गायत्री
 छन्दोभेदे । सगणद्वितयं भवतीत्य-
 दा । रसवर्णपदातिलकेतितदा ॥ य-
 था । वनमालिकया सकलाक्षिद्वयी
 । पुनरेतिकथं ममदृष्टिपथम् ॥

तिलकालकः । पुं । गात्रस्थतिले ॥ ति-
 लइवकालकः ॥ रोगविशेषे । कृष्णा-
 नितिलमात्राणि नीरजानिसमानि
 च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्या-
 त् तिलकालकाम् ॥

तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे ॥

तिलकिट्टम् । न । पिण्याके । खल इ-
 ति खली इति च भाषा ॥

तिलकी । स्त्री । सतिलके । तिलकयु-
 क्ते ॥ शिखीतिलकी कर्मकुर्यादिति
 स्मृतिः ॥

तिलचित्रप्रचकः । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलचूर्णम् । न । चूर्णीकृततिलेषु ।

तिलकल्के । वखले । तिलकुट्ट इति

तिलित

भाषा ॥

तिलतण्डुलकम् । न । आलिङ्गने ॥ ति
लमिश्रिततण्डुलेषु ॥

तिलतैलम् । न । तिलानां स्नेहे ॥ स्नेहे
तैलम् ॥ पश्याद्यगुणां स्तौले ॥

तिलधेनुः । स्त्री । दानाय तिलनिर्मि
तायां घेनौ ॥

तिलपर्णः । पुं । श्रीवेष्टे ॥ न । चन्दने
॥ तिलतण्डुलपर्णे ॥

तिलपर्णिका । स्त्री । रक्तचन्दने ॥

तिलपर्णी । स्त्री । रक्तचन्दने ॥ श्री-
वासे ॥ सिङ्गके ॥ मलयजे ॥ इति हे
मचन्द्रः ॥ तिलस्त्रेवर्णान्यस्याः । पाक
कर्णेतिङीष् ॥ यदा । तिलपर्णीनदी
आकरोऽस्याः ॥

तिलपिञ्जः । पुं । निष्कलतिलवृक्षे ।
तिलपेजे ॥ निष्कलस्तिलः । तिला
निष्कलात्पिञ्जपेजौ ॥

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे ॥ निष्कल
स्तिलः । पेजः ॥

तिलमयूरः । पुं । मयूरविशेषे । गुरु
गुणके ॥

तिलरसः । पुं । } तिलतैले ॥
तिलस्त्रेङ्गः । पुं । }

तिला । पुं । तैलकन्दे ॥

तिलापत्ता । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

तिलित्सः । पुं । सर्पविशेषे । गोमसे ॥

तिष्ठन्

तिलगतौभ्वादिः । तिलस्त्रेङ्गने तुदा

दिः । तेलनम् तिल् । सं० क्विप् ।

तिलमेति । इण्० क्विप् तुक् । ति

कित् तिलितं स्यति । घोक्तकर्मणि ।

कः ॥ यदा । तेलनम् तिलिः । कृष्या

दिक्षादिक् । तिलिं स्तरति । स्त

रच्छग्नौ । अन्येभ्योपोतिष्ठः ॥

तिलोत्तमा । स्त्री । स्वर्धेय्यायाम् ॥ अ

स्याः नामकारणं महाभारते । ति

लंतिलं समानीय रत्नानां यद्दिनि

र्मिता । तिलोत्तमेति तत् तस्याना

मचक्रपितामहः ॥

तिलौदनम् । न । कृशरे ॥

तिल्यम् । न । तैलीने । तिलस्त्रेष्टे ॥

तिलानाम्भवनङ्क्षेपम् । विभाषा

स्त्रिंशमाधोमाभङ्गाणुभ्य इतिषच्चेय

त् ॥ तिलेभ्योहितं वा । खलयवमा

षतिल दृषव्रह्मणश्चेति यत् ॥

तिल्वः । पुं । लोभे ॥ तिलच्यनेनाङ्ग

म् । तिलस्त्रेङ्गने । उल्वादयस्त्रेति सा

धुः ॥ श्वेतरक्तलोभयोः ॥

तिल्वकः । पुं । लोभे ॥ स्वार्थे कः ॥

तिष्ठन् । अ । दोहनकाले ॥ तिष्ठन्निगा

वो यस्मिन् काले । तिष्ठन्प्रभृती-

निचेत्यथयीभावो निपातमाच्छ्रवा

देशः प्रथमासमानाधिकरणे शब्दा

देशस्या सम्भवात् ॥

तीक्ष्णः

तिष्यः । पुं । पुष्यनक्षत्रे ॥ तुष्यन्त्ये ५
 क्षिन् । तुष । सूर्यतिष्येतिनिपा
 तमत्क्यप् उपधायाः क्षन् ॥ त्वेष
 ति वा । त्विषदीप्तौ । अघ्न्यादि-
 क्षत् यक् ॥ कलियुगे ॥ यथा । स
 त्सम्प्रदायप्रवचनाय तिष्ये शिष्यैश्च
 तुभिः सहयेवतीर्णः । उक्तो वृहत्
 सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्कराचार्यगुरुं
 तमीडेइति ॥ वि । तिष्ये जाते ॥
 अशोलुक् ॥

तिष्यकः । पुं । पौषमासे ॥

तिष्यपुष्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तिष्यफला । स्त्री । धात्वाम् । आमल
 क्याम् ॥ निक्षयमामलकेलक्ष्मीरि
 तिअवशात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः
 । अजादिस्वात् टाप् ॥ तिष्ये कलि
 युगे फलमस्याः सेवयेतिश ॥

तिष्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तीक्ष्णः । पुं । यवाग्रजे । यवक्षारे ॥

श्वेतकुशे ॥ कुन्दुके ॥ न । सामुद्र
 खवणे ॥ विषे ॥ लौहे ॥ आजौ ।

युद्धे ॥ मरणे ॥ खरे । तिग्मे ॥ च-
 यके ॥ शस्त्रे ॥ शीघ्रे ॥ मुष्कके ॥ न

च विविशेषाणां गणे ॥ शक्रादिशिव
 मूलाश्च मन्वाह स्तीक्ष्ण दाहणे ॥ वि

। तिग्मे मुनिनि ॥ आत्मत्यागिनि
 ॥ नितालये ॥ सुबुद्धौ ॥ योगिनि-

तीक्ष्णतै

॥ तेजयति । तेज्यते अनेनवा । ति
 ज० । तिजेर्दीर्घश्चेतिक्प्रत्यये
 दीर्घश्च ॥ क्रूरहृदये ॥

तीक्ष्णकः । पुं । गौरसर्पये ॥ मुष्कके ॥

तीक्ष्णकण्टकः । पुं । कितवद्गुमे । घत्तू
 रे ॥ इङ्गुशाम् ॥ करीरे ॥ वरुंरे ॥

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्यापीवृक्षे ॥

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ ॥

तीक्ष्णकर्मा । वि । तीक्ष्णचेष्टे । आ
 यः शूलिके ॥

तीक्ष्णकल्कः । पुं । तुन्वुवृक्षे ॥

तीक्ष्णकान्ता । स्त्री । मङ्गलचण्डिका
 प्रभेदे ॥

तीक्ष्णगन्धः । पुं । शोभाञ्जने ॥ कुन्द
 रौ ॥ रक्ततुलसाम् ॥ तीक्ष्णोगन्धो
 ऽस्य ॥ गन्धके ॥

तीक्ष्णगन्धकः । पुं । शोभाञ्जने ॥ ती
 क्ष्णोगन्धो ऽस्य । शेषादिभावेति-
 कप् ॥

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । कचायाम् ॥ रा-
 जिकायाम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥ कन्या
 र्याम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ जीवन्त्या-
 म् ॥ तीक्ष्णोगन्धोयस्याः ॥

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

तीक्ष्णस्तण्डुला यस्याः ॥

तीक्ष्णतैलम् । न । सुरायाम् ॥ सुही
 क्षीरे ॥ सर्जारे ॥

तीरः

तीक्ष्णत्वम् । न । आशुकारित्वे । ती

क्ष्णतायाम् ॥ भावेऽस्य ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः । व्याघ्रे ॥ भैरवे ॥ चि । ति

क्ष्णदंष्ट्रावति ॥

तीक्ष्णपत्रः । पुं । तुम्बुहृद्ये ॥

तीक्ष्णपुष्पम् । न । खड्गे ॥

तीक्ष्णपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुहृद्ये ॥

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलश्रने ॥ शिग्रौ ॥

तीक्ष्णरसः । पुं । यवचारे ॥ तीक्ष्णो

रसोऽस्य ॥

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे ॥ तीक्ष्णः शू

कोऽस्य ॥

तीक्ष्णसारा । स्त्री । शिशपायाम् ॥

तीक्ष्णा । स्त्री । वचायाम् ॥ सर्पकङ्का

खिकौषधौ ॥ कपिकण्ठ्याम् ॥ महा

व्योतिष्मत्याम् । अत्यक्षपण्याम् ॥

तीक्ष्णायसम् । न । तीखावृत्तिगौड

प्रसिद्धे लोहविशेषे । शस्त्रायसे ॥

तीरः । पुं । चपुणि । सीसके ॥ न । कू

ले । रोधसि ॥ गङ्गातीरे ॥ यथा । सा

र्वहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते-

॥ भाद्रकृष्णचतुर्दश्यायावदाश्रमते

जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदं

न्यत् तीरमुच्यते ॥ अत्रविशेषे ।

सायके ॥ तीरयति । पारतीरकर्म

समाप्तौ । पचाद्यच् ॥

तीर्थम्

तीरभुक्तिः । पुं । तिरहुत इति प्रसि

द्धे विदेहदेशे ॥ तीरे भुक्तिरस्य ॥

तीरितः । चि । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीते

॥ न । कर्मणः समाप्तौ ॥ तीर° ।

भावेऽस्य ॥

तीर्थः । चि । अभिभूते ॥ पुंने ॥ उत्ती

र्थे ॥ यथा । तीर्थीः पृष्ठाः कति न

सरितेर्लङ्घिताः केनशैलाः नाका-

न्तावाकतिवनभुवः क्रूरसञ्चारघोराः

। पापैरेतैः किमिवदुरितंकारिते

नासि कष्टं यद्दृष्टा स्ते धनमदमसी

ज्ञानवक्तादुरीशाः ॥ एतैः परिग्रहैः

॥ तरतेः कर्त्तरिक्तः ॥

तीर्थपदी । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

तीर्था । स्त्री । प्रतिष्ठास्यवृत्तविशेषे

॥ यथा । यस्मिन्वृत्ते कर्णः कर्णः । वे

दैर्दर्शनैः सा स्यात् तीर्था ॥ यथा । वं

शीवादैर्दत्तोन्मादैः । हृत्वाचेतः

ज्ञासौयातः ॥ अस्याः कन्येत्यपिसंज्ञा

। मगौचेत् कन्येतिलज्जयात् ॥

तीर्थम् । न । शास्ते ॥ शास्त्रानुज्ञावि

षये ॥ अध्वरे । यज्ञे ॥ जेजे । पुण्य

क्षेत्रे ॥ उपाये ॥ नारीरजसि ॥ अ

वतारे । जलावतारे ॥ ऋषिजुष्टा

म्बुनि ॥ पात्रे ॥ विद्यायाः पात्रे ॥ यथा ।

ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रि

यः प्रियः । विद्यायाविद्यांयुः प्राज्ञता

तीर्थम्

नितीर्थानि षण्णमेति विद्याधनम्
 ॥ उपाध्याये ॥ गुरौ ॥ मन्त्रिणि ॥
 इतिमेदिनिकरः ॥ सचिणि ॥ इति
 हेमचन्द्रः ॥ योनौ ॥ दर्शने ॥ नि
 पाने । नद्यवतारप्रदेशे । घट्टे ॥ उ-
 पङ्गुपजलाशये ॥ मद्ये ॥ विप्रे ॥ ती-
 र्थेऽनेन वा तरन्यनेन वा । तृ-
 पातृ तुदिवचिरिचितिचिभ्यस्थक् ॥
 हस्तगततीर्थानि यथा । अङ्गुल्यग्रे दै-
 वं तीर्थं स्वल्पाङ्गुल्यो मूलेकायम् ।
 मध्येङ्गुठाङ्गुल्योः पैवं मूलेष्टङ्गुष्ठस्य
 ब्राह्मम् ॥ तीर्थं विविधम् । जङ्गम-
 मानसस्यावरभेदात् । तथाहि । ब्रा-
 ह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वका-
 मिकम् । येषां वाक्योदकेनैव शुद्धा-
 न्तिमलिनोजनाः ॥ * ॥ अगस्तिरवा-
 च । शृणु तीर्थानि गदतो मानसा-
 निममानघे । येषु सम्यङ् नरः स्यात्त्वा
 प्रयाति परमाङ्गतिम् ॥ सत्यं तीर्थं
 चमातीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सर्वभूतदयातीर्थं सर्ववार्जवमेव च
 ॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्ती-
 र्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं ती-
 र्थं प्रियवादिता ॥ ज्ञानं तीर्थं धृति-
 स्तीर्थं पुण्यं तीर्थं मुदाहृतम् । ती-
 र्थानामपितत् तीर्थं विशुद्धिर्मनसः
 परा ॥ एतत्ते कथितं देविमानसंती-

तीर्थम्

र्थं लक्षणात् ॥ * ॥ भौमानामपि-
 तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ॥ ब्रह्मा
 शरीरस्योद्देशः केचिन्मेध्यतमाः स्मृ-
 ताः । तथा पृथिव्या मुद्देशः केचित्
 पुण्यतमाः स्मृताः ॥ प्रभावादद्भुता
 जूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहा-
 न्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता
 ॥ तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च
 निश्चयः । उभयोरपि यः ज्ञाति स-
 याति परमाङ्गतिम् ॥ * ॥ तीर्थाङ्ग-
 मनेदोषो यथा । अनुपोष्य चिरादा-
 ष्णि तीर्थान्य न भिगम्य च । अदक्षा
 काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते
 ॥ * ॥ गमने फलं यथा । अग्निष्टो-
 मादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमने-
 न यत् ॥ तीर्थान्यनुस्मरन्धीरः अ-
 दधानः समाहितः । कृतपापो विशु-
 द्धोऽपि किंपुनः शुद्धकर्मकृत् ॥ स्तिर्य-
 ग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशेन च जा-
 यते । न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च-
 मोक्षोपायश्च विन्दति ॥ * ॥ तीर्थफ-
 लभागिनो यथा । यस्य हस्तौ च पादौ
 च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्यातप-
 श्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमनुते ॥ प्र-
 तिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो वे न केन
 चित् । अहङ्कारविमुक्तश्च सती ॥

तीवरः

अहाम्भिको निरारम्भो अघ्वाहारे
जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्वसत्त्वैर्यः स
ती० ॥ अकोपनोऽमखमतिः सख्य
वादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्चभूते
षु सती० ॥ अश्रद्धमानः पापात्मा ना
स्तिकोऽच्छिन्न संशयः । हेतुनिष्ठश्च
पञ्चैते नतीर्थ फलभागिनः ॥ इति
काशीखण्डम् ॥ कृतेतु पुष्करं तीर्थं
चेतायां नैमिषं तथा । दापरेतुकुरु
क्षेत्रं कलौ गङ्गासमाश्रयेत् ॥

तीर्थकरः । पुं । जिने ॥ करोति इति
करः । तीर्थस्वरः ॥ कपिलकसभु
गादिवाङ्माकारेषु ॥

तीर्थकृतः । पुं । } जिने ॥
तीर्थकरः । पुं । }

तीर्थराजिः । स्त्री । } अविमुक्तो का
तीर्थराजी । स्त्री । } श्याम् ॥

तीर्थवाकः । पुं । केशे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तीर्थसेवी । पुं । वकपक्षिणि ॥ इतिरा
जनिर्घण्टः ॥ चि । तीर्थवासिनि ॥

तीवरः । पुं । अम्बुधौ ॥ व्याघ्रे ॥ ते-
जोर इति गौडप्रसिद्धे वर्णसङ्करजा-
तिविशेषे ॥ सतुराजपुत्रस्त्रियां च त्रि-
याज्जात इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ च
र्णकभार्यायां पुण्ड्रकाञ् जात इति
पराशरपद्धतिः ॥ तरति तीर्थतेजा
। तृ० । छिस्वरच्छ्वरेत्यादिनाम्

तु

रजन्तो निपातितः ॥

तीवरी । स्त्री । तीवरस्त्रियाम् ॥ पिच्छा
न् डीप् ॥

तीव्रः । पुं । शिवे ॥ न । लोहे ॥ तीरे
॥ अपुणि । सीसके ॥ तीक्ष्णे ॥ पि ।
दुःसहे ॥ अत्युष्णे ॥ नितान्ते । अ-
तिशये ॥ अद्भ्युवर्त्तमानः क्लीबे । इ-
व्यगमितु वाच्यलिङ्गः । यथा । तीव्रं
भुङ्क्ते । तीव्रोनरः । कटौ । कटुर
सादौ ॥ तीक्ष्णे ॥ तीवति । तीव-
स्थौस्थे । बाहुल्यकात् रक् । यथा ।
तेजति । तिजनिशाने । बाहुल्यका
द् रन् दीर्घा जस्यच वः ॥

तीव्रकण्ठः । पुं । शूरणे ॥
तीव्रगन्धा । स्त्री । यवान्याम् ॥
तीव्रज्वाला । स्त्री । धातक्याम् ॥
तीव्रबन्धः । पुं । तामसवृत्तौ ॥
तीव्रवेदना । स्त्री । यातनायाम् ॥ ती
व्राचासौ वेदनाच ॥

तीव्रा । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ राजि
कायाम् ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥ नदीधि
शेषे ॥ मङ्गाज्योतिष्मत्याम् ॥ तर
दीवृत्ते ॥ तुलस्याम् ॥

तु । अ । पादपूरणे ॥ भेदे ॥ समुच्च
ये ॥ अवधारणे ॥ पञ्चान्तरे ॥ नियो
गे ॥ प्रशंसायाम् ॥ विनिग्रहे ॥ उ
क्ताशङ्कानिष्टत्यर्थे ॥ तुदति । तुद

तुङ्गा

व्यथने । मितश्चादिष्वाट् डुः ॥

तुकाचीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

तुगा । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

तुगाचीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

तद्भेदेपीतिकश्चित् ॥

तुङ्गः । पुं । पुन्नागद्रुमे ॥ पर्वते ॥ वृध

ग्रहे ॥ नारिकेले ॥ गण्डके ॥ योग

विशेषे ॥ यथा । अजरघभस्रगाङ्ग-

नाकुलीरा जषवणिजौच दिवाकरा

दितुङ्गाः । दशशिखिमनुयक् ति

धीन्द्रियांश्च स्त्रिनवकविंशतिभिश्च ते

स्तनीचाः ॥ अपिच । सूर्याद्युच्चान्

क्रियरघभस्रगाङ्गीकुलीरान्ययूके दि

ग्वङ्गीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशं

श्च विंशान् । अंशानेतान् वदति य

वन स्थान्यतुङ्गान् सुतुङ्गांस्तानेषां-

शान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सु

नीचानिति ॥ न । किञ्चत्के ॥ वि

। उन्नते ॥ उग्रे ॥ प्रधाने ॥ तुङ्ग्यते ।

तुजिहिंसायाम् । घञ् । न्यङ्कादिः ॥

तुङ्गकः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥

तुङ्गकारण्यम् । न । तीर्थविशेषे ॥

तुङ्गभद्रः । पुं । मदीकटे ॥

तुङ्गभद्रा । स्त्री । दक्षिणदेश प्रसिद्धे स

रिर्विशेषे ॥ अस्याजलगुणा यथा । त

स्त्रलं निर्मलं सिग्धं स्वादुप्रोक्तं तथा

गुह । कण्डुपित्तास्त्रदं प्रायः सात्त्विकं

तुङ्गे

मेधाकरं मतमिति ॥

तुङ्गशेखरः । पुं । पर्वते ॥

तुङ्गा । स्त्री । वंशलोचनायाम् ॥ शम्या

म् ॥ अनुष्टुप्छन्दोभेदे ॥ द्विगुणम

गणकर्णैः सुललितवसुवर्णैः । रसि-

कविदितरङ्गा भवतिहकिञ्चित्तुङ्गा ॥

यथा । विहरसि ममचित्ते मदनवि

शिखकृत्ते । न नयनविषयस्त्वं व्रजसि

तदपिमेत्त्वम् ॥

तुङ्गी । पुं । उच्चस्थानस्थिते ग्रहे ॥

तुङ्गिनी । स्त्री । महाशतावयवाम् ॥

तुङ्गी । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ शकभेदे

॥ वर्धरायाम् ॥ तुङ्गति । तुजि० ।

अच् । न्यङ्कादिः । गौरादि ङीष्

॥ निशायाम् ॥

तुङ्गीपतिः । पुं । चन्द्रे ॥ इ० वि० ॥

तुङ्गीशः । पुं । शिवे ॥ कृष्णे ॥ सूर्ये ॥

तुच्छः । वि । शून्ये ॥ अल्पे ॥ हीने ॥

न । पुलाकजे । भुसइतिभूसा इतिच

भाषा ॥ तोदनं तुद् । संपदादिष्वा

द्भावे क्तिप् । तुदाव्ययया अति ।

छोछेदने । मूलविभुजादिष्वात् कः

॥ तुदंशति वा । आतइतिकः ॥

तुच्छद्रुः । पुं । एरण्डवृक्षे ॥

तुच्छधान्यकम् । न । पुलाके ॥

तुच्छा । स्त्री । तुल्यायाम् । नीलीवृक्षे ॥

तुङ्गः । पुं । दैत्ये ॥ तुङ्गते । तुजिहिं

तुण्डिके

सायाम् । पचाद्यच् ॥

तुण्डे । पुं । दैत्येभ्योपिशक्ते ॥ ईश्व०

। क्तिप् । तुण्डेभ्यः ईट् ॥

तुटुम् । पुं । रन्ध्रध्वनी । उन्दुरौ ॥ इ
तिचिकाण्डशेषः ॥तुडिः । स्त्री । तोडने ॥ तोडति । तु
डतोडने । सर्वधातुभ्य इन् ॥तुडिः । पुं । नन्दिरुचे । तूणी इतिभा
षा ॥ तूणयति । तूणसङ्कोचे । अच
इ । पृषोदरादिः ॥ तूणीरूचः कटुः
पाके कषायो मधुरोलघुः । तिक्तो
ग्राहीहिमोवृष्यो ब्रणकुष्ठान्नपित्त-
जित् ॥तुण्डम् । न । आनने । वक्त्रे ॥ तुण्ड-
ति । तुडितोडने । पचाद्यच् ॥

तुण्डकेरिका । स्त्री । कर्पास्याम् ॥

तुण्डकेरी । स्त्री । विम्बिकायाम् । कु
न्दुर इतिकंदूरीइतिचख्यातौषधौ-
। तेषाकुचा इतिगौडभाषा ॥ प्रश
स्तं तुण्डम् । प्रशंसायां कन् । तुण्ड
कमीर्त्ते । कर्मण्यण् ॥तुण्डिः । पुं । मुखे ॥ चण्वौ ॥ तुन्दकू
प्याम् ॥ स्त्री । नाभौ ॥ तुण्डेरिन् ॥तुण्डिः । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥ दृष्ट्यायां
नाभौ । टूंडीइतिसूंडी इतिचभाषा
॥ तुण्डते । तुडि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

तुण्डिका । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥ ना

तुत्यः

भौ । तुन्दकूप्याम् । टूंडी इतिसूंडी
इतिचभाषा ॥तुण्डिकेरी । स्त्री । कर्पास्याम् । सम-
द्रान्तायाम् । कपास इतिभाषा ॥ वि
म्बिकायाम् ॥ तुण्डचञ्चुरस्त्रियस्याः
। अतइतिठन् । तुण्डिकान् शरीरा
णि ईरयति । ईर० । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिकेशी । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥

तुण्डिभः । वि । दृष्टनाभौ ॥ अतिशयि
ता तुण्डि दृष्टानाभि रस्य । तुन्दिव
ल्लिवटेर्भइतिस्त्रुचे मूर्धन्योपधेयंतु-
ण्डिरिति माधवः ॥तुण्डि लः । चि । दृष्टनाभौ ॥ तुण्ड्यते
। तुडि० । सर्वधातुभ्यइन् । ततः सि
ध्नादिस्त्राल्लच् ॥ मुखरे ॥ तुण्ड्य
ते । तुडि० । सल्लिकलीति इल्लच् ॥तुत्यः । पुं । अमौ ॥ न । अञ्जनभेदे ।
मयूरके । शिखिग्रीवे ॥ तुत्यं ताम्रोप
धातुर्हि किञ्चित्ताम्रेणतद्भवेत् । कि
ञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वच्यमाणगुणञ्च
तत् ॥ तुत्यकं कटुकं चारं कषायं
वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं
चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ॥ विषाण्णकु
ष्ठकण्डूघ्नं खर्परन्वापि तद्गुणम् । अ
स्यशोधनम् । विष्ठया मर्दये तुत्यं-
मार्जारककपोतयोः । दशांशं दृक्-
॥

यं दन्ता पचे लघुपुटे ततः ॥ पुटं दं

तुन्दिः

भा पुटं चोद्रे देयं तुल्यविशुद्धये ॥

तुद्यति । तुदय्यथने । पाहृतुदीति

शब् ॥ तुल्ययतिवा । तुल्य आवरण ।

अच् ॥ कर्परीतुल्ये ॥

तुल्यकम् । न । तुल्ये ॥

तुल्या । स्त्री । नील्याम् ॥ सूक्ष्मैला-

याम् ॥ महानील्याम् ॥

तुल्याञ्जनम् । न । अञ्जनप्रभेदे । शि-

खिप्रीवे । वितुल्यके ॥ तुल्ययति तु-

ल्यतेवा । तुल्य० । अच् एरज्वा ।

तुल्यञ्च तदञ्जनञ्च ॥

तुल्लुभः । पुं । सर्षपे ॥ तुदति । तुद०

। बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः ॥

तुन्दम् । न । उदरे । कुचौ ॥ तुदति

। तुद० । इगुपधेतिकः । आच्छीन-

योरित्यत्र नुमिति योगत्रिभागास्तु

म् ॥ यदा । तर्णोत्थनम् । तृणु अदने

। अब्दादयश्चेतसाधु ॥ त्रि । तुन्दि

ले ॥ तुन्दमस्त्यम् । अर्शआदिभ्योच् ॥

तुन्दकूपिका । स्त्री । } नाभौ ॥

तुन्दकूपी । स्त्री । }

तुन्दपरिमृजः । त्रि । अलसे । मन्दे ॥

तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । मृजुशुद्धौ ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरि-

तिकः ॥

तुन्दवान् । त्रि । तुन्दिले ॥ अतिशयितं

तुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्यश्चलच्चेति

तुमुलः

चान्ततुप् ॥

तुन्दिः । पुं । गन्धर्वविशेषे ॥ न । उदरे

॥ स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दिकः । त्रि । वृहत्कुचौ । तुन्दिले ॥ अ-

तिशयितं तुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्य-

श्चलच्चेतिचकाराट्टन् ॥

तुन्दिका । स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दी । त्रि । पीनकुचौ । पिचण्डिले

। तुन्दिले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्त्य-

स्य । तुन्दादिभ्यश्चलच्चेति चकारा-

दिनिः ॥

तुन्दिभः । त्रि । तुण्डिभे ॥ तुन्दिर्वृद्धा

नाभिरस्त्यस्य । तुन्दिषलिवटेर्भः ॥

तुन्दिलः । त्रि । वृहत्कुचौ । पिचण्डि-

ले ॥ अतिशयितं तुन्दमस्त्यस्य । तु-

न्दादिभ्यश्चलच्चेति इलच् ॥

तुन्दिलफला । स्त्री । चपुष्याम् ॥

तुन्नः । पुं । नन्दीवृक्षे ॥ तुद्यते । तुद०

। क्तः ॥ त्रि । छिन्ने । द्विधाकृते ॥ व्य-

यिते ॥

तुन्नकः । पुं । तुन्ने ॥

तुन्नवत् । त्रि । बहुच्छिद्रे ॥

तुन्नवायः । पुं । सौचिके । सूजी इति

भाषाप्रतिज्ञे ॥ तुन्नच्छिन्नं वयति । वे-

ज्जतनुसन्ताने । द्वावामश्चेत्यण् ॥

तुभः । पुं । छागे ॥ तोभते । तुभर्हि

सायाम् । इगुपधेतिकः ॥

तुम्बुरः

तुम्बुरः । पुं । कलिं वृत्ते ॥ व्याकुले ॥
 न । रणसङ्कुले ॥ तवनम् तैति
 दा । तुः सौचः । बाहुलकान्मुलक ॥
 सङ्कीर्णः । सङ्कुले ॥

तुम्बः । पुं । तुम्ब्याम् । अलाव्याम् ॥
 तुम्बतिरुचिम् । तुविअर्दने । अच् ॥
 तुम्बकः । पुं । तुम्बे ॥ स्वार्थकः ॥ रा-
 जावावौ ॥

तुम्बा । स्त्री । वृद्धत्पलायां तुम्ब्याम् ॥
 वर्तुलालाव्याम् ॥ गवि ॥

तुम्बिः । स्त्री । अलाव्याम् ॥ तुम्बतिरु-
 चिम् । तुवि० । सर्वध तुम्बइन् ॥

तुम्बिका । स्त्री । अलाव्याम् ॥ कटुतु-
 म्ब्याम् ॥

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बी । स्त्री । अलाव्याम् । तूवी इति
 भाषा ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुविअर्दने ।
 अच् । गौ० डीष् ॥ इत्यन्तत् कु-
 दिकारादिति डीष्वा ॥ कुलिकवृत्ते-
 इतिरत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पम् । न । अलावूपुष्पे । जता
 म्बुजे ॥

तुम्बुकम् । न । अलावूपुष्पे । तूवा इ-
 तिभाषा ॥ पुं । अलाव्याम् ॥

तुम्बुरी । स्त्री । शुन्याम् । कुक्कुर्याम् ॥
 धन्याके ॥ इतिमेदिनी ॥

तुम्बुरः । पुं । अर्द्धदुपासकविशेषे ॥ ग

तुरगी

म्यर्धप्रभेदे । स्वर्गगायके ॥ वृक्षवि-
 शेषे । शूलघ्ने । तीक्ष्णफले ॥ लघ्वा-
 दि (१५) चिकले ॥ न । वुस्तुम्बुरणि
 ॥ तिन्दुकीफले ॥ तुम्बुर प्रथितं ति-
 क्तं कटुपाकेपितक्तटु । रुक्षोष्णं दी-
 पनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु । विदाहिच ॥
 वातस्त्रेष्माक्षिकर्णोष्ठशिरोरुग्गुदज-
 कृमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्चासप्लीहकृ-
 च्छ्राणि नाशयेत् ॥

तुरम् । न । तूर्णे । शीघ्रे ॥ वेगे ॥ वि-
 । तद्वति ॥ तुतोर्त्ति । तुरत्तर-
 णे । कः ॥

तुरगः । पुं । चित्ते ॥ वाजिनि ॥ तौर-
 गम् । तुरत्तरणे । घञर्थकः । बाहु-
 लकाद् घञ्वा । संचापूर्वकत्वाच्चगुणः
 । तुरेण तुरयावा गच्छति । अन्येभ्यो
 पीतिङः ॥

तुरगगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥

तुरगवृक्षार्थकम् । न । अभावात् स्त्री
 परित्यागे ॥

तुरगलीलकः । पुं । तालप्रभेदे ॥ द्रुत
 दम्बं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥

तुरगस्त्वन्धः । पुं । तुरगाणां समूहे ॥ न
 रकरितुर्गाणां स्त्वन्धच् ॥

तुरगी । वि । सादिनि । अश्वारोहे ॥

तुरगी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥ वङ्गवा-
 याम् ॥

तुराय

तुरङ्गः । पुं । अन्धे । घोटके ॥ चित्ते ॥
तुरेण गच्छति । गमेः सुपिवाच्य इति
खच् । खच्चवाडित् । अर्द्धिषदिति
भुम् ॥ चतुष्कले (५१) मध्यगुरोः सं
ज्ञायाम् ॥

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायाम् । घो
षकाकृतौ ॥

तुरङ्गवेषिणी । स्त्री । महिष्याम् ॥

तुरङ्गप्रियः । पुं । यवे ॥

तुरङ्गमः । पुं । अन्धे ॥ तुरेण गच्छति
। गच्छृ० । गमेरिति खच् । अर्द्धिष
द्वनस्यभुम् ॥

तुरङ्गवक्त्रः । पुं । किकरे ॥ तुरङ्गस्येव
वक्त्रमस्य ॥

तुरङ्गवदनः । पुं । किकरे । किम्पुवधे
॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य ॥

तुरङ्गारिः । पुं । करवीरे ॥

तुरङ्गारोहः । वि । अन्धारोहे । सादि
नि ॥ तुरङ्गमारोहति । बहेः कर्म
ण्यण् ॥

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीकतायाम् ॥

तुरङ्गी । वि । अन्धारोहे ॥ मत्त्वर्थे रनिः ॥

तुरङ्गी । स्त्री । अन्धगन्धायाम् ॥ घोट
काशुच् ॥ वडवायाम् ॥

तुरायणम् । न । वक्त्रविशेषे ॥ असङ्गव

अन्धे ॥ तुतोर्त्ति । तुत्कारणे । कः ।

तुरस्याधनम् । पूर्वपदादिति खच् ॥

तुरीय

। त्वरितस्त्रिगमनमसङ्गं भवति ॥

तुराषाट् । पुं । आसण्डले । इन्धे ॥

तुतोर्त्ति । तुत्० । इगुपधञाप्तीकि

रः कः । तुरवेगवक्त्रं साहयति अभि

भवति अघेः प्रसहने प्रसहनमभि

भवइति वृत्तेः । गयनात् सहेः छिप्-

। सहेः साडः सइति षच् ॥ अन्धे पा

मपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । आङ्मस्ते-

घोषा ॥

तुरिः । स्त्री । तुर्याम् ॥ तुतोर्त्ति । तु

त्० । इन् ॥

तुरी । स्त्री । तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्मते

उपकरणविशेषे । तुल्याम् ॥ कृदि-

कारादिति ङीष् ॥

तुरीयम् । न । ब्रह्मणि । सर्वाधार-

भूतेऽनुपहितचैतन्ये ॥ वनटचत-

द्वच्छिन्नाकाशयोर्ज्जाशयजलतज्ज

तप्रतिविम्बाकाशयोर्वा आधातानुप

हिताकाशवदनयोरसामतदुपहित

चैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैत

न्यं तत् तुरीयमिच्छुच्यते । आधार-

श्चासौ अनुपहितश्चासौ आकाशश्च

सतथा तददितियावत् । यद्व्यक्ता

शस्य वमाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा ना

स्ति तदनारम्भकस्थानं तज्जाप्यवका

शमनरेखतयोः किञ्चन उपपत्तेस्त

दाक्षरस्यवचनमिति वृत्तम् ॥

तुलसी

चैतन्यस्तु तुरीयत्वं विन्यासपेक्षया दृश्यम् ॥ त्रि । चतुर्थे ॥ यथा तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । वाचस्तु तुरीयत्वं पराद्यपेक्षया कुलगुणरूप देशात् ज्ञातव्यम् ॥ चतुर्थे पूरणः चतुरङ्गयतावाद्यल्लोपश्चेति छः ॥ तुरीयवर्णः । पुं । शूरे ॥ तुरीयश्चासौ वर्णश्च ॥

तुल्यः । पुं । गन्धद्रव्यविशेषे । धूपे । सिद्धके । पीतसारे । शिखारस इति भाषा ॥ स्नेच्छजातिविशेषे । तुरक इति भाषा ॥ देशविशेषे । तुरकस्थान इति भाषा ॥ श्रीघासे ॥ तु तोर्त्ति । तुर० वाहुल्यकादुस् गुणा भावश्च । स्वार्थे कन् ॥ सरलद्रुमे इति कश्चित् ॥

तुर्थः । त्रि । तुरीये । चतुर्थे ॥ चतुर्थे पूरणः । चतुरङ्गयतावितियत् आद्यल्लोपश्च ॥

तुर्बसुः । पुं । स्नेच्छानां रात्रि । स्नेच्छावाहपरे । यथातिराजस्यपुत्रविशेषे ॥ तुलजापुष्पम् । न । दक्षिणदेशप्रसिद्धे दुर्माखाने ॥

तुलसी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धायां वैष्णव्याम् । दृष्टायाम् । पर्यासे ॥

तुलसी कटुका निक्ता हृद्योष्णा कफप्रित्तघ्नम् । दीपनी कुष्ठघ्ना

तुला

स्त्रपार्श्वकम् कफशतजित् ॥ शुक्ला कृष्णा चतुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ॥ तुलास्वसादृश्यम् अस्मृति । असुखे पणे । कर्मण्यम् । डीप् । शकन्ध्वादिः ॥ यस्यादेव्या स्तुलानास्ति विश्वेषु चाविलेषु च । तुलसी तेन विख्यातेति देवीभागवतम् ॥ * ॥

यद्दर्मकर्मा कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विनाच । तत् सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्रपद्मेक्षणो विनष्टितुष्यति देवदेवः ॥ * ॥ तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णन्ति येनराः । पदे पदेऽन्वमेधानां लभन्ते निश्चितं फलम् ॥ प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् । मालतीं यूथिकां कुन्दं माधवीं केतकीं तथेत्यादि ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

तुलसीदेवा । स्त्री । वर्वर्याम् । सुरसायाम् ॥

तुला । स्त्री । सादृश्ये ॥ माने ॥ गृहाणां दाकवन्धाय पीठिकायाम् । उपरिस्थाप्य दारवाधारभूते स्तम्भाग्रपीठे ॥ पलशते ॥ भाण्डे ॥ सप्तमरात्रौ । दूके । धटे ॥ जन्मकाष्ठेन चन्द्राक्षितैस्तद्विशिकलम् । दधतुरङ्गजजन्म-

विश्रयो विजयसुरार्चनदानमनाः पु

तुलापु

मान् । शशिनौ तौल्यगते बहुद्वार
भाग् विभवसन्धितचिवितविक्रमः ॥ तुलाख्यज्जातस्यफलम् । तुलाख्ये
पुमान्जातः सुधीः सत्कर्म्यतत्परः ।
विद्वान् सर्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जन
पूजितः ॥ तौल्यतेऽनयां वा तौल-
नं वा । तुलउन्माने । भिदाद्यङ् ।
अतुलोपमाभ्यामिति निर्देश इत्या-
भावः ॥ * ॥ परीक्षाविशेषे ॥ यथा
हनादः । ब्राह्मणस्य धटे देयः क्षत्रि-
यस्य हुताशनः । वैश्यस्य सखिलं दे-
यं शूद्रस्य विषमेऽनु ॥ साधारणः स
मस्तुनां केयः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला-
स्मृता ॥
तुलाकोटिः । स्त्री । मानभेदे ॥ अर्बु-
दे ॥ नृपुरे ॥ तुलां तुलया वा कोट-
यति । कुटपरितापे । अ० । अचदः
॥ तुलाकारकोटिरयमस्य वा ॥
तुलाकोटी । स्त्री । तलाकोटी ॥
तुलाकोपः । पुं । तुलापरीक्षायाम् ॥
तुलाधरः । पुं । तुलाराशौ ॥ तुलागुणे
॥ ३ । वाणिजके ॥ तुलायाः धरो-
धारकः ॥

तुलापुष्पदानम् । न । तुलादान इति लो-
कप्रसिद्धे दाने । यथा । जादयन्तु सर्वदा
तुलापुष्पसंघतसि सति ॥ भीड-

तुल्ययो

शमहादानान्तर्गतदानविशेषे ॥
तुल्यमानम् । न । स्वर्णादीनां परिच्छे-
दार्थं क्रियमाणे । कांटा इति भाषा-
प्रसिद्धे ॥
तुलावीजम् । न । गुञ्जायाम् ॥
तुलिः । स्त्री । तुल्याम् ॥
तुलिका । स्त्री । खञ्जिकायाम् ॥
तुलिकायन्त्रम् । न । ज्योतिर्विद्वां यन्त्र-
विशेषे ॥
तुलितः । चि । तुलया परिच्छिन्ने । तु-
ला इति तुलया इति च भाषा ॥ उ-
पमिते ॥ समीकृते ॥ तुल्यतेस्तत्क-
रोतेत्यन्तत् कर्मणि क्तः ॥
तुलिनी । स्त्री ।
तुलिफला । स्त्री । } शस्त्रमिदमे ॥
तुली । स्त्री । तुल्याम् । तन्त्रवायकाठ-
विशेषे ॥
तुल्यः । चि । सट्टये । समे । समाने ॥
तुलया सम्मितः । नौवयोधर्मोऽस्या-
दिना यत् ॥
तुल्यपानम् । न । बहुभिरात्मीयैर्जनैः
सह मिलित्वा एककाले कृते पाने ।
सपीतौ ॥ इत्यमरः ॥ तुल्यं तत्-
पानम् ॥

तुल्यवेगिता । स्त्री । अक्षरसंज्ञि-
ये ॥ यथा । नियताक्षरं कृद्भिः सा पुं-
नस्तुल्यवेगिता ॥ नियतानां अक्ष-

तुवरी

रणिक्कानामेवाप्रकरणिक्कानामेव
वा । क्रमेणोदाहरणम् । पाण्डुचा
मवदनं हृदयं सरसं तथासप्तव
पुः । आवेदयति नितान्तं चेत्थिरो
गं सखिहृदन्तः ॥ कुमुदकमलनील
नीरजालि ललितविलासजुषोर्द-
शोःपुरःका । अमृतममृतरश्मिरन्वुज
न्मप्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ अ
न्यदपि । प्रस्तुतानां तथान्येषां केव
लं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यतेयत्र
सा मता तुल्ययोगितेति ॥

तुवरः । पुं । न । कषायरसे ॥ तवति
हिनस्तिरोगान् । तुरिति सौत्रोधातुः
। क्तिवरच्छ्वरेत्यादिना ध्वरच् ॥
धान्यविशेषे । तुवरयावनाले ॥ चि ।
कषायरसवति ॥

तुवरयावनालः । पुं । धान्यविशेषे । तु
वरे । रक्तयावनाले ॥ तुवरोयावना
लस्तु कषायेष्णो विरेचकः । सङ्गा
ही वातशमनो विदाही शोषका-
रकः ॥

तुवरिका । स्त्री । तुवर्याम् । आठक्या
म् । तुवर इति अरहर इति च भाषा
॥ तुवरोऽस्त्यस्याः । अतइनिठनावि
तिठन् । टाप् ॥ सुराष्ट्रमूर्त्तिकाः
वाम् । फिट्करी इति भाषा ॥

तुवरी । स्त्री । आठक्याम् । अरहर इ

तुषारः

ति तूर इति च भाषा ॥ काच्याम् । सौ
राष्ट्रमृदि । फिट्करी इति भाषा ॥
तोरी इति प्रसिद्धे धान्ये ॥ यथा । तु
वरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफवि
षास्त्रजित् । तीक्ष्णोष्णा धक्त्रिदा क
ण्डूकुष्ठकोष्ठकृमि प्रणुत् ॥

तुवरीतैलम् । न । तुवर्याः स्नेहे ॥ स्ने
हेतैलम् । तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं ल
घु ग्राहि कफास्त्रजित् । धक्त्रिद्वि
षहत् कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् ॥
मेदोदोषापहन्नापि व्रणशोथहरं
परम् ॥

तुवरीशिश्वः । पुं । रक्तचक्रमर्दके ॥
तुविः । स्त्री । तुम्याम् ॥ १०७० ला ॥
तुषः । पुं । धान्यत्वचि ॥ विभीतकद्रुमे
॥ तुष्यति । तुषतुष्टौ । इगुपधेति कः ॥

तुषग्रहः । पुं । वज्रौ ॥
तुषधान्यम् । न । मुक्तादिषु ॥ मुक्ता-
माषो राजमाषो निष्यावश्च मकु-
ष्ठकः । चणकाढकिमङ्गल्या स्त्रितुष्टः
सकलायकः ॥ तुषधान्यानि प्रोक्तानि
वैद्यशास्त्रेभिषग्वरैः ॥

तुषसारः । पुं । अग्नौ ॥ इति शब्द-
माला ॥

तुषानलः । पुं । तुषजामौ । कुकूले ॥

तुषान् । न । तुषोदके ॥

तुषारः । पुं । शीकरे ॥ चिमे ॥ देश

तुषोद

विशेषे ॥ हिमभेदे ॥ कर्पूरभेदे ॥
त्रि । शीतले ॥ तोषयति । तुषेरन्त
र्भाषितव्यार्थात् । कमेः किदिच्यनु-
वृत्तौ तुषारादयश्चेत्त्यारम् ॥

तुषारकालः । पुं । हेमन्ते ॥

तुषारकिरणः । पुं । चन्द्रे ॥

तुषारान्धु । न । तौषारे ॥

तुषितः । पुं । गणदेवता प्रभेदे ॥ रुचे

स्तनयस्य यन्नाख्यस्य विष्णोर्द्वादश-

सुपुत्रेषु ॥ तेयथा । तोषः प्रतोषः-

सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इ-

ध्माः कवि विंभुः स्वर्गः सुदेवो रोच-

नो द्विषट् ॥ तुषितानामतेदेवा-

आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥ तुष्यति ।

तुष० । रुचिर्वचिकुचिकुटिभ्यः कि-

तजिति बाहुलकात् कितच् ॥ यद्वा

। तोषणं तुट् । संपदादित्वात् क्ति-

प् । ततस्तारकादित्वादितच् ॥ प्राणा-

पाना बुदानश्च समानो व्यानएवच

। चक्षुः श्रोत्रं रसो घ्राणः स्पर्शो बुद्धि-

र्मनस्तथा । द्वादशैते हितुषिता देवाः

स्वारोचिषेन्तरे ॥ केषाञ्चिन्मते षट्

चिंशत् तुषितामताः ॥

तुषोत्थम् । न । तुषोदके ॥ इतिरानि० ॥

तुषोदकम् । न । काञ्चिके ॥ काञ्चि-

क प्रभेदे ॥ अस्य लक्षणं यथा । तुषो-

दकं यवैः पुमैः सतुषैः शकली कृतैः

तुष्टिः

। यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्त-

त्वात् । तुषाम्मुदीपनं हृद्यं पाण्डु-

कृमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं

पित्तरक्तकृदस्तिशूलनुत् ॥

तुष्टः । चि । परितुष्टे । सन्तोषविशिष्ट

। प्राप्तपरितोषे ॥ स्त्रियोजारेणुतु-

ष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः । कुञ्ज-

राः पांशुवर्षेण ब्राह्मणाः परनिन्दया

॥ तुष्यतेऽस्म । तुष० । क्तः ॥

तुष्टिः । स्त्री । तोषे । अधिगतार्था द-

न्यत्र तुच्छत्वबुद्धौ ॥ भोगेष्वेतावता

लभितिवुद्धौ ॥ साचानन्तपत्नी । य-

था । अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्धि-

ताभवत् । यथाविना न सन्तुष्टाः सर्व-

लोकाश्च सर्वत इति श्रीदेवीभागव-

तम् ॥ नवधा तुष्टिः । ताः परिगणय-

ति । आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपा-

दानकालभागाख्याः । बाह्याविषयो

परमात् पञ्चचनवतुष्टयोऽभिमतः

॥ प्रकृतिस्थितिरिक्त आत्मास्तीति य-

द्यततोऽस्य अवगमननेस्तः । ततो वि-

वेकसाक्षात्काराय तु असदुपदेशतु-

ष्टो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्या-

त्मिकास्तुष्टयो भवन्ति । प्रकृतिस्थिति-

रिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात् ता-

स्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिकाः । कास्मा-

द्विष्यत आह । प्रकृत्युपादानकालभा-

तुष्टिदा

गाय्याः । प्रकृत्यादिराख्यायासां ता
स्तयोक्ताः । प्रकृत्याद्यर्थविभागश्च त
त्तच्छब्दार्थ निरूपणे यथास्थानं द्रष्ट
व्यः ॥ बाह्यादर्शयति । बाह्याविषयो
परमादित्यादिना । बाह्यास्तुष्टयो
विषयोपरमात् पञ्च । याः खल्व-
नात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीना
त्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति
तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽ
नात्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः . ताश्च वै
राग्ये सति भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहे
तुपञ्चकत्वाच्चैराग्याणि पञ्च तत् पञ्च
त्वात् तुष्टयः पञ्चेति । उपरम्यतेऽ
नेनेत्युपरमेवैराग्यम् विषयादुप
रमेव विषयोपरमस्तस्मात् । विषया
भोग्याः शब्दादयः पञ्च उपरमा अपि
पञ्च । तथाहि अर्जनरक्षणक्षयभोग
हिंसादोषदर्शनहेतुजन्मानः एका
पारपाराधारपारतः पारानुत्तमाभ्यो
त्तमाम्भसंज्ञकाः पञ्चोपरमा भवन्ति
। एकापाराद्यर्थविभागश्च यथास्थानं
द्रष्टव्यः । तदेवमाध्यात्मिकाभिश्च त
त्तुभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयो
ऽभिहिताः साङ्ख्याचार्यैः ॥ तोषण
म् । तुष० । क्तिन् ॥ तुष्टिर्निरकृता
र्थस्य कृतार्थोऽस्मीति यामतिः ॥

तुष्टिदानम् । न । पारितोषिके ॥ तुष्टि

तूणी

दानमेव चाराणां हिवेतनम् तेहि
नत्ताभात् स्वामिकार्येष्वतीव त्वरय
न्ते इति नीतिवाक्यामृतम् ॥

तुष्टुः । पुं । कर्णमणौ ॥ इति शब्दच
न्द्रिका ॥

तुष्टुषितः । वि । स्तोतुमभिप्रेते ॥

तुष्टिनम् । न । हिमे ॥ चन्द्रतेजसि ॥

तोहति तुष्ट्यतेऽनेन वा । तुष्टिर्अ
र्दने । वेपितुह्योर्हस्वश्चेतीनन्प्र
त्ययः लघूपधगुणे कृते ह्रस्वश्च ॥

तुष्टिनांशुः । पुं । चन्द्रे ॥ कर्पूरे ॥

तुष्टिनांशुतैलम् । न । कर्पूरतैले ॥

तूणः । पुं । उपासङ्गे । तूणीरे । निष

ङ्गे ॥ तूण्यतेऽनेन । तूणसङ्कोचने ।

चु० घञ् ॥ तूणयति वा । अच् ॥

तूणकम् । न । अतिशर्करीसंज्ञकच्छन्दो

विशेषे ॥ यथा । तूणकं समानिका

पदद्वयं विनान्तिमम् ॥ यथा । सा

सुवर्णकेतकं चिकाशि भृङ्गपूरितं प

ञ्चवाणवाणजालपूर्णं हेमतूणकम् ।

राधिकावितर्क्य माधवाद्यमासिमाध

वे मोहमेति निर्भरं त्वया विना क

लानिधे ॥

तूणा । स्त्री । इषुधौ । तूणे ॥ टाप् ॥

तूणी । पुं । नन्दीरुद्धे । पीतके ॥ वि ।

तूणयुक्ते ॥

तूणी । स्त्री । तूणे ॥ नील्याम् ॥ तूण्य

तूर्खिः

तेऽनया । तूणपूरणे । हलश्चेति घ
ञ् । गौरादिच्चान् डीष् ॥

तूणीकः । पुं । नन्दीष्टचे ॥

तूणीरः । पुं । तूणे । निषङ्गे ॥ तूर्णी

शरैः सङ्कोचं राति । रादाने आदा

नेच । आतोनुपेतिकः ॥ यदा । तू-

ग्यते । तूण० वाहुलकादीरन् ॥

तूतकम् । न । तूये । तूतिया इति
भाषा ॥

तूदः । पुं । नूदे । अश्वत्याकारे पार्श्व

पिप्पल इति ख्याते तूत इति च प्र-

सिद्धे वृत्ते ॥ अस्य फलगुणाः । तूदं पक्वं

गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् ।

तदेवामं गुरु सर मल्लोष्णं रक्तपि

त्तकृत् ॥ तूदति । तूदय्यधने । इगु

पधेतिकः । पृषोदरादिः ॥

तूरम् । न । वाद्यसामान्ये ॥ ताव्यमा
ने पठहादैः ॥

तूरी । स्त्री । धसूरे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

तूर्णम् । न । शीघ्रे । सत्त्वरे ॥ वि । त

इति ॥ त्वरतेस्म । जित्त्वरासम्भ्रमे

। गत्यर्थकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः रूप्य

मत्वरसङ्घुषास्वनामितीड भावप

चे ज्वरत्त्वरेत्यूठ । रदाभ्यामितिश

त्वम् ॥

तूर्खिः । पुं । मले ॥ त्वरायाम् ॥ त्वर

ते त्वरणे वा । जित्त्वरा० बहिश्च

तूलसे

श्रुयुगुलाहात्वरिभ्यो निदितिनिः ॥

तूर्यम् । न । वाद्ये ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ आ

दिगुरु (51) चिकले ॥

तूर्यखण्डः । पुं । द्रगडवाद्ये ॥

तूलम् । न । ब्रह्मदारणि । ब्राह्मणेष्टे ।

तूदे ॥ आकाशे ॥ पुं । न । पिचौ ।

निर्वीजकार्पासे । बयी इति भाषा

॥ तूलयति तूल्यते वा । तूलनिष्क

र्षे । इगुपधेतिकः घोषा ॥

तूलकम् । न । तूले ॥

तूलकार्मुकम् । न । तूलस्फोटनार्थे

धनुषि । पिञ्जले । तूलधनुषि ॥

तूलचापः । पुं । } तूलकार्मुके । धुन

तूलधनुः । न । } क इति भाषा ॥

तूलनालिका । स्त्री । पिञ्जिकायाम् ।

पांश्ज इति गौडभाषा ॥

तूलनाली । स्त्री । तूलनालिकायाम् ॥

तूलपिचुः । पुं । तूले ॥

तूलवृक्षः । पुं । शाकमलीष्टचे ॥

तूलशय्या । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ तूल

स्यशय्या । तूलेननिमिताशय्यावा ।

शाकपार्थिवादिः ॥

तूलशर्करा । स्त्री । कार्पासबीजे । वि

नैरा इति विनैला इति कपासि

आ इति च भाषा ॥

तूलसेचनम् । न । कर्त्तने । सूचकर्त्त

ने । कातना इति भाषा ॥ इ० श० वा ॥

तूवरः

तूला । स्त्री । कार्पास्याम् ॥ वर्ध्याम् ॥

तूलिः । स्त्री । तूल्याम् ॥ स्वनाम्नाख्या
ते चिचकरोपकरणे । ईषिकायाम्
॥ तूलति । तूल० । इगुपधात्किदि-
तीन् ॥तूलिका । स्त्री । शय्योपकरणे । तोस
क इति भाषा ॥ आलेख्यस्त्रलेख्या
म् । कूर्चिकायाम् ॥ यथा । अगश्चि
चं समालिख्य स्वेच्छातूलिकायात्मनि
। स्वयमेव समालिख्य प्रीणातिभ
गवान् शिवः ॥ आत्ममये महति
पटे विविधजगच्चिचमात्मनालिखित
म् । स्वयमेव केवल मसौ पश्यन्
प्रमुदं प्रधाति परमात्मेति ॥ ईषिका
याम् । वीरणादिशलाकायाम् ॥ सु
वर्णादेरावर्त्तनपरीक्षणार्थं निक्षिप्य
मायायां शलाकायाम् ॥ तूलति तू-
ल्यते वा । तूल० । कुन् ॥तूलिनी । स्त्री । शास्त्रलिङ्गमे ॥ लज्जा
णाकन्दे ॥

तूलिफला । स्त्री । शास्त्रमलौ ॥

तूली । स्त्री । नील्याम् ॥ वर्ध्याम् ॥

तूलिकायाम् ॥ चिचलेखन्याम् । चि-
चसाधनद्रव्ये । कूर्चिकायाम् ॥ ऊीष् ॥

तूवरः । पुं । काले ऽश्वश्रुपुङ्खे ॥ प्रौ-

ढाशृङ्गानडुडि । काले ऽजातशृङ्गे
ग्रवि ॥ मुरुषव्यञ्जनस्यक्ते ॥ कदाय

तूखम्

रमे ॥ तैति । तुः सौवोगत्वादैः
। बाहुलकादरोदीर्घश्च ॥ यद्वा । त-
नेति । बाहुलकाट् ङुः । तूश्चासौ
वरश्च आच्छादकः ॥तूवरी । स्त्री । आठक्याम् ॥ सौराष्ट्र-
स्तिकायाम् ॥तूष्णीशीलः । त्रि । तूष्णीके । मौनयु-
क्ते ॥ तूष्णीं शीलं यस्य ॥तूष्णीकः । त्रि । मौनयुक्ते । मौनशी-
ले ॥ तूष्णीशीलः । शीलेकौमलो
पश्य । केषा इति ऋत्वनमलोपसा-
मर्थ्यात् अन्यथाठपमेवविदध्यात् ।
ठपि अथयानामितिटिलोपेन सिंह
त्वात् ॥तूष्णीकाम् । अ । मौने ॥ अकचप्रक-
रणे तूष्णीमः काम्बक्तव्यः । मित्वा
दन्त्यादचःपरः ॥तूष्णीम् । अ । मौने ॥ तोषणम् । तु-
षतुष्टौ । बाहुल्यम् नीम् उपधाया
ऊत् ॥ घटाकाशं महाकाशइवात्मा
नं परात्मनि । विलाप्याखण्डभावेन
तूष्णीं भव महामुने इत्युपदेशः ॥
तूस्तम् । न । रेणौ ॥ जटायाम् ॥ तो-
सति । तुसशब्दे । बाहुलकात् तन्
धातोर्दीर्घश्च ॥

तूखम् । न । जातीफले ॥

तूखम् । न । अर्जुने । तूखमात्रे ॥ तू

तृण्यो

यविशेषे नडादौ ॥ तृण्यते । तृण्य
अदने । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो
न ॥ यद्वा । तृहति । तृहृत्साया
म् । तृहेः क्तोऽलोपश्च ॥ अग्निचौर
भयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः । स
हृहे तृणकाष्ठानां कृते । वस्वादिप-
ञ्चके ॥

तृणकन्दः । पुं । कश्चेरणि ॥

तृणकाण्डम् । न । तृणानां समूहे ॥

दूर्वादिभ्यः काण्डः ॥

तृणकुङ्कुमम् । न । सुगन्धद्रव्यप्रभेदे ।

तृणपुष्पे । गन्धाधिके ॥ कटुत्वमुष्ण
त्वं कफमारुतशोफकाण्डतिपासाकु-
ष्ठामदोषनाशित्वं परमभास्वरत्नञ्चे-
त्यस्यगुणाः ॥

तृणकुटी । स्त्री । कायमाने । तृणौ
कसि ॥

तृणकूर्मः । पुं । तुम्भ्याम् ॥

तृणकेतुः । पुं ।

तृणकेतुकः । पुं । } वंशे ॥

तृणगोधा । स्त्री । चित्रकोले ॥ कृक-
लासे ॥

तृणग्रन्थिः । स्त्री । स्वर्णजीवन्याम् ॥

तृणग्राही । पुं । नीलमणौ ॥ कपूर
इति प्रसिद्धे मणिविशेषे । तृणमणौ ॥

तृणजातिः । स्त्री । उलपादौ ॥

तृणज्योतिः । न । रात्री प्रकाशशालिनि

तृणरा

सताविशेषे ॥

तृणता । स्त्री । कार्मुके । धनुषि ॥ तृ
णस्त्रे ॥ भावेतल् ॥

तृणद्रुमः । पुं । नारिकेलादिदृष्टेषु ॥
ताले ॥ गुवाके ॥ ताल्याम् ॥ केत
क्याम् ॥ खर्जूरे ॥ खर्जूर्याम् ॥ शि-
न्ताले ॥

तृणधान्यम् । न । नीवारे । श्यामा-
कादौ । उडिधान इतिगौडभाषा
॥ तृणमिवधान्यम् अकृष्णोत्पन्न-
त्वात् ॥

तृणध्वजः । पुं । वंशे ॥

तृणनिम्बः । पुं । नेपाक्षनिम्बे ॥

तृणपत्रिका । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् ॥

तृणपत्री । स्त्री । गुण्डाग्रिन्याम् ॥

तृणपुष्पम् । न । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीदृष्टे ॥

तृणपूली । स्त्री । चाँच इतिगौडेषु प्र-
सिद्धे । चन्दायाम् ॥

तृणमणिः । पुं । तृणग्राहिणि ॥

तृणमत्कुणः । चि । लम्बके । आभिन्
इतिभाषा ॥ इतिविकाण्डशेषः ॥

तृणराजः । पुं । नारिकेले ॥ तालदृष्टे
॥ तृणानां राजा । टः ॥

तृणराजाक्षः । पुं । तालद्रुमे ॥ तृणरा-
जइत्याह्वायस्य ॥

तृणराजाक्षयः । पुं । तालद्रुचे ॥ तृण

तृतीयः

राजद्वयान्नयोदयः ॥

तृणवल्जः । स्त्री । वल्ज्यायाम् ॥
 तृणबीजः । पुं । } श्यामाके ॥
 तृणबीजेः । पुं । }
 तृणशीतम् । न । गन्धतृणे । कर्तृणे ॥
 तृणशीता । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥
 तृणशून्यम् । न । मल्लिकायाम् ॥ के
 तकीशाखिनः फले ॥ तृणशून्येऽस्या
 नेसाधु । तत्रसाधुरित्यत् ॥ चि ।
 तृणरहिते ॥
 तृणषट्पदः । पुं । वरोले । वरटाया
 म् । वरडै इति ततैया इति च भाषा ॥
 तृणसारा । स्त्री । कदल्याम् ॥ तृणानि
 सारमस्याम् ॥
 तृणसिंहः । पुं । कुठारे ॥
 तृणहर्म्यः । पुं । मयटे । तृणनिर्मिता
 इल्लिकायाम् । मैडा इति भाषा ॥
 तृणादिः । पुं । वत्सले । तृणोत्पन्नः ॥
 तृणाङ्घ्रिपः । पुं । मन्थानकतृणे ॥
 तृणाञ्जनः । पुं । कुकलासे ॥
 तृणाश्वम् । न । पर्वततृणे । मृगप्रिये ॥
 तृणाश्वम् । न । खवणतृणे । क्षूण्याया
 क इति भाषा ॥
 तृणाश्वक् । पुं । तृणकुङ्कुमे ॥
 तृणेशुः । पुं । वल्ज्यायाम् ॥
 तृणोत्तमः । पुं । उखर्वतृणे ॥
 तृणोद्भवः । पुं । नीवारे ॥

तृतीया

तृतीयः । न । कायमाने । तृणनिर्मि
 तम् ॥

तृणौषधम् । न । एलवाक्षुकाख्यगन्ध-
 द्रव्ये ॥

तृण्यः । स्त्री । तृणसमूहे । तृणानां संह-
 तौ ॥ तृणानांसमूहः । पाशादि-
 भ्योः ॥

तृतीयः । चि । चयाणां पूरणे । तीसरा
 इति भाषा ॥ चैः सम्प्रसारणचेति ती-
 यप्रत्ययः सम्प्रसारणच् ॥

तृतीयकः । पुं । तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गी-
 तिलचणलक्षितेऽश्वरविशेषे ॥ तृती-
 येऽङ्गीत्यागमदिनं गृहीत्वा । यत उ-
 क्तम् । दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत्
 स तृतीयक इति ॥ तृतीयेऽहनि भ-
 वः । काष्ठप्रयोजनाद्गोण इति कन् ॥
 चिके ॥ तृतीयेन रूपेण ग्रहणम् । ता-
 वतिग्रहणमिति लुग्वारितिकन् ॥

तृतीयप्रकृतिः । स्त्री । क्लीवे ॥ स्त्रीपुं-
 सावपेक्ष्य तृतीयाचसौ प्रकृतिस्येति
 विग्रहः ॥

तृतीया । स्त्री । तिथिविशेषे । चन्द्रम-
 ण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपायाम्
 । तत्क्रियोपलक्षिते काले वा ॥ स
 कलगुणगभीरो भूमिपाकानुरागी
 परनगरविगाही सर्वलोकोपकारी
 । परविषयनिवासी कैतुकी संख्य

तृप्राणः

बाही भवति निखिलविद्यो यस्तृती
याप्रकृतः ॥ टा ध्याम् भिस् इति वि
के ॥ टाप् ॥

तृतीयाकृतम् । वि । विगुणाकृते । वि
वारकृष्टे च ॥ तृतीयकृतम् । कुओ
द्वितीयतृतीयेतिडाच् ॥

तृतीयाप्रकृतिः । स्त्री । नपुंसके ॥ स्त्री
पुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः तृती
यः प्रकारः । असमस्तमेतत् । समा
सेतु तृतीयप्रकृतिरेव ॥

तृपत् । पुं । चन्द्रे ॥ छत्रे ॥ तृप्यति तृ
पप्रीयने । संसृत्तृपद्वदिति अति
प्रत्ययान्तेनिपातितः ॥

तृपला । स्त्री । लतायाम् ॥ तृप्यति ।
तृप० । कलस्तृपश्चेति तृपतेः कल-
प्रत्ययः ॥

तृप्तः । वि । हृष्टे । प्रमुदिते । प्रीते ।
तृप्तियुक्ते ॥ तृप्यतिस्म । तृप० । क्तः ॥
तृप्तिः । स्त्री । तर्पणे । सौहित्ये । भ-
क्षणादिनाकाङ्क्षानिष्टसौ ॥ सर्व-
कामावाप्तौ । अलम्पत्ययेनेच्छावि-
च्छिप्तौ ॥ तर्पणम् । तृप० । स्त्रियां-
क्तिन् ॥

तृप्रः । पुं । धृते ॥ पुरोडाशे ॥ तृप्यते-
ऽनेन । तृप० । स्फाथितच्चीतिरक् ॥
न । काष्ठे ॥ दुःखे ॥

तृप्राणः । वि । तृपं न सङ्गते । प्राणः ॥

तृषा

तृफला । स्त्री । त्रिफलायाम् ॥ तृफति
। तृफतृप्तौ । कलस्तृपश्चेतिचका-
रात् तृफतेरपि कलः ॥

तृफुः । पुं । सर्पजातौ ॥

तृट् । स्त्री । लिप्सायाम् । वाञ्छायाम् ॥
उद्व्यायाम् ॥ स्मरपुव्याम् । काम
कन्यायाम् ॥ तर्पणम् । जिह्वपिपा-
सायाम् । संपदादि क्तिप् ॥

तृषा । स्त्री । तृषि ॥ भागुरिभते टाप्
। तृषापि न कृशाममेति प्रथेनः ॥
साङ्गलिकीरुचे ॥

तृषाभूः । स्त्री । क्षोमनि । फौंपडा इ
तिभाषा ॥

तृषाहम् । न । जले ॥

तृषाहकम् । न । मधुरिकायाम् ॥

तृषाहा । स्त्री । मधुरिकायाम् ॥

तृषितः । वि । सतृषि । तृषयायुक्ते ॥
तृट्सञ्जाताऽस्य । तारकादिस्त्रादि-
तच् ॥

तृषितोत्तरा । स्त्री । असनपण्याम् ॥

तृष्यक् । वि । सुब्धे ॥ तृप्यति । जिह्व-
ष० । तच्छीलः । स्वपितृषोर्नजिह्वः ॥

तृष्णा । स्त्री । तर्पे । पिपासायाम् । प्रा-
स इतिभाषा ॥ लिप्सायाम् । अत्रा-
साभिलाषे । अनात्मीयस्वीकारेच्छा-
याम् ॥ इदं मे न चीयतामिती-
च्छायाम् ॥ उचितव्याकरणेनादि

तेजः

धनरश्मिर्वाह्यं कार्यं गमयति तं
 व्याभेदः ॥ लोभे ॥ यादुस्त्यजा दुर्म
 तिभिर्जीर्यतो या न जीर्यति । तां
 तृणां दुःखनिवर्हं शर्मकामो दत्तं
 त्यजेत् ॥ तर्पयम् । जितृषः । तृषि
 मुषिरसिन्धुः किदिति नः ॥ विश्वेषो
 भावन्नकाशे च तज्जटुणायाम् ॥

तृणाचयः । पुं । शान्तौ ॥ परमानन्द
 प्राप्तिहेतौ ॥ तत्राचवेदव्यासः । य
 च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं मह
 त्सुखम् । तृणाचयसुखस्यैते ना
 र्हेतवः षोडशीकलामिति ॥ पिपासा
 नाशे ॥ तृणायाः चयः ॥

तृणारिः । पुं । पर्वटे ॥ इतिराजनि-
 र्घटः ॥

ते । ज । त्वये चर्ये ॥

तेजःकार्यम् । न । एतादिकार्ये प्वस्त्रि
 मज्जदाद्यु ॥ तेजसः कार्यम् ॥

तेजःफलः । पुं । तेजफल इति तेजवल
 इति च प्रसिद्धे वृक्षविशेषे । गन्धफ-
 ले । बहुफले ॥ अस्य गुणास्तु । तेजः
 कणः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनो म
 तः । वातक्षेप्साहचिघ्नश्चवातरक्षा-
 कारः स्मृत इति ॥

तेजनः । पुं । वंशे ॥ मुष्णे ॥ मद्रमुञ्जे

॥ तेजयति शत्रु मन्त्रिणा । तिजजि
 ज्ञानेः पुं । नन्द्यादित्यु यंजा ॥

तेजः

तेजनकः । पुं । गुप्ते । शराभिघट्टये ॥

तेजयति । तिज ० पुं । खुब् कुम्वा ॥

तेजनी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ ज्योतिष्म
 त्याम् ॥ तेजति । तिजपालने । ल्यु
 ट् । गौरादिङीष् ॥

तेजपत्रम् । न । गन्धजाते । पत्रके । त्व
 क्पचे । तेजपात इति प्रसिद्धे वृक्षे ॥

तेजलः । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि ॥

तेजवती । स्त्री । गजपिप्पलिकायाम् ॥

तेजः । न । दीप्तौ ॥ प्रभावे ॥ पराक्र

मे ॥ रेतसि ॥ नवनीते ॥ अयौ ॥

तापकेज्योतिषि ॥ शरीरगतायां-

कान्तौ ॥ सुवर्णे ॥ मज्जनि ॥ पित्ते

॥ असहने ॥ यथा । अधिष्ठापमा

नादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणाप्य

वेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥

प्रागल्भ्ये ॥ पराभिभवसामर्थ्ये ॥ प

रैरनभिभाष्यत्वे ॥ अप्रतिहताश्रये

॥ चैतन्यात्मकेज्योतिषि ॥ स्त्रीवाच

कादिभिर्मूढैरनभिभाष्यत्वे ॥ लिङ्ग

देहे ॥ हयवेगे ॥ तेजोनाम दर्पा-

परनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाश-

कोऽन्तः सारविशेषः । यथाह भोज-

राजः । तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजि

नां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति च

यास्तु योपिसहजा गुणाः ॥ तच्च द्विवि-

धम् । सततोत्थितं भयोत्थितं चेति

तेजः

यथाहसएव। धीरासुवेजितानाम्
 निसर्गात् प्रेरणं विना। अविच्छिन्न
 मिवाभाति तत् तेजः सततोद्यत
 म्॥ कशापादादिघातैर्यत् साध्वसा
 त् स्फुरितमुतदिति ॥ * ॥ शब्दस्य
 र्धतन्मात्रसहितद्रूपतन्मात्रादुत्पन्ने-
 शब्दस्यैकरूपगुणे तृतीयेमहाभूते
 ॥ यथा। तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्च
 चुरथात्ममुच्यते। अधिभूतं तत्तोरूपं
 सूर्यस्तवाधिदैवम्॥ उणास्यैवते-
 जः। तद्विधिमम्। निरवमनि रव्य
 । निरव्यं परमाणुरूपम्। अनिरव्यं का-
 र्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम्। शरीरेन्द्रिय
 विषयभेदात्। शरीरमादिष्वलोके
 । इन्द्रियंरूपग्राहकं चक्षुःशृणोतारा-
 ग्रबर्त्त। विषयस्तुर्विधः। भौमदि
 यौद्धान्तरजभेदात्। भौमं वदन्त्या
 दिक्मम्। अविन्धनं दिव्यं विदुर्दादि।
 भुक्तान्तरपरिणामहेतुरौर्द्वयम्। आ-
 करजं सुवर्णादीर्भित्तर्कसङ्ग्रहः॥ स्य
 र्जउष्ण स्नेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्व
 रम्। नैमित्तिकं हवत्त्वन्तु निरव्यतादि
 चपूर्वम्॥ इन्द्रियं नयनं वज्रिस्वर्णादि
 विषयोमतइतिभाषापरिच्छेदः॥
 तेजयति तेज्यतेऽनेन वा। तित्ज०।
 असुन्॥ तेजोजलमितिच्छन्दोनि-
 यच्छुः॥

तेजो

तेजस्वरः। नि। तेजोऽवृद्धि कारणेन च ॥
 तेजस्वी। त्रि। तेजोयुक्ते॥ तत्का-
 न्तिमति ॥ तेजोऽस्यस्वादिभिर्या
 विनिः॥
 तेजस्विनी। स्त्री। ज्योतिषस्याम्॥
 महाज्योतिषस्याम्॥ तेजवती ते
 जवत्कच तेजवत्वरत्वादिनाम्ना स्या
 ते तेजःफले॥ तेजस्विनी कफान्ना
 सकासाऽऽखामयवातहत। पाच
 न्युष्णाकटुस्तिक्ता। वज्रिचक्षिप्रदीप-
 नी॥ मानसश्चकोष्ठीप॥
 तेजितः। चि। प्राप्ते। शाखादिना ती-
 र्क्षणीकृते। प्राशिते। निशिते॥ ते
 ज्यतेस्य। तित्ज०। चु०। त्तः॥
 तेजीयान्। चि। तेजोयुक्ते॥ तेजीय
 सांनदे। पायवज्जेः सर्वभुजोयथा॥
 तेजोमन्यः। पुं। गलिकारिकायाम्॥
 तेजोमप्राति। मन्य०। कर्त्तव्यम्॥
 तेजोमयः। पुं। तेजःप्रचुरे सैतन्य
 प्रधानेज्योतिर्मये। अन्नःकश्चोप-
 हितत्वात् वासनामये स्वप्ने॥
 तेजोमाषा। स्त्री। इन्द्रिये॥ तेजसे
 माषा॥
 तेजोरूपम्। न। प्रकाशरूपे अक्षयि
 ॥ चि। प्रभाकरूपे॥
 तेजोवती। स्त्री। इन्द्रियस्याम्॥
 चको॥ महाज्योतिषस्याम्॥ वज्रि

तैत्तिरीयः

सुर्वीर्यप्रवृत्ता । रक्षणीयमविप्रायहे
मन्त्राणां गोपुत्र । वज्रे स्तेजोवती व
ज्रिभुव्यभूतनिघेविता ॥ तेजवत्या
स्वकाष्ठे ॥

तेजोवृद्धः । पुं । सुद्रामिन्नये ॥

तेजः । पुं । जनाङ्गविशेषे ॥ यथा ।

तेनेतिशब्दस्तेनः स्वाम्नाङ्गानां प्रद
र्शकः । तेजब्देनोच्यते गौरी जशब्दे
नोच्यते हरः । तेजमाङ्गलिकश्चायं
शब्दस्तेन इति स्मृत इति सङ्गी ० ॥

तेजः । पुं । समुत्पत्ते । आर्क्षमात्रे ॥

तेजमम् । तिम्रार्क्षभावे । षम् ॥

तेजमम् । न । आर्क्षीकरणे ॥ तिष्ठाने

। अचाने । तीव्र इति तेजस इति

अभावा ॥ तिम्र ० स्फुट । तिम्रते ५

तेजसा करणे वा स्फुट ॥

तेजमी । स्त्री । चतुर्भिर्दे ॥

तेजम् । न । केचित्कानने ॥ क्रीडाया

म् ॥ तेजनेन वनं मत्स्या नदी स्त्रीत्वा

कृत्वा इति रासायनम् ॥

तैत्तिरीयम् । न । तीक्ष्णतायाम् ॥

तैत्तिरः । पुं । इन्द्रियाणां कल्पे । राज

साहकरे ॥ तेजोमयान्तःकरणोपहि

तत्वात् स्वप्नप्रपञ्चव्यस्यने स्वप्नव्य

पञ्चपहितवैतन्ये ॥ तेजसि परमा

तमनि स्थिते ॥ न । भातुशब्दे । सर्व

भातुतायुते ॥ तेजोविकारः । तं

तैत्तिरीयः

अविकारश्च ॥ यथा । तेजो ५

स्यस्य । ज्योत्स्नाद्यम् ॥ तीर्णविशेषे

॥ यजुर्वादिभिः सैनापत्ये कार्त्तिके

केयो ५ भिषिक्तः ॥

तैत्तिरीयः । स्त्री । मूषावाम् ॥ ते

ज्योविकारः सुवर्णादि रावर्त्यते ५

स्याम् । द्रुतवर्त्तने । यत्नतः । अधि

करणे स्फुट । डीप् ॥

तैत्तिरः । पुं । गणकपत्रौ ॥ न । चतु

र्ककरणे ॥ कलासुहृदो । खलनाभि-

लाघी सुमूर्तिसन्निर्जितकामदेवः ।

वक्ता गुणतः कुशलः सुग्रीवश्चेत्ते-

तित्तिर्यंकर्यं प्रकृतौ ॥

तैत्तिरीयम् । न । तित्तिरीयस्यावय

वे ॥ तद्विकारे ॥ कोपधाञ्चेत्त्वम् ॥

तित्तिरीयैः संस्कृते ॥ कुचत्वकोप-

धादयम् ॥

तैत्तिरः । पुं । तित्तिरिच्छने ॥ न । ति

त्तिरीयां गच्छे ॥ तित्तिरीयां समूहः

। अनुदात्तादेरञ् ॥

तैत्तिरिकः । पुं । आकुञ्जिकविशेषे ॥

तित्तिरान्दन्ति । ठक् ॥

तैत्तिरीयकः । पुं । यजुर्वेदीयशाखा-

विशेषस्य वेत्तिरि ॥

तैत्तिरीया । स्त्री । यजुर्वेदशाखावि

शेषे ॥

तैत्तिरिणः । कि । तित्तिरिणस्य चतुर्वि

तैलम्

तैरणी । स्त्री । कुनीष्याम् । रागदेशु
पवित्रेषु ॥

तैर्बिकः । पुं । तीर्थकरे । कपिलकण-
भुगादिषु ॥

तैर्यग्योनः । पुं । विविधभूतादिसर्गेष्वे
कस्मिन् सर्गे ॥ सचपशुमृगपक्षि-
सरीसृपस्त्रावरभेदात् पञ्चविधोभ-
वति ॥

तैलम् । न । तिलसर्षपादिजनितस्नेहे
। म्रचये । स्नेहे । तैल इतिभाषा ॥
तिलस्त्राविकारः । तस्त्राविकारइत्य ५
ख ॥ तिलादिकेहवस्तूनां स्नेह स्नेह
मुदाहृतम् । तत्तुवातहरंसर्वविशे-
षात्तिलसम्भवम् ॥ नास्ति तैलात्परं
किञ्चिद्वैषम्यमाहतापहम् ॥ तिल-
तैलं मुख्यैर्यववर्णकरं सरम् । दृ-
ष्यं विकाशं विशदं मधुरं रसपाक-
योः ॥ सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं
वातकफापहम् । वीर्येणोष्णं हिमंस्प-
र्शं वृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ लेखनं व-
टुविग्रहं त्वग्गर्भाशयशोधनम् । दी-
पनं बुद्धिदं मेध्यं अवायि व्रणमेहन-
त् ॥ श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं ख-
घृताकरम् । त्वय्यंकेश्यञ्च चक्षुष्य-
मभ्रज्जे भोजने ५ न्यथा ॥ लिखति
कच्युतोत्पिष्टमयितस्तपिष्ठिते । भ-
क्ष्यते विहायिदग्धविस्त्रिष्टादि

तैलम्

ते ॥ तवाभिहितनिर्भयमृगया-
घादिविच्यते । वस्त्रौ पानेनसंस्कारे
नस्नेकयोश्चिपूरणे ॥ सेकाभ्रज्जावगा-
हेषु तिलतैलं प्रशस्यते । * । ननुस्नेह
नष्टं हृद्ययोः कथं सामानाधिकरण्या
मित्याह । रुक्षादिदुष्टः पवनः स्त्री
तः सङ्कोचयेद्यदा । रसो ५ सम्यग्व-
हन् काश्यं कुर्याद्रक्ताद्यवर्द्धनम् ॥ ते-
षु प्रविष्टसरतासौ चम्यन्ति चमार्द्ध-
वैः । तैलं चमं रसं नेतुं कृशानां ते-
न वृंहणम् ॥ अवायि रुक्षातीक्ष्णो-
ष्णसरस्त्रैर्मैदसः क्षयम् । शनैः प्रकु-
रते तैलं तेन लेखनं मीरितम् ॥
द्रुतं पुरीषं वध्नाति स्वस्नितं तत् प्र-
वर्त्तयेत् । ग्राहकं सारकं चापि तेन
तैलमुदीरितम् ॥ घृतं मध्वात्परं
पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते । तैलं पक्वं
मपक्वं वा शिरस्त्राविगुहाधिकम् ॥
तैलं स्वयोनिगुलकृद्वाग्भटेनाखिलं
मतम् । अतः शेषस्य तैलसगुहाशे-
याः स्वयोनिवत् ॥ तैलानां सार्धपात्री-
नां यथास्थानं गुणैरणम् ॥ * ॥ प्रातः
स्नाने द्रुते आह्वे द्वादश्यां ग्रहणे तथा
। मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विव-
र्जयेत् ॥ द्रुतञ्च सार्धपतैलं यत्तैलं पु-
ष्यवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैला-
युक्तेषु निक्षेपः ॥ * ॥ अर्जुनमृदह

तैलश्री

तिष्ठ इयं कीर्तिस्तथाभश्चसोमे भौमे
मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजेपुत्राभः
। अर्चन्त्यानिर्भवति चमुरौ भार्गवेशो-
कयुक्त स्तेषाभ्यङ्गात् तनयमरणं
र्यजेदीर्घमायुः ॥ सिद्धके ॥

तैलकन्दः । पुं । तिलाङ्कितदले । द्राव
ककन्दे ॥ लोहद्राविष्णं कटुत्वमुष्ण
त्वं वातापस्मारविषशोफनाशित्त्वं
सस्यधन्मकारित्वं देहसिद्धिकारित्व
प्तेत्यस्यगुणा इतिराजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः । पुं । तेली इति प्रसिद्धे व
र्णसङ्करजातिप्रभेदे । धूसरे । चा
क्रिके । तैलनि ॥ कोटकस्त्रीगर्भे
कुम्भकाराज्यातोयमिति । ब्र० ब्र० खं ॥

तैलकिट्टम् । न । खल इति भाषाप्र-
सिद्धे तैलमले । पिण्याके ॥

तैलङ्गः । पुं । अन्धदेशे ॥ श्रीशैलन्तुस
मारम्य चोलेशान्मथ्यभागतः । तैल
ङ्गदेशोदेवेशि ध्यानाध्ययनतत्परः ॥

तैलचौरिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलशोणी । स्त्री । कण्ठपर्यन्तमज्जनार्थं
तैलपूर्णकाष्ठानिर्मितेपाचविशेषे

॥ तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोग-
व्याकुलरोगपङ्गुबाधिर्यमिन्मिन्नगङ्गदं

धन्वङ्गस्तब्धपृष्ठप्रचलितपवनगाचक-
म्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयसुधि

रभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु शस्त्र

तैलमा

मितिराजवल्लभः ॥

तैलधान्यम् । न । तिलादिषु ॥ तिला
तसीचतोरीचषिविधस्यापिसर्घपः ।
दिधाराजीखाखतश्चवीजं कौसुम्भ
सम्भवम् । एतानितैलधान्यानिप्रोक्ता
निपूर्वस्वरिभिः ॥

तैलपर्णः । पुं । पर्वतविशेषे ॥ न । ग्र
न्यपर्णे ॥

तैलपर्णकम् । न । ग्रन्यपर्णश्चे ॥

तैलपर्णकम् । न । हरिचन्दने ॥ ति
लपर्णीवृक्षविशेषे जातम् । तत्रजा
तइत्यण् । डीप् । स्वार्थेकन् । केरु
इतिह्रस्वः ॥ तैलपर्णीगिरिस्तस्मात्कर
इतिस्वामी ॥ पुं । चन्दनविशेषे ॥

तैलपर्णी । स्त्री । मलयजे चन्दने ॥
श्रीवासे ॥ सिद्धके ॥ तिलपर्णीवृ

क्षेजाता । तत्रजातइत्यण् । डीप् ॥

तैलपा । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलपायिका । स्त्री । सपञ्चकीटविशे
षे । परोक्षयाम् । तिलचटा इति
भाषा ॥ तैलं पिबति । पापाने ।
गुबुल् ॥

तैलपपीलिका । स्त्री । पिपीलिकाप्र
भेदे । कपिजाङ्घिकायाम् ॥

तैलफलः । पुं । इङ्गुयाम् ॥ बिभीतके ॥

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पदृष्टे ॥

तैलमाची । स्त्री । वर्याम् ॥ दीवङ्ग

तैषः

याम् ॥

तैलमाता । स्त्री । स्वधायाम् ॥ पतन
 क् पातः । तिलस्यपातः । तिलपातो
 ऽस्याम् । घनः कास्याक्रियेतिजः ।
 घनतात् क्रियावाचिनः घनमाता
 दस्यामित्यर्थेजः स्यात् तदन्तांस्त्रिया
 म् । श्येनतिलस्येतिमुम् ॥
 तैलसाधनम् । न । गन्धद्रव्यविशेषे ।
 काकोले । कक्कोले । काकला इति
 गौडेषु प्रसिद्धे कोषफले ॥
 तैलस्कटिकः । पुं । तृणमयौ ॥ १० हे ॥
 तैलाक्तः । पि । तैलेनसिक्ते ॥
 तैलाग्नयः । न । दाहागुह्यि ॥
 तैलाढी । स्त्री । बरटायाम् ॥
 तैलान्मुका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥
 तैलिकः । पुं । तैलकारे । तैलार्थेतिला
 द्विबीजानां मेष्ठरि ॥
 तैली । पुं । तैलकारे । चाक्रिके ॥ द्वि ।
 तैलसम्बन्धिनि ॥
 तैलिनी । स्त्री । दशार्थ्याम् । तैल
 कीटे । षड्विध्यायाम् ॥
 तैलिशाला । स्त्री । तैलिकगेहे । य
 न्मृष्टे ॥
 तैलीनम् । न । तिल्ये । तिलक्षेत्रे ॥
 तिलानां भवनं क्षेत्रम् । विभाषाति
 वेतिपक्षेण ॥

तैलः । पुं । पौषमासे ॥ तिथ्येयुक्ता

तोटक

पौर्णमासी चस्मिन् । चास्मिन्

पौर्णमासीत्यर्थे सन्धिवेद्याद्युत्तमच
 चेभ्योऽप्युत्तम । तिथ्यप्युत्तमोर्नचपा
 शियलोपः । ङीप् ॥ ततःसास्मिन्
 पौर्णमासीत्यु ॥

तैषी । स्त्री । पौष्याम् ॥ तिथ्येयु
 क्ता पौर्णमास्यस्मिन् । नचचेष्टेत्य
 ण् । तिथ्यप्युत्तमोर्नचपाशियलोपः
 । ङीप् ॥

तोकम् । न । अपत्ये । पुषदुहित्रीः ॥
 तौति । तुः सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु
 । बाहुलकात्कः ॥

तोकम् । पुं । हरिते ॥ हरिश्चवे । अ
 पक्षयवे ॥ पक्षवाच्यद्वारे इति श्रीधर
 स्वामी ॥ हरिद्वर्णे ॥ न । कर्ममले ॥
 तकति तक्कते वा । तक्कसनेहासे
 च । बाहुलकान्मः श्वात्त्वच् ॥
 मेघे ॥ इत्यमरपाठः ॥

तोटकम् । न । द्वादशाक्षरपादे जगती
 छन्दोभेदे ॥ यथा । विनिधेहि चतुः
 सगणं रुचिरं रविसङ्ख्यकवर्णकृतं
 मुचिरम् । फलिनायकपिङ्गलसंलपि
 तं कुरु तोटकस्तमिदं रुचिरम् ॥
 यथा । सकलं मनसा क्रियया जनि
 तं समवेद्यविनाशितयातुजगत् । प
 रित्यक्तकश्चिद् इतोनिश्चिन्ताद्वि
 नाशिकृतेन न सम्भजितीति ॥

तोयम्

तोडः । पुं । भेदे ॥ तोडनम् । तुडते ।
उने ॥ घञ् ॥

तोडनम् । न । दारणे ॥ हिंसने । भेदे ॥
तोडम् । न । प्रतोदे । प्राजने । गवा
दिपशूनां ताडनदण्डे ॥ वैशुके ।
हस्तिन स्त्राडनदण्डे ॥ तुद्यते ऽनेन
। तुदय्यने । दानीतिष्ठन् ॥

तोदः । पुं । व्यथायाम् ॥ तोदनम् ।
तुद° । घञ् ॥

तोदनम् । न । व्यथने ॥ तोचे । दृष
भादि प्रेरणदण्डे ॥ तुद° । ख्युट् ॥
तोदितः । त्रि । प्रेरिते ॥

तोमरः । पुं । न । शर्वलायाम् । गडां
साइति सबली इतिवा ख्याते ऽस्त्रे ॥
हस्तक्षेपसशस्त्रदण्डे । रायवांस इ
तिभाषा ॥ स्त्रूलाग्रगदायाम् ॥ लघ्वा
दि (ऽ) चिकले ॥ दृष्टीकन्दोभेदे ॥
यथा । प्रथमंकरं विनिधाय जगत्तु-
यन्निधाय । कुरु तोमरं सुखका-
रि फलिराजवक्त्रविहारि ॥ यथा ।
सखि मादके मधुमासि ब्रजसत्त्वरं
किमिहासि । सहतेन किं विहरामि
किमुपावकं प्रविशामीति ॥

तोमरधरः । पुं । अमौ ॥ इतिशब्दाः ॥

तोमरिका । स्त्री । आढक्याम् । तुवर
इतिभाषा ॥

तोयम् । न । अमुनि । जले ॥ यक्ञ

तोयदः

स्रोतृतं तोय मभक्ष्यं सर्वसंज्ञकम् ॥

उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबतिदि
जः । सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह
प्रजापतिः ॥ अगन्धमव्यतरसं ग्रीत
लघ्व तृषापहम् । अच्छं खड्गचप-
प्यञ्च तोयंगुणवदुच्यते ॥ तैत्ति । तुः
सौचभाचरणार्थः । शौलादिकोयः
॥ पूर्वाघाटायाम् ॥

तोयकामः । पुं । अम्बुवेतसे । परिध्या
धे ॥ चि । जलाभिलाषिणि ॥

तोयकृच्छ्रम् । न । जलमाषपानहृप-
व्रतविशेषे ॥ इतिमिताक्षरा ॥

तोयडिम्बः । पुं । घनोपले ॥ इ० द्वा० ॥

तोयदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ न ।
आज्ये ॥ त्रि । जलदातरि ॥ जलदा
न माहात्म्यमहाभारते दानधर्मे ।
अग्नेदत्तेनरेखह प्राणादत्तामन्नन्यु
त । प्राणदानाद्दि परमंमदान मिह
विद्यते ॥ अस्मं वापिप्रभवति प्राणी-
यात् कुरुसत्तम । मीरजातेन हि
विना न किञ्चित् संप्रवर्तते ॥ अमौ
षथोमहाराजधीरुधश्चजलोद्भवाः
। यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति
विशंपते ॥ तस्मात्पानीयदानादे
न परं विद्यते क्वचित् । तद्वद्व्याकरो
निष्ठांयदीच्छेद्भूतिममत्तमम् ॥ धर्म

यशस्य मायुष्यं अक्षयम् किं होच्यते

ॐ

तोयफ

। शर्षपाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति
तोयदः ॥ सर्वकामानवाप्नोति की-
र्तिश्चैवेदशाश्वतीम् । प्रेत्यचानन्त्य
मन्नाति पापेभ्यश्चप्रमुच्यते ॥ तोय-
दोमनुजव्याघ्रस्वर्गं गत्वामहाद्युते ।
अक्षयान् समवाप्नोतिलोकानित्य-
ब्रवीन्मनुरिति ॥ तोयददाति । उ
दाञ्० । कः ॥

तोयधरः । पुं । मुस्तायाम् ॥ मुनिष
स्नाखभेषजे ॥ घने । मेघे ॥ तोय
स्थधरः ॥

तोयधिः । पुं । उदन्वति । समुद्रे ॥ तो
यानि धीयन्तेऽङ् । उधाञ्० । कर्म
ग्यधिकरणेचेतिकिः । आतोलोपः ॥

तोयधिप्रियम् । न । खवङ्गे ॥

तोयनिधिः । पुं । अय्यौ । समुद्रे ॥ तो
यानि निधीयन्तेऽङ् । उधाञ्० । किः
॥ तोयानां निधिर्वा ॥

तोयपिप्पली । स्त्री । लाङ्गल्याम् । श
कुलादन्याम् । गौडभाषया कांश्च
डा इति प्रसिद्धे जलजशके ॥ तोय
स्थ पिप्पलीव ॥

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयप्रसादनः । पुं । न । कतके ॥ घटी
समासः ॥

तोयप्रसादनफलम् । न । कतकफले ॥

तोयफला । स्त्री । र्वारौ ॥

तोषः

तोयवल्ली । स्त्री । कारवेक्षे ॥

तोयशाळा । स्त्री । प्रपायाम् ॥

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्तौ ॥

तोयसूचकः । पुं । मेके ॥ इ० शब्दा० ॥

तोयात्मा । स्त्री । विष्णौ ॥ यथा । यस्य
केशेषु जीमूता नभः सर्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारः स्तब्धे तोया
त्मनेनमइति ॥

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयेशः । पुं । वरुणे ॥ शतभिषायाम् ॥

तोरणः । पुं । न । वहिर्दारे । द्वारवा

द्याभागे ॥ स्तम्भोपरिचिते सिंहवा

राखे ॥ तुरन्त्यच । तुरत्स्वरणहिंस-

योः । अधिकरणे ल्युट् युष्वा ॥ तो

लयन्त्यचेतिवा । तुलउन्माने । रल

योरेकत्वम् ॥ तुतुरन्त्यनेनवा । तु

रत्स्वरणे । जौहोत्यादिकः ॥ न । क

न्धरायाम् ॥ कन्धरातोरणं कण्ठीति

हारावली ॥

तोलाः । पुं । न । गुञ्जाशीतिसन्मितं ।

तोलाके ॥

तोलाकः । पुं । न । कोले । इङ्-

चणे । घटके । कर्षार्द्धे । अशीतिगु-

ञ्जामिते ॥ षोडशमाषके षष्ठवति-

रक्तिकापरिमाणे । तोला इति भाषा

। कर्षे ॥ इति वैद्यकपरिभाषा ॥

तोषः । पुं । तुष्टौ ॥

ॐ

ॐ

तौषार

तौषिकः । पुं । धनराशौ ॥

तौषातिकम् । न । तुतातभट्टकृतेमी
मांसाशस्त्रे ॥

तौषिकः । पुं । शुक्ती ॥ न । म, क्ता
याम् ॥

तौरङ्गिकः । पुं । अश्वारोहे । सादिनि ॥

तौरायकिणः । पुं । यजमाने ॥ तुरा
यस्य यज्ञविशेषं निर्वर्त्तयति । पारा
यस्य तुरायस्येत्यादिनाठञ् ॥

तौर्यम् । न । तूर्यमुरजादौ भवेशब्द
रूपे ॥

तौर्यत्रिकम् । न । नृत्त्यगीतवाद्ये-
षु समुद्दिष्टेषु ॥ तुरीचरायाम् । क
चलोत्थम् । गुणं वाधित्वा बाहुल
कादुल्लिखेतिदीर्घः । तूर्यमुरजादि
तत्र भवं तौर्यशब्दः । चयेऽंशा यस्य
तत् त्रिकम् । सङ्ख्याया अतिशदन्ता
याः कन् । तौर्योपलक्षितं त्रिकमिति
विग्रहः ॥

तौलः । पुं । तुलाराशौ । तौलिनि ॥ चि
। तुलासन्ध्वनिनि ॥

तौलिकः । पुं । चिचकारे ॥

तौलिकिकः । पुं । चिचकारे । रङ्गा-
जीवे ॥

तौल्यम् । चि । तुलया परिच्छिन्ने ॥ तु

ल्यमेव । स्वार्थे ऽण् ॥

तौषारम् । न । दिव्योदकविशेषे । तु

त्यागः

पारजले ॥ अपिपत्ताः समुद्रान्ते व-

जिरापस्यतद्भवाः । धूमावयवनिर्मु-

क्तास्तेषां पाराख्यास्तुताः स्मृताः ॥ अ

पथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता

हिताः ॥ तुषारान्नु हिमं रूचं स्यादा

तस्य मपित्तलम् । कफोरुस्तम्भक-

ण्डादिमेदोगण्डादिरेगनुत् ॥ नदी

मारम्य समुद्रपर्यन्तं वजिरास्ते तद्भवा

वज्रिभवाः धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमां

शरहिता आपः तुषाराख्याश्चार्थः ॥

तुषारस्त्रेदम् । तस्य दमिच्यम् ॥

त्यक्तः । चि । हीने । विधूते । समुञ्जि-

ते । कृतत्त्याने । छोडा इतिभाषा

॥ त्यज्यतेऽस्य । त्यजहानी । क्तः ॥

त्यक्तव्यः । चि । त्यजनीये ॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहः । चि । समस्तभोगो

पकरणरहिते विरक्ते ॥ त्यक्ताः सर्वे

परिग्रहा येन ॥

त्यजनम् । न । त्यागे । वर्जने ॥

स्यः । चि । तच्छब्दार्थे ॥ सर्वादिः । त्य

जति । त्यज् ० । त्वजितनियजिभ्यो-

डिडित्यदिः ॥ स्त्रियां स्या । स्त्रीवे त्य

त् ॥ बाव्वाकाशयोः ॥

त्यागः । पुं । दाने । अर्थेषु मुक्तहस्तता

याम् । धर्मेणोपार्जितार्थस्य सत्याचे

विनियोगे ॥ वर्जने ॥ सर्वकर्मफ-

लाभिसन्धिवर्जने । कर्माधिकारिक

त्यागः

सृष्टकलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागे ॥
सच सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधो भव-
ति ॥ यथा । नियतस्य तु सत्यासः क-
र्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परि-
त्याग स्तामसः परिकीर्तितः ॥ १ ॥
दुःखमिच्छेद्यत्कर्म कायक्लेशभयात्
त्यजेत् । स कृत्स्नाराजसंत्यागं नैव-
त्यागफलं लभेत् ॥ २ ॥ कार्यमिच्छे-
द्यत्कर्म नियतं कुरुते ऽर्जुन । सङ्गं
त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्वि-
को मतः ॥ ३ ॥ अपिच । विशेषणा-
भावात् विशेष्याभावात् उभयाभा-
वाच्च त्रिविधो भवति । तथाहि । फ-
लाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्य-
पिकर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः
१ । सच सात्त्विकत्वादादेयः ॥ सत्य-
पिफलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्विती-
यः २ । सच दुःखबुद्ध्याकृतो राजसः
विपर्ययेन कृतस्तामसः इति भेदात्
द्विविधो हेयो भवति ॥ फलाभिसन्धेः
कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः ३ । सच
कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपः-
॥ सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः । त-
च्च सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्व-
ककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धा-
न्तःकरणस्योत्पन्नविशिष्टस्य आत्म-
ज्ञानसाधनश्रवणाख्यवेदान्तविद्या-

त्यागी

राय फलाभिसन्धिरहितस्यान्तः कर-
णशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्मणो
वैतुष्ये जात इवाऽवहननस्य परित्या-
गः स एकः साधनभूतो विविदिषास-
त्यास उच्यते ॥ द्वितीयस्तु जन्मान्त-
रकृतसाधना ऽभ्यासपरिपाकादस्मि-
न् जन्मनि प्रादावेवोत्पन्नात्मबोधस्य
कृतकृत्यस्य स्वतय्यफलभिसन्धेः-
कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः सविद-
त्सत्यास इत्युच्यते ॥ * ॥ त्यागः
प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात्
। त्यागो हि महतां पूज्यः सखो मोक्ष-
मयो यतः ॥ * ॥ त्यागेन युक्ता दि-
वमुत्पतन्ति त्यागेन हीना मरकं ब्रज-
न्ति । न त्यागिनां दुष्करमस्ति कि-
ञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनमिहन्ति
॥ त्यजनम् । त्यजहानौ । घञ् ॥ वि-
वेकिपुरुषे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
उपेक्षायाम् ॥

त्यागफलम् । न । ज्ञाननिष्ठायाम् ॥
त्यागी । चि । दातरि ॥ शूरे ॥ वर्जन-
शीले ॥ सात्त्विकत्यागेन युक्ते ॥ न-
देष्वप्यकुशलं कर्म कुशलेनानुसज्ज-
ते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी
क्षिप्रसंग्रहः ॥ न हि देहभृता शक्यं
त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफ-
लत्यागी सत्यागी च भिधीयते ॥

त्रिपिष्ठः

त्यजति तच्छीलः । सम्पृचानुदये
तिघिनुण् ॥

त्यागिमः । त्रि । त्यागजे ॥ त्यागेन नि
वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमपु ॥

त्याजितः । त्रि । विसर्जिते ॥ त्यजेर्य
न्तात् द्विकर्मकात् कर्मणिक्तः । गय
न्ते कर्त्तुं कर्मणामित्युक्तेः ॥

त्याज्यः । त्रि । त्यागयोग्ये । वर्जनीये
। वर्ज्ये ॥ तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यो त्या
ज्यो धर्मस्य विक्रयः ॥ अपिच । पितृ
अतिशयं मद्यं शोधितं वाप्यशोधित
म् । त्याज्यो भवति कैनां दण्डनी
यो ऽपिभूत इति ॥ त्यजेश्चेति
गयति कवर्गादेशाभावः ॥

चङ्गः । पुं । प्रतिमार्गे ॥

चङ्गा । स्त्री । प्रतिमार्गे । उदङ्गे ॥

चपः । पुं । सलज्जे ॥ चपते । चपूषल
ज्जायाम् । षित्त्वादङ् ॥

चपा । स्त्री । लज्जायाम् ॥ कुलटायाम्
॥ चपते ऽनया । चपूषः । षिङ्गिदादि
भ्योङ् । टाप् ॥ कुले ॥ कीर्त्तौ ॥ इ
तिशब्दरत्नावली ॥

चपाकः । पुं । स्नेच्छविशेषे ॥

चपारण्डा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥

चपिष्ठः । त्रि । तृप्रतमे ॥ अयमेषाम-

तिशयेन तृप्रः । अतिशयने इष्टम् ।

प्रियस्थिरेति तृप्रस्यच्चादेशः ॥

चयम्

चपीयाम् । त्रि । तृप्रतरे ॥ अतिशयेन

तृप्रः । द्विवचनविभज्येति ईयसुम् ॥

प्रियस्थिरेति तृप्रस्यच्चादेशः ॥

चपु । न । सीसके ॥ रङ्गे ॥ अर्मिहृष्टा

चपते लज्जत इव । चपूषः । शृस्वृ

त्रिद्विवस्यसि वसि इति द्विवचनस्य

निधयश्चेत्युः ॥

चपुर्कट्टी । स्त्री । चपुष्याम् ॥

चपुटी । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् ॥ इ० रत् ० ॥

चपुलम् । न । रङ्गे । राँग इति भाषा ॥

चपुषम् । न । कर्कट्टी प्रभेदे । सुधावा

से । सुशीतले । लघुखीरा बालन

खीरा इत्यादिभाषा ॥ चपुषं लघु

नीलम् नवं तृट्कमदाहजित् । स्वा

दुपित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं पर

म् ॥ तत् पक्क मल्लमुष्णस्यात् पित्त

लं कफवातनुत् । तद्दृढन्मूषलं शी-

तं रुचं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥

चपुषी । स्त्री । कर्कश्याम् । खीरा इति

भाषा ॥

चपुः । न ।

चपुसम् । न । } रङ्गे ॥

चपुसी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥

कर्कश्याम् ॥ लताविशेषे । पीतपु

ष्यायाम् । खीरा इति भाषा ॥

चयम् । न । चितये ॥ चयो ऽवयवाः

॥ अस्य । सङ्ख्याया अवयवैस्तयम् । द्वि

चकोद

विभ्यान्तवशावप्या ॥

चकी । स्त्री । चिवेशाम् । ऋग्यजुःसामा
 स्मृतिचये ॥ प्रज्ञाऽथपुरुषो रुद्र
 ऋबजेतत् चयीमयम् । सर्गादावृ
 ऋयोऽज्ञा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ।
 रुद्रः साममयोऽन्नाय तस्मात् तस्या
 शुचिर्ध्वनिः ॥ पुरन्ध्याम् ॥ सुमतौ
 ॥ सोमराजीवृक्षे ॥ भवान्याम् । दुर्मा
 याम् ॥ यथा । ऋग्यजुःसामभागेन
 साङ्गवेद्गताधिया । चयीति पच्यते
 लोकेदृष्टादृष्टार्थसाधिनीति देवी
 पुराणम् ॥ चितये ॥ टिप्पुतिङ्गीप् ॥
 चवीतनुः । पुं । सूर्ये ॥ चयी तनुर्य
 स्यसः ॥
 चयीधर्मः । पुं । चय्या विधीयमाने ज्यो
 तिष्टोमादिकर्मणि ॥ चय्याः धर्मः च
 यीधर्मः ॥
 चयीमुखः । पुं । ब्राह्मणे ॥ चयी मुखे
 यस्य ॥
 चयोदशः । त्रि । चयोदशानाम्पूरणे ॥
 तस्यपूरणेडट् ॥
 चयोदश । चि । सङ्ख्याविशेषे १३ । ते
 रुद्र इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ चय
 श्व दशच । त्यधिकादशेति वा । च
 खय इतिचयस् । कत्वोत्त्वगुणाः ॥

चयोदशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा
 चन्द्रस्य चयोदशकलाक्रियारूपा च

चयुः

चोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा

वेति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ रूपान्वितः
 सात्त्विकभावहीनः सुखी च वाल्ये ज
 ननीप्रियस्य । सदाहसः शिल्पगुणै
 कवेत्ता चयोदशी जन्मतिथिर्यदि
 स्यात् ॥

चय्यात्मा । पुं । सूर्ये ॥ चयीआत्मास्व
 रूपंयस्य ॥

चसम् । न । वने ॥ चि । जङ्गमे ॥ चस
 ति । चसीउद्वेगे । पचाद्यच् ॥

चसनः । चि । सन्नासयुक्ते ॥

चसरः । पुं । तन्त्रवायोपकरणविशेषे
 । सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभा
 षा ॥ चसनम् । चसी० अरन् ॥

चसरेणुः । पुं । परमाणुषट्के । संयु
 त्तद्यणुकचये ॥ जालान्तरगतेभानौ
 यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्
 प्रमाणानां चसरेणुं प्रचक्षते ॥ वैद्य
 कपरिभाषया त्रिंशत् परमाणुप
 रिमाणे । ध्वंस्याम् ॥ यथा । जाला
 न्तरगतेसूर्यकरे ध्वंसीविलोक्ष्यते ।
 चसरेणुस्तु विज्ञेय त्रिंशता परमाणु
 भिरिति ॥ स्त्री । सूर्यपत्न्याम् ॥

चस्तः । चि । भीते ॥ चकिते ॥ न ।
 शीघ्रे ॥

चसुः । चि । चासशीले । भीरौ ॥ चस्य
 ति । चसी० चसिमृधिमृचिचिपेः

चायमा

क्रुः । नेडुभीतिनेट् ॥

चाणम् । न । चायमाणाया मोषधौ ॥ र
चणे ॥ चि । रचिते ॥ चायतेस्म । चैङ्
पालने । क्तः । नुदविदेति पक्षेनक्तम्
॥ रचके ॥ चायते । कर्त्तरित्युट्वा ॥
चाणा । स्त्री । चायमाणायाम् ॥

चातः । चि । रचिते ॥ चायतेस्म । चै
ङ् । क्तः । नुदविदोदवाघाहीभ्यो
न्यतरस्यामिति पक्षेनत्वाभावः ॥

चाता । चि । पालयितरि ॥ चायते ।
चैङ् । टच् ॥

चान्तः । पुं । चावसाने शब्दे ॥ चोन्तेय
स्य । यथा । यावान् कश्चित् चान्तः
शब्दोऽयं नपुंसकेतु बोद्धव्यः ॥ यथा
। पत्रच्छपलचमिषकलवाद्ये । न-
पुंसकाः पठ्यन्ते ॥

चापुषम् । चि । अपुषोविकारे ॥ अपुज
तुनेः पुगिच्यण् ॥

चायन्ती । स्त्री । वार्षिके । चायमाणा
याम् । बलभद्रिकायाम् ॥ चाणं चाः
। संपदादित्वात् क्तिप् । चाम् अयति
। इगतौ । शतप्रच्ययः । उगितश्चे
तिङीप् ॥ चायन्ती तुवरा तित्ता
सरा पित्तकफापहा । ज्वरहृद्गु
ल्मास्तृभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥

चायमायः । चि । रच्यमाणे ॥

चायमाया । स्त्री । वला इति बहुला

चिञ्चकः

इतिच गौडभाषाप्रसिद्धायां देवव
लायाम् । वार्षिकौषधौ । चायन्त्या
म् ॥ अस्यागुणा यथा । शीतत्वं म
धुरत्वं गुल्मज्वरकफास्तृभ्रमटुणा
क्षयम्लानिषिषच्छर्दि विनाशित्वमि
तिराजनिर्घण्टः ॥ चायते । चैङ् ।
शानच् चानश् वा ॥

चासः । पुं । भये ॥ चसीउद्वेगे । घञ् ॥
मणेर्दे।षे ॥

चासजिह्वाः । चि । भयक्लिष्टे ॥ चासेन
जिह्वाः ॥

चासदायी । चि । भयदातरि । शङ्क रे
॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चासनः । चि । भयावहे ॥

चयः । पुं । चिसङ्ख्यायाम् । तीन इति
भाषा ॥ चि । सङ्ख्येये । चिसङ्ख्या
विशिष्टे ॥ यथा चयोदेवाः नतुदेवा
नाचयः ॥ तरति । तृ० । तरतेर्ङिः ।
चयः चीन् चिभ्यश्च्यत्वादिह्रस्वाणि ॥
तिस्रोभार्यास्त्रिशालाश्च चयोभृच्य
श्च वान्धवाः । भुवं वेदविकृताश्च नह्ये
ते मङ्गलप्रदाः इति ब्रह्मवैवर्त्तपुरा-
णम् ॥

चिञ्चः । चि । चिञ्चत्तमे । तीसवाँ इति
भाषा ॥ चिञ्चतः पूरणः । तस्य पूरणे
उट् ॥

चिञ्चकः । चि । चिञ्चङ्गिः क्रीते ॥ चिञ्च

चिंशांशः

तिचिंशदध्यांशुसंज्ञायामित्यसं-
ज्ञायामाहीयेष्वर्थेषु ह्वुन् । टि
लोपः ॥

चिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । तीस
इतिभाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ चयोदश
तः परिमाणमस्य । पञ्क्तिं विंशति
चिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात् प्र-
कृतेखिन् भावः शब्दप्रत्ययः ॥

चिंशत्पत्रम् । न । कुमुदे । कैरवे ॥ चिंश
त्सङ्ख्यकानिपचाणि यस्मिन् तत् ॥
चिंशांशः । पुं । सख्यमचिंशदंशे ॥ यथा ।
पञ्चपञ्चाष्टाद्विवाद्या विषमेचिंशदंश
काः । माहेयश्मिजीवश्चशुक्राणां व्यु-
त्क्रमात्समे ॥ विषमराशौ कुञ्ज-
श्मिगुरुवधशुक्राणां पञ्चपञ्चाष्टसप्त
पञ्चमितास्त्रिंशदंशकाः क्रमात्समेयाः
। समराशौ व्युत्क्रमात् तेषांविपर्यये
सचिंशांशसमेयाः ॥ यथा मेघोविष
मराशिः तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौ-
मस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्य-
न्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमा-
रभ्याष्टादशांशपर्यन्तं सष्टावशागुरोः
। जनविंशांशमारभ्य पञ्च विंशांश-
पर्यन्तं सप्तांशावधस्य । ततः षड्विंशां-
शमारभ्य चिंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः-
शुक्रस्य चिंशांशाः क्रमात्समेयाः । मि-
श्रुनसिंहतुच्छाधुनः कुम्भेष्वप्येवम् ॥

चिकित्सा

समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा । दृषेन्नय-
मांशमारभ्य पञ्चांशाभृगोः । ततो
द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशावधस्य । त-
तोविंशांशपर्यन्तं सष्टावशागुरोः । त-
तः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः शनेः
। ततस्त्रिंशदंशपर्यन्तं पञ्चांशाः कुञ्ज-
स्य चिंशांशाः ॥ एवंकर्ककन्यावृश्चि-
कमकरमीनेष्वपि बोध्याः ॥

चिकम् । न । पृष्ठाधरे । पृष्ठवंशाधोभागे
। कटिभागे ॥ त्रये ॥ चिपयसंस्थाने
॥ त्रिफलायाम् ॥ चिकटुनि ॥ चिम-
दे ॥ यथा । गुडूचीसारसंयुक्तात् चि-
कषयसमन्वयात् । वातरक्तं निह-
न्याशु सर्वरोगहरन्त्वयः ॥ चयाणां
सङ्गः । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्गस्य वा
ध्ययनेष्वितिकन् ॥ तृतीयके ॥ तृ-
तीयेनरूपेण ग्रहणं ग्रन्थस्य । तावति
यं ग्रहणमितिलुग्वेति कम् पूरणप्र-
त्ययस्य च वाच्यम् ॥ पुं । गोक्षुरे ॥
चिककुत् । पुं । चिकूटाचले ॥ चीयि-
ककुत् सदृशानि शृङ्गाण्यस्य ॥
चिककव्यामा । पुं । विष्णौ ॥ ऊर्ध्वो
मध्याभेदेन तिस्रणां ककुभां धाम-
स्याश्रयोयः ॥ तिस्रणां ककुभांदिशां
समाहार इतिविग्रहे तद्विज्ञातोत्त-
रपदसमाहारेचेति समाहारे विभु-
रेकवचनमिच्छेकवद्भावे समपुंस-

चिकणू

कमितिगुप्तकक्षे च चिकणू तस्य
धाम अधिष्ठानं प्रकाशोवेति । इदञ्च
समासात्मकमेकं नाम । चिकणूक
कुभामिति भाष्यं न विग्रहप्रदर्शकं कि
न्तु फलितार्थकथनम् ॥

चिकटः । पुं । गोक्षुरके ॥

चिकटु । न । कटुचिके । व्यूषणे । व्यो
षे ॥ विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं चिक
टुकथ्यते ॥ व्यूषणं दीपनं हन्ति त्वाप्त
कासस्त्वगामयान् । गुल्ममेहकफ-
क्षौद्रमेहः स्त्रीपदपीनसान् ॥ च
यासां कटूनां मरिचशुण्डिपिप्पली
नां समाहारः ॥

चिकणूः । पुं । गोक्षुरके ॥ पञ्चगुप्ते ।
कुक्षीप्रभेदे । तिकांटाक्षूर इति भा
षा ॥ टेजरा इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये
॥ न । कण्टकचये । मिलितं वृहत्स्य
मिदमनीदुस्पर्शचयरूपे ॥ चीणि
कण्टकानि यस्य यस्मिन्वा ॥

चिकण्डकः । पुं । गोक्षुरकवृक्षे ॥ लघु
गर्गमत्स्ये ॥

चिकर्माकृतः । पुं । इज्याध्ययनदानानां
कर्त्तरि ॥

चिकणूकम् । न । वातजन्यव्याधिष्वे
॥ स्निग्धगन्धोः पृष्ठवंशस्त्रो यः सन्धि
स्तत्चिकं स्मृतम् । तच्च वातेन या
पीडा चिकणूकं तदुच्यते ॥

चिकूट

चिका । स्त्री । कूपस्थनेमौ । कूपस्थाने
रक्षादिधारणयन्त्रे ॥ तिस्रो ऽस्त
यो ऽस्याः । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घ
सूत्राध्ययने ध्वितिकन् ॥

चिकायः । पुं । सुगते ॥ चयः काया-
अस्य ॥

चिकार्धिकम् । न । मिलितनागरा ऽ
तिविधामुस्ताचयरूपे ॥

चिकालम् । न । कार्यकालतत्पूर्वा पर
कालेषु ॥

चिकालजः । चि । सर्वज्ञे ॥ पुं । बुद्धे ॥

चिकालं जानाति । ज्ञा० । आत इ-
त्तिकः ॥

चिकालदर्शी । पुं । मुनौ ॥ चि । सर्व-
ज्ञे । भूतभविष्यदर्शमानवेत्तरि ॥
चिकालं पश्यति । दृशिर्० । गृह्या
दित्वास्मिनिः ॥

चिकालवित् । पुं । बुद्धे ॥ चि । चिकाल
ज्ञे ॥ चिकालं वेत्ति । विद० । क्तिप् ॥

चिकूटः । पुं । चिककुत्पर्वते । लङ्का
पुराधारे । सुबेले ॥ स्त्रीरोदार्यव
तीरवर्त्तिनिशैलविशेषे । यच्च गज-
न्द्रो गरुडगामिना श्रीनारायणे नोद्भू-
तः । अस्य वर्णनं वामनपुराणे ब्रह्मव्य
म् ॥ न । सामुद्रिकवले ॥

चिकूटपर्वतः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

चिकूटखण्डम् । न । शोखीखण्डे ॥

चिगुण

चिकोणम् । न । खग्रात् नवमपञ्चम
स्थानयोः ॥ योनौ ॥ कामरूपपीठे
॥ कर्तोयां समारभ्य यावद्विक्रवा
सिनी । शतयोजनविस्तारं चिको
णं सर्वसिद्धिदम् ॥ चि । व्यस्त्रे ॥

चिकोणफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

चिचारम् । न । चारचये ॥

चिचुरः । पुं । कोकिलाचवृक्षे ॥

चिखम् । न । चपुषे ॥

चिखद्वम् । न । खद्वाचये ॥ तिष्ठणां ख
द्वानां समाहारः ॥

चिखद्वी । स्त्री । चिखद्वे ॥ द्विगोरिति
ङीप् ॥

चिगङ्गम् । न । तीर्थविशेषे ॥

चिगणः । पुं । चिर्वर्गे ॥ चयाणां धर्मार्थ
कामानां गणः ॥

चिगर्तः । पुं । सुशर्माख्यनृपतेर्देशे ।
जालन्धरे ॥ तद्देशजे चिगर्ताः ॥ ग
णितान्तरे ॥

चिगर्तकः । पुं । चिगर्ते ॥ चिगर्तएव ।
स्वार्थे कः ॥

चिगर्त्ता । स्त्री । कामकाङ्क्षनायाम् ॥
घुर्घुरिकायाम् ॥

चिगुणम् । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ चयो
गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति व्युत्प
त्तेः । तदनेन सुखादीनामात्मगुण
त्वं पराभिमतं पराकृतं भवति ॥

चिजात

व्यक्ते ॥ सत्त्वरजस्तमसु ॥ चयाणां
गुणानां समाहारः ॥ चि । गुणचय
युक्ते ॥

चिगुणा । स्त्री । तुल्यगुणचयात्मिकायां
प्रकृतौ ॥

चिगुणाकृतम् । न । चिह्नस्थे । चिःकृष्ट
क्षेपे ॥ चिगुणङ्कृतम् । सङ्ख्याया
श्चगुणान्ताया इतिङाच् ॥

चिगुणात्मकम् । न । अज्ञाने ॥ गुणाः क्षो
दितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजो
वन्नेष्ववाप्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः
। तच्चात्र कार्यगतचिह्नपेण कारणम
प्यज्ञानमव्याकृतात्मकं चिह्नपेण चि
गुणात्मकम् । यद्वा रजस्तत्त्वतमो
लक्षणाख्येयगुणास्तद्युक्तमज्ञानं गु
णगुणिनो रभेदविवक्षयाचिगुणात्म
कं भवति ॥ चयोगुणा आत्मानो
यस्य ॥

चिगुणितः । चि । चिरादुत्तकृते ॥

चिजटा । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ सी
तापक्षपातिनीयं रावणाक्षये ॥ वि
खट्वक्षे ॥

चिजातम् । न । समानतया मिलिते
षुत्वगेषापत्रेषु ॥ यथा । एलादिचि
भिरुद्दिष्टं चिजातं त्रिसुगन्धिकम् ।
चतुर्जातं सनागन्तु इयं वातकफापह
मिति ॥

चिदम्

चिजातकम् । न । चिसुगन्धो । तुल्येषु
त्वगेलापकेषु ॥ एतच्च रोचनं रु
चं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु
पित्ताग्निहृदयं कफघातविघा-ह
म् ॥ त्वगेलापकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि
चिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चा
तुर्जातकमुच्यते ॥

चिणता । स्त्री । धनुषि ॥ चिषुस्थानेषु न
ता । पूर्वपदादिति शब्दम् ॥ तृणत्वे ॥
चिणाचिकेतः । पुं । अध्वर्युव्रते ॥ सद्यो
गात् पुरुषे ॥ चिःकृत्स्वो नाचिकेतो
ऽग्निश्चितोयेन तस्मिन् ॥ तद्विज्ञा
नस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान् वा
यस्तस्मिन् ॥

चिणेषः । पुं । व्यम्बके । हरे ॥ चि ।
नेत्रयविशिष्टे ॥ त्रीणिनेत्राख्यस्य
। पूर्वपदात् संज्ञाधामग इति गिरिन
द्यादीनांवेति वा शब्दम् ॥

चितम् । न । तच्छां चये ॥ चयाणां
तच्छां समाहारः ॥

चितयम् । न । चये ॥ चयोऽवयवा
अस्य । तद्ध्याया अवयवेत्यप् ॥

चिदम् । न । चतुरङ्गुलगोवालवेष्ट
नादन्योन्यसम्बन्धे यतेर्दण्डविशेषे ॥

पुं । सन्यासान्त्रमे ॥ यथा । यस्त्वसं
यतघडुर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारविः । सा

नवैराग्यरहितश्चिदण्डमुपजीवती

चिदम्

तिविष्णुभागवतम् ॥ चवणां दण्डानां
समाहारः ॥ चिदण्डमस्यस्य । अच् ॥

चिदण्डी । पुं । चिदण्डधारिणि सन्या
सिविशेषे ॥ वाङ्मनःकायानां निधि
दाभिधानासत्कृत्यप्रतिचिदुष्वापार
त्यागवति ॥ यथा ह्रमनुः । वाग्दण्डो
यमनोदण्डः कायदण्डस्तथैवच ।
यस्यैते निहितावुह्वी चिदण्डीतिसउ
च्यते इति ॥ चिदण्डमस्यास्ति । इति ॥

चिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥
चिदलिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥

चिदशः । पुं । देवे । निर्जरे ॥ तृती
यायौवनास्यादशायस्य सः । चिश्च
व्दस्यतृतीयार्थता चिविभागवत् ।
चिदशयोः सङ्ख्यायवेति बहुव्रीहिः
। बहुव्रीहौ सङ्ख्येयैश्च बहुगुणात्
इतिङच् ॥ चीन्तापान् दशति । दं
शदशने । मूलविमुजादित्वात् कः ।
घृ० नलोप इति वा ॥ जन्मसन्तावि
नाशाख्यास्तिस्रोदशाः यस्य । नतुम
र्त्यानामिदवात्ययौवनवार्द्ध्याख्याः
॥ चयस्त्रिंशद्देवमुख्यगणे ॥ व्यधिका
स्त्रिरादत्तादश चिदशः । अधिकाष्ट
त्तरूपार्थान्तर्भावेनैकार्थीभावः । ते
च अर्काद्वादश वराणकादश वसवो
ष्टौ विश्वेदेवौद्गाविति ॥ एकएवाच

चिदिन

गच्छन्त्येकोभयार्थ इतिज्ञताधिका
राखिद्वाराइत्यवस्थाख्यातः॥

चिद्विश्वोपः । पुं । इन्द्रगोवकीटे ॥

चिद्विश्वदीर्घिका । स्त्री । स्वर्गजायाम् ॥

चिद्विश्वमन्त्ररी । स्त्री । तुलस्याम् ॥

चिद्विश्ववर्त्म । न । नभसि ॥ चिद्विश्वानां
वर्त्म ।

चिद्विश्वार्थः । पुं । जीवे । सुरगुरौ ॥

चिद्विश्वानाम् आचार्यः ॥

चिद्विश्वधिपः । पुं । शके ॥

चिद्विश्वध्यक्षः । पुं । विष्णौ ॥ गुणावेष्टेन
सञ्जातानां तिसृणां दशानां आग्रदा
हीना मध्यक्षः स्वामी ॥ चिद्विश्वानां
देवानां वा मध्यक्षः ॥

चिद्विश्वधुधम् । न । वज्रे ॥

चिद्विश्वारिः । पुं । दैत्ये ॥ चिद्विश्वानाम्
वारिः ॥

चिद्विश्वारयः । पुं । स्वर्लोके ॥ चिद्विश्वानां
म् आरयः ॥ सुमेरुपर्वते ॥

चिद्विश्ववासः । पुं । चिद्विष्टपे । स्वर्गे ॥

चिद्विश्वानाम् आवासः ॥

चिद्विश्वारः । पुं । अमृतपेयीयूषे ॥

चिद्विश्वेश्वरी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

चिद्विश्वलिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥

चिदिनव्रतम् । न । नैमित्तिकेष्टतत्रिंशे
षे ॥ यथा । खरकुक्कुटकोक्षांश्च विष्मि

सन्तोषितालयः । नीचवृत्तिं चरको

चिदोद्यमः

पिशुद्योयु स्तिदिनव्रतात् ॥ द्विजनेन

निराहारे द्वितीयं कणभोजनः ।

द्वितीयन्तु नयेदङ्गि स्तिदिनव्रतम-

स्विकेइतिकुलार्थवसेतुः ॥

चिदिनस्पृक् । पुं । व्यहस्पृर्षे । अङ्गस्ति

यिषयस्पर्शमे ॥ यथा । चिदिनस्पृक्

दिनपयस्पर्शनादङ्गः । तत्राहोरा-

त्रस्य वारद्वयेन तिष्यन्तद्वयं यदि-

स्पृश्यते तदा चिदिनस्पृक् स्यादि

त्यर्थः ॥

चिदिवः । पुं । स्वर्गे ॥ चोद्योद्यविष्णुक

हाः दीव्यन्त्येति चिदिवः । इत्युच्चे

ति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्चगुणः ॥

यदा । सात्त्विकराजसतामसभेदेन

चिद्विधादीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाश-

ने वा । इगुपप्रत्तात्कः ॥ यदा तृती

यास्त्रीः । घञर्थेकविधानम् । घृति

विषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं

म् ॥ न । स्त्री । नभसि ॥ सुखे ॥

चिदिवा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चिद्विवेशः । पुं । देवे । निर्जरे ॥ चि

दिवस्य ईशः ॥

चिद्विवोद्गवा । स्त्री । खल्लैद्यायाम् ॥

चिद्विवोकाः । पुं । देवे । सुरे ॥

चिद्विक् । पुं । शिवे । महादेवे ॥ चि ।

चिन्नेषे ॥

चिदोद्यः । पुं । सन्निप्रते ॥ न । वाम-

चिधाधि

विस्तकक्रुपे दोषपये ॥

चिदोषजः । पुं । चिदोषजनिते सन्नि-
मतरेणो ॥ अस्य पूर्वरूपम् । सर्व-
लिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपणे ॥
सर्वदोषप्रकोपजे पूर्वसर्वलिङ्गसमा-
वायः । अतिशयितजृम्भानेषदाहाज्जा
रुचिसहितानां श्रमादीनां समवा-
शोभवति ॥ * ॥ चिरञ्जरे वातकफो-
त्प्लवेवा चिदोषजेवाद्दशमूलमिश्रः
। किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शु-
द्धाग्निनेवा चिदुताविमिश्रः ॥

चिधा । अ । चिप्रकारे ॥ यथा । चिधा-
करोति ॥

चिधातुः । पुं । गणेशे ॥ न । धातुपये ॥

चिधामा । पुं । विष्णौ ॥ शिवे ॥ अग्नौ ॥

अग्नौ ॥ चीचिधामानि स्थानानि
भूरादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य सः ॥
न । स्त्री । धामपये ॥

चिधारकः । पुं । मुण्डतुले ॥

चिधारकुही । स्त्री । व्यस्ने । कुहीवि-
शेषे ॥

चिधविशेषः । पुं । सूक्ष्मादिविशेषे ॥

यथा । सूक्ष्मा मातापितृजाः सहप्र-
भूतैश्चिधाविशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्ते
षां निबता मातापितृजानिवर्तन ॥
सूक्ष्मशरीरमेकः मातापितृजोहि-
तीयः महाभूतानितृतीयोविशेषः

चपम्

। तेषामध्ये सूक्ष्मानियताः माता
पितृजानिवर्तनो कीटानां वा भक्ष्या-
नां वा विडम्तावेति ॥ चिप्रकारको
विशेषः ॥

चिधासर्गः । पुं । भूतादिसर्गे ॥ अष्टवि-
कल्पोदैव सौर्यग्योनश्चपञ्चधाभव-
ति । मानुष्यश्चैकविधः समासतोयं
चिधासर्गः ॥ ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐ-
न्द्रः पैवः गान्धर्वः याचः राक्षसः पै-
शाच इत्यष्टविकल्पोदैवः सर्गः । १
॥ पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इ-
ति पञ्चविधसौर्यग्योनः सर्गः । २ ॥
मानुष्यस्यैकविधः । ३ ॥ ब्राह्मणा-
द्यवन्तरजातिभेदाविषयतया संस्था-
नस्य चतुर्ष्वपि कर्णेष्वविशेषात् ॥

चिनयनः । पुं । विषमनयने । शिवे ॥
चीचिनयनान्यस्य । शुभादिषु चेति
निषेधात् पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इ-
ति गत्वाभावः ॥ चि । नेचचयवति ॥

चिनयना । स्त्री । उमायाम् ॥ टाप् ॥

चिनेवः । पुं । शिवे । हरे ॥ चीचिने-
वाख्यस्य ॥ चि । नेचचयविशिष्टे ॥

चिनेचचूडामणिः । पुं । शशाङ्के ।
चन्द्रे ॥

चिनेषा । स्त्री । वाराहीकन्दे ॥ नेचच-
ययुक्तायाम् ॥

चिपञ्च । चि । चिगुणितपञ्चसु । पञ्च

चिपथ

दशसु ॥

चिपथान्नम् । न । पञ्च दशसङ्ख्याक
 ज्ञेषु निदिध्यासनाङ्गसाधकसाधन-
 विशेषेषु ॥ तानि यथा । यमोहि-
 नियम स्थागो मौनं देशश्च काल
 ता । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्य
 च दृक्स्थितिः ॥ प्राणसंयमनश्चैव
 प्रत्याहारसुधारणा । आत्मध्यानं स
 माधिष्ठ पोक्तान्यङ्गानिवैक्रमात् ॥
 यथांतुल्यं स्वस्वस्थानेऽप्येयं मनी-
 षिभिः ॥

चिपताकम् । न । रेखाचयाङ्कितभाले ॥

चिपत्रः । पुं । विल्ले ॥ न । दलचयवति
 विल्लपत्रे ॥ यथा । विष्णुवक्त्राच । ऊर्ध्व
 पञ्चहोत्रेयः पञ्च बामं विधिः स्वयम्
 । अहं दक्षिणपत्रं चिपत्रदलमिच्छु
 तेतिदृष्टदुर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥

चिपत्रकः । पुं । किंशुकवृक्षे । पलाशे ॥

चिपत्री । स्त्री । पञ्चपत्रे ॥ द्विगोरिति
 ऊीप् ॥

चिपथम् । न । चिमार्ग्यम् ॥ त्रयाणां
 पथां समाहारः । तद्विदुतार्थेति समा-
 सः । ऋक् पूरिति समासः । पथः
 सङ्ख्याययादेरिति क्लीबता ॥

चिपथगा । स्त्री । भागीरथ्याम् । गङ्गा
 याम् ॥ वीन्पथोगच्छति । चिभिः प
 षिभिर्गच्छति वा । गच्छ । अन्येऽप्यो

चिपदी

पीतिडः ॥ यद्वा । चिपथेन गच्छति

। डः ॥ टाप् ॥ चित्तातारयते मर्त्या
 न् नार्गास्तारयतेऽप्यधः । दिवितारय
 ते देवा स्तेनचिपथगाः स्मृता ॥

चिपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ चयः पा
 दा अस्याः । सङ्ख्यासु पूर्वस्येति पा
 दस्यान्तलोपः । टाट्चीति टापि भ
 त्वात् पादः पत् ॥ हंसपदीवृक्षे ॥

चिपदिका । स्त्री । तिपाई इति प्रसिद्धे
 आधारविशेषे ॥ अर्घ्यार्थधातुनिर्मिते
 चिपाद्युक्ते शङ्खादिपात्राधारे ॥

चिपदी । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ।

हंसपथ्याम् ॥ हस्तिगात्रवन्धे ॥ चि

पदी पादबन्धनमिति यादवः ॥ अ-

र्घ्यादिपात्राधारे ॥ त्रयः पादा अस्याः

सङ्ख्यासु पूर्वस्येति पादशब्दस्यान्त

लोपः । पादेऽन्यतरस्यामिति ङीप्

भत्वात् पादः पदिति पङ्गावः ॥ पा

दत्रययुक्तायाम् ॥ भाषाकविताया

शब्दोविशेषे । यथा । पञ्चकटिका

न्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिणत-

मात्रा । किन्नरगीतिसदिति निवी

तिः स्याद्द्विसमाक्षरमात्रा ॥ स्यादा

न्तउदाहृतः ॥ यैषा सङ्गीतकेनि

त्यं निवीतिः किन्नरास्थिका ॥ सैव

स्यात् प्राकृतगाने चपदीति परिश्रु

ता ॥ इति काव्योदयः ॥

चिपुटः

चिपुर्माः । पुं । किंशुके ॥

चिपुर्मा । स्त्री । वनकार्पास्याम् ॥

चिपुर्माका । स्त्री । कन्दविशेषे । अस्त्र
वक्ष्याम् । कन्दालौ ॥चिपुर्मा । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ वन
कार्पास्याम् ॥ पृश्निपर्णीभेदे ॥चिपात्-द् । पुं । विष्णौ ॥ श्वरे ॥ त्रयः
पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपाद
स्यान्तलोपः ॥

चिपादिका । स्त्री । हंसपदीलतायाम् ॥

चिपिवन् । पुं । वार्हीणसे ॥ नद्यादौप
यः पिवतोयस्य वीणिजलं स्पृशन्ति
कर्णोजिह्वाश्च । चिभिः पिवति । पा०
। शतृ ॥चिपिष्टपम् । न । स्वर्गे ॥ त्रिदशानां पि
ष्टपम् । पृषोदरादित्वाद्दशशब्द-
लोपः ॥ तृतीयं पिष्टपम् त्रिपिष्टपम्
। पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वात्
प्रयुज्यते चिभागवत् । मर्त्यपाताला
पेक्षया तृतीयं पिष्टपं भुवनम् ॥चिपिष्टपसद् । पुं । देवतायाम् ॥ चिपि
ष्टपेदिवि सीदतिवर्त्तते । षट् ॥
क्षिप् ॥चिपुटः । पुं । सतीनके । खिसारीति
प्रसिद्धे कलाये ॥ चिपुटोमधुरस्तिक्त
स्तुवरोरुच्यो भृशम् । कफपित्तह
रोरुच्योऽग्राहकः शीतलस्तथा ॥ कि

चिपुण्ड्र

नुखचक्षुषपङ्गुत्वकारी वातातिको-
पनः ॥ तीरे ॥ तालके ॥ हस्तभेदे
॥ गोक्षुरे ॥चिपुटा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥ सू-
क्ष्मलायाम् ॥ चित्रदोषधी ॥ अयः
पुटा यस्याः ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ रक्त
चिहति ॥ स्थूलैलायाम् ॥ देवीवि-
शेषे ॥

चिपुटी । पुं । एरण्डे ॥

चिपुटी । स्त्री । चिहतायाम् ॥ अयाणां
पुटानां समाहारे ॥ अयाणां स्नातृ
ज्ञानज्ञेयादिरूपाणां पुटानामाका
राणां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥चिपुटीफलः । पुं । एरण्डे ॥ चिपुटीफ
ले यस्य ॥चिपुण्ड्रम् । न । भालस्थितिर्यग्रेखाणां-
चितये ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् च
चियश्चिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रश्च वै
श्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥ * ॥ वि
नाभश्चिपुण्ड्रेण विनारुहाक्षमाल
या । पूजितोऽपिमहादेवो न स्यात्
तस्यफलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापिकर्त्तव्यं
ललाटे तुचिपुण्ड्रक मिति स्मृतिः ॥
सूतस्यया भस्मना वापिचिपुण्ड्रं विन्दु
संयुतम् । ललाटेतिलकं कुर्याद् गाय
त्र्या बहुकुन्तल इतिमहानिर्वाणतं
न्म ॥ येषां वपुर्मनुष्याणां चिपुण्ड्रे

त्रिपुर

कविनाख्यतम् । श्मशानसदृशतत्-
 स्थाप्रेक्ष्यं पुण्यकुञ्जनैरिति देवी-
 भागवतम् ॥ अपि च तत्रैव नारदं प्रति
 नारायणवाक्यम् । त्रिपुण्ड्रये विनि-
 न्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति
 च वेभक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥ तिर्य-
 ग्रेखाः प्रदृश्यन्ते खलाटे सर्वदेहिना-
 म् । तथापि मानवा मूर्खान् कुर्वन्ति
 त्रिपुण्ड्रकमिति ॥ त्रयाणां पुण्ड्राणां
 समाहारः ॥ तद्वितार्थेत्यादिनास-
 मासः ॥

त्रिपुण्ड्रकम् । न । त्रिपुण्ड्रे ॥ वक्रालला-
 टगान्तिस्त्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकमि-
 ति हारावली ॥ त्रिपुण्ड्रमेव । स्वा-
 र्थकः ॥

त्रिपुरः । पुं । असुरविशेषे ॥ न । मय-
 दानवविरचिते कामचारिणि पुर-
 चे ॥ त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रि-
 पुरम् । तद्वितार्थेति समासः । पात्रा-
 दित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥

त्रिपुरदहनः । पुं । शिवे । हरे ॥

त्रिपुरभैरवी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

त्रिपुरमल्लिका । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे
 । खेसमायाम् । त्रिपुरमल्लिकेति
 गौडेयुख्यातायाम् ॥

त्रिपुरमल्लिका । स्त्री । मोहिन्याम् ।
 वटपत्रायाम् ॥

त्रिपुष्क

त्रिपुरा । स्त्री । चतुर्वर्गप्रदायां परदे-
 वतायाम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशासौ त्रि-
 दशैरर्चितापुरा । त्रिपुरेति तदना-
 मकथितं देवतैस्तव ॥ अपि च । त्रि-
 कोणं मण्डलञ्चास्यास्त्रिपुरस्तु त्रिरे-
 खकम् । मन्त्रानुव्यञ्जरं त्रैयं तद्याह-
 पचयं पुनः ॥ त्रिविधाकुण्डलीशक्ति-
 त्रिदेवानाञ्चसृष्टये । सर्वं त्रयं त्रयं
 यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरामतेति ॥

त्रिपुरान्तकः । पुं । महेश्वरे । शूलिनि-
 । शिवे ॥ त्रयाणां सुवर्णरौप्यलोहा-
 नां मयादिनामकानां दैत्यवधाणां
 वा पुराणि तेषामन्तकोनाशकः । त्र्य-
 वयवं पुरं त्रिपुरं तस्यान्तकः ॥ त्रया-
 णां पुराणां समाहारः । पात्रादिरि-
 ति कश्चित् तन्न । तथासति पञ्चपा-
 चीतिवत् त्रिपुरीति प्रयोगाभावः
 स्यात् ॥

त्रिपुरारिः । पुं । सदाशिवे ॥

त्रिपुरी । स्त्री । चेदिपुर्याम् । त्रिपुरा
 इति प्रसिद्धे देशे ॥

त्रिपुषा । स्त्री । कृष्णविरिति ॥

त्रिपुष्करम् । न । ब्रह्मकृततीर्थविशेषे ।
 ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठेषु त्रिषु पुष्कराभि-
 धष्ट्रदेशेषु ॥ पुं । योगविशेषे ॥ यथा ।

वाराः कूरा स्तिविर्भद्रा नक्षत्रं भद्र-
 पादकम् । आते ऽञ्जारजीयोगो

त्रिभङ्गी

मरणे ऽचपिपुष्करइति ॥

चिपुष्टः । पुं । राजभेदे । प्राजापत्ये ॥

चिपुष्टः । पुं । चयाणां लोकानामुपरिस्थि
ते सत्त्वलोके ॥

चिफला । स्त्री । हरीतक्यादिफलचिके

॥ पथ्याविभीतधात्रीणांफलैः स्यात्

चिफला समैः । फलचिकश्च चिफला

सावराच प्रकीर्तिता ॥ चिफला क

फपित्तग्री मेहकुष्ठहरीसरा । चक्षु-

ष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशि

नी ॥ चयणां फलानां समाहारः । अ

जादिष्णात् द्विगोरिति न ऊीप् ॥

चिफली । स्त्री । चिफलायाम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

चिवलीकम् । न । पायौ ॥

चिभङ्गी । स्त्री । माषावृत्तान्तरे ॥ यथा

। प्रथमं यदि दशमं बहति विरामं त

दनु निकामं वसुवसुकम् वसुविमल

तुरङ्गम मतिहृदयङ्गम हृषितभुज

ङ्गम नृपतिशकम् । चिंशद्विकलासं

विहितनिवासं सततविलासं हृदय

मुदे मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी

बहति चिभङ्गीवृत्तमदः ॥ यथा-

। विविधायुधमण्डित सङ्गरपण्डित र

णखण्डितपाखण्डभटे चण्डासुरख

ण्डनि हरपुरमण्डनि शशधरख

ण्डनिवदुजटे । भवसागरतारि-

चिमार्गा

चि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि

मयिसुचिरम् गिरिराजनिवासिनि

शैलविलासिनि शम्भुविलासिनि दे

हिवरमिति ॥

चिभण्डी । स्त्री । चिघृतायाम् । श्वेत

चिधारेतिख्यातौषधौ ॥ चीन्देशा

नृभण्डते । भण्डिपरिभाषणे । कर्म-

ण्यब् । ऊीप् ॥

चिभद्रम् । न । सुरते ॥ इतिचिकाण्ड

शेषः ॥

चिभुवनम् । न । स्वर्गमर्त्यपातास्तात्म

केलोकण्ये । त्रिलोक्याम् ॥ चयाणां

भुवनानां समाहारः ॥ तद्वितार्थेष्टा

दिना समासः ॥

चिमदः । पुं । मुक्ताचिवकविडङ्गेषु ॥

चिमदोत्पथः । त्रि । चिभिर्मदैरुदृत्ते ॥

विदामदो धनमद स्तथैवाभिजनो

मदः । एते मदा मदन्मानां त एव

हिसतां दमाः ॥

चिमधुः । पुं । ऋग्वेदैकदेशे ॥ मधु

वातायुक्चयवेत्तरि ॥ यथा । चि-

णचिकेत क्षिमधुक्षिसुवर्णः षडङ्ग

विदिति ॥ न । मधुचये । मिलित

सितामाक्षिकसर्पीःषु ॥ यथा ।

दुग्धं सिता माक्षिकश्च विज्ञेयं मधुर

चयम् ॥

चिमार्गगा । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ चिभि

त्रियुगः

मौर्गैर्गच्छतीतिविग्रहः ।

त्रिमागर्गी । स्त्री । त्रिपथे ॥ त्रयाणां मा
गाणां समाहारः ॥ ङीप् ॥

त्रिमकुटः । पुं । त्रिकूटाचले ॥

त्रिमुखः । पुं । बुद्धविशेषे ॥

त्रिमुखा । स्त्री । बुद्धदेवीविशेषे । मा
यादेव्याम् । वज्रवाराह्याम् ॥त्रिमूर्त्तिः । पुं । बुद्धभेदे ॥ ब्रह्मविष्णु
शिवाख्यमूर्त्तित्रयवति ॥ यथा । त्रि
मूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिबिलयकर्माणित
मुते । इतिगङ्गेशोपाध्यायः ॥ तिस्रो
मूर्त्तयोयस्य ॥ स्त्री । देवीविशेषे ॥
तिस्रोमूर्त्तयोयस्याः । त्रयोब्रह्माद
योत्रामूर्त्तयो यस्याः ॥ एकमूर्त्तिरपि
भिन्नरूपिणी या अगज्जननपालन
क्षये । काच्युतेश्वरतया विवर्त्तते ब्र-
ह्मशक्ति मह मानतोस्मिताम् ॥

त्रियष्टिः । स्त्री । क्षेत्रपर्वक्याम् ॥

त्रियामकम् । न । पापे ॥ इतिशब्द
माला ॥त्रियामा । स्त्री । रात्रौ ॥ त्रयोयामा
यस्याः । आयन्तयोरर्दुयोश्चेष्टाकाल
त्वेन दिनप्रायस्त्वात् ॥ हरिद्रायाम् ॥
यमुनायाम् ॥ नील्याम् ॥ कृष्णचिह्न
तायाम् ॥त्रियुगः । पुं । यज्ञपुरुषे ॥ कृतयुगेय
जामात्रात् । कलौल्लङ्घनाद्वा ॥

त्रिलोच

त्रियूहः । पुं । क्षपिस्त्राश्वे ॥

त्रिरात्रम् । न । रात्रिष्वये । तिसृणां रा
त्रीणां समाहारे ॥त्रिरुक्तम् । त्रि । विषादादिना त्रिवारे
श्चारिते ॥ विषादे विस्मये हर्षे खे
दे दैन्ये ऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्र
मेपि द्विस्त्रिरुक्तं नदुष्यति ॥त्रिरेखः । पुं । शङ्खे ॥ त्रि । रेखात्रयवि
शिष्टे ॥ तिस्रोरेखायस्यसः ॥

त्रिलवः । पुं । तृतीयांशे ॥

त्रिलवणम् । न । लवणत्रये ॥ यथा ।
सैन्धवश्च विडम्बैव रुचकश्चतृतीय
कम् । मिलित्वैतत् त्रिलवणं वैद्य
शास्त्रेनिरूपितम् ॥त्रिलोकात्मा । पुं । अन्तर्यामिणि ॥ त्रि
याणां लोकानां मात्मा ॥त्रिलोकधृक् । पुं । विष्णौ ॥ त्रीन्लो
कान् धारयति इति । धृक् । क्षिप्त्रिलोकी । स्त्री । स्वर्गमर्त्यपातालेषु
॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः । द्वि
गोरितिङीप् ॥त्रिलोकेशः । पुं । सूर्ये ॥ सदाशिवे ॥
त्रयाणां लोकानामीशो ऽधिष्ठाता ॥
त्रयोलोका स्तदाक्षताः स्वेषु कर्मसु
वर्त्तन्त इतिवा ॥त्रिलोचनः । पुं । व्यम्बके । शिवे ॥ त्री
णि लोचनानि यस्यसः । त्रिषु बाह्वेषु

चिबर्षि

लोकेषु गुणेषु-वेदेषु वा लोच
नं ज्ञानं यत्येति वा । चयो वेदाः वर्णा
वा अकारोकारमकाराः लोचमा-
नि यस्य वा ॥

चिलोचना । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ वृद्ध
देवी प्रभेदे ॥

चिलोचनाष्टमी । स्त्री । गौणचान्द्रज्ये
ष्ठस्य कृष्णाष्टम्याम् ॥

चिलोचकम् । न । सुवर्णरजतताम्राभि
घे धातुचये ॥

चिलोही । स्त्री । चिलोचघटितमुद्रा
विशेषे ॥

चिवर्गः । पुं । धर्मकामार्थेषु ॥ धर्मार्थ
कामाः सममेव सेव्या योष्टोक्तसक्तः
सज्जनो जघन्यः ॥ * ॥ यथाऽऽनुकूल्यं
हृत्पत्यो स्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ॥ अफला
याम् ॥ कटुचिके ॥ हृदिस्थानचये ॥
क्षयः स्थानश्च हृदिश्च चिवर्गो नीतिवे
दिनाम् ॥ सत्त्वरजस्तमसु ॥ चया
णां वर्गः समूहः ॥ सुनीतौ ॥ इति श
ब्दरत्नावली ॥

चिवर्षिकः । पुं । गोचुरके ॥ न । चिफ
लायाम् ॥ व्यूषणे । कटुचिके ॥ ब्रा
ह्मणचयिविष्टसु ॥

चिवर्षिका । स्त्री । चिवर्षायाः कृषि । चि
वावश्याम् ॥ चीनिवर्षाणि वयोय
स्याः सा चिवर्षा । ततः स्वार्थकः ॥

चिबृह

चिविक्रमः । पुं । चिब्रौ ॥ वचिवच-

नार्थं भूयोमस्वर्गेषु चिबृहलोकेषु गु
णेषु वा चयो वा विक्रमाः पादन्यासा
यस्य सः । चिरित्येव च यो लोकाः कीर्त्ति
ता मुनिसत्तमैः । क्रमते तांस्तथा सर्वा
स्त्रिविक्रमो जनार्दनः ॥ इति चरित्रंशः
॥ चोक्तोक्तान् विशेषेण क्रामति व्या
प्नोति वा । क्रमुः । अच् ॥

चिविधः । वि । विप्रकारे ॥ तिस्रो वि
धायस्य सः ॥

चिविधसर्गः । पुं । विधासर्गे ॥

चिविष्टपम् । न । स्वर्गे । सुरलोके ॥

विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टप
म् । विष्टपपिष्टपविशिष्टोष्णपा इति
विष्टेरौणादिकः कपन्प्रत्ययः तस्य
तुट् । व्रश्चेति षत्त्वम् । कृत्वेपिष्टपे
ति पाठ उज्ज्वलदत्तरीत्योक्तः । अ-
न्येतु विष्टपेति दन्तोष्ठादिमेव पठन्ति
। युक्तश्चेतत् । यच्च अत्र विष्टपमि
त्यादौ तथा दर्शनात् । अमरकोषे
पि विष्टपं भुवनं जगदिति प्रचुरपा
ठाच्च ॥ तृतीयं विष्टपम् ॥ चिभुवने ॥

चिविष्टपसद् । पुं । देवे । सुरे ॥

चिवीजः । पुं । श्यामाके ॥ इति राजनि
र्घण्टः ॥

चिवृत् । स्त्री । चिवृतायाम् । सुवर्षाया

म् । श्वेतचिधारा इति प्रसिद्धौषधी

चिद्वे

॥ स्वेताचिद्वेदीनी स्नात् स्वादु-
ष्मासमीरयत् । रुक्षा पित्तप्वरसे
अपित्तशोषोदरापहा ॥ स्वेतकृष्ण
प्रभेदेन द्विविधा चिद्वद्व्यते । श्या
माचिद्वत्तोहीनगुणा तीव्राविरेचि
का ॥ मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठो
त्कर्षणकारिणी ॥ त्रीन् अवयवान्
वृणोति । वृज्० । क्षिप् तुक् ॥
चिद्वत्ता । स्त्री । चिद्वेदोपधौ ॥ चिभि
रवयवैर्हता ॥

चिद्वत्तरणम् । न । तेजोवन्नानां मि-
श्रीकरणे ॥ तत्प्रकारो यथा । तेजोव
न्नानां यथासां मध्ये एकैकं द्विधा समं
विभज्य पुनरेकैकभागस्य द्विधाविभा
गं कृत्वा स्वस्वद्वितीयं स्थूलं भागं परि
त्यज्या न्यदीयस्थूलभागयोरेकैकस्य
भागस्य संयोगजनमिति ॥

चिद्वत्पृथ्वी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् ॥
चिद्वेदे । पुं । चय्याम् । ऋग्यजुः सा
मात्मके वेदे ॥ प्रथमे ॥ ऋचोयजुं
चिदात्म्यानि सामानि विविधानि च ।
एषमेव खिद्वेदेदो योवेदैर्न सवेद
वित् ॥ आद्यं यत् व्यचरं ब्रह्म चयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । सगुह्योन्य खि
द्वेदेदो यस्संवेद सवेदवित् ॥ ऋगा
यात्मनाचिरावर्तते इति चिद्वत् स
चासौवेदेति कर्माधारेयः ॥

चिद्वत्

चिद्वेदी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ सावि

धा । युक्तवेदीमुक्तवेदीतिभेदात् ।
तत्र प्रयागे युक्तवेदी गङ्गाया यमुना
सरस्वत्योः सङ्गमात् ॥ दक्षिणप्रया
गे मुक्तवेदी गङ्गाया यमुनासरस्व
त्योर्वियोगात् ॥ दक्षिणप्रयागस्यसी
मानिर्णयो यथा । प्रद्युम्नश्चन्द्राया
म्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे । तद्दक्षिण
प्रयागसु गङ्गातो यमुना गतेति ॥
* ॥ सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रच
लितातिजवेन हिमालयात् । इहत्
सन्दमुपैति सरस्वतीयमुनयोर्विर-
हादिव आक्रवीतिनदियाधिपतिह
याचन्द्रराजस्यसभास्थो वासेश्वरवि
द्यालङ्कारः ॥

चिद्वेद्युः । पुं । रश्ममुख्येऽवयवविशेषे ॥

चिद्वेदः । पुं । वेदचयवेत्तरि ॥

चिद्वेदी । पुं । चिद्वेदज्ञे ॥

चिद्वेदी । स्त्री । वेदचये ॥ चयासां वेदा

नां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥

ऐष्टिकपाशुकसौमिकवेदकाण्ये ॥

चिद्वेला । स्त्री । चिद्वति ॥

चिद्वक्तिधृक् । पुं । भगवति ॥ चिद्वक्ति

र्माया तां धरतीतिविशेषः ॥

चिद्वत्कुः । पुं । सूर्यवंशीयव्यवविशेषे ॥

शस्त्रमे ॥ धृषदंशके । मार्जारे ॥

चातके ॥ खण्डोते ॥

चिसत्तः

चिसत्तकुजः । पुं । हरिश्चन्द्रस्य पे ॥
 चिसत्तकुयाजी । पुं । विश्वामित्रे ॥
 चिसत्तः । पुं । बुद्धे । जिने ॥
 चिसत्तंरा । स्त्री । मिलितगुणोत्पन्ना
 हिमोत्थामधुरेति राजनिर्घण्टः ॥
 चिसत्ता । स्त्री । वृत्तार्हन्मातृविशेषे ।
 वर्द्धमानमातरि ॥
 चिसत्तपथः । पुं । विश्वे । मातुरे ॥
 चिसत्तः । पुं । राक्षसान्तरे । राक्षसपु
 त्रे ॥ विश्वे ॥ न । चिसूले ॥ मण्ड-
 खान्तरे ॥ किरीटे ॥ त्रि । शिखापथ
 वति ॥
 चिसत्तिल्लहा । स्त्री । माताकन्ये ॥
 चिसत्तरा । पुं । ज्वरे ॥ कुबेरे ॥ राव
 त्पुत्रविशेषे ॥ खरसेनापत्नी ॥ भी
 चिसत्तरांसि यस्य ॥
 चिसत्तीर्षकम् । न । चिसूले ॥
 चिसूतम् । न । अश्वविशेषे । चिसूले ॥
 त्रयाणां सूक्ष्माणां समाहारः ॥
 चिसूली । पुं । शिवे ॥ चि । चिसूलाधा
 रिणि ॥
 चिसूतः । पुं । चिकेसे ॥ चिकूटादौ ॥
 भीषि शृङ्गायस्य ॥
 चिसूत्री । पुं । रोहितमत्स्ये ॥
 चिसूतः । स्त्री । एकादशाक्षरायां वृत्तौ ॥
 चिसत्तः । त्रि । परदेवतायाम् । पर
 मेन्द्रे ॥ त्रिष्वपिकालेषु सृष्टेः पूर्वं

चिसीत्त

प्रसन्नमानसं चित्तिसम्भवे चसत्तयोऽ
 यभिचारेण वर्तमानत्वं ॥
 चिसन्धिः । स्त्री । पुष्पविशेषे । सन्धि
 कुसुमे । कागनिया इति भाषा ॥ पूर्वा
 परमध्यसन्धी ॥
 चिसन्ध्यम् । न । प्राक्कापराह्णमध्या
 ह्ने । चिकाले ॥ प्रातः सूर्योदयः का
 लो मध्याह्नसदनन्तरम् । सायं सूर्य-
 यास्तसमयं त्रिकालानामयं कुम्भ इ
 ति निर्वाणतन्त्रम् ॥ तिसृणां सन्ध्या
 नां समाहारः । आ वक्तो वेति पाणि
 कीलीवता ॥ पुष्पविशेषे ॥
 चिसन्ध्या । स्त्री । अपापुष्पे ॥ देवी वि
 श्वे ॥ अस्याः स्थानं कुरण्डकती
 र्थम् ॥
 चिसम् । न । समचये । समहरीत
 कीनागरगुडरूपे ॥
 चिसरः । पुं । कृशरे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 चिसरकम् । न । चिवारमधुपाने ॥ च
 याणां सरकाणां समाहारः । तद्वि
 तार्थे स्यादिना समाहारेण गुः । पा
 चादित्वात्तपुंसकत्वम् ॥
 चिसवनम् । न । चिकाले । चिसन्धे ॥
 चिसामा । स्त्री । नदीविशेषे । महेन्द्रा
 द्वेः खरन्त्यां स्रवन्त्याम् ॥
 चिसिता । स्त्री । चिसर्गंरायाम् ॥
 चिसीत्तम् । न । चिकूले ॥ चि

चुटिः

ल्ले ॥ चिवारं सीतया समितम् । नै
वयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

चिसुगन्धि । न । चिजातके ॥ त्वगेला
पचकैस्तुल्यै स्त्रिसुगन्धि चिजात-
कम् ॥

चिसुपर्णः । पुं । वष्टुचानां वेदभासे ते
षां त्रेतेच ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥

चिस्रोताः । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ श्रीणि
स्रोतांसियस्याः ॥ नद्यन्तरे ॥

चिह्नम् । न । चिगुणाकृते । तृतीया
कृते । चिसीत्ये ॥ चिवारं हस्तेन कृ-
ष्टम् । मतजनहस्तत्करणजल्यकर्ष-
धितियत् ॥

चिहायणी । स्त्री । चिवर्षायां गवि । व्य-
ब्धायाम् ॥ चयोहायनायस्याः । दाम-
हायनान्ताच्चेतिङीप् ॥ चिचतुर्भाहा-
यनस्येतिणत्वम् ॥ द्रौपद्याम् ॥ यथा ।
कृतेयुगेवेदवती चैतायां जनकात्म-
जा । दापरेद्रौपदीकाया तेनकृष्णा-
चिहायणीति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णज-
न्मखण्डम् ॥

चुटनम् । न । विच्छेदे । टूटना इति
भाषा ॥

चुटिः । स्त्री । संशये ॥ लेश । स्वल्पे ॥
सूक्ष्मलयायाम् । कालमाने । लवह-

ये ॥ इयोर्निमेषयोः ॥ चुक्यते ऽने-
नबा । चुटच्छेदेने । इगुपधात्किदि

चेता

तीन् ॥

चुटितः । चि । छिन्ने ॥

चुटिवीजः । पुं । कष्याम् ॥ इति श-
ब्दमाणा ॥

चुटी । स्त्री । चुव्यर्धमात्रे ॥ कृदिकारा
दितिङीष् ॥

चेता । स्त्री । द्वितीययुगे । कथ्यदुमान

न्तरयुगे ॥ अस्यपरिमाणं यथा । चि-
चत्वारिंशत्क्षणे विंशत्सहस्राधिके

नच । चतुर्थयुगं परिमितं नरमान
क्रमेणच ॥ द्विषड्वल्लपरिमितं प-

ञ्चवतिसहस्रकम् । चैतायुगं परिमि-
तं कालविद्भिः प्रकीर्तितमिति ब्रह्म

वैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥ तद्वधर्मा-
यथा ॥ * ॥ चैतायुगे समायातेवर्षः पा-

दानतां गतः । अल्पकेशान्वितालो-
काः केचित् केचिद्दयाशयाः ॥ वि-

ष्णुध्यानरतालोका यच्चदानवराय-
णाः । वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः

सुस्थचेतसः ॥ क्षत्राभूमिस्पृशः शूद्राः
सर्वे ब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाश्चमहा

त्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ प्रतिगृह-
निवृत्ताश्च सत्यसन्धाजितेन्द्रियाः-

। तपोव्रतपरानिष्ठं दातारो विष्णु-
सेविनः ॥ कालवर्षांतद्विज्ञांश्चक्षि-

यः सर्वाः पतिव्रताः । वसुन्धराचक्रा-
व्यापुष्पाश्चप्रित्तसेविन इति पाञ्चमि-

चेतावः

यायोगसारः ॥ * ॥ अथाहोवा भगवतीजीवानां निष्कृतिं यथा ॥ कृते चतीते चेतायां दृष्टा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदेऽक्तकर्मभिर्मर्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने ॥ बहुक्लेशकरं कर्मवैदिकं भूरिसाधनम् । कर्त्तुं न योग्यामनुजान्तिन्त्याकुलमानसाः ॥ त्यक्तकर्त्तुं न चार्हन्ति सदाकातरचेतसः । वेदार्थयुक्तमास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले ॥ तदास्त्रं प्रकटीकृत्य तपः स्वाध्यायदुर्वचान् । लोकानतारयः पापात् दुःखमोक्षमयप्रदात् ॥ त्वां विनाकोऽस्ति जीवानां घोरसंसारसागरे । भर्त्ता पाता समुद्धर्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुरिति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे श्रीबो हारणहेतवे जगन्मातुः सदाशिवं प्रतिवाक्यम् ॥ श्रीन् भेदान् एति । पृ० ॥ चेताये ॥ एकोक्त्या दक्षिणाम्रिगार्हपत्याहवनीयात्मके अग्निचये ॥ चायं चाः सदासम्यक्त्वम् । चामिता ॥ यद्वा । चायन्ते ऽचाहुतयः । चाभिरिता । चित्तमिति वा । पृषोदरादिः ॥ श्रीणि इतावा । पृषोदरादित्वादेत्वम् ॥

चेतावः । पुं । सूतक्रीडासाधनीभूता च शब्दितस्य यस्मिन् भागे च योक्ता भवति तस्मिन् ॥ चेतासंज्ञकोऽयः ॥

चैलोक्य

चैधा । अ । विधा । विप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थेधा । एधा चैति धा इत्येतस्य एधादेशः ॥

चैककुदम् । न । सौवीराक्षने ॥

चैकात्यम् । न । कार्यकालतत्पूर्वाऽपरकाले ॥

चैगुणिकः । पुं । बाहुं धिके ॥ त्रिगुणार्थं द्रव्यं त्रिगुणम् । तत् प्रयच्छति त्रिगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । प्रयच्छति गच्छति मिति ठक् ॥

चैगुण्यम् । वि । त्रिगुणात्मके । सकामे ॥ न । त्रिगुणेषु ॥ त्रयो गुणा एव । अयम् ॥ गुणत्रयकार्यपुण्यपापव्यामिश्रकर्मफलसमाहारलक्षणे संसारे ॥

चैगुण्यविषयः । पुं । त्रिगुणान्यत्रात्वे ॥ चैगुण्यविषयः । पुं । कर्मकाण्डात्मके वेदे ॥ त्रयाणां गुणानां कर्म चैगुण्यङ् काममूलः संसारः स एव प्रकाशयत्वेन विषयो यस्य सः ॥

चैदशिकः । पुं । दैवे ॥

चैधम् । अ । चैविध्यो । विधा ॥ विप्रकारम् । द्विव्योपधमञ् ॥

चैधर्मम् । न । हौषाध्वर्यवौज्ञाचर्मचयार्हेज्योतिष्टोमादिके काम्यकर्मणि ॥

चैपुरः । पुं । त्रिपुरदेशे । चैखे । डाहले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

चैलोक्यम् । न । स्वर्गमर्त्यापातात्मा

व्यचः

के लोकत्रये ॥ यथायां लोकानां
समाहारः । चित्त्वोक्तम् । तदेव ।
चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थव्यञ्ज ॥

चैतन्यविजया । स्त्री । भङ्गायाम् ॥ इति
शब्दचम्पिका ॥

चैविद्यः । पुं । वेदत्रयेत्तरि ॥ ऋ
ग्वेदयजुर्वेदसामवेदसंख्यः । हौषा
ध्वर्यवैजाचप्रतिपत्तिहेतवस्तिष्ठोवि
द्यायस्य स चैविद्यः । स्वार्थतद्वितः ॥
तिम्बोविद्याषेद । तदधीतेतदेदेत्य
ञ्च् वा ॥ धात्विके ॥ चैविद्यास्यप्रते ॥

चैविद्यपः । पुं । अमरे । देवे ॥ चिवि
द्यये वसति । अण् ॥

चैष्टुभम् । न । छन्दोविशेषे ॥ चिष्टु वे
व । स्वार्थे ऽञ्च् ॥

चोटकी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

चोटिः । स्त्री । कटुफले ॥ चञ्च्वाम् ॥

खगान्तरे ॥ मीनविशेषे ॥ ज्ञोव्यते

। चुटच्छेदने चु० । अचट्टः ॥

चोटिहस्तः । पुं । पक्षिणि ॥ चोटिहस्तो
यस्यसः ॥

चोटी । स्त्री । चोव्यर्थमात्रे ॥

चोचम् । न । प्राजने । तोदने । गवा
दिपशुताडनदण्डे ॥ वायते । चैङ्
पाणने । अशिवादिभ्यश्चोचामिति
उवः ॥

व्यचः । पुं । शिवे ॥ चीणि अक्षीणि

व्यञ्ज

यस्यसः ॥

व्यञ्जरः । पुं । प्रणवे ॥ अकारादीनिषीयस्य
चराण्यस्यिन् ॥ घटके ॥ १० चि० ॥

व्यङ्कटम् । न । शिष्यप्रभेदे ॥ धौता
कन्याम् ॥

व्यङ्कटः । पुं । व्यङ्कटे ॥ ईश्वरे ॥

व्यङ्कुलम् । न । प्रमाणविशेषे ॥ तिस्रो
ऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य । तद्विता ऽर्थेति
समासः । द्विगोर्नित्यमितिद्वयसचो
लुक् । तत्पुङ्गवस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

व्यञ्जनम् । न । कात्याञ्जनपुष्पाञ्जनर
साञ्जनात्मके ऽञ्जनचये ॥

व्यञ्जगा । स्त्री । गङ्गायाम् ॥

व्यनीका । स्त्री । सेनाविशेषे ॥ यथा-
नामनीकानां समाहारः । अजादे
राक्षसगणत्वात् टापाद्विगोरिति प्रा
सोङीप् बाध्यते ॥

व्यब्दा । स्त्री । चिदायस्याम् ॥ व्यो
ऽब्दाः वयः प्रमाणमस्याः । आर्हीय
ष्ठक् । तस्याध्यर्तुतिष्ठक् ॥

व्यञ्जतयोगः । पुं । तिष्ठिवारक्षात्मक
योगे ॥ नन्दाभौमार्कवारे पवनशत
भिषाक्षान्त्यचिषामिन्मूलासार्यैर्भक्ष-
समेता अग्निनिभृगुमुते फल्गुयुग्मा
श्रुम्भैः । सौम्याहेवैजयास्यान्मृगमु
रहरिभेन्नाश्विकाभ्याभिजिह्वी-
वे रिक्ताचविन्नादितिवच विष्मत्ता

व्यहस्पृ

नुराधामघाभिः ॥ सौरेपूर्वाधनिष्ठा
वरकमवजन्मर्षयुक्ता यदिस्त्राद्योगं
चाहुस्त्रिपूर्वं सततशुभकरं चास्मता
स्वं मनीन्द्राः ॥

व्यम्बकः । पुं । महेश्वरे । शिवे ॥ त्री
णि अम्बकानि नयनान्यस्य ॥ यथा
यां लोकानाम् अम्बकः पितेतित वा
॥ चीन्वेदान् अम्बते शब्दायते वा ।
अभिज्ञन्दे । ओषधोपधः । कर्मण्य
श्च । संज्ञायामितिकः ॥ त्रिषुलोके
षु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदश्च वा
सोयस्येति वा ॥ अम्बनम् अम्बः शब्दः
। इयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः
शब्दाः प्रतिपादकाः वाचकाश्च अस्ये
ति वा ॥ त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षबुलोका
स्थानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति
वा । लोकत्रयव्याप्तो हि महेश्वरः ॥

व्यम्बकसखः । पुं । कुबेरे ॥ व्यम्बकस्य
सखा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥

व्यम्बका । स्त्री । त्रिलोकजनन्यामाद्या
याम् ॥ सोमसूर्यानलाक्षित्वात् व्य
म्बकासासृतावुधैः ॥

व्यहस्पृशः । पुं । त्रिदिनस्पृशः । तिथि
त्रयस्पर्शयुक्ते ऽहनि ॥

व्यहस्पृक् । पुं । वारत्रयेप्येकस्यांतिथौ
॥ तिथिर्वारत्रये चैकाव्यहस्पृग्समुदा
हृतम् ॥ अन्यथा । एकादशी द्वादशी

व्युषण

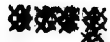
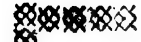
च रात्रिशेषे चयोदशी । व्यहस्पृक्
तद्द्वेष्टाराममुपेयासासदातिथिः ॥
व्यहस्पृग्म । न । व्यहस्पृग् ॥ यथा ।
एकस्मिन् सावनेत्वङ्गितिधीनां पित
यं यदा । तदा दिनत्रयः प्रोक्त इति
साहस्रिकफलम् ॥ अपिच । एकं दि
नं यत्र तिथिष्वप्यहस्पृशे समाहुर्मन
यो ऽवमाख्यम् । एकातिथि स्त्रीणि
दिनानि यत्र स्पृशे तदाहुस्त्रिदिनस्पृश
न्तु ॥ व्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं तत्र
प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः । विवाहयाज्ञा
शुभपुष्टिकर्म सर्वेन कार्यं त्रिदिन
स्पृशेत् ॥

व्यहैहिकः । पुं । दिनत्रयनिर्वाहे चि
तधने ब्राह्मणे ॥ ईडाचेष्टा तस्यां
भवम् ऐहिकम् । व्यहपर्याप्तम् ऐ
हिकधनं यस्य ॥

व्याहिकः । चि । तृतीयेऽभिभवेन्य
रादौ ॥

व्युषणम् । न । त्रिकटुनि ॥ ओषति ।
उषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम् उषणा
नां समाहारः । पाचादिस्त्वात् स्त्री
स्त्वनं ॥

व्युषणम् । न । व्युषणे । व्योषे ॥ ऊष
ति । उषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम्
पणानां समाहारः । पाचादिस्त्वात्
स्त्री स्त्वनं ॥

त्वक्प

श्री। स्त्री शखलाम्। शविस्तोमनि

॥ चीग्येनान्यस्यामिति बहुव्रीहौ व

र्षादनुदात्तादिति ऊपि तकारस्य

नकारादेशे पूर्वपदादित्यत्वम् ॥

त्वः। वि। भिन्ने। अन्यस्मिन् ॥ तने

वि। तनुः। तनेतेरनश्चवः। चा

सृष्टिः। आगमानित्यत्वात् तुम्बे

कल्पिकः। केचित्तु चाद्विचमनुव

र्त्तयन्ति ॥

त्वक्कण्डुरः। पुं। व्रजे ॥ इ० हा० ॥

त्वक्कीरम्। न। वंशरोचनायाम् ॥

त्वक्चोवशात् कीरमस्य ॥

त्वक्कीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥

गौरादित्त्वान् ऊष् ॥

त्वक्कण्डः। पुं। कीरीशृङ्गे। कीर

कण्ठो इति गौडभाषा ॥

त्वक्पञ्चकम्। न। पञ्चवल्कले ॥ न्य

ग्रोधोदुम्बरः। न्यत्यपारिश्रमपादपाः

। पञ्चैते कीरिणो ह्येषां त्वक्

पञ्चवल्कलम् ॥ केचित्तु पाणिग्रस्या

ने शिरीषं वेतसंपरे। वदन्तीति शे

वः ॥ त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणग्रो

वविसर्पजित्। तेषां पञ्च हिमं ग्राहि

व्रणग्रोवविसर्पजित् ॥ विष्टम्भाध्या

नजित्। तिलकं कषायं कघु खेखनम्

॥ पञ्च कीरिवृक्षपञ्चकम् ॥

त्वक्पञ्चम्। न। पराङ्गके। गुडत्वचि

त्वक्

॥ त्वचिष पञ्च मस्य ॥

त्वक्पवी। स्त्री। कारव्याम्। विष्णुप

व्याम् ॥

त्वक्पुष्पम्। न। सेतुर्वा इति प्रसिद्धे

किलासरोगे ॥ रोमाञ्चे ॥

त्वक्पुष्पिका। स्त्री। किलासे ॥

त्वक्पुष्पी। स्त्री। किलासे ॥ वि। कि

लासयुक्ते ॥

त्वक्सारः। पुं। वंजे ॥ गुडत्वचि। र

न्ध्रंजे ॥ शोण्ड्ये ॥ त्वक् त्वचिवा

सारोऽस्य ॥

त्वक्सारभेदिनी। स्त्री। गुडत्वच्युक्ते

त्वक्सारः। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥

त्वक्सुगन्धः। पुं। नारङ्गे। नारङ्गी इ

तिभाषा ॥

त्वक्सुगन्धा। स्त्री। एषवालुकाख्यग

न्ध्रये ॥

त्वक्स्वादी। स्त्री। दाहसितायाम् ॥

त्वग्ङ्कुरः। पुं। रोमाञ्चे ॥

त्वग्कीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम् ॥

त्वग्गन्धः। पुं। नारङ्गे ॥

त्वग्जम्। न। रुधिरं ॥ रोमाञ्चि ॥

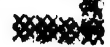
त्वग्दोषः। पुं। कोठरोगे ॥

त्वग्दोषापहा। स्त्री। वाकुष्याम् ॥

त्वग्दोषारिः। पुं। इलिकन्दे ॥ इति-

राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्। स्त्री। वल्कले ॥ गुडत्वचि। दा

तुल्यः

तुल्यनी इतिभवाः ॥ चर्मणि । स्य
श्रवणविज्ञेदेव्यामिनीन्निषे ॥ त्व
चति ॥ त्वचसंज्ञा ॥ किप् ॥ यदा
। तनेति तन्यतेवा । तनुः ॥ रुजो
तेरनश्वः चाद्विक् प्रत्ययः ॥

त्वचम् । त्वा । त्वचि । चर्मणि ॥ अल्क
ले ॥ त्वक्पचे ॥ यथा । त्वचं लघूणां
कटुकं स्वादु तित्ताश्च रुच्यकाश्च । पि
त्यं कलत्रात्तं च कण्डूमांश्चिना
शनम् ॥ हृदस्तिरोमवातार्थः कुमि
पीनसशुकहृदिति ॥ प्रशस्तास्त्वगस्थश्च
स्ति । अर्शश्चाकृष्णः ॥ त्वचति । त्वचसं
वरणे । तुंसीतिधः ॥

त्वचनम् । न । संवरणे ॥ त्वचो ग्रहणे ॥

त्वचा । स्त्री । त्वचि ॥

त्वचापचम् । न । त्वक्पचे ॥

त्वचिष्ठः । चि । त्वचीयति । अतिशयत्व
ज्विष्टे ॥

त्वचिसारः । पुं । वंशे ॥ हलदन्तादि
तिसप्तम्या अलुक् ॥

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । सुह्रैलायाम् ॥

त्वत् । वि । भिक्षे । अन्यस्मिन् ॥ तने
ति । तनुः ॥ तनेतेरनश्वः । चात्
किप्तुक् ॥

त्वदीयः । चि । भवदीये ॥ तवात्मन् ।

छः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसपर्य
नात्त्वदादेशः ॥

त्वरित

त्वरितः । चि । त्वत्सदृशे ॥ सवेगविधा
प्रकारोऽस्य ॥

त्वम्पदवाच्यः । पुं । अज्ञानद्विष्य
श्रुपाधुसहितधर्मभूते अनुमदित
प्रत्ययानन्वतुरीयचैतन्ये ॥

त्वम्पदवाच्यः । चि । त्वम्पदाभिधेः ॥ दे
हादिभिः परिच्छिन्नो जीवस्तु त्वम्प-
दाभिधः ॥

त्वम्पदवाच्यार्थः । वि । अज्ञानद्विष्य-
ष्टिः । तदुपहिताल्पसत्त्वादिबिम्बि
ष्टं चैतन्यम् । तदुपहितचैतन्य-
श्च । एतत्प्रत्ययं तत्तस्यः पितृव्यहेतुके
भावभासमानं त्वम्पदवाच्यार्थो भ-
वति ॥

त्वम्पदाभिधः । पुं । त्वम्पदवाच्ये । शीघ्रे ॥
आलम्बनतया भातियेऽस्मत्प्रत्य
यशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भक्तयो
धः स त्वम्पदाभिधः ॥ त्वम्पदमभि
धायस्य ॥

त्वरणम् । न । त्वरायाम् ॥

त्वरा । स्त्री । वेगे । सम्प्रमे । आवेगे
॥ त्वरणम् । अित्वरा ॥ घटादयः
पितृव्यतद्वित्त्वातिदेशात् कङ् ।
टाप् ॥

त्वरिः । स्त्री । त्वरायाम् । संवेगे ॥

त्वरितम् । न । शीघ्रे ॥ त्वरतेत्या जि
त्वरितसम्प्रमे । गत्वर्थोऽकर्मकोति क

त्वष्टा

त्तरिक्तः । इत्यन्त्वरसङ्घुषास्व-
नामिति चेत् ॥ चि । तद्विशिष्टे । त
रत्विनि ॥ त्वरते । जीतः क्तः ॥ त्व
रासञ्जातास्तेतिवा । तारकादित्वा
दितच् ॥ श्रीघोर्धौयं क्रियाविशेषण
त्वादद्रव्यवर्तमानः क्लीबे । यथा । त्व
रितंगच्छति । द्रव्यवाचीतुषिलिङ्गः ।
यथा । त्वरितोऽश्वः । उतावन्नाधो
डा इतिभाषा ॥

त्वरितगतिः । स्त्री । पङ्क्तिवृत्तप्रभेदे
॥ त्वरितगतिश्चनजननीः । यथा ।

त्वरितगतिर्नययुवति स्तरयिसुतावि-
पिनगता । मुररिपुत्रा रतिगुह्या
परिरमिताप्रमदमितेति ॥

त्वरितोदितः । चि । निरस्ते । श्रीघो
श्चारितेवचसि ॥ त्वरितम् उदितः ॥

त्वष्टः । चि । तष्टे । तनूकृते । स्त्री स्त्री-
इतिभाषा ॥ त्वष्टतेस्म । त्वष्टतनू
करणे । क्तः ॥

त्वष्टा । पुं । देवशिल्पिनि । विश्वकर्म
णि ॥ आदित्यविशेषे ॥ तच्छि ।
शिल्पिनि । तखाशइतिखाती इतिच
भाषा ॥ वर्षसङ्करविशेषोयम् । यू
द्रागर्भे विश्वकर्मण्यौरसेन जातः ।
इति ब्र० वै० ब्र० खं० ॥ चिञानच

चदेवतायाम् ॥ त्वष्टति । त्वष्टते वा
॥ त्वष्ट० । त्वष्टतिवा । त्वष्ट० निम्

त्विषाम्य

नेष्टृत्वष्टृहातृभेत्तृभातृजामातृमा-
तृपितृदुष्टितृ इतिसाधुः । त्विषेर्देव
तायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वच्
तितृन् वा ॥

त्वा । च । वितर्के ॥ विश्वेष्टे ॥

त्वाचप्रत्ययम् । न । स्पर्शज्ञाने । द्रव्या
देःस्पर्शदाराबोधे ॥ यथा । अचञ्चा
नमाच त्वष्टनः संयोगस्य बहि का
रवत्त्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले
त्वाचप्रत्ययं स्यात् । इतिसिद्धान्तम्
क्तावली ॥

त्वाष्टक् । चि । त्वत्तस्ये ॥

त्वाष्टः । पुं । दृष्टासुरे । त्वष्टुरपत्ये ॥ च
पत्ये ऽष्ट ॥

त्वाष्टम् । न । चिञानचचे ॥ त्वष्टादेव
ता अस्य । सास्यदेवतेष्वष्ट ॥

त्वाष्ट्री । स्त्री । संज्ञानामस्यैवपत्न्याम्
॥ चष्ट्रये । रश्मिकायाम् ॥ चिञान
चचे ॥

त्विट् । स्त्री । श्रीभायाम् । काम्नी ॥

वाचि ॥ रुचौ । प्रभायाम् ॥ जिनी
षायाम् ॥ व्यवसाये ॥ त्वेषति । त्वे
षणमनयावा । त्विषदीप्तौ । संप
दादित्वात् क्तिप् ॥

त्विषा । स्त्री । त्विषर्धे ॥ भागुरिभते
न टाप् ॥

त्विषाम्यति । पुं । स्वर्धे ॥ अष्टुक् ॥

आचन

त्वितिः । पुं । किरये ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्वे । अ ।
 त्वे । अ । } वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्सरः । पुं । खड्गादिमुष्टौ । आदिभ्यः क
 टितश्चक्षुरिकादिग्रहः । मूठ इति
 भाषा ॥ त्सरति । त्सरच्छगते ।
 भृशमीतृचरित्सरितनिधनिमिम-
 सजिग्युतः ॥

त्सरकः । पि । त्सरौकुशले ॥ आक
 र्षादिभ्यः कन् ॥

यः

—+—+—+—

यः । पुं । शिलोच्चये । पर्वते ॥ भयर
 चके ॥ व्याधिभेदे ॥ भयचिह्ने ॥ भ
 चये ॥ न । रचये ॥ मङ्गले ॥ सा-
 ध्वसे ॥ इति मेदिनीकरः ॥ युडेर्लः ॥

बुल्कारः । पुं । निष्ठीवनच्यागानुकर
 यशब्दे ॥

यूयू । अ । निष्ठीवनच्यागानुकराय
 ब्दे ॥ यथा । यूयूकृत्त्ववमङ्गिरध्व
 मजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

यैवै । अ । वाद्यानुकरायशब्दविशेषे ॥

योडनम् । न । संवरणे ॥ युडसंहतौ ।

युडः ॥

दंभी

योखेयः । पुं । खौखेये ॥

दः

—+—+—+—

दः । पुं । अचले । ग्रैले ॥ दत्ते ॥ खण्ड
 ने ॥ न । भार्यायाम् ॥ इत्येकाच
 रकोषः ॥ चि । दातरि ॥

दंशः । पुं । वनमण्डिकायाम् । दांस-
 इतिभाषा ॥ दंशति । दंशदशने ।
 अच् ॥ वर्मणि ॥ मर्मणि ॥ दोषे ॥
 खण्डने ॥ भुजगच्छते ॥ दंशने ॥ द
 न्नादिति हेमचन्द्रः ॥

दंशकः । पुं । दंशे ॥ चि । दंशनक-
 र्त्तरि ॥

दंशनम् । न । दंशे । दन्तेन खण्डने ।
 काटस्थानादिति काटना इति चभाषा
 ॥ कवचे । वर्मणि ॥ दंश्यते ऽनेन । द
 श्चिदंशनस्पर्शनयोः । करणेति ल्युट् ॥

दंशभीकः । पुं । स्त्री । कासरे । म-
 र्दिषे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः । पुं । शिग्रौ ॥

दंशितः । चि । कवचाचिते । धृतसत्त्वा
 हे । वर्मिणे ॥ दष्टे ॥ दंशः सञ्जातो
 ऽस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । दंश्यते
 अ । दशि० क्तः ॥

दंभी । मशहू इतिख्याते चतुर्दंशे ॥ दंश

दक्षिणा

हुदक्षिभ्यामिनम् ॥

दक्षिणकाशिका । स्त्री । आद्यायांशक्तौ ॥
दक्षिणतः । अ । दिशि ॥ देशे ॥ वस
त्यागतो वा । कालेष्टिर्नास्ति द-
क्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति स्वार्थे ऽ
तसुषु ॥

दक्षिणतारम् । न । दक्षिणतीरे ॥
दक्षिणमार्गः । पुं । पितृयात्रे । गताग
तलक्षणे कर्मिणामार्गे ॥ यथाकृमी
त्रोपनिषद्भाष्ये । निर्विस्मोहं दक्षिणे
नमार्गेण गतागतलक्षणेनेति ॥

दक्षिणसिन्धुः । पुं । भौमतीर्थविशेषे ॥
दक्षिणस्यः । पुं । सारथौ ॥ पि । दक्ष
भागस्थिते ॥ दक्षिणे तिष्ठति । षा०
मुपीतिकः ॥

दक्षिणा । अ । दिशि ॥ देशे ॥ वसति
रमणीयं वा । दक्षिणस्यांदिशि दक्षि
णादिगवा । दक्षिणादाजित स्वार्थे
आच् ॥ दक्षिणाहि इत्यर्थे ॥

दक्षिणा । स्त्री । अवाच्यांदिशि । याम्य
दिशि ॥ यज्ञादिविधिदाने ॥ यज्ञप
त्न्याम् ॥ यथा । दक्षिणा यज्ञपत्नी
च दीक्षा सर्वत्रपूजिता । यथावि-
नाहिविशेषे सर्वकर्महिनिष्कलमि
ति भागवते ८ स्कन्धे १ ऽध्यायः ॥

प्रतिष्ठायाम् ॥ देव्यन्तरे ॥ इतिप्रजा

पतेस्तनयायाम् ॥ परिक्लवद्रथे ॥

दक्षिणा

नायिकाविशेषे ॥ यथा । या गौर
वं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके । नम
श्चान्यसक्तापि सा सेया दक्षिणा
बुधैरिति श्रीभरस्वामी ॥

दक्षिणाग्निः । पुं । अग्न्याहार्यपचनाख्ये
यज्ञाग्निविशेषे ॥ दक्षिणाग्नेर्हि यो-
निविकल्पः । यतो वैश्यकुशादित्य
तो भ्राष्ट्राद्या गार्हपत्यादानीवने ॥
दक्षिणो ऽग्निः । दिक्सङ्ख्ये चंसा
यामितिसमासः ॥

दक्षिणाचलः । पुं । मलयपर्वते ॥

दक्षिणाचारः । पुं । वामेतराचारे ॥
यथा । स्वधर्मनिरतोभूत्वा पञ्चसत्त्वे
न पूजयेत् । स एव दक्षिणाचारः शि
वोभूत्वा शिवायजेदित्याचारभेद
तन्त्रम् ॥ यच । चतुर्भुक्काराः अन्येवप
श्चमेविजयारस इति कश्चित् ॥

दक्षिणात् । अ । दिशि ॥ देशे ॥ का-
ले ॥ वसत्यागतो रमणीयं वा ॥
दक्षिणस्यांदिशि दक्षिणस्याः दक्षि-
णा वा । उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥

दक्षिणापथः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा ।
एते गच्छन्ति वज्रवः पन्थानो दक्षिणा
पथम् । अवन्ती मृच्चवन्तश्च समतिक्र
म्यपर्वतमिति महाभारते नक्षोपाख्या
नम् ॥

दक्षिणापथजन्मा । पुं । जातिविशेषे ॥

दक्षिणा

यथा ॥ दक्षिणापञ्चजन्मानः सर्वे नर
वरान्धकाः । गुहाः पुलिन्दाः श्वरास्तु
बुक्कामद्रपैः सह ॥ उत्तरापञ्चजन्मा
नः कीर्त्तयिष्यामितानपि । यैनका
म्बोजगान्धाराः किरातावर्वरैः सह ॥
एते पापकृतस्तातचरन्ति पृथिवीमि
मामिति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

दक्षिणापञ्चदेशः । पुं । देशविशेषे ॥

यथा । तथापरेजनपदा दक्षिणाप-
ञ्चवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव
चोलाः कुल्यास्तथैवच ॥ सेतुकाम
स्वकाश्चैव कुपयाचारवासिकाः । न
वराष्ट्रमाहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्व
शः ॥ कावेराश्च सहैषीकैराट्याः
श्वरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका
बैदर्भादण्डकैः सह ॥ कुलीयाश्च
शिराणाश्च रूपसा स्तापसैः सह । त
थातैत्तिरकाश्चैव सर्वकारस्करा
स्तथा ॥ नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चै
वान्तरनर्मदाः । भानुकुच्छाः समाहे
याः सहस्रारस्वतैस्तथा ॥ कच्छीया
श्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह
। इत्येते अपरान्ताश्च शृणुये विन्ध्यवा
सिनः ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

दक्षिणामुखः । पुं । दक्षिणदिगभिमुखे

॥ यथा । अमास्त्रानं गयाश्राद्धं दक्षि
णामुखं भोजनम् । न जीदत् पितृ

दक्षिणा

कः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥

दक्षिणामूर्तिः । पुं । परशिवे ॥ प्रोक्ष-
च्छाखमहावटद्रुमतटे योगासनस्थं
प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदि
शं प्रोक्षीक्ष्यमाणाननम् । मुद्रां तर्क
मयीं दधान ममलं कर्पूरशैरं शि
वं हृद्यन्तः कलये स्फुरन्तमनिशं श्री
दक्षिणामूर्तिकम् ॥ चिचंवटतरोर्भू
ले वृद्धाः शिष्या गुरुयुवा । गुरोस्तु
मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तूच्छिक्कसं
शयाः ॥

दक्षिणायनम् । न । देवानां राशी । क
र्कटे ऽर्कसङ्क्रमे । आवणादिषट्सु
मासेषु ॥ माघादिमासयुग्मैस्तु ऋ
तवः षट् क्रमादितः । उत्तरायण-
मासैस्तैस्त्रिभिः स्यादक्षिणायनम् ॥
याम्या यने यस्य भवेत् प्रसूतिः शठः
कठोरः पिशुनस्वभावः । चतुष्पदा-
न्यः कृषिमानहंयुर्वाचामशान्तो म
नुजः प्रतापी ॥

दक्षिणारुः । पुं । व्याधकर्त्तृकदक्षिणा
ङ्गकृतव्रणे मृगे । दक्षिणेर्मणि ॥ द
क्षिणे अरुरस्य ॥

दक्षिणार्हः । चि । दक्षिणीये ॥ दक्षिणा
मर्हति । अर्हपूजायाम् । अर्ह इत्यच् ॥

दक्षिणावर्त्तः । चि । दक्षिणे आवर्त्तवि
शिष्टे ॥

दगार्ग

दक्षिणावर्त्तकी। स्त्री। दृष्टिकाव्याम् ॥
दक्षिणाशापतिः। पुं। यमे। वैवस्वते।
धर्मराजे ॥ दक्षिणाशायाः पतिः ॥
दक्षिणाहि। अ। दक्षिणदिशि ॥ दक्षि-
णदेशे ॥ दक्षिणात्। आहिचदूरे इ-
ति स्वार्थे आहिर्दूरे चेदवधिमान्। व-
सति रमणीयं वा ॥

दक्षिणीयः। चि। दक्षिणार्धे ॥ दक्षि-
णामर्हति। कडङ्करदक्षिणाच्छे-
ति छः। तस्य ईयादेशः ॥

दक्षिणेन। अ। दक्षिणदिशि ॥ दक्षिण-
देशे ॥ एनवन्यतरस्यामदूरेपञ्चम्याः।
दक्षिणेन वसति रमणीयं वा ॥

दक्षिणैर्मा। पुं। दक्षिणारौ। सक्षत-
मृगे ॥ दक्षिणे ईर्मं ब्रणमस्य। दक्षि-
णैर्मालुब्धयोगइति अनिजन्तःसाधुः॥
दक्षिणयः। चि। दक्षिणार्धे ॥ दक्षिणा-
मर्हति। कडङ्करदक्षिणाच्छेति-
यत् ॥

दगार्गलम्। न। निस्तोयदेशे जले।
पलब्धिदाने ॥ तं निरूपयति वराह-
मिहिरः। तथा दौ प्रयोजनप्रदर्शना-
र्थं माह। धर्मं यशस्यञ्च वदाम्यतोऽ-
हं दगार्गलं येन जले। पलब्धिः। पुं।
सां यथाङ्गेषु सिरास्तथैवाक्षितावपि
प्रोज्जतनिम्नसंस्थाः ॥ एकेन वर्णेन
रसेन चास्मिन्नुतं नभस्तो वसुधा ॥

दगार्ग

विशेषात्। नानारसस्य बहुवर्त्तता
च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेवम् ॥

२ ॥ सिरानामानि ॥ पुरुहुतानल्य-
मनिक्षतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः।
विष्णातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां
दिशांपतयः ॥ दिक्पति संज्ञाचशि-
रा नवमीमध्ये महासिरानाम्नी।

एताभ्योन्याः शतशो विनिस्तृताना-
मभिः प्रथिताः ॥ पातालादूर्ध्वसिरा-
शुभा चतुर्दिक्षु संस्थितायाश्च। को-
णदिगुत्यानशुभाः सिराः निमित्ता-
न्यथोवक्ष्ये ॥ ५ ॥ * ॥ यदि वेतसे।

ऽम्बुरक्षिते देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः प-
श्चात्। सार्द्धं पुरुषे तोयं वर्जति सिरा-
पश्चिमातव ॥ चिह्नमप्यर्द्धपुरुषे म-
ण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत्पीता। पुटभे-
दकश्चतस्मिन् पाषाणो भवति तोय-
मतः ॥ ७ ॥ जम्बुश्वोदग्घसैस्त्रिभिः

सिराऽधोनरद्वये पूर्वा। मल्लोद्गन्धि-
कापाण्डुराचपुरुषे तोऽथ मण्डूकः

॥ ८ ॥ जम्बूद्वयस्य प्राग् वक्त्रमीकोय-
दिभवेत् समीपस्थः। तस्माद्दक्षि-
णपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु ॥ अर्द्ध-

पुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पा-
षाणः। मृद्भवति चावनीला दीर्घका-

लं च बहु तोयम् ॥ १० ॥ पश्चादुदुम्न-

रस्त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्द्धं। पुरु-

दगार्ग

वेसितोऽहिरण्यान्नोपमोऽधःसि
 रासुजला ॥ ११ ॥ उदगर्जुनस्यदृश्यो
 वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाहसैः ।
 बिभित्सु भवति पुरुषे स्त्रिभिरर्दुस
 मन्वितैः पश्चात् ॥ श्वेतागोधादुन
 रे पुरुषे मधूसराततः कृष्णा पी
 ता सिता ससिकता ततोऽजलं नि
 र्दिष्टेदमितम् ॥ १३ ॥ वल्मीकोप
 चितायां निर्गुण्यां दक्षिणेन कथित
 करैः । पुरुषत्रये सपादे स्वादुजलं
 भवति चाशोष्यम् ॥ रोहितमत्स्यो
 र्दुनरे मृत्कपिलापाण्डुरा ततः पर
 तः । सिकताः सशर्करेटाः क्रमेणप
 रतो भवन्त्यम् ॥ १५ ॥ पूर्वेष्वयदि
 बदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात्
 । पुरुषेस्त्रिभिरा देश्यं श्वेतागृहगो
 धिकाऽर्दुनरे ॥ १६ ॥ सपलाशावद
 रीचेद्दिश्यपरस्त्रां ततोऽजलं भवति
 । पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽपचङ्गुण्डु
 भश्चिह्नम् ॥ १७ ॥ विल्वोदुम्बरयोगे
 विहाय हस्तप्रपन्नयाम्येन । पुरुषेस्त्रि
 भिरन्वभवेत् कृष्णोर्दुनरे चमण्डूकः
 ॥ १८ ॥ काकोदुम्बरिकायां वल्मी
 को दृश्यते सिरातस्मिन् । पुरुषत्रये
 सपादे पश्चिमदिक्स्थावहति सा
 च ॥ आपाण्डुपीतिकासुर्दुनारसव
 र्जो भवति पाषाणः । पुरुषेर्दु कुमु

दगार्ग

दनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति ॥
 २० ॥ जलपरिहीने देशे लघुः का
 म्पित्यको यदा दृश्यः । प्राच्यांस्त
 पितयेव हतिसिरा दक्षिणा प्रथमम्
 ॥ मन्त्रीलोत्पलवर्षा कापोतादृ
 श्यते ततस्सस्मिन् । वल्मीकजगन्ध
 को मत्स्योजलमत्पञ्च सचारम् ॥
 २२ ॥ श्योनाकतरो रपरोऽक्षरेसिरा
 द्यौकरावति क्रम्य । कुमुदानामसिरा
 सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ॥ २३ ॥
 आसन्नो वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभी
 तकस्य यदि । अद्भुतं भवति सिरा पु
 रुषे ज्ञेयादिभिः प्राच्याम् ॥ २४ ॥ त
 स्यैव पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा
 भवेद्भुक्ते । ततोऽग्नौ भवति सिरा चतु
 र्भिर्धार्धिकैः पुरुषैः ॥ श्वेतो विन्ध
 म्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभो
 श्मा । अपरस्त्रां दिशि च सिरानश्य
 तिवर्षयेतीति ॥ २६ ॥ सकुशः सितरे
 श्यायां वल्मीको यत्र कोविदारस्य ।
 मध्योत्तयेर्नरैरर्धं पञ्चमैस्तोयमक्षौ
 भ्यम् ॥ प्रथमे भुजगः कमलोदरस
 त्रिभो महीरक्ता । कुशविन्दः पाषा
 णश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि ॥ २८ ॥
 यदि भवति सप्तपर्णी वल्मीकहत
 स्तदुत्तरेतोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्च
 भिरपि भवन्ति चिह्नानि ॥ पुरु

दृगार्ग

षादुं नतु हरितो दृदो हरितालस-
 विभाभूषः । पाषाणोभ्रनिकाशः सै-
 म्याचसिरा शुभाभ्युवहा ॥ ३० ॥ सर्व-
 षादुं चामधःस्थितो दृदो यदृद-
 श्यः । तस्मादृस्तेतोयं चतुर्भिरर्द्धाधि-
 कैः पुरुषैः ॥ पुरुषेतु भवति नकुलो
 नीलोमसु पीतिकाततः खेता । दृद-
 रसमानरूपः पाषाणोदृश्यते तत्र
 ॥ ३२ ॥ यद्विनिर्जये दृश्यो दक्षि-
 णतः संस्थितः करश्च स्य । हस्तद्वये तु
 याम्ये पुरुषवितये सिरासादुं ॥ उद-
 गन्या स्वादुजला हरितोऽस्माधस्तत-
 स्तोयम् । पुरुषादुं कच्छपकः प्रथमं
 पूर्वा सिराद्विद्यते तत्र ॥ उत्तरत-
 स्तु मधूका दक्षिणतयः पश्चिमेतत-
 स्तोयम् । परिहृष्य पञ्चहस्तान् नव-
 चाष्टौ पौरुषान् प्रथमम् ॥ अहि-
 राजः पुरुषे ऽधो धूमाधात्री कुलस्य
 वर्णोऽस्मा । माहेन्द्रे भवति सिरा वह-
 तिसफेनं सदा तोयम् ॥ ३६ ॥ वल्मी-
 कः क्षिणो दक्षिणे स कुशदूर्वश्चेत् ति-
 लकस्य । पुरुषैः पञ्चभिरम्भोदिशि
 वाहण्यांसिरापूर्वा ॥ ३७ ॥ सर्पावा-
 सः पञ्चावल्मीका दक्षिणे कदम्बस्य ।
 परतो हस्तचितयात् षड्भिः पुरुषैः सु-
 रीयोनैः ॥ कैवेरीचावजिरा वह-
 तिकर्ण लोहगन्धिकाचोभ्यम् । कन-

दृगार्ग

कनिभोमण्डू कोनरमाचेश्वतिकापी
 ता ॥ ३८ ॥ वल्मीकसंघतो यदि
 तालोवा भवति नारिकेलोवा । पश्चा-
 त् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्च तुर्भिः सिराया-
 म्या ॥ ४० ॥ याम्येन कपित्थस्याहिसं-
 श्रयश्चेदुदम्बलं वाच्यम् । सप्तपरि-
 ष्यज्य करान् खान्वा पुरुषान् कर्बुरा-
 पुटभिद् ॥ अश्वत्थकस्य वामे वदरीवा
 दृश्यते विनिर्जये वा । षड्भिर्दृग्-
 स्य करैः सार्धे पुरुषत्रये तोयम् ॥
 कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो धूसरः
 ससिकतामृत । आदौ च सिरायाम्या
 पूर्वोत्तरतो द्वितीया च ॥ ४३ ॥ वा-
 मे नहारिहरो वल्मीकश्चेज्जलं
 भवति पूर्वे । हस्तचितये सत्र्यंशैः पु-
 ष्भिः पञ्चभिर्भवति ॥ नीलोमुजगो
 दृश्योऽसुत् पीतामरकतोपमश्चास्मा
 । कृष्णाभूः प्रथमं वाहणी सिरा दक्षि-
 णेनान्या ॥ ४४ ॥ जलपरिरहिते दे-
 शे ऽनूपजानि दृश्यन्ते निमित्तानि ।
 वीरणदूर्वा मृद्वो यत्र स्युस्तत्र जलं
 पुरुषे ॥ भार्गी विहतादन्ती सूकर-
 पादौ च लक्ष्मणाचैव । नवमालिका
 च हस्तद्वये ऽन्नुयाम्ये विभिः पुरुषैः
 ॥ ४६ ॥ क्षिण्वाः प्रसन्नशाखा वाम-
 नविकठरुमाः समीपजलाः । सुप्रि-
 राजर्जरपत्राहृषाश्च जलेन सुस्यताः

द्वयार्ण

॥ ४७ ॥ तिलकाम्रातकधरयममहात
कवित्वतिशुकाङ्गोलाः । पिण्डारशि
रीषकाञ्जनपट्टकावज्जुलातिवलाः
॥ एतेयदिसुस्मिधैर्वल्मीकैःपरिहता
स्ततस्तोषम् । वस्त्रैस्त्रिभिरुत्तरतश्च
तुर्मिरर्द्धेनचरणेन ॥ ४८ ॥ अटयेस
ट्टकावस्त्रिभिरुत्तरतश्च वज्जितामही
यच । तस्मिन्सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं
वाधनंवास्त्रिभिरुत्तरतश्च ॥ ४९ ॥ कण्टक्यक
ण्टकानां व्यत्यासेभस्त्रिभिःकरैःप
श्चात् । स्वात्वापुरुषचित्तं चिभागयु
क्तंनवास्यात् ॥ ५० ॥ नदतिमहीग
भीरं यस्मिन्सिरावता जलं तस्मिन्
। साहं त्रिभिर्मनुष्यैः कैःचेरीतत्र
च सिरास्यात् ॥ ५१ ॥ वृक्षस्येकाग्रा
खा यदिविनताभवति पाण्डुरावास्या
त् । विजातयं शाखातले जलं चिपु
रुषंखात्वा ॥ ५२ ॥ फलकुसुमविका
रोयस्तत्तत्पूर्वसिरात्रिभिर्हस्तैः । भ
वति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः-
क्षितिःपीता ॥ ५३ ॥ यदिकण्टका
रिकाकण्टकैर्विनादृश्यतेसितैः कुसु-
मैः । तस्यास्तलेभ्यवाच्यं चिभिर्मरैर
र्द्धपुरुषैश्च ॥ ५४ ॥ खर्जुरीद्विशिरस्ता
यचभवेत्तत्रविवर्जितेदेशे । तस्याः
पश्चिमभागे निर्देश्यं चिपुरुषैर्वारि ॥
५५ ॥ यद्विभवतिकर्षिकारःसिते

द्वयार्ण

कुसुमःस्नात्पलाशवृक्षोवा । सद्येन
तत्रक्षदयेन्व पुरुषदये भवति ॥
५६ ॥ यस्यामूष्माधाव्यां धूमोवातच
वारिनरयुगले । निर्देश्यवाचसिराम
हतातोषप्रवाहेण ॥ ५७ ॥ यस्मिन्
चेन्नोद्देशेजातंसस्यं विनाशमुपयाति
। तस्मिन्मतिपाण्डुरं वा महासिरान
रयुगेतत्र ॥ ५८ ॥ * ॥ इतिजाङ्गला
नूपयेर्जलपरिज्ञानम् ॥ * ॥ अथम
रुभूमौ सिराविज्ञानम् ॥ मरुदेशे
भवतिशिरावयातयाऽतःप्रप्रवक्ष्या
मि । शीवाकरमाणांमिव भूतलसं
स्थाःसिरायान्ति ॥ ६० ॥ पूर्वोत्तरेण
पीलोर्य दिवल्मीको जलं भवति-
पश्चात् । उत्तरगमनचसिरा वि-
ज्ञेयापञ्चभिःपुरुषैः ॥ चिह्नंर्द्धुरमा
दैः सत्कपिलातत्परं भवेद्धरिता ।
भवतिचपुरुषे ऽधोश्चातस्ततलेभ्यो
विनिर्देश्यम् ॥ ६२ ॥ पीलोरेव प्रा
च्यां वल्मीको ऽतोर्द्धपञ्चमैर्हस्तैः ।
दिशियाम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः
पुरुषैः ॥ प्रथमेपुरुषे भुजगःसिता
सितो हस्तमाचमर्त्तिश्च । दक्षिण
तोवहतिशिरा सचारं भूमिपानीय
म् ॥ ६४ ॥ उत्तरतश्च करीरस्याहि
गृहंरुद्धिजेजलं स्वादु । दशभिः
पुरुषैर्द्धपुरुषैर्पीतो ऽर्द्धपञ्चकः

दशगर्ग

॥ ६५ ॥ रोहीतकस्य पश्चादहिवास
स्य त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादशपुरुषा
न् खात्वा स चारापश्चिमेन सिरा ॥
६६ ॥ इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः
पश्चिमे सिराहस्ते । खात्वा चतुर्दश
रान् कपिलागोधानरे प्रथमे ॥ ६७
॥ यदिवासुवर्गनाम्नस्तरोर्भवेदाम
तो भुजङ्गवत् । हस्तद्वयेतुयाम्ये
पञ्चदशनरावसाने ऽम्बु ॥ चारं प
यो ऽप नकुलोर्द्धमानवे ताम्रसन्नि-
भश्चाश्मा । रक्ताच्च भवति वसुधा व
हति सिरा दक्षिणातः ॥ ६८ ॥ वद
री रोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ चेदिनापि व
ल्मीकम् । हस्तद्वये ऽम्बु पश्चात् पो
डशभिर्मानवैर्भवति ॥ सुरसं जल
मादौ दक्षिणासिरा वहति चेत्तरे
खान्धा । पिष्टनिभः पाषाणो मृच्छे
ता वृष्यिकोर्द्धनरे ॥ ६९ ॥ सकरीरा
चे हदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन त
चाश्मः । अष्टादशभिः पुरुषै रैश
मी बहुजलाचसिरा ॥ ७० ॥ पीलु
समेतावदरी हस्तत्रयसंमिते दिशि
प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशो
क्षमम्बो ऽवस्यारम् ॥ ७१ ॥ ककु
भकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र ककुभ
विस्तीर्णा । बाहुद्वयेण पश्चान् न
रैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७२ ॥ व

दशगर्ग

ल्मीकमूर्धनि यदा दूर्वाश्च कुशाश्च
पाण्डुराः सन्ति । कूपे मध्ये देवो ज
लमत्र नरैक विंशत्या ॥ ७३ ॥ भूमिः
कदम्बकयुता वल्मीकोयच दृश्यते दू
र्वा । हस्तद्वयेन याम्ये नरैर्जलं पञ्च
विंशत्या ॥ ७४ ॥ वल्मीकत्रयमध्ये
रोहीतकपादयो यदा भवति । नाना
वृक्षैः सहितं त्रिभिर्जलं तत्र वक्तव्यम्
॥ हस्तचतुष्के मध्याच्छोडशभिश्चा
ङ्गुलैरुद्वगारि । चत्वारिंशत् पुरुषा
न् खात्वाश्माधः सिरा भवति ॥ ७६
॥ ग्रन्थिप्रचुरायस्मिन् शमीभवेदुत्त
रेण वल्मीकः । पश्चात् पञ्च करान्ते
शतार्द्धसङ्ख्येनरैः सलिलम् ॥ ७७
॥ एकस्याः पञ्च यदा वल्मीको म-
ध्यमो भवेच्छेतः । तस्मिन् सिरा प्र
दिष्टा नरष्वप्यपञ्चवर्जितया ॥
७८ ॥ तपलाशायच शमी पश्चिमभा
गेऽम्बुमानवैः षष्ण्या । अर्द्धनरेहिः
प्रथमं सवालुकापीतस्तत् परतः ॥
७९ ॥ वल्मीकेन परिहृतः श्वेतोरो
हीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वैश्च हस्तमा
त्रे सप्तस्थामानवैरम्बु ॥ ८० ॥ वि
ताकयटकवहुषा यत्र शमी दक्षिणे
नतत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्त
स्थाहिर्नरैर्भवेत् ॥ ८१ ॥ ॥ अत्र
विशेषः ॥ सप्तदेवैश्चित्रं यजुः

द्विगार्ग

केतैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतस
 पूर्वं येपुरुषा स्ते मरौद्विगुणाः ॥
 ८२ ॥ जम्बूचित्तमौर्वीशिशुमारी
 शारिवाशिवाश्यामा । वीरुधयो वा
 राहीज्योतिष्मतीगरुडवेगाच ॥ स्र
 करिकामाघपर्णीव्याघ्रपदाचेतियथ
 हेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रि-
 भिः करैस्त्रिपुरुषेतोयम् ॥ एतदनु
 पेवाच्यं जाङ्गलभूमौ तु पञ्चभिः पुरु-
 षैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्त
 भिः कथयेत् ॥ ८५ ॥ एकनिभायत्र
 मही तृणतरुवल्मीकपरिहीना ।
 तस्यां यषविकारो भवति धरित्यां ज-
 लं तत्र ॥ ८६ ॥ यषस्त्रिगुणा निम्ना स
 वालुका सानुनादिनी वास्यात् । त-
 चार्दुपञ्चकैर्वारिमानवैः पञ्चभि-
 र्यदिवा ॥ ८७ ॥ त्रिगुहातरुणां याम्ये
 नरैश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतम् । तरुग-
 हने अपि विवृता यस्तस्यात् तद्वदे-
 व वदेत् ॥ ८८ ॥ नमतेयत्र धरिणी
 सार्द्धं पुरुषेभ्यु जाङ्गलानूपे । कीटा
 वायषविनाशयेन वह्वेभ्यु तत्रापि ॥
 ८९ ॥ उष्णाशीताश्च महीशीतोष्णा
 म्बस्त्रिभिर्नरैः सार्द्धैः । इन्द्रधनुर्म-
 त्योवावल्मीकोवाचतुर्हस्तात् ॥ ९०
 ॥ वल्मीकानां पङ्क्त्या यषेकोभ्यु
 त्रिगुहासिरा तदधः । शुष्यति नरो

द्विगार्ग

इते वा सस्यं यस्याश्चतत्राम्भः ॥ ९१
 ॥ एतज्जाङ्गलानूपे ॥ * ॥ न्यग्रोध
 पलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं त-
 दधः । षट्पिप्पलसमवाये तद्वत्वा-
 च्यं सिराचोदक् ॥ ९२ ॥ * ॥ अथ
 कूपलक्षणम् ॥ आग्नेयेयदिकोष्णे ग्रा-
 मस्य पुरस्य वा भवेत् कूपः । नित्यं
 सकरोति भयं दाहश्च समानुषं प्रायः
 ॥ नैर्जतकोष्णे वालुकायश्च वनिताभ-
 यश्च वायव्ये । दिक्पथमेतत् त्यक्त्वा
 शेषास्तु शुभावहाः कूपाः ॥ ९४ ॥ *
 ॥ सारस्वतेन मुनिना द्विगार्गं यत्
 कृतं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमे-
 तद् वृत्तरपिमानं वक्ष्ये ॥ ९५ ॥
 त्रिगुहा यतः पादपगुल्मवद्भ्यो नि-
 श्चिद्रपचाश्च ततः सिरास्त्रि । पद्म-
 चुरो ग्रीरकुलाः सगुन्द्राः काशाः कु-
 शावा नलिका नलोवा ॥ खजूरजं
 म्वर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्वितावा-
 द्रुमगुल्मवद्भ्यः । छत्रेभनागाः शतप-
 चनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवा-
 राः ॥ विभीतकोषा मदयन्तिकावा-
 यषास्त्रि तस्मिन् पुरुषपथे ऽम्भः ।
 स्यात् पर्वतस्योपरि पर्वतो न्यस्तपा-
 स्त्रि मूले पुरुषत्रयेभ्यः ॥ ९८ ॥ या-
 मौल्लयीः काशकुशैश्च युक्ता नीला-
 चमद्भवसशर्कराश्च । तस्यां प्रभूतं

दगार्ण

सुरसम्भृतोयं कृष्णाचरत्ता च तथैव
 मृदे ॥ ८८ ॥ * ॥ अथभूगुहाः ॥ स
 बर्करा तासमहीकषायं चारं धरि
 वीकपिष्ठा करोति। आपाण्डुरीयां
 लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयोनीलवसुन्ध
 रायाम् ॥ १०० ॥ आकाशकर्णार्जुन
 बिल्वसर्जाः श्रीपथ्यैरिष्टाधवशिशपा
 श्व। त्रिरेश्वपथैर्द्रुमगुल्मवल्गोरुक्षा
 सुदूरेभ्युनिवेदयन्ति ॥ १ ॥ सूर्यादि
 भस्मोष्णराऽनुवर्णाया निर्जला-
 सा वसुधा प्रदिष्टा। रक्ताङ्कुराः क्षी
 रयुताः करीरा रक्ताधराचेज्जलम
 श्ननेधः ॥ २ ॥ वैदूर्यमुद्राम्बुदमेघ
 काभा पातोन्मुखोदुम्बरसन्निभावा
 । भङ्गेज्जनाभा कपिलायवा या ज्ञेया
 शिलाभूरिसमीपतोया ॥ ३ ॥ पारा
 वतचौद्रुतोपमाया क्षीमलवस्तस्य
 च तुल्यवर्णा । यासोमवल्ग्याश्च समा
 नरूपा साप्याशुतोयं कुवतेऽचय-
 ष्व ॥ ४ ॥ ताम्रैः समेता पृष्ठतैर्विचि
 चैरापाण्डुभस्मोष्णरानुरूपा। भृङ्गो
 पमाङ्गुष्टिकपुष्पिका च सूर्यादिवर्णा
 च शिलावितोया ॥ ५ ॥ चन्द्रातप
 स्फटिकमौक्तिकहेमरूपाः याश्चेन्द्र
 नीलमणिहिङ्गुलकाज्जनाभाः । सूर्य
 र्वाद्वाग्बुधरितालनिभायकाः सु-
 शीलाः शोभमानुनिवचोपचयुत्तमेत

दगार्ण

त् ॥ ६ ॥ एता ह्यभेद्याश्च शिलाः
 शिवाश्च यच्चैश्चनार्गैश्च सदाभिजु
 हाः । येषाञ्चराष्ट्रेषु भवन्तिराक्षी
 तेषा महर्हिर्नभवेत्कदाचित् ॥ ७
 ॥ * ॥ शिलानां विदारबाधमाह ॥
 मैदं यद्वानेति शिला तदानीं पक्षा
 शकाष्टैः सह तित्नुकानाम् । प्रज्वा
 लयित्त्वानलमग्निवर्णा सुधान्मुत्ति-
 क्ताप्रविदारमेति ॥ ८ ॥ तोव श्रि-
 तं मोक्षकभक्षमावा यत्सप्तकृत्तः
 परिषेचनंतत् ॥ कार्यं शरचारयुतं
 शिलायाः प्रस्फोटनं वक्रिवितापिता
 यः ॥ ९ ॥ तक्रकाण्डिकसुराः सकु
 ल्या योजितानि वदराखिलतप ।
 सप्तराचमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति
 हि शिलां परिषेकैः ॥ १० ॥ नैम्यं प
 चं त्यक्तनालं तिलानां सापामार्गं
 तित्नुकं स्थाहुडूची । गोमूत्रेण स्था
 वितः चारणर्षा घट्कृत्त्वोऽत स्ता
 पितोभिरुतेष्टा ॥ ११ ॥ * ॥ शस्त्र
 पानम् ॥ आर्कम्पयोहुडुविषाणम
 सीसमेतं पारायताखुशकृताचयुतः
 प्रलेपः । टङ्कस्यतैलमधितस्य तंती
 स्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भ
 वेद्वियातः ॥ १२ ॥ चारं कदल्या
 मधितेनयुक्तं दिनेोषिते पावितम्
 यसंवत् । सम्यक्कृतं चाग्रनिनेति

दुर्गा

भङ्गं न चान्यथोद्देश्यपितृकौशुल्य
 म् ॥ १३ ॥ * ॥ बापीलक्ष्यम् ॥ पा
 णी प्रागधरासता ऽन्नुसुचिरं धत्तेन
 याम्योत्तरा कल्लोत्तै रवदार मेति
 मक्षता साप्रायशः प्रेरितैः । तां चे
 दिच्छति सारदारुभि रणं सम्पात
 मावारयेत् पादाणादिभिरैव वा प्र
 तिचयं कुसुंदिषान्वादिभिः ॥ १४ ॥
 ककुभवटाप्रप्रचकदम्यैः सनिचुलजा
 न्नूवेतसनीपैः । कुरुचकतासा ऽगो
 कमधूकै र्वकुलविमिश्रैश्चावृततीरा
 म् ॥ १५ ॥ * ॥ नैर्वाहिकद्वारलक्ष
 यम् ॥ द्वारश्च नैर्वाहिक मेकदेशे
 कार्यं शिखासन्धितवारिमार्गम् । को
 रस्त्रिसं निर्विकरं कवाटं कृत्वाततः
 पांसुभिरावपेत्तम् ॥ १६ ॥ * ॥
 श्रवणयोगमाह ॥ अञ्जनमुत्तोशीरैः
 सराजकोशातकामलकर्पूरैः । कत
 कफलसमायुक्तैर्योगः कूपेप्रदातव्यः
 ॥ १७ ॥ * ॥ अस्यगुणानाह ॥ ककुषं
 कटुकं लवणं विरसं सखिलं यद्विवा
 ऽमुभगन्निभवेत् । तदनेनभवत्य
 भवं सुरसंसुरगन्निगुणैरपरैश्चयुतम्
 ॥ १८ ॥ * ॥ नखचायि ॥ हस्तोम
 धानुराधामुष्यधनिष्ठोत्तराशिरोहि-
 यः । शस्तभिरगिच्छारम्भे कूपानां
 अस्त्रभरणः ॥ १९ ॥ * ॥ प्रतिष्ठा

दुग्धा

विधानम् ॥ कृत्वावरुणस्य वक्षिं षट्
 वेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमै
 र्गन्धैर्धूपैः सम्पूज्य विधापयेत् प्रथम
 म् ॥ १२० ॥ इति वाराह्यादिपञ्चाश
 तमेऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 दुग्धः । पि । भस्मीकृते । मुष्टे । मुष्टे ॥
 अमिस्पृष्टे ॥ सक्तते ॥ दद्यात्तेषां ।
 दहभस्मीकरणे । क्तः ॥ न । कस्तृते ॥
 दुग्धकाकः । पुं । श्लोकाके ॥
 दुग्धभस्म । न । रथादिवारेषु भरण्या
 दिसप्तनक्षत्रेषु ॥ यथा । याम्यं त्वा
 ध्रुवैश्च देवं धनिष्ठार्कमण्योऽन्तरवे
 र्दग्धभंस्यात् ॥ दुग्धस्ततत्तुभम् ॥
 दुग्धरसः । पुं । चित्ररजगन्धर्वे ॥
 दुग्धरुचः । पुं । तिष्ठकवृक्षे ॥
 दुग्धरुचा । स्त्री । दुग्धावृक्षे । भस्मरो-
 चायाम् ॥
 दुग्धलज्जम् । न । शून्यलज्जे ॥ यथा ।
 मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तु
 चाम्भौ । पञ्चम्यां बुधराशीदौ सप्त
 म्यां चापचन्द्रभे ॥ नक्षत्रां सिंहशी
 टाख्या वेकादश्यां गुरोर्गृही । ह्य
 मीनौ चयोदश्यां दुग्धसंचास्त्रमतिष्ठ
 ताः ॥ दुग्धसन्नियतकर्मकृतं सर्वं
 विनश्यति ॥
 दुग्धा । स्त्री । स्त्रिकार्कविधिः ॥ तिष्ठि
 विज्ञेये ॥ यथा । वादश्यां वादशीवैव

दण्डः

दशमीचित्रवटिका । द्वितीयासप्त
मीचैवदग्धाः सूर्यादिवारतः ॥ प्र
कारान्तरमपि । एकादशीचेन्दुवारे
द्वादशीचार्कवासरे । षष्ठीवृषस्यते
वारे । तृतीयाबुधवासरे । अष्टमी
शुक्रवारेच नवमीशनिवासरे ॥ पञ्च
मीभौमवारेच दग्धयोगाः प्रकीर्त्ति
ताः ॥ मासदग्धा यथा । द्वितीयामी
नधनुषोऽस्तुर्षी वृषकुम्भयोः । मे
षकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेट
मी ॥ दशमी एश्विर्केसिंहे द्वादशी
मकरेतुले । एभिर्जातो नजीवेतं य
दिशकसमेभवेदिति दीपिका ॥ कु
रुह इति गौडप्रसिद्धे वृक्षे । खलेरु
हायाम् । कर्कशदक्षायाम् । दग्धरु
हायाम् ॥ दहेः क्षान्तात् टाप् ॥

दग्धिका । स्त्री । दग्धभक्ते । भिस्सटाया
म् । जस्मा मात इति भाषा ॥ कुत्ति
तादग्धा दग्धिका । कुत्तिते इति
कन् ॥ दग्धाट्ठे ॥

दग्धेष्टका । स्त्री । जामके । जामा इति
भाषा ॥

दण्डः । पुं । न । खगुडे । खड्ग खठिया इ
ति भाषा ॥ पुं । व्यूहप्रभेदे ॥ प्रकाण्डे
॥ अग्रे ॥ कोणे ॥ मन्याने ॥ सैन्ये ॥

दास्यते उद्धतोऽनेन । दम् । जम
न्तात् ॥ काले । घडी इति भाषा ॥

दण्डकः

॥ यथा । दशगुर्वचरोच्चारकाक्षः प्रा
णः षडात्मकैः । तैः पलं स्यात्तुतत्
षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥ मानभे
दे । काठा इति गौडभाषा ॥ चतुर्हस्त
परिमिते मानकाठादौ ॥ चण्डांशोः
पाणिपार्श्विके । अर्कानुचरे ॥ दमे ॥
यमे ॥ अभिमाने ॥ ग्रहभेदे ॥ अर्षाप
हारादिहूपेराक्षांचतुर्थोपाये ॥ यथा
। दण्डः शास्त्रिप्रजाः सर्वा दण्डयवा
भिरक्षति । दण्डः सुतेषु जागर्त्त द
दण्डं धर्मं विदुर्वुधाः ॥ यच्च श्यामो
लोहितो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजा स्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु
पश्यति ॥ सर्वो दण्डजितो लोको दु
र्लभो हि मुचिर्नरः । दण्डस्य हि भया
त् सर्वं जगद्भोगायकल्पते ॥ * ॥

वृषेण दौषजन्यग्राह्यधने ॥ उत्पन्न
प्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डो भगवदिभू
तिः ॥ माषामाचे ॥ धनुर्द्वयपरिमिते
मानकाठादौ ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रे ॥ द
ण्डोऽस्यास्ति । अर्श आक्ष ॥ दण्डयति
दण्ड्यतेऽनेन वा । दण्डदण्डनिपात
ने । पचाक्ष ॥ पुं सीति घोषा ॥ दम्
नम् वा । दमुपपन्नमे । जमन्तात् ॥
॥ राज्ञां हस्त्यन्तरपदातिषु ॥

दण्डकः । पुं । न । चण्डवटिप्रतापादि
॥ अग्रेः प्रभेदे ॥ खड्गखगुडे । खोठा

दण्डनी

सेठी छडी इत्यादिभाषा ॥ ह्रस्वो

दण्डः । ह्रस्वे इति कान् ॥

दण्डकस्य कः । पुं । धरणीकन्दे ॥

दण्डका । स्त्री । दण्डकारण्ये । जनस्थाने ॥

दण्डकाकः । पुं । श्लोककाके ॥

दण्डकारण्यम् । न । रात्रयस्य पलनिवेशस्थाने । जनस्थाने ॥ दण्डकनाम्न

राज्ञापरिपालितो देशः । सचभुक् शपादरण्यमभूत् ॥ तीर्थविशेषे ॥

दण्डठक्का । स्त्री । वाद्यविशेषे । यामघोषे । यामनाख्याम् । दमामा नगारा नैषत् इत्यादिभाषा ॥

दण्डताम्री । स्त्री । ताम्रीवाद्ये ॥

दण्डधरः । पुं । काले । यमे । अन्तके ॥

दण्डस्य परः ॥ त्वमे ॥ कुम्भकारे ॥

चि । दण्डहस्ते ॥ दुष्टनिग्रहकर्त्तरि ॥

दण्डधारः । पुं । पृथ्वीपतौ । रात्रि ॥ यमे । समवर्त्तिनि ॥ चि । दण्डहस्ते ॥

दण्डं धरति । धृञ् । कर्मण्यङ् ॥

दण्डनायकः । पुं । सेनान्याम् । चतुरङ्गवलाध्यक्षे ॥

दण्डनीतिः । स्त्री । अर्थशास्त्रे । शुक्लजीवाद्युक्तनीतिशास्त्रे ॥ दम्यते ऽने

न । दमः । जमन्ताङ्गुः । दण्डनीय

ते बोध्यते ऽनया इति दण्डनीतिः ॥

दण्डेन नीयते चेद् दण्डनीय

दण्डम

तिशपुनः । दण्डनीतिरिति शास्त्राधी

नो कानतिवर्त्तते ॥ विश्वे बोधकाभा

रते राजधर्मे द्रष्टव्यः ॥ दुर्मायाम् ॥

यथा । नयानयगता लोके विकल्प

निलया ऽमला । दण्डनाद्गमनाद्

वापि दण्डनीतिरिति स्मृतेति देधी

पुराणम् ॥

दण्डनीयः । चि । दण्डे ॥

दण्डपतिः । पुं । दण्डधरे ॥ दण्डनायके ॥

दण्डपांशुलः । पुं । गर्वाटे । झारपाले ॥

दण्डपाणिः । पुं । भैरवविशेषे । काशीस्ये शिवगणविशेषे ॥ यमे ॥ दण्डः

पाणीयश्चक्षुः ॥

दण्डपारुष्यम् । न । ताडनादौ । अष्टा

दशविवादान्तर्मतत्रिषाद्विशेषे ॥ रा

जांससद्यसन्नान्तर्गतव्यसनविशेषे ॥

दण्डपालः । पुं । अर्द्धशफरमत्स्ये । दांढिका इति गौडभाषा ॥

दण्डपालकः । पुं । शकुलमत्स्ये ॥

दण्डभृत् । पुं । यमे ॥ कुम्भकारे ॥ चि ।

दण्डधारके ॥ दण्डं विभर्त्ति । धृञ् ।

क्षिप् ॥

दण्डमत्स्यः । पुं । दण्डारी इति प्रसिद्धे

मत्स्ये ॥ दण्डमत्स्योरसेति क्तः पित्त

रक्तं कृष्णं चरेत् । वातसाधारण्यप्रो

क्तः शुक्लो वैद्यवर्द्धनः ॥

दण्ड

दण्डमात्रः । पुं । दण्डाकारेपि ॥

दण्डयात्रा । स्त्री । दिग्विजये ॥ युद्धाय
गमने ॥ संयाने ॥ वरयात्रायाम् ॥ इति

मेदिनी हेमचन्द्रौ ॥ दण्डाययात्रा ॥

दण्डशमः । पुं । कीनाशे ॥ दिवसे ॥

कुम्भसम्भवे । अगस्त्यमुनौ ॥ इति

मेदिनी ॥

दण्डरी । स्त्री । उज्जरीफले इति राज
निर्घण्टः ॥

दण्डवान् । वि । दण्डिनि ॥ मतुप् ॥

दण्डवादी । पुं । दर्वटे । द्वारपाले ॥ वि ।

दण्डवक्त्रि ॥

दण्डवालधिः । पुं । हस्तिनि । इमे ॥

दण्डद्ववालधिर्यस्य ॥

दण्डवासी । पुं । द्वारपाले ॥ इति त्रिका

ण्डशेषः ॥ एकग्रामाधिकृतेजने ।

चौधरी इति भाषा ॥ इति जटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः । पुं । कुठरे । मन्यवन्ध

नकाष्ठे । गर्गरीमुखस्य मन्यदण्डधा

रककाष्ठे ॥ दण्डं विष्कम्भाति । स्त

म्भुरोधने सौत्रः । कर्मण्यण् । वेः स्त

भातेर्निष्पत्तिमिति षष्ठम् ॥

दण्डदृक्कः । पुं । सुह्याम् ॥

दण्डबूहः । पुं । दण्डाकृतिबूहरचना

विशेषे ॥ यथाशेषसाध्यर्था मध्येरा

जा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्ह

स्तिनस्तत्समीपेघोटका स्ततःपदा

दण्डिकः

तयः इत्येवंकृतरचनो दीर्घः सर्वतः

समविन्यासो दण्डबूह उच्यते । तेन

यातव्यं मार्गं सर्वतोभये सतियायात् ॥

दण्डस्थानम् । न । दशमुखानविशे

षेषु ॥ यथा । दशस्थानानि दण्डस्य

मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । विष्णु

वर्णेषु यानिष्यु रक्षतो ब्राह्मणो-

ब्रजेत् ॥ उपस्य मुदरं जिह्वा ह-

स्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्ना

सा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च त

त्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्डं

दण्डेषु पातयेदिति मनुः ॥

दण्डहस्तम् । न । तगरपुष्पे ॥

दण्डाजिनम् । न । दम्मे ॥ शान्ते ॥

दण्डाजिनिकः । वि । मायाविनि ॥

दण्डादण्ड । अ । दण्डैश्च दण्डैश्च

प्रहृत्येदं युद्धं प्रहृत्तमित्यर्थे ॥ अ

न्ये० दीर्घः । इच्छकर्मव्यतिहारे ॥

दण्डारः । पुं । वाहने ॥ मत्तवारणे ॥

शरयन्त्रे ॥ कुम्भकारस्य चक्रे ॥

दण्डाहतम् । न । घोले । गोरसे ॥ द

ण्डेन मथा आहतम् विलोडितम्

। कर्तृकरणे कृतावहुलमिति समा

सः ॥ वि । दण्डेन ताडिते ॥

दण्डिकः । पुं । दण्डिनि ॥ दण्डोऽस्मास्ति

। अतर्हनिठनाविति ठम् ॥ दण्डधारकः

दण्डोत्प

। इडिया इतिभाषा ॥ डानिकणा-
माच इतिगौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये ॥
दण्डिका । स्त्री । हारविशेषे ॥
दण्डितः । चि । राक्षादापिते । कृतद-
खे ॥ दण्डः सञ्जाते ऽस्य । तारका
दित्वादित्थम् ॥
दण्डी । पुं । यमे ॥ द्वाः स्थे । द्वारपाले
॥ मञ्जुघोषे ॥ रवेः पार्श्वगविशेषे ॥
जिनविशेषे ॥ दमनकवृक्षे ॥ चतु-
र्धाश्रमिणि ॥ कविविशेषे ॥ यथा । जा
ते जगतिवाल्मीके कविरित्यभिधी-
यते । कवी इति ततोऽप्यासे कवयस्त्व
यिदण्डनीतिकालिदासः ॥ चि । द
ण्डयुक्ते ॥ दण्डो ऽस्या ऽस्ति । अत
इतिठनावितीनिः ॥
दण्डिनी । स्त्री । दण्डवत्याम् ॥ ऋके
म्यो डीप् ॥
दण्डिमा । पुं । दण्डत्वे ॥ दण्डस्य भावः
। इमनिच् ॥
दण्डोत्पलम् । न । डानिपोला इति
डानकुनि इतिच गौडभाषाप्रसिद्धे
वृक्षविशेषे ॥ सत्तु पीतरक्तश्वेत-
पुष्पभेदात् त्रिविधम् । पीतस्य पर्या-
याः । गेवन्दनी । गन्धवल्ली । सहदे-
वी । सह्या । इति ॥ रक्तस्य पर्यायः
। विश्वदेवा । इति ॥ श्वेतस्य । दण्डो
त्पलेतिरत्नमाणा ॥

दत्तात्रे

दण्डोत्पला । स्त्री । श्वेतपुष्पे दण्डो
त्पले ॥
दण्डः । चि । दण्डनीये । दण्डार्हे ॥ द
ण्डमर्हति । दण्डादिभ्यो यत् ॥
दत् । पुं । दत्ते ॥ दत्तौ । दत्तः ॥ इ० श० चं ॥
दत्तः । पुं । दत्तात्रेये ॥ अग्निसिंहम द
नेन्द्रपविशेषे ॥ वैश्योपपदे ॥ यथा
। शर्मादेवश्चविप्रस्य वर्मावाताचभू-
भुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शू-
द्रस्य कारवेदिति स्मृतिः ॥ दक्षिमेपुत्रे
॥ चि । कृतदाने । विसृष्टे । विश्रा-
णिते ॥ अर्चिते ॥ न । शरणागत-
श्चणादैः ॥ यथा । शरणागतश्चन्त्रा-
णं भूतानां चाप्यहिंसनम् । वहिर्वे-
दिष यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥
उदाश्र० । क्तः । द्वादधोः ॥
दत्तकः । पुं । द्वादशपुत्रान्तर्गतपुत्रविशे-
षे । दक्षिमे ॥ यथा । दद्यान्माता-
पितावा यं सपुत्रो दत्तको भवेदिति-
याज्ञवल्क्यः ॥
दत्तात्मा । पुं । पुत्रविशेषे ॥ यथा । द
त्तात्मा तु स्वयंदत्त इति कात्यायनः ।
अस्यार्थः । दत्तात्मा तु पुत्रो येमाता
पितृविहीनः साभ्यां त्यक्तो वा तवाहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनीत-
इति ॥
दत्तात्रिणः । पुं ॥ विष्णोरंशे ऽविषुषे यो

दद्रुः

नीचरे परमावधूते ॥ विष्णुना ना
त्मसदृशमपश्यता ऽऽ त्मेवाचवेदत्तः
। दत्तश्चासावाचेयश्च ॥

दत्तानपक्रमं । न । दत्ताप्रदानिके ॥
दत्ताप्रदानिकम् । न । अष्टादशविवाद
पदान्कर्मतविवादपदविशेषे ॥ यथा
ह नारदः । दत्तादृश्य मसम्यग्यः पु
नराकासुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं
नामव्यवहारपदं हितदिति ॥ असम्य
क्त्वाविहितमार्गेण । दत्तस्य पुनराह-
रणं यस्मिन् विवादपदे तत् ॥

दत्तिः । स्त्री । प्रतिपादने । दाने ॥
दत्तेयः । पुं । इन्द्रे ॥ इतिषिकाण्डशेषः ॥
दत्तिमः । पुं । पुत्रविशेषे । दत्तके ॥ मा
ता पितावा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमा
पदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो
दत्तिमः सुतः ॥

ददत् । चि । प्रयच्छति ॥ ददाति । उ
दाह् । लटः शचादेशः । शपः सुः
। स्त्रावितिद्वित्वम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः
। आभ्यस्तयोरिच्छालोपः । स्वाद्यु-
त्पत्तिः । उगिच्छात् प्राप्तोनुम् अभ्य
स्तत्त्वाजभवति ॥

ददनम् । न । प्रतिपादने । दाने ।
दद्रुः । पुं । न । दाद इतिप्रसिद्धे रो
गे । दद्रुम् ॥ तल्लक्षणं यथा ।
सकण्ठुरागपिडकं दद्रुमब्रह्ममुज्जत-

दद्रुः

मिति ॥ तच्चिकित्सायथा । कुष्ठकुमि
मदद्रुमनिशासैन्धवसर्षपाः । अन्वपि
ष्टाः प्रलेपोयं दद्रुकुष्ठनिस्तदन इति
॥ अपिच । दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः । पि-
भिः प्रलेपैरपिवद्रुमूलं दद्रुकुष्ठ-
वविनाशमेतीति ॥ कच्छपे ॥

दद्रुकः । पुं । दद्रुरोगे ॥

दद्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्दके । चकवड इति
कसौदी इति चभाषा । दद्रुं हन्ति ।
घ्न० । घ्नो रऽ मनुष्यकर्तृकेचे
ति टक् । अत्पूर्वस्येतिनियमावग
त्त्वम् ॥

दद्रुघ्नपत्रम् । न । पद्माटशके । पर्वण्ड
काशाकइति चकवडकीभाजी इति
चभाषा ॥ दद्रुघ्नपत्रं दाघ्नमल्लंवात
कफापहम् । कण्ठकासकृमिन्त्रासद
द्रुकुष्ठप्रणुल्लघु ॥

दद्रुणः । त्रि । दद्रुरोगिणि ॥ दद्रुरस्या ऽ
स्ति । पा० नः । शाकीपलाशीदद्रुणां ह
स्वत्वञ्च ॥

दद्रुनाशिनी । स्त्री । तैत्तिनीकीटे
दद्रुरोगी । चि । दद्रुणे ॥

दद्रूः । पुं । त्वग्रोगविशेषे । कुष्ठप्रभेदे ॥
दरिद्रप्रते ऽनेनाङ्गम् । दरिद्रादुर्ग
तौ । दरिद्रातेर्यालोपश्चेष्टः । रिश
आचेतिसमस्तोवर्णोय्या ॥

दधि

दधानः । त्रि । विभ्राणे । धारयति ॥ दधातेः कर्त्तरि शानच् ॥

दधि । न । क्षीरोत्तरावस्थापन्ने दधि इति प्रपिडे गोरसे । क्षीरजे । मङ्गल्ये । विरले । पयस्ये ॥ अस्त्रगुणाः । दह्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुह । पाके ऽलं ग्राहि पित्तास्त्र शोथमेदः कफप्रदम् ॥ मूत्रकृच्छ्रे प्रतिय्याये शीतगे विषमज्वरे । अतीसारे ऽरुचौ कार्श्ये शस्यते वलशुक्रकृत् ॥ तङ्गेदाः पञ्च सम्प्रोक्ता लक्षणे स्त न् वदाम्यहम् । आदौ मन्दं ततः स्वदु स्वादु ततः परम् ॥ अलं चतुर्थं मत्स्यं पञ्चमं दधि पञ्चधा । मन्दं दुग्धवद्व्यक्तारसं किञ्चिद्घनं भवेत् ॥ मन्दं स्यात् सृष्टविगमूषं दोषव्यविदाहकृत् । यत् सम्यग्घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ॥ अथ क्तान्तरसंतप्तु स्वादुविघ्नं रुदाहृतम् । स्वादुस्त्रादप्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदः कफवहम् ॥ वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रतादनम् । स्वादुलं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ॥ स्वादुल्लक्षगुणाच्चेयः सामान्यदधि वज्जनैः ॥ यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्तान्तरं तदलकम् । अलन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविघ्ननम् ॥ तदत्यलं दन्तरो

दधि

महर्षकरणादिदाहकृत् । अत्यलं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥ * ॥ गन्धं दधि विशेषेण स्वादु वल्यं रुचिप्रदम् । पविचं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पचनापहम् ॥ उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गन्धं गुणाधिकम् ॥ * ॥ माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् । स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्त्रदूषकम् ॥ * ॥ आजं दधुत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते त्र्यासकासारः चयकार्श्येषु दीपनम् ॥ * ॥ पक्कदुग्धभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तरम् । पित्तानिखापहं सर्वधात्वमिव लवर्धनम् ॥ * ॥ अथ निस्सारदुग्धस्य दध्नो ह्येते गुणाः स्मृताः । असारं दधि सङ्ग्राहि शीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोग नाशनम् ॥ * ॥ गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्गुह । वलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत् ॥ * ॥ सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्त्रदाहजित् । सगुडं वातनुद्घृष्यं दृढणं तर्पणं गुह ॥ * ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् । नामुक्कृष्टं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ * ॥ शस्यते दधिनो राचौ शस्तन्वान्मुष्टान्वितम् ।

दधिधे

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु तच्च
न ॥ * ॥ हेमन्ते शिशिरेष्वपि वर्षा
सु दधिगस्यते । सरद्ग्रीष्मवसन्ते-
षु प्रायश स्तद्विगर्हितम् ॥ * ॥
ज्वराह्णक् पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुमय
भ्रमान् । ग्रामुयात् कामलाचोर्ग्रां
विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ श्रीवासे ॥
सर्जे ॥ वासे ॥ चि । धारके ॥ इति
मृग्यबोधम् ॥

दधिकूर्चिका । स्त्री । दध्नासहपक्तदुग्धे
॥ दध्नासह पयःपक्तं यत् तत्स्याद्
दधिकूर्चिके त्युक्तेः ॥ अर्द्धे । दकोष्ण्या
दुग्धे दध्यन्तसंयोगात् जातेतिके
चित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यन्तसंयोगा-
त् जाते त्यन्ये । क्षान्ना ह्येना इति
राजाराधाकान्तः ॥

दधिचारः । पुं । मन्यामदण्डे । वैशा-
खे । तक्राटे । करधर्षणे । रयी इति
भाषा ॥

दधिजम् । न । नवमीते ॥

दधित्यः । पुं । कपित्ये ॥ दधिवर्षोद्भव
स्तिष्ठत्यस्मिन् । षा० । सुपित्य इति
कः । पृषोदरादिः ॥

दधित्याख्यः । पुं । सरलद्रवे । लोवान्
इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

दधिधेनुः । स्त्री । दानार्थं दध्यादिनि-
र्जितायां धेनौ ॥

दधीचा

दधिपुष्पिका । स्त्री । अपराजितावाम् ॥

दधिपुष्पी । स्त्री । कोलशिख्याम् ॥

दधिपूपः । पुं । अपूपप्रभेदे ॥ शास्त्रिपि
ष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् ।
वेष्टयेत् पक्कसण्डेन सुवृत्तं दधिपू-
पकम् ॥ दधिपूपो गुरु वृष्यो दृढतो-
निलपित्तकः । हृद्योऽभिजननश्चैव
विशेषाद्दधिकारकः ॥

दधिफलः । पुं । कपित्यवृत्ते ॥ दधिफ-
लेऽस्य ॥

दधिमण्डः । पुं । मस्तुनि ॥

दधिमण्डोदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दधिमुखः । पुं । रामायणप्रसिद्धे वानर-
विशेषे । सुग्रीवस्य त्रिशुरे ॥

दधिगोखः । पुं । वानरे ॥

दधिसक्तवः । पुं । करम्भे ॥ दधिसक्तुश-
ब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ दध्नुप-
सिक्ताः सक्तवः । अन्नेन व्यञ्जनमिति
समाप्तः ॥

दधिसारम् । न । नवमीते ॥

दधिस्रेहः । पुं । दधिसरे । दध्युत्त-
रगे ॥

दधिस्वेदः । पुं । घोले ॥

दधीचः । पुं । दधीचिमुनौ ॥ इतिश-
ब्दभेदप्रकाशः ॥

दधीचतीर्जम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दधीचास्त्रि । न । वज्रे ॥ हीरके ॥

दनजः

दधीचिः । पुं । मुनिविशेषे । अथर्वमुने
रौरसात् कर्दमकन्यायां शान्तिनाम्
न्यां जाते ॥ दधामुरवधाय देवैरऽ
स्मात्मा वज्रं निर्मितम् ॥

दधीव्यस्थि । न । क्षीरके ॥ वज्रे ॥

दधृक् । वि । धृष्टे ॥ धृष्टोति । जिधृ
षाप्रागल्भ्ये । अस्मात् कृत्विगादि
ना क्तिन् द्वित्वमनोदासत्वाच्च नि
पात्यते । कुत्वात् पूर्वजश्चनेनङः
गः कः ॥

दध्नः । पुं । यमे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दध्यङ् । पुं । आथर्वणे मुनिविशेषे ॥

दध्याकरः । पुं । दधिसमुद्रे ॥

दध्याक्षी । स्त्री । आषणायाम् ॥ सुद
र्शनायाम् । सुदर्शनगुलचरितिगौड
भाषा ॥

दध्युत्तरम् । न । कद्वरे । दधिक्षेहे ॥

दध्युत्तरगम् । न । दधिक्षेहे ॥

दध्युदः । पुं । दधिसमुद्रे ॥ दधिउदकं
यस्य । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्योदा
देशः ॥

दनुः । पुं । दनुर्वज्रजत्वात् कवन्धास्ये
असुरे ॥

दनुः । स्त्री । दानवमातरि । दक्षकन्या
याम् । कश्यपपत्न्याम् ॥

दनुजः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दनौ
दनेष्वौ जातः । सप्तम्यांजनेर्ङः । प

दन्तका

अम्यामजाती ॥

दनुजदक्षिणी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

दनुजद्विट् । पुं । देवे ॥

दनुस्तनुः । पुं । असुरे ॥ दनोःस्तनुः ॥

दन्तः । पुं । अद्रिकटके ॥ कुक्षे ॥ सा-

नुनि ॥ चर्वणसाधनास्थनि । दशने

। रदने । रदे । द्विजे ॥ दधिंशतस

ङ्ख्यायाम् ॥ पञ्चमाश्रमभेदे (155)

॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितय

र्थात् बाहुल्यकात्तन् । दसिसृष्टि-

यित्ति वा तन् ॥

दन्तकः । पुं । नागदन्ते । खूटी इति

भाषा ॥ शिरेः प्रदेशात् तिर्यग्वाङ्

निर्गते पाषाणे ॥ दन्तेषु प्रसिते ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते इतिकन् ॥ दन्ते ॥

स्वार्थेकन् ॥

दन्तकर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥

दन्तकाष्ठम् । न । विकङ्कतवृक्षे ॥ दन्तधा

वनार्थकाष्ठे ॥ यथा । दन्तकाष्ठस्य वक्ष्या

मि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वेकण्ट

किनः पुण्याः क्षीरिणश्चयशस्विनः ॥

॥ तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धिं कण्ट

कान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या

भक्षये दन्तधावनम् ॥ इतिमहाभा

रतम् । परिमाणं माहविष्णुः । क-

निष्ठाग्रसमं स्थूलं सुकूर्चं द्वादशाङ्गु

लम् । प्रातर्भुक्त्वा च यतश्चाक् भक्षये

दन्तका

दन्तधावनम् ॥ विशेषमाह मरी-
चिः। द्वादशाङ्गुलान्तु विप्राणां क्षत्रिया-
णां नवाङ्गुलम्। अष्टाङ्गुलम् वैश्यानां
शूराणां षडङ्गुलम् ॥ चतुरङ्गुल-
मानेन नारीणां विधिरच्यते। अन्त-
रप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतमि-
ति ॥ अथास्य लक्षणम्। तत्र प्रयोज-
नप्रदर्शनम्। वल्लीलतागुल्मतस्त-
भेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशोयैः
। फलानि वाच्यान्यथ तत् प्रसङ्गो मा-
भूदतो वक्ष्यम्यष्टकामिकानि ॥ १ ॥
परिभाषार्थमाह। अज्ञातपूर्वाणि
न दन्तकाष्ठान्यद्यान्पक्षैश्च समन्वि-
तानि। नद्युग्मपूर्वाणि न पाटितानि
न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा च ॥ २ ॥
प्रविभागेन फलानि ॥ वैकट्यत-
न्त्रीफलकाश्रमरीषु ब्राह्मीयुतिः क्षे-
मतरौ सुदाराः। रुद्रिर्वटे के प्रचु-
रन्वतेजः पुष्यामधूके सगुणाः प्रिय-
क्षम् ॥ लक्ष्मीः शिरीषेष तथाकर-
णेष्वेऽर्धसिद्धिः समभीप्सिता स्या-
त्। मान्यत्वं प्राप्नोति जनस्य या-
भ्यां प्राधान्य मश्नत्यतरौ वदन्ति ॥
आरोग्य मायु वेदरीरुहस्थो रैश्च
र्यद्विः खदिरे सविस्त्रे। द्रव्याणि चे-
ष्टान्यतिमुक्तकेस्युः प्राप्नोति तान्येव
पुनःकदम्बे ॥ नीपे ऽर्धासिः करवी

दन्तधा

रेखलब्धिर्भाण्डीरे स्यादन्तमेव प्र-
भूतम्। शन्यांशून् सेपयन्त्यर्जुने
च श्यामायाञ्च द्विषता मेव नाशः
॥ साले ऽश्वकर्णे च वदन्ति गौरव स-
भद्रदारावपि चाटरूपके। वाङ्मथ्यमा-
याति जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामा-
र्गसजन्मुदादिमैः ॥ * ॥ अथविधान-
म् ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखश्च ऽब्दं
कामं यथेष्टं हृदये निवेश्य। अथा-
दनिन्दंश्च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्यजह्या-
च्च शुचौ प्रदेशे ॥ ८ ॥ * ॥ त्यक्तस्य
लक्षणम्। अभिमुखपतितं प्रशान्त-
दिक्स्थं शुभमतिशोभनमूर्धु संस्थि-
तं यत् ॥ अशुभकर मतेन्यथा प्रदि-
ष्टं स्थितपतितञ्च करोतिमिष्टमन्त्र-
म् ॥ इति ॥

दन्तकाष्ठकम्। न। आहुत्यदृष्टे ॥

दन्तच्छदेः। पुं। रदनच्छदे। उत्तरा-
धरोष्ठमात्रे ॥ दन्ताश्चाद्यन्ते ऽनेन।
छदसंवरणे। चु०। पुंसीतिघः। छा-
देर्वरति ह्रस्वः ॥

दन्तच्छदे। पमा। स्त्री। विख्याम् ॥

दन्तधावनः। पुं। खदिरद्रुमे ॥ दन्तान्

धावति। धावुगतिशुद्धोः। ल्युट् ॥ गु-

च्छकरञ्जे ॥ वकुले ॥ न। दन्तशुद्धौ

॥ तस्यविधिः। प्रातर्भुक्ता च मद्यं क-

षायकटुतिक्तकम्। भक्षयेद् दन्तप-

दन्तधा

वनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ * ॥ द
नानूर्द्धमधोदृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेन्नलो
चने । तोयपूर्णमुख स्नेनदृष्टि राशु
प्रसीदति ॥ * ॥ अर्द्धिती कर्णशुलीच
दन्तरोगी नवञ्चरी । शोषी कासी
च मूर्च्छार्त्ता दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥
* ॥ उपवासदिने विप्र पितृश्राद्धदि
ने तथा । नचतत् फलमाप्नोति-
दन्तधावनकुम्भरः ॥ प्रभातेमार्ज्ज-
येद् दन्तान् घाससा रसनां तथा ।
कुर्यात् द्वादशविप्रेन्द्रकलशानि ज
लैर्बुधः ॥ उपवासे पितृश्राद्धे विधि
मानेन जैमिने । दन्तधावनकुम्भार्थः
सम्पूर्णसंभतेफलमिति ॥ * ॥ मृत्युः
स्नाद् दक्षिणास्येन पश्चिमास्येनचा
मयः । पूर्वास्ये नोत्तरास्येन सम्पदे
दन्तधावनादिति विशेषः ॥ अपिच
। मध्यमानामिकाभ्याश्च दृढाङ्गुष्ठेन
चद्विजः । दन्तानां धावनं कुर्यात् तर्ज
न्यानकदाचन ॥ निश्चक्रियाफलंप्रे
सुस्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कु
रते प्रातः सूर्योदयविवर्जिते । सूर्यो
दयेद्विजश्रेष्ठयः कुर्याद् दन्तधाव
नम् । निश्चक्रियाफलं तस्य सर्वमेव
विनश्यति ॥ यः स्नानसमये कुर्यात्
जैमिने दन्तधावनम् । निराशाः पित
रोवाप्ति तस्य देवाः सूरर्षयः ॥ दन्तस्य

दन्तम

धावनं कुर्याद् योमध्याह्नापराह्णयोः ॥
। तस्य पुष्पं न गृह्णन्ति देवताः पि
तरो जलम् ॥ स्नानकाले पुष्करिण्यां
यः कुर्याद् दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः
स चण्डालो धावद् मङ्गलं न पश्यति ॥
भगवत्पुद्गले सूर्येयः कुर्याद् दन्तधा
वनम् । तद् दन्तकाष्ठं पितरो भुक्त्वा
गच्छन्ति दुःखिनः ॥ इति पाप्मे कि
यायोगसारः ॥

दन्तपत्रम् । न । कुण्डले ॥

दन्तपत्रकम् । न । कुम्भपुष्पे ॥

दन्तपथ्यायः । पुं । पञ्चमाश्वप्रभेदे (१५५) ॥

दन्तपुष्पुटकः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥

अश्वनिदानं यथा । दन्तयोः सिधुवा
यस्य श्वयधु र्जायते महान् । दन्तपु
ष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तज
इति ॥

दन्तपुष्पम् । न । कतकफले ॥ कुम्भे ॥

दन्तफलम् । न । कतके ॥ पुं । कपि
त्ये ॥

दन्तफला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

दन्तभागः । पुं । इभाग्रभागे । गजस्य
मुखतः स्तब्धपर्यन्तेऽग्रभागे ॥ दन्त
स्थभागः । दन्तसम्बन्धी भागो वा । श
कपार्थिवादिः ॥

दन्तमलम् । न । पुष्पिकायाम् । दन्त

स्थानकोदे ॥

दन्तत्रय

दन्तमूलम् । न । दन्तार्धद्वयमिच्छेदो रोगे ॥

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तरोगः । पुं । रदनामये ॥

दन्तरोगी । चि । रदनामयविशिष्टे ॥

फलान्यन्तानि शीतान् रुच्यार्थं दन्त
धावनम् । तथा तिकठिनं भक्ष्यं दन्त
रोगीविवर्जयेत् ॥

दन्तवस्त्रः । पुं । भारतादिप्रसिद्धे नृप
विशेषे ॥

दन्तवस्त्रम् । न । ओष्ठे ॥

दन्तवासः । न । ओष्ठे । अधरौष्ठयोः ॥

दन्तबीजकः । पुं । दाडिमे ॥

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा
। स्त्रवन्ति पूयद्विधं चक्षादन्ता भव
न्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टगो
ष्ठितसम्भवः ॥

दन्तशठः । पुं । जम्बीरे ॥ कपित्थे ॥

कर्मारङ्गके ॥ नागरङ्गे ॥ शठति । शठ
कैतवे च । चात्विंसासङ्केतनयोः
। पचाद्यच् ॥ अन्तरसे ॥ दन्तानां शठ
इवापकारित्वात् ॥

दन्तशठा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ शुक्रान्ति
कायाम् ॥ दन्तानां शठेवापकारि-
त्वात् ॥

दन्तशर्करा । स्त्री । कफवायुशोषितद

न्तमूलके ॥ यथा । मलो दन्तगता

यस्तु कफमादतशोषितः । शर्करेव

दन्तप्रति

खरस्यर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥

दन्तशाकम् । न । निमुक्कये । मिच्छति

इति भाषाप्रसिद्धे दन्तवर्षणचूर्णे ॥

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तशिरा । स्त्री । माध्याम् ॥

दन्तशूलः । पुं । रदनवेदनायाम् ॥ अ

सौषधं यथा । चिफलानिम्बवृक्ष्या

ह्वं कटुकारग्वधैः शृतम् । पाययेन्म
धुनामिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥

दन्तशोफः । पुं । दन्तार्धुदे ॥

दन्तवर्षः । पुं । दन्तरेणविशेषे ॥ यथा ।

शीतरुक्षप्रवाताक्षस्यर्शाना अक्षदा
दिजाः । पित्तमादतकोपेन दन्तवर्षः
सनामतः ॥

दन्तवर्षकः । पुं । जम्बीरे ॥ इति जटाधरः ॥

दन्तवर्षणः । पुं । जम्बीरे ॥ इ. वि. ॥

दन्ताघातः । पुं । निम्बूके ॥ रतिक्री

डार्या दधनाघाते ॥ तस्य स्थानानि

यथा । स्तनयो र्गण्डयो र्श्वेव ओष्ठे

चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्तव्यः

कामिनीनां सुखावहः ॥ इति काम

शास्त्रम् ॥

दन्तायुधः । पुं । शूकरे ॥ दन्तावायुधौ
अस्य ॥

दन्तार्धुदः । पुं । न । दन्तरोगप्रभेदे ।

दन्तशोषे । दिग्गम्ये ॥

दन्तशिक्रा । स्त्री । कृशायाम् । खगाम

दन्तुरः

इतिभाषा ॥

दन्तावलः । पुं । हस्तिनि । गजे ॥ अति
शयितौ दन्तावस्य । दन्तशिखात् सं
ज्ञायामिति वलच् । वले इति दीर्घः ॥

दन्तिका । स्त्री । दन्त्योषधौ । मुकूल
के ॥ दाम्यति दाम्यते वा । दमु उप
शमे । हसिष्ठग्रिन् वा ऽमिदमीत्या
दिना तन् । स्वार्थे कन् ॥

दन्तिजा । स्त्री । दन्तिकायाम् ॥

दन्ती । पुं । दन्तावले ॥ अतिशयितौ द
न्तावस्य । इनिः ॥

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तिमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

दन्तिमूलिका । स्त्री । दन्त्योषधौ ॥

दन्ती । स्त्री । उदूम्बरपर्णामोषधौ ।
प्रत्यक् पर्णाम् ॥ दाम्यति दाम्यते
वा । दमु० । तन् । गौ० । डीष् ॥ ल
घुदीर्घ प्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं वु
धैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसेच क
टु दीपनम् ॥ गुदाङ्कुराश्मशूला
स्रक्कण्डुकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णो
ष्णंहन्ति पित्तास्रकफशोथोदरकृ-
मीन् ॥

दन्तीबीजम् । न । जयपाले ॥

दन्तुरः । वि । उन्नतरदे ॥ उन्नताद

न्ताः सन्त्यस्य । दन्तउन्नत उरच् ॥ उ
न्नतन्ते । विषमे ॥ कदाचिदन्तुरे

दन्तः

मूर्खः कदाचित्तोमशः सुखी । क-

दाचित् तुन्दिलोदुःखी कदाचिच्च-
ञ्चलासतीति सामुद्रकम् ॥ स्त्री ।
दन्तुरा ॥

दन्तुरच्छदः । पुं । बीजपूरे ॥

दन्तोत्खलिकः । पुं । } तापसे । वान
दन्तोत्खली । पुं । } प्रस्थविशेषे ॥

योश्रीद्यादीन् दन्तैः खण्डयित्वा भ
क्षयति सः ॥

दन्त्यः । वि । दन्तोद्भवेवर्णविशेषे ॥ द
न्तेषु भवः । शरीरावयवाच्चेति यत् ॥
दन्तहिते ॥ दन्तेभ्यो हितः । शरीरा
वयवाद्यत् ॥

दन्तशूकः । पुं । राजसे ॥ सरीसृपे ।
फणिनि ॥ गर्हितं दशति । लुपसदे
ति यङ् । यजजपेक्ष्य कः । जपजभ
दहेत्यभ्यासस्य मुक् ॥ नरकविशेषे ॥

दन्तम्यमाणः । वि । अत्यर्थं कुटिला-
मनेकरूपांगतिमिच्छति ॥

दधम् । न । अल्पे ॥ दम्यते । दम्भुद-
म्भने । स्फायितश्चीति रक् ॥ पुं ।
समुद्रे ॥

दम् । अ । कलचे । पत्न्याम् ॥

दमः । पुं । दमये ॥ बाह्येन्द्रियनैश्चल्ये
। बाह्येन्द्रियाणां अवगादिव्यतिरिक्त
विषयेभ्यो निवर्त्तने । बहिरिन्द्रियाणां
मुच्छृङ्खलयापारनिरोधे । बाह्येन्द्रि

दमन

यसंयमे ॥ निग्रहोवाद्यवृत्तीनां द
मन्यभिधीयते ॥ कृतकालाद्यति
रिक्तकालेभ्युनाद्यभावे ॥ उपशमे
। विकारहेतुविषयसन्निधानेपि न
नस्योऽविक्रियत्वे ॥ कुत्सितः कर्म
यो विप्र यच्चचित्तनिवारणम् । स
कीर्त्तितो दमः प्राचैः समस्ततत्त्वद
र्शिभिः ॥ दण्डे ॥ दण्डकार्ये ॥ क
र्त्तमे ॥ दमने ॥ दमनम् । दमु उप
शमे । भावे घञ् । नोदात्तोपदेशे
तिट्छाभावः ॥

दमकः । चि । शासके । दमनकर्त्तरि
॥ दाम्यति । दमु० । गबुल् । नोदा-
त्तोपदेशस्येति न ट्ठिः ॥

दमघोषः । पुं । चन्द्रवंशीयेच्चत्रियवि
शेषे । शिशुपालपितरि ॥

दमघोषसुतः । पुं । शिशुपाले ॥

दमयः । पुं । दण्डे ॥ दमे । तपः क्लेश
सहे ॥ दमनम् । दमु० । शमादि
भ्यो ऽयच् ॥ दाम्यति वा । बाहुल
कादथप्रत्ययः ॥

दमयुः । पुं । दण्डे ॥ दमे ॥

दमनम् । न । दण्डे ॥ यथा । अत्यु-
च्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौ श्रुत
म् ॥ पुं । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पे । पु
ष्पचामरे ॥ दमनस्तुवरस्तिक्तो ह
योः ट्ठ्यः सुगन्धिकः । ग्रहणीविष

दमितः

कुष्ठास्तकेदकण्डूविदोषजित् ॥ वी
रे ॥ कुन्दवृक्षे ॥ दाम्यति । दमु०
। न० ल्युः ॥

दमनकः । पुं । दमने । गन्धोक्तटे ।

दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे ॥ दमन

एव । स्वा०कः ॥ न । वर्णवृत्तान्तरे

॥ यथा । द्विगुणनगण मिह वितनु

हि । दमनकमिति गदतिशुचिहि ॥

यथा । सरभसमिहदृशमुपनय । सु

मुखिमदनरुजमयनयेति ॥ त्रिष्टुप्

छन्दोभेदेपि ॥ यथा । द्विजवरगणयु

ग ममलं तदनुच कलयकरतलम्

। फणिपतिवरपरिगदितं दमनक

मिदमतिजलितम् ॥ यथा । प्रणम

त मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरि

तरणम् । अभिनवकिशलयरुचिरं

सुरपतिसकलभयहरम् ॥

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे ॥

दमयन्ती । स्त्री । नलनृपतेर्भायीया

म् । विदर्भदेशीयभीमराजकन्याया

म् । भैरव्याम् ॥ दमयन्तीनलाभ्याञ्च

नमस्कारं करोम्यहम् । अधिवादो

भवत्त्वच कलिदोषप्राशान्तिदः ॥ म

द्रमल्लिकायाम् ॥

दमितः । चि । दान्ते ॥ कृतदमने वृषा

दै । भारादिसहे ॥ दम्यतेऽयम् । द

मु० । क्तः । वादासेत्यादिना पञ्च

दम्भि

साधुः ॥

दमी । चि । दमविशिष्टे ॥

दमुनाः । पुं । चित्रभानौ । अमौ ॥

दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितय्य
र्थादमेरुनसिः । दमुनसौ दमुनसः
इत्यादि ॥ युक्ताचार्ये ॥

दमुनाः । पुं । विभावसौ । वक्रौ । पा
वके ॥ दाम्यति । दमु० । दमेरुनसिः
। अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घः
। जुष्टोदमुनाः । दमूनसंगृहपतिं
बरेय्यम् । दशपाद्यान्तु खचयवदी
र्घः पठ्यते । तन्मते ह्रस्वोवाहुलका
बोधः ॥

दम्पती । पुं । सहेताया जायापत्योः ।
अप्यत्योः ॥ जायाचपतिश्च । राजद
न्तादिगणेषां ठाज्जायायाः दम्भावा-
वा निपात्यते । यवानुकूल्यं दम्प-
त्यो स्त्रिवर्गं स्तत्र वर्द्धते ॥

दम्भः । पुं । कैतवे ॥ धर्मध्वजिन्ने ।
धार्मिकतयात्मनः स्थापने । अधार्मि
कत्वेपि धार्मिकत्वस्थापने । कपटे
न धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षस्थाप
नेच्छायाम् ॥ लोकावचनाय विहित
कर्मानुष्ठाने ॥ दभ्यतेऽनेन । दम्भु
दम्भने । घञ् ॥

दम्भनम् । न । दम्भे ॥

दम्भित्वम् । न । दम्भपूजास्वात्त्वर्त्तस्व

दया

धर्मप्रकटीकरणे ॥

दम्भोक्तिः । पुं । वज्जे ॥ दम्भुरोक्ते ।

अमुन् । दम्भसि रोधने अक्षिः समर्थः
। अलभ्यपयपर्याप्तिवारणेपु । इन्
दम्भोति खेदयति । दम्भु० । औषा
दिकम्भोलिर्वा ॥

दम्भः । पुं । प्राप्तदम्भावच्छेदवत्से । वत्
सतरे ॥ अनडुहि ॥ चि । दम्भनीये
। आस्ये ॥ दम्भनार्हः । दम्भशमने ।
। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्थे पौरदुषधा
दिति यत् ॥

दयः । पुं । कदायाम् । दयायाम् ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

दयमानः । चि । दवाकर्त्तरि ॥ दयते
। दय० । लटः शानच् मुक् ॥

दया । स्त्री । कृपायाम् । दुःखितेषु भू
तेष्वनुकम्पायाम् । परदुःखासहने ॥
लक्षणं यथा । यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं
या हृदि जायते । इच्छा भूमिस्तुरग्रे
ष्ठ सा दया परिकीर्त्तितेति ॥ आत्म
वत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च
। वर्त्तते सततं हृष्टः क्रियाद्येष्टाद्
यास्मृता ॥ प्राणा यथात्मनेभीष्टा
भूतानामपि ते तथा । आत्मोपम्येन
सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ इयं मो
क्षपत्नी । यथा । मोक्षपत्नी दया सा
श्री पूजिता च जगत्प्रिया । सर्वलो

दयालुः

काश्चसर्वत्र निष्कलाश्चययाविना ॥

यत्रमोहोस्ति तत्र दयायाः सत्त्वादया

मोहपत्नीति देवीभागवते ८ स्कन्धे

१ ऽध्यायः ॥ अहिंसापरमोधर्मो ॥ व

प्राणांनाशसंशयः । दया सर्वत्र कर्त्त

व्या ब्राह्मणेन विज्ञानता ॥ यत्ताद

न्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसायात्तिकीमते

ति देवीभागवतम् ॥ यत्तादन्यत्र द

याकर्त्तव्या यत्तेतु हिंसैवकर्त्तव्या न

सा यात्तिकी हिंसा हिंसाभवति ।

अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य-

इति श्रुतेः ॥ या वेदविहिता हिंसानि

यतास्मिंश्चराचरे । अहिंसा मेव तां

विद्याद्वेदाद् धर्मोहि निर्वभाविता

मनुस्मृतेश्च ॥ तृणं वाप्यविधानेन च्छे

दयेन्न कदाचने तिकुशार्णवोक्तेष्व्वा

रसान्तरे ॥ दयते रक्षत्यनया । दय

दानगतिहिंसारक्षणेषु । भिदाच-

ञ् ॥ टाप् ॥

दयाकूर्चः । पुं । बुद्धे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दयालुः । वि । स्वरते । कारुणिके ।

दयायुक्ते । परदुःखप्रहाणपरे ॥ अ-

हो वकीयं स्तनकालकूटं जिघांसया

ऽग्रायि यदप्यसाध्वी । लेभे गतिं धाव्यु

चितां ततो न्यकंवा दयालुं शरणं ब्र

जेम ॥ दयते । दय० । स्पृह्यगृही

त्यालुश्च ॥ दयालो रसमर्थस्य दुःखा

दरदः

यैवदयालुता ॥

दयालुकः । वि । सदये ॥

दयावान् । वि । परदुःखहरणेच्छी ॥

दयितः । पुं । पत्न्यौ ॥ वि । प्रिये ॥

दयतेष्व्वा । दय० । क्तः ॥

दयिता । स्त्री । भार्यायाम् ॥ प्रियायाम्

॥ रामस्य दयिता भार्यानिश्चयं प्राण

समाहिता ॥ टाप् ॥

दर । अ । मनागर्थे । ईषदर्थे ॥ यथा ।

दरदक्षितनीलोत्पलरुचेति ॥

दरः । पुं । न । साध्वसे । भये । डर

इति भाषा ॥ गर्त्ते । गढा इति भाषा

॥ शङ्खे ॥ यथा । स उच्चकाशे धव

लोदरो दरो प्युक्कमस्याधरशोण

शोणिमेति ॥ दीर्यन्त्यस्मात् । दृभ

ये । अदोरप् ॥ दरणम् दीर्यते वा

। दृभये । दृविदारणे वा । अप् । श-

हृद्विच्यप् वा ॥

दरकः । वि । भीरौ । दरपोक इति

भाषा ॥ दृ० । कृष्णादिभ्यो वुन् ॥

दरकगिटका । स्त्री । शतावर्ण्याम् ॥

दरणिः । पुं । कूलभङ्गे । कूलहण्डे ॥

दरत्-द् । स्त्री । प्रपाते ॥ भये ॥ पर्वते

॥ स्नेच्छजातौ ॥ हृदये ॥ कूले ।

तीरे ॥ दरणम् दीर्यते वा । दृ० ।

शृद्भसो ऽदिः ॥

दरदः । पुं । देशविशेषे ॥ भये ॥ स्ने

दरिद्रि

च्छजातिविशेषे । दरददेशोद्भवे-
 आदौ च विषये पुनर्विहितक्रियालोपा-
 दिना श्रुतामापन्ने दस्युपदवाच्ये
 ॥ चि । भयप्रदे ॥ पुं । न । हिङ्गुले
 ॥ दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मरः युक्त-
 तुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गु-
 णवानुत्तरोत्तरः ॥ चर्मरः शुक्लवर्णः
 स्यात् सपीतः युक्ततुण्डकः । अपाकु-
 सुमसङ्गाशो हंसपादो महोत्तमः ॥
 तिल्लं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेषा-
 मयम्रं कफपित्तहारि । हृत्तातकुष्ठ-
 प्वरकामर्लासु ग्रीवामवातौ च गरं
 निहन्ति ॥ ऊर्ध्वपातनयुक्त्या तु उम-
 रुयन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूत-
 न्तु युदुमेव नशोधयेत् ॥

दरवरः । पुं । भगवतः श्रीकृष्णस्य च
 उल्ले ॥ दरेषुवरः ॥

दरिः । स्त्री । दर्याम् ॥

दरितः । चि । भीते । उरा इति भाषा
 ॥ दरः सञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥

दरिद्रः । दीने । निस्वे । निर्धने ॥ अ-
 नुपेक्ष्य विराजाणि तीर्थान्यनभिग-
 म्य च । अदस्ताहेम धेनूश्च दरिद्रो
 जायते नरः ॥ दरिद्राति । दरिद्रादु-
 र्गता । पचाद्यच् ॥ दरिद्रो यस्य सन्तु-
 षः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥

दरिद्रिस्तः । चि । दुर्गते । दरिद्रयुक्तो

दरुः

॥ दरिद्रातेः कर्त्तरि क्तः ॥

दरी । स्त्री । कन्दरायाम् । कृषिमग्न-
 हाकारे गिरिविवरे ॥ दृणाति । द-
 विदारणे । पचादौ दरडिति पाठा-
 त् टिड्ढेति ङीप् ॥

दर्दरः । पुं । पर्वते ॥ चि । ईषद्भयभा-
 जने ॥

दर्दराग्रः । पुं । मीनाग्रीणे । साम्रमी-
 नथञ्जने ॥ इति शब्दमात्रा ॥

दर्दरीकम् । न । वाद्यप्रभेदे ॥ दीर्घते-
 । दृ० । पर्फरीकादयश्चेतीकन्धातो-
 र्द्वित्वमभ्यासस्य रुक्च ॥

दर्दुरः । पुं । तोयदे ॥ भेके ॥ वाद्यभा-
 गडविशेषे ॥ अद्रिविशेषे ॥ स्रुत्या-
 चविशेषे ॥ न । ग्रामजाले ॥ इ० मे० ॥
 दृणातिशब्दैः कर्णौ । दृ० । मकुर दर्दु-
 राविति निपातितः ॥

दर्दुरा । स्त्री । चण्डिकायाम् । उमा-
 याम् ॥ दृणात्यसुरान् । दृ० । म-
 कुरदर्दुरावित्युरच्धातोर्द्वित्वमभ्या-
 सस्य रुक् टिलोपश्च । टाप् ॥

दर्दुः । स्त्री । कुष्ठप्रभेदे । दद्रुरोगे ॥
 दरिद्रप्रते ऽनयाङ्गम् । दरिद्रा० । द-
 रिद्रातेर्यालोपश्चेत्युः । रश्चदश्च आ-
 श्वर्याः । तेषां लोपः । अन्यथा धे ऽ-
 न्यसंदेहस्येति द्वितीयरेफलोपः ॥

दर्दुः । पुं । दद्रुरोगे ॥ दरिद्रप्रते । दरि-

दर्पकः

द्रा० । मृगव्यादयश्चेति कुः ॥

दर्शुमः । पुं । चक्रमर्दे ॥ दर्शुं हन्ति । ह
न० । हन्ते रमनुष्येति टक् ॥

दर्शुणः । वि । दर्शुरोगिणि ॥ दर्शुरा
स्ति । शाकीपलाखीदृशां ह्रस्वत्वच्चे
ति पामादिषु पाठात् ॥

दर्शुरोगी । वि । द्रुणे ॥ दर्शुसौ
रोगश्च । इको ह्रस्वोश्च इति ह्रस्वः
। दर्शुरोगोऽस्ति । इन्द्रोपतापे-
तीनिः ॥

दर्शूः । पुं । द्रौ ॥ दरिद्राति । दरिद्रा०
। दरिद्रातेर्यलोपश्चेति इकाराका
रलोपः ऊप्रच्ययश्च ॥

दर्शुणः । वि । द्रुणे ॥

दर्शुरोगी । वि । दर्शुरोगिणि ॥

दर्पः । पुं । कस्तूर्याम् । मृगमदे ॥ अ
हङ्कृतौ । गर्वे ॥ परावधीरणारू
पो मुरुन्वपाद्यतिक्रमकारणश्चित्त
दोषविशेषो दर्पः ॥ अहङ्कारश्च स
र्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्माण्डे
षु च सर्वेषां दर्पपर्यन्तमुन्नतिः ॥ धर्मा
द्यतिक्रमकारणे । हर्षजन्यमदे ॥ ह
ष्टोदप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति ॥
धर्माध्वजित्त्वेन दम्भ एव दर्पः । दर्प
ति । दृषउत्क्रेशे । पचाद्यच् ॥

दर्पकः । पुं । कामदेवे । पञ्चशरे ॥

दर्पयति । दृषहर्षमोहनयोः । ग्लु

दर्भः

ल् ॥ वि । अहङ्कारकारके ॥

दर्पणः । पुं । मुकुरे । आदर्शे । रूपद
र्शनाधारे ॥ दर्पयति । दृपगयन्तः ।

दृपसन्दीपने । चु० वा । नं० ल्युः ॥ न

। अक्षिण ॥ पर्वतविशेषे ॥ नदीविशेषे

॥ यथा । ततः पूर्वं महाराज दर्पणो

नामपर्वतः । कुबेरो यच्चवसति धन

पालैः समंसदेति ॥ यस्मिन्नास्ते मध्य

भागेरौहिणो रोहिता कृतिः । य

स्मिं लोहादिकं मृष्टं स्वर्णतां याति

तत्क्षणात् ॥ तन्नातदूरं स्रवति द

र्पणो नामवैनदः । हिमाद्रिप्रभवो-

नित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥ समु

त्पन्नं हि लौहित्यं सर्वदेवगणैर्हरिः ।

सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामासतं

सुतम् ॥ तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्प

स्य पाटनः । तेनायं दर्पणो नामपुरा

देवगणैः कृतः ॥ तस्मिन् स्नात्वा न

दवरेयोऽर्चयेद् दर्पणाचले । कुबेरं

प्रतिपत्तिष्यां कार्तिके शुक्लपक्षतः

॥ सयाति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्य

त इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः । पुं । अहङ्कारात्मे । मंट

स्फटी ॥ इति जटाधरः ॥

दर्भः । पुं । कुशे ॥ काशादिषट्सु ॥ य

था । काशाः कुशा वल्खजाश्च तथाऽ

न्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जाश्च शाह

दर्शक

लास्येव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥
 दृभ्यते । दृभीग्रन्थे । घञ् ॥ यद्वा ।
 दृणाति । दृ० । दृदलिभ्यांभः ॥
 दर्भटः । पुं । न । निभृतगृहे ॥ इति
 चिकाण्डशेषः ॥
 दर्भपत्रः । पुं । काशे ॥ इतिरानि० ॥
 दर्भमूली । स्त्री । ओषधीभेदे ॥ पाक
 कर्णेतिङीष् ॥
 दर्भाक्षयः । पुं । मुञ्जे ॥ इति राज० ॥
 दर्भः । पुं । राक्षसे ॥ दृणाति सर्वान्
 । दृ० । हृगृशुदभ्योवः ॥ ॥
 दर्भटः । पुं । दण्डवादिनि ॥
 दर्भिः । स्त्री । खजाकायाम् । दर्भ्याम्
 ॥ दृणाति । दृ० । दृदृभ्यांविन् ॥ उ
 ल्मकुदर्भिहोमिन इतिविर्वा ॥
 दर्भिकः । पुं । दर्भ्याम् । व्यञ्जनादिदा
 रके । कौंचा इतिभाषा ॥
 दर्भिका । स्त्री । दर्भ्याम् । खजाकाया
 म् ॥ गोजिह्वायाम् । दर्भिकायाम् ॥
 दर्भिहोमः । पुं । अप्रकृतिविकृतिहोमे
 ॥ योनकस्यचित् प्रकृतिस्त्वेन विकृति
 स्त्वेन वा वर्त्तते सदर्भिहोम इतिव्या
 ख्यातारः ॥
 दर्भी । स्त्री । कथ्याम् । खजाकायाम्
 । कर्षी इतिभाषा ॥ दृणाति । दृ० । वृ
 दभ्यांविन् । कृदिकारादन्तिनइति
 ङीष् ॥

दर्शन

दर्शिकरः । पुं । उरगे । दीर्घपृष्ठे । स
 र्पे ॥ रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकाङ्क
 कुशधारिणः । ज्ञेया दर्शिकराः सर्पाः
 फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ दर्शकारः
 फण्यवकरो यस्य महारसाधनत्वा
 त् । दर्शिकां फणां करोति । कृजोद्दे
 त्वितिङः ॥
 दर्शिसङ्क्रमणम् । न । तीर्थविशेषे ॥
 दर्शः । पुं । अमावस्यायाम् । सूर्येन्दुस
 ङ्गमे ॥ अवलोकने । दर्शने ॥ अमा
 वास्यायागे ॥ दर्शे अमावास्यायां क्रि
 यमाणत्वात् उपचारादर्शशब्देनो
 च्यते । सयागचयात्मकः । यथा । आ
 मेयाष्टाकपालैन्द्रदधेन्द्रपयोयागा-
 ख्यो ऽमावास्यायां सचयावज्जीव
 कर्त्तव्यः कौण्डपायिकर्त्तव्यो माससा
 ध्यश्चेति ॥ दृश्यते शास्त्रेण । पुंसि
 चायांघः ॥
 दर्शकः । वि । द्वारपाले । प्रतीक्षारे
 ॥ दर्शयितरि ॥ प्रवीणे । निपुणे ॥
 पश्यति । दृशिर० । खलु ॥
 दर्शतः । पुं । सोमे ॥ सूर्ये ॥ पश्य
 ति । दृशिर० । भृशदृशियजीत्या
 दिना ऽतच् ॥
 दर्शनम् । न । नयने ॥ स्वप्ने ॥ बुद्धौ ॥
 ॥ धर्मे ॥ उपलब्धौ ॥ शास्त्रे ॥ दर्पणे
 ईश्वरे ॥ षट्दर्शनेषु । वैशेषिकन्या

दृष्टम्

यमीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलवेदान्त
रूपेषु ॥ यतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदा
न्विचार्य कथाद्वेगोतमजैमिनिक
पिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यैर्मुनिपु
त्रैः कृतानि ॥ अथाहकुलार्णवेष्टी
सदाशिवः । षड्दर्शनानि मेज्ञानि पा
दौ कुबिकरौशिरः । तेषुभेदन्तु
यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदकोहिसः ॥ यता
न्येवकुलस्यापिषडङ्गानि भवन्तिहि ।
तस्यान्मदात्मकं कौल महकौलात्म
कःप्रिये इति ॥ देव्याःपूजायामुक्ता
नि षड्दर्शनानि यथा । शैवशाक्तसौ
रगाथेश्वैष्णवनास्तिकमतप्रतिपाद
कानिषड्दर्शनानीति ॥ इत्यायाम् ॥
मर्थे ॥ अनुसन्धाने ॥ ज्ञानैकस्वरूपे
॥ रूपे ॥ दृश्यतेऽनेन अस्मिन् वा ।
दृष्टिर् ॥ करणे अधिकरणे वा ल्युट् ॥
दर्शनीयः । चि । मनोत्ते ॥ दर्शन-
योग्ये ॥
दर्शयामिनी । स्त्री । तमिस्रायाम् ॥
दर्शयिता । पुं । हारपाले । प्रतीहारे
॥ चि । दर्शके ॥
दर्शविपत्-द् । पुं । चन्द्रे ॥ इतिहारावली ॥
दर्शितः । चि । आविष्कृते । प्रकाशिते ।
दर्शनङ्कारिते ॥

दृष्टम् । न । उत्सेधे ॥ खण्डे ॥ शस्त्री
खदे ॥ अपद्वये ॥ पचे । पर्णे ॥ तमा

दृष्टम्

खपचे ॥ पचे ॥ अर्धे ॥ पुं । खण्डने ॥
उत्सेधवदस्तुनि ॥ दक्षति । दक्षवि
दारणे । पचायच् ॥
दक्षकोषः । पुं । माख्ये । कुलपुष्पदन्ते ॥
दक्षत् । चि । विकसिते ॥
दक्षनिर्मोकः । पुं । भूर्जपचदन्ते ॥
दक्षनी । स्त्री । लोष्टे । ठीम इतिद्वेष्ट
इतिच भाषाप्रसिद्धे ॥ चि । भेदक
र्त्तरि ॥
दक्षपः । पुं । स्वर्णे ॥ शास्त्रे ॥ प्रहरणे
॥ दक्षति दक्ष्यतेऽनेनवा । दक्ष ० ।
उपिकुटिदक्षिकचिखजिभ्यः कपन् ॥
दक्षपतिः । पुं । दक्षाध्यक्षे ॥
दक्षपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥
दक्षसारिणी । स्त्री । केमुके ॥
दक्षस्त्रचिः । पुं । कण्टके ॥
दक्षस्रसा । स्त्री । पञ्चशिरायाम् । मा-
ख्याम् ॥
दक्षाढकः । पुं । अरण्यतिले । स्वयंजा
ततिले ॥ पृश्न्याम् ॥ गैरिके ॥ फे
ने ॥ स्वातके ॥ नागकेशरे ॥ महज
रे ॥ कुन्दे ॥ करिकर्णे ॥ शिरीषे ॥
वाच्यायाम् ॥
दक्षाद्यः । पुं । पङ्ककर्वटे । ह्रस्वस्र इति
दक्ष् दक्ष् इतिच भाषा ॥ इति चिका
यडशेषः ॥

दृष्टामखम् । न । मकषकद्वये ॥ दम

दक्षिणः

नवृषे ॥ मदनदृष्टे ॥

दक्षिणम् । न । चुके ॥

दक्षिः । पुं । स्त्री । लोष्टे । ठीम् इति ठे
ख इति च भाषा ॥ स्त्री । दक्षितेश
मीधान्ये । दक्षि इति दारिद्र्येति च
भाषा ॥दक्षिकम् । न । काष्टे । दक्षी इति पर्व
तीयभाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥दक्षितः । पि । प्रफुल्ले ॥ खण्डिते ॥ य
था । दक्षितकुचभराङ्गमङ्गपालि र
चय ममाङ्गमुपेय पीवरोरु इति ॥

दक्षेर्गन्धः । पुं । सप्तपर्शदृष्टे ॥

दक्षः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ चक्रे ॥ प्र
तारणायाम् ॥ पापे ॥ दक्षति । दक्ष०
। दृदक्षिर्गन्धः ॥

दक्षिः । पुं । इन्द्रे ॥ वज्रे ॥ दक्षति ।

दक्ष० । बाहुलकान्मिः ॥

दक्षिमान् । पुं । इन्द्रे ॥ दक्षिणस्त्यस्य
। मतुप् । यथादिच्छान्नवत्त्वम् ॥दक्षः । पुं । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे
॥ दक्षति । दुर्गतौ । पचाद्यच् ॥दक्षुः । पुं । परितापे ॥ नेषादिदाहे
॥ दक्षनं दूयते ऽनेन वा । टुदुचपता
पे । द्वितो ऽयुच् ॥

दक्षामिः । पुं । दावानले ॥

दक्षिणः । पि । अतिदूरे । सुदूरे ॥ इद
मेवा । मतिशयेन दूरम् । इष्टम् । स्त्री

दक्षिण

सुदूरेतिसाधुः ॥

दक्षीयान् । पि । दक्षिणे ॥ इदमनघोर
तिशयेन दूरम् । ईयसुन् । स्त्री । दूर
युवहस्वेत्यादिना साधुः ॥दशाः । पुंभूति । वस्तुान्ते । वसनाच्छले
॥ दशानाभौ प्रयोजये दिति स्मृतिः

॥ अघोशुकस्येत्थर्थः ॥ दृश्यते ।

दश० । भि० अङ् ॥

दशकः । पुं । दशति ॥ दशपरिमाण
मस्य । सङ्ख्याया इति कन् ॥दशकण्ठः । पुं । रावणे ॥ दश कण्ठाः य
स्य सः ॥दशकण्ठजित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ द
शकण्ठं जयति । जि० । क्विप् तुक् ॥दशकन्धरः । पुं । रावणे ॥ दश कन्धराः
ग्रीवाः अस्य ॥दशग्रीवः । पुं । रावणे ॥ दश ग्रीवा य
स्य सः ॥ गरुडपुराणे सप्ताशीत्यध्या
योक्ते एकादशमन्वन्तरीयवृषणाम
केन्द्रश्च विशेषे ॥दशत् । पुं । दशके । वर्गे ॥ दशपरिमा
ण मस्य । पञ्चदशतौ वर्गे वेति नि
पातनादति प्रत्ययः ॥दशतिः । स्त्री । शते ॥ इति महाभारते
दानधर्मः ॥दशधा । अ । दशप्रकारे ॥ सङ्ख्याया
विधार्थे ॥

दशम

दश । पि । सङ्ख्याविशेषे । विगुणित
यस्यसु ॥ तत्सङ्ख्या विशिष्टे ॥ द
शन्ति दश्यन्ते वा । दंश दशने । बाहु
लकात् कनिन् ॥

दशनः । पुं । शिखरे ॥ दन्ते ॥ न । क
वचे ॥ दंश्यापारे ॥ दश्यते ऽनेन
। दंश० । करणेति ल्युट् । दहदशे
तिनिर्देशात् कश्चिदकित्यपिनलो
पः ॥ यद्वा । कर्त्तरि ल्युट् ॥

दशनवासः । न । ओष्ठे । उत्तराधरो
ष्ठमात्रे ॥ दशनानां वाससीद्वय आव
रकत्वात् ॥

दशनाहुः । पुं । दन्तचते ॥

दशनाद्या । स्त्री । चक्रिकायाम् । चा
ङ्गेर्याम् ॥

दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्वसे ॥ अधरे
॥ चुग्वने ॥ पि । दन्तच्यक्ते ॥

दशपारमिताध्वरः । पुं । बुद्धे ॥

दशपुरम् । न । कुटजटे । कैवर्त्तीमु
स्तके ॥ माणवदेशैकखण्डे ॥ पुर-
विशेषे ॥ दशपिपत्ति । पृषाक्षनपूरण
योः । मू० कः । उत्त्वम् ॥ दशपुरोऽ
स्य वा । ऋक्पूरित्यः समासान्तः ॥

दशपूरम् । न । वानेये । कैवर्त्तीमुस्त
के ॥ दशपूरयति । पूरपूरैः । कर्म
शब्दम् ॥

दशवचः । पुं । बुद्धमुनौ ॥ दशवचान्य

दशमी

स्य । यदाहुः । दानशील्यवसायीर्य
ध्यानप्रज्ञावचानिच । उपायः प्रणि
धिर्ज्ञानं दश बुद्धवचानि वै ॥

दशभुजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ यथा ।
इतिवृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवे
न्तरे । प्रादुर्भूता दशभुजादेवी देव
हितायवै ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥

दशभूमिगः । पुं । बुद्धे ॥

दशमूमीशः । पुं । बुद्धे ॥

दशमः । पि । दशानाम् पूरणे । दस
वां इतिभाषा ॥ तस्यपूरणेऽट् । ना-
न्तादसङ्ख्यादेर्मट् ॥

दशमी । पि । वर्षीयसि । अतिबृद्धे ॥
नवतेरुद्धं दशमी ऽवस्थाविशेषो ऽ
स्यास्ति । वयसि पूरणाद्वितीनः ॥

दशमी । स्त्री । नवत्यधिकावस्थाया
म् ॥ शताब्दानां दशधाविभागे कृ
ते दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति
॥ तिथिविशेषे ॥ साचन्द्रस्य दशम
कक्षाक्रियारूपा तदुपलक्षितकाक
परावा ॥ तत्रजातस्य फलम् । यथा ।
विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्ताः प्रहन्-
कण्ठो मदनाधिकश्रीः । उदारचित्तः
सुमना दयालुः प्रसूतिकाले दश-
मी यदि स्यादिति ॥ ऊीप् ॥

दशमीशः । पि । नष्टवीर्ये । चीकरा
ने ॥ सताशने ॥ नवत्यधिकवयसि

दशमू

। स्वविरे ॥ स्मृतिहीने ॥ कामव
शान्तरसावस्थां प्राप्तेकामिनि ॥ न
यनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽ
वसङ्कल्पः । निन्द्रादेदस्तनुता विष
यनिवृत्तिः स्वपानाशः । उन्मादो
मूर्च्छाऽतिरिच्येताः स्मरदशादशैव
स्युः ॥ दशम्यां कामाग्रस्यायां तिष्ठति
। षा० । सुपिस्थ इति कः ॥

दशमुखः । पुं । रावणे ॥ दशमुखान्यस्य ॥

लिङ्गात्मनि ॥ दश इन्द्रियाणि मुख
नि भोगद्वाराणि यस्य सः ॥

दशमुखान्तकः । पुं । राक्षे ॥ दशमुख
स्वसन्तकः ॥

दशमूत्रकम् । न । इस्तिमहिषोष्टमवाऽ
जमेघाश्वगर्दभमानुषमानुषीणांमू-
त्रे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ दशानांमू-
त्राणां समाहारः ॥

दशमूलम् । न । पाचनविशेषे । पञ्चमू-
लद्वये ॥ यथा । विस्वश्रयोनाम्नगम्भा
रीपाटखानशिकारिकाः । बालप-
र्णी पृश्निपर्णी वृहती वयसोऽशुरम् ॥
उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदा-
हृतम् ॥ दशमूलं चिदोपग्रं स्वास-
कासशिरोरुजः । तद्गशोश्चज्वराना-
हपार्श्वपीडावृत्तीर्हरेत् ॥ घातपित्त-

वर्दं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥ उ-
दशमूलकानु सन्निपातकुरापञ्चम् ॥

दशमू

कासेत्यासे प्रतन्त्रायां वार्धक्यलोचन
स्यते ॥ पिप्पली चूर्णसंयुक्तं मण्डप-
द्वयद्वयनाशनमिति ॥

दशयोगभङ्गः । पुं । संस्कारकर्मणि न
चत्रवेधविशेषे । सर्जरवेधे ॥

दशरथः । पुं । रामतामे ॥

दशरथप्रभवः । पुं । रामे ॥ रामादि-
षु ॥ दशरथप्रभवेयस्ययेषांमा ॥

दशरूपभृत् । पुं । विष्णौ ॥

दशवेदसः । पुं । रावणे ॥ दशवेदनानि
यस्य सः ॥

दशवाजी । पुं । चन्द्रे ॥ दश वाजिनो-
रथे यस्य सः ॥

दशशतलोचनः । पुं । इन्द्रे ॥ दशशता-
नि सङ्ख्यायेषु तानिलोचनानि
यस्य ॥

दशहरा । स्त्री । गङ्गाजन्मदिने ॥ यथा
। ज्येष्ठेमासि चितिसुतदिने शुक्लप-
क्षे दशम्यां हस्तेष्वैतान्निर्गम्यदिवं
जाह्नवी मर्त्यलोकम् । पापान्त्रायां
हरति च तिथौ सा दशेत्याहुराऽर्थ्याः
पुण्यं दद्यादपिशतगुणं वाजिमेधाः यत
स्येति शङ्खः ॥ अपि च । अदस्ता-
नामुपादानं हिंसाचैवाविधानतः
परदारोपसेवा च कायिकं चिन्निध-

स्मृतम् ॥ पाठ्यमन्त्रतं चैवमैशुन्य
आप्तिसर्वशः ॥ सुसम्बद्धप्रसापञ्चका

दशह

ह्मयं स्यात्तुर्विधम् ॥ परदृश्यं
विधानं मनसानिष्ठचित्तनम् । वित
त्राभिनिवेशश्चमानसं त्रिविधं स्मृत
म् ॥ एतानि दशपापानिहरणं न-
मज्जाह्वि । दशपापहरायस्मात्त
स्माद्दशहरास्मृता ॥ ओष्ठेमासिसि
तेपक्षेदशम्यावुधहस्तयोः । गरानन्दे
व्यतीपातेकन्याचन्द्रेवृषेरवौ । दश
योगेनरः स्नात्वासर्वपापैः प्रमुच्यते
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डः ॥
अत्रकुजवुधयोः कल्पभेदेन व्यवस्था
ज्ञेया ॥ सेतुबन्धरामेश्वरयोः प्रति-
ष्ठादिने ॥ वयोक्तं स्कान्दे सेतुमा
हात्ये ॥ ओष्ठेमासि सितेपक्षेदश
म्यावुधहस्तयोः । गरानन्देव्यतीपा
ते कन्याचन्द्रेवृषेरवौ ॥ दशयोगे
सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरहरम् । रामो
वैष्णोपयामास शिखलिङ्गं मनुत्तम
मिति । अतोऽस्यांतुविशेषेण पूजा
कार्याहितार्थिभिः ॥ * ॥ अथसंस्कृत्यउ
क्तःस्नानाद्यगारुडे २१५ अध्याये ।
यथा । अद्यहस्तेतु नक्षत्रे दशम्यां ज्ये
ष्ठकेसिते । दशपापहरायान्मदत्ता
दानकस्मधम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा
परदारोपसेवनम् । पारुष्यान्वृत्तपैशु
न्यमसम्बद्धं भाषणम् ॥ परदृश्या
भिधानं मनसानिष्ठचित्तनम् ।

दशाङ्ग

एतदशावघाताय मङ्गलान् करोम्य
हमिति ॥

दशा । स्त्री । अवस्थायाम् ॥ दीपवर्ध्या
म् ॥ चेतसि ॥ दशति । दशदशने ।
मूकः । पचाद्यचितु जपजमदहद
शेतिनिर्देशादकिञ्चिपिनलोपः ॥ य
द्वा । दश्यते गुरोश्चेत्यङ् ॥ कलौ
नृणांयचोक्तायुषः सूर्याद्यष्टग्रहभो-
ग्याष्टभागविशेषे ॥ इति दैवज्ञाः
॥ शरीरस्यदशदशा यथा । गर्भवासः
१ । जन्म २ । बाल्यम् ३ । कुमारम्
४ । पौगण्डम् ५ । यौवनम् ६ । स्था
विर्यम् ७ । जरा ८ । प्राणरोधः ९ ।
नाशः १० इति ॥ * ॥ कामजदश
दशा यथा । चक्षुराग तदनुमनसः स
ङ्गतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्यात् तद
नुविषयग्रामतस्चेतसोपि । निश्चास्ते
दस्तदनुतनुता निस्तपस्त्वं ततो नून्मा
देमूर्च्छातदनुमरणं सुर्दशाः प्रक-
मेत्येति ॥

दशाकर्षः । पुं । प्रदीपे ॥

दशाकर्षी । पुं । प्रदीपे ॥

दशाङ्गधूपः । पुं । त्रिदोषघ्ने अवग्रहपि
शाचकादिमात्रके धूपविशेषे ॥ यथा
। वासयेद्वादशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चा
र्ककम् । मय्यन्तियस्यधूपेन अवग्रह

पिशाचकाः ॥ पञ्चोशागन्धपाषाणा

दशार्घः

तु तावन्नविश्वगुग्गुलुः । चतुरंशं च-
 न्नन च जटामांसी च तावती ॥ वि-
 भागः सर्जकः सारस्तावदेवहिराण-
 कम् । उशीरन्तु विभागं स्यात् । दृढभृ-
 ङं नक्षत्रं समम् ॥ कर्पूरो मृगनाभि-
 र्च एकभागौ प्रकीर्तितौ । एको दशाङ्ग-
 धूपस्तु रुद्रस्यापि मनोहरेदिति ॥ पु-
 ष्यदानोत्तरदेवाय दीयमाने धूमवि-
 शेषे ॥ यथा । मधुमुक्तं घृतं गन्धोगु-
 गुलुस्त्वगुलुश्चैव जम् । सरलं सिद्धं
 सिद्धार्थं दशाङ्गोधूप उच्यते इति ॥
 अन्यथा । कर्पूरं कुठमगुरु गुग्गुलु-
 र्मन्त्रयोद्भवम् । केशरं वालकं पंचत्व-
 क् जती कोषमुत्तमम् ॥ सर्वमेतद्
 हस्तयुतं दशाङ्गोधूपैरित इति ॥
 दशाङ्गुलम् । न । खर्वूजे ॥ चि । दशा-
 ङ्गुलमिते ॥
 दशाननः । पुं । रावणे ॥
 दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे ॥
 दशानीकिनी । स्त्री । सेनाविशेषे ॥
 दशापविचम् । न । वासः खण्डे ॥
 दशारुहा । स्त्री । कैवर्त्तिकायाम् ॥
 दशार्क्षः । पुं । देशविशेषे ॥ सविन्ध्य-
 र्स्वपूर्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ॥ इ-
 तिराधाकान्तः ॥

दशार्क्षः । स्त्री । नदीविशेषे ॥

दशार्घः । पुं । खसके । वृद्धे ॥ वृद्धदेवे ॥

दशेरः

दशार्घः । पुंभूति । दशार्घदेशस्थे ॥
 दशावतारः । पुं । विष्णौ ॥ दशप्रवृत्ता-
 रायस्त्रयः । ते यथा । श्वेते स चित्तश-
 यने मम मीनकूर्मकोलोऽभनवृत्त-
 रिवामनजामदग्न्यः । योऽभूद्भूव-
 भरताग्रजकृष्णवृद्धः कल्की संताप्य भ-
 विताग्रहरिष्यतेऽरीनिति वीरपदेवः ॥
 दशान्वः । पुं । चन्द्रे ॥ दशअन्वारथे य-
 स्यसः । रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभा-
 स्तचवाजिनः । वामदक्षिणतोयुक्ता-
 दश तेन चरन्त्यसौ ॥
 दशान्वमेधिकः । पुं । तीर्थविशेषे ॥
 दशास्थितिः । स्त्री । अवस्थायाम् ॥
 दशास्यः । पुं । दशान्वे ॥ दश आस्था-
 नि यस्य सः ॥
 दशास्यकित् । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ द-
 शास्यं जयति । जि० कृत् तुक् ॥
 दशाहः । पुं । दशदिनसमुदाये ॥ द-
 शानामङ्गां समाहारः । तद्वितार्थेति
 समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवच-
 नम् । राजाहः सस्त्रिभ्यष्टच् । राजा-
 ङ्गाहाः पुंसि ॥
 दशेन्धनः । पुं । प्रदीपे ॥ दशादन्धनं
 यस्य ॥
 दशेरः । पुं । हिंस्रे ॥ दशति । दंष्ट्रः ॥
 पञ्चैकैठिकुठिगण्डिगुडिदंष्ट्रिभ्यश्च क-
 णिनिहितामिति नलोपः ॥

दशुः

दशेरकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूनि

। तद्देशस्ये ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दशेरकः । पुं । मरुदेशे ॥ पुं भूनि ।

तद्देशस्ये ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

दशैकादशिकः । पुं । वाहुषिके ॥ एका

दशार्धत्वादिकादश वस्तुतोदश ये द

शदस्ता एकादश भविष्यन्ति ते दशै

कादशाः । निपातनात् समासान्तोऽ

कारः । दशैकादशान् प्रयच्छति ।

कुसीददशैकादशात् छम्बचा वि-

ति छच् ॥ स्त्री । ऊषि दशैकाद

शिकी ॥

दष्टः । त्रि । दंशिते । दंशयुक्ते ॥ दं

शेः क्तः ॥

दस्यः । पुं । यजमाने ॥ चैरे ॥ हुता

शने ॥ खले ॥ दस्यति । दस्युपचये ।

इषियधीधि दसिष्याधूस्त्रभ्योमक् ॥

दर्शनीये ॥

दस्युः । पुं । मल्लिखुचे । चैरे ॥ रिपौ

॥ महासाहसिके ॥ दस्यति । दस्युः ।

यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् ।

वा० अनादेशाभावः । अनुनासिकय

योरित्युक्तत्वाद्वा नानादेशः ॥ पौ-

ण्डकाशौड्रविडाः कान्धोजाजवनाः

शकाः । पारदाः पल्लवा स्त्रीनाः कि

राताहरदाः खशाः ॥ मुखबाहुपञ्जा

नां ग्राहोके जातयोर्वहः । खेच्छ

दहनौ

वाचसार्यवाचः सर्वेते दस्यवः स्मृताः

॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रिया

लोपादिना याः पौण्डकाशौड्रवि

डाहत्यादिनोक्ता जातयो वा ह्या जा

ताः खेच्छभाषायुक्ताः आर्यभाषोपे

ता या ते दस्यवः सर्वे स्मृता इत्यर्थः ॥

दस्यः । पुं । खरे ॥ अश्विनीसुते ॥

दस्यौ । पुं । द्विवचनान्तः । मासत्ययोः

। अश्विनीसुतयोः । स्वर्वेद्ययोः ॥ द

स्यतः क्षिपतोरोगान् । दस्युः । स्फा

यितस्त्रीतिरक् ॥

दस्यदेवता । स्त्री । अश्विनीनक्षत्रे ॥ द

स्यौ देवते वस्याः ॥

दस्यस्यः । स्त्री । सूर्ययोषिति । संज्ञा

याम् ॥

दहनः । पुं । पिचके ॥ भक्तातके ॥ अ

ग्नौ ॥ कपोते ॥ चतुष्कलप्रभेदे (ऽऽ)

॥ न । दाहे । भस्मीकरणे ॥ धि ।

दुष्टचेष्टिते ॥ दहति दह्यते वा ।

दहभस्मीकरणे । स्युः स्युट् वा ॥

दहनकेतनः । पुं । भूमे ॥ दहनः केत

नं यस्य ॥

दहनप्रिया । स्त्री । स्वाहायाम् ॥ दहनं

स्यामेः प्रिया ॥

दहनागुहः । न । दाहागुहति ॥

दहनरातिः । पुं । जले ॥

दहनीयः । धि । दहनार्थे । दाह्ये ॥

दाक्षाय

दहनोपमः । पुं । } सूर्यकान्तमणौ ॥
 दहनोपलः । पुं । }
 दहनोल्का । स्त्री । अमिकुक्कुटे ॥
 दहरः । पुं । मूषिकायाम् ॥ स्वस्ये ।
 स्रज्ये ॥ भ्रातरि ॥ बालके ॥ हृद
 याकाशे ॥ ब्रह्मणि ॥
 दहराकाशः । पुं । चिदाकाशे ॥ ईश्वरे
 ॥ दहरश्चासावाकाशश्च ॥
 दहः । पुं । दावानले ॥ वक्रौ ॥ दहति
 । दह० । स्फायितश्चीति रक् ॥ ह
 दयाकाशे ॥ जठरे ॥
 दा । स्त्री । शोधने ॥ दाने ॥ छदे ॥
 उपतापे ॥ रक्षायाम् ॥ दामम् । उ
 दाञ् । सम्पदादित्वात् क्तिप् ॥
 दाकः । पुं । यजमाने ॥ दातरि ॥ द
 दाति । उदाञ् । कृदाधारेतिकः ॥
 दाक्षः । त्रि । दक्षसम्बन्धिनि ॥ दक्षस्या
 यम् । अण् ॥
 दाक्षायण्यक्षः । पुं । आट्ट्यायुक्ते द
 र्शपूर्णमासात्मके वक्षे ॥ दक्षस्येमे
 दाक्षाः । तेषा मयन मावृत्तिरिति
 तन्निर्वचनम् ॥
 दाक्षायणी । स्त्री । अपर्णायाम् । उमा
 याम् । सत्याम् ॥ अग्निन्यादिसस-
 विंशतिभेषु ॥ रोहिण्याम् ॥ दन्ती
 वृक्षे ॥ मानवे दक्षहस्तपीठाधिष्ठा-
 पिदेव्याम् ॥ दक्षस्यापत्यम् । बाबा

दाक्षीपु

मधेयस्येति दृढसंज्ञायाम् उदीचां
 वृद्धादगोषादिति फिन् । गौरा
 दिस्त्वान् डीष् ॥
 दाक्षायणीपतिः । पुं । एणतिषके । च
 न्त्रे ॥ शिवे ॥ दाक्षायण्याः पतिः ॥
 दाक्षायणीरमणः । पुं । चन्त्रे ॥
 दाक्षाय्यः । पुं । गृध्रे ॥ दक्षते । दक्षट
 द्वौशीघार्थे च । अदक्षिस्पृष्टिगृहिभ्य
 आय्यः । दक्षाय्यस्यायम् । तस्येदमि
 त्यण् ॥
 दाक्षिः । पुं । दक्षस्यापत्ये ॥ अतइज् ॥
 दाक्षिणम् । न । दक्षिणानां समूहे ॥
 भिक्षादिभ्यो ऽण् ॥
 दाक्षिणात्यः । पुं । नारिकेले ॥ त्रि ।
 दक्षिणादिगभवे ॥ दक्षिणाभवः । द
 क्षिणापश्चात्पुरुषस्यक् ॥
 दाक्षिणिकः । पुं । बन्धविशेषे ॥ सचे
 ष्टापूर्त्तेन भवति । पुरुषतज्ज्ञानभि
 क्षोहि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतम
 ना वध्यते ॥
 दाक्षिण्यम् । न । आनुकूल्ये ॥ चि । द
 क्षिणार्हे ॥
 दाक्षी । स्त्री । पाणिनिमुनेर्मातरि ॥
 दक्षस्यगोत्रापत्यं स्त्री । अतइज् ।
 इतोमनुष्यजातेरिति डीष् ॥
 दाक्षीपुत्रः । पुं । पाणिनिमुनौ ॥ दा
 क्ष्यापुत्रः ॥

दाडिम

दाडिमेयः । पुं । पाणिनिमुनौ ॥ दाड्या
अपत्यम् । स्त्रीभ्योठक् ॥

दाड्यम् । न । कौशले । दक्षतायाम् ॥
सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अथाभो
हेन प्रवृत्तौ ॥ दक्षस्य कर्म भावो
वा । घञ् ॥

दाघः । पुं । दाहे ॥ दह्यते ऽनेन । द
हभस्मीकरणे । हलश्चेति घञ् । न्यं
कादित्वात् कुत्वम् ॥

दाडकः । पुं । दन्ते ॥ इति शब्दार्थक
ल्पतरुः ॥

दाडिमः । पि । एलायाम् ॥ पुं । करके
। वृक्षफले । शुक्रवस्त्रभे ॥ समौकर
कदाडिमाविच्छमरः ॥ तत्फलं पि
विधं स्वादु स्वाद्वलं केवलान्त्वकम् ।
तत्र स्वादुविदोषमंष्ट्रदाहज्वरनाश
नम् ॥ हृत्कण्ठमुखरोगमं तर्पणं शु-
क्रलंघु । कषायानुरसंघाहि किंघं
मेधावलावहम् ॥ स्वाद्वलं दीपनं
रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु । अस्मन्तु
पित्तजनकमुष्णं वातकफापहमिति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ तापहारिमधुरं
लघुपथ्यमिति राजनिर्घण्टः ॥ दल
नं दाहः । दलविशरणे । घञ् । दा-
लेन निर्दत्तः । भावप्रत्ययान्तादिम
प् । डलवो रेकत्वम् ॥

दाडिमपुष्पः । पुं । रोहितकवृक्षे ॥ दा

दाण्डपा

डिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ न । कर
कपुष्पे ॥

दाडिमपुष्पकः । पुं । रोहितकवृक्षे ॥

दाडिमइव पुष्पाणि यस्य ॥

दाडिमप्रियः । पुं । शुक्रवृक्षे ॥

दाडिमभक्षणः । पुं । कीरे ॥

दाडिमादिचूर्णम् । न । चूर्णविशेषे ।
द्वेपलेदाडिमादष्टौ खण्डाद् व्योषं प
पलत्रयम् । त्रिसुगन्धिपलत्रैकं चू-
र्णमेकत्रकारयेत् ॥ तच्चूर्णमापयाभु
क्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाच
नञ्छात् पीनसज्वरकासजित् ॥

दाडिमी । स्त्री । दाडिमे ॥

दाडिमीरसः । पुं । व्यञ्जनोपस्करान्त
रे ॥ दाडिमं घृतसन्तसे तत्रपात्रे
विनिःक्षिपेत् । ततःपक्वः पटेपूत
इति स्याद्दाडिमीरसः ॥

दाडिमीसारः । पुं । दाडिमे ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्यः । पुं । दाडिमे ॥ इतिषिकाण्ड
शेषः ॥

दाढा । स्त्री । दंष्ट्रायाम् ॥ अभिलाषा-
याम् ॥ समूहे ॥ इतिशब्दार्थकल्प-
तरुः ॥

दाढिका । स्त्री । दंष्ट्रिकायाम् ॥

दाण्डपाता । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ द
ण्डपातोऽस्यां वर्तते । घञः साक्षां कि

दातृः

येतिजः ॥

दाण्डमाधिकः । चि । दण्डमाद्यं धाव
ति । माओत्तरपदेतिठक् ॥दाण्डा । स्त्री । क्रीडाविशेषे । पटा इ
तिभाषा ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्री
डायाम् । तदस्यां प्रहरणमितिः ॥दाण्डाजिनिकः । पुं । मायाजीविनि ।
सदम्भे ॥ दण्डाजिनेन दम्भेनार्थान्
न्यच्छति । अयःशूलदण्डाजिनाभ्या
मितिठक् ॥दाण्डिनायनः । पुं । दण्डिनेगोपाप
त्ये ॥ नडा० फक् । दाण्डिनायनहा
स्तिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः ॥दातः । चि । लूने । छिन्ने ॥ दायते अ
। हाप्लवने । क्तः ॥ शुद्धे ॥ दायति
। दैप्शोधने । कर्त्तरि क्तः ॥दाता । चि । दानशीले । मुचिरे । दा
नकर्त्तरि ॥ ददाति । डुदाञ्० ।
टृच् ॥दातृहः । पुं । कालकण्ठके खगे ॥
घातके ॥ जलकार्के ॥ मेघे ॥ दाति
। हाप्० क्तिन् । दातिं मारण मूहते
। ऊह० । अण् ॥ यदा । दिव्यौ हो
यम् । अण् । देविकाशिशपेत्यात्वे
वाहजठि शकंधादिः ॥दातृहः । पुं । दातृहे ॥ दिव्यौ हो
यम् । अण् । देविकाशिशपेत्यादि

दानम्

नास्ते सम्प्रसारणम् । वृद्धिः ॥

दायम् । न । छेदनशब्दे । चविषे ॥ दा
न्यनेन । हाप्० । दान्नीत्यादिवा घृ
न् ॥ दादिभ्यश्चसीतिवृत्त्या ॥दायी । स्त्री । दानशीलायाम् ॥ टृज-
नान् डीप् ॥दातृः । पुं । दातरि ॥ ददाति । डुदा
ञ्० । अनिदेत्यादिना ददातेस्त्वन् ॥
दादः । पुं । दाने ॥ दद्यते । दददाने ।
कर्मणि घञ् ॥दाधिकम् । चि । दधिसंस्कृतशब्दे ॥ द
धिसंस्कृतम् । दध्मठक् ॥ दध्मा संस्कृ
तं वा । प्राग्भृतीयष्टक् । दध्माचर
ति । चरतीतिठक् । दध्मा संस्पृष्टं वा
। संस्पृष्टेठक् । दध्मोपसिक्तं वा । व्यञ्ज
नैरुपसिक्त इतिठक् ॥दानम् । न । गजमदे ॥ पालने । रच
णे ॥ छेदे ॥ शुद्धौ ॥ विश्रायने । त्या
गे । परस्वत्त्वापत्तिपर्यन्तं स्वत्यागे ।
देशकालेश्रद्धया यथाशक्त्यान्यायार्जि
तार्थानां सत्पात्रे समर्पणे । स्वस्वत्त्वा
स्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रो
क्तसंविभागे । असङ्कोचेनचित्तेषु स्व
स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्त्वापादने । स
म्प्रदानस्वत्त्वापादकद्रव्यत्यागे ॥ * ॥अर्थानामुदिते पात्रेश्रद्धया प्रतिपाद
नम् । दातृमित्यभिनिर्दिष्टव्याख्या

दानम्

नंतस्यवच्यते ॥ दाता प्रतिगृहीताश्च
 अद्वा देयश्च धर्मयुक् । देशकालौच
 दानाना मङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥ म
 नसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिः
 क्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दान
 स्यान्तो न विद्यते ॥ परोक्षे कल्पितं
 दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोच
 जेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावे ऽस्यव-
 न्धुषु ॥ यदातु न सकुल्यः स्यान्नच-
 सन्ध्विवाध्यावाः । दद्यात् स्वजाति
 शिष्येभ्यस्तदभावेऽमुनिः क्षिपेत् ॥
 कात्वाशुद्धेसमे देशे गोमयेनोपले-
 पिते । वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्या
 त् सदक्षिणम् ॥ दानं चतुर्विधं प्रोक्तं
 मृषिभिर्धर्मकोविदैः । निश्चयं नैमि-
 त्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥
 अहन्यहनि यत्किञ्चिद् दीयते ऽ
 नुपकारिणे । अनुद्दिश्यफलं तत्स्या
 त् ब्राह्मणायतु निश्चयम् ॥ यत्तु पा-
 प्रोपशान्त्यैच दीयते विदुषांकरे ।
 नैमित्तिकं तदुद्दिष्टदानं सङ्गिरनुष्ठि-
 तम् ॥ अपत्यविजयैश्वर्यस्वर्गार्थं य-
 त् प्रदीयते । दानं तत् काम्यमाख्या-
 तं मृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥ ईश्वरप्रीत्य-
 नार्थाय ब्रह्मवित्तु प्रदीयते । चेत-
 सा सत्त्वयुक्तेन दानं तद्विमलं स्मृतं
 ॥ * ॥ गत्वायद् दीयते दानं भ

दानम्

क्यापात्रेविधानतः । तद्वननफलं वि-
 द्विप्रवस्था पितयेन्मप ॥ * ॥ तच्च सा-
 त्विकादि भेदात् त्रिविधम् । यथा ।
 दातव्य मिति यद्दानं दीयते ऽनुप-
 कारिणे । देशकालेच पात्रेच तदा
 नं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ यत्तु प्रष्टुप-
 कारार्थं फलमुद्दिश्यवापुनः । दीयते
 च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्
 ॥ अदेशकालेयद्दानं मपात्रेभ्यश्च दी-
 यते । असत्कृतं मवचातं तत् ता-
 मसं मुदाहृतम् ॥ * ॥ यदेव हि म-
 मेदमिति विशेषं जानानः परस्वत्त्वाप-
 त्तयेस्वामी त्यजति परश्च विशेषेण
 दंममेतिस्यत्त्वं प्रत्येतीति व्यवहारे
 ॥ * ॥ अस्यविधिर्यथा । स्नानसन्ध्याच
 मनानिकृत्वा नारायणनवग्रहगुरुन्
 सम्पूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन धृत्वा
 दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधि-
 पतिदेवतां सम्प्रदानञ्चार्चयित्वा स-
 क्लृप्त्यकुशतिजलजलत्यागपूर्वकं दद्या-
 दिति ॥ विवेकज्ञानशुद्धौ ॥ दैर्घ्यो-
 धनइत्यस्मादातोर्दानपदं व्युत्पद्यते
 । यदाहपतञ्जलिः । विवेकख्यातिरवि-
 प्रवादुःखप्रयस्यहानोपाय इति । अवि-
 प्रवा शुद्धिः । साचसवासनसंग्रयविध्या
 सानां परिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य
 स्वच्छब्रवाहे ऽवस्थानम् । साच न वि

दानव

नादरनैरन्त्यदीर्घकालसेविताभ्या
सपरिपाकाद्भवतीति । दानेन विवे
कस्याप्युपकार्येणाङ्गेन सोपि सङ्गृही
तः । सेयं पञ्चमीसिद्धिः सदा-
मुदितमित्युच्यते । दानञ्च सि-
द्धिहेतुः । धनादिदानेनाराधितोच्चा
नी ज्ञानं प्रयच्छति ॥ इति अनेन
। दोषत्रयखण्डने । लुट् ॥ उदाजो
भावे दीयते इति कर्मणि वा लुट्
॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादने राज्ञा
मुपायविशेषे । उपप्रदाने ॥

दावकम् । न । कुत्सितदाने ॥ दानकु
त्सिते इति यावादिषु पाठात्कन् ॥
दानकर्म । न । दानक्रियायाम् ॥
दानतोयम् । न । मदीदके ॥
दानधर्मः । पुं । दानस्य फले ॥
दानपतिः । पुं । सदाप्रदे । सततदात
रि ॥ अकूरे ॥

दानपात्रम् । न । विद्यादियुक्ते ॥ विद्या
युक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दा
न्तः सत्यवादी कृतज्ञः । वृत्तिग्लानो
गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा
ब्राह्मणः पात्रमाहुः ॥ दानस्य पात्रम् ॥
दानवः । पुं । असुरे । दनुजे । दक्षक-
न्यायादनो गर्भे कश्यपाज्जाते ॥ दानो

रपत्यम् । तस्यापत्यमित्यण् ॥

दानवजः । पुं । वैश्ये ॥ इति पुराणम् ॥

दान्तिः

दानवारिः । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥

दानवाना मरिः । दानवो ऽरिर्य
स्य वा ॥

दानशीलः । वि । वदान्ये । दातरि ॥

दानशौण्डः । वि । वदान्ये । बहुप्रदे ॥

दानेशौण्डः । सप्तमीशौण्डै रिति स
मासः ॥

दानायोग्यः । वि । अपाचे ॥ अव्रताना
ममन्त्राणां जातिमाचोपजीविनाम्
। नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिक्षाता
रयेच्छिलाम् ॥

दानीयः । वि । सम्प्रदाने । दानपात्रे ॥

दीयते ऽस्मै । उदाञ् ० । कृत्त्यल्यु
टो बहुलमिति सम्प्रदाने ऽनीयर् ॥

दानुः । वि । दातरि ॥ विक्रान्ते ॥ द-
दाति । उदाञ् ० । दाभाभ्यं नुः ॥

दान्तः । वि । तपःक्लेशसहे । जिते
न्द्रिये । वहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि

॥ दाम्यतिस्म । दमेर्गन्त्यर्थेति क्तः ।

यस्य विभाषेति नेट् । अनुनासिकस्ये

तिदीर्घः ॥ दमिते । शिञ्च तदृषे

॥ दान्तोयं वलीवर्द्धः युवाश्च कटवा

हनयोग्यः कृतवर्तितगम्यते इति भाम-

ती ॥ दम्यतेस्म । दमु उपशमे । णि

जन्तः । क्तः । वादान्तशान्ततिसाधुः

॥ पुं । दमनकवृक्षे ॥

दान्तिः । स्त्री । तपःक्लेशसहिष्णुतायाम्

दामा

। दमये । दमे ॥ दमनम् । दमु० ।
 क्षियांस्तन । अनुनातिकस्येति दीर्घः ॥
 दापितः । पि । साधिते ॥ दापयतेस्म
 ययुक्तादाजः क्तः ॥ दप्तिते ॥
 दाप्यः । पि । दापनीये ॥
 दाम । न । स्त्री । दोहनकाले पशुपा
 दवन्धनरज्जौ । सन्धाने ॥ इति । दो
 भवखण्डने । दीयते वा । दीङ्च
 ये । मनिन् ॥ मास्त्रायाम् ॥ रज्जौ ॥
 दामनपर्व । न । दमनभजनतिष्ठी ।
 चैषयुक्तवतुर्दृश्याम् ॥
 दामनी । स्त्री । तन्त्रायाम् । पशुवन्धन
 रज्ज्वाम् ॥ दामैव । प्र० अण् । अन्वि
 तिप्रकृतिभावः । टिङ्ठेतिङीप् ॥
 दामक्षिप्तम् । न । तमोक्तु इति प्रसि
 द्धे तमोक्षिप्तदेशे ॥
 दामा । स्त्री । दामनि ॥ दोभवखण्ड
 ने । दीङ्चये वा । मनिन् । मन
 इति नङीप् । दामानौ । दामानः इ
 ण्यादि । डासुभाभ्यामन्यतरस्याम्
 इति डापितु । दामा दामे दामाः
 इत्यादि बोध्यम् ॥
 दामाचनम् । न । अत्रादेः पादवन्धन
 रज्जौ । पिङ्गाडी इतिभाषा ॥ इति
 हेमचन्द्रः ॥

॥ दामाचनम् । न । एकशफाङ्घ्रिवन्धे
 । दामाचने ॥ दामाचनं पादपाशे

दायः

इति वैजयन्ती ॥
 दामिनी । स्त्री । विदुति ॥ दामविद्य
 ते ऽस्याः । संज्ञायां मन्माभ्यामि
 तीनिः ॥
 दामोदरः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ वाल्मेया
 पत्न्यनिषेधाय यशोदयादामोदरे बहु
 त्वात् दाम उदरे यस्येति सप्तम्यक्त
 स्य वैयधिकरण्येपिसमासः । सप्तमी
 विशेषणे बहुव्रीह्याविति लिङ्गात् ॥
 तर्धोर्मध्यगतं बहुं दाम्ना गाढं तथोद
 रे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दा
 मवन्धनात् ॥ दामानि लोकनामा
 नि तानि यस्योदरान्तरे । तेन दा
 मोदरो देवः श्रीधरस्त्वं रमाश्रित
 इतिव्यासः ॥ दमादिसाधनेन उदा
 रा उत्कृष्टा या गति धूमादिगन्त्यपे
 क्षया ऽर्चिरादिस्तयागम्यते इति वा
 ॥ दमादामोदरं विदुरिति भारतो
 क्तः ॥ भूतार्हद्विशेषे ॥ नद्विशेषे ॥
 दाम्भिकः । चि । कृष्णनाधर्मकारिणि । वैडा
 खत्रितिकादौ ॥ दम्भयुक्तो धर्मध्वजिति
 ॥ पुं । वक्पक्षिणि ॥ दम्भेन चरति । ठक् ॥
 दायः । पुं । सेल्लुण्णभाषणे ॥ विभक्त
 व्यपिष्टद्रव्ये ॥ दाने ॥ हरये । यौतु
 कादिधने । कन्यादानकाले जामाया
 दिभ्यो व्रतभिचादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च
 । यद्द्रव्यं दीयते तदिति भरतः ॥ याव

दायवि

तत्सम्बन्धिने ॥ खये ॥ स्थाने ॥ ख
एडने ॥ ददाति । उदाण्० । श्याह्य
चेति खः । आतोयुक् ॥ यदा । दीय
ते ऽसौ । दोङ् खये । अकर्त्तरि-
चेति चकारस्य संज्ञाभिचारार्थत्वा
त् घञ् ॥

दायकः । वि । दातरि ॥ ददाति । उ-
दाण्० । खुस् । आतोयुक् ॥

दायवन्धुः । पुं । आतरि ॥

दायभागः । पुं । दायविभागे । सम्ब-
न्धिमात्रेण सम्बन्धिधनस्य विभागे । पू-
र्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्यु-
परमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरुद्धो दाय
शब्दस्तस्य विभागे ॥ एकदेशगतस्यैव
भूधिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकस्य वहा-
नार्हतया ऽव्यवस्थितस्य गुटिकापा-
तादिना व्यञ्जने ॥ अथवा विशेषेण
भजनं स्वत्वप्रापनं वा । यत्र चैकं दाय-
सीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि त-
त्त्वाविशेषवहनदोहनफलेन स्व-
त्वव्यज्यते ॥ विभागोऽर्थस्यपित्यस्य पु-
त्रे यत्र प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रो-
क्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ दायस्य भागः ॥

दायविभागः । पुं । दायभागे ॥ श्री
सदाशिव उवाच ॥ भूयस्ते कवयाम्ना
खे च मन्त्रान् संज्ञातमान् । यान् मन्त्र-

दायवि

न् प्रविदन् राजा स्वच्छन्दं पाण्येत् प्र-
जाः ॥ नियमेन विनाराजो मानवाधन-
लो लुपाः । मिथस्ते धिवादिष्यन्ति गुरुस्व-
जनवन्धुभिः ॥ व्यतिघ्नं तितदा देवि-
स्वार्थिने वित्तहेतवे । पापाश्रया भवि-
ष्यंति हिंसया च जिहीर्षया ॥ अतस्ते
पांश्चितार्थाय नियमो धर्मसम्मतः ।
नियोज्यते यमाश्रित्य न भ्रष्टेयुः शुभा-
कराः ॥ दण्डयेत् पापिनो राजायथा
पापापनुत्तये । तथैव विभजे दायान्
नृणां सम्बन्धभेदतः ॥ सम्बन्धो द्वि-
विधो ज्ञेयो विवाहाज्जन्मनस्तथा । त-
थौदाहिकसम्बन्धादपरो वस्त्वन्तरः ॥
दायेतूर्द्धतनाज्यायान् सम्बन्धो ऽध-
स्तनः शिवे । अधर्तुर्द्धक्रमादत्र पुमान्
मुख्यतरः स्मृतः ॥ तत्रापि सन्निकृष्टे
यसम्बन्धी दायमर्हति । अनेन विधि-
नाधीरा विभजेयुः क्रमादुक्तम् ॥ मृत-
स्य पुत्रेणैव च कन्यासु पितरि स्थिते । भा-
र्यायामपि दायार्हः पुत्रपुत्रपुत्रपरः
॥ बहवस्तनया यत्र सर्वे तत्र समांशिनः
। ज्येष्ठे राज्याधिकारित्वं तत्पुत्रानुसा-
रतः ॥ ऋण्यं तौ तृकं तत्र शोभयेत् तौ तृ-
कैर्धनैः ॥ तस्मिन् स्थिते विभागाहं
न भवेत् तौ तृकं वसु ॥ विभज्य वदिगृही-
युर्विभवं तौ तृकं नराः । तेभ्यस्तदुक्तमा-
हृत्य पितृभ्यो दाययेत् ॥ वंशस्त्वक्तु-

दायवि

प्रापेन्निरयंयान्तिमानवाः । कस्येना
पितयावदुः स्वयमेव नचापरः ॥ साधा
रणधनं यच्च स्यावरं स्यावरेतरत् । अंशि
नः प्राप्तुमर्हन्तिस्वस्वमं श्रविभागतः ॥
अंशिनांसम्यतावेवविभागः परिसिद्ध्य
ति । तेषामसम्यतैरावासमदृष्टां
शमाचरेत् ॥ स्यावरस्यचरस्यापिवि
भागानर्हवस्तुनः । मूल्यं वा तदुपस्व
त्वमंशिनां विभजेत्पुनः ॥ विभक्तेपि
धनेयस्तु स्वीयांशं प्राप्तपादयेत् । पु
नर्विभज्यतदव्ययं प्राप्तं शायदाप
येत् ॥ कृतेविभागेऽव्याणां मंशिनां
सम्यतौ शिवे । पुनर्विवादयं क्षपश
स्योभवतिभूतः ॥ स्थितेप्रेतस्यपौत्रे
चभार्यायांचपितर्यपि । पौत्रएवध
नार्हः स्यादधस्ताज्जन्मगौरवात् ॥
अपुत्रस्यस्थितेतातेसेद्रेच विताम
हे । जन्मनःसन्निकर्षेण पितैवास्वध
नं हरेत् ॥ विद्यमानासुकन्यासुस
न्निकृष्टास्वपित्रिवे । मृतस्यपौत्रोप
नभाक् यतोमुख्यतरः पुमान् ॥ धनं
मृतेन पुत्रेणपौत्रं यातिपितामहात्
। असौपगीयतेलोकैः पुत्ररूपः स्वयं
पिता ॥ औशदिकेपिसम्बन्धे ब्राह्मी
भार्यावरीयसी । अपुत्रस्यहरेदृक्-
यं यत्पुर्वेष्टादुंकारिणी ॥ पतिपुत्र
विहीनास्तुसंभ्रातृ स्वामिनोऽप्यं । नै

दायवि

वदातुं नविक्रेतुं समर्थास्वधनं विना
॥ पितृभिः श्वशुरैर्वापिदत्तं यदुर्मसम्प
त्तं । स्वकृत्योपार्जितं यच्चस्त्रीधनंतत्
प्रकीर्तितं ॥ तस्यांमृतायां रिक्तं त
त्पुनः स्वामिपदं व्रजेत् । तदासदृश
रोरिक्त्यमधज्जुक्रमाहरेत् ॥ मृते
पत्न्यास्वधर्मेण पतिबन्धुवशेस्थिता ।
तदभावेपितृवन्मोक्षिष्ठं तीक्ष्णमर्ह
ति ॥ शक्तितश्चभिचारापिनपत्न्युर्हा
यभागिनी । स्वभतेजीवनंमार्गभर्तुं
विभवहारिणः ॥ वद्व्यश्चेद्वनिता-
स्तस्यस्वर्थातुर्धर्मतत्पराः । भजेरनस्वा
मिनेवित्तं समांशेनशुचिस्मिते ॥ प
त्न्युर्धनहरायाश्च मृतौभर्तृसुतास्थि-
तौ । पुनः स्वामिपदं गत्वा धनं दुहि
तरं व्रजेत् ॥ एवंस्थितायां कन्याया
सूक्तं पुत्रवधूगतं । तन्मृतेस्वामिनं
प्राप्य श्वशुरातन्सुतामियात् ॥ तथा
पितामहेसत्वेवित्तं मातृगतं शिवे ।
तस्यांमृतायां पुत्रेणभर्ताश्वशुरगम्भ-
वेत् ॥ मृतस्योर्ध्वगतं वित्तं यथा प्र
प्नोति तत् पिता । जनन्यपितयामो
ति पतिहीना भवेद्यदि ॥ अतःस-
त्यांजनन्यां तु विमातानधनं हरेत् ।
मृतेजनन्यास्तं प्राप्यपितृगच्छेद्विमा
तरं ॥ अधस्तानां त्रिराहृद्वारिक्
जनयात्ययः । येनैवाधस्तनं प्रपन्नं ते

दायवि

नैवोर्द्धं तदात्रजेत् ॥ अतःस्थितौपि
तृथ्यस्य धनं स्वसृगतं च सत् । पत्यौ
स्थितेऽनपत्यायामृतौपितृथ्यमाश्र-
येत् ॥ ऊर्द्धाद्विस्तमधः प्राप्यपुमांस-
मवलम्बते । अतः सत्यांसोदरायां वै-
मात्रेयो धनं हरेत् ॥ स्थितायां सोद-
रायां च विमातुः पुत्रसंततौ । वैमात्रे-
यगतं वित्तं वैमात्रेयान्वयो भजेत् ॥
मृतस्य सोदरो भ्राता वैमात्रेयस्तथा ।
शिषे । धनं पितृगतत्वेन विभजेतां
समांशिनौ ॥ कन्यायां जीवितायां च
तदपत्यं न दायभाक् । यत्र यद्वाधितं
वित्तं तन्मृतावपरं व्रजेत् ॥ विभजेयु-
र्द्विहतरः पुत्राभावे पितुर्बन्धु । उद्वाह-
यं त्योऽनूढान्तु पितु साधारणैर्धनैः ।
असंतत्यामृतायाश्च स्त्री धनं स्वामिनं
भजेत् । अन्यत्तु द्रविणं यस्मादासं-
तत्पदमाश्रयेत् ॥ प्रेतस्य अयनैर्का-
री विदधा दात्मपोषणं । पुण्यन्तु
तदुप स्वत्वेनैव शक्ता दानविक्रये ॥ पि-
तामहस्रुषायाश्च सत्यां तात विभातरि
। पितामहगतं रिक्थं तत्पुत्रेण स्रुषां
व्रजेत् ॥ पितामहपितृव्ये च तथा भ्रा-
तरि जीवति । अधोभवानां मुख्यत्वा-
त् भ्रातृवधनभागभवेत् ॥ पितृव्यात्
सन्निकर्षेण तु सौ भ्रातृपितामहौ ।
धनं पितृपदंगत्वा प्रयातु भ्रातरं व्रजे

दायवि

त् ॥ स्थितेऽप्यपत्ये दुहितुः प्रेतस्यपि
तरि स्थिते । दुहितृपत्यं धनभाक् धनं
यस्मादधोमुखं ॥ स्वः प्रयातुः स्थिते-
ता ते तथा मातरिकास्तिके । पुंसो मु-
ख्यतत्त्वेन धनहारी भवेत् पिता ॥
स्थितः स्वपितृसापिण्डो वर्त्तमानेपि
मातुले । प्रेतस्य धनहारी स्यात् पितुः
सम्बन्धगौरवात् ॥ अधस्ताद्गमना-
भावे धनमूर्द्धं भवं गतं । तथापि पुंसां मु-
ख्यत्वादितं पितृकुलं शिषे ॥ अतोऽपि
सन्निकृष्टोपि मातुलो नामुयाद्गनं । अ-
जीवत् पितृकः पौत्रः पितृव्यैः सह पा-
र्यति ॥ पितामहस्य द्रविणात् स्वपितु-
र्दायमर्हति । भ्रातृहीना तथा पौत्री
पितृव्यैः समभागिनी ॥ पितामह-
धनं सौम्याहरेच्चेन्मृतमातृका । सत्यां
पौत्र्याः पितामहापौत्र्याः पितृस्व-
सर्थपि ॥ वित्ते पितृगते देवि पौत्री-
तत्राधिकारिणी । अधोगामिषु वित्ते
षु पुमान् ज्यायानधस्तनः ॥ ऊर्द्धगा-
मिधने श्रेष्ठः पुमानूर्द्धं ह्येव भवेत् ॥
अतः स्रुषायां पौत्र्याश्च सत्यां दुहित-
रि प्रिये । प्रेतस्य विभवं हर्त्तुं नैव शक्नो-
ति तत्पिता ॥ यदापितृकुले न स्या-
न्मृतस्य धनभाजनं । पूर्वोक्तविधिनारि-
क्थं मातामहकुलं भजेत् ॥ मातामह-
गतं वित्तं मातुलैस्तत्सुतादिभिः । अ

दायवि

धर्तृक्रमेणैवपुमांसंस्थियमाश्रयेत्
 ॥ ब्राह्मण्यवेविद्यमानेपित्रीः सापि
 एतेनेस्थिते । मृतस्यैवीतनयोनपि
 तुर्दायभामवेत् ॥ शैवीपत्नीचतु
 पुत्राश्चभेरन्धनभागिनः । शसमा-
 च्छादनंभस्त्रेःप्रयातुर्यथाधनं ॥ शैवो
 दाहं प्रकुर्वन्ती शैवभर्तृवपाचयेत् ।
 सौम्याश्चेन्नाधिकारोऽस्याः पित्रादीनां
 धनेप्रिये ॥ अतः सत्कुलजांकन्यांशै
 वैरुदाहयन् पिता । क्रोधादालोभतो
 वापिसभवेत्क्रोकागर्हितः ॥ शैवीतद-
 न्वयाभावेसोदकोब्रह्मदेवः । हरे
 युः क्रमतोविस्तंमृतस्यशिवशासनात्
 ॥ पिण्डदातृसप्तपुरुषाः सपिण्डाः क
 यिताः प्रिये । सोदकादभर्माताः स्यु
 स्ततः केवलगोचराः ॥ विभक्तंरश्मिं
 यच्चसंसृष्टंस्वेच्छयातुचेत् । अविभ
 क्तविधानेनभजेरस्तंनपुनः ॥ अविभ
 क्तविभक्तेवायस्ययादृग्विभगिता । म
 तेपितृस्यदायादास्तादृग्विभवभागि-
 नः ॥ येयस्यघनहर्तारोभवेयुर्जीविना
 वधि । दधुःपिण्डतण्डुलाश्चैवभार्या
 सुतंविना ॥ इतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रे
 दादशोक्ताये सनातनव्यवहारकथ-
 नम् ॥

दायादः । पुं । सपिण्डे ॥ तनये । सुते

॥ दावमति । अदभचये । कर्मय

दारिद्र्य

यु ॥ यदा । आदत्ते । उदात्तः । आ
 तोनुपसर्गे इतिकः । दावस्यआदः ।
 स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति-
 भूप्रसूतैश्चेतिस्त्रयएवनिपातनात्सो
 पसर्गादप्यादन्तात् कः ॥
 दायितः । चि । दण्डिते । साधिते ॥
 दयतेर्यन्तात् कर्त्तरिक्तः ॥
 दाराः । पुंभूम्नि । भार्यायाम् ॥ दारय
 न्ति भ्रातृन् । दृ० गिजन्तः । दारजा
 रौकर्त्तरिगिणुक् चेतिघञ् ॥
 दारकः । पुं । वाजके । पुत्रे ॥ दाम्यशू
 करे ॥ चि । भेदके ॥ दारयति । दृ०
 श्वञ् ॥
 दारकर्म्म । न । विवाहे ॥
 दारणम् । न । विदारणे ॥ कतके ॥
 दार्यतेऽनेन । दृ० । ग्यन्ता । द्युट् ॥
 दारदः । पुं । विधभेदे ॥ पारदे ॥
 हिङ्गुले ॥ समुद्रे ॥ दरदि देशविशे
 षेभवः । अण् ॥
 दारवलिभुक् । पुं । वकपक्षिणि ॥
 दारा । स्त्री । भार्यायाम् ॥ इतिभरतः ॥
 दारिः । स्त्री । विदारके ॥
 दारिका । स्त्री । वालिकायाम् ॥
 दारितः । चि । भिन्ने । भेदिते । कृत
 दारणे ॥ दार्यतेस्म । दृ० । ग्यन्ता
 तृक्तः ॥

दारिद्र्यम् । न । दरिद्रे । निर्जनके

दाहः

॥ भावे च्छब्दः ॥

दारी । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । विपा
दिकायाम् । विषाई इति भाषा ॥
परिक्रमवशीलस्य वायुरन्तर्बहुच-
यैः । पादयोः कुक्ष्ये दारीसंज्ञांतस्य
संश्रिताम् ॥ अस्याश्विकित्साभाव-
प्रकाशेदृश्या ॥

दाह । न । पित्तस्ये ॥ काष्ठे ॥ देवदारौ
॥ वि । शिल्पिनि ॥ दातरि ॥ दार-
के ॥ दीर्यते । दृ० । दसमिजनीति
जु० ॥ यथा । ददाति । दुदाम् ॥
यति । दौ० । दयते वा । देउरच्ये
। तच्छीखादिः । दाघेट्सिग्रदसदे
वरितिर्वा ॥

दाहकः । पुं । श्रीकृष्णसारथौ ॥ न ।
देवदाहणि ॥

दाहकदन्ती । स्त्री । वनकदल्याम् ॥
दाहका । स्त्री । पुचिकायाम् । कुक्ष्या-
म् । शालभंज्याम् । कठपूतली इ-
ति भाषा ॥

दाहगन्धा । स्त्री । चीडानामगन्धश्चे ॥

दाहगर्भा । स्त्री । दाहकायाम् ॥

दाहचीनी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धेदृश्ये ॥

दाहशीर्षकम् । न । गुडत्वचि ॥

दाहजः । पुं । मर्दले ॥ चि । दाहजाते ॥

दाहयः । पुं । चिषके ॥ रौद्ररसे । भयान-
करुषे ॥ न । तीक्ष्णसंज्ञकमचनेषु ॥

दाहसि

॥ चि । भयावहे । दुःसहे । भीष-
ये । भयहेतौ ॥ दारयति चित्तम्
। दभवे । कृददारिभ्यउनन् ॥

दाहयकम् । न । रुषीतिस्थाते म स्त
कस्ये रोगे ॥ तल्लक्ष्यं यथा । दाह-
या कण्डुरा रुचा केशभूमौ प्रजाय-
ते । मासतश्चेन्मकोपेय विद्याद्दाह-
यकस्तु तत् ॥ दाहयाकर्कशा ॥

दाहया । स्त्री । रात्रिविशेषे ॥ यथा ।
तृतीयाऽचयसंज्ञाया दाहया सा प्र-
कीर्तितेति ॥ नर्मदच्छेदतीर्थाधिष्ठा-
व्यादेव्याम् ॥

दाहनिशा । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् ॥

दाहपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् ॥

दाहपीता । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् ॥

दाहपुचिका । स्त्री । दाहकायाम् ॥

दाहमुखाक्षया । स्त्री । गोधायाम्-

दाहमुखाक्षा । स्त्री । निष्ठाका-
याम् ॥

दाहमूषा । स्त्री । दाहमंसीतिप्रसिद्धौ
षधौ ॥

दाहसारम् । न । चन्दने ॥ दाह्यां दा-
हषुवासारं श्रेष्ठम् ॥

दाहसिता । स्त्री । त्वक्स्वाद्याम् । दह-
चीनीतिस्थातायाम् ॥ उक्तादारुसि-
ता स्वादी तिक्तायानिचपित्तवत् ॥

दाहसुरभिः । सुकृष्णान्ध्या मुखशोषटपा-

दार्ढ्याभा

पश्चा ॥

दाहणी । स्त्री । दाहपुष्पिकायाम् ॥

दाहहरिद्रा । स्त्री । पचम्पचायाम् । प
ऊन्याम् । कस्यच इतिपर्यतीयभा-
षाप्रसिद्धायाम् ॥ दाहचासौहरि-
द्राच ॥दाहहस्तकः । पुं । तर्हाम् । डोई इति
भाषा ॥ हस्तहवप्रतिवृत्तिः । इवेप्र-
तिवृत्तावितिकन् । दाहयो हस्तकः ॥
दार्ढ्यम् । न । दृढतायाम् ॥ भावे ष्यञ् ॥
दार्ढ्यः । पि । दृढिस्त्रे ॥ दृढौ भवम्
। दृढिकुचीतिठञ् ॥दाहुरम् । न । दक्षिणावर्त्तग्रहे ॥ दर्द-
रधर्मे ॥दाहुरिकः । पुं । कुशले ॥ दर्दरो म
त्पावविशेषः । तंकरोति । शब्द-
दर्दुरं करोतीति ठक् ॥दार्ढ्यटम् । न । मन्त्रवेष्टमि । चिन्ता-
ग्रहे ॥

दार्ढ्यण्डः । पुं । मयूरे ॥

दार्ढ्याघटः । पुं । काष्ठकुट्टखगे । शतप-
त्रके । खुटकवद्व्या इति भाषा ॥ दा-
रुआहन्तीति विशङ्गे दारावाहने ।
ऽयन्त्यस्य घटः संज्ञायामिति दाह-
शब्दे उपपदे आङ् पूर्वार्द्धेनैरण् प्र-

त्ययः टश्चान्तादेशः ॥

दार्ढ्याघातः । पुं । दार्ढ्याघाटे ॥ इ. शब्. ० ॥

दाह्यनः

दार्ढिका । स्त्री । दाहहरिद्राकायतुये ।

कायोद्भवतुये ॥ गोविन्दौषधौ ॥

दारयति । दृ० । उत्त्वादित्वात्साधुः

। दार्ढी दारुहरिद्रा तद्विकारोपिद-

र्ढी भवेदोपचातात् । स्वार्धेकन् ॥

दार्ढ्यपत्रिका । स्त्री । गोविन्दायाम् ॥

दार्ढी । स्त्री । देवदारुणि ॥ हरिद्राया-

म् ॥ गोविन्दौषधौ ॥ दारुहरिद्रा-

याम् ॥ दार्ढी निशामुष्ण किन्तु नेच

कर्षास्यरोगनुत् ॥ दीर्यते । दृ० ।

दसनिऽनीतिषुब् । योतइति गौ-

रादिस्त्वाद वाङ्गीष् ॥

दार्ढ्यकायोद्भवम् । न । रसाञ्जने ॥

दार्ढ्यदः । पि । दृषदिपिष्टे चूर्णादौ ॥

दृषदो भवाद्यर्थेपि शंघइत्यब् ॥

दाहः । पुं । कोइवे ॥ न । मधुविशेषे

॥ संस्तुच्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रो

परिस्थितम् । मधुरान्नकषायश्च त-

दाहं मधुकीर्तितम् ॥ दाहं मधु-

रघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् ।

कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं कृदिप्रमेह-

जित् ॥ अधिकं मधुरं त्रिगुणं वृंहणं

गरुभारिकम् ॥ लघुपाके । गरुभा-

रिकं तुलितम् ॥ इन्द्रनीलदण्डाका-

रसश्चामचिकोत्पन्नं दृषकोटरा-

न्तरभवं मध्वितिराजनिर्घण्टः ॥

दाह्यनः । पुं । दन्तरेणविशेषे ॥ इ. शब्. ० ॥

दाविकः

लगतानां पञ्चमेया यथेरिताः ।
दीर्घमाशेष्विवरुजा यस्यदन्तेषु जाय
ते । दाखनो नाम सव्याधिः सदागति
निमित्तजः ॥ १२ ॥

दाखः । पुं । स्यावरविषभेदे ॥

दाखा । स्त्री । महाकाले । किम्पाके ॥
दाखिः । स्त्री । दलितेशमीधान्ये । दाल
इति भाषा ॥

दाखिका । स्त्री । महाकाललतायाम् ।
किम्पाके ॥

दाखिमः । पुं । दाखिमे ॥ इति भरतः ॥

दाखी । स्त्री । दलिते शमीधान्ये । दा
खइति भाषा ॥ देवदाखी लतायाम् ॥

दाख्यः । पुं । मुनिविशेषे ॥ चैकिता
यने ॥ वकाख्यर्षी ॥ दख्यस्य गोत्रा
पत्यम् । गर्गादिभ्यो यञ् ॥

दाख्मी । पुं । इन्द्रे ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥

दावः । पुं । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे
॥ दुनोति । टुदु उपतापे । दुन्योर
नुपसर्गे इति खः ॥

दावाग्निः । पुं । वनवक्त्रौ । दावे ॥ दाव
स्य वनस्याग्निः ॥

दावानखः । पुं । दवायौ ॥

दाविकः । त्रि । देविकानखुङ्गवे ॥ देवि

कायां भवः । तत्र भवइत्यख् । देवि

काशिशपेत्यचामादे राखम् । स्त्रि

यां टिकुतिङ्गीपि दाविकी ॥

दशरः

दाशः । पुं । धीवरे ॥ दशति मत्स्यान्

। दंशदशने । दंसेष्टनैन आच ।

दंशेस्य ॥ यद्वा । दाश्यते मूल्यमस्यै

। दाशदाने । घञ् ॥

दाशतयी । स्त्री । वह्नुचां संहिताया-

म् ॥ दशमण्डलानि अवयवा यस्याः ।

सङ्ख्याया अवयवेतयप् । ङीप् ॥

दाशपुरम् । न । कैवर्त्तीमुत्तके । दश

पुरे । मोक्षा इति भाषा ॥ दाशान्

कैवर्त्तान् पिपर्त्ति । पुपाद्यनपूरय

योः । मू० कः । उदोष्यपूर्वस्येच्यु

त्त्वम् ॥

दाशपूरम् । न । दाशपुरे ॥

दाशफली । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ पा

ककर्णेति ङीप् ॥

दाशरथः । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशर

थस्यायम् । तस्येदमितिसम्बन्धा ऽर्थे

ऽण् । सम्बन्धश्चाप पितापुत्रत्वरूपः ॥

पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान् न

वाग्रपुंखान्सुदृढानृपात्मजः । स्वजन्य

मेघान् विशिखान् वधायते प्रदीय

तां दाशरथाय मैथिली ॥

दाशरथिः । पुं । श्रीरामे ॥ दशरथस्य

अपत्यम् । अतइञ् ॥

दाशार्हः । पुं । विष्णौ ॥ यादवे ॥ दा-

श्यते इति दाशो दानम् । तदर्हति

। अर्हपूजायाम् । अच् ॥ दशार्हः ॥

दासः

लोहहत्वादा । दशार्ह एववा । स्वा-
 र्थिकः प्रजायन् ॥ चि । दशार्हदेशजे ॥
 दासी । स्त्री । धीवर्याम् ॥
 दासेयी । स्त्री । व्यासमातरि ॥ दाश-
 अपत्यं स्त्री । सुद्राभ्योवेतिद्वगभावे
 द्यच इति ढक् । ङीप् ॥
 दाशेरकः । पुं । मासवदेशे ॥ इ० त्रि० ॥
 दाश्वः । त्रि । दातरि ॥
 दाश्वान् । त्रि । दत्तवति ॥ दाश्वान् सा-
 ङ्गान्मीढ्वांश्चेतिनिपातितः ॥
 दासः । पुं । ज्ञातात्मनि ॥ शूद्रे ॥ धीव-
 रे ॥ दानपात्रे ॥ शूद्रनामोपपदे ॥
 सेवके । भृत्ये ॥ सचपञ्चदशवि-
 धो नारदेनोक्तो यथा । गृहजात-
 स्तथाक्रीतोक्तयो दायादुपागतः ।
 अन्नाकाशभृत स्तददाहितः स्वामि-
 ना जयः ॥ मोक्षितो महत्सुखार्थायु-
 जे प्राप्तः पण्यजितः । तवाहमित्युप-
 गतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदा-
 सस्यविज्ञेय स्तथैववडवाकृतः । विक्रे-
 तात्मात्मनः शास्त्रेदासाः पञ्चदशस्मृ-
 ताः ॥ अस्यार्थः । गृहजातः दास्यमुत्प-
 न्नः । दायादुपागतः क्रमागतः । अन्ना-
 कालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । स्वामि-
 नाप्राहितः बन्धकीकृतः । मोक्षितः
 कृपादानेनाङ्गीकृतदासः । तवाह-
 मिच्छुपगतः कक्षाप्यदासः सन् स्वयं-

दासपु

दासत्वेन दत्तरूपः । प्रव्रज्याऽवसि-
 तः सत्यासम्भटः । कृतः केनचि-
 त्त्रिमित्तेन एतावत्काशपर्यन्तं तवाहं
 दास इति कृतसमयः । भक्तदानः सु-
 भिक्षेपि भक्तार्थमङ्गीकृतदासः । व-
 डवाकृतः वडवा दासीतल्लोभादङ्गी-
 कृतदासः इति ॥ ध्वजाङ्गतो भक्त-
 दासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ । पैत्रि-
 कोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोगयः
 ॥ * ॥ विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भू-
 पस्य भूमिप । सर्वेषां किङ्कराः शूद्रा-
 ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ दसति । दंस-
 दशने । दंसयति दंस्यतेवा । दसिदी-
 सी । दंसेष्टनैनञ्चाच ॥
 दासकः । पुं । सामान्यदामे ॥ दामे ॥
 दासएव । स्वा० कः ॥
 दासकर्म्म । न । दासकृत्ये ॥ कर्मा-
 पिद्विविधं ज्ञेयं मशुभं शुभमेव च ।
 अशुभं दासकर्मेकं शुभं कर्मकृतां
 स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरण्याव-
 स्करणोपधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छि-
 दविशमूत्रग्रहणोऽङ्गनम् ॥ अशुभं
 कर्मविज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥
 दासनन्दिनी । स्त्री । व्यासमातरि ।
 सत्यवत्याम् ॥
 दासपुरम् । न । कैवर्त्तमुत्तमे ॥
 दासान् शूद्रान् पिपत्ति । पु० । मू०

दासेर

कः । उदोप्यपूर्वस्यत्युत्त्वम् ॥

दासपूरम् । न । दासपुरे ॥ दासान्पू
रयति । पूरपूर्त्ता । कर्मण्यब् ॥

दासिका । स्त्री । पीतजिण्याम् ॥ भु-
जिष्यायाम् ॥ वेशाम् ॥ दास्येव ।
स्वार्थेकः । केण इति ह्रस्वः ॥

दासी । स्त्री । चेद्याम् ॥ भुजिष्यायाम् ॥
वाणायाम् । जिण्याम् ॥ काकजङ्घा
याम् ॥ नीलाक्षाने ॥ नीलजिण्या
म् ॥ पीतजिण्याम् ॥ वेशाम् ॥ शू-
द्रायाम् ॥ कैवर्त्तभार्यायाम् ॥ दस्य-
ते । दसु उपचये । कर्मणि घञ् ।
गौ० ङीष् ॥

दासीफली । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥
पाककर्णेति ङीष् ॥

दासीसभम् । न । दासीनांसभायाम्
॥ दासीनां सभा । अशाखाचेति न
पुंसकत्वम् ॥

दासेयः । पुं । धीवरे ॥ भृक्ष्ये । दासी
तनये ॥ दास्या अपत्यम् । क्षुद्राभ्यो
वेति ढगभाषणे ह्यच इति ढक् ॥

दासेयी । स्त्री । सत्यवत्याम् । व्यास
अनन्याम् ॥ ङीप् ॥

दासेरः । पुं । क्रमेणके । उष्ट्रे ॥ धीवरे
॥ चि । चेटे । दासीपुत्रे ॥ दास्या अ-

पत्यम् । क्षुद्राभ्योवेति ढक् ॥

दासेरकः । पुं । दासेरार्थेयु ॥ स्वा०

दाहाक

कन् ॥

दाहम् । न । दास्ये । दासभावे ॥ दा-
स्यभावः । घञ् ॥

दाह्यमानः । चि । भविष्यद्दानसम्बन्धि
वस्तुनि ॥

दाह्यम् । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्यो
रिदम् । तस्येद मित्यण् ॥

दाह्यभम् । न । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दाह्य-
भूतत् भञ् ॥

दाहः । पुं । दहने । भस्मीकरणे ॥ गा-
त्रसन्तापे ॥ दहनम् । दहभस्मीकर-
णे । घञ् ॥

दाहकः । पुं । चिषके ॥ रक्तचिषके ॥
चि । दाहकर्त्तरि ॥ दह० । खुञ् ॥

दाहज्वरः । पुं । देहज्वालायुक्तेज्वररो-
गे ॥ यथा । पीतं दृष्टिकमूलात्तु मयुं
धितजलेन वै । सार्द्धं विनाशयेद् दा-
हज्वरश्च परमेष्ठरेति गारुडे १८३
अध्यायः ॥

दाहनम् । न । भस्मीकरणाय प्रेरणे ।
दाहकरावना इति भाषा ॥ ख्यन्नाद्
हेलुट् ॥

दाहसरः । पुं । श्लेशाने ॥

दाहहरणम् । न । वीरखमूले ॥ चि ।
दाहघ्ने ॥

दाहाकर्षितः । पुं । गन्धविशेषे ॥ यथा ।

देवदार्धं मुखप्रक्षालसाधसारान्धनानां

दिक्प

। प्रियादीनाम्न योदग्ध्वा गृह्यते दा
हजोरसः । सदाहाकर्षितोगन्धः स्मृ
तीयः परिकीर्तितइति ॥

दाहागुह । न । सुगन्धिरथविशेषे । दा
हकाष्ठे । तैलागुहयि ॥

दाहिका । स्त्री । तेजसोभार्यायाम् ॥
पश्यप्रभाम् ॥

दाही । पि । दाहके ॥

दिक्कः । पुं । करभे ॥ विंशतिवर्षकेगजे ॥

दिक्करः । पुं । यूनि ॥

दिक्करवासिनी । स्त्री । कामरूपदेशप्र
सिद्धनयाम् ॥ देवीविशेषे ॥ दिक्क
रस्वरुणः प्रोक्त कथाशम्भुश्च दिक्क
रः । तस्मिन्नुपवितादेवी तस्मादि
क्करवासिनीति ॥

दिक्करिका । स्त्री । नाटकशैलस्य पश्चि
मभागाच्चिः स्त्रियायां नयाम् ॥

दिक्करी । स्त्री । युवत्याम् ॥

दिक्पतिः । पुं । दिग्धीश्वरे ॥ यथा ।

सूर्यः शुक्रः चमापुषः सैहिकेयः श

निः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्रीच-

प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥ * ॥ इन्द्रोव

क्लिः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत् ।

कुबेरर्ऋशःपतयः पूर्वादीनांदिशंक्र

मात् ॥ * ॥ मेषसिंहधनुः प्राच्यां द

क्षिणस्थानुतत्परे । प्रतीच्यातत्परे

चैत्याः उदीच्याश्चततः परे ॥ दिग्धः

दिग्गम्

पतिः ॥

दिक्पालः । पुं । पूर्वादिदशदिक्पतौ ॥

यथा । इन्द्रोवक्लिःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरु

णोमरुत् । कुबेरर्ऋशोवक्लिःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरु

दिक्पालसंज्ञकाः ॥

दिक्गुहम् । न । दिग्विशेषगमनेनिधि

ह्वारे ॥ यथा । गुहादिस्थदिनेनवा

रुणदिशं नक्षत्रकुजेचोत्तरां मन्देन्द्रो

श्चदिनेनशक्रककुभंयाम्यांगुरौनक्षत्रे

त् । गृह्यानीति विषयव्ययान्तिमनु

जा येचित्तलाभाशयाभ्रष्टाशाः पुनरा

पतन्ति यदि ते शक्येतुल्या अपि ॥

दिग्गन्तः । पुं । शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृत

जनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे

॥ दिशामन्तः ॥

दिग्गन्धरः । पुं । शङ्करे ॥ तमसि ॥ च

पण्डे । आत्मनेमध्यमपरिमाणवादि

निवौदुविशेषे ॥ यथा । दिग्गन्धराम

ध्यमत्त्वमाहु रापादमस्तकम् । चै

तन्यव्याप्तिसंदष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥

अस्य भाषा प्राकृतावान्तरभेदभिन्ना

मागधी । अस्यस्वरूपन्तु । गलनः च

पङ्केन पिच्छिलवी भत्सदुष्प्रेक्ष्यदे

हच्छवि रुक्मिणितचिकुरो मुक्तवस

नो वेशदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपि

च्छिकाश्च इति । अस्यशिष्याःश्राव

काः ॥ पि । नये । विवसने ॥ दिगे

दिग्दाहः

वाम्बरमस्य ॥

दिग्ग्वरी । स्त्री । काशिकायाम् ॥ दि
गेवाम्बरमस्याः ॥

दिगीश्वरः । पुं । दिग्धीश्वरे ॥ यथा ।

दिगीश्वरा भास्करशुक्र भौमाराष्ट्रा
किंचन्द्रसुरार्चिताः स्युरिति ॥ दि
गः ईश्वरः ॥

दिग्गजः । पुं । दिग्घस्तिनि ॥ ऐरावतः

पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दि
ग्गजाः ॥ दिक्षुस्थिताः गजाः दि-
ग्गजाः ॥

दिग्दर्शनम् । न । दिक्साधनयन्त्रे । क
म्पासद्वतीङ्गभाषा ॥ दिशां दर्शनं चा
नं येन ॥

दिग्दाहः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ यथा

हास्यलक्षणं वराहाचार्यः । तद्वर्ण-

भेदेन तत्फलम् । हाहोदिशां रा

जभयायपीतो देशस्य नाशयहुता

शवर्णः । यशारुणः स्यादपसथवायुः

सस्यस्य नाशश्च करोति दृष्टः ॥ येती

वदीत्याकुरुते प्रकाशं छायाभिव्य-

क्तयते क्वचः । राक्षोमहदेदयते भ

यं स शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः ॥ स

र्वसुदिक्षुफलम् । प्राक् चत्रियाणां

सनरेश्वराणां प्राग्दक्षिणे शिल्पकुमा

रपीडा । याम्ये सहोदयैः पुरुषैस्तु

दिण्डिभा

वैश्या दूताः पुनर्भूषणदासकोशे ॥

पश्चात् तुशूद्राः कृषिजीविनश्च चै

रास्तुरङ्गैः सप्तवायुदिकस्थः । पीडां

व्रजन्त्युत्तरतश्चविप्राः पाखण्डिनोवा

णिजकाश्चशार्ङ्गाम् ॥ * ॥ शुभलक्ष

णम् । नभः प्रसन्नविमलानि भानि

प्रदक्षिणं वातिसदागतिश्च । दिशा

श्चदाहः कनकावदातो हिताय लोक

स्य सपार्थिवस्येति ॥

दिग्दारुणम् । न । पूर्वादिदिक्षु विरा

वृत्त्यामेषादिराशिषु ॥

दिग्धः । पुं । क्षिप्तके । विषाक्तवाणे ॥

अयौ ॥ प्रवृद्धे ॥ स्नेहे ॥ प्रवन्धे ॥

त्रि । क्षिप्ते । क्षीपा इति भाषा ॥

दिद्यतेस्म । दिहउपचवे । क्तः ॥

दिग्भासाः । पुं । शिबे ॥ पि । नये । दि

गम्बरे ॥ दिग्मेववासोऽस्य ॥

दिग्विजयः । पुं । विजया युद्धेन वा

दिशांविजये ॥ यथा । शङ्करदिग्विज

यः पाण्डवदिग्विजयइति ॥

दिङ्गः । पुं । उत्कण्ठिम्भे ॥ इति शब्दा

र्थकल्पतरुः ॥

दिङ्मात्रम् । न । एकदेशे ॥

दिण्डिभाण्डम् । न । डिण्डिभाण्डास्ये

वादिच विशेषे ॥ पट्टमदङ्गकरटाः

समेतायचवाद्यन्ते तत् दिण्डिभाण्ड

मिच्युद्यते ॥

दिधिषा

दितः । वि । छिजे ॥ स्त्रीयतेऽस्य । दोष
वखण्डने । क्तः । दितिस्थतीतीत्यम् ॥

दितिः । स्त्री । दैत्यजनन्याम् ॥ खण्ड
ने ॥ दोषवखण्डने । क्तः । क्तौचितं
त्रायामितिक्तच् । दितिस्थतीती
त्यम् ॥

दितिजः । पुं । दैत्ये ॥ दितेर्जातः । ज
नी ॥ उः ॥

दितिसुतः । पुं । दैत्ये ॥ दितेः सुतः ॥
दिति । स्त्री । दैत्येयमातरि ॥ कृदिका
रादितिङीष् ॥

दित्सा । स्त्री । दातुमिच्छायाम् ॥
उदात्तः । सनिमीमेत्यादिना इ-
सादेशः । अवलोपोऽभ्यासस्येत्त्वभ्या
सलोपः । अप्रत्यया दिक्कारप्र
त्ययः ॥

दिदृक्षमाद्यः । वि । द्रष्टुमिच्छति ॥
दृष्टेः सन्नतात् खटः शानच् ॥

दिदृक्षा । स्त्री । द्रष्टुमिच्छायाम् ॥ दृ-
ष्टेः सन्नतादप्रत्यये टाप् ॥

दिदृक्षुः । वि । द्रष्टुमिच्छति ॥ सनाशं
सभिच्छउः ॥

दिद्युत् । वि । द्योतनशीले ॥ द्योतते
तच्छीलः । द्युतदीप्तौ । द्युतिगमि
जुहोतीनाद्वेचेति क्तिप् ॥

दिधिषायः । पुं । मद्ये ॥ दधाति आह्ला
दम् धीयते वा । उदात्तः । दिधि

दिनम्

षाय्यरति आय्यः धातोर्दिच्छमिच्छंषु
क्चनिपात्यते ॥ आगेपितधन्वी ।
मिषरवयो दिधिषायः ॥

दिधिषुः । पुं । दिक्कृतास्वामिनि । पुन
र्भूपतौ ॥ दिधिषूमात्मनश्छति ।
सुपभात्मनः क्यच् क्तिप् । बाहुलका
दभ्रत्यः ॥ स्त्री । दिक्कृतायाम् ॥

दिधिषूः । स्त्री । दिक्कृतायाम् । पुनर्भा
म् ॥ दधाति पापम् धिष्यते वा ।
उदात्तः । धिष्यन्ते वा । अन्द्दृन्म्
इति साधुः ॥ यद्वा । दिधि धैर्यस्यति
। षोः । प्राग्वत् ॥ मनुक्तु । ओष्ठयां
यच्च नूठायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।
साचाग्रेदिधिषूर्चया पूर्वाति दिधिषः
स्युतेत्याह ॥ पुं । पुनर्भूपतौ ॥

दिधिषूपतिः । पुं । दिक्कृतायाः पत्यो ॥
आतुर्मृतस्य भार्यायां योनुरज्येतका
मतः । धर्मेणापि नियुक्तायां सत्तेयो
दिधिषूपतिः ॥

दिनम् । न । सूर्यकिरणावच्छिन्ने
काले । अहनि । घन्ने । वासरे ॥
तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम्
। पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मक-
म् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम्
। ब्रह्ममाने दिव्यदिवसस्रयुगात्मक
म् ॥ * ॥ मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिन

स्य सङ्ख्या । ८६४००००००० । इति

दिनच

पुराणम् ॥ * ॥ तदेव मनुष्याणां
 सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतु
 विधम् । यथा । सावनम् दशमः प-
 ष्ठिष्ठः स्वस्वसुगुणां प्राच्यास्तदैर्न
 भवेत् । १ । अर्द्धादोदयाह्नाभेर्भा
 मसावनवासराः । २ । तिथिनैकेन
 दिवसपञ्चाङ्गमाने प्रकीर्तितः । ३ ।
 आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्ठिमा
 ङ्गमिति । ४ । जीमूतत्राहनमत्तेतु
 सूर्यकिरणवच्छिन्नचतुर्थमङ्गकम्-
 ॥ * ॥ अथ विशेषे ॥ यथा । अजोगोप
 तियुग्ममङ्गकर्त्तृधन्विमृगास्तथा । नि
 त्रासंघाः स्मृताश्चैते प्रेक्षाश्वान्मेदि-
 नात्मका इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ दीय
 ते शीघ्रं भवति । दीक्षन्ते । दिवा-
 ङ्गिः । इयं चिन्मिदीति नक् । वाहु
 च्छकाहस्वः ॥ पि ४ खण्डिते ॥ य
 ति । दो । यतेरितीनश्च । यत्पक्
 षिदिनमिति तैत्तिरीये खण्डितमि
 त्यर्थात् ॥

दिनकरः । पुं । सूर्ये ॥ करोति । कृष्०

। अथ । दिनस्यकरः ॥

दिनकरात्मजा । स्त्री । यमुनायाम् ॥

दिनक्रेश्वरः । पुं । अन्यकारे ॥ इति श

ब्दएत्नावली ॥

दिनचयः । पुं । दिनपाते ॥ एकस्मिन्

सावनेच्छति तिथीनां चित्तं यदा ।

दिक्षीपः

तदादिनचयः प्रोक्तः सावसाहसिकं
 कृतम् ॥

दिनज्योतिः । न । प्रभाते ॥ १० । रात्रि ॥

दिनपतिः । पुं । सूर्ये ॥ दिनस्यपतिः ॥

पञ्चाङ्गसंज्ञकतीयप्रभेदे (१५ । ५) ॥

दिनपातः । पुं । दिनचये ॥

दिनपिच्छः । पुं । अङ्गुली ॥

दिनप्रणीः । पुं । सूर्ये ॥

दिनषष्ठः । पुं । मन्त्रमष्टसप्तसाष्टौ

कादशदादशद्विंशु ॥

दिनमणिः । पुं । सूर्ये ॥ दिनस्यमणि

रिव ॥

दिनमुखम् । न । प्रभाते ॥

दिनमूर्ध्नि । पुं । उदयाक्षले ॥

दिनवैषम्यम् । न । मध्याह्ने ॥

दिनांशः । पुं । प्राक्लमध्याह्नापरान्तासा

याङ्गौ ॥

दिनादिः । पुं । प्रभाते ॥

दिनाक्तः । पुं । साये । दिवावसाने ॥

दिनान्तकः । पुं । अन्यकारे ॥ दिनस्य

अन्तकः ॥

दिनावसानम् । न । सायङ्काले ॥ दिन

सावसानोऽस्मिन् ॥

दिनिका । स्त्री । दिनभूतौ । एकदिवस

कृतकर्ममूले ॥ इति शब्दमात्रा ॥

दिनौघः । पुं । अङ्गुली ॥

दिक्षीपः । पुं । मृगविशेषे । रघोः

दिवस

मितरि ॥

द्विलोमराट् । पुं । दिक्कीपे ॥ १० चि ॥

द्विकीरम् । न । मोमयच्छविकायाम् ।

शिलीन्धके ॥

द्यौः । स्त्री । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ दी

व्यन्त्यक्षाम् । द्वि० । वा० दिवेर्दिभिः

। द्यौःदिवौ दिवः । बहुभ्याम् ॥

द्विवम् । न । स्वर्गे ॥ आकाशे ॥ वने ॥

दीव्यन्त्यक्षाम् । द्वि० । इगप्रघे

तिकः ॥

द्विवसः । पुं । न । दिने ॥ सावनादि

प्रभेदेन दिवसोपि चतुर्विधः । ना

डीषष्टितमस्तत्र सावनो दिवसः स्मृ

तः ॥ चिंशांशभागाकाराद्दिवसः-

सैरुच्यते । चन्द्रसुतिथ्यवच्छिन्नो

भावधिसुभभूः स्मृतः ॥ दीव्यन्त्यक्ष ।

द्वि० । द्विवः किदित्यस्य ॥

दिवसकरः । पुं । सूर्ये ॥

द्विवसमुखम् । न । प्रभाते ॥

द्विवस्वतिः । पुं । वासवे । इन्द्रे ॥ द्विवः

पतिः । तत्पुरुषे कृतीत्यत्र बहुत्वग्र

हणादकृत्यपि अलुक् इति मुकुटः

। तत्र । पातेर्दतिरित्युणादिकृत्वस्य

सत्त्वात् । वस्तुतस्तु । षष्ठ्याः पतिपुं

त्रेति सत्त्वप्रधानसामर्थ्याल्लोकवेद-

सत्त्वाद्येनासुगुणाप्रतः । कस्मादि

त्वात्सत्ताः क्रतुवृत्त्याः पतिमुनेति स

दिवानी

त्वमिति मुकुटेनोक्तं तत्र । तत्र हन्वो

धिकारात् ॥

दिवस्पृथिव्यौ । स्त्री । द्वावापृथिव्योः ॥

सौस्पृथिवीश्च । दिवसस्पृथिव्या-

मिति दिवो दिवसादेशः ॥ दिवच-

नान्तः ॥

दिवा । अ । दिवसे ॥ दीव्यन्त्यक्ष । द्वि

मु० । काप्रत्ययः ॥

दिवाकरः । पुं । भास्करे । सूर्ये ॥ ऊर्क

वृत्ते ॥ दिवादिर्न करोति । दिवादि

भेतिटः ॥ काके ॥ पुष्पविशेषे ॥ इ

तिशब्दचन्द्रिका ॥

दिवाकीर्त्तिः । पुं । नापिते ॥ राक्षोचु

रकर्मनिषेधत् । दिवाकीर्त्तिरस्य ॥

अन्तावसाभिनि । अण्प्रत्यये ॥ दिवाच

रेयुः कार्यार्थं-लिङ्गिता राज्यासनै

रति अण्प्रत्यये निरुमात् ॥ उग्रूके

॥ इति हस्तचन्द्रः ॥

द्विवाटनः । पुं । काके ॥

द्विवातनः । चि । दिवभवे ॥

द्विवाद्यः । पुं । वेवकादे ॥ यथा । दि

वान्धः प्राणिनः-कोचद्वारावागन्धास्त-

थापरे । केचिदिवा तद्वाराणो प्राणि

नस्तुल्यदृष्टव्य इति देवीमाहात्म्यम् ॥

दिवान्धकी । स्त्री । कुच्छुन्ध्याम् ॥

दिवान्धा । स्त्री । श्वमुखापचिचि ॥

द्विवाभीतः । पुं । कुम्भिषे । जेरे ॥

दिविष

उलूके ॥ कुमुदाकरे ॥

दिवाभीतिः । पुं । मेचके ॥ दिवा दिव
से भीतिर्भयं यस्य ॥

दिशमधिः । पुं । सूर्य ॥ दिवादिवस
स्य मधिरिव ॥

दिशमध्यम् । न । दिनार्द्धे । मध्याह्ने ॥

दिवाशयः । वि । दिनेशयनकर्त्तरि ॥

दिशमेते स्वपितीति । श्रीङ्गो ऽधि
करश्चेमेतेरित्यच् ॥

दिवास्वापः । पुं । दिननिशायाम् ॥ दि

वास्वापं न कुर्वीत यतोसौ स्यात्क

फावहः । ग्रीष्मवर्जेषु कालेषु दिवा

स्वापोनिषिध्यते ॥ उचितो हि दिवा

स्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वा

तादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतादि

वा ॥ * ॥ येषामुचितस्तानाह । व्या

यामाध्यव्यायवाहनरताक्लान्तमती

सारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगता

न् हिक्कामरुत् पीडितान् । क्षीणा

न् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान्

वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौ जागरिता

न् नरान् निराश्रान् कामं दिवा-

स्वापयेदिति ॥

दिवास्वापा । स्त्री । दिवान्धयाम् ॥

दिविः । पुं । चापखगे ॥

दिविषः । वि । स्वर्ग्ये ॥

दिविषत् । पुं । देवे ॥ दिविस्वर्गे स्त्री

दिव्यम्

दतिवर्त्तते । षट्स्थविशरणगन्धर्व-

सादनेषु । सत्सु दिषेति क्षिप् । क

द्युध्याच्चेति डेरलुक् । सुषामादि-

त्वात् षत्वम् ॥

दिविष्ठः । वि । स्वर्गस्थे ॥

दिवी । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे ॥

दिवेदिवे । अ । अहन्यहनि ॥

दिवोकाः । पुं । दिवौकसि ॥ द्यौरोको

यस्येति विग्रहः ॥

दिवोदासः । पुं । चन्द्रवंशीयभोमरय

स्यराजः पुत्रे । काशिराजे ॥ दिवद्

न्यनेन तात्स्थ्याद्देवाः । तेषाम् दि

वः स्वर्गस्थवा दासः । दिवसस्य दासर

तिषष्ट्या अलुक् ॥

दिवोद्गवा । स्त्री । एकायाम् ॥ वि । दि

विजाते ॥

दिवौकः पुष्करिणी । स्त्री । तीर्थवि-

शेषे ॥

दिवौकाः । पुं । देवे ॥ द्यौः दिवि वा

भ्योकोयस्य । पृ० ॥ यहा । दिवभो-

कोयस्येत्यदन्तेन विग्रहः ॥ चातके ॥

दिव्यम् । न । लवङ्गे ॥ हरिचन्द्रे ॥

शपथे ॥ तद्भेदाः यथा । घटोमिरु

दकश्चैव विषं कोषम्पञ्चमम् । षष्ठ-

श्चतण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमस्तमाष

कम् ॥ अष्टमं फलमिच्छुस्तं नवमं घ

र्मजं दशमम् । दिव्यान्तेतानि सर्वाणि

दिव्यच

निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥ गङ्गाजलस्य
 शर्पूकशपणे तनमिथ्याकचने दे-
 वो यथा । गङ्गातोयमुपस्पृश्यमिथ्यां
 यदिदेज्जनः । सयातिकालसूक्ष्म
 यावद्वैत्रक्षणेव इति त्रक्ष्णवैवर्त्तपुरा-
 णम् ॥ पानीयप्रभेदे ॥ यथा । दि-
 व्यञ्चतुर्विधंप्रोक्तंधाराजं करकामवम्
 । तौषारञ्चतयाहैमं तेषु धारं गुणा-
 धिकमिति ॥ पुं । गुग्गुलौ ॥ यवे ॥ आ-
 गमोक्ते भावविशेषे यथा । दिव्यस्य
 देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा ।
 इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः-
 चमीति ॥ नावकविशेषे ॥ चि । स्रोत-
 नात्मके मनुष्यैरक्षभ्ये सर्वप्रपञ्चासी-
 ते अत्यद्भुते अप्राकृते ॥ दिविशो-
 सनात्मन्यादित्येभवः । दिविपरमे-
 योन्निस्व स्वरूपेवाभवः । सुप्रागपा-
 गुदक्प्रतीचोयत् ॥ मनोचे ॥ दि-
 विभवे ॥

दिव्यकुण्डम् । न । कामरूपे चोभका-
 त्रिपूर्वभागस्ये पुष्करिणी विशेषे ॥

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके ॥ न । श्वज्जे ॥

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्थूलैलायाम् ॥ महा-
 चञ्चुशके ॥

दिव्यगायनः । पुं । गन्धर्व । स्वर्गगायके ॥

दिव्यचक्षुः । पुं । सुगन्धस्यप्रभेदे ॥ म-
 कटे ॥ चि । अन्धे ॥ सुलोचने ॥

दिव्यसा

न । ज्ञानात्मके नेत्रे ॥

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मणाम् ॥

दिव्यदृष्टिः । स्त्री । निमेषशून्यायां दृ-
 ष्टौ ॥ दिव्याचासौ दृष्टिश्च ॥

दिव्यदेहदम् । न । मनोराज्यस्य सिद्ध-
 ये देवेभ्यो दीयमाने द्रव्ये । उपया-
 चिते ॥ यदीयते तु देवेभ्यो मनोरा-
 ज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यदे-
 हदंतद्विदुर्बुधा इति हारावली ॥

दिव्यपञ्चामृतम् । न । मिजितगव्या-
 ज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाचिकशर्करा-
 रूपे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यपुष्पः । पुं । करवीरे ॥

दिव्यपुष्पा । स्त्री । महाश्लोकायाम् ॥

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । लोहितवर्णार्क-
 वृक्षे ॥

दिव्ययमुना । स्त्री । कामरूपे इमनि-
 कायानद्याः पूर्वभागस्ये नदीविशेषे ॥

दिव्यरत्नम् । न । चिन्तामणौ ॥

दिव्यरयः । पुं । देवविमाने । श्याम-
 याने ॥

दिव्यरसः । पुं । पारदे ॥

दिव्यसता । स्त्री । मूर्वासतायाम् ॥

दिव्यवस्त्रः । पुं । सूर्यशोभायाम् ॥ न ।

शुभांशुके ॥ दिविभववस्त्रे ॥ चि । सु-

न्दरवस्त्रवति ॥

दिव्यसारः । पुं । शाखरुखे ॥

दिक्-ग्

दिव्यस्त्री । स्त्री । अक्षरः प्रभृतौ ॥

दिव्या । स्त्री । आमलक्याम् । धाव्या-
म् ॥ वन्याकर्कोटक्याम् ॥ शतावरी-
म् ॥ महामेदायाम् ॥ ब्राह्म्याम् ॥
सूखजीरके ॥ खेतदूर्वायाम् ॥ ह-
रीतक्याम् ॥ पुरायाम् । गन्धव-
न्याम् ॥

दिव्यादिव्या । स्त्री । उपदेवी विशेषे ॥
दिव्योदकम् । न । आकाशजले । ख-
वारिणि ॥

दिव्योपपादुकः । चि । अमरे । निर्ज-
रे ॥ मातृपित्रादिदृष्टकारणनिरपे-
क्षा अदृष्टसङ्कृतेभ्यो जाता ये देवा
स्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥ दिवि-
भवः । सुप्रागपागितियत् । उपपद्यते
। पदगतौ । लघपतपदेत्युक्तम् ।
दिव्यश्चासावुपपादुकश्च ॥

दिव्यौघः । पुं । गुरुविशेषे ॥

दिव्यौषधिः । स्त्री । मनःशिक्षायाम् ॥

दिक्-ग् । स्त्री । ककुभि । आशायाम्
। काष्ठायाम् । प्राच्यादिव्यवहारहे-
तौ । कृत्वैकमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च
पश्चिमम् । इति देशोनिदिश्येत य-
यासादिगिति स्मृतेति व्युत्पत्तेः का-
र्यमाचनिमित्तकारणे ॥ साचैकानि
त्याविभवी चेति न्यायमतम् ॥ साद-
शधा । यथा । पूर्वा येयी दक्षिणाच

दिष्टिः

नैर्ऋती पश्चिमा तथा । वायवी चो-
त्तरै शानी ऊर्ध्वा चाघोदिमोदशे
तिवराहपुराणम् ॥ दिशश्चवकाश-
म् । दिशश्चित्सर्जने । ऋक्षिणिस्था
दिना निपातनात् क्तिन् ॥ दिश्यते
ऽसौवा । दिशेः कर्मणि क्तिन् ॥ दन्त-
चतविशेषे ॥ दिग्दष्टे वर्तुणाकारे
इति वैजयन्ती ॥

दिशा । स्त्री । दिशि ॥ भागुरिमतेन
टाप् ॥ अस्याभङ्गारिण्यादि संज्ञा
चोक्ता । यथा । अङ्गारिणी दिग्गुर्वि-
विप्रयुक्ता यस्यां रवि स्तिष्ठतिसा प्र-
दीप्ता । प्रधूमिता वास्यतियां दिने
शः शेषः । प्रशस्ताः शुभदाश्चताः स्युः ॥
दिश्यम् । वि । दिग्भवेवस्तुनि ॥ दि-
ग्भिभवम् । दिगादिभ्यो दत् ॥ दिग-
न्तरादानीते ॥

दिष्टः । पुं । काले ॥ दारुष्टिरिहायाम्
॥ न । भाग्ये । दैवे । भागधेये ॥ वि-
आदिष्टे । उपदिष्टे ॥ दिशति । दि-
शश्चित्सर्जने । क्तिच्त्तौ च संज्ञाया
मितित्तः ॥ दत्ते ॥

दिष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ दिष्टस्य दैवस्य
अन्तः ॥

दिष्टिः । स्त्री । मुदि । हर्षे ॥ माने ॥
परिभाषणे ॥ दिशति । दिशः । क्तिच्-
त्तौ चेति क्तिच् ॥

दीक्षा

दिष्ट्या । अ । इधे ॥ मङ्गले ॥ भाग्येने
पथे ॥ देवनम् । दिशः । सं० क्षिप्
। दिशंस्त्यायति वा । स्त्री ष्यै शब्दस
ङ्घातयोः । क्षिप् । दृत्वम् । रूपा
पूर्वकत्वाज्जगत्त्वं ॥ यद्वा । दिशति
। अच्न्यादिभ्यश्चेति यक् ॥

दिष्णुः । चि । दातरि ॥

दीक्षणीया । स्त्री । इष्टिप्रभेदे । सौ
मिक्याम् ॥

दीक्षा । स्त्री । निबन्धे ॥ य० एताश्चा
न्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वनेवस
ति ॥ गुह्यमुखात् स्वेष्टदेवस्यमन्त्र
ग्रहे ॥ क्रियावर्षकक्षास्यर्षवाग्दृष्ट्या
नस संज्ञकाः । दीक्षा मोक्षप्रदा देवि
सप्तधा परिकीर्तिताः ॥ दीक्षाच दि
विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः
। क्रियादीक्षाभवेद्वाह्या वेधाभ्याभ्य
न्तरीभवेत् ॥ दिव्यभावप्रदानाच्च
चाक्षनात् क्लिषस्य च । दीक्षेति
कथिता सङ्गि भववन्धविमोचनी ॥
दीयते सकलदेवि गुरवे प्राणसंयुत
म् । धनं तप सुवर्णादिपट्टवस्त्रसमु
च्चयम् ॥ अयं प्राप्नोति सङ्गावाप्ता
नापापसमुच्चयः । तस्माद्दीक्षेतिना
मास्याः सर्वशास्त्रेषु सुव्रते ॥ दीयते
विमलं ज्ञानं चीयते कर्मवासना । ते
न दीक्षेति सा प्रोक्ता मुक्तिभिर्धर्मको

दीक्षिति

विदैः ॥ क्रियाविशेषे ॥ दीक्षाचतु
तीयं जन्म प्राप्त्वाणादेः । यथाहमनुः ।
मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं भौक्षिव-
न्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां विजस्य
श्रुतिचोदनादिति ॥

दीक्षागुरुः । पुं । मन्त्राद्युपदेशकर्त्तरि
। देशिके ॥

दीक्षान्तः । पुं । अवभृथे ॥ प्रधानया
गोदीक्षा तस्याभक्तः समापको यो ऽ
परोयज्ञोन्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्र
धानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रिय
ते सो ऽवभृथो दीक्षान्तोप्युच्यते ॥

दीक्षितः । चि । संजातदीक्षे । स्वीकृ
तदीक्षे ॥ य० अदीक्षितो हि मर
ये रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दी-
क्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्चतान्त्रिका
दिति ॥ अपि च । अदीक्षितस्य मर
णं रौरवाय प्रकल्पते । न पूजासुधि
कारोस्ति विना दीक्षां वरानने इति
॥ दीक्षणीयेष्टिकृति ॥ सोमपानाध्व
रान्विते । सोमपानवतियागे आदे
ष्टि ॥ दीक्षते स्म । दीक्षमौष्णे
ज्योपनयनमथ मव्रतादेशेषु । गच्छ
र्थेति क्तः ॥ यद्वा । दीक्षासंजाता ऽस्य
। ता० इतच् ॥ अवाच्यो दीक्षितो
नाम्नायवीयानपियो भवेत् । भोभव
त्पूर्वकत्वेन मभि भाषेत धर्मविदि-

दीना

तिमनुः ॥ काम्पिल्लनगरस्थयक्षदत्त
नामकेविप्रे ॥ सचकाशीखण्डे प्र-
सिद्धः ॥

दीक्षिता । पुं । सोमयागाद्ये ॥ दीक्ष
ते तच्छीलः । दीक्ष० । दृन् । खद
दीपदीक्षश्चेतियुज्ज ॥

दीक्षितायनी । स्त्री । काम्पिल्लनगर-
स्थदीक्षितनामकविप्रस्यपत्न्याम् ॥
दीदिविः । पुं । धिषणे । दृष्टस्तौ ॥ पुं
। न । अस्ते ॥ दीक्षन्त्यनेन । दिवु०
। दिवोदेदीर्घश्चाभ्यासस्यत्वाद्यादि-
कः किन् । किन्त्वाद्गुणाभावः । गोपा
मृतस्य दीदिवामिति मन्वेत् । चोतमा
नमिष्यर्थः ॥

दीधितिः । स्त्री । किरणे ॥ दीधीते दी
प्यते । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । क्ति
च् । तितुचेतीणि षेधस्तुन । अग्रहा
दीनामिति वार्त्तिके । यीवर्णयो-
रितीकारलोपः ॥

दीनः । वि । दुर्गते । दरिद्रे ॥ भीते ॥
शोच्ये ॥ दीयते स्म । दीङ्क्ष्ये । ग
क्ष्यर्थेति क्तः । स्वाद्यञ्चोदितः । ओ
दितश्चेति नत्वम् ॥ यदा । इग्सिञ्
जिदीङ्क्षितिनक् ॥ न । तगरपुष्पे ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

❖ दीनमायः । वि । दरिद्रजनभर्त्तरि ॥

❖ दीना । स्त्री । मृषिकायाम् । मूँसी इ

दीपः

तिभाषा ॥

दीनारः । पुं । स्वर्णभूषणे ॥ मुद्रायाम्
। व्यावहारिकरूपके । इष्या इति
भाषा ॥ निष्कपरिमाणे ॥ सुवर्णकर्ष
इवे ॥ सम्यग् व्यवहारार्थं मानवस्तु
नि ॥ द्वाविंशतिरुत्तिकापरिमिते का
ञ्चने ॥ दीयते । दीङ्० । दीङ्गेन
ट् चेष्यारन् ॥

दीपः । पुं । वर्त्तिस्यज्जलदमिश्रिष्टाया
म् । प्रदीपे । कञ्जलध्वजे । गृहम
बौ ॥ घृततैलश्च दीपार्थे स्नेहान्वय्या
निवर्जयेत् ॥ इति वज्रिपुराणम् ॥
दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छे
दनात् स्त्रियः । अचिरेणैव काले
नवव्रणाशो भवेद् ध्रुवम् ॥ नैव नि-
र्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपघर्त्ता भवेदम्भः काको निर्वापको
भवेत् ॥ इति काशिकापुराणम् ॥
कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थं न-
चाददेत् । नमिष्यीकृत्य दद्यात्
दीपे स्नेहान्घृतादिकान् ॥ कृत्वा-
मिष्यीकृतं केहं तामिस्रं नरकं प्रजे
त् । वसामज्जास्थिनिर्धौसैः केहैः प्रा
स्यज्जसम्भवैः । प्रदीपं नैव कुर्वीत
कृत्वा पक्वे विषीदतीति का० पु० ॥

दीप्यते ऽनेन वा । दीपो दीप्तौ ।

इगुपयत्वात् कः । घञ्वा । अच् ॥

दीपकः

दीपकः। पुं। दीपे। लेशाग्रे। दीपाइति
 दीवा इति च भाषा ॥ खगप्राहिखगे
 वाजइतिसिक्करा इति च भाषा ॥ यमा
 न्याम् ॥ लोचमस्तके ॥ मावावृत्ताव
 शेषे । य० । तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्र
 मवधाय । इहदीपक मवेहिलघुम
 न्तमवधेहि ॥ यथा । चणमात्रमति
 वल्लुजगदेतदतिफल्गु । धनलोभमप
 ह्वाय नमपन्ननयनाय ॥ रागविशेषे
 ॥ न । कुङ्कुमे ॥ इतिशब्दर
 त्नावली ॥ वागलङ्कारे ॥ सकृदृष्ट
 तिसु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्
 । सैवक्रियासुबह्वीषु कारकस्येतिदी
 पकम् ॥ प्राकरणिकानां मर्यात् उप
 मानेपमेयानां धर्मः क्रियादिरेक वा
 रमेवयदुपादीयते तदेकस्यैव सम
 स्तवाक्यदीपनादीपकम् ॥ यथा । कि
 वल्यां धनं यात्रायां फणमणी केस
 राइ सीङ्गणम् । कुलवालिग्राणं थ
 या कुत्तोघिप्यन्ति अमुञ्जाणम् ॥ कृप
 यानां धनं नागानां फणमणिः केस
 राणिसिंहानाम् । कुलपालिकानां
 स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानामि
 तिसंस्कृतम् ॥ अचामृतानामिति स
 कलषव्यन्तविशेषणम् । अश्ववर्ण
 ज्ञेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदु
 पमानेन प्रकृतानामन्येषां च कुतः

दीपध्व

स्पृश्यन्त इतिसकृदुर्मीपादानादीप-
 कालङ्कारः ॥ ६५ ॥ कारकस्य च वह्वी
 षु क्रियासु सकृदृष्टिर्दीपकम् । यथा
 । म्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति
 निमिषति विलोकयति तिर्यक् । अ
 न्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नत्रपरि
 यायावधूः शयने ॥ स्विद्यति स्वेदं भज
 ते । कूणति सङ्कोचमाश्लम्बते । वेल्ल
 तिपरिवृत्त्यशेते । विचलतिविशेष
 तस्य चलाभवति । निमिषति निद्राया
 जेन नेचेमुद्रयति । अन्तर्नन्दति हृष्य
 ति नवोढास्त्वेन वाद्यतो हर्षाप्रकाश
 नात् । अतएव चुम्बितुमिच्छति ननु
 चुम्बतीत्यनेकासु क्रियासु वधूः रूप
 कर्तृकारकस्य सकृदृष्टिरित्यर्थः ॥ अ
 पिच । वदन्ति वर्यावर्ग्यानां धर्म-
 क्यं दीपकं बुधाः । मदेन भाति कलभः
 प्रतापेन महीपतिः ॥ दीपयति । दी
 पीदीप्ती । गयन्तः । गयुल् ॥ चि ।
 दीपेकुशले ॥ आ० कन् ॥ दीप्ति-
 कारके । भासके ॥
 दीपकूपी । स्त्री । दीपवर्त्याम् । तैल
 माल्याम् । पञ्जीता इति वस्ती इति
 च भाषा ॥
 दीपखोरी । स्त्री । दीपकूप्याम् ॥ इति
 शब्दमाला ॥
 दीपध्वजः । पुं । कज्जले ॥ इति जटा

दीपल

धरः ॥

दीपनः । पुं । कासमर्दं ॥ पलायडौ ॥
मयूरशिखायाम् ॥ शालिन्ध्रशके ॥
न । तगरमूले ॥ कुङ्कुमे ॥ चि ।
दीपयितरि ॥

दीपनी । स्त्री । पाठायाम् ॥ मेधिका
याम् ॥ यवान्याम् ॥

दीपनीयः । पुं । यवान्याम् ॥ औषध-
वर्गविशेषे ॥ यथा । पिप्पली पिप्प
लीमूलं चयचिकनागरम् । दीप
नीयः स्मृतो वर्गः कफानिखगदाप
हः इति चक्रदत्तः ॥ चि । दीपन-
योग्ये ॥

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे ॥

दीपमाला । स्त्री । दीपशृङ्खलायाम् ।
दीपाल्याम् ॥ दीपानां माला ॥

दीपमालिका । स्त्री । दीपान्विताया
ममावास्यायाम् । दीपाल्याम् । यच्च
रात्रौ ॥ दीपमालैव । स्वा० कः । इ
त्त्वम् ॥

दीपलक्षणम् । न । प्रज्वलितदीपस्य-
शुभाशुभफलाय तत्स्वरूपनिरूपणे
॥ तत्राशुभफलम् । वामावर्त्ती मलि
नकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिः चि
प्रनाशं व्रजति विमलसेहवर्त्यन्वि-
तोपि । दीपः पापं कथयति फलं श
ब्दधाम् दीपनश्च व्याक्रीर्णाचिर्बिशल

दीपाग्निः

भमरश्च नाशं प्रयाति ॥ १ ॥ शु

भल० । दीपः संहतमूर्त्तिरायततनु
निर्वपनो दीप्तिमान् निःशब्दो रुचि
रः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यहेमद्युतिः ।
लक्ष्मीचिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं य
श्चोद्यतं दीप्यते शेषलक्षणा मग्नि
लक्षणासमं योज्यं यथायुक्तितः ॥ इ
ति वाराह्याम् ८१ ॥

दीपवती । स्त्री । कामाख्यायां नदीवि
शेषे ॥ यथा । एषा च हिमवज्जाता
हिन्दुक्ती दीपवत् तमः । तेन देव
मनुष्येषु नदीदीपवती स्मृतेति
कालिकापुराणम् ॥

दीपवृक्षः । पुं । दीपाधारे । दीपतरौ
। दीवट इति भाषा ॥ यथा । दीप
वृक्षाश्च कर्त्तव्या स्तैजसाद्यैश्च भैरव
। वृक्षेषु दीपोदातव्यो न तु भूमौ क
दाचन ॥ सर्वसहायसुमती सहते न
स्त्रिद्वयम् । अकार्यपादघातश्च दी
पतापंतयैव च । तस्माद्यथातु पृथि
वी तापं नाप्नोति वै तथा ॥ दीपंदद्या
न्महादेव्यै अन्येभ्योपि च भैरवेति ॥

दीपवृक्षकः । पुं । दीपवृक्षे ॥

दीपशिखा । स्त्री । प्रदीपज्वालायाम् ॥

दीपशृङ्खला । स्त्री । दीपमालिका
याम् ॥

दीपाग्निः । पुं । अर्कनिकासनाय वज्रि

दीपिका

विशेषे ॥ यथा । द्वाभ्यां तस्य चतुर्थी
भ्यां योस्मि दीपायिरुच्यते । तस्यका
ष्ठस्येच्छर्थः ॥

दीपान्विता । स्त्री । दीपाल्याम् ॥ सा
च मुख्यचान्द्रेणाश्विनस्य । गौणचा
न्द्रेण कार्तिकस्यामावास्या । यथा । ये
यं दीपान्विता राजेन् ख्याता पञ्चद
शीभुवि । तस्यां दद्यात् तत्र चेदत्तं पि
तृणां वैमहालये ॥ तत्र कर्माणि यथा
। प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा
यथाक्रमम् । दीपवृक्षा स्तथाकार्या
भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतुष्पथे श्म
शानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमले
षु गोष्ठेषु चत्तरेषु गृहेषु च ॥ वस्त्रैः
पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः
। दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदन
न्तरम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा दै
विभाज्य च वुभुक्षितान् । अलङ्कृते
न भोक्तव्यं न वषस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धं मुग्धं विदग्धं च बान्धवैर्भृत
कैः सहेति ॥ पश्यान्मुखरात्रिकाम् ॥
दीपाली । स्त्री । दीपान्वितायाममा
याम् । यक्षरात्री । दिवास्त्री इति
भाषा ॥ दीपमालायाम् ॥

दीपिका । स्त्री । प्रकाशिकायाम् ॥ ग्र

न्विशेषे ॥ हिलोलरागस्वरागिण्या
म् ॥ प्रदोषकाले गृहसम्मविष्टा, प्र

दीपाक्षः

दीपवृक्षा ऽरुणगात्रवृक्षा । सीमन्त
सिन्धूरविराजमाना सुरक्तमाल्या-
किल दीपिकेयमिति ध्यानम् ॥ गान
कालः सायाह्नः ॥

दीपितः । वि । प्रकाशिते ॥ उज्ज्वलि
ते । निखारा इति भाषा ॥ मण्डिते ॥

दीपिता । वि । दीप्तिकर्त्तरि ॥

दीपोत्सवः । पुं । दीपान्विताया म
मायाम् ॥

दीप्तः । पुं । निम्बूके ॥ सिंहे ॥ न । स्व
र्णे ॥ हिङ्गुनि ॥ वि । ज्वलिते ॥ द
ग्धे ॥ निर्भासिते ॥ दीप्तिमति ॥ दी
प्यतेऽस्य । दीपी दीप्ती । क्तः । श्री
दितो निष्ठाया मिति नेट् ॥

दीप्तकम् । न । स्वर्णे ॥

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उत्कामुख्याम् ॥
दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः । शि
वानां वाशितेन जिह्वा ज्वलतीति
प्रसिद्धिः ॥

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे ॥

दीप्तरसः । पुं । किष्कुलुके ॥

दीप्तलोचनः । पुं । विडाले ॥

दीप्तलोहम् । न । कांस्ये ॥

दीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । अग्नि
शिवौपधौ ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ सा
तलायाम् ॥

दीपाक्षः । पुं । मार्जारे ॥

दीयमा

दीप्तमिः । पुं । अगस्त्यमुनौ ॥ चि ।

तीक्ष्णजठरानलयुक्ते ॥

दीप्ताङ्गः । पुं । मयूरे ॥

दीप्तिः । स्त्री । प्रभायाम् । रुचि ।

त्विषि ॥ प्रभाप्रसरे ॥ दीप्यते ऽनया

। दीपी । क्लिप्तावादिभ्यः ॥ वाणवे

गस्यतीव्रतायाम् ॥ त्वियाः अयत्नज-

गुणे ॥ कान्तिरेव वयोभोगदेशका

लगुणादिभिः । उद्दीपितातिविस्तारं

प्राप्ताचेदीप्तिरुच्यते ॥ लाच्यायाम्

॥ कांस्ते ॥

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणवृक्षे ॥

दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकान्तमणौ ॥

दीप्यः । पुं । यमान्यम् ॥ लोचमस्तके

॥ जीरके ॥ न । शुभ्रजीरे ॥ दीपन

म् । दीपी । भावे घञ् ॥ दीपेसा

धुर्वा । तत्रसाधुरितियत् ॥ चि । दी

पीये ॥ दीपायहितम् । अपूपादि

त्वात् पक्षेयत् ॥

दीप्यकः । पुं । अलङ्कारे ॥ यमान्याम्

॥ लोचमस्तके ॥ न । अजमोदायाम्

॥ यवान्याम् ॥ वर्हिचूडायाम् । रुद्र

जटेति गौडभाषा ॥

दीप्यमानः । वि । प्रकाशमाने ॥

दीप्या । स्त्री । यवान्याम् ॥

दीपः । वि । दीप्तिमति ॥

दीयमानः । वि । वर्त्तमानदानसम्पन्न

दीर्घको

न्धिवस्तुनि ॥

दीर्घः । पुं । लताशाकटक्षे ॥ इत्कटे

॥ रामशरे ॥ उष्ट्रे ॥ द्विमाचवर्णे ।

गुरुवर्णे ॥ चि । आयते ॥ दृणाति ।

द्विदारणे । बाहुलकाद्घञ् ॥

दीर्घकणा । स्त्री । गौरजीरके ॥

दीर्घकण्टकः । पुं । ववुरे ॥

दीर्घकण्ठः । पुं । वके ॥

दीर्घकन्दकम् । न । मूलके ॥

दीर्घकन्दिका । स्त्री । मुषस्थाम् ॥

दीर्घकन्धरः । पुं । वकपक्षिणि ॥

दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डटणे । त्रिको

णके ॥

दीर्घकाण्डा । स्त्री । तिक्ताङ्गायाम् ॥

दीर्घकीलः । पुं । } अङ्गोठट्टे । नि

दीर्घकीलकः । पुं । } कोचके ॥

दीर्घकूरकम् । न । आन्ध्रदेशोद्भववेश

ल्लिविशेषे । राजाक्षे । धान्यश्रेष्ठे ॥

दीर्घकेशः । पुं । भल्लूके ॥ वि । आय-

तकचे ॥

दीर्घकोशा । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥

दीर्घकोशोयस्याः ॥

दीर्घकोशिका । स्त्री । दुर्नामायाम् ।

जिनुक् इति गौडभाषा प्रसिद्धे ज

लजन्तुविशेषे । सीपी इति देशभाषा ॥

दीर्घकोशोयस्याः । जातेरिति डीप्

। संज्ञायां कन् । केय इति ह्रस्वः ॥

दीर्घद

दीर्घकोषा । स्त्री । } दीर्घकोशि

दीर्घकोपिका । स्त्री । } कायाम् ॥

प्रक्रियापूर्ववत् ॥

दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्रे ॥ इ०रानि०

दीर्घग्रन्थिः । पुं । गजपिप्पल्याम् ॥

दीर्घग्रीवः । पुं । उष्ट्रे ॥ दीर्घा ग्रीवा य

स्य सः ॥ नीलक्रीष्णे । अतिजागरे ॥

दीर्घघाटिकः । पुं । उष्ट्रे ॥ इतिशब्द

माला ॥

दीर्घच्छदः । पुं । इक्षौ ॥ दीर्घा श्च

दा यस्य सः ॥

दीर्घजङ्गलः । पुं । भङ्गानमस्ये ॥

दीर्घजङ्घः । पुं । वके ॥ उष्ट्रे ॥ वि ।

दीर्घप्रस्तावति ॥

दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे ॥

दीर्घतरुः । पुं । ताले ॥

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कश्याम् ॥

दीर्घतुण्डा । स्त्री । कुच्छुन्दर्याम् ॥

दीर्घतृणः । पुं । पल्लिवाहे ॥

दीर्घदण्डः । पुं । एरण्डवृक्षे ॥ शुक्ले

रण्डे ॥

दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरक्ष्याम् ॥

दीर्घदर्शी । पुं । पण्डिते । विदुषि ॥

गृध्रे ॥ भल्लुके ॥ वि । दूरदर्शके ॥

आगामिकार्ये ॥ दीर्घं दीर्घाद्वा

पश्यति । दृशिर्० । ग्रह्यादित्वात्

णिनिः । सुपीति वा ॥

दीर्घप

दीर्घदृष्टिः । पुं । दीर्घदर्शिनि ॥ दूरा

वलोकनाय यन्त्रविशेषे । दूरवीक्ष

णे ॥ दीर्घादृष्टिर्यस्य येन वा ॥

दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे ॥

दीर्घद्रुमः । पुं । शास्मलिवृक्षे ॥

दीर्घनादः । पुं । शब्दे ॥

दीर्घनालः । पुं । यावनाले ॥ दृत्तगुण्डे

॥ न । दीर्घरोहिषके ॥

दीर्घनिद्रा । स्त्री । मरणे ॥ अनया नि

द्रया राजन् दीर्घनिद्राभविष्यति ॥

दीर्घपक्षः । पुं । कलिङ्गे । धूम्राटखगे ॥

दीर्घपटोलिका । स्त्री । धुंदुल इति

गौडभाषाप्रसिद्धे लताफलविशेषे ॥

दीर्घपत्रः । पुं । जलजमधूलके ॥ र-

सेनभेदे । राजपलाण्डी ॥ विष्णुक

न्दे ॥ हरिदर्भे ॥ कुन्दरे ॥ ताले ॥

कुपीलौ ॥

दीर्घपत्रकः । पुं । एरण्डे ॥ रक्तलघुने

॥ हिज्जले ॥ वेतसे ॥ करवीरवृक्षे

॥ जलजमधूके ॥ लघुने ॥ दीर्घा

णि पञ्चाणि यस्य सः । स्वार्थकः ॥

दीर्घपत्रा । स्त्री । अल्पजम्बूवृक्षे ॥

शालपत्र्याम् ॥ चञ्चाम् । चैच्छूशा

के ॥ चित्रपर्णिकायाम् ॥ केतक्याम्

॥ गन्धपत्रायाम् ॥ डोडीचुपे ॥ दी

र्घाणि पञ्चाणि यस्याः ॥

दीर्घपत्रिका । स्त्री । दृत्तकुमार्याम् ॥

दीर्घर

शालपण्याम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥

दीर्घपत्नी । स्त्री । पलाशीलतायाम्

॥ महाचक्षुशाके ॥

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपण्याम् ॥

दीर्घपल्लवः । पुं । शणवृक्षे ॥ न । आ

यतच्छदे ॥ चि । दीर्घच्छदवति ॥

दीर्घपात् । पुं । कङ्कपर्ण्यणि ॥

दीर्घपादः । पुं । कङ्कपर्ण्यणि ॥ दीर्घा

पादौयस्य ॥

दीर्घपादपः । पुं । ताले ॥ पूगे ॥

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घपृष्ठमस्य ॥

दीर्घफलः । पुं । आरग्वधे ॥ दीर्घाणि

फलान्यस्य ॥

दीर्घफलकः । पुं । अगस्त्यवृक्षे ॥

दीर्घफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम्

॥ जतुकायाम् ॥

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि ॥ दीर्घा

मारुतोवायुर्यस्य ॥

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् ॥ वि

त्त्वान्तरवृक्षे ॥ न । लामज्जके ॥

दीर्घमूलकम् । न । मूलके ।

दीर्घमूला । स्त्री । शालपण्याम् ॥ श्या

मलतायाम् ॥ दीर्घमूलं यस्याः ॥

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभयाम् ॥

दीर्घरदः । पुं । शूकरे ॥ दीर्घारदैय

स्य ॥ चि । आयतदन्ते ॥

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे ॥ दीर्घासना

दीर्घस

जिह्वायस्यसः ॥

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥

दीर्घराचम् । न । चिरकाले ॥

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके ॥

दीर्घरोहिषकम् । न । कस्तूरविशेषे

। दृढकाण्डे ॥

दीर्घवंशः । पुं । नले ॥ आयते कुले ।

दृणध्वजे च ॥

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि ॥

दीर्घवल्ली । स्त्री । पलाश्याम् ॥ पाता

लग्नडीलतायाम् ॥ महेन्द्रवारण्या

म् ॥ आयतायां लतायाम् ॥

दीर्घवाखा । स्त्री । चमर्याम् ॥

दीर्घवृन्तः । पुं । श्योनाकद्रुमे ॥ दीर्घ

वृन्त मस्य ॥

दीर्घवृन्तकः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥

दीर्घवृन्ता । स्त्री । इन्द्रचिर्भक्त्याम् ॥

दीर्घवृन्तिका । स्त्री । एलापण्याम् ॥

दीर्घशरः । पुं । यावनाले ॥

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे ॥ शालवृक्षे ॥

दीर्घशाखिका । स्त्री । नीलाक्षीक्षुपे ॥

दीर्घशम्विकः । पुं । चवे ॥ इतिराज

निर्घण्टः ॥

दीर्घशूकः । पुं । शालेर्जायन्तरे ॥

दीर्घशूककम् । न । राजाक्षे ॥

दीर्घसप्तम् । न । यक्षविशेषे ॥ तीर्थ

विशेषे ॥

दीर्घायुः

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । शुनि ॥

दीर्घसुरतमैथुनमस्य ॥

दीर्घसूत्रः । चि । चिरक्रिये । दीर्घका

लेन क्रियानुष्ठातरि ॥ दीर्घसूत्रस्य

वस्थायस्य ॥ अदीर्घसूत्रश्च भवेत् स

र्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य न

पतेः कर्महानि ध्रुवं भवेत् ॥ रागे

द्वेषे च कामे च शोहे पापे च कर्म-

णि । अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्र

श्च शस्यते इति मत्स्यपुराणम् ॥ न

। विस्तृततन्तौ ॥

दीर्घसूत्री । चि । दीर्घसूत्रे । नि-

रन्तरशङ्कः सहस्रकवलितान्तःकरण-

स्तेनातिमन्यरप्रवृत्तौ । यदयं कर्त्त

व्यं तन्मासेनापि करोति न वेत्त्येव-

शीले ॥

दीर्घसोमः । पुं । सोमयागविशेषे ॥

दीर्घसूत्रः । पुं । ताल्लुच्ये ॥

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्णायाम् ॥ दीर्घप्र

माणायाङ्गवि ॥

दीर्घाध्वगः । पुं । लेखद्वारे । धाउडि

या० इति गौडभाषा ॥ उप्रे ॥

दीर्घायुधः । पुं । कुन्तास्त्रे ॥ दीर्घश्वा

साशायुधश्च ॥ शूकरे ॥ दीर्घआयु

धोऽस्य ॥

दीर्घायुष्यः । पुं । श्वेतमन्दारके ॥

दीर्घायुः । पुं । शाकल्लिङ्गमे ॥ वाय-

दुःखम्

से ॥ जीवकवृक्षे ॥ मार्कण्डेयमुने

॥ त्रि । आयुष्मति । चिरजीविनि ॥

दीर्घमायुर्यस्य ॥

दीर्घासर्कः । पुं । श्वेतमन्दारे ॥

दीर्घिका । स्त्री । वाप्याम् । अधिकाय

तायांचतुरस्त्रायां वाप्याम् ॥ विश

तधनुः परिमिते जलाशये इति गौ

डाः ॥ दीर्घेव । संज्ञायांकन् ॥

दीर्घिमा । पुं । दीर्घस्त्रे ॥ दीर्घस्य भा

वः । इमनिच् ॥

दीर्घेर्षारः । पुं । डङ्ग्याम् ॥ इ० रानि० ॥

दीर्घः । चि । विदारिते ॥ भीते ॥

दीर्घिः । पुं । किकीदिवौ ॥

दुःकूलः । पुं । चोरनामगन्धर्व्ये ॥

दुःखम् । न । संसारे ॥ मनेधर्मविशे

षे ॥ न्यायमते आत्मगुणभेदे ॥ त

त् अधर्मजन्यं सचेतसां प्रतिकूलमि

ति भा० प० ॥ पीडायाम् । बाधा

याम् । कष्टे । सर्वेषां प्रतिकूलवेदनी

ये ॥ बाधनाख्यचरणं दुःखम् । २१ ॥

बाधनापीडा तदेव खचरणं स्वरूपं य

स्य । तथा चानुभवसिद्धदुःखत्वजाति

रेव खचरणं शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसा

धनत्वात् । सुखे च दुःखानुपपन्नात् दुः

खव्यवहारे गौण इति । दस्तुतोऽ

सत्स्वरूपेचित्तस्तराजसे परिणा-

मे बाधनाख्यचरणे ॥ तद्दुःखविधि

दुःख

म् । आध्यात्मिकं शरीरं मानसञ्च
 आधिवशात् कामादिवशाच्च भवति
 । आधिभौतिकं व्याघादिजनितम् ॥
 आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितम् ॥
 * ॥ अधर्मसाधारणकारणके प्रति
 कूलवेदनीये ॥ निरुपाधिद्वेषविषयी
 भूताचित्तवृत्तिरधर्मासाधारणकार-
 णिकादुःखम् ॥ इष्टवियोगानिष्टसं-
 योगजे अध्यात्मादिनिमित्ते ॥ ता-
 त्कालिक्यां पीडायाम् ॥ रजसि ॥ न
 दुःखं पञ्चभिः सह ॥ दुष्टानि खान्य-
 स्मिन् ॥ यदा । दुर्निन्दितं खनति ।
 खनु० । अन्ये० उः ॥ यदा । दुःखय-
 ति । सुखदुःखतत् क्रियायाम् । च०
 । पचाद्य ॥ दुःखं चित्तस्य रागजः प-
 रिणामो वा धनालक्षणः यदाधात् प्रा-
 णिनस्तदपघाताय प्रवर्तन्ते ॥

दुःखग्रामः । पुं । संसारे ॥

दुःखत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौ-
 तिकाधिदैविकस्वरूपे ॥ तत्राध्या-
 त्मिकं द्विविधम् । शरीरं मानसञ्च
 । शरीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्य-
 निमित्तम् । मानसं कामक्रोधलोभ-
 मेहभयैर्घ्याविषादविषयविशेषद-
 र्शननिमित्तम् । सर्वच्चैतदान्तरोपा-
 यसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । वा-
 द्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा । आधिभौ-

दिष्यम्

तिकम् आधिदैविकञ्च । तत्राधि-
 भौतिकम् मानुषपशुपक्षिमृगसरी-
 सृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविक-
 म् यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेश-
 निबन्धनम् ॥ प्रपञ्चात्मवेदनीयोरजः-
 परिणामभेदे दुःखम् । दुःखानां च
 यम् ॥

दुःखत्रयाभिधातः । पुं । दुःखत्रयसम्ब-
 न्धे ॥ दुःखत्रयं प्रपञ्चात्मवेदनीयोरजः-
 परिणामभेदे न शक्यते प्रपञ्चाख्या-
 तुम् । तदनेन दुःखत्रयेण अन्तः कर-
 णवर्तिना प्रतिकूलतया चेतनाशक्ते-
 रभिसम्बन्धो ऽभिधातः ॥

दुःखदिरः । पुं । दुष्खदिरे । महा-
 सारे ॥

दुःखदोह्या । स्त्री । दुर्दोहगन्धाम् ।
 करटायाम् ॥ दुःखेन दुह्यते । दुह०
 ऋहल्लोप्यत् ॥

दुःखावसानम् । न । दुरन्ते ॥

दुःखितः । त्रि । दुःखिनि ॥ संसारिणि
 ॥ दुःखमूलं हि संसारः स यस्यास्ति
 सदुःखितः । तस्य त्यागः कृतो येन-
 ससुखीनापरः प्रिये इति कुलार्णवत-
 न्त्रम् ॥ ईर्ष्यादियुक्ते । यथोक्तं म-
 हाभारते । ईर्ष्यं पृथीत्व सन्तुष्टः क्रो-
 धनो निश्चयशङ्कितः । परभाग्योपजी-
 वी च षडेते निश्चयदुःखिता इति ॥ * ॥

दुःशकु

त्यक्तात्म सुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसु
खैषणः । भवन्तिपरदुःखेन साधवो
निश्चयदुःखिताः इतिवक्त्रिपुराणम् ॥
दुःखं सञ्जातमस्य । ता० इतश्च ॥
दुःखी । चि । दुःखान्विते । अथात्मा
दिदुःखवति ॥ दुःखमस्त्यस्य । सुखा
दिभ्यश्चेतीनिः ॥ उपाधिजनितो-
योयं चिदाभासोवभासते । दुःखा
द्यनुभवस्तत्रश्रीतैस्तत्रविनिश्चितः
॥ दुःखीयदि भवेदात्मा कः साक्षी
दुःखिनोभवेत् । दुःखिनः साक्षिता
नैव साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ न
र्त्तय्यादिक्रियां दुःखी साक्षिता का
विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां
साक्ष्यतोह मविक्रियः ॥ शरीरेन्द्रि
यसङ्घान आत्मत्वेनाभिमानिनी
म् । चिदाभासयुतां बुद्धिं विशिषन्ति
सुखादयः ॥

दुःशकुनम् । न । अशुभसूचके निमि
त्ते ॥ यथा । वन्याचर्मतुषास्थिसर्पल
वणाङ्गान्धनक्लीबवित्तैलोन्मत्तव-
सौषधारिजटिलप्रवाट्पृष्णयाधिताः ।
नयान्धक्त्वमुक्तकेशपतितव्यङ्ग्य-
धार्ता अष्टक् स्त्रीपुष्पं शरट्स्वगेहं
दहनं मार्जारयुतं क्षुतम् ॥ काषा-
यी गुह्यतन्त्रपङ्कविधवाः कुब्जाः कुटु-
म्बकलिर्वस्त्रादेःखलनं लुण्ठपत्न

दुःस्थितः

मरं कृष्णानिधान्यातिच । कार्पासं
वमनञ्च गर्दभरवो दक्षेऽतिवृट् ग-
र्भिणी मुण्डार्द्रान्धरदुर्वचोन्धवधिरा
दक्यानदृष्टाः शुभाः ॥ कृष्णाश्वराकृ-
ष्णविलेपनाद्या कृष्णस्त्रजं मूर्द्धनि धा-
रयन्ती । दृष्टाप्रकोपायदिकृष्णवर्णा
नारी नरैस्तद्विपदोभवन्तीति ॥
दुःशासनः । पुं । दुर्योधनात्मजे भारत
प्रसिद्धे चक्षिये ॥ दुःखेनशास्यते ।
शासु० भाषायां शासियुधीतियुष् ॥
दुःशीलः । चि । दुष्टस्वभावे ॥ दुष्टंशी-
लं यस्यसः ॥
दुःषमम् । अ । गर्ह्ये । निःषममिच्छ-
र्थे ॥ दुष्टं सममव । तिष्ठद्गुणभृतीनि
चेत्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्य
इति षत्वम् ॥

दुःसमम् । अ । असमञ्जसे ॥
दुःसहः । चि । असह्ये ॥
दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥
दुःसाक्षी । चि । कूटसाक्षिणि ॥
दुःसाधी । पुं । दौःसाधिके । द्वारपाले ॥
दुःसाध्यः । चि । दुःखनिष्पाद्ये ॥ दुःखे
नसाध्यतेनिष्पाद्यते । साध० । गत्यत् ॥
दुःस्थः । चि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन
तिष्ठति । सुपिस्थ इतिकः ॥ लुब्धे ॥
दुःस्थितः । चि । अनवस्थिते ॥ ठा० ।
क्तः । यतिसतीतीत्वम् ॥

दुग्धम्

दुःस्पर्शः । पुं । धर्वासा इतिजवासा इति
च प्रसिद्धे धन्वयासे । दुरालभायाम्
॥ लताकरञ्जे ॥ चि । खरस्पर्शे ॥ दुःखे
नस्पृश्यते । स्पृशस्पर्शने । ईषदुरि
तिखल् ॥

दुःस्पर्शा । स्त्री । कण्टकार्याम् ॥ आका
शवज्याम् ॥ कपिकच्छाम् ॥ दुराल
भायाम् ॥ टाप् ॥

दुःस्फोटः । पुं । शस्त्रप्रभेदे ॥ इतिहे० ॥
दुकूलम् । न । सूक्ष्मवाससि । सूक्ष्म
वस्त्रे ॥ शौमाश्वरे ॥ दुष्टं कूलति ।
कूलआवरणे । इगुपधेतिकः । पृ० ॥
यद्वा । दवति । दुगतौ । पिञ्जा०
ऊलच् । धातोः कुक् ॥

दुगूलम् । न । दुकूले ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दुग्धम् । त्रि । प्रपूरिते ॥ कृतदोहे ॥

न । क्षीरे । पीयूषे । ऊधस्ये । स्तन्ये

। पयसि । अमृते । बालजीवने ॥

विदाहीन्यन्नपानानि यानिभुङ्क्ते

हि मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थंभो

जनान्ते पयःपिबेत् ॥ दुह्यतेस्म ।

दुहप्रपूणे । क्तः ॥ दुग्धं सुमधुरं स्नि-

ग्धं वातपित्तहरं सरम् । सद्यःशुक्र

करं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ॥

जीवनं वृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीक

रं परम् । वयःस्थापकमायुष्यंसन्धि

कारि रसायनम् ॥ विरेकवान्तिव

दुग्धम्

स्तीनां तुल्य मेज्जा विवर्द्धनम् । जी

र्णज्वरे मने।रोगे शोषमूर्च्छाभ्रमे

षुच ॥ ग्रहण्यां पाण्डुरोगेच दाहे

तृषि हृदामये । शूलोदावर्त्तगुल्मेषु

वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ॥ रक्तपित्तेऽति

सारेच योनिरोगे अमे क्लमे । गर्भ

स्त्रावे चसततं हितं मुनिवरैः स्मृत

म् ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्रव्यवाय

कृशाश्चये । तेभ्यः सदातिशयितं

हितं मेतदुदाहृतम् ॥ * ॥ धारो-

ष्णं गोःपयो बल्यं लघु शीतं सुधास

मम् । दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तहारा-

शिशिरं त्यजेत् ॥ धारोष्णं शस्यते ग

व्यंधाराशीतन्तु माहिषम् । शृतोष्णं

माधिकपथ्यं शृतशीतमजापयः ॥ आ

मंक्षीर मभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्द्ध

नम् । क्षेयं सर्वमपथ्यं तद्गव्यमाहिष

वर्जितम् ॥ नारीक्षीरन्त्वाममेवहि

तंनतुशृतंहितम् । शृतोष्णं कफघात

घ्नं शृतशीतन्तुपित्तनुत् ॥ * ॥ अर्द्धो

दकंक्षीरशेष मामाक्षुधतरं पयः ॥

* ॥ जलेनरहितं दुग्धं मतिपक्वं य

थायथा । तथातथा गुरु स्निग्धं वृष्यं

बलविवर्द्धनम् ॥ * ॥ पेयूषञ्च

किलाटस्त्रक्षीरशकंतयैवच । तक्र-

पिण्ड इमे दृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः

॥ गुरवः श्लेष्मलाहृद्याघातपित्तविना

दुग्धम्

शनाः । दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां च
वायेचातिपूजिताः ॥ * ॥ मुखघोष
तृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत् । लघुर्व
लकरोरुच्योमेरटः स्यात्सितायुतः ॥
खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पव
नापहम् । सितासितोपलायुक्तं शु
क्लं कृमिलापहम् ॥ सगुडं मूत्रकृ
च्छ्रं पित्तक्षेपकरं स्मृतम् ॥ * ॥
राक्षी चन्द्रगुणाधिक्या ह्यायामाकर
णा स्यात् । प्राभातिकं पयः प्रायः-
प्रादोषा ऋतु शीतलम् ॥ दिवाकर
करातापा ह्यायामकरणात् पयः ।
प्राभातिका सुप्रादोषं लघु वातक
फापहम् ॥ * ॥ वृष्यं वृंहण मग्नि
दीप्तिजनकं पूर्वाह्णकाले पयो मध्या
ह्ने तु वलावहं कफहरं पित्तापहं दी
पनम् । बालेष्टद्विकरं क्षये क्षयहरं
वृद्धेषु रेतोवहं राक्षी क्षीर मनेक-
दोषशमनं पथ्यं सदाचक्षुषोः ॥ *
॥ वदन्ति पथ्यं निशि केवलं पयोभो
ज्यं न तेनेहसहैदनादिकम् । भवे
दजीर्णं न सपीतशर्वरी क्षीरस्य पी
तस्य नशेष मुत्सृजेत् ॥ * ॥ विदा
हीन्यन्नपानानि दिवाभुङ्क्तेहि य
जरः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं राक्षी क्षी
रं सदापिबेत् ॥ * ॥ दीप्तानले कु
शे पुंसि बाले वृद्धे पयःप्रिये । मतं

दुग्धम्

हिततमं दुग्धं सद्यःशुक्रकरं यतः ॥
* ॥ मथितदुग्धस्य तु । क्षीरं गव्यम
थाजंवा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् । ल
घु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापह
म् ॥ * ॥ दुग्धफेनगुणाः । गोदुग्ध
प्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम् । भ
वेत्फेनं विदोषघ्नं रोचनं वलवर्द्ध
नम् ॥ वक्त्रितृद्विकरं पथ्यं सद्यःसृप्ति
करं लघु । अतिसारे ऽग्निमान्द्ये च
ज्वरेजीर्णे प्रशस्यते ॥ * ॥ विवर्णं वि
रसं चान्नं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः । वर्ज
येदन्नलवणयुक्तं कुठादिकृतम् ॥ श
कान्नफलपिण्याककुलत्यलवणामि-
षैः । करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षी-
रं विरुध्यते ॥ * ॥ केय्याविकं पथ्यत
मं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीत
माहुः । दोहान्तशीतं महिषीपय
स्यं गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
* ॥ वृष्यं वृंहण मग्निवर्द्धनकरं पू-
र्वाह्णपीतं पयो मध्याह्ने वलदाय
कं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये वक्त्रिकरं ततो वलकरं वीर्यप्रदं
वार्द्धके राक्षी क्षीरमनेकदोषशम
नं सेव्यं ततः सर्वदा ॥ * ॥ क्षीरं मु
हूर्त्तचित्तयोपितं यदतस्तमेतद्विदु-
तिं प्रयाति । पश्यान्तु दोषं कुरुते-
तदूर्ध्वं विषोपमं स्नादुषितं दशाना

दुग्धम्

म् ॥ * ॥ जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षी-
रं स्यादमृतोपमम् । तदेव तरुणे
पीतं विषत्र हन्तिमानुषम् ॥ * ॥ च-
तुर्थभागं सखिलं निधाय यत्ना च द-
वर्त्तितं मुत्तमं तत् । सर्वामयघ्नं व-
लपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रश-
स्तम् ॥ * ॥ गन्धं पूर्वाह्नकाले स्या-
दपराह्णे तु माहिषम् । क्षीरं सशर्क-
रं पथ्यं यद्वासात्म्यञ्च सर्वदा ॥ * ॥
क्षीरं नभुञ्जीत कदाप्यतस्तं तस्य-
नैत ल्लवणेन सार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धान-
कमाधमुक्तकोषातकीकरुफलादिकै-
श्च ॥ * ॥ मत्स्यमांसगुडमुक्तमू-
लकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शक्रजाम्बवरसादिसेवितं मारयत्य-
बुधमाशु सर्ववत् ॥ * ॥ स्निग्धं शी-
तं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्ट-
मेव च ॥ * ॥ निच्यं तीव्राग्निना से-
व्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्यन्ति
धातवः सर्वे बलपुष्टिर्विवर्द्धनम् ॥ क्षी-
रं गत्राजकादेर्मधुरं चारं नवप्रसू-
तानाम् । रुचञ्च पित्तदाहं करोति
रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥ मधुरं विदो-
षशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
अवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चि-
रप्रसूतानाम् ॥ गुणहीनं निस्सारं

दुग्धता

क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यवय-
सां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलम् । वृ-
द्धानाम् ॥ तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्वि-
णीनाञ्च यत्पयः । तद्वाहिल्यमं क्षी-
रं मधुरं पित्तशोषकम् ॥ * ॥ दुग्धा-
मं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु-
। वातपित्तापहं रुच्यं दृढगं वलवर्द्ध-
नम् ॥ एवं भिषग्वराः प्राहुस्तद्यथा-
र्थं न संशयः ॥

दुग्धकन्दगणः । पुं । अश्वगन्धादिषु ॥
अश्वगन्धाच्च मुसली विदारीचश्च
तावरी । क्षीरवाराहिकाचेति दुग्ध-
कन्दगणस्त्वयम् ॥

दुग्धकूपिका । स्त्री । पक्वान्निविशेषे ॥
यथा । तण्डुलचूर्णविमिश्रितनष्टक्षी-
रेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकूपिकां विद-
ध्यात् ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥
अथ तां कोरितमध्यां घनपयसा पू-
र्यगर्भाञ्च । शटुकमुद्रितवदनां तप्त-
घृतेन पक्ववदनाञ्च ॥ अतिपाण्डुख-
ण्डपाके स्नपयेत् कर्पूरवासिते कुश-
लः ॥ अथ दुग्धकूपिका सावल्यापि-
त्तानिलापहादृष्टा । शीता वृष्या गु-
र्वीशुककरीतर्पणीरुच्या । विदधाति
कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचि-
रम् ॥

दुग्धताक्षीयम् । न । दुग्धाम्रे ॥ क्षीर

दुग्धिका

फेने ॥ दुग्धाग्रे ॥

दुग्धपाचनम् । न । वज्रके । दुग्धपा
कपाचे ॥ इतिहारावली ॥

दुग्धपाषाणः । पुं । दुग्धपाषाणके ॥

दुग्धपाषाणकः । पुं । शिरगोला इति
गौडभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे ।

चीर्याम् । गोमेदसन्निभे । वज्राभे ॥

दुग्धपुच्छी । स्त्री । दुग्धपेया इतिगौ
डभाषा प्रसिद्धे वृ० विशेषे । सेवका

लौ । नसङ्कर्याम् ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

दुग्धफेनः । पुं । सशर्करदुग्धफेने । स्त्री
रहिण्डीरे । शर्करे ॥ इतिरानि० ॥

दुग्धफेनकः । पुं । दुग्धफेने ॥

दुग्धफेनी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । प
यः फेन्याम् । गोजापण्याम् ॥

दुग्धाभितनया । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥

दुग्धाग्ना । पुं । दुग्धपाषाणे ॥

दुग्धिका । स्त्री । चीराभ्याम् । स्वादुप
ण्याम् । दुद्दी इति ख्यातायाम् ॥

दुग्धमल्ल्याः । अतश्चनिठनावितिठ

न् ॥ दुग्धिकोष्णा गुरु रुचा वातला

पुत्रदायिनी । स्वादुचीरा कटु स्नि-

क्ता स्फुटमूत्रमला पटुः ॥ स्वादी

विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठकृमिप्र-

णुत् ॥ गन्धिका इति गौडभाषा प्रसि

द्वायामुत्तमफलिन्याम् । युग्मफला

याम् ॥

दुन्दुभिः

दुग्धिनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे ॥

दुग्धी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । चीरा
भ्याम् । दुद्दी इति भाषा ॥ दुग्धपा
षाणे ॥दुच्छकः । पुं । गन्धकुक्ष्याम् । मुराना
मगन्धद्रव्ये ॥ विहाराद्यवकाशके ॥

दुडिः । स्त्री । कच्छप्याम् ॥ इतिमुकुटः ॥

दुण्डुकः । वि । दुष्टचित्ते ॥

दुण्डुभः । पुं । दुण्डुभसर्पे ॥

दुतः । वि । पीडिते ॥ टुटुउपतापे ।
स्वादिः । कर्मणि क्तः ॥दुद्रुमः । पुं । हरित्पलाशे पलाण्डौ
। लतार्क्षे ॥ दुष्टोद्रुमः ॥दुधुचन् । वि । दोग्धुमिच्छति ॥ दुहेः
सन्नन्ताल्लटः शब्दादेशः । घत्त्वधत्वे ॥दुन्दमः । पुं । दुन्दुभौ ॥ इतिशब्दर-
त्नावली ॥

दुन्दुः । पुं । वसुदेवे ॥ दुन्दुभिवाणे ॥

दुन्दुभिः । पुं । वरुणे ॥ दैत्यभेदे ॥

दुहङ्कुक्ष्याम् । भेर्याम् । कानके ॥

वर्त्तुल्यशर्मवह्नैकाननो दुन्दुभिरुच्य

ते । इतिकेचित् ॥ दुन्दु इतिशब्देनो

भति । उभपूरणे । द्रुगुपधात्किदिती

न् । शकन्ध्वादिः ॥ यद्वा । दुन्दु इति

हलन्तस्यैवानुकरणम् ॥ यद्वा । दाम्

भतिशब्देन । उभ० । सर्वधातुभ्यङ्-

न् । पृ० ॥ रक्षोभेदे ॥ विषे ॥ षट्

दुरध्वः

पञ्चाशत्तमे ऋत्सरे ॥ सुभिर्च जा
यते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः । प्रा
णिनां जायते हर्षो दुन्दुभौवरवर्णि
नि ॥ स्त्री । अच्चे । पाशके ॥ अच-
विन्दुचिकदये ॥ अर्द्धविन्दुचिकदन्वे
॥ विन्दुन्वितचतुष्पाश्वस्वर्णशृङ्गादि-
मयद्यूतोपकरणे पाशटी इतिगौड-
भाषा प्रसिद्धे इतिकेचित् ॥

दुन्दुमारः । पुं । धुन्दुमारे ॥

दुम्बकः । पुं । मेदःपुच्छे एडके । दु-
म्मा इति ख्याते मेषविशेषे ॥

दुः । अ । निषेधे ॥ दुष्टे ॥ निन्दायाम्
। अवक्षेपणे ॥ दुःखे ॥

दुरक्षः । पुं । कपटपाशके ॥

दुरतिक्रमः । वि । दुरत्यये ॥ दुःखेन
अतिक्रमोयस्य ॥

दुरत्ययः । वि । दुरतिक्रमे । दुर्गमनी
ये ॥ दुस्तरे ॥ दुःखेनअत्ययोयस्य ॥

दुरदृष्टम् । न । दुर्भाग्ये ॥

दुरधिगमः । वि । दुर्गहे । दुःखेनाधिग-
न्तुमशक्ये ॥ दुष्प्रापे ॥ दुर्ज्ञेये ॥ दुः-
खेनाधिगमोऽस्य ॥

दुरध्ययः । वि । दुष्प्रापे ॥ इगुगतावि-
त्यस्मात् कृच्छार्थेखल् ॥ अध्येतु म-
शक्ये ॥ इङ्अध्यपने । अस्मात् ख-
लि दुरध्ययइत्येवरूपम् ॥

दुरध्वः । पुं । कुपये । निन्द्य र्त्तनि ॥

दुराध

दुष्टोऽध्वा । प्रादयोगताद्यर्थे इति
समासः । उपसर्गादध्वनइत्यच् ॥

दुरन्तः । वि । मृगयादिथ्यसनेषु । दुःखा-
वसानेषु ॥ तेच आदौ सुखयन्ति
अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । दुर्लभोऽन्तो
यस्य वा । नहिथ्यसनीततो निवर्त्त-
यितुंशक्यते ॥

दुरन्तभात्रः । वि । गभीराभिप्राये ॥

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गे ॥ वि । दुः-
खग्राह्ये ॥

दुरभिग्रहा । स्त्री । कपिकच्छाम् ॥ दु-
राल्लभायाम् ॥

दुराकः । पुं । स्नेच्छभेदे ॥

दुराग्रहः । पुं । युक्तिरहितेऽभिनिवे-
शे ॥ वि । तद्वति ॥

दुराचारः । पुं । विरुद्धाचरणे ॥ वि ।

निन्दिताचारवति ॥ दुर्दुष्टः शास्त्रावि-

हितः आचारोयस्य ॥ दुराचारादुर्वि-

चेष्टादुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः । असन्त

स्त्विति विख्याताः सन्तस्त्वाचारलक्ष-

णा इति महाभारतम् ॥

दुरात्मा वि । दुष्टचित्ते ॥

दुराधर्षः । पुं । गौरासर्पये ॥ वि । अधर्ष-

स्त्रीये ॥ दुष्प्रापे ॥ दैत्यादिभिर्धर्षयि-

तुमशक्यायां परदेवतायाम् ॥ दः-

खेन आर्षदपि धर्षयितुमशक्यः ।

धृषप्रसहने । आङ्पूर्वादस्मादीष-

दुरास

दुःसुषुक्कृच्छाकृच्छार्थेषु खलितिकर्म-
गिखल् ॥

दुराधर्षा । स्त्री । कुटुम्बिनीवृत्ते ॥
दुरानमः । वि । आनमयितुमशक्यं ॥
नमेर्यन्तात्खल् ॥

दुरापः । वि । दुर्लभे ॥

दुरारुहः । पुं । विल्वे ॥ नारिकेले ॥

दुरारुहा । स्त्री । खर्जूर्याम् ॥

दुरारोहः । पुं । शरटे ॥ वि । दुःखेना
रोहणीये ॥

दुरारोहा । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ श्री
वल्याम् ॥ खर्जूर्याम् ॥ दुष्टोदुःखेन
वा आरोहोयस्याः ॥

दुरालभा । स्त्री । यवासप्रभेदे । दुस्य
श्यायाम् ॥ यवासस्य गुणैः सुत्या वृ-
धे रक्ता दुरालभा ॥ वि । दुःखेन-
स्पर्शर्हि ॥ दुःखेन आलभ्यते । दुल-
भम् ० । ईषद्दुःसुप्तिखल् । आग-
मशासनस्थानित्यत्वानुम् ॥

दुरालम्भा । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ दुः-
खेन आलभ्यते । दुलभम् ० । ईषद्दुः-
सुप्तिखल् । नुम् ॥

दुरालापः । वि । गालिप्रदे ॥ पुं । दुष्ट
भाषणे ॥

दुराशयः । वि । दुष्टाभिप्राये ॥

दुरासम् । वि । आसितुमशक्ये ॥ आरो-
रकर्मकात् । ईषद्दुरित्यादिनाखल्

दुरुध

तयोरेवकृत्यक्त खल्यार्था इतिनिय-
मात् ॥

दुरासदः । वि । दुष्प्रापे । दुःखेनासा-
दनीये । दुष्टजने ॥ दुर्द्वर्षे ॥

दुरितम् । न । पापे ॥ यथा । नित्य-
नैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयमि-
ति ॥ इणोभावेक्तः । दुष्टमितंगमन-
मनेन ॥

दुरितदमनी । स्त्री । पापनाशिन्याम् ॥
शम्याम् ॥ दुर्गायाम् ॥

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ॥ य-
था । देवद्विजपितृद्वेष्टारत्नदूषयिता-
चयः । सयाति कृमिभक्षे वैकृमीशे
च दुरिष्टकृदिति विष्णुपुराणम् ॥

दुरीशः । वि । दुष्टप्रभौ ॥

दुरीषणा । स्त्री । शापे ॥ इतिशब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

दुरुक्तम् । न । शापे ॥

दुरुक्छेदः । वि । दुर्वारे ॥

दुरुत्तरः । वि । दुस्तरे ॥

दुरुदाहरः । वि । दुर्वचे ॥ हरतेःखल् ॥

दुरुधरा । स्त्री । हित्वाकं सुनफा ५ न
फादुरुधराम्बान्त्यो भयस्यैर्ग्रहैः श्री-
तांशोरित्युक्तेयोगविशेषे ॥ एतदे-
वस्फटीकृतं वल्गाणशर्मणा । र-

विषर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्वितीय-
गैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधराके

दुर्गः

मदुमसंक्षितोत्तोन्य इति ॥

दुरुपसदः । त्रि । दुःसहे ॥

दुरुहः । त्रि । दुर्विज्ञेये ॥

दुरोणः । पुं । कलशे ॥ यज्ञगृहे ॥

दुरोदरः । पुं । द्यूतकारे ॥ पणे ॥ अचे
॥ न । द्यूतभेदे । पाशकक्रीडायाम् ॥

दुष्ट मासमन्तात् उदरमस्य ॥ दुष्ट
मुदर मस्य वा । पृ० ॥

दुर्गः । पुं । असुरभेदे ॥ यंहत्वा षण्डि

कायास्तु दुर्गानामवभूवह ॥ गुगुलौ

॥ न । गिर्यादिभि दुर्गमे पुरे । को

ट्टे । गढ इति कोट इति च भाषाप्र

सिद्धे राज्ञां वासस्थाने ॥ तत् षड्बु

धं यथा । धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं

वार्चमेवञ्च । नन्दुर्गं गिरिदुर्गञ्च स-

माश्रित्य वसेत् पुरम् । इत्युक्तेः ॥

एषां हिवाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशि

ष्यते ॥ तत्र । बीग्याद्यान्याश्रिता स्वे

षां मृगगर्क्षाश्रयापचराः । बीग्यत्त

राणिक्रमशः प्रवृज्जमनरामराः ॥ य

था दुर्गाश्रयानेतान् नोपहिंसन्ति श

त्रवः । तथारयो न हिंसन्ति नृपदुर्गं

समाश्रितम् ॥ एकः शतं यो धयति प्रा

कारस्थोधनुर्दुरः । शतं दशसहस्रा

णितस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ तत् स्यादा

युधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः । ब्रा-

ह्मणैः शिल्पिभि र्यन्त्रै र्यवसेनोदके

दुर्गन्धः

न च ॥ तस्यमध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्

गृहमात्मनः । गुप्तं सर्वर्तुं कं शुभं जल

वृक्षसमन्वितमिति ममुः ॥ अपि च ।

दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुत

म् । शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशस्त्रसमा

वृतम् ॥ गोपुरं सकपाटञ्च तत्र स्थात्

सुमनेहरम् । सपताकं गजारूढो ये

न राजाविशेत् पुरमिति मात्स्ये ॥

१८१ अध्यायः ॥ अस्यावश्यकत्वं शु

भाशुभञ्चेत्तं कालिकापुराणे ८५

अध्याये राजनीतिविशेषे ॥ त्रि । दु

र्गमे । दुर्गमप्रदेशे । उच्छ्रिते । दुः

सम्पाद्ये । कोटादौ । प्राकारे ॥ दु

स्तरे ॥ कामक्रोधदिसंसार दुःखसा

धने ॥ दुःखेन गच्छत्यर्चेति विग्रहे सु

दुरोरधिकरण इति दुरुपपदाङ्गमेडः

प्रत्ययः ॥ दुःखादवाप्यते वा ॥ दुःखे

न गम्यते प्राप्यते । अन्यत्रापि दृश्यत इ

तिङः ॥

दुर्गकारकः । त्रि । दुर्गकर्त्तरि ॥ न ।

एचविशेषे ॥

दुर्गतः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुर्गच्छति स्म

। गन्तुं । गत्यर्थेति क्तः ॥

दुर्गातिः । स्त्री । नरके ॥ नैः स्वे । दा

रिद्रे ॥ दुष्टागतिः ॥

दुर्गतिनाशिनी । स्त्री । दुर्गादेव्याम् ॥

दुर्गन्धः । पुं । पूतगन्धे । दुष्टगन्धे ॥ प

दुर्गा

लाण्डो ॥ न । सौवर्चस खवसे ॥ दु
ष्टोगम्यः ॥

दुर्गन्धी । चि । दुर्गन्धयुक्ते ॥

दुर्गपुष्पी । स्त्री । गौडभाषायां कश्च
पुष्टा इति ख्याते वृचविशेषे । मान
स्याम् । केशधारिण्याम् ॥

दुर्गमः । चि । दुर्गे ॥ दुःखेन गम्यते प्रा
प्यते । गन्तुं । ईषदुस्सुषुक्च्छ्राक्-
च्छ्राथेषुखस् ॥ दुर्गमनीयस्यानादै
॥ यथा । दुर्गमः पन्थाः ॥ पुं । हिर
ग्यास्तान्वयेजाते रुरोः पुत्रे महा-
दैत्ये ॥

दुर्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्रे ॥ दुर्गे दुःसम्पा
दं लङ्घनं यस्य ॥ चि । दुःखेन लङ्घ-
नीये ॥

दुर्गसञ्चरः । पुं । सङ्क्रमे । दुर्गदेश
प्रवेशक्रियायाम् ॥ सञ्चरणम् । च
रः । पुंसीतिघः । दुर्गसञ्चरः ॥

दुर्गा । स्त्री । ओषधिविशेषे । नील्या
म् ॥ अपराजितायाम् ॥ दुष्प्रापाया
म् ॥ श्यामायाम् । पोतकीखगे ॥ अ
मरेशमहापीठदेवतायाम् ॥ उमा-
याम् । कात्यायन्याम् । गौर्याम् ।
काल्याम् । हैमवत्याम् । शिवायां
म् ॥ दुःखेन गम्यते जायते ऽस्याम्

। सुदुरोरधिकरणे इति डे टाप् ॥ दुः
खेन गीयते स्तूयते । गैशब्दे । आत-

दुर्गा

श्वोपमर्मे इत्यङ् । टाप् वा ॥ यदा

। दुर्गे गिरिर्वनं वा वासत्वेनास्या अ-
स्तीत्यर्थश्चाद्यच् । टाप् ॥ दुर्गनामा

सुरवधादा । यथा । तच्चैव च वधिष्या
मि दुर्गमाख्यं महासुरम् । दुर्गादे-
वीतिविख्यातं तन्मनामभविष्यती-

ति ॥ अपिचास्यानामोव्युत्पत्तिः ।

दुर्गेदैत्ये महाविघ्ने भववन्धे क्लृप्त
मणि । शोके दुःखे च नरके यमदण्डे

च जन्मनि ॥ महाभवे ऽतिरोगे चा
प्याशब्दे हन्तृवाचकः । एतान् हन्त्ये

वयादेवी सादुर्गापरिकीर्तिता ॥ *

॥ अपिच । दैत्यनाशार्थवचनो द-
कारः परिकीर्तितः । उकारो विघ्न-

नाशस्यवाचको वेदसम्मतः ॥ रे प्रो

रोगघ्नवचनो गश्चपापघ्नवाचकः । भ

यश्च बुधघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्तितः

॥ स्मृत्युक्तिश्रवणादयस्या एते नश्य

न्ति निश्चितम् । ततो दुर्गा हरेः श-

क्तिर्हरिणा परिकीर्तिता ॥ दुर्गेति

दैत्यवचनो व्याकारो नाशवाचकः

। दुर्गेनाशयति या नित्यं सादुर्गाप्र

कीर्तिता ॥ विपत्तिवाचको दुर्ग व्या-

कारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा

तेन बुधैर्दुर्गाप्रकीर्तिता ॥ * ॥ अ-

स्याः स्थानं कृष्णावेष्टीतुं भद्रयोर्म-

ध्यभागे सद्यादेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्धा

दुर्गाहः

म् । अयमवतारोऽस्मिन्कलोऽद्या
पिनजातः । श्वेतवाराहकल्पात्प्रा-
क्तनकल्पेषुमन्वन्तरयुगभेदेनजातए
व । ततश्चतसत्कुलदेवतात्त्वेनार्चन
मधुनातनानामपिसङ्गच्छतेइतिगुप्त
वक्त्याभास्कररावः ॥ * ॥ सर्वस्वहृदि
णीशक्तिःसादुर्गेतिचपठ्यते । यथामु
ण्डमालायाम् । भूतानिदुर्गा भुवना
निदुर्गा नराः स्त्रियश्चापि सुरासुरादि
कम् । यद्यद्विदृश्यं खलु सैवदुर्गा दु
र्गास्वहृपादपरंनकिञ्चिदिति ॥

दुर्गाध्यक्षः । पुं । दुर्गस्वरक्षके ॥ तल्ल
क्ष्यं यथा । अनाहार्यश्च शूरश्च
तथा प्राज्ञः कुलोद्भूतः । दुर्गाध्यक्षः
स्मृतोराक्षस्तद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥ इ
तिमत्स्यपुराणम् ॥

दुर्गानवमी । स्त्री । आश्विनशुक्लनव
म्याम् । महानवम्याम् ॥ कार्तिकशु
क्लनवम्याम् ॥ सावेतायुगाद्या । तत्र
जगद्धात्रीपूजाकर्त्तव्येति वाङ्मनाः ॥
कार्तिकेऽमरुपक्षे तु नवम्याश्चविशे
षतः । प्रगल्भाश्चजगद्धात्री पूजयेद्
दीपमालवेतियोगिनीतन्त्रम् ॥

दुर्गास्मरणम् । न । दुर्गाजगद्दं स
र्वं दुर्गासर्वस्वकारणम् । अहश्च दुर्गे
त्येवं यत् तद्दुर्गास्मरणंविदुः ॥

दुर्गाहः । पुं । भूजिजगुगुलौ ॥

दुर्दिन

दुर्ग्रहः । चि । दुरासदे ॥ दुर्दुर्षे ॥ दुः
खेनग्रहोऽस्य ॥

दुर्ग्रहा । स्त्री । अपामार्गे ॥

दुर्घटः । चि । दुःसम्पाद्ये ॥

दुर्घोषः । पुं । भल्लुके ॥ निन्दितरवे ॥

चि । तर्दाति ॥

दुर्जनः । चि । खले ॥ दुष्टोजनः । कु

गतीतिसमासः ॥ दुर्जनः परिहर्त्त

व्यो विद्ययाभूपितोपिसः । मणिना

भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥

दुर्जयः । पुं । असुरविशेषे ॥ कार्तवी

र्यन्वपवंशोद्भवानन्तपुत्रे ॥ चि । दुर्जेये

॥ दुःखेनजीयते । जीजये । एरच् ॥

दुर्जरः । चि । दुःखेनजीर्यति ॥ जृष्टं

। अङ् ॥

दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ॥

दुर्जातम् । न । व्यसने ॥ यथा । दुर्जा

तवन्म्युः आपदिवन्धुरितितदर्थः ॥ चि

। असम्यग्जाते ॥ असमञ्जसे ॥

दुर्दर्शः । पुं । काद्वेयविशेषे ॥ दुःखे

न दर्शनमस्य । दुःखेदृश्यते इतिवा

॥ चि । दुर्विज्ञेये ॥ द्रष्टुमशक्य ॥ दुः

खेनद्रष्टुयोग्ये ॥

दुर्दान्तः । पुं । कलहे ॥ वनसतरे ॥ चि

। अशान्ते ॥ दुःखेनदान्तः ॥

दुर्दिनम् । न । मेघच्छन्नेद्भिः ॥ दिदा

निशिचदुर्षये ॥ मेघान्धकारे ॥ मे

दुर्दुरः

घान्धकारितेऽङ्गीतिराजेरप्युपलव
णम् । तेनराचावपितया दुर्दिनं क
विनेरितम् ॥ * ॥ घनान्धकारे वृ
ष्टौचदुर्दिनं कथयोविदुरिति सांख्यः
॥ दुर्दिनं जलदध्वान्ते इतिरत्नकेऽपः
॥ अतितमः इतिदिनम् । दोषवख
ण्डने । अतेरिति इमच् । दुष्टदिनं
दुर्दिनम् । दुष्टत्वान्तमोनाशकस्व
रूपहीनत्वात् । लक्षणायातु कालाति
रिक्तेपिदुर्दिनपदप्रयोगः ॥ यदच्युत
कथालापरसपीयूषवर्जितम् । तदि
नं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं नदुर्दि-
नम् ॥

दुर्दुष्टः । पुं । नास्तिके ॥ दुष्टतत्त्वेपे
। दुःपूर्वः । औगादिकः कूटप्रस्थयः
। बहुलमन्यवापीतिशिलुक् । रलयो
रेकत्वस्मरणार्हः ॥ पलाण्डो ॥

दुर्दिता । स्त्री । लताविशेषे ॥

दुर्दुरः । पुं । नरकान्तरे ॥ ऋषभौष
धौ ॥ पारदे ॥ भक्तातके ॥ महिषा
सुरस्यसेनापतिविशेषे ॥ श्रीहरी
॥ पृथिव्यादीनि धारकाणि अन्यैर्द्वा
रयितुमशक्यानि धारयन्स्वयं न के
नचिद्वारयितुं शक्यते इति दुःखेनमु
मुचुर्भिर्द्वादयेधार्यते वेतिनिकृतेः ॥

वि । दुर्दुर्षे ॥ दुःखधार्ये ॥ दुःखेनधि
यते दुःखपदाहरतेः खल् ॥

दुर्धधः

दुर्दुर्षः । वि । अप्रधृष्ये । तिरस्कृतुम
शक्ये ॥ अप्रचोभ्ये ॥

दुर्धर्षा । स्त्री । कन्यारीहृत्ते ॥ नागद
मन्याम् ॥ वि । दुःखधर्षणीये ॥

दुर्दुमः । पुं । हरित् पलाण्डो । नतार्के
। हरिद्वर्णपलाणे पलाण्डो ॥ दुष्टा
दुमः ॥

दुर्धावः । वि । दुःशोधे ॥

दुर्नामकम् । न । अर्शसि । गुदरोगे ॥
दुष्टनामास्य पापरोगत्त्वत् । चुम्ना
दिस्त्वान्नगत्त्वम् ॥

दुर्नाम । न । अर्शरोगे ॥ दुष्टनामा-
स्य पापरोगत्त्वत् ॥ चु० नगत्त्वम् ॥

दुर्नामा । स्त्री । दीर्घकोशिकायाम् ॥
दुर्निमित्तं नामास्याः । बाबुभाभ्या-
मिति डाप् ॥

दुर्नामारिः । पुं । शूरगे ॥

दुर्नाम्नी । स्त्री । दुर्नामायाम् ॥ अनउ
पधेति पाचिकोडीप् ॥ चु० नगः ॥

दुर्निमित्तः । वि । सम्भ्रमादुत्क्षिप्ते ॥

दुर्नष्पयतरम् । वि । दुःखतरनिम-
रगे ॥

दुर्बलः । पुं । अनादृत्तमेदमणौ ॥

वि । वलशून्ये । अमांसि ॥ दुष्टवल
मस्य ॥

दुर्बला । स्त्री । अम्बुशिरिषकायाम् ॥

दुर्धधः । वि । दुर्गहे ॥ बोहुमशक्ये ॥

दुर्मितः

दुःखेन युध्यते । दुधः । ईषदुसुधु कृ
क्काकृ कृथेषु खल ॥

दुर्मगः । चि । अनिष्टे ॥

दुर्मगा । स्त्री । विरक्तायाम् ॥ पतिस्त्रे
हरहितायाम् ॥ दुष्टोभगो भाग्यं
यस्याः ॥

दुर्भाग्यम् । न । दुःदृष्टे ॥

दुर्भिक्षम् । न । भिक्षाया अप्राप्तिकाले
। अकान इति काच इति च भाषा
प्रसिद्धे समयविशेषे ॥ यद्देशे यत्का-
ले तद्देशतत्कालयोग्यसस्यादिकं न
जायते तदा तद्देशे या यमानद्रव्याणां
भात् दुर्भिक्षं जातमित्यवर्द्धयते
॥ अत्र चाणक्येन मुनिना नववृत्त-
यउक्ताः । तथाहि । शकटः शाकिनी
गाशे जाल मस्यन्दनं वनम् । अनृपं
परितो राजा दुर्भिक्षे नववृत्तय इति ॥
अस्यार्थः शाकिनीशब्दे दृष्टयः ॥ भि-
क्षाया अप्राप्ति इत्यर्थे ऽव्ययीभावः
॥ द्वात्रिंशौ पुरुषो लोके स्वर्यमण्डल-
भेदिनौ । दाता वस्यतु दुर्भिक्षे सु-
भिक्षे वस्यतु ह्यमदः ॥ दुर्भिक्षमल्यं स-
मं चिराय ॥

दुर्मतिः । चि । विवेकप्रतिबन्धकपापे
न मलिनमतौ ॥ दुष्टामतिर्यस्य ॥

वत्सरविशेषे । यथा । दुर्भिक्षं मध्य-
मं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्तते । भवे

दुर्मिल

द्वै मध्यमादृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते
॥ ५५ ॥

दुर्मदः । चि । अतिमत्ते ॥

दुर्मनाड । चि । अन्तर्मनसि । विमन-
सि । चिन्तादिभ्याकुलचित्ते ॥ कि-
यास्वस्थिरे ॥ दुःस्थितं मनो ऽस्य ॥
स्त्री । शतावधायाम् ॥

दुर्मरः । पुं । दुर्मतौ ॥ मरणं मरः ।
दुष्टो मरः ॥

दुर्मरा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ॥ कृष्ण-
दूर्वायाम् ॥

दुर्मर्षयः । चि । मर्षितुमशक्ते ॥ दुः-
खेन मृष्यते । मृषः । भाषायां शा-
सियुधीतियुच् ॥

दुर्मिलका । स्त्री । मावावृत्तप्रभेदे ॥

यथा । द्वात्रिंशन्माषं फणिपतिजल्प-
तसकलविभूषणवृत्तवरम् दशवसु-
भुवनैर्यति रत्नप्रभवतिकविकुलहृद-
यानन्दकरम् । यद्यष्टचतुष्कलगणनि-
र्मितपदमिति दुर्मिलकानाम वरम्-
नरपतिवरतोषणवन्निविभूषणभुवन-
विदितसन्तापहरम् ॥ यथा । यमु-
नाजलकोलविलोलविलोचनगोपी-
जनहृतवसनवरम् तटजातविशाल-
तमालतरुणतरुदुर्गमशाखारोहपर-
म् । निजभुजमदमत्तभोजपतिमा-
नससम्भृतदम्भविनाशकरम् करक-

दुर्लभति

मलमयूखमुपितकमलं नमस्त्रीला
मानुषवेषधरम् ॥

दुर्मिला । स्त्री । दुर्मिलकाष्टते ॥

दुर्मुखः । पुं । कपिविशेषे ॥ नागर. दे ॥

वाजिनि ॥ गणेशमूर्त्यन्तरे ॥ महि

षामुरस्यमेनपतिविशेषे ॥ उत्तर-

द्वारेनवमगृहे ॥ वस्तरविशेषे ॥ तुष

धान्यक्षयोदेविसर्वसम्यमहार्यता ।

व्यवहाराश्चनश्यन्तिदुर्मुखेदुर्मुखाः प्र

जाः ॥ वि । मुखरे । अवदुमुखे । अ

प्रियवादिनि ॥ दुर्निन्दितंमुखमस्य ॥

दुर्मोधाः । वि । मन्दमतौ । विवेकासम

र्थे ॥ दुष्टामेधावस्यसः । निश्चयमसि

ष् प्रजामेधयोः ॥

दुर्मोहः । पुं । काकतुष्ट्याम् ॥

दुर्मोहा । स्त्री । कैराडोडी इतिभा-

षा प्रसिद्धे दृष्टे । काकादन्याम् ॥

दुर्योधनः । पुं । धृतराष्ट्रतनये । कैर

थभूपतौ । सुयोधने ॥ दुःखेनयुध्य

ते । युध० । भाषायांशसियुधीति

युच् ॥

दुर्लभिका । स्त्री । छन्दोभेदे ॥ यथा ।

वसुभिश्च रसै रथदिग्भि रुदीरित

सद्यतिका विहिताहि यदा सगणा

ष्टकभूषितसच्चरणा जितदुर्नयदुर्ल

तिकेतितदा । फणभृत्कुलमङ्गलना

मकनागवरप्रथिता सुकृतांमुखदा

दुर्वाक्

यशवन्तधराधिपगौडकुलोज्ज्वलता

मवधेहिहृदेहरुदा ॥

दुर्लभः । पुं । कच्छुरे ॥ द्राविडके । क

च्छुरे ॥ चि । दुष्प्रापे ॥ यथः । दुर्लभं

चयमेवैतत् देवानुग्रहेहेतुकम् ।

मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्र

यइति विवेकचूडामणिः ॥ अतिप्रश

स्ते ॥ प्रिये ॥ दुर्लभं प्राकृतं दाक्यं

दुर्लभः क्षेमकृतमुतः । दुर्लभासदृ

शीभार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥ दुः

खेनसम्पद्यते । लभ० । ईषद्दुस्सुखि

तिखल् ॥

दुर्लभा । स्त्री । भक्तौ ॥ जन्मान्तरसह

स्त्रेषु तपोदानसमाधिः । नगराणां

क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजाय

ते ॥ इति व्यासश्चनम् ॥ दुर्लभा

याम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् ॥

दुर्बलः । चि । वक्तुमशक्ये । दुःखकथ्ये ॥

दुर्बलः । न । मन्दशक्ये ॥ असह्यं दु

र्बलो ज्ञातेर्मेघान्तर्गतैरौद्रवत् ॥

दुर्बलम् । न । रजते । रूप्ये ॥ सुवर्णा

पेक्षया दुष्टोवर्णीय ॥ एलवालुके ।

ऐलेये ॥ चि । असङ्गो ॥

दुर्बलकम् । न । रजते ॥ इति हेम

चन्द्रः ॥

दुर्वाक् । स्त्री । दुष्टायांवाचि ॥ चि ।

कवदे ॥ दुष्टावागस्य ॥

दुःखी

दुर्वाच्यम् । त्रि । अवक्तव्ये ॥

दुर्वादः । पुं । दुरुक्तौ । निन्दितवाक्ये

॥ दुष्टोवादः ॥ स्तुतिपूर्वकदुर्वाक्ये ॥

दुर्वासाः । पुं । अचितनये शङ्करांश-

ज्जाते मुनिविशेषे । कुशारणौ ॥ त्रि

। कुस्तिवस्त्रयुक्ते ॥

दुर्विज्ञेयः । त्रि । दुर्दर्शे ॥ दुःखेनवि-

ज्ञेये ॥

दुर्विधः । त्रि । दरिद्रे ॥ दुःस्था विधाप्र-

कारः समुद्भिर्वास्य ॥ खले ॥ मूर्खे ।

वालिशे ॥

दुर्विनीतः । पुं । शूकले । अशिक्षिता-

श्चे ॥ त्रि । अविनीते ॥

दुर्विभावः । त्रि । अवितर्क्ये ॥

दुर्वृत्तः । त्रि । दुर्जने । दुष्टे । ऐन्द्रजा-

लिककितवादैः ॥ दुष्टवृत्तमस्य ॥

दुर्वृत्तिः । त्रि । दुष्टकर्मणिवर्त्तमाने ॥

दुष्टेकर्मणिवृत्तिः दुष्टावर्त्तित्यस्य ॥

दुर्हृत्-द् । त्रि । वैरिणि । शत्रौ ॥ दु-

ष्टहृदयमस्य । सुहृद्दुर्हृदौमित्रमि-

त्रयेरितिनिघातनात् हृदयस्यदु-

भावः ॥

दुर्हृदयः । त्रि । दुष्टान्तःकरणे ॥

दुःखिः । पुं । मुनिविशेषे ॥ स्त्री । कच्छ-

प्याम् ॥ दोलति । दुःखउत्क्षेपे । इगु-

पधात्किदितिङ् ॥

दुःखी । स्त्री । कमय्याम् ॥ कृदिकारा-

दुष्कृत

दितिङीष् ॥

दुस्वरः । पुं । भस्त्रूके ॥ शस्त्रूके ॥ त्रि ।

दुस्तरे ॥

दुश्चरितम् । न । श्रुतिस्मृत्यविहिते पा-

पकर्मणि ॥ दुष्टं चरितम् ॥

दुश्कर्मा । पुं । अच्छन्नमेद्रमणौ । दिन-

गके ॥ कोठरोगे ॥ दुष्टं चर्मास्य ॥

दुश्चिक्कम् । न । लप्तात् तृतीयभवने

। सञ्जजे ॥

दुःखवनः । पुं । इन्द्रे ॥ दुःखेन दुष्टं दु-

ष्टेषु वा च्यवनं पतनमस्य ॥ च्यवनमु-

निनैकदाजितत्वात् दुःसहः च्यवनो

स्येति वा ॥

दुष्करम् । न । दुःखेनकरणे ॥ आकाशे

॥ त्रि । दुःखेनक्रियमाणे ॥ कर्तुमश-

क्ये ॥ अपियत् सुकरं कर्म तदप्येके

नदुष्करम् ॥ दुःक्रियते । ईषद्दुःखुषि

तिखल् ॥

दुष्कर्मा । न । पापे ॥

दुष्कुलम् । न । दुष्टकुले ॥ त्रि । दुष्ट

कुलजे ॥

दुष्कुलीनः । पुं । चोराख्यगन्धर्व्ये ॥

त्रि । दौष्कुलेये ॥ दुष्कुलस्याऽप-

त्यम् । दुष्कुलादुदगतिपक्षे खः ॥

दुष्कृतम् । न । पापे ॥ तत् तत्क-

र्त्तुं मरणानन्तरं तेन सह गच्छतीत्यु-

क्तं वङ्गपुराणे । गृहादर्थानि वर्त्तन्ते

दुष्टयो

श्मशानादपिवान्मयाः । सुकृतं दुष्कृ
 तं लोके गच्छन्त मनु गच्छति ॥
 तस्माद् वित्तं समासाद्य देवाद् वा
 पौरुषा दथ । दद्यात् सम्यग् क्षिजा
 तिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेदिति ॥
 दुष्टकृतं करणमनेन । इदुदुपधस्य-
 चाप्रत्ययस्येतिषः ॥ चि । तद्वति ॥
 दुष्कृतात्मा । चि । पापहृदये । पापवृद्धौ ॥
 दुष्कृती । चि । पापकारिणि । पापेन
 सहनिष्ठयोगिनि । वेदमार्गविरो
 धिनि ॥ दुष्कृतमस्यास्यस्मिन्वा ।
 इतिः ॥
 दुष्कृतीतः । चि । महार्धे ॥ यथा । क्री
 त्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्कृतीतं म-
 न्यते क्रयी । विकृतः प्रतिदेयं तत्
 तस्मिन्नेवाङ्गप्रविचतमिति नारदः ॥
 दुष्कृत्वम् । न । दुःखे ॥
 दुष्कृदिरः । पुं । खदिरभेदे । महा
 सारे । गोरटे । क्षुद्रखदिरे ॥
 दुष्टम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ चि । अधमे
 ॥ दुर्वले ॥ वचके ॥ दोषयुक्ते ॥
 यथा । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वे-
 तिभाष्यम् ॥
 दुष्टकाष्ठः । पुं । केत्वाद्युत्पातदर्शने ॥
 गुरुशुक्रास्तादौ ॥
 दुष्टचारिणी । स्त्री । स्वरिण्याम् ॥
 दुष्टयोगः । पुं । व्यतीपातादौ ॥

दुष्कृतः

दुष्टवृषः । पुं । गलौ ॥ शक्तौषधुर्वहो
 योद्धिवृषोगलिरुदाहृतः ॥
 दुष्टा । स्त्री । दुःशीलायाम् । पुंश्चल्या
 म् ॥ दुष्टाभार्या शठमिचं भृत्याश्चो-
 त्तरदायकाः । ससर्पेचगृहेवासो म-
 त्त्युरेवनसंशयः ॥ दुर्वचनायाम् ॥
 दुष्टाश्वः । पुं । अदान्ताश्वे ॥
 दुष्टु । अ । निकृष्टे । निन्दायाम् ॥ दुः-
 स्थानम् । छा० । अपदुःसुपुस्यइति
 कुः । सु० पत्वम् ॥
 दुष्टुः । चि । मविनीते ॥
 दुष्पत्रः । पुं । चोराभिधमन्त्रश्च्ये ॥
 चण्डादुमे ॥ दुष्टानिपचायस्य ॥
 दुष्पूरः । चि । पूरयितुमशक्ये ॥
 दुष्प्रधर्षणी । स्त्री । वार्त्ताक्याम् । व-
 नभरणा इतिभाषा ॥ दुःखेन प्रधृष्यते
 । अिधृषा प्रागल्भ्ये । कर्मणि ल्युट् ॥
 दुष्प्रधर्षा । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ ख-
 र्जूर्याम् ॥
 दुष्प्रधर्षिणी । स्त्री । वार्त्ताकौ ॥ कण्ट-
 कार्याम् ॥ वृहत्त्याम् ॥ पुनः पुनर्दुःखे
 न प्रधृष्यते । अिधृषा० । आभीष्ट-
 गयेणिनिः ॥
 दुष्प्रवृत्तिः । स्त्री । दुर्वर्त्तायाम् ॥
 दुष्प्रवेशा । स्त्री । कन्यारीवृक्षे ॥
 दुष्कृतः । पुं । चन्द्रवंशीयवृक्षपतिविशेषे
 । शकुन्तलापतौ । भरतपितरि ॥

दूतः

दुः० । अ । दुःखे ॥ कोपे ॥ दुःखभावेने
॥ दोषे ॥

दुस्तरः । वि । दुःखेन तत्तुं शक्ये । तरि
तुमशक्ये ॥ ईषदः सुध्वितिखल् ॥
दुस्तरः । पुं । शुष्कतर्के ॥ दुस्तरात् सु
विरस्यताम् ॥

दुस्यः । वि । दुर्गते ॥ मूर्खे ॥ दुःखेन
तिष्ठति ॥ षा० । सुपिस्थइतिकः ॥

दुस्पर्शः । वि । दुःस्पर्शे ॥

दुस्पर्शा । स्त्री । दुःस्पर्शायाम् ॥

दुहितुः पतिः । पुं । जामातरि ॥ विभा
षा स्वसृपत्योरितिवा ऽलुक् ॥

दुहिता । स्त्री । सुतायाम् । कन्यायाम् ॥

दोग्धि । दुहप्रपूरणे । नमृने दृत्तदृ
होतुपे । तृभाटु जामा तृमाटुटिदु
द्विचिदुहेस्तृच् इट् गुणाभावश्च
निपातितः ॥ दहतिवा । दह भस्मी
करणे । तथा साधुः । स्वस्त्रादित्वात्
डीप् ॥

दूतः । पुं । सन्देशहरे । वार्त्ताहरे ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशार
दम् । इङ्गिताकारचेष्टत्वं शुचिं दत्तं

कुलोद्गतम् ॥ अनुरक्तः शुचिदेवः

स्मृतिमान् देशकालवित् । यपुष्मा

न् वीतभी वीग्मी दूतो राज्ञः प्रश

स्यते ॥ अमात्ये दण्डप्रायत्तो दण्डे

बैनीयकी क्रिया । नृपतौ कोषरा

दूतघ्नी

पृष्ठे च दूते सान्धिविपर्ययो ॥ दूत एव
हि सन्धत्ते भिनत्येव च संहतान् ।

दूतस्तत् कुरुते कर्मभिर्यन्ते येन वा
नवा ॥ सविद्या दस्यकृत्येषु निगूढे

ङ्गितचेष्टितैः । आकारमिङ्गितं चेष्टां
भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ बुद्ध्या च स

र्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् । त
था प्रयत्नमातिष्ठेद् यथात्मानं नपी

डयेदिति मनः ॥ अस्य लक्षणं यथा
। यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषा वि

शारदः । सक्तः क्लेशसहो वाग्मी दे
शकालविभागवित् । विज्ञातदेशका

लस्य दूतः स्यात् समहीचितः ॥ व
क्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपते

र्भवेदिति मत्स्य पु० ॥ मेधावी वा-
क्पटुः प्राज्ञः परचित्तो पलक्षकः ।

धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो भिधी
यते इति चाणक्यम् ॥ अस्यावध्यत्वं

यथा । वैरूप्यमङ्गेषु कषानिपातो
मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निवेशः । एता

न्वधानर्हतिरुक्तवादी शास्त्रेषु दूत
स्ववधानदृष्ट इति ॥ दवति । दुर्गतौ

। दूतनि स्यादीर्घं श्वेतित्तः ॥ यद्वा
। दूयते स्म । दूङ् परितापे । गत्यर्थे

तित्तः ॥ दूनोतिवा । टुदुपतापे ।
पूर्ववत् ॥

दूतघ्नी । स्त्री । कदम्बपुष्पयाम् ॥

दूरदृ

दूतागारम् । न । पचगृहे । डाक इति
पोष्ट इतिचेतरभाषा ॥

दूतिः । स्त्री । दूतिकायाम् ॥ दूयते ।
दूङ् ० क्तिच् ॥

दूतिका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूती । स्त्री । स्त्रीपुंसेः सन्देशप्रापिका
याम् । सञ्चारिकायाम् ॥ गौ० ङीष् ॥

दूतीका । स्त्री । सञ्चारिकायाम् ॥

दूत्यम् । न । दूतस्वभावे ॥ दूतभावे
॥ दूतकर्मणि ॥ दूतस्वभावः कर्मवा
। दूतवर्णिगभ्याच्चेति यः ॥

दूनः । चि । अध्वादिनाश्रान्ते ॥ दूयते
स्म । दुगतौ क्तः । दुग्बोर्दीर्घश्चेति
नत्वम् ॥ अकर्मकत्वात् कर्त्तरि-
वाक्तः ॥ सन्तसे ॥ पिप्पेनदूने रस
ने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतं
सेतिनैषधम् ॥

दूरः । चि । विप्रकृष्टे ॥ महतान्तरेणव
र्त्तमाने ॥ अगोचरे ॥ दुःखे नेयते
प्राप्यते । दूरीणोलेपश्चेतिसाधुः ॥

दूरदर्शनः । पुं । गृध्रे ॥

दूरदर्शी । पुं । पण्डिते दूरं दूराद्वा प
श्यति । दृशिर् ० गृ० णिनिः । सुपी
तिञा ॥ गृध्रे ॥ चि । दीर्घदर्शके ॥

दूरदृक् । पुं । पण्डिते ॥ गृध्रे ॥ चि
। दीर्घदर्शके ॥ दूरावलोकनार्थेय-
न्यविशेषे । दूरवीक्षणे । दूरवीन इ-

दूर्वा

तिभाषा ॥ दूरे दृक् दर्शनयेन ॥

दूरमूलः । पुं । मुञ्चत्युक्ते ॥

दूरवर्त्ती । चि । महतान्तरेण वर्त्तन-
शीले ॥ यथा । किमया दूरवर्त्तिन्या
श्रिया राक्षसपुङ्गव । अरयोयां नप-
श्यन्ति वन्धुभिर्या न भुज्यत इतिरामा-
यणे विभीषणं प्रतिरामवाक्यम् ॥

दूरवीक्षणम् । न । दूरवीन इतिप्रसि
द्धे दूरदृशि यन्त्रे ॥

दूरवेधी । पुं । दूरापातिनि । दूरनिचे
प्यास्ते ॥

दूरभिन्नः । चि । अत्यन्तविषमक्षणे ॥

दूरस्थः । चि । विप्रकृष्टस्थिते ॥ योज-
नलक्षकोऽन्यन्तरिते ॥ दूरेतिष्ठति ।
छा० । सुपिस्थ इति कः ॥

दूरापाती । पुं । दूरवेधनि ॥

दूरेत्यः । चि । दूरेजातादौ ॥ पथिके
॥ दूरादेत्यः ॥

दूरेरितेक्षणः । चि । केकरे ॥

दूर्ध्वम् । न । शब्दाम् ॥ विष्टायाम् ॥

दूर्वा । स्त्री । शतपर्विकायाम् । नील
दूर्वायाम् । तिक्तपर्वायाम् ॥ श्वेतदू
र्वायाम् । गोलोम्याम् ॥ नीलश्वेत-
विभेदेन दूर्बेदे समुदाहृते ॥ रक्तपि-
त्तकण्डूत्वग्दोषनाशिनीयमिति रा-
जवल्लभः ॥ दूर्वति दूर्ध्वंतेषा । दुर्वी
हिंसायाम् । अच् घञ्वा । उपधाया

दूषिता

चेतिदीर्घः ॥

दूर्वाकाण्डम् । न । दूर्वाणांसमूहे ॥

दूर्वादिभ्यः काण्डः ॥

दूर्वाष्टमी । स्त्री । भाद्रशुक्लाष्टम्याम् ॥

दूलिका । स्त्री । } नील्याम् ॥

दूली । स्त्री । }

दूषकः । त्रि । पांसने । दोषोत्पादके

॥ पुं । शालेर्जात्यन्तरे ॥ दूषयति ।

दुष० । ग्यन्तः । खुल् । दोषोणा
विच्युत्वम् ॥

दूषणः । पुं । राक्षसविशेषे । रावणभा-

तुखरसेनापतौ ॥ न । दोषे ॥ दूष

यति । दुषवैकृत्ये । न० ल्युः ॥

दूषणारिः । पुं । श्रीरामे ॥

दूषिः । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषयति

। दुष० । ग्यन्तः । दोषोणाविच्युत्व-
म् । अचङ् ॥

दूषिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ लोच

नस्यमले । पिच्छोडके । गीड इति

भाषा ॥ दूषयति । दुष० । ग्यन्तः ।

ऊत्त्वम् । खुल् ॥ यद्वा । दूषयते र

चङ् इति इप्रत्ययः । ऊत्त्वम् । स्वा

र्थे कन् ॥

दूषितः । त्रि । अभिशस्ते । चारिते ।

वाचे । प्राप्तदोषे ॥

दूषिता । स्त्री । दोषप्राप्तायां कन्याया

म् । सस्येदायाम् ॥

दृक्काणः

दूषी । स्त्री । नेषमले ॥ कृदिकाराद

क्तिनइतिङीष् ॥

दूषीका । स्त्री । दूषिकायाम् ॥ दूषय

ति । दुष० । ग्यन्तः । ऊत्त्वम् । क

षिदूषिभ्यामीकन् ॥ स्वार्थे कन्वा ॥

दूषीविषम् । न । औषधादिभिरवीर्यो

विषे । आदिना दावामिवायुरौद्र

शोषिते विषे ॥ जीर्णं विषमौषधि

भि र्हतंवा दावामिवासातपशोषि-

तं वा । स्वभावतोवा गुणविप्रहीनं

विषं हिदूषीविषता मुपैतीतिमा-

धवः ॥

दूष्यम् । न । वस्त्रे ॥ वस्त्रगृहे ॥ पूये

॥ त्रि । दूषणीये ॥ यथा । दूष्यं वस्त्रो

मम पुनर्निपुणं विभाव्यभावावबोध

विहितो न दुनेति दोषइति ॥ दूष्य

ते । दुष० । ग्यन्तादचोयत् । दोषो

णाविच्युत्वम् ॥ दूषयितुमर्हो वा ।

अर्हेकृत्यतुचश्च ॥

दूष्या । स्त्री । कक्षायाम् । वरत्रायाम्

। गजमध्यवन्धनरज्ज्वाम् ॥ दूष्यते

ऽनया । दुष । यत् । टाप् ॥

दृकम् । न । छिद्रे ॥ इतिसंचिससारो

णादित्तिः ॥

दृकाणः । पुं । द्रेक्काणे ॥

दृक्कर्त्तुः । पुं । सर्पे ॥ दृशौकर्त्तावस्य ॥

दृकाणः । पुं । द्रेक्काणे । कन्यविभागे ॥

दृढम्	दृढप
दृक्प्रसादा । स्त्री । कुक्कत्यायाम् ॥ कु लत्याजने ॥	स्यदत्तम् हसलोपः इदितोनलोप शुनिपात्यते ॥
दृक्प्रिया । स्त्री । शोभायाम् ॥	दृढकण्टकः । पुं । क्षुद्रफलकटके । धौ
दृक्श्रुतिः । पुं । सर्वे ॥	ला आँकडा इति गौडभाषा ॥
दृक्स्थितिः । स्त्री । दृष्टेः स्यैर्ये ॥ दृशः	दृढकाण्डः । पुं । वंशवृक्षे ॥ न । दीर्घ
स्थितिः ॥ दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा प	रोहिषके ॥
श्येद्रक्षामयं जगत् । सादृष्टिः परमो	दृढकाण्डा । स्त्री । पातालगरुडीलता
दारा न नासाद्यविलोकिनी ॥ दृष्टि	याम् ॥
दर्शनदृष्ट्यानां विरामो यत्र वा भवे	दृढकारी । त्रि । प्रारब्धकर्मसम्पादयि
त् । दृष्टिस्तत्रैव कर्त्तव्या न नासा	तरि ॥
द्यविलोकिनी स्याचार्याः ॥	दृढचुरा । स्त्री । बल्लजायाम् ॥
दृग्ध्वजः । पुं । सूर्ये ॥	दृढगात्रिका । स्त्री । मत्स्यप्लवाम् ॥
दृग्गोलः । पुं । खगोलान्तर्गते गोलवि	दृढग्रन्थिः । पुं । वंशे ॥
शेषे ॥	दृढच्छदम् । न । दीर्घरोहिषके ॥
दृग्भूः । स्त्री । सर्वे ॥ वज्रे ॥ भास्करे ॥	दृढतरुः । पुं । धववृक्षे ॥
दृग्विषः । पुं । नागे ॥	दृढतृणः । पुं । मुञ्जतृणे ॥
दृढम् । न । लौहे ॥ अतिशये । निता	दृढतृणा । स्त्री । बल्लजायाम् ॥
न्ते ॥ क्रियाविशेषकेऽस्तीवत्त्वं द्रव्य	दृढत्वक् । पुं । यावनालशरे ॥
विशेषणेतुषाच्यलिङ्गता ॥ पुं । रूप-	दृढदंशकः । न । हांगर इति प्रसिद्धे
कप्रभेदे ॥ यथा । दृढाख्यः स्यात्त	यादसि ॥
घुदन्तं ताले च हंसलीलके । चतुर्द	दृढनिश्चयः । त्रि । स्थिरप्रज्ञे ॥ दृढः
शाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्त्तित इ	कुतार्किकैरभिभवितुमशक्यतया स्थि
ति संज्ञीत दामोदरः ॥ त्रि । स्थूले ॥	रो निश्चयो ऽहमस्य कर्त्तृभोक्तृसं
प्रगाढे । अप्रशियिले ॥ बलव्रति ।	च्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेत्यध्यवसाय
शक्ते ॥ कठिने ॥ दर्शति दृष्टति स्म वा	शीले संसारादुपरते मुनौ ॥
। दृक्दृष्टिद्वौ । तत्प्रत्यये । दृढः	दृढनीरः । पुं । नारिकेलवृक्षे ॥
स्थूलबलयोरिति तस्यै उभावः त	दृढप्रचः । पुं । वंशे ॥

दृढव्र

दृढपत्री । स्त्री । वल्गजायाम् ॥
 दृढपादा । स्त्री । यवतिक्तायाम् ॥
 दृढपादी । स्त्री । भूम्यामल्याम् ॥
 दृढप्ररोहः । पुं । स्रक्तवृक्षे ॥
 दृढफलः । पुं । नालिकेरे ॥ दृढानि
 फलानि यस्यसः ॥
 दृढबन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् ॥
 दृढभूमिः । वि । विषयसुखवासनया-
 चालयितु मशक्ये ॥
 दृढमुष्टिः । पुं । खड्गादौ ॥ वि । कृप-
 णे ॥ दृढामुष्टिर्यस्य ॥
 दृढमूलः । पुं । मुञ्जतृण्ये ॥ मन्यानक
 तृण्ये ॥ नारिकेले ॥
 दृढरङ्गा । स्त्री । स्फट्याम् ॥
 दृढलता । स्त्री । पातालगरुड्याम् ॥
 दृढलोमा । पुं । शूकरे ॥ वि । कठिन
 लोमयुक्ते ॥ दृढानि लोमानि यस्य ॥
 दृढवल्कलः । पुं । पूगे ॥ लकृचे ॥
 दृढवल्का । स्त्री । अम्बुजायाम् ॥
 दृढवीजः । पुं । चक्रमर्द्दे ॥ वदरे ॥ व-
 र्वरे ॥
 दृढव्रतः । वि । अचाल्यसङ्कल्पे । फल-
 पर्यक्तं प्रारब्धव्रतापरित्यागशीले ॥
 सर्वथाभगवानेव भजनीयः सचैवंरु
 पएवेतिप्रमाणजनिताऽप्रामाण्यश-
 क्ताऽन्यविज्ञाने ॥ दृढानि प्रतिपक्षे
 श्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्या

दृन्मूः

स्तेयव्रज्जार्थपरिग्रहादीनि व्रतानि ॥
 नियमा यस्यसतथा । श्रमदमादिसा
 धनसम्पन्नइतियावत् ॥
 दृढसन्धिः । वि । संहते । निष्किट्टे ॥
 दृढः सन्धिः सन्धानमस्य ॥
 दृढसूत्रिका । स्त्री । मूर्धायाम् ॥
 दृढस्कन्धः । पुं । क्षीरिकावृक्षे ॥
 दृढाङ्गम् । न । हीरके ॥
 दृता । स्त्री । जीरके ॥
 दृतिः । पुं । चर्मपुटे । चर्मनिर्मितोद-
 कादिपात्रे ॥ मत्स्ये ॥ दृणाति । दृवि
 दारणे । दृणातेर्हस्वश्चेति तिः ॥ श-
 रीरावयवविशेषे ॥ उदकनोदनच-
 र्मयन्त्रे ॥
 दृतिधारकः । पुं । आकन्पाता इति-
 गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥
 दृतिहरिः । पुं । पशौ ॥ दृतिहरतीति
 विग्रहे दृष्ट्युपपदादुरतेः पशौकर्त्तरि
 इन्प्रत्ययः ॥
 दृन् । अ । दृढार्थे ॥ हिंसायाम् ॥
 दृन्मूः । स्त्री । सर्पे ॥ चक्रसर्पे ॥ पुं । व-
 ज्रे ॥ अय्यभूपतौ ॥ तरुसर्पजातौ ॥
 कपौ ॥ सन्दर्भकर्त्तरि ॥ कथके ॥
 सूर्ये ॥ दृभति । दृभीग्रन्थे । अन्दूद-
 न्भूजम्बितिकूप्रत्ययो निपातनाद्भु-
 म् अनुस्वाराभावोपि । ह्रस्ववद्रूपाणि
 ॥ दृढशब्दउपपदेभुवः कूप्रत्ययः उप

दृशका	दृष्टम्
पदस्य दृशकदेशो निपातनादिति माध वः ॥ यदा । दृशितनाम्नमर्थयं दृढा र्थकमुपपदम् । वर्णाभूवद्रूपमस्ये- त्याहुः ॥	दृशानः । घुं । विरोचने । खर्वे ॥ आ चार्ये ॥ लोकपाले ॥ न । ज्योतिषि ॥ पश्यति । दृशिर् । युधिवुधिरुशः किञ्चेत्यानच् ॥
दृप्तः । चि । उदुते । गर्विते ॥ दृप्यते । दृपहर्षविमोहनयोः । अस्मात्तस्यार्था कर्मकेत्यादिनाकर्तरिक्तः ॥	दृशिः । स्त्री । चक्षुषि ॥ दर्शने ॥ गो पीदृगुत्सवदृशिः प्रविनेशमोष्ठम् ॥ दृशिस्वरूपः । चि । चैतन्यघने ॥
दृप्रः । चि । वल्लवति ॥ दृप्यति । दृप० स्फायितश्चीतिरः ॥	दृशी । स्त्री । नेत्रे ॥ दृशोपमम् । न । सिताम्भोजे ॥
दृभ्यः । चि । ग्रथिते ॥ दृभ्यते स्म । दृभोग्रये । क्तः ॥	दृश्यम् । न । अनात्मस्वरूपे । अमेदं- श्रोचं ममेदं मन इत्यादिममतास्य-
दृब्धिः । स्त्री । गुम्फे ॥	दृक्षेनात्मन उपसर्जनभूते स्थूलदेहा
दृक् । स्त्री । दर्शने ॥ नेत्रे ॥ नेत्रेण हि रूपं व्याप्यते इत्यविवादम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्ञाने ॥ रूपं दृश्यं लोचनं दृक् त दृश्यं द्रष्टृमानसम् । दृश्याधीष्टयः साक्षीदृगेव न तु दृश्यते ॥ चि ॥ वी चके ॥ अथचे ॥ ज्ञातरि ॥ पश्यति दृशिर्प्रेक्षणे । किप् ॥ यदा । दृश्य ते दर्शनमनयावा । सं० किप् । कि न् प्रत्ययस्येति बहुव्रीह्याश्रयणत् किप्यपिकुत्वम् । त्यदादिषु दृशः कि नोविधानात् ॥ व्यङ्गे ॥	दौ ॥ दृष्टिदृष्टित्याप्यं दृश्यमिति प्र- सिद्धम् ॥ चि । दृष्ट्ये । दर्शनीये ॥ दृष्टुयोग्यम् । दृशेर्द्धल्लोर्गण्यत् ॥ च दुपधाच्चाकृपिचृतेरिति क्यप् वा ॥
श त् । स्त्री । दृषदि ॥	दृषत्सारम् । न । मुण्डायसे ॥
दृषद्वती । स्त्री । दृषद्वत्याम् ॥	दृषद् । स्त्री । निष्पेषणशिक्षापट्टे । शि ल इति भाषा ॥ पाषाणे । प्रस्सरे ॥ दृणात्त्यच । दृविदारणे । दृणातेः पु ग्भस्वश्चेत्यदिः ॥
दृशा । स्त्री । चक्षुषि ॥	दृषद्वती । स्त्री । नदीविशेषे ॥ दृषदः सन्त्यस्याम् । मतुप् । जयइति मस्यवः ॥ कात्यायन्याम् ॥
दृशकाङ्क्ष्यम् । न । पश्ये ॥	दृष्टम् । न । महीभुजां स्वपरचक्रोत्थ भये ॥ स्वराष्ट्राच्चौराटविकादेर्भयम् ॥ परराष्ट्रादाहविलोपादेर्भयम् ॥ प्रति

दृष्टान्तः

विषयाध्यवसाये ॥ चि । साक्षात्कृते । प्रत्यक्षे । अक्षिगोचरे । ईक्षिते ॥
अभिचित् कपिष्ठा सची राजा भि
क्षु मंहोदधिः । दृष्टमाषाः पुनन्त्येते
तस्मात् पश्येत निश्चयः ॥ दृश्यते
स्य । दृशिर् ० क्तः ॥ ज्ञाते ॥ दर्शने ॥
दृष्टपृष्ठः । चि । पलायमाने ॥
दृष्टप्रत्ययः । चि । दृढविश्वासे ॥
दृष्टरजाः । स्त्री । मध्यमायाम् । प्रथमं
प्राप्तरजस्वायां नार्याम् ॥ दृष्टं रजो
यस्याः ॥ प्रौढायाम् ॥
दृष्टान्तः । पुं । मरणे ॥ शास्त्रे ॥ उदाह
रणे ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यस्मि
न्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्तः ॥ तथाच
गीतमसूत्रम् । लौकिकपरीक्षका
णां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्त
इति ॥ लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशी
लनजन्यबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपाद्यइति फ
लितोर्थः । परीक्षकः शास्त्रपरिशी
लनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादकइति
फलितोर्थः ॥ तथाच प्रतिपाद्यप्रति
पादकयोरितिपर्यवसन्नम् । बहुवच
नं कथाबहुत्वमभिप्रेक्ष्य बुद्धेः साध्य-
साधनोभयविषयिण्यास्तदभावविष
यिण्यावा साम्यमविरोधो यस्मिन्न
र्थे सौर्थोदृष्टान्तः । वादिप्रतिवादि-
नोऽसाध्यसाधनोभयप्रकारकतदभा-

दृष्टिः

वक्ष्यप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो-
दृष्टान्तइतिपर्यवसितोर्थः ॥ * ॥ अ
लङ्कारविशेषे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां
सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ एतेषांसाधा
रणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तोनिश्चयोय
त्र सदृष्टान्तः । त्वयि दृष्ट एव तस्या-
निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोकेष्विहिमांशो विवर्कसति कु-
मुदं कुमुदव्याः ॥ एषसाधर्म्येण । वै
धर्म्येणतु । तवाहवे साहसकर्मशर्म-
णः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः
। भटाः परेषांविशराकृता मगुर्दध
त्यऽवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥ *
॥ उपमाने ॥ दृष्टः अन्तोनिश्चयो
य । दृष्टअन्तः सादृश्यवलेन प्रकृता
र्थनिर्णयोयेनवा ॥
दृष्टिः । स्त्री । बुद्धौ ॥ लोचने ॥ दर्श
ने ॥ ज्ञाने ॥ अन्तः करणवृत्तौ ॥
चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चक्षुक्ता रूप
भासिका । दृष्टिरिष्युच्यते द्रष्टा दृ
ष्टेः कर्त्तेति लौकिकैः ॥ दर्शनम् । दृ
शिर् ० । क्तिन् । दृश्यतेऽनया वा क
रणे क्तिच् ॥ * ॥ अथग्रहाणां दृष्टि
कथनं यथा । तृतीये दशमेचैवपाद
दृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिश्चनवमे प
ञ्चमेच प्रकीर्त्तिता ॥ चतुर्थेचाष्टमे
चैवपादोना परिकीर्त्तिता । सप्तमे

देयम्

परिपूर्णाच्च फलमेव प्रकल्प्यते ॥ द
तीयदशमावार्कः पश्यन् पूर्णफल-
प्रदः । त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थी
ष्टमजान् कुजः ॥ सुतमदननवान्ये
पूर्णदृष्टिः सुरारे युगलदशमराशौ
दृष्टिपादत्रयार्हः । सहजरिपुचतुर्थे
ष्वऽष्टमेचार्धदृष्टिः स्थितिभवनमु-
पान्त्यं नैवदृश्यं हिराहोः ॥ स्वस्थान
च द्वितीयश्च षष्ठ मेकादशं तथा ।
द्वादशाख्यं नपश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते
ग्रहाः ॥

दृष्टिकृतः । न । } स्थलपद्मे ॥
दृष्टिकृतम् । न । }

दृष्टिगुणः । पुं । वाणादेर्लब्धे ॥

दृष्टिधनुः । पुं । खद्योते ॥ छाज्जने ॥

दृष्टियेनिः । पुं । ईर्ष्यके ॥

दृष्टिविधेपः । पुं । कटाक्षे ॥

दृष्टिविषः । पुं । सर्पविशेषे ॥

दृष्ट्वा । अ । विलोकोत्थर्थे ॥

दृष्टितः । वि । वृद्धिम्प्राप्ते ॥

देदीप्यमानः । वि । जाज्वल्यमाने । अ

तिशयदीप्तिविशिष्टे । यः पुनः पुनर-
तिशयेन वा दीप्यते तत्र ॥

देयम् । वि । दातव्ये ॥ दातुं योग्यम् ।

दुदाञ् । अचोयत् । ईदृशतिगुणः ॥

न । धनविशेषे ॥ यथा । अपरावाध

मक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । स्वल्पं

देवक

वा बहुलं वापि देयमित्यभिधीयते

॥ अपरावाधम् परपीडारहितम् ।

अक्लेशं पापक्लेशाजनकम् ॥

देवः । पुं । वसुरुद्रादौ । ब्रह्मविष्णुशिव

सूर्याग्निगणपतिदुर्गादौ । सुरे । अ

मरे ॥ एतेषां वर्णा यथा । आदित्याः

चित्रियास्तेषां विशश्चमरुतस्तथा ।

अश्विनौ च स्मृतौ गृध्रौ तपस्ये समा

स्थितौ ॥ स्मृतास्वाङ्गिरसादेवा वा

ह्यङ्गा इति निश्चयः इति ॥ ज्ञाना-

तिशयशास्त्रिनिद्योतनात्मके आत्म

नि ॥ दीयति क्रीडति सर्गादिभिः-

विजिगीषते असुरादीन् व्यवहरति

सर्वभूतेष्व्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तु

त्यैः सर्वत्र गच्छति वा तस्माद्देवः ॥

दीयतेः पचाद्यच् ॥ दीयते स्तूयते

इतिदिवेः कर्मणि घञ्वा ॥ दीयते

क्रीडते यस्माद्रोचते द्योतते दिवि । त

स्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः

॥ मेघे ॥ राक्षि ॥ नाद्योक्त्या भूपाले

॥ पारदे ॥ वज्रटीके ॥ देवदारुणि

॥ न । इन्द्रिये ॥ वि । पूज्ये ॥ दी-

प्तिमति ॥

देवकः । पुं । यदुर्वशीये त्वपविशेषे ।

श्रीकृष्णस्य मातामहे ॥ दीयति ।

गवुश्च ॥

देवकर्द्धमः । पुं । सुगन्दिद्रव्यविशेषे ॥

देवकी

सप्तश्रीखण्डा गुरुकर्पूरकुङ्कुममि-
 श्रितैर्भवति ॥ इतिरात्रनिर्घण्टः ॥
 देवकल्पः । चि । देवतुल्ये ॥ ईषदू नो-
 देवः । ईषदसमाप्तावितिकल्पम् ॥
 देवकात्मजा । स्त्री । देवक्याम् ॥
 देवकार्यम् । न । देवानुद्दिश्यक्रियमाणे ॥
 देवकाठम् । न । देवदारुणि ॥
 देवकिरी । स्त्री । मेघरागस्य भार्याया
 म् ॥ यथा । खलिता माखती गौरी
 नाटी देवकिरीतया । मेघरागस्य
 रागिण्यो भवन्तीमाः सुमन्थमाः ॥
 अस्याः स्वरूपं यथा । भ्रमन्ती नन्दने
 श्यामा पुष्पप्रचयतत्परं । स्थाता दे
 वकिरीहोषाकरार्पित सखीकरा ॥
 देवकी । स्त्री । वसुदेवभार्यायाम् । श्री
 कृष्णमातरि ॥ मधुरायां यादवेभ्य
 र्याम् ॥ देवकानाचष्टे इति खिज
 न्तदक्षः । ततोऽङ्गीष् ॥ यद्वा । दे
 वकस्यापत्यम् । कसदङ् । सञ्चपूर्व
 कत्वात् वृद्धाभवः । इतोमनुष्यजाते
 रितिङ्गीष् ॥ यद्वा । देवकशब्दस्यत
 दपत्ये लक्षणाया वृत्तौ पुंयोगादि
 तिङ्गीष् । नहितच दाम्यस्थलक्षणा
 एव पुंयोगः कित्तुअन्य जनकत्वाच्च
 पीतिहरदत्तादयः । अतएव प्राक् के
 कयीतोभरतस्ततोऽभूदितिमङ्गिः ।
 एवं देवकीरमखीपि ॥

देवगा

देवकीनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देव
 क्वाजन्दनः पुषः ॥
 देवकीसूनुः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ देवक्याः
 सूनुः ॥
 देवकुशम् । स्त्री । महाशोकायाम् ॥
 देवकुलम् । न । प्रासादे । देवस्य इति
 भाषा प्रसिद्धे अयतने ॥
 देवकुल्या । स्त्री । सरिति ॥
 देवकुसुमम् । न । खवङ्गे ॥ देवानांकु
 सुमम् ॥ कुसुमेषु देवश्रवणा । राज०
 ॥ देवयोग्यं कुसुमं वा । शा० ॥
 देवकूटम् । न । तीर्थविशेषे ॥
 देवखातः । पुं । न । अकृषिमज्जानामये
 ॥ देवेनखातः ॥ देवदारस्यजुलाह
 ये । देवसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धे सरति
 ॥ स्त्री । न । गुहायाम् ॥
 देवखातकम् । न । अखाते देवखाते ॥
 देवे न खातम् । स्वा० कः ॥
 देवखातविलम् । न । गुहायोम् ॥
 देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् ॥
 देवगर्भा । स्त्री । कङ्कालपीठाधिष्ठाय्या
 देवतायाम् ॥
 देवगान्धारी । स्त्री । श्रीरागस्य भार्या
 याम् ॥ यथा । गान्धारी देवगान्धारी
 माखवश्रीश्चसारवी । रामकीर्यपि
 रागिण्यः श्रीरागस्यप्रियाश्मे ॥ अस्या
 मानसमयः विचिरत्नं तृतीयप्रहरा

देवज

वधिरात्यर्द्धपर्यन्तमिति गानविदः ॥

देवगायनः । पुं । गन्धर्व ॥

देवगिरिः । पुं । भारतवर्षस्य शैलवि-
शेषे ॥

देवगिरी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ सा

च सोमेश्वरमते वसन्तरागस्यभार्या

वसन्तसौ चसदा गेया । भरतमते

हिन्दोलरागपुचस्य नागध्वने भार्या

॥ सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याण भा

र्या ॥ अस्याः स्वरूपं यथा । अत्यभि

रामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी चारक

गटभूषणा स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्त

चकोरनयना सुभङ्ग्यङ्गी च । अस्या

गानसमयो हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रह

रावधिरात्यर्द्धपर्यन्तम् ॥

देवगुरुः । पुं । सुराचार्ये ॥ देवानांगुरुः ॥

देवगुह्यम् । न । मरणे ॥ तद्वि प्राणि

नां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥

देवगृहम् । न । देवालये ॥ सूर्यचन्द्रा

दीनां ज्योतिर्मण्डलेषु ॥

देवचिकित्सकौ । पुं । अश्विनीकुमार

योः ॥ इति हलायुधः ॥

देवच्छन्दः । पुं । शतयष्टिचारे ॥ देवै

श्चन्द्यते । छदि० । घञ् ॥

देवजग्धम् । न । देवजग्धके ॥

देवजग्धकम् । न । कसृणे ॥ देवैरुद्यते

स्य । अद० । कः । अदोजग्धिल्यपुति

देवता

किति ॥

देवजनविद्या । स्त्री । गन्धयुक्तिवृत्त्यङ्गी

तवाद्यशिल्पादिविज्ञानेषु ॥

देवटः । पि । शिल्पिनि ॥ दीयति । दि

वु० । शकादिभ्योऽटन् ॥

देवट्टी । स्त्री । गङ्गाचिह्न्याम् ॥

देवतरुः । पुं । मन्दारादिवृक्षेषु ॥ प-

ञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजात

कः । सन्तानः कल्पवृक्षश्चपुंसिवा च

रिचन्दनम् ॥ देवानां तरुः ॥ चैत्य

वृक्षे ॥

देवता । स्त्री । अमरे । सुरे ॥ देवएव

। स्वार्थे तल् ॥ विष्णवादिप्रतिमाया

म् ॥ त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषे ॥

॥ मन्त्रस्तुत्यायाम् ॥ तस्याः सङ्ख्या

यथा । सदारविबुधाः सर्वे स्वानां स्वा

नाङ्गणैः सह । चैलोक्ये तत्पयस्त्रिंश

त्कोटिसंख्या यथाभवेति पाद्मोत्तर

खण्डम् ॥

देवताडः । पुं । सैहिकेये । राट्टे ॥

जीमूते । खरायाम् । देताडा इति-

गौडभाषा प्रसिद्धे वृक्षे ॥ अम्यौ ॥

देव मिन्द्रियं ताडयति । तडआघा-

ते । कर्मण्यण् ॥

देवताडकः । पुं । देवताडे ॥ स्वा०कः ॥

देवताधिपः । पुं । इन्द्रे ॥

देवत्वम् । न । देवभूये । देवसायुज्ये ॥

देवदा

देवस्य भावः कर्म वा । तस्य भावस्व-
तलौ ॥

देवदण्डा । स्त्री । नागवस्त्रायाम् ॥

देवदत्तः । पुं । अर्जुनस्य शङ्खे ॥ वृद्धानु-
जे ॥ जृम्भककरे वायुविशेषे ॥ विजृ-
म्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः
॥ देवाणं देयामुः । त्तिष्ठत्तौ च सं-
ज्ञायामिति आशिषिक्तः । दोदद्-
घोरिति दद्यादेशः ॥ चि । सुरार्पि-
ते ॥ देवाय दत्तः ॥ ग्रामविशेषे ॥

देवदत्ताग्रजः । पुं । वृद्धे । शाक्यमुनौ ॥

देवदानी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ॥

देवदारु । न । स्वनाम्नाप्रसिद्धे वृक्षवि-
शेषे । भद्रदारुणि । पूतिकाष्ठे ॥ देव-
स्य दारु ॥ देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तौ-
ष्णं कटुपाकि च । विवस्त्राधानशोधा-
मतन्द्राहिक्काज्वरास्त्रजित् ॥ प्रमेह-
पीनसंश्लेष्मन्वासकण्डुसमीरनुत् ॥
पुं । यथा । अमृं पुरः पश्यसि देवदारु-
मितिरघुः ॥

देवदास्त्रिका । स्त्री । महाकाले ॥

देवदाली । स्त्री । लताविशेषे । जीमू-
तके । कण्टफलायाम् । घघरवेष्ट-
इति सोमैया इति च भाषा ॥ देवदा-
ली रसेतिक्ता कफार्शः शोफपाण्डु-
ताः । नाशयेद्द्वामनी तिक्ता चय-
श्चिद्वा कृमिज्वरान् ॥ देवदालीफलं

देवनः

तिक्तं कृमिक्षेपविनाशनम् । स्वंसनं
गुल्मशूलघ्न मर्शोघ्नं वातजित् परम्
॥ * ॥ देवदालीदलं तक्त्रे स्वेदितं
खण्डितं भृशम् । वेसवारयुते साज्ये
भर्जितं हिङ्गुना दृढम् ॥ पीतापरा-
खरस्यर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥ इत्य-
परा देवदाली ॥

देवदासी । स्त्री । वनवीजपुरे ॥ वेश्या-
याम् ॥

देवदीपः । पुं । लोचने ॥

देवदुन्दुभिः । पुं । गन्धपर्णासे । सरक्त-
तुल्यस्याम् ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्ये ॥

देवदूती । स्त्री । अश्वत्थायाम् । वन-
वीजपूरके ॥

देवदेवः । पुं । शिवे । महेश्वरे ॥ ब्रह्म-
णि ॥ देवानां देवेषु वा देवः ॥

देवदेवाधिपः । पुं । नैमिषेशम्भौ ॥

देवद्रोणी । स्त्री । देवयात्रायाम् ॥

देवद्रुण्ड । चि । देवपूजके ॥ देवान् अ-
श्रुति । अश्रुः । अश्रुणादिना किन्-
। विष्विन्देवयोरित्यद्रुणादेशः ॥

देवधनम् । न । देवस्ये ॥

देवधान्यम् । न । जूष्णाङ्गये । योनले
। वीजपुष्पिकायाम् । जुन्हरी इति
जुवार इति च भाषा ॥

देवधूपः । पुं । गुग्गुलौ ॥ राले ॥

देवनः । पुं । वायुके ॥ दीव्यतेऽनेन-

देवपु

। दिवु० । भावकरणादौल्युट् ॥ न
 । व्यवहारे ॥ जिगीषायाम् ॥ क्रीडा
 याम् ॥ लीलोत्थाने ॥ पद्मे ॥ दीप्ती ॥
 देवनदी । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ यमुना-
 याम् ॥
 देवनन्दी । पुं । शक्रहारपाले ॥
 देवनक्षः । पुं । नलोत्तमे । महानले ॥
 देवना । स्त्री । क्रीडायाम् ॥ सेवयाम् ॥
 देवनाक्षः । पुं । स्थूलदण्डे । देवनले ॥
 देवनिर्मिता । स्त्री । गुह्ययाम् ॥
 देवपतिः । पुं । इन्द्रे ॥
 देवपत्नी । स्त्री । मध्वाशुके ॥ देवना
 याम् ॥
 देवपथः । पुं । सुराध्वनि । छायापथे ।
 सोमधारायाम् ॥ देवैरर्चिरादिभि
 र्गमयितृत्वेनाधिकृतै रूपलक्षितः प-
 न्या देवपथ उच्यते ॥ देवानां पन्थाः
 । ऋक् पूरिष्यः ॥ न । तीर्थविशेषे ॥
 देवपरः । चि । मूर्खे ॥ यज्ञविष्ये ॥ दे
 वः परः उत्कृष्टोऽस्य ॥
 देवपर्णम् । न । सुरपर्णे ॥
 देवपुत्रिका । स्त्री । पृक्कायाम् ॥
 देवपुत्री । स्त्री । देवकन्यायाम् ॥ पृक्का
 याम् ॥
 देवपूः । स्त्री । अमरावस्थाम् ॥
 देवपुरी । स्त्री । अमरावस्थाम् ॥ दे
 वानां पुरी ॥

देवमा

देवपुरोधाः । पुं । वृद्धस्य तौ ॥
 देवप्रश्नः । पुं । उपश्रुतौ । ग्रहनक्षत्रा
 दिघटितजिज्ञासायाम् ॥
 देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे ॥ वक्र
 पुष्पे ॥
 देववल्गा । स्त्री । वायमाणायाम् ॥ सह
 देव्याम् ॥
 देववल्लभः । पुं । पुष्पागवृत्ते ॥
 देववल्गा । पुं । नारदमुनौ ॥
 देवब्राह्मणः । पुं । देवपूजके ब्राह्मणे ॥
 शा० मध्यमपदलोपः ॥
 देवभवनम् । न । वेधिट्रुमे । अश्वत्ये ॥
 नाके । स्वर्गे ॥ देवानां भवनम् ॥
 देवभूः । पुं । देवे ॥ स्वर्गे ॥
 देवभूतिः । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥ सु
 रैश्वर्ये ॥
 देवभूयम् । न । देवत्वे । देवसायुज्ये ॥
 देवस्य भावः । भुवोभाव इति क्यप् ॥
 देवमणिः । पुं । भर्गे । हरे । शिवे ॥
 अश्वस्य कण्ठावर्त्ते । अश्वरोमावर्त्ते ॥
 आवर्त्तीरोमजो देवमणिस्त्वेषनिगद्य
 ते ॥ विष्णुवक्षोमणौ । कैः सुभे ॥
 महामेदायाम् ॥
 देवमाता । स्त्री । अदिक्ष्याम् ॥ देवा
 नां माता ॥
 देवमातृकः । पुं । वृष्ट्यस्य सम्पन्नव्री
 षिपाक्षिते देशे ॥ देवो माताऽस्य

देवयो

। नद्युतश्चेतिकप् ॥

देवमानकः । पुं । कौस्तुभमणौ ॥

देवमासः । पुं । गर्भाष्टमे । गर्भस्याष्टमे
मासि ॥ मनुष्यमानेनचिंशदर्पात्मके
देवानांमासे ॥देवयजनम् । न । यत्तभूमौ ॥ कुरुचे
बे ॥ देवा ईज्यन्ते यस्मिन् ॥

देवयजिः । पुं । देवपूजके । मुनौ ॥

देवयज्ञः । पुं । होमे । देवोद्देश्यक
यागे ॥देवयाजी । वि । कामनापुरस्सरं देवा
न यजमाने । यःफलकामनयादेवा
न यजते सः ॥ देवयाजिभ्यश्चात्मया-
जीश्रेयान् ॥देवयात्रा । स्त्री । देवश्रेण्याम् । देवग
मने ॥ देवोत्सवादौ ॥देवयानः । पुं । न । विद्यावतोमार्गवि
शेषे । तद्यद्व्यधिदुरितविद्या तथा
प्रतिपत्त्येपथि ॥ न । देवरथे । दे
वविमाने ॥देवयानी । स्त्री । शुक्रार्थस्यपुत्र्याम्
। ययातेर्द्वपस्यपत्न्याम् ॥देवयुः । वि । धार्मिके ॥ लोकयात्रिके
॥ पुं । देवे ॥ देवान् याति । याप्रा
पणे । म०कुः ॥देवयोनिः । पुं । विद्याधरादिषु ॥ तेच
दृश्य । यथा । विद्याधरो ऽसुरोयच्च

देवस्तः

रक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्य

कः सिद्धो भूतो ऽमीदेवयोनयः ॥ दे
वोयोनिः उत्पत्तिस्थानंयस्यसः द्वां
शश्चत्यर्थः ॥देवरः । पुं । देवरि । पतिभ्रातरि ॥ दे
वते । देवदेवने । अर्त्तिकमिधमी
त्यरश्चित् ॥ पत्युः कनिष्ठभ्रातरि इ
तिस्वामी । ज्येष्ठस्तुश्वशुरएवेतिमुभू
त्यादयः ॥ पतिश्वशुरताज्येष्ठे पति-
देवरतानुजे । इतरेषुतुषांश्चाल्या-
स्त्रितयं चितयं मतम् ॥देवरथः । पुं । पुष्पकादौदेवानांवि
माने ॥देवराजः । पुं । इन्द्रे । मरुत्वति ॥ देवा
नाराजा । राजाहःसखिम्यष्टच् ॥देवरातः । पुं । परीक्षिति । अभिमन्यु
सुते नृपतिखके ॥देवर्षिः । पुं । नारदादिषु ॥ देवाएवस
नो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्रा-
प्ता स्तेदेवर्षयउच्यन्ते ॥ सप्तगोदाव
रतीर्थदेवे ॥देवलः । पुं । मुन्यन्तरे । व्यासशिष्येधौ
म्यर्षेर्ज्येष्ठभ्रातरि ॥ देवरे ॥ देवा-
जीवे ॥ धार्मिके ॥ सुरर्षी ॥ दीव्य
ति । दिवु० । वृषा०कलः ॥ देवान्
जीविकार्थंलाति आदत्ते । लाभादा
ने । आतोनुपेतिकः ॥

देववि

देवलकः । पुं । वर्त्तनार्थत्वेनप्रतिमाप
रिचारके । पुजारी इतिभाषा ॥ चि
क्त्वित्त्वान् देवलकान् मांसविक्रयि
णस्तथा । विपण्येनचजीवन्तो वर्त्त्याः
स्युर्ह्यथकथयोः ॥ देवकोषोपजीवी
चनाम्नादेवलकोभवेत् ॥ स्वा०कः ॥

देवलता । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ॥

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । दृष्टिकाल्याम् ॥

देवलोकः । पुं । स्वर्गं ॥ भूर्लोकोऽथ-

भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च महर्जनः । त

पः सत्यञ्च सप्तैतेदेवलकाःप्रकी-

र्त्तिता इतिमत्स्यपुराणम् ॥

देववक्त्रम् । न । वक्त्रौ ॥ देवानांवक्त्रम् ॥

देववर्दुकिः । पुं । विश्वकर्मणि ॥

देववल्लभः । पुं । पुत्रागे । गुर्जरदेशे

सन्देशरा इतिप्रसिद्धे ॥ देवानांवल्ल-

भः ॥

देववित् । चि । देवताकाण्डीये ॥ सचे

त्यंकल्पयति । अग्नीन्द्रादयोदेवास्त-

त्तत्फलदातारो नेश्वरस्तथेति । ए

तच्चकल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रया

त्रमपेक्ष्यफलदातृत्वेतेषांभृत्येभ्यो

विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणो

पकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । त

द्भक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात्

तत् प्रसादस्त्रकिञ्चित्करत्वात् ॥

देवविद्या । स्त्री । निरुक्ते ॥

देवस्त

देवदृष्टः । पुं । सप्तपर्णे ॥ मन्दारादि-

देवतरौ ॥ गुग्गुलौ ॥ देवानांवृष्टः ॥

देवव्रतः । पुं । भीष्मपितामहे ॥ भी-

ष्मोहिपितरिशन्तनौमृते स्वस्यराज्या

धिकारसत्त्वेपि पितरं शन्तनुं प्रतिना

हं राज्यं विवाहं वाकरिष्यामि त्वंस

त्यवतीं वृणु इतिसत्यवतीं विवाहस

मये प्रतिज्ञातत्वाच्चित्राङ्गदं सत्यव

तीज्येष्ठपुत्रमेव राज्येस्थापयामास-

तादृशसत्यरूपस्य देवानांव्रतस्य प-

रिपालनाद्देवव्रतनामा भवत् इति

पुराणप्रसिद्धेः ॥ देवानां व्रते ॥

देवशेखरः । पुं । दमनके ॥

देवश्रुतः । पुं । ईश्वरे ॥ शास्त्रे ॥ ना-

रदे ॥

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

देवसखः । पुं । पर्वतान्तरे ॥

देवसभा । स्त्री । सुधर्मायाम् ॥ सहभा

न्यस्याम् । सभाराजेतिनिपातनाद

ङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥

देवसभ्यः । त्रि । क्रोडासंसङ्गते । स-

भिके ॥

देवसर्पपः । पुं । दृष्टविशेषे । अश्वच्छे ।

रक्तमूलके । सूक्ष्मदले ॥ इ० रा० नि० ॥

देवसहा । स्त्री । दण्डोत्पलौघघौ ॥

भिच्चासूचे ॥

देवसात् । अ । देवाधीने ॥ देवदेये ॥

देवहू	देवाय
देवसायुज्यम् । न । देवभूये । देवस्त्वे ॥	तिर्हिविख्यातालोकपाविनी ॥
युनक्ति । युजिर्० । इगुपधेतिकः ।	देवहृदः । पुं । तीर्थविशेषे ॥
युजेनसह । तेनसहेति बहुव्रीहिः ।	देवा । स्त्री । चारुयामोषधौ ॥ अशन
। बोपसर्जनस्येति सहस्यसः ॥ यद्वा ।	पश्याम् ॥
योजनयुक् । सं० क्तिप् । सहयुजा	देवागारिकः । वि । देवागारे नियुक्ते ॥
सयुक् । सयुजस्य सयुजोवा भावः ।	अगारान्ताटुन् ॥
त्रा० प्यञ् । देवस्य सायुज्यम् ॥	देवाजीवः । वि । देवले । प्रतिमापरि
देवसृष्टा । स्त्री । मद्ये ॥ इति हेमचन्द्रः	चारके । पुजारीशङ्कान् इति भाषा
॥ देवेन सृष्टा ॥	॥ देवआजीवो ऽस्य ॥
देवसेना । स्त्री । मातृकाविशेषे । इन्द्र	देवाजीवी । वि । देवले ॥ देवैराजी
स्य सुतायाम् । षष्ठ्याम् । स्कन्दस्य	वितुंशीलमस्य । सुप्यजाताविति-
पत्न्याम् ॥ षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन	णिनिः ॥
पठौ प्रकीर्तिता ॥ देवतानां सेना	देवाटः । पुं । हरिहरक्षेत्रे ॥ देवानाम्
याम् ॥	टनाच्चैवदेवाट इतिसंज्ञितम् ॥
देवसेनापतिः । पुं । स्कन्दे ॥	देवात्मा । पुं । अश्वत्यटक्षे ॥
देवस्वम् । न । यज्ञशीलानां धने ॥ य	देशनाम्नियः । पुं । छागे ॥ वि । मूर्खे
दुनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः	॥ मूर्खाहि देवानां प्रीतिंजनयन्ति
॥ प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टधने ॥	देवपशुत्वात् ॥ षष्ठ्या अलुक् ॥
देशानां स्वम् । ब्रह्मस्वश्च गुरोर्हव्यं	देवापिः । पुं । असुरविशेषे ॥ देवाना
देवस्वश्चहरे सुयः । कन्यां ददातिशु	प्रोति । आश्रु० । फलेग्रहिरात्मम्भरि
क्तेन संप्रेतो जायते सृत इति महा	श्वेतिचकारादिन् ॥ प्रतीपराजस्य-
भारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥	पुत्रे ॥ ससुमेरुसमीपे कलापशामे
देवहूः । पुं । वामकर्णे ॥ पितृहूर्दक्षिणः	योगीभूत्वा आस्ते । सकलौ लुप्तं च
कर्णं उत्तरोदेवहूः स्मृतः ॥	न्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति ॥
देवहूतिः । स्त्री । स्वायम्भुवमनोःकन्या	देवाभीष्टा । स्त्री । तान्बुल्याम् ॥
याम् ॥ यथा । आकृतिः प्रथमाकन्या	देवायतनम् । न । देशख्ये ॥ न देवा
द्वितीयादेवहूतिका । तृतीयाचप्रसू	यतनं गच्छेत् कदाचिदाऽप्रदक्षिण

देवी

म् । नपीडवेद्वा वस्त्राणि नदेवायत
नेष्वपीतिकूर्मपुराणम् ॥

देवायुधम् । न । शक्रधनुषि ॥ देवाना
मस्त्रे ॥

देवारातिः । पुं । दैत्ये ॥

देवार्थः । पुं । वर्द्धमानास्थे ऽर्द्धदे ॥

देवार्हम् । न । सुपर्णे ॥ त्रि । देवयोग्ये ॥

देवार्हा । स्त्री । सहदेवीलतायाम् ।

देशालयः । पुं । देवगृहे ॥ देवस्थालयः

॥ स्वर्गे ॥ देवानामालयः ॥

देवाला । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ॥

देवाश्वः । पुं । इन्द्राश्वे । उच्चैः अवसि ॥

देविका । स्त्री । सरिदन्दरे ॥ दीप्यति

। दिवु० । खलु ॥ अर्द्धयोजनविस्तरा

रां पञ्चयोजनमायताम् । एतावदे

विक्रामाहुर्देवर्षिपरिषेवितमिति-

पाद्मे भूमिखण्डम् ॥ धुस्तूरे ॥

देविलः । त्रि । धार्मिके ॥ अनुकम्पितो

देवदत्तः । घनिलचैचेतीलक्ष् ॥

देवी । स्त्री । कृताभिषेकायाम् । महि

ष्याम् ॥ नटोक्त्याभिषिक्तराजपत्न्या

म् ॥ पृक्कायाम् ॥ मूर्शायाम् ॥ आदि

त्यभक्तायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ धन्या

कर्कोटक्याम् ॥ शालिपर्ण्याम् ॥ म-

हद्वेग्याम् ॥ पाठायाम् ॥ नागरमु-

स्तायाम् ॥ मृगेक्षारौ ॥ हरीतक्या-

देवेष्टः

म् ॥ अतस्याम् ॥ श्यामानामपक्षि-

जातौ ॥ दुर्गायाम् । पार्श्वस्थाम् ॥

देव्याः पादोदकमाहात्म्यमुक्तं देवी-

भागवते । सकृत्कृत्वा महापूजां देवी

पादजलपिवन् । नजातुजननीगर्भ-

गच्छेदिति विनिश्चयइति । दीप्यति

यद्वा । देवयतिसर्गान् ॥ प्रवृत्तिनिवृ

त्त्युपदेशेनयथाधिकरंथ्यवहारयति

। दिवु० । पचादौ देवडितिनिपात

नान्डीप् ॥ सामान्यतोदेवपत्न्या

म् ॥ द्वाह्यगस्त्रीनामोपपदे ॥ देव्य

न्ताहिस्त्रियोमताः ॥ देव्यन्ताशुस्त्रियः

सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः ॥

देवीकोटः । पुं । वाणपुरे ॥

देवीभक्तः । त्रि । शक्ते ॥ यथा । अप-

राधं परंकृत्वा देवीभक्त्यै कोजनः

। सुखं लभेत यदपिभवेत् पाताश

वःस्वयमितिभागवतम् ॥

देवा । पुं । देवरे ॥ दीप्यति । दिवु० ।

दिवेर्द्धः । देवरी देवः इत्यादिपि

तृवत् ॥

देवेज्यः । पुं । वृहस्पतौ ॥ देवाना-

मीज्यः ॥

देवेशः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ देवानामि-

न्द्रादीनामीशोनियन्ता ॥ विष्णौ ॥

देवेशी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

देवेष्टः । पुं । गुग्गुलौ ॥ महामेदायाम्

देशाखी

। चि । देववाञ्छते ॥

देवेष्टा । स्त्री । वनवीजपूरके ॥

देवोद्यानम् । न । सुपर्वणां लीलाका
ननेषु ॥ तानिच नन्दनं चैत्रयं वै
भ्राजकं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि दे-
वोद्यानानि भवन्ति ॥ देवोद्यानानि
वैभ्राजं मिश्रकं सिधकावणम् । चै-
त्रयश्चेति त्रिकाण्डशेषः ॥

देशः । पुं । भूगोलभागविशेषे । कुक्ष-
पञ्चाङ्गादिविषये । जनपदे । नीट-
ति ॥ स्थानमात्रे । सचिविधः । जा-
ङ्गलोऽनूपः साधारणश्चेति । एतन्म-
ध्येपि देशेऽपि देशभेदाद्यनेकशः ।
कोटिशः सन्ति देशेऽपि एते मुख्याः प्र-
कीर्तिताः ॥ एतन्मध्ये षट्पञ्चाशन्
मध्ये । एते मध्यप्राच्यादिदेशाश्च्यर्थः
॥ दिशति । दिश० । पञ्चाद्यच् ॥

देशकः । चि । शास्त्ररि ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
देशकारी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥
देशपरिच्छिन्नः । त्रि । मूर्त्तत्वेन सर्व
देशावर्त्तिनि ॥

देशरूपम् । न । उचिते । समञ्जसे ॥
दिशमत्तिसर्जने । घञ् । देशरूप
मस्य । दिश्यमानस्योचितस्य रूप
म् ॥ यद्वा देशनम् । घञ् । प्रशस्तं
देशनं वा । प्रशंसायां रूपम् ॥

देशाखी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देशः

देशान्तरम् । न । सुमेरुवृक्षोर्मध्यरे

खात्वरूपदेशस्वदेशयो रन्तरयोज-
ने ॥ देशान्तरपरिभाषायां वृद्धमनुः
। वाचोयचविभिरन्ते गिरिर्वायवधा-
यकः । महानद्यन्तरं यच्च तद्देशान्तर
मुच्यते ॥ देशनामनदीभेदान्निकटो-
पि भवेद्यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वय-
मेव स्वयम्भुवा ॥ दशराषेण वा वार्त्ता-
यचनश्रूयते ऽथवेति दृष्टस्पतिः ॥
देशान्तरं षडन्त्येके षष्टियोजन मा-
यतम् । चत्वारिंशदन्त्येके त्रिंश-
देकेतयैवचेति ॥

देशिकः । पुं । मूलमन्त्रपदे श्रीगुरौ ॥
यथा । शरखं नहि मम जननी न
पिता न सुता न सोदरा मान्ये ।
परमं शरणं भिदमेव चरखं मम
मूर्द्धि देशिकम्यस्तु मिथ्याचार्यार्था-
॥ चि । पथिके ॥ देश्ये ॥

देशितः । चि । उपदिष्टे ॥

देशी । पुं । गानप्रकारे । कश्चिद्देशवि-
शेषे गीयमाने ॥

देशिनी । स्त्री । तर्जन्याम् ॥

देशी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

देश्यम् । न । पूर्वपक्षे ॥ त्रि । देशार्थे ॥

देश्युः । चि । दातरि ॥ दुर्दमे ॥ ददा-
ति । उदाञ् । गादाभ्यामिष्णुच् ॥

देशः । पुं । न । कावे । शरीरे ॥

देहद

सचस्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् त्रिवि-
धो भवति ॥ मांसासृक् पूयविण्मूत्र-
स्नायुमज्जास्थिसंहतौ । देहेचेत्-
प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः
॥ लप्ते ॥ दिह्यते । दिह ० । धञ् ॥
न्यायमते पृथिव्यादेहं योनिजमयो-
निजञ्च । योनिजं जरायुजमण्डज-
ञ्च । अयोनिजं स्वेदजोद्भिदादिक-
म् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिज-
म् । जलदीयदेह मयोनिजं वरुणलो-
केऽप्रसिद्धम् । तैजसदेहमयोनिजं सूर्य-
लोकेऽप्रसिद्धम् । वायोर्देहमयोनि-
जं तदेव पिशाचादीना मितिसिद्धा-
न्तमुक्तावली ॥

देहकः । पुं । देहे ॥ स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा-
कन् ॥

देहकोषः । पुं । पक्षे । पङ्खा इति-
भाषा ॥ इ० श० च० ॥

देहक्षयः । पुं । कायनाशे ॥ रोगे ॥

देहस्थलयः येन वा ॥

देहदः । पुं । पारदे ॥

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदैर्गन्धे ॥

तन्नाशकौषधं यथा । अर्जुनस्य तु पु-
ष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च । सलोभा-
णि च तस्मै पोदेहदुर्गन्धतां हरेदिति

गारुडे १८४ अध्यायः ॥

देहद्वयम् । न । स्थूलसूक्ष्मलक्षणैः ॥

देहभू

देहयोर्द्वयम् ॥

देहधारकम् । न । अस्मि ॥

देहधिः । पुं । पक्षे । पङ्खा इति भाषा ॥

देहधृक् । पुं । वायौ ॥

देहनाथः । पुं । प्राणे ॥

देहभृत् । पुं । जीवे ॥ मनुष्योऽहं ब्राह्म-
णोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेना-

वाधितेन देहकर्मधिकारहेतुवर्णा-

श्रमादिरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं

स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसङ्घातं विभ-

र्त्ति अनाद्यविद्यावासनावशात् व्यव-

हारयोग्यत्वेन कल्पित मसत्त्वमपि

सत्यतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया

पश्यन् धारयति पोषयति चेति दे-

हभृत् । डुभृञ् ० । क्तिप् तुक् ॥ वि-

वेकज्ञानशून्ये अविद्यावति कर्तृत्वा-

भिमानिनि ॥ सत्रिविधः । रागादिदो-

षप्रावल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्ट-

कर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्ये-

कः १ । अपरस्तु यः प्राकृतः सकृदवशा-

त् किञ्चित् प्रचीणरामादिदोषः स-

र्वाणिकर्माणि त्यक्तुमशक्नुवन् निषि-

द्धानि काम्यानि च परिच्यज्य नित्या-

नि नैमित्तिकानि च कर्माणि फला-

भिसन्धित्यागेन सत्त्वगुह्यार्थमनुति-

ष्ठन् गौणसत्यासी मोक्षशास्त्राधिका-

रीद्वितीयः २ । ततोऽपि नैमित्तिक-

देहात्म

कर्मनानुष्ठानेनात्मः करणशुद्ध्यासमु
पजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं
भोजसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्वाणि
कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनि
ष्ठं गुरुमुपसर्पतिविविदिषासम्यासि
समाख्यसृतीयः ३ ॥

देहयात्रा । स्त्री । यमपुरीगमने । म
रणे ॥ भोजने ॥ देहस्य यात्रा ॥

देहला । स्त्री । मये ॥ इतिशब्दच-
न्द्रिका ॥

देहलिः । स्त्री । देहल्याम् ॥

देहलिकाश्रमम् । न । अश्वदेव्यधिष्ठि
ते पिठविशेषे ॥

देहली । स्त्री । गृहावग्रहणायाम् । वा
रपिण्डायाम् । देहल इतिभाषा ॥ दे
हनम् । दिह० । भावेघञ् । देहला
ति । ला० । आतोनुपेतिकः । गौ०
डोष् ॥

देहसाम्यम् । न । अङ्गसमत्वे ॥ अङ्गा
नां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि ली
यते । नोचेन्नेवसमानत्वं मृजुत्वं शु
ष्कवृक्षवत् ॥

देहसारः । पुं । मज्जनि ॥

देहातीतः । पुं । घटादिबद्धद्रष्टृत्वेन
देहविलक्षणोऽस्मानि ॥

देहात्मवादी । वि । चार्वाके ॥ तस्येदं
मतम् । शरीरमेवात्मा प्रवृत्तितगु

देही

हात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्वनिर्गा
मदर्शनात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यनु
भवाच्चेति ॥ देहमात्रं चैतन्यविशिष्ट
मात्मेति प्राकृताः । इति भाष्यम् ॥

देहाध्यासः । पुं । मनुष्योऽहं कृष्णोऽहं गौ
रोऽहमित्यादिबुद्धौ ॥ देहे अध्यासः ॥

देहिका । स्त्री । कीटविशेषे । उपादि
के । उपजिह्विकायाम् ॥

देही । वि । देहवति । शरीरिणि । दे
हतादात्म्याध्यासापन्नेजीवे ॥ देहाः

सर्वेभूतभविष्यवर्त्तमाना जगन्मण्ड
लवर्त्तनोऽस्यसन्तीतितथा । एक

स्यैवविभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वास्मिन्
देहेपाधिरात्मादेहीत्युच्यते ॥ देह-

भिन्नात्मदर्शिनि ॥ सच प्रवासीव प
रगेहे तत् पूजापरिभवादिभिरप्र

हृष्यन्नविपीदन्नहङ्कारममकारशून्य
स्तिष्ठति । अज्ञोहिदेहतादात्म्याभि

मानाद्देहएव नतुदेही सचदेहाधि
करणमेवात्मनोऽधिकरणं मन्यमा

नो गृहे भूमा वासनेवाहमासे इति
मन्यते नतुदेहमास इति ॥ * ॥ न्या

यस्यते अस्य गुणायथा । बुद्ध्यादिषट्
कसङ्ख्यादि पञ्चकं भावनातथा ।

धर्माधर्मा गुणायते आत्मनः स्युश्चतु
र्दश ॥ अयमिन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपा

पाश्र्वयः । ज्ञानसुखादियो गतोमान

दैत्या

सप्रत्यक्षविषयः । पादेहादौ प्रवृ
त्त्यादिना ऽनुमेयः । अहमित्याका
रप्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोच
रः । विभुः परममहत्त्ववान् । इति
भाषापरिच्छेदः ॥

दैत्यम् । न । दीक्षायाम्भवे मौञ्ज्या
दिकर्मणि ॥

दैतेयः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दित्या
अपत्यम् इत्यर्थे ङीष्तात् स्त्रीभ्यो
ठक् ॥

दैत्यः । पुं । असुरे ॥ दितेरपत्यमि
त्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदाण्ययः ॥

दैत्यगुरुः । पुं । उशनसि । शुक्रे ॥ दै
त्यानां गुरुः ॥

दैत्यदेवः । पुं । वरुणे ॥ वायौ ॥

दैत्यनिस्तदनः । पुं । विष्णौ ॥

दैत्यपुरोधाः । पुं । } शुक्रे ॥

दैत्यपुरोहितः । पुं । }

दैत्यमाता । स्त्री । दितौ ॥

दैत्यमेदजः । पुं । गुग्गुलौ ॥ इरानि ॥

दैत्यमेदजा । स्त्री । भूमौ ॥

दैत्ययुगम् । न । असुराणां युगे ॥ तद्
देवपरिमाणेन द्वादशसहस्रवर्षाणि
। मनुष्यमानेन चतुर्युगसङ्ख्यम् ॥

इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैत्या । स्त्री । मुरायाम् ॥ चण्डौषधौ ॥

दैवम्

॥ मद्ये ॥ दैत्यभार्यायाम् ॥ दितेरि
यम् । गयन्ताड्याप् ॥

दैत्यारिः । पुं । देवमात्रे ॥ विष्णौ ॥

दैत्यानामरिः ॥

दैत्याहोरात्रः । पुं । मानवानां वर्षे ॥
इतिशब्दार्थकल्पतरुः ॥

देनन्दिनम् । चि । दिनेदिने भवे ॥

देनिकी । स्त्री । दिनभृतौ । एकदिन
कर्ममूले ॥ इतिशब्दमाला ॥

दैन्यम् । न । दीनत्वे ॥ कार्पण्ये ॥

दैर्यम् । न । आयामे । दीर्घत्वे ॥ दी
र्घस्य भावः । ष्यञ् ॥

दैवम् । न । भागधेये । भाग्ये । फला

भिमुखे कर्मणि । पूर्वजन्मार्जितसद

सत्कर्मविपाके ॥ प्राग्जन्मनि कृतं

कर्मशुभं वा यदि वा ऽशुभम् । दैवश

ब्देन निर्दिष्ट मिहजन्मनितदुधैः ॥

दैवं पुरुषकारश्च देवेशसदृशावुभौ

। उपायस्तुविधातव्यो दैवात् फलति

सर्वथा ॥ अत्रोक्तं ब्रह्मवैवर्ते गणेश

खण्डे । दैवाधीनं जगत् सर्वजन्मक

र्म शुभाशुभम् । संयोगाश्च दियो

गाश्च न च दैवात् परंवलन् ॥ कृष्णा

यस्तश्च तद् दैवं सदृशात् परतस्ततः

। भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमी

श्वरम् ॥ दैवं वर्धयितुं शक्तः क्षयं क

र्त्तुं स्वलीलया । न दैववदु स्तद्भक्त-

दैवज्ञः

श्रुतिनाशी च निर्गुण इति ॥ अस्य
गतिर्विलक्षणोक्ता यथा । तृणं वज्राय
ते नूनं वज्रश्चैव तृणायते । वलवान्
वलहीनः स्यादैवस्य गतिरीदृशीति ॥
देवतीर्थे । दलहस्ताङ्गुलीनाम
ग्रे ॥ देवताज्ञाने ॥ दैवश्राद्धे ॥ अनुश्रु-
तकदेवताज्ञाने । उपाख्ये ॥ उत्पात
विज्ञाने ॥ देवादागतम् । ततश्चाग-
तश्च ॥ देवानामिदम् । तस्य द-
मिच्यम् ॥ देवो देवतास्य च । सास्य
देवतेच्यम् । देवाद्यजजाविच्यज्वा
॥ पुं । विवाहविशेषे ॥ यथा । यज्ञे तु
वितते सव्यगृह्यजे कर्मकुर्वते । अ-
खङ्गुच्यमुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्ष-
ते ॥ यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ । देवस्य द-
वायम् । न तु देवदेवतात्वं विवाहस्य
सम्भवति ॥ वृद्धभेदे ॥ दैवसर्गे । चि-
विधभूतादिसर्गे ॥ चि । होमादौ दे-
वकर्मणि ॥ प्रमीतौ पितरौ यस्य दे-
वस्य स्यात् शुचिर्भवेत् । नापि देवं न
वापि व्यंयावत्पूर्णा न बत्सरः ॥ दि-
विभवे ॥

दैवकी । स्त्री । देवक्याम् ॥

दैवकीनन्दनः । पुं । देवकीनन्दने ॥

दैवकोविदा । स्त्री । दैवज्ञायाम् ॥ चि-

। दैवपण्डिते ॥

दैवज्ञः । पुं । गणके । ज्योतिर्विदि । पू-

दैवप्र

वज्रमार्जितसदसत्कर्मविपाकघ्ने ॥
दैवं जानाति । ज्ञा० । आतेनुपेति
कः ॥ लाचालोहादिध्यापारी रसा-
दिविक्रयी च यः । स याति नागवेष्ट-
श्च नागैर्वेष्टित एव च ॥ वसेत्स्वलो
ममानाब्दं तथैव नागदंशितः । ततो
भवेत्सगणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ॥
गोपस्य चर्मकारस्य रङ्गकारस्ततः शु-
चिरिति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
दैवज्ञा । स्त्री । विप्रश्चिकायाम् । लक्ष-
णादिना जनानां शुभाशुभं जान-
न्याम् ॥ दैवं शुभाशुभं जानाति ।
ज्ञा० । कः । टाप् ॥ दैवज्ञभर्या-
याम् ॥

दैवतः । पुं । न । सुरे ॥ प्रतिमायाम्
दैवशब्दात् स्वा० तल् । ततः स्वा० प्र०
अण् ॥ न । देवतानां समूहे ॥ चि ।
देवतासम्बन्धिनि ॥

दैवतन्त्रः । चि । ईश्वराधीने ॥ दैवं त-
न्त्रं प्रधानं यस्य ॥

दैवदीपः । पुं । लोचने ॥

दैवपरः । चि । दैवसारे । यज्ञविष्ये ।
कर्मठोक्त इति भाषा ॥ दैवपरं श्रेष्ठं-
यस्य ॥

दैवप्रश्नः । पुं । उपश्रुतौ । आकाशवा-
याम् ॥ दिवि भवो दैवः । स चासौ
प्रश्नश्च ॥ नक्तं निर्गन्धं यत्किञ्चिच्छु-

दैवागा

भाशुभकरं वचः । श्रूयतेतद्विदुर्धी-
रादैवप्रकृ मुपश्रुतिम् ॥

दैवयज्ञः । पुं । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
मादिरूपे कर्मयोगिभिरनुष्ठेदे गौ-
णयज्ञे ॥ इष्टाख्येऽथौतकर्मणि ॥ अ-
ग्नौ होमे ॥

दैवयुगम् । न । देवानां युगे ॥ तच्च दे-
वमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् ॥ मनु-
ष्यपरिमाणेन चतुर्युगमामम् ॥

दैववक्त्रः । पुं । भूतसेवके । भौते ॥ इ-
ति हारावली ॥ वि । देवसम्बन्ध-
न्धिनि ॥

दैवलेखकः । पुं । मैतृर्त्ते । गणके ॥

दैववन्धितः । वि । हतभाग्ये ॥

दैववाणी । स्त्री । चित्तोक्तौ । दैवप्र-
श्ने ॥ मीर्वाणवागव्याम् । संस्कृतवा-
क्ये ॥ संस्कृतं नाम दैवी वागव्याख्या
तामहर्षिभिरिति दृश्यते ॥

दैववित्तम् । न । देवताज्ञाने ॥

दैवसर्गः । पुं । विधाभूमादिसर्गेष्वेक-
स्मिन् ॥ सचब्राह्मादिभेदादष्टविक-
ल्पस्त्रिधासर्गैश्च दृश्यः ॥

दैवसिकम् । वि । दिवसभवे ॥

दैवाकरिः । पुं । शनौ ॥ यमे ॥ स्त्री ।
यमुनायाम् ॥

दैवागारिकः । वि । देवागारेनियुक्ते ॥

सप्तनियुक्तइति ठक् । अगारात्साहचर्ये

दैष्टिकः

तु स्वा० अण् ॥

दैवात् । अ । वृथादिच्यर्थे ॥

दैवाहोरात्रः । पुं । देवानामेकस्मिन्
दिने । मानवानां संबत्सरे ॥ उत्तरा-
यणं हि देवानां दिनं भवति दक्षिणाय-
नं रात्रिः ॥ दैवश्चासावहोरात्रश्च ॥

दैविकम् । न । दैवश्राद्धे ॥ देवानुद्दि-
श्य यच्चाहुं तत्तु दैविकं मुच्यते । इ-

विष्येण विशिष्टेन सत्तन्यादिषु ब्रह्म-
तः ॥ वि । दैवादागते । विधिहेतौ

॥ यत्तु सत्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विप-
र्ययम् । पुमांस्तच्चानुपास्य भ्यो दैवा-
न्तरितपौरुषः ॥ देवसम्बन्धिनि ॥

दैवी । स्त्री । सात्त्विक्यां प्रकृतौ ॥ देव-
सम्बन्धिन्याम् ॥ चिकित्साविशेषे ॥

आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा वि-
धामतेति त्रैलोक्ये ॥

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासात्मजे । प्र-
तर्हने ॥ दिवोदासस्यापत्यम् । अ-
तएव ॥

दैव्यम् । न । दैवे । भाग्ये ॥ देवाना-
मिदमिति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु दे-
वाद्यजजाविति यञ् ॥

दैशिकः । वि । देशसम्बन्धिनि ॥ स-
म्बन्धविशेषे ॥ देशनिष्ठविशेषणता-
याम् ॥

दैष्टिकः । वि । भाग्याधीनजाते ॥ का

दोरः

लेन जाते ॥ दैवप्रमाणकै । दैवप
रे ॥ दिष्टभागधेय मितिमति र्यस्य
। अस्तिनास्तिदिष्टमतिरिति ठक् ।
नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति
पौरुषे ॥

दैष्टिकः । वि । देहसम्बन्धिनि ॥

दोःशिखरम् । न । स्कन्धे ॥

दोःसहस्रभृत् । पुं । कार्त्तवीर्यार्जुने ॥
वाणामुरे ॥

दोग्धा । पुं । अर्थोपजीविकवै ॥ गो-
पाले ॥ वत्से ॥ वि । दोहनकर्त्तरि ॥

दोग्धी । स्त्री । गवि ॥

दोधः । पुं । गोवत्से ॥

दोधकः । पुं । दोधकवृत्ते ॥

दोधकवृत्तम् । न । विष्टुच्छन्दःप्रभेदे ॥
यथा । भवितव्यं यदि कर्णसमेतं पत्र
गराजमुभाषितमेतत् । पण्डितम-
ण्डलिकाहृतचित्तं भामिनिभावय-
दोधकवृत्तम् ॥ यथा । फुल्लकदम्बल
सदनमालो निर्दलदिन्द्रमणीरुचि
जालः । एष उपैति घनाघनकालः पा
न्यवधूजनदर्शितकालः ॥

दोधूयमानः । वि । पुनःपुनरतिशयेन
वाक्यविशिष्टे ॥ प्रलयेपि दोधूय-
मानाः परमाणव स्तिष्ठन्तीति शिरा-
मणिः ॥

दोरः । पुं । डोर इति भाषाप्रसिद्धा

दोलायु

योरञ्जी ॥

दोरकः । पुं । वीणातन्तुबन्धनरञ्जी ॥

दोर्गण्डुः । पुं । कुण्ठितहस्ते । बाहु-
कुण्ठे ॥

दोर्ग्रहः । वि । अक्षामे । वलवति ॥ भुज
स्यग्रहणे ॥ भुजस्य यथायाम्

दोर्दण्डः । पुं । बाहुरूपदण्डे ॥

दोर्मध्यम् । न । बाहुमध्यभागे । वा
जू इति भाषा ॥

दोर्मूलम् । न । कक्षे । भुजकोटरे ।
काखे इति भाषा ॥

दोलः । पुं । दोलने ॥ श्रीकृष्णस्योत्
सवविशेषे । भूला इति भाषा ॥ दुल
उत्क्षेपे । भावे घञ् ॥

दोलनम् । न । आन्दोलने । कम्पने ॥

दोला । स्त्री । नीलाम् ॥ प्रेङ्गायाम् ।
सीन्धी इति भाषा ॥ उद्यानादिषु-
क्रीडार्थे काष्ठादिरचिते हिन्दोले ।
हिडोला इति भाषा ॥ यन्त्रविशेषे
। स्वेदने ॥ दोलति दोलयति दो-
ल्यते वा । दुल ० । अच् घञ् ॥

दोलायमानः । वि । दोलनविशिष्टे ॥

यथा । दोलायमानं गोविन्दं मन्त्रस्य
मधुसूदनम् । रथस्य वामनं दृष्ट्वा
पुनर्जन्म न विद्यते इत्युक्तकथ-
ण्डः ॥

दोलायुद्धम् । न । अभियतत्रयपराजये ॥

दोषः

दोलिका । स्त्री । हिन्दोलायाम् । हिं
डोला इतिभाषा ॥ दोलैव । स्वा०
कन् ॥

दोलिकाचक्रम् । न । दोलारोऽक्षम्
हृत्तेपयोगिनक्षत्रविचारार्थचक्रे ॥
यथा । दोलारोहे ऽर्कभात् पञ्चशर
पञ्चेषुसप्तमैः । नैरज्यमरणं कार्श्यं
याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥

दोलितः । चि । आन्दोलिते । कम्पिते ॥
दोली । चि । दोलनवति ॥ दोलोदो
लनमस्यस्यास्मिन्वा । इनिः ॥

दोली । स्त्री । दोलायाम् । डोली इ
ति भाषा ॥

दोलोत्सवः । पुं । चैवशुक्लतृतीयायां
कर्त्तव्यत्वेनोक्ते उत्सवविशेषे ॥ अ
स्यविधिस्तुदेवीपुराणादौ द्रष्टव्यः ॥
दोः । पुं । भुजे । प्रवेष्टे ॥ दाम्पत्यने
न । दम् । दमेर्देसिः । घञ्स्यसि
दुत्वात् रुक्त्वविसर्गोसिद्धौ ॥

दोषः । पुं । दूषणे ॥ एकोहिदोषो गु
णसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणे
ष्विवाङ्कः ॥ पापे ॥ आचमनं विना
भक्षणेदोषाभावो यथा । मधुपर्केच
सोमेष ताम्बूलस्यच भक्षणे । फल
मूलेचक्षुदण्डेन दोषं प्राहवैष्मनुः ॥
अदातावंशदोषेण कर्मदोषाद्विरि
ता । उन्मादोमातृदोषेण पितृदोषे

दोषः

ण मूर्खता ॥ वातपित्तकफेषु ॥ वा
युः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः स-
मासतः । विकृताविकृतादेहंघ्नन्ति ते
वर्द्धयन्तिच ॥ तेभ्योपिनोपि हृन्नाभ्यो
रधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ धातवश्चम-
लाश्चापिदुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वात
पित्तकफाएते त्रयोदोषा इतिस्मृताः
॥ ऋतुभेदेन विहारादिनाचैषां च
यप्रकोपशमनानियथा । ग्रीष्मेसञ्ची
यतेवायुः प्राष्टकाले प्रकृष्यति । प्रा
येणोपशमयति स्वयमेवसमीरणः
॥ शरत्कालेव सन्तेच पित्तं प्राष्टु
तौ कफः । चयकोपशमान् दोषा वि
हाराहारसेवनैः ॥ समानैर्यान्यका
लेपि विपरीतैर्विपर्यय इति ॥ वात
पित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन का
यजुगुप्सितत्वे ॥ काथगुणेतरस्मि
न् ॥ सचरसादपकर्षकः । यथा । मु
ख्यार्थहतिर्दोषो रसश्चमुख्यस्तदाश्र
याद्वाच्यः ॥ दोषं लक्षयति ॥ प्रवर्त्त
ना लक्षणादोषाः ॥ १८ ॥ दोषाद
तिबहुवचनं रागदोषमोहात्मकलक्ष्य
त्रयज्ञापनाय । प्रवर्त्तनाप्रवृत्तिजन
कत्वम् तदेव लक्षणं येणाम् । यद्यपीदं
शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिथ्यासं त-
थापि लौकिकप्रत्यक्षसविषयकत्वेस-
तीतिविशेषणीयम् । योगादिमोच

दोषात

रप्रमाधारणाय प्रामाण्यत्वेऽतीति-
विशेषयन्ति ॥ दुष्यति अनेनवा । दु-
षवैकृत्य । अच् अकर्त्तरिचकारक
इत्यनेनकारणेवा घञ् ॥

दोषग्राही । चि । पुरोभागिनि । ख-
ले ॥ विस्मय्य सूर्यदोषान् गुणान्
गृह्णन्ति साधकाः । दोषग्राही गुण-
त्यागी चाक्षतीवहि दुर्जनः ॥ दो-
षगृह्णन्ति । ग्रहः । शिनिः ॥

दोषतः । त्रि । विपश्चिन्ति । पण्डिते ॥
विक्रित्तुके ॥ दोषविषयकज्ञानयु-
क्ते ॥ दोषं जानाति । ज्ञा० । आत-
इतिकः ॥

दोषत्रयम् । न । वातपित्तकफेषु ॥

दोषवान् । त्रि । दुष्टे ॥

दोषा । अ । राक्षौ ॥ राक्षिमुखे ॥ दुष्प-
त्यत्र । दुषः । बाहुल्यकात् आप्र-
त्ययः ॥

दोषा । स्त्री । राक्षौ ॥ भुजे ॥ दाम्य-
त्यनेन । दमः । दमेर्दोसिः । भा-
गुरिमतेनटाप् ॥

दोषाकर्त्ता । पुं । चन्द्रे ॥ त्रि । दोषाणा-
माकरे ॥

दोषाक्षेशी । स्त्री । वनवर्चुरिकायाम्
॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः । त्रि । राक्षिभवे ॥ सायन्धि-
रमितिभ्युः ॥

दोषदः

दोषातिलकः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषास्यः । पुं । प्रदीपे ॥

दोषिक्तः । पुं । रोगे ॥

दोषी । त्रि । अपराधिनि । दोषयुक्ते ॥

दोषैकदृक् । चि । पुरोभागिनि । ख-
ले ॥ दोष एवैकस्मिन् नतुगुणे दृ-
क् ज्ञान मस्य ॥

दोष्यः । पुं । क्रीडायाम् ॥ क्रीडके ॥

सेवायाम् ॥ सेवके ॥ त्रि । दोःस्थिते ॥

दोषदः । पुं । दोहनपात्रे ॥ दुग्धे ॥ दु-
ह्यते ॥ दुहप्रपूरणे । कर्मणिघञ् ॥

दोहजम् । न । दुग्धे ॥

दोहडिका । स्त्री । माषावृत्ते पञ्जटि-

काप्रभेदे ॥ माषात्रयोदशकं यदि पू-

र्वं लघुकपरिविरामि । पठपुनरे-

कादशं दोहडिकादिगुणेन ॥ प्राकृ-

तेप्रचारः । यथा । रार्द्रदोहडिपठन-

मुनि हसिञ्जोकाङ्गगोभ्रातः । एन्दा-

वनघनकुञ्ज चलिञ्जोकमलरसात्

॥ अस्यार्थः । हेमातः दोहडिकापा-

ठश्रुत्वाकृष्णोगोपालो हसित्वा कम-

पिरसालं चलितः कुचवृन्दावनघन-

कुञ्जे एन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे ।

मारुतिक्वचित्पाठस्तन्मतेन राधि-

कायादोहडिकापाठं श्रुत्वा ॥ गुरुल-

घुष्यत्ययेन बहुविधाभवति ॥

दोहदः । पुं । न । गर्भे ॥ गर्भिण्याश्च

दोहद

भिखासे । खावसायाम् ॥ गर्भिण्या
स्तत्तद्विच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते
। दोहदद्याप्रदानेन गर्भे दोषमवा
मुयात् ॥ देव मय्यहितं तस्यै हिता
यहितं त्यक्तम् । अद्याविधाते गर्भस्य
विकृतिश्च्युतिरेव च ॥ चिह्ने । गर्भस्य
क्षणे ॥ न । स्पृहायाम् ॥ दोहमाक
र्षं ददाति । उदाम् ॥ आतोनुपे-
तिकः ॥

दोहदवत्याम् । न । वयः सन्धी ॥ गर्भे ॥

दोहदवती । स्त्री । अद्यादिदृश्यविशेषा

भिखाववत्यां गर्भवत्याम् । अद्यात्वा
म् ॥ अद्यावगर्भिण्याः कर्त्तव्याकर्त्तव्य
मुक्तं मतस्य पुराणे । दिव्यां गर्भम
बाधत्त कश्यपः प्राज्ञतां पुनः । स्वया
यज्ञोविधातस्योद्वास्मिन् गर्भे वरान
ने ॥ संवत्सरशतं त्वेक मस्मिन्नेव
तपोवने । सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं ग
र्भिण्या वरवर्षिणि ॥ न स्थातव्यं न ग
क्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा । नोपस्क्रे
षूपविशेन् सुषले लूखलादिषु ॥ ज
लञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्ज
येत् । वल्मीकेषु न तिष्ठेत्तनचोद्वि
यमना भवेत् ॥ विशिखेन न खैर्भू-
मिं नाङ्गारेण न भस्मना । न शयालुः
सदा तिष्ठेद् व्यायामञ्च विधिर्जयेत्
॥ न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु स-

दोहनी

माविशेत् । वर्जयेत् कण्डल्लोके गा
वभङ्गञ्च वर्जयेत् ॥ न मुक्तकोशा ति
ष्ठेत् आशुचिः स्यात् कदाचन । न श
यीतोत्तरश्चिः । न चापरशिराः कश्चि
त् ॥ न वस्त्रहीना नोद्विद्या न चार्हच
रणा सती । नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं
न चहास्याधिका भवेत् ॥ कुर्म्यश्च गु
रुशुश्रूषानित्यं मङ्गलतत्परा । सर्वौ
षधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नान मा
चरेत् ॥ कृतरक्षा सुभूषा च वास्तु
पूजनतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्नवदना
भर्तुः प्रियहितेरता ॥ दानशीला तृ
तीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् ।
इति वृत्ता भवे नारी विशेषेण तु म
र्भिणी ॥ यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः स-
त्पायुर्बुद्धिसंयुतः । अन्यथा गर्भपतन
मवाप्नोति न संशयः ॥ तस्मात् त्व-
मनया वृत्त्या गर्भे ऽस्मिन् यत्नमाच
रेत् ॥ दोहदो गर्भिण्या भिखाषो ऽस्म्य
स्थाः । मतुप् । डीप् ॥

दोहदान्विता । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥

दोहदिनी । स्त्री । दोहदवत्याम् ॥ ता
ञ्च दिहृदयां नारी माहुर्दोहदिनीं
बुधाः ॥ दोहदोऽस्य स्थाः । अतर्हनिः
। डीप् ॥

दोहनम् । न । स्तनाद्दुग्धनिस्सारणे ॥

दोहनी । स्त्री । दोहनपात्रे । पार्याम् ॥

दौर्गम्यम्

दोहलः । पुं । दोहदे ॥ इतिशब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

दोहलवती । स्त्री । दोहदवस्थाम् ॥

दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे ॥

दोहा । स्त्री । माषावृक्षविशेषे ॥ षट्
कलतुरगौ चिकलमपि विषमपदे वि
निधेहि । समपादान्ते चैककलमि
ति दोहामवधेहि ॥ यथा । चरण
सरोरुह मस्तु हृदि मदचने तव ना
म । चतुष्विहपं यावदमु रमय म
नो ममगमेति ॥

दोहपनयः । पुं । दुग्धे ॥

दोहीयान् । वि । अतिशयदोहके ॥

दोह्यम् । वि । दोहनीये । दुग्धे ॥

दौःसाधिकः । पुं । द्वारपाले ॥

दौकूलः । पुं । दुकूलावतरेणे ॥ ॥ दु
कूतेन परिवृत्तोरयः । परिवृत्तोरय
इत्यञ् ॥

दौच्यम् । न । दूतभावे ॥ दूतकर्मणि
॥ दूतर भावः कर्मणा । दौच्यञ् ॥

दौरात्यम् । न । दुरात्मने भावे ॥ दु
रात्मनः कर्मणि ॥ दुर्निन्दित आत्मा
यत्र धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा
यत्र सदुरात्मा । तत्र भावः कर्मणा
। दौरात्यञ् ॥

दौर्गम्यम् । न । दुर्गवृत्तिधर्मे । दुर्गसम्ब
न्धनि ॥ दुर्गम्यभावः । द्यञ् ॥ दुर्ग

दौर्हृद

स्येदम् ॥

दौर्जन्यम् । न । दुर्जनत्वे । अनार्यता
याम् ॥

दौर्वल्यम् । न । दुर्वलत्वे ॥ भावे ष्यञ् ॥

दौर्भागिनेयः । पुं । दुर्भगापुत्रे ॥ दुर्भ
गाया अपत्यम् । कल्या० ठक् इ न
डादेशश्च । हृद्गोच्युभयपदवृद्धिः
॥ स्त्रियांङीपि दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यम् । न । दुर्भगत्वे ॥ दुर्भगस्य
दुर्भगायाश्च भावः । ष्यञ् । हृद्ग
सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्यचेत्युभयपदवृ-
द्धिः ॥ भुक्ता पितृगृहेनारी भुङ्
क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यंजाय
ते तस्याः शपत्तिकुलदेवता इतिज्यो
तिसत्त्वम् ॥

दौर्मनस्यम् । न । दुःखनिबन्धनचित्ता
वसादे । इच्छाविघातादिवलवहः
खानुभवजनिते चित्तस्य तामसपरि
णामविशेषे । क्षोभापरपर्याये स्त
ब्धीभावे ॥ सतुद्वेषाख्यविपर्ययहेतु
त्वं त्वं कषायत्वाच्च लयवत् समाधे
र्विरेधीत्युच्यते ॥ दुर्मनसो भावः ।
ष्यञ् ॥ बाह्याभ्यन्तरैः कारणैर्मनसो
दौस्थे ॥

दौर्वासमम् । न । उपपुराणान्तरे ॥

दौर्वीणम् । न । मृष्टपर्णे ॥ दूर्धारसे ॥

दौर्हृदम् । न । इच्छायाम् । लाससा

य

याम् । दोषदे ॥ दुर्जनस्त्रे ॥ दुर्हृदः ॥
 कर्मभावोवा । यु० अण् ॥
 दौलेयः । पुं । कच्छपे ॥ दुल्याअपत्त्य
 म् । इतस्थानिअ इति ढक् ॥
 दौवारिकः । पुं । दाःस्ये । बेचधरे ॥
 दारेनियुक्तः । तचनियुक्त इति ढक् ॥
 दौवारिकी । स्त्री । प्रतीहार्यम् ॥
 डीप् ॥
 दौष्कलेयः । त्रि । दुष्कुलीने ॥ दुष्कुल
 स्थापत्त्यम् । दुष्कुलाढढक् ॥
 दौष्ठम् । न । दुष्ठभावे ॥ उद० ङ् ॥
 दौष्यन्तिः । पुं । भरतमृपे ॥ दुष्यन्तस्था
 पत्त्यम् । अत० ङ् ॥
 दौहिचः । पुं । कुतुपे । दुहितुः सुते ॥
 दुहितुरपत्त्यम् । अन्वप्यानन्तर्ये वि
 दादिभ्योङ् ॥ न । चीणि आदे पवि
 चाणि दौहिचं कुतुप स्तिनाः । दौ
 हिचं खज्जमि स्थाहु रपत्त्यं दुहितु
 स्तिनाः ॥ कपिलायाद्यतश्चैव दौहि
 चमितिचोच्यते ॥ इति मार्कण्डेयपु० ॥
 पौत्रदौहित्रयो लोके दिशेषो ना
 स्ति कश्चन । तयोर्हि मातापितरौ
 सम्भूतौ तस्य देहतः इति दायभागः ॥
 दौहित्रोपि ह्यमुचैर्न सन्तारयति
 पौत्रवदिति मनः ॥

य । अ । हितायाम् ॥ प्रातिलोम्ये ॥
 पादपूरणे ॥

युतित

यावाचमे । स्त्री । द्वि० । भूदिवोः । स्वर्ग
 पृथिव्योः ॥ यौश्च चमाच । दिवो
 यावा ॥
 यावापृथिवीयम् । न । यावापृथिव्यो
 र्विरादौ ॥ यावापृथिव्यौ देवते
 अस्य । यावापृथिवी त्यादिनाङ् ॥
 यावापृथिव्यम् । न । यावापृथिव्योर्ह
 विरादौ ॥ यावापृथिव्यौ देवते अ-
 स्य । यावापृथिवीत्यत्र चाद्यत् ॥
 यावापृथिव्यौ । स्त्री । द्वि० । स्वर्गपृथिव्योः
 ॥ यौश्चपृथिवीच । दिवसश्च पृथिव्या
 मिविचादिवोयावा ॥
 यावाभूमी । स्त्री । द्वि० । यावापृथिव्योः ॥
 यौश्चभूमिश्च । दिवोयावेति देवता
 द्वन्द्वे यावादेशः ॥
 युः । पुं । अम्यौ ॥ न । अङ्गि ॥ गगने ॥
 स्वर्गे ॥ अय्युत्पन्नप्रातिपदिकोयम् ॥
 युगः । पुं । पक्षिणि ॥ इति राजनिघण्टः ॥
 युगणः । पुं । अहर्गणे ॥
 युत् । पुं । किरणे ॥ युत० । क्तिप् ॥
 युतिः । स्त्री । रश्मौ ॥ शोभायाम् ॥
 प्रकाशे ॥ प्रभायाम् ॥ युतिरङ्गता
 कान्तिरित्याचार्याः ॥ द्योतते । नया
 युतदीप्तौ । इगुप्धादितीन् ॥
 युतिकरः । पुं । ध्रुवे ॥ वि । शोभाकरे ॥
 युतितम् । त्रि । दीप्तिविशिष्टे । यो-
 तिते ॥

युसत्

युतिमात् । नि । प्रशस्तकान्तिमति ॥
युती । स्त्री । शोभायाम् ॥ कुदका
रादितिङीप् ॥

युनम् । न । समात्सप्तमराशौ ॥

युनिशम् । न । अहोरात्रे ॥ भवति
किं युनिशं युतिवासिनाम् ॥

युनिवासी । पुं । देवे ॥

युपतिः । पुं । आनौ । हंसे ॥

युभ्वाशायतनम् । न । दिवोभुवश्चाश्र
ये ब्रह्मणि ॥

युमणिः । पुं । हंसे । सूर्ये ॥ दिवो
मणिरिव ॥ अर्कवृक्षे ॥ मारिते-
ताम्रे ॥

युमयी । स्त्री । सूर्ययोषायाम् । विश्व
कर्मणःपुत्र्याम् ॥

युवम् । न । वित्ते । धने ॥ वले ॥ दि
वंमनति । स्वाम्यासे । आतोनुपे
तिकः ॥

युवा । पुं । मित्रे । सूर्ये ॥ यौति । यु-
अभिगमने । कनिन् युवृषितचिरा
जीत्यादिना कनिन् ॥

युष्टन् । पुं । अहर्गणे ॥

युषत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति वर्ध
ते । षट् ० । सत्सूदिषेति क्तिप् ।
तत्पुरुषे कृतिबहुवमितिङ्ङेर्लुक्-

। सुषामादिभ्यात्षत्वम् ॥

युसत् । पुं । देवे ॥ दिविसीदति । स

यूतम्

तूच्छदिषेति क्तिप् । पूर्वपक्ष-इति
षत्वन्तुन भवति । रु वसी-यन्तुवृत्तेः
। तथाचमात्रः । मनस्युयेनयुसदा
न्यधीयतेति ॥

यूतः । पुं । न । अद्यादिकीडायाम् ।
कैतवे । अप्राणिकरणकखेवायाम्
॥ अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोकेषू
त मुच्यते । जूमा इति भाषा ॥ यूत
मे तत् पुराकखे ढट् वैरकरं मह
त् । तस्माद् यूतं न सेवेत हास्यार्ह
मपिबुद्धिमान् ॥ * ॥ परवच्यतस्य कर्त्त
यां सम्बन्धितमच्चदेवनादिष्वच्य
सर्वस्वापहरणकरं भगवतो विभूतिः
॥ देवनम् । दिवुं । भावे क्तः ॥

यूतकरः । वि । जुमारीइतिभाषाप्रसि
द्धे । यूतकर्त्तरि । दुरोदरेधूर्त्ते ।
कितवे ॥

यूतकारः । वि । यूतकारयितरि । स-
भिके ॥ यूतंकारयति । डुकृञ् ।
कर्मण्यण् ॥

यूतकारकः । वि । यूतकारे ॥ स्वार्थेकः
॥ कारयति । कृ० खलुक् । यूतस्य-
कारको वा ॥

यूतकृत् । वि । अचधूर्त्ते । यूतक्रे ॥
॥ यूतंकरोति । डुकृञ् । क्तिप् ।
तुक् ॥

यूतपूर्विमा । स्त्री । कोजागरपूर्विमा-

यूनम्

याम् ॥

यूतपौर्णमी । स्त्री । कोजागरतिथौ ॥

इतिभूरिप्रयोगः ॥

यूतप्रतिपत् । स्त्री । कार्तिकशुक्लप्रति

पदि । कौमुद्याम् ॥ तुष्यर्थ कार्त्तिक

के तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।

विशोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा

स्मृतावुधैः ॥ कुशब्देन मही चेदा

मुदा हर्षेचवैद्विज । धातुज्ञैः सर्वश

ब्दज्ञैः साचवैकौमुदीस्मृता ॥ इति

प० पु० ॥ अत्र वलेर्देच्यस्य पूजादि

कं कार्यम् । इत्युक्तं वामनपराग्रे ॥

शङ्करश्च पुरायूतं ससर्ज सुमनोहर

म् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमे ऽष्ट

निभूपते ॥ जितश्च शङ्कर स्तत्र जयं

लेभेच पार्वती । अतोर्थाच्छङ्करोदुः

खी गौरी नित्यं सुखोषिना ॥

तस्मादयूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्रमा

नवैः । तस्मिन् यूतेजयोयस्यतस्य-

संवत्सरः शुभः ॥ पराजयोविरुद्धश्च

लब्धनाशकरो भवेत् । इति ॥

यूतधीजम् । न । वराटके । कपर्दके ॥

यूतस्यकारणे ॥

यूतवृत्तिः । चि । सभिके ॥

यूनम् । न । लग्नात्सप्तमराशौ ॥ य

था । धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिचं स-

प्तमं स्मृतम् । यु० यूनं तथास्ताख्यं षट्

द्रष्टिमा

कोणरिपुमन्दिरम् ॥ चि । स्त्रीणे ॥

अदेवीत् । दिवु० । क्तः । दिवोवि

जिगीषायामितितम्यनः । यस्याविभा

षेतिनेट् । च्छोरिच्युट् ॥

यौः । स्त्री । त्रिदशालये । स्वर्गे ॥ चि-

दशवर्त्मनि । आकाशे ॥ योतन्ते

देवा अस्याम् । युतदीप्तौ । बाहु

लकाटुडोः ॥ यौर्गोषत ॥

योतः । पुं । प्रकाशे । आतपे ॥ योत-

नम् । युतेर्घञ् ॥

योतनम् । न । दर्शने ॥ पुं । दीपे ॥

युतेर्लुट् ॥

योतितः । चि । दीप्ते ॥

योभूमिः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥ यौर्भू-

मिरसा ॥

योषद् । पुं । देवे ॥

यौचम् । न । ज्योतिषि ॥ दीव्यन्त्यस्मि

न् । दिवु । दिवेशुच्चेतिपृन् युरादे

शो वृद्धिश्च ॥

द्रगडः । पुं । प्रतिपत्त्यर्थे । दगड इति

गौडभाषा प्रसिद्धे वाद्ये ॥ इ० चि० ॥

द्रङ्गणम् । न । तोलके । कोन्ते ।

वटके । कर्षार्हे ॥ इति वैयकपरि

भाषा ॥

द्रङ्गः । पुं । पुर्यामिति हेमचन्द्रः ॥

द्रष्टिमा । पुं । दृढतायाम् ॥ दृढस्य भा

वः । पृष्ठादिभ्यश्मनिच्वा । रञ्जतो

द्रवत्त्व

इलादेर्लघोः । टेल्लेपः ॥

द्रविष्ठः । चि । द्रढीयसि ॥ अयमनयो

रेषां वा अतिशयेन दृढः । दृष्टन् ॥

द्रढीयः । चि । दृढतरे ॥

द्रस्यम् । न । घनेतरदधिनि । द्रस्ये ॥ दृ

प्यन्त्यनेन । दृपहर्षादैः । अनुदात्त

स्यचेत्यम् । बाहुलकात्सः ॥

द्रस्यम् । न । द्रस्ये ॥ दृप्यन्त्यनेन । दृप

प्रीणने । अघ्न्यादयश्चेति निपा-

तितः ॥

द्रस्मः । पुं । पणानां षोडशके ॥ वराट

कानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी

ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडश द्रस्म

इहावगम्यो द्रस्मै स्तथा षोडशभिश्च

निष्कः ॥

द्रवः । पुं । प्रद्रावे । पलायने ॥ नर्मणि ॥

रमे ॥ गतौ ॥ आसवे ॥ वेगे ॥ द्रवयाम् ।

द्रुगतौ । ऋदोरप् ॥ चि । द्रववति

॥ आपोद्रवाः । सर्वाणि द्रवाणि तूद

बुखेन जुहोतीत्यादि प्रयोगात् ॥

द्रवजः । पुं । गुडे ॥ चि । द्रवजातवस्तु

मात्रे ॥

द्रवणम् । न । अनुतापे ॥ क्षरणे ॥ ग

मने ॥ द्रु० । ल्युट् ॥

द्रवत्त्वम् । न । द्रवतायाम् । आद्यस्यन्द

नासमवायिकारणे । तत्तु पृथिवी

जलतेजोवृत्ति । तद्द्विविधम् । सां

द्रवम्

सिद्धिकनैमित्तिकभेदात् । तत्र सां

सिद्धिकंजले । नैमित्तिकं पृथिवीते

जसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोग

जं द्रवत्त्वम् तेजसिसुवर्णादौ च ॥ त

दुक्तम् । सांसिद्धिकं द्रवत्त्वं स्थान् नै

मित्तिकमुदाहृतम् । सांसिद्धिकन्तु

सखिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ प

रमाणौ जलेनिश्च मन्यतोऽनिश्च

मुच्यते । नैमित्तिकं वज्रयोगात् त

पनीयघृतादिषु ॥ द्रवत्त्वस्यन्दनेहेतु

निमित्तं सङ्गहेतुतत् । इतिभाषा-

परिच्छेदः ॥

द्रवत्पत्री । स्त्री । शिमूडीवृक्षे ॥

द्रवद्रव्यम् । न । दुग्धदध्याद्यतक्रासवज

लक्ष्मीद्रवतैलमूत्रादिदेहतोयेषु ॥

द्रवन्ती । स्त्री । नद्याम् ॥ मूषिकपण्यां

म् । शतमूलिकायाम् ॥ द्रवति । द्रु०

। लट् । शतृ । उगितश्चेतिङीप् ॥ शि

खरिणी प्रभेदे ॥ यथा । शुभ्रशर्कर

या युक्तं निर्नीरं द्विगुणं दधि । शा-

णमुदुलनंदेय मेतन्मानंबुधैः स्मृत

म् ॥ दद्यान्वुरहितं पात्रे खण्डदुग्धे

नगाखितम् । कर्पूरमरिचोन्मिश्रं द्र

वन्तीपरिकीर्त्तिता ॥ द्रवन्तीमधुरा

वृष्यावल्यापुष्टिकरीहिमा । वातपि

सहस्रात्यर्थं किञ्चित्त्वफकराहिसा ॥

द्रवमूर्त्तिः । चि । द्रवद् द्रव्यकाठिन्ये ॥

द्रव्यम्

द्रव्यमूर्तिः ॥

द्रवरसा । स्त्री । लाघायाम् ॥

द्रवाधारः । पुं । चुलुके ॥ द्रवद्रव्यरक्षा
पात्रे ॥द्रविडः । पुं । देशविशेषे ॥ जल्लाख्यस
ङ्गरजातौ ॥ द्रविडदेशोद्भवे आदौ
चचिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादि
नाशूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥

द्रविडी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

द्रविणम् । न । विस्ते ॥ काञ्चने ॥ परा
क्रमे । वले ॥

द्रविणमाशनः । पुं । शोभाञ्जने ॥

द्रविणोदाः । पुं । अग्नी ॥ यथोक्तम्
। द्रविणं वलमिच्छुक्तं धनञ्चद्रवि
णं ततः । ददातिसङ्गवानेव द्रवि
णोदास्ततो भवेति वराहपुराणम् ॥
सान्तः ॥

द्रवीकरणम् । न । अद्रवस्य द्रवकरणे ।

गलावना इतिभाषा ॥

द्रव्यम् । न । पित्तले ॥ विस्ते ॥ विलेपने

॥ भेषजे ॥ भव्ये ॥ जतुनि ॥ विनये

॥ मये ॥ लिङ्गसङ्ख्यानिते ॥ गु

णानामाश्रये ॥ द्रव्याण्यभिनवाभ्येव

प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋतेष्टतगु

डक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत इति वै

द्यकपरिभाषा ॥ समवायिकारणं द्र-

व्यमितिसार्किकैर्लक्षिते । पृथिव्या-

द्रव्यम्

दौ ॥ तानिच पृथिव्यसेजोवाय्वा-

काशकालदिगात्ममनांसिनवैव ॥ *

॥ रसो गुण स्तथावीर्यं विपाकः श-

क्तिरेवच पञ्चानांयः समाहारस्तद्र-

व्यमितिकीर्त्यते ॥ इतिभषग्वराः

। पुनः पञ्चविधम् । अत्यन्तकठिन

कठिनार्द्रवुत्सुखद्रवद्रव्यभेदात् ॥ *

॥ द्रव्याणां गुणवत्तावधिः । गुणहीनं

भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मास

द्वयात् तथाचूर्णं लभते हीनवीर्यता

म् ॥ हीनस्त्वं गुटिका लेहो लभते

वत्सरात् परम् । हीनाः स्युर्धृततै

लाद्या श्वतुर्मासाधिका स्तथा ॥ छं

ततैलाद्याइतियोग विशेषणम् । च

तुर्मासाधिकाः संवत्सरादुपरि च-

त्वारोमासा अधिका येषुते ॥ छत

मब्दात् परं पक्वं हीनवीर्यत्व माप्नु

यात् । तैलं पक्वं मपक्वं वा चिरस्था

यिगुणाधिकम् ॥ तदपिषोडशमासा

भ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं वेदुव्यम्

। औषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या

वत्सरात् परम् । औषध्यो धान्या

दयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः । नि

र्वीर्याः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धात-

वो रसाः ॥ च । श्रोर्विकारे ॥ श्रोर्

दम् । श्रोर्विकारोवा । द्रव्यभ्ये

इतिसाधु ॥ दुरिववा । श्रोर्विकारे द्रो

द्रव्यनि

श्चेति यद्वा ॥

द्रव्य कः । वि । द्रव्यं हरति वहति आव-
हति वा । वसद्रव्याभ्यांठन् कनावि-
च्यार्हीयः कन् ॥

द्रव्यकल्कः । पुं । वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेषु क-
ल्कादिपञ्चसु ॥ द्रव्यकल्कः पञ्चधा-
स्यात् कल्कं चूर्णं रसस्तथा । तैल-
मर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥

द्रव्यनिश्चयः । पुं । द्रव्याणां मेषाद्यधि-
पतिज्ञानेन शुभाशुभनिश्चये ॥ त-
च्चाद्वेदागमप्रदर्शनार्थमाह । ये
येषां द्रव्याणां मधिपतयो राशयः
समुद्दिष्टाः । मुनिभिः शुभाशुभार्थं
नानागमतः प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ वस्त्रा-
विक्रुतपानां मस्तरगोधूमरालक-
यवानाम् । स्थलसम्भ वौषधीनां क-
नकस्यच कीर्त्तितो मेषः ॥ २ ॥ ग-
विवस्त्रकुसुमगोधूमशालियवमहिष-
सुरभितनयाः स्युः । मिथुनेपिधान्य-
शारदवल्लीशालूककार्पासाः ॥ ३ ॥
कर्किणि कोद्रवकदलीदूर्वाफलक-
न्दपत्रचोच्चानि । सिंहे तुषधान्यर-
साः सिंहादीनां त्वचः सगुडाः ॥ ४ ॥
पठे ऽतसीकलायाः कुलत्यगोधूम-
मुद्गनिष्पावाः सप्तमराशौ माषा-
यवगोधूमाः ससर्षपाश्चैव ॥ ५ ॥ अ-
ष्टमराशाविद्युः सैफं लोहा न्यजावि-

द्रव्यनि

कच्चापि । नवमेतु तुरगलवणान्व-
राक्षतिलधान्यमूत्रानि ॥ ६ ॥ मक-
रे तरुगुल्माद्यं सैकोचुसुवर्णकृष्ण-
लोहानि । कुम्भे सलिलजफलकुसु-
मरत्नचित्राणि रूपाणि ॥ ७ ॥ मीने
कपालसम्भरत्नान्यम्बुद्भवानि वज्रा-
णि । स्नेहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्य-
जातश्च ॥ ८ ॥ एतेषां द्रव्याणां शुभा-
शुभज्ञानार्थमाह । राशेस्तुर्दशार्था-
यसप्तनवपञ्चमस्थितो ४ । १० । २ ।
११ । ७ । ६ । ५ । जीवः । द्योकाद-
शदश पञ्चाष्टमेषु २ । ११ । १० ।
५ । ८ । शशिशचवृद्धिकरः ॥ ९ ॥
षट्सप्तमगो ६ । ७ । हानिं दृढिं
शुकः करोति शेषेषु । उपचयसंस्थाः
३ । ६ । ११ । १० । क्रूराः शुभदाः शेष-
ेषु १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ ।
१२ । हानिकराः ॥ १० ॥ * ॥ अथै-
वविशेषमाह । राशेर्यस्य क्रूराः पी-
डास्थानेषु संस्थिता वलिनः १ तत्रो-
क्तद्रव्याणां महार्घता दुर्लभत्वाच्च ॥
॥ ११ ॥ दृष्टस्थाने सौम्यावलिनो
येषां भवन्ति राशीनाम् । तद्द्रव्या-
णां दृढिः सामर्थ्यं वल्लभत्वाच्च ॥ १२ ॥
गोचरपीडायामपि राशिर्वलिभिः
शुभग्रहे दृष्टः । पीडां न करोति
तथा क्रूरैरेव विपर्यासः ॥ इति वारा

द्राक्षा

द्याम् ३८ ५ ध्यायः ॥

द्रव्यमययत्तः । पुं । ज्ञानविहीनेयत्ते ॥

द्रव्यमयः द्रव्येपलक्षितो ज्ञानशून्यो

योयत्तः ससंसारफलः ॥

द्रव्ययत्तः । त्रि । पूर्वदत्ताख्यकार्तक-

र्मपरे ॥ द्रव्यव्यागएव यथाशास्त्रय-

चोयस्य ॥

द्रष्टव्यः । त्रि । दृश्ये । दर्शनार्हे ॥

द्रष्टा । त्रि । विचारकुशले ॥ साक्षिचे-

तने ॥ चेतनोद्दिष्टा भवति नाचेत-

नः ॥ दृष्टेः कर्त्तरि । दृष्टिमति । का-

त्मनि ॥ चक्षुर्जन्यमनोवृत्तिश्चिच्छु-

क्तारूपभासिका । दृष्टिरिच्छुव्यते-

द्रष्टादृष्टेः कर्त्तृत्वलौकिकैः ॥ पश्य-

ति । दृशिर् । तृन् ॥

द्रष्टृता । स्त्री । शब्दादिविषयप्रकाश-

तायाम् ॥ भावे तल् ॥

द्राक् । अ । द्रुते । शीघ्रे । ऊटित्यर्थे ॥

॥ द्राति । द्राकुत्सायांगतौ । वाक्कः ॥

द्राक्षा । स्त्री । सुदीकायाम् । गोस्तन्या-

म् । मनक्कादाख इतिभाषा ॥ द्राक्षा-

मात्रे ॥ द्राक्षा पक्का सरा शीता च

क्षुष्या वृंहिणी गुरुः । स्वादुपाकर-

सा स्वर्धा तुवरा स्फुटमूत्रविट् ॥ वे-

ष्टमारुतकृद्दृष्या कफपुष्टिर्बुचिप्र-

दा । हन्ति दृष्णाञ्जरश्चासदातवा-

तास्तृकामखान् ॥ कृष्णास्तृपित्तस-

द्राघीया

स्रोहदाहशोषमदास्यधान् । आ-

मा साऽल्पगुणा गुर्वी मैवाक्का रक्त-

पित्तकृत् ॥ वृष्या स्याद् गोस्तनीद्रा-

क्षा गुर्वीच कफपित्तनुत् । अवीजा-

न्यास्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः

॥ द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साक्षा स्फुप्ता

क्षपित्तकृत् । द्राक्षापर्वतजा यादृक्

तादृशी करमर्दिकेतिभावप्रकाशः

॥ द्राक्षायाः फलम् । हरीतक्यादिभ्य-

श्चेतिविकारावयवप्रत्ययस्यलुप् ॥

यदा । द्राङ्ङ्यते । द्राक्षिकाङ्क्षाया-

म् । कर्मणि घञ् । आगमशासनम्

निश्चयम् ॥ यदा । गुरोश्चहृदइत्य-

प्रत्ययः । यवादिगणेपाठान्नलोपः ।

अतएव द्राक्षामान् इहमतोर्वत्त्वं

भवति । अयवादिभ्यश्च्युक्तेः ॥

द्राक्षासर्वः । पुं । माधय्याम् ॥ यथा । पी-

त्वा द्राक्षासर्वं मिष्टं शूलमादायस-

त्त्वमिति ॥

द्राघिमा । पुं । दीर्घत्वे । द्वैर्घ्ये ॥ दीर्घ-

स्यभावः । पृथ्ङ् इमनिक् । प्रियस्थि-

रेत्यादिनादीर्घस्यद्राघ्यादेशः ।

द्राघिष्ठः । त्रि । दीर्घतमे । अतिदीर्घे

॥ अतिशयेन दीर्घः । इउन् । प्रिय-

स्थिरेतिसाधुः ॥

द्राघीयान् । त्रि । दीर्घतरे ॥ अयमन-

यो रतिशयेन दीर्घः । ईयसुन् । प्रि-

द्राविडः

यस्थिरेति साधुः ॥

द्राणः । वि । सुप्ते ॥ पलायिते ॥ द्रातेः

कर्त्तरिक्तः ॥

द्रापः । पुं । पङ्के ॥ आकाशे ॥ कपर्दिनि ॥

मूर्खे ॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रामिष्ठः । पुं । चाणक्यमुनौ ॥ इति

हेमचन्द्रः ॥

द्रावः । पुं । गमने ॥ स्वर्षणे ॥ अनुतापे

॥ द्रवणम् । द्रुगतौ । घञ् ॥

द्रावकः । पुं । द्रावप्रभेदे । चन्द्रकान्तम

णौ ॥ विदग्धे ॥ घोषके ॥ विटे ।

षिङ्गे ॥ रसभेदे ॥ न । सिक्थके ॥ श्री

हरोगस्यौषधे ॥ वि । हृदयग्राहिणि

॥ द्रवकारके ॥

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे ॥

द्रावकरम् । न । श्वेतटङ्गणे ॥

द्रावणम् । न । कतकफले । निर्मली इ

तिभाषा ॥ विद्रावणे ॥ पुं । कामवा

णविशेषे ॥

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । लाल इ

तिभाषा ॥

द्राविडः । पुं । द्रविडदेशजे ॥ संख्यान

रे ॥ वेधमुख्ये । कर्चूरे ॥ स्वनाम्ना प्र

सिद्धे देशे ॥ द्राविडाः पञ्च । तेयथा

। कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्र

वासिनः । आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च

विन्ध्यदक्षिणवासिनः इति स्कन्दपुर

द्रुघणः

णम् ॥ वि । तद्देशजाते ॥ द्रविडेजा

तः । अण् ॥

द्राविडकः । पुं । द्राविडार्थे ॥ वेधमुख्य

के । जिआंचषष्ठी इति गौड भाषा ।

कचूर इति भाषा ॥ न । विडलघणे

॥ स्वार्थे कन् ॥

द्राविडभूतिकः । पुं । वेधमुख्ये । काल्प

के । कचूर इति प्रसिद्धे ॥

द्राविडी । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् ॥ द्रवि

डेजाता । अण् । डीप् ॥

द्रावितः । वि । द्रवीकृते ॥

द्राव्यः । वि । अवश्यङ् गमनीये चरणी

ये अनुतपनीये ॥

द्रिमीतीर्थम् । न । भौमेतीर्थप्रभेदे ॥

द्रुः । पुं । पादपे । वृक्षे ॥ द्रवत्पूज्यम्

। द्रुगतौ । मित० डुः ॥ वा० कुर्या

॥ स्त्री । गतौ ॥ शाखायाम् ॥

द्रुक्लिमम् । न । देवदारुवृक्षे ॥ कि

लति । किलश्चैत्यक्रीडनयोः । वा

हुलकात् किमच् । द्रुशसौक्लि-

मश्च ॥

द्रुघणः । पुं । मुहुरे ॥ लौहमुहुरे । सू

त्रधारादीनां मुहुराकारे लौहमया

स्त्रप्रभेदे ॥ द्रुहिणे । ब्रह्मणि ॥ पर

श्वधे ॥ भूमिचम्पके ॥ द्रुः संसारवृ

क्षोवा हन्यते ऽनेन । करणे ऽयोवि

द्रुष्विति हन्तेः करणे ऽप् घनादेश-

द्रुतः

श्व । पूर्वपदादितिगन्त्वम् ॥

द्रुणः । पुं । दृष्टिके ॥ भृङ्गे ॥ पि । पि
शुने ॥ न । चापे ॥ कृपाणे ॥ द्रुणति ।
द्रुणहिंसागतिकौटिल्येषु । इगुपधे-
तिकः ॥

द्रुषसः । पि । दीर्घनासिकायुक्त ॥

द्रुणहः । पुं । खड्गपिधाने ॥ इतिहारा
बली ॥

द्रुणा । स्त्री । ज्यायाम् ॥ इतिहेम
चन्द्रः ॥

द्रुणिः । स्त्री । कूर्म्याम् ॥ जलशोण्याम् ॥

द्रुणति । द्रुणः । इगुपधात् किदितीन् ॥

द्रुणी । स्त्री । अम्बुशोण्याम् ॥ कच्छप्या
म् ॥ कर्णजलौकायाम् ॥ द्रुणेरिन्
न्तात् कृदिकारादक्तिन इति डीष्
॥ इगुपधेतिके जातेरिति डीष् गौ
रादित्वाद्वा ॥

द्रुतः । पुं । द्रुमे ॥ न । औघे । नृत्त्य
विषयकशीघ्रगमने ॥ नृत्त्यगीतवा
येषु द्रवन्तिशीघ्रं गच्छन्ति समुदा-
यमतिप्रदर्शनार्थं करादयोऽचतत्
द्रुतम् । अधिकरणेक्तः ॥ शीघ्रलये
॥ पि । शीघ्रे ॥ बिलीने । जातद्वी
भावेष्टतसुवर्णादौ ॥ विद्राणे ॥ पक्वा
यिते ॥ द्रवतिस्म । द्रुः गत्यर्थेति क
र्त्तरिक्तः ॥ द्रूयतेस्म । वर्मणिक्तः
॥ शीघ्रार्थे क्रियाविशेषणत्वात् कस

द्रुमशी

त्वे वर्त्तमानं क्रीवम् । द्रव्येतुचि-
लिङ्गम् ॥

द्रुतविलिम्बितम् । न । जगती छन्दोभेदे
॥ द्रुतविलिम्बित माह नभौभरौ ।
यथा । तरणिजापुलिने नववक्त्रवीप
रिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुत
विलिम्बितचारविहारिणं हरि महं
हृदयेन सदा बहे ॥ सुन्दरीत्यप्य
स्यैवसंज्ञा ॥

द्रुनखः । पुं । कण्टके ॥ द्रोवृचस्मनखः ॥

द्रुपदः । पुं । चन्द्रवंशीये नृपविशेषे ।
शिखण्डधृष्टद्युम्नद्रौपदीनांजनके ।
पञ्चालदेशाधिपतौ ॥

द्रुपदपुत्रः । पुं । धृष्टद्युम्ने ॥ शिखण्डनि ॥

द्रुपदपुत्री । स्त्री । द्रौपदाम् ॥

द्रुमः । पुं । महीरुहं । वृक्षे ॥ पारि-
जाते ॥ कुबेरे ॥ द्रवृक्षः सोऽस्यास्ति

जनकतया । यदा । समुदायेवृक्षाः

शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्तइतिन्याया

तद्रुःशःखास स्यास्ति । द्रुद्रुम्यामः ॥

द्रुमनखः । पुं । कण्टके ॥ द्रुमस्मनखइव ॥

द्रुमरः । पुं । कण्टके ॥

द्रुमव्याधिः । पुं । लाच्यायाम् ॥

द्रुमशीर्षम् । न । कुट्टिमप्रभेदे ॥ क-

पिशिर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशी

र्षकम् । इतिकुट्टिमभेदाः स्युः शा-

ब्दिकैः समुदाहृताः इति शब्दरत्नाव

द्रुचिः

ली ॥ दृचाये ॥

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । ताक्षश्चे ॥

द्रुमामयः । पुं । साच्यायाम् ॥

द्रुमारिः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे ॥ चि । वृचा
श्रितमाच ॥द्रुमिणी । स्त्री । द्रुमाणां समूहे ॥ ख-
लादिभ्यश्चिनिर्वक्तव्यः ॥द्रुमेश्वरः । पुं । चन्द्रमसि ॥ इतिहरि
वंशः ॥ ताक्षतरौ ॥ इतिशब्दार्थ
कल्पतरुः ॥द्रुमोत्पलः । पुं । कर्णिकारे । कठचम्पा
इतिभाषा ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं
पुष्पमस्य ॥द्रुवयम् । न । पाय्ये । यौतवे । माना
र्थे परिमाणे ॥ श्रोत्रिकारभूतं प्रस्था
दिपरिमाणम् । मानेवयः ॥

द्रुसन्नकः । पुं । पियाले ॥

द्रुष्टः । पुं । पुत्रे ॥ इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥द्रुष्टः । पुं । ब्रह्मणि । सुरज्येष्ठे ॥ इति
द्विरूपकोषः ॥द्रुष्टिः । पुं । स्वष्टि । प्रजापतौ ।
ब्रह्मणि ॥ कामक्रोधादिभ्योदुष्टेभ्यो
वा द्रुष्टिः । द्रुष्टजिघांसायाम् । बहु
लमन्यत्रापीति द्रुनन् । बाहुल्यका
द् गुणाभावः ॥

श्लेषः

द्रुष्टी । स्त्री । द्रुष्टितरि ॥ इतिशब्दार्थ
कल्पतरुः ॥

द्रूः । पुं । चिरण्ये । स्वर्णे ॥ द्रवति ।

द्रुगतौ । क्विप्चीनि क्विद्दीर्घौ ॥

द्रूघणः । पुं । द्रुघणे ॥ इतिद्विरूपकोषः ॥

द्रूयः । पुं । द्रुये ॥ इतिशब्दार्थकल्प
तरुः ॥

द्रेकः । पुं । द्रेकाये ॥

द्रेकायः । पुं । लज्जविभागे ॥

द्रेकाणाधिपः । पुं । लज्जविभागाधीशे
॥ स्वपञ्चनवमानां ये राश्रीनाम-
धिपा ग्रहाः । ते द्रेकाणाधिपा राशौ
द्रेकाणां स्वयं एव हि ॥

द्रोणः । पुं । श्लोणाचार्ये । पार्थगुरौ

। पुराणप्रसिद्धे धनिर्विद्यासम्पदाय-
प्रवर्त्तय्याचार्यविशेषे ॥ दग्धकाके ॥

द्रुश्चिके ॥ पर्वतविशेषे ॥ चतुः श-

तधनुषपरिमिते जलाशये ॥ मेघ

नायकविशेषे ॥ यथा । चियुते शा-

कवर्षेत्तु चतुर्भिः शेषितः क्रमात् । आ

वर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं श्लोणमम्बुद-

म् ॥ आवर्त्तो निर्जलोमेघः संवर्त्त

श्चवर्द्धकः । पुष्करोदुष्करजलो श्लो

णः सस्यप्रपूरकः ॥ श्वेतवर्णश्चद्रुपुष्प

वृक्षविशेषे । घणघसिया इति हस्त-

कसिया इति चणौडभाषा ॥ पुं । न

। आढकपरिमाणे ॥ आढवाप चतुष्ट

द्रोणपु

ये । आढकचतुष्टये ॥ ३२ सेर इति
लौकिकमाने । घटे । कलसे । उ-
न्माने । इति वै० प० ॥ खार्याः षोड-
शंशे ॥ द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशं-
शः । इति ली० ॥ अष्टाढको भवेद्द्रो-
ण इति केचित् ॥ द्विशतं द्रोण इति
कुल्लूकभट्टः ॥ द्रुणति । द्रुण० । पचा-
द्यच् ॥ द्रवति ! द्रु० । कृत्ञृसिद्रुपन्य
निस्वपिभ्योनिदितिनः ॥

द्रोणकाकः । पुं । दण्डकाके । कृष्णका-
के ॥ द्रोणाख्यः काकः ॥

द्रोणवीरा । स्त्री । द्रोणदुघायांगवि ॥

द्रोणपरिमितं स्त्रीर मस्याः ॥

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रात्रायाम् ॥

द्रोणघा । स्त्री । द्रोणचीरायाम् ॥

द्रोणदुग्धा । स्त्री । } द्रोणचीरा

द्रोणदुग्धिका । स्त्री । } याम् ॥

द्रोणदुघा । स्त्री । द्रोणमितदुग्धायां
गवि । द्रोणचीरायाम् ॥ द्रोणं द्रो-
गि । दुह० । दुहः कपघश्चेति कप-
घशान्तादेशः ॥

द्रोणपर्णी । स्त्री । भूमिकन्दल्याम् ॥

द्रोणपुष्पी । स्त्री । गुम्मा इति ख्याते च-
पे । कुम्भयोनौ । खर्वपत्रायाम् ॥

द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वा-
तपित्तकृत् । सत्तारखवणा स्वादुपा-
का कट्वीच भेदिनी ॥ कफामक्षा

द्रोणी

मलाशोथतमकश्चासजन्तुजित् ॥ घ-

खसिया इति गौडेषु प्रसिद्धे गो-
शीर्षकसृष्टे ॥ कफार्शः कामलाकृ-
मिशोथनाशित्वमित्यस्याः गुणाः ॥

द्रोणपुष्पीदलम् । न । गुम्माख्यशाके ॥

द्रोणपुष्पीदलं स्वादू रूक्षं गुरुच पि-
तकृत् । भेदनं कामलाशोथमेहज्व-
रहरं कटु ॥

द्रोणमाना । स्त्री । द्रोणदुघायाम् ॥

द्रोणमुखम् । न । चतुः शतग्राममध्ये-
मनेहरग्रामे ॥ इति हारावली ॥

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्पिकायाम् ॥

द्रोणाचार्यः । पुं । भारद्वाजे । कीर्त्ति-

भाजि । अश्वत्थान्नः पितरि । कृपीप-
तौ । पाण्डवानामस्त्रशिखागुरौ ॥

द्रोणश्वासावाचार्यश्च ॥

द्रोणिः । स्त्री । द्रोण्याम् ॥ द्रवति । द्रुग-
तौ । वह्निशिश्रुयुद्रुग्लाहात्त्वरिभ्यो-
निदिति निः ॥

द्रोणिका । स्त्री । नीलीवृक्षे ॥

द्रोणी । स्त्री । देशविशेषे ॥ शैलानाम-
नरेद्रोण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥ का-

ष्ठाम्बुवाहिन्याम् । काष्ठादिकृतच्छि-
न्नाग्रनौकाकृत्यन्बुसेचन्याम् ॥ ग-

वादन्याम् ॥ नौकाप्रभेदे ॥ शैलवि-
शेषे ॥ नीलीवृक्षे ॥ मदीविशेषे ॥

शैलयोः सन्धौ ॥ इन्द्रचिर्भन्ध्याम्-

श्रीहाटः

॥ श्रेणीलवणे ॥ द्विस्त्रिपरिमाणे ।
गोण्याम् । १२८ सेर इति भाषा ।
इति वै प० ॥ काष्ठरचिते स्नानपात्रे
॥ यथा । श्रीवेरपद्मकोशीरचन्दना-
म्बुजवारिणा । सम्पूर्णमवगाहेत श्रे-
णी दाहार्हि तोनः इति ॥ निप्रत्य
यान्ताद्भवतेः कृदिकारादिति डीष्
। गौरादित्वाद्वा ॥

श्रेणीदक्षः । पुं । केतकीपुष्पे ॥

श्रेणीमुखम् । न । श्रेणमुखे ॥ इति भू-
रिप्रयोगः ॥

श्रेणीलवणम् । न । उपकर्णाटदेश
प्रसिद्धे लवणविशेषे । चिकूटलवणे ।
वार्द्धिभवे ॥

श्रेमिणः । पुं । चाणक्ये मुनौ । अंशुले ॥

श्रेहः । पुं । जिघांसायाम् । अनिष्टचि-
न्तने । अपक्रियायाम् ॥ देवश्रेहाह
रेद्रोहः कोटिकोटिमुखाधिकः इति
कूर्मपुराणम् ॥ परजिघांसया शस्त्र
ग्रहणादौ ॥ लज्जवचे ॥ हिंसातु श्रे-
हजया परेतु हिंसामेव श्रेहमन्यन्ते ॥

श्रेहचिन्तनम् । न । परानिष्टविभावने ।
व्यापादे ॥ श्रेहस्यचिन्तनम् । ल्युट्
चेति भावे ल्युट् ॥

श्रीहाटः । पुं । गाथाप्रभेदे ॥ मृगलु-
ब्धके ॥ वैडालत्रतिके ॥ इति मे-
दिनी ॥

श्रीपदी

श्रीही । चि । श्रेहके । परानिष्टचि-
न्तके ॥

श्रेणायनः । पुं । अश्वत्थानि ॥ श्रेणस्या-
पत्यम् । फक् । श्रेणपर्वतेति सूत्रे
अनादिरिह श्रेणपत्युक्ते भारतप्र-
सिद्धे ऽनन्तरापत्ये ऽश्वत्थानि श्रेणा-
यन इति प्रयोगसूत्रपचारादोधः ॥

श्रेणिः । पुं । अश्वत्थानि ॥ श्रेणस्याप-
त्यम् । अतइज् ॥ एकोनचिंशत्स-
म्प्राप्ते श्रेणि र्बासो भविष्यति ॥

श्रेणिकः । पुं । कटाहे ॥ श्रेणं स्वस्मि-
न् समावेशयतीत्यर्थात् ॥ चि । श्रे-
णवापक्षेचे । श्रेणपरिमित श्रीह्यादि
वापयोग्यक्षेचे ॥ श्रेणस्यवापः । तस्य
वापइति ठज् ॥ चि । श्रेणम् पचति ।
सम्भवत्यवहरति पचति इति ठज् ॥
श्रेणेनक्रीते ॥ निष्कादित्वाट्ठक् ॥

श्रीपदी । स्त्री । कृष्णायाम् । निश्चयौव-
नायाम् । पाञ्चाल्याम् । याज्ञसेन्या-
म् । पाण्डवानां स्त्रियाम् ॥ अस्याः
पञ्चस्वामित्वे हेतुर्नैवैवर्त्तयथा ।
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्व-
यं वरे । पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु-
प्राप्तं मयाधुना ॥ तमुवाच स्वयं मा-
ता गृहाण भ्रातृभिः सह । शम्भो बं-
रेणपूर्वञ्च परचमातु राज्ञया ॥ श्रे-
मयाः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपा-

द्वन्द्वम्

एतदा इति ॥ द्रुपदस्यापत्यं स्त्री । अ
था । ङीप् ॥

द्रौपदेयः । पुं । प्रतिविन्द्यादिपञ्चसु
द्रौपदीतनयेषु ॥ द्रौपद्याः अपत्यम्
पुमान् । स्त्री भ्योटक् ॥

द्वन्द्वः । पुं । रोगविशेषे ॥ उभयपदार्थ
प्रधाने समासे । अव्ययीभावतत्पु
रुषबहुव्रीहिसमासभेदानामुभयप-
दार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् द्वन्द्व
समासो भगवद्विभूतिः ॥ सद्धिधा । इ
तरेतरयोगसमाहारभेदात् ॥ पर
स्परविरुद्धे सम्मानावमानादौ । श्री
तोष्णादौ ॥ यथा क्षुत्पिपासे शोक
मोहौ । रागद्वेषौ तथैव च । कामक्रो
धप्रभृतयो द्वन्द्वशब्देन वर्णिता इति ॥
न । रहस्ये ॥ कलहे । आहवे ॥ मि
थुने । युग्मे ॥ द्वौ द्वौ सचाभिव्यक्तौ
इति द्वन्द्वम् । द्वन्द्वरहस्यमर्यादाव
चनव्युत्क्रमणयत्तत्प्रयोगाभिव्य
क्तित्विति द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वप
दस्याम् भावो ऽ त्वन्वोत्तरपदस्य न
पुंसकत्वञ्च निपात्यते एवार्थेषु । चा
र्थे द्वन्द्वइति निर्देशात् पुंस्यपि ॥ दुर्गे ॥
यथा । राज्ञो वलं नहिवलं द्वन्द्वमेव-
वलं वलम् । अप्यल्पवलवान् राजा-
स्थिरो द्वन्द्ववलाद्भवेदिति ॥

द्वन्द्वगदः । पुं । रागद्वेषादिरूपेण द्वे रोगे

द्वन्द्वम्

॥ यथा । अहं हरिः सर्वमिदं जनार्द
नो नान्यतः कारणाकार्यजातम् ।
ईदृशेनोयस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा
द्वन्द्वगदाभवन्तीति विष्णुपुराणम् ॥

द्वन्द्वचरः । पुं । चक्रवाके ॥ द्वन्द्वं च
द्वन्द्वचारी । पुं । रति । चरः । प-
चाद्यच् ॥ ताच्छीत्येणितिः ॥

द्वन्द्वजः । पुं । द्विदोषजरोगे ॥ अस्य पू
र्वरूपम् । रूपै रन्यतराभ्यान्तु संसृ-
ष्टे द्वन्द्वं विदुरिति । अन्यतराभ्यां
जृम्भानेचदाहाभ्यां जृम्भान्नाहचिभ्यां
नेचदाहाह्नाहचिभ्यां वा संसृष्टेरूपैः
अमादिभि द्वन्द्वं पूर्वरूपं विदुर्जा-
नीयुः ॥

द्वन्द्वयुक्तिः । पुं । दुर्गविचारग्रन्थे ॥ स
यथा । राज्ञो वलं नहिवलं द्वन्द्व
मेव वलं वलम् । अप्यल्पवलवान्
राजास्थिरो द्वन्द्ववलाद् भवेत् ॥ त-
था च । एकः शतं योधयति प्राकार
स्थो धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि
तस्माद् दुर्गं विशिष्यते ॥ अकृत्रिमं
कृत्रिमञ्च तत् पुन द्विविधं भवेत् ।
यद्दैवसूचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसं-
श्रितम् ॥ अकृत्रिमं मिदं ज्ञेयं दुर्ल-
ब्धं मरिभूभुजाम् । प्राकारपरि-
खारणसंश्रयं यद् भवेद्विद्वद् । कृ-
त्रिमं नाम विज्ञेयं लब्ध्या लब्धं

द्वन्द्वयु

न्तु बैरिणाम् ॥ तत्राकृत्रिमद्वन्द्वयुक्ति
र्यथा । अन्यद्विस्तीर्णेशिरादुरारो
हः सकाननः । सजलाशयसम्भार
भोज्यद्रव्यसमाश्रयः ॥ सुखनिःसरणो
द्वन्द्वः पर्वताख्यो मही भुजाम् । न
द्यो गभीरविस्तीर्णा श्वतुर्दिक्षु व्यव
स्थिताः ॥ तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदी
द्वन्द्वः स उच्यते । यदन्यच्च चिरका
लीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ॥ त
न्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोप-
तिष्ठते । वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथा
पूर्वं महत्तरम् ॥ * ॥ कृत्रिमद्वन्द्वयु
क्तिर्यथा । यस्मिन् राज्ये गिरिर्ना
स्ति नद्यो वा गहनोदकाः । तस्य म
ध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभे
त् ॥ गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भी
राः पूर्णवारयः । द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः
परिखा बहुयादसः ॥ विशालशालं
सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम् । द्वन्द्व
त्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं व-
ज्रम् ॥ अधोधो वध्यमानोपि क-
न्दराल्पजलस्रवम् । द्वन्द्वत्वेन समु-
दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निश्च्योपरि
कन्दरम् । तज्जलप्लुतदेशत्वात् ज
लद्वन्द्वं तदुच्यते ॥ एषा मभावे नि
वस्य भूप्रदेशस्य दम्भनात् । वर्षासु

द्वन्द्वयु

प्रवर्ते भारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयो रपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्व
माचरेत् । आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं
बलवद्दैरिखे दिशि ॥ अन्यच्च कृत्रिमं
द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्वसेत् । रथपति
र्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥ ग
जान्मनायस्ते दैरी जलद्वन्द्वं तदा
चरेत् । गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य
स्याद् विविधो रिपुः ॥ सर्वो हि विवि
धो युद्धः समाप्ता दुपदिश्यते । प्र-
तिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्तएव
च ॥ राज्यान्ते सैनिकान् रचेत् प्र-
कटे निवसेत् स्वयम् । गुप्ते स्त्रीको
षसम्भारं संरक्षे दिति निश्चयः ॥
* ॥ अथ सामान्यतो गुणाः । तथा
हिनीति शास्त्रम् । सप्रवेशापसरणं
द्वन्द्वमुत्तममुच्यते । अन्यच्च वन्दि-
शालेव न तादृग् वद्धमाश्रयेत् ॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथै
व च । मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वनद्वन्द्वञ्च
तानि षट् ॥ * ॥ अन्येतु । न द्वन्द्वं
द्वन्द्वमिच्छाहुर्यो दुर्द्वन्द्वं प्रकीर्त्ति-
तम् । यो दुर्द्वन्द्वं हि यद् द्वन्द्वं सतका
यसमं हि तत् ॥ * ॥ अथान्यथापि
। यावत् प्रमाणं नगरं हिराक्षां ततो
भवेदुत्तममध्यमाभ्याम् । त्रिंशत्त
दर्दुष्टगुणोत्तरेण त्रिदेशजानां धरि

इन्द्राभ

शीपतीनाम् ॥ गर्गस्तु । यद्वन्द्वद्वि
विधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
ताभ्या मेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं वि-
शेषतः ॥ अन्येषु देवाद् भिन्नेषु म-
न्त्रद्वन्द्वाज् जयेन् नृपः । मन्त्रद्वन्द्वे
हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारक
म् ॥ भोजस्तु । यदैव वैरिदुर्लङ्घ्यं
विस्तीर्णं विषमञ्च तत् । सप्रवेश
षसरणं तद् द्वन्द्वमुत्तमं विदुरिति ॥
द्वन्द्वातीतः । चि । द्वन्द्वैरक्षुभितचित्ते ॥
द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादी
नि अतीतो ऽतिक्रान्तः । समाधिद
शायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानद
शायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीया
कर्षभोक्तात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्व
न्द्वै रूपद्वन्द्वमानोपक्षुभितचित्तउ-
च्यते ॥

द्वन्द्वाभयः । पुं । अग्निभयादिजातग
हप्रवेशे ॥ अग्निकृतदाहेन मद्या
दिजलप्रावनेन अनवरतवृष्टिपातेन
वा क्रुद्वेन राज्ञा पातितत्त्वेनवा योग
हनाश स्तनृहं यदापुनः सम्पाद्य-
तस्मिन् यः प्रवेशः सद्वन्द्वाभय इत्यु-
च्यते । अन्वर्थसंज्ञेयम् । शीतोष्ण
रूपद्वन्द्वात् पुनरुत्थापनेन यदभयं
तत् द्वन्द्वाभयं विद्यतेयस्मिन्निति म-
त्त्वर्थीयः प्रत्ययः ॥

द्वचिंश

द्वयम् । न । द्वितये । युग्मे ॥ द्वात्रययवा
यस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् । द्वि
चिभ्यां तवस्थायच्वा ॥

द्वयाग्निः । पुं । पाठिद्वुमे । चित्रके । ची
ता इतिभाषा ॥

द्वयातिगः । त्रि । रजस्तमोविहीने । वि
रजस्तमसि । सत्त्वगुणयुक्ते ॥ द्वयम
तिगच्छति । गन्तृ० । अन्ये० डः ॥

द्वाःस्थः । पुं । प्रतीहारे ॥ नन्दीसुरे ॥
द्वारितिष्ठति । षा० । सुपीतिकः ॥

द्वाःस्थितः । चि । दर्शके । द्वारपाले ॥
द्वारितिष्ठतिस्म । षा० । गत्त्वर्थीक
र्मकेति क्तः ॥

द्वाःस्थितदर्शकः । पुं । } द्वारपाले ।

द्वाःस्थितदर्शी । पुं । } प्रतीहारे ॥

द्वाचत्वारिंशत् । स्त्री । द्विचत्वारिंशति
। वेयालीस इतिभाषा ॥

द्वचिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । वक्त्री
स इतिभाषा ॥ तत्सङ्ख्येये ॥ द्वौ

चचिंशच्च । द्व्यधिकाः चिंशद्वा । द्यष्ट
नः सङ्ख्यायामित्याच्चम् ॥

द्वचिंशदक्षरी । स्त्री । ग्रन्थे ॥ इतिचि
काण्डशेषः ॥ त्रिद्याविशेषे ॥

द्वचिंशत्तत्त्वोपेतः । पुं । महापुरुषे ॥

तत्त्वक्षणानियथा । रागः सप्तसु हन्त

षट्स्वपिशिशोरङ्गेष्वसंतुक्ता वि-

स्तारस्त्रिषु खर्वताचिषु तथागम्भीर

द्वादश

ताचचिषु । दैर्घ्यपञ्चसु किञ्चपञ्चसु
सखे समोच्यते सूक्ष्मता द्वाविंशद्वर
लक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते
इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥
सप्तसु नेचान्तपादकरतलताल्लधरो
ष्ठजिह्वानखेषु । षट्सु वक्षःस्कन्धन
खनासिकाकटिमुखेषु । चिषुकटिल
लाटवक्षससु । केचित्कटिस्थानेशि
रः पठन्ति । चिषु ग्रीवाजङ्घामेहने
षु । पुनस्त्रिषु नाभिस्वरसत्त्वेषु । प
ञ्चसु नासाभुजनेत्रहनुजानुषु । पुनः
पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपर्वसु ॥
द्वाविंशद्वराणि तत्तल्लक्षणेभ्योऽन्येभ्यो
पित्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः गोपे
षु कथमिति भगवदवतारादिष्वप्ये-
तादृशत्वाश्रयणादिति भावः । इति
श्रीमद्भुजेश्वरं प्रतिकस्यचित्सवयसो
गोपस्याश्चर्यसूचकं वचनम् ॥

द्वादशः । त्रि । द्वादशानां पूरणे ॥ तस्य
पूरणे षट् ॥

द्वादश । त्रि । सङ्ख्याप्रभेदे ॥ सङ्ख्ये
ये ॥ द्वाचदशच । द्वाधिकादशेति वा
॥ द्वाष्टनइत्यात्वम् ॥

द्वादशकरः । पुं । षडानने । कार्त्तिके
ये ॥ दृढस्पतौ ॥ द्वादशकरा अस्य ॥

द्वादशपञ्चकम् । न । वामनपुराणोक्ते
देवस्य योगविशेषे ॥

द्वादश

द्वादशलौचनः । पुं । कार्त्तिकेये ॥ द्वा
दशलौचनान्यस्य ॥

द्वादशांशः । पुं । लयद्वादशांशे ॥ मेषा
दीनान्तुराशीनां स्वरांशे द्वादशांश
काः । यथा । मेषे प्रथमद्वादशांशै-
कांशो मेषस्य । द्वितीयो वृषस्य । तृती
यो मिथुनस्य । तथा कर्कसिंहकन्या
तुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनानां
क्रमादेकैकांशांशेयाः ॥ दृषादिष्वप्ये
वं स्वरांशमारभ्य द्वादशांशांशेयाः ॥

द्वादशांशाधिपः । पुं । राशीना मधिपा
येच द्वादशांशाधिपास्तुते ॥ ये मेषां
दीना मधिपा स्तएव द्वादशांशाधिपा
न्तेयाः ॥

द्वादशांशुः । पुं । दृढस्पतौ ॥

द्वादशाक्षः । पुं । स्कन्धे ॥ बुद्धमुनौ ॥ इ
ति हेमचन्द्रः ॥

द्वादशाख्यः । पुं । बुद्धे ॥ इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥

द्वादशाङ्गः । पुं । धूपविशेषे ॥ यथा । गु
ग्गुलुश्चन्दनं पञ्च कुष्ठश्चागुरुकुङ्कु
मम् । जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामां
सीच वालकम् ॥ त्वगुशीरञ्च धूपो
ऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तित इति ॥

द्वादशाङ्गुलः । पुं । वितस्तौ ॥ द्वादश-
अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । तद्वितार्थे दि
गुः । द्विगोर्नित्यमिति मात्राचालु

दापरः

क् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिच्छत् ॥

द्वादशात्मा । पुं । दिवाकरे ॥ द्वादशश्र-
त्मानो मूर्त्तयो यस्य ॥ अर्कश्च ॥

द्वादशायुः । पुं । कुकुरे ॥

द्वादशार्चिः । पुं । वृक्षस्यतौ ॥

द्वादशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा च

अस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च

विष्णोस्तिथिः ॥ मर्माशीर्षशुक्लद्वाद-

शी मत्स्यद्वादशी । पौष्णी कूर्मद्वा-

दशी । माघी वराहद्वा० । फाल्गुनी

वृषसिंहद्वा० । चैत्री वामनद्वा० । वै-

शाखी जामदग्न्यद्वा० । ज्येष्ठी राम-

द्वा० । आषाढी कृष्णद्वा० । आश्विनी

बुधद्वादशी । भाद्री कल्किद्वा० । आ-

श्विनी पद्मनाभद्वा० । कार्तिकी नारा-

यणद्वादशी ॥ एतासां नाम धरणी

व्रतम् ॥ इति वाराह पुराणम् ॥ द्वा-

दशी जातस्य फलम् । बहुप्रजः सर्व-

जनानुरागी भूपालमान्य स्वतिथि-

प्रियः स्यात् । चेद्द्वादशी यस्य जनस्य

सूतौ प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥

दापरः । पुं । संशये । सन्देहे ॥ चेतो-

युगानन्तरयुगे ॥ भाद्रकृष्णत्रयोद-

श्यांगुरुवारे ऽस्योत्पत्तिः ॥ अस्य परि-

माणं यथा । अष्टौ शतसहस्राणि

वर्षाणां दापरं युगमिति ॥ तद्वर्मा म-

त्स्यपुराणादौ द्रष्टव्याः ॥ ततोपि द्वा-

दारम्

परे प्राप्ते स्मृत्युक्तमुक्तोज्झिते ।

धर्माङ्गलोपे मनुजे आधिष्याधिसमा-

कुले ॥ संहिताद्युपदेशेन त्वयैवो-

द्धारिता नरादिति श्रीमहानिर्वाण-

तन्त्रे प्रथमोक्तासः ॥ तत्रतारकब्रह्म-

नाम । हरे मुरारे मधुकैटभारे गो-

पालगोविन्द मुकुन्द सौरे । यज्ञेश-

नारायण कृष्ण विष्णो निराश्रयं मां

जगदीश्वरश्चेति ॥ द्वौ परौ प्रकारौ

यस्यापि वा । सर्व नाम सङ्ख्येयोरिति

तिद्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृ० आ-

खम् ॥ द्वाभ्यां परोवा ॥ दापराये ॥

दापरायः । पुं । द्यूतक्रीडासाधनीभूता

खस्य यक्षभागे द्वाषड्भौ भवतस्तस्मिन्

भागे ॥ दापरनामको ऽयः ॥

दामुष्यायणः । पुं । औद्दालकौ । गौ-

तमे ॥

दाः । स्त्री । निर्गमने । प्रतीहारे ॥ उपा-

ये ॥ यथा ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति

॥ दारयति । दृवरणे । गिज्जः ।

विच् ॥ यद्वा । द्धार्यते । सं । किप् ॥

दारम् । न । अभ्युपाये ॥ निर्गमने ॥

यथा । गृहिणां शुभदं दारं प्राकारस्य

गृहस्य च । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं कि-

ञ्चिन् न्यूनाधिके शुभम् ॥ मुखे ॥

वाहोन्द्रियै रुपनीतं विषयं समनो-

हङ्कारा बुद्धिर्यस्मात् तद्विषयमवगा-

द्वारपा

हतेऽध्यवस्यति तस्माद् वाद्यानी
न्द्रियाणि द्वाराणि भवन्ति । द्वारय
ति । दृ । अच् । द्वार्यतेषा ॥

द्वारकः । पुं । द्वारकापुर्याम् ॥ इतिश-
ब्दरत्नावली ॥ रवेःपार्श्वगन्तरे ॥

द्वारकण्टकः । पुं । कपाटे ॥

द्वारका । स्त्री । द्वारवस्थाम् । अग्नि
मग्न्याम् ॥ सर्वतीर्थपराश्रेष्ठा द्वार
का बहुपुण्यदा । यस्याः प्रवेशमाचे
ण नराणां जन्मखण्डनम् ॥ दानञ्च
द्वारकायाञ्च आहञ्चदेवपूजनम् ।
चतुर्गुणञ्चतीर्थानां गङ्गादीनाञ्चभू
मिपेति ब्र० वै० पु० ॥

द्वारकेशः । पुं । श्रीकृष्णो ॥ द्वारकाया
ईशः ॥

द्वारताली । स्त्री । द्वारयन्त्रे ॥

द्वारदातुः । पुं । वरदातौ । भूमीसदृश
चे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

द्वारदुर्गक्रिया । स्त्री । कीलखननजलौ
घटनादिभिर्दुर्गमत्त्वकरणे ॥

द्वारपः । वि । प्रतीद्वारे । द्वास्थे ॥ द्वारंपा
ति । पा० । आत इति कः ॥

द्वारपाकः । पुं । द्वाररक्षके । प्रतीद्वारे
॥ द्वारं पालयति । पालरक्षणे । कर्म
गण्यम् ॥

द्वारपालकः । पुं । दौवारिके । द्वारपे
॥ स्वार्थे कन् ॥

द्वारि

द्वारपिण्डी । स्त्री । देहत्वात् ॥

द्वारयन्त्रम् । न । द्वारताल्याम् । ताक
के । ताळा इति भाषा ॥ द्वारस्य द्वा-
रेषा यन्त्रम् ॥

द्वारवती । स्त्री । अग्निपुर्याम् । द्वारका
याम् ॥ सान्नःकरणायां बुद्धौ ॥ नके
वलं वाद्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं
बुद्धिः अपितु ये अपि अहङ्कारमन
सी द्वारे ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधा
नम् ॥

द्वारवलिभुक् । पुं । वके ॥

द्वारस्थः । पुं । वेचिणि । दौवारिके ॥
द्वारेतिष्ठति । ठा० । कः ॥

द्वारावती । स्त्री । वनमालिन्याम् । द्वारि
कायाम् ॥ अयोध्या मथुरा माया
काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरीद्वा-
रावतीचैव सप्ततामोक्षदायिकाः ॥
एतास्तुपृथिवीमध्ये न गम्यन्ते क-
दाचन । पुरीद्वारावती विष्णोः पा-
ञ्चजव्योपरिस्थिता ॥ मुक्तिदा एताः
सर्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः । यानि
यानिच क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकरा-
णि षडिति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारि । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ सान्नः
करणा बुद्धिः सर्वं विषय मवगाहते
यस्मात् । तस्मात् त्रिविधं करणं द्वा
रि द्वाराणि शेषा यीति साङ्ख्याः ॥

द्विगुः

द्वारिका। स्त्री। द्वारवत्याम् ॥ इ० अ० ॥
द्वारी । चि। द्वारपाले ॥ द्वारमस्त्यस्य
। इनिः ॥

द्वारविंशतिः । स्त्री । द्व्यधिकविंशतौ ॥
द्विसप्ततिः । स्त्री । द्विसप्ततौ ॥ द्व्यधि
कासप्ततिः ॥

द्विस्थः । त्रि। प्रतीहारे ॥ द्वारितिष्ठ-
ति । छ। ० । सुप्रीतिकः । खर्परेश्वरि
वा विसर्गलोपोवक्तव्यः ॥

द्विस्थितः । चि। द्वारपाले ॥ द्वारितिष्ठ
ति । छ। ० । गत्यर्थाकर्मकेति क्तः ।
पाचिको विसर्गलोपः ॥

द्विस्थितदर्शकः । चि। दौवारिके ॥
द्वौ । चि। द्वौ इति भाषाप्रसिद्धार्था स
ङ्ख्यायाम् ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा ।
द्वौविप्रौ ॥

द्विकः । पुं । काके ॥ कोके ॥ द्वौ कौ
वर्णविशेषौ यस्यनानीत्यर्थः ॥ द्वि
तीयके ॥ द्वितीयेन रूपेण ग्रहणं ग्र-
न्यस्य । तावतिष्ठं ग्रहणमिति लुग्वेति
कन् पूरणप्रत्ययस्य च वा लुक् । ग्रन्य
एवप्रयोगः ॥ न । द्वये ॥

द्विककारः । पुं । वायसे । काके ॥ द्वौ क
का रौनान्नियस्य ॥

द्विककृतः । पुं । उष्ट्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

द्विगुः । पुं । सङ्ख्यापूर्वे तत्पुरुषावा
नरसमासविशेषे ॥ सचिविधः । त

द्विजः

द्वितार्थः समाहारः उत्तरपदपरश्चे
तिभेदात् । तद्वितार्थोपिद्विविधः ।

। तद्वितप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्द्विसा-
देर्वाअर्थे विषये इत्येकः । अपत्या
र्थण्यादिकं त्यक्त्वा अजादेस्तद्वित-
स्यार्थे वाच्ये इत्येकः । तद्वितार्थवि
षयो यथा । द्वयोर्माचोरपत्यं द्वैमा
तुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यम्
पाञ्चनापितिः ॥ तद्वितार्थवाच्योयथा
। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ स-
माहारो यथा । चयाणां सखीनांस
माहारः चिसखम् । समाहारे अद्
न्तानां स्त्रीत्वं पाचादेस्तुक्तीवत्त्वम् ॥
उत्तरपदपरो यथा । पञ्चगाबोधनं
यस्यस पञ्चगवधन इत्यादिः ॥ इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

द्विगुणः । चि। द्वाभ्यां पूरणे । अङ्गद्वया
भ्यांघाते ॥ द्वौगुणौ आहृत्तौयस्यसः ॥

द्विगुणाकृतम् । त्रि। द्विःकृष्टचेचे । वा
रद्वयकृष्टचेचे ॥ द्विगुणं कृतम् । सङ्-
ख्यायाश्च गुणान्ताया इतिडाच् ॥

द्विगुणितः । त्रि। द्विरावृत्तकृते ॥

द्विजः । पुं । ब्राह्मणे ॥ चत्रिवे ॥ वैश्ये
॥ जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन

श्रुतेनच । एभिर्युक्तोहि य स्तिष्ठे चि
त्यं स द्विजउच्यते ॥ नजातिर्नकु

लं राजन् नस्वाध्यायः श्रुतंनच । का

द्विजलि

रणानि द्विजत्वं स एत मेव तु कारणम्
 ॥ इति वक्त्रि पुराणे वशिष्ठ वाक्यम् ॥
 दन्ते ॥ अण्डजे ॥ द्विजायते । जनी ॥
 अन्येष्वपीतिष्ठः ॥ तुम्बुरुष्टचे ॥
 द्विजकुक्षितः । पुं । श्रेलुष्टचे । स्नेषा
 तके ॥ द्विजैः कुक्षितः ॥
 द्विजदासः । पुं । शूद्रे ॥ चि । द्विजानां
 दासे ॥
 द्विजदेवः । पुं । ब्राह्मणे ॥ द्विजेषु देव
 इव ॥ ऋषौ ॥ इति श्रीधरस्वामी ॥
 द्विजन्मा । पुं । विप्रे ॥ दशने ॥ द्वेजन्म
 नी अस्य ॥ ब्राह्मणादिष्वे ॥ खगे ॥
 द्विजपतिः । पुं । चन्द्रे ॥ द्विजानांपतिः ॥
 द्विजप्रपा । स्त्री । पक्षिणां जलपाना
 र्थं विहितकूपाद्यन्तिकखाते । तस्ते ।
 आलवाले ॥ द्विजानां प्रपा ॥
 द्विजप्रिया । स्त्री । सोमसुतायाम् ॥ चि ।
 द्विजस्य प्रियवस्तुनि ॥
 द्विजवन्धुः । पुं । वैवायिकाधमे ॥ द्वि
 जा वन्धवो यस्य सः ॥
 द्विजव्रतः । पुं । जातिमात्रोपजीविनि
 ब्राह्मणे । ब्राह्मणव्रते ॥
 द्विजराजः । पुं । चन्द्रे ॥ अनन्ते ॥ गरु
 डे ॥ द्विजानाराजा । राजाहः साख
 भ्यष्टच् ॥ कर्पूरे ॥

द्विजलिङ्गी । पुं । क्षत्रिये ॥ चि । विप्र
 चिह्नधारिणि ॥

द्विजाल

द्विजवरः । पुं । द्विजोत्तमे ॥ द्विजेषु द्वि
 जामां वा मध्ये वरः ॥ चतुष्कलस्य प
 चमे (॥॥॥) पर्याये ॥
 द्विजवर्धः । पुं । विप्रश्रेष्ठे ॥
 द्विजव्रणः । पुं । दन्तार्धुदे ॥
 द्विजव्रतः । पुं । राजमाघे । वरवटी इ
 ति गौडभाषा प्रसिद्धे ॥ चि । द्विजैः
 व्रते ॥
 द्विजसेवकः । पुं । शूद्रे ॥ चि । द्विजानां
 सेवाकर्त्तरि ॥
 द्विजा । स्त्री । भार्याम् ॥ हरेणौ । रे
 णुकानामगन्धद्वये ॥ टाप् ॥
 द्विजाङ्गी । स्त्री । कटुकायाम् ॥
 द्विजातिः । पुं । विप्रे ॥ वेदाध्ययनादि
 तुल्यधर्मत्वाद् ब्राह्मणादिष्वे ॥ ब्रा
 ह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रियो वर्णादि
 जातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो ना
 स्तितु पञ्चम इति मनुः ॥ शूद्रादि
 जातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हती
 ति स्मृतिः ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य
 सः ॥ मातुः श्रेष्ठिजननं द्वितीयं मै
 त्रिवन्धने इत्युक्ते ॥ पक्षिसर्पाश्च
 एण्डजेषु ॥
 द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते ॥ इति
 शब्दरत्नावली ॥
 द्विजालयः । पुं । कोटरे ॥ द्विजानां
 गृहे ॥

द्वितीया

द्विजावलिः । स्त्री । दन्तपङ्क्तौ ॥

द्विजिह्वः । पुं । सर्पे ॥ त्रि । खले ॥ द्वे
जिह्वेयस्यसः ॥ चौरैः ॥

द्विजोत्तमः । पुं । ब्राह्मणे ॥

द्विट् सेवी । त्रि । शत्रुसेविनि ॥

द्वितयम् । न । युग्मे । द्वये ॥ द्वाववय
वै । अस्य । सङ्ख्याया अवयवेत्यप् ॥

द्वितयी । स्त्री । युग्मायाम् ॥ टिड्डे-
ङ्गीप्

द्वितीयः । त्रि । द्वयोः पूरणे । द्विपूरके
॥ द्वयोः पूरणः । द्वेस्तीयः ॥ द्विती

येभागे ॥ पूरणाद्भागेतीयादन् ॥ पुं
। पुञ् ॥

द्वितीयकः । पुं । न्वरविशेषे ॥ द्वितीये
अहनि भवः । कालप्रयोजना द्रोग
इतिकन् ॥ द्विके ॥ द्वितीयेनरूपेण
ग्रहणम् । तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वे
तिकन् ॥

द्वितीया । स्त्री । तिथिप्रभेदे । चन्द्र
मसोद्वितीयकलाक्रियारूपायाम् ॥

सा अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः ॥

अवजातस्य फलम् । निखिलगुणग-

भीरो दानशीलो दयालुः स्वकुलकु-

मुदचन्द्रः स्वच्छचित्तोत्तमशूरः । नि

जभुजवल्गवर्वाच्छादितारातिवर्गी भ

वतिविपुलकीर्त्तयैर्द्वितीयाप्रसूतः

॥ अनध्यायद्वितीया यथा । प्रे कोचै

द्विधातुः

चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तुदा ।

याच कोजागरे जाते चैवावस्थाः परे

पिया ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते च द्विती-

या या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्वन

ध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥ पक्ष-

योर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेदि

ति ॥ सहधर्मिण्याम् । पत्न्याम् ॥ अ

मञ्चैः शस् इति त्रिके ॥ टाप् ॥

द्वितीयाकृतम् । त्रि । द्विगुणाकृते । वा

रक्षयकृष्टे चेषे ॥ द्वितीयं कृतम् । कृ

जो द्वितीयेति डाच् ॥

द्वितीयाभा । स्त्री । दारुहरिशायाम् ॥

द्विदन् । त्रि । दन्तद्वययुक्ते षष्ठादौ ॥

द्वौ दन्तावस्थ । वयसि दन्तस्य दट् ॥

द्विदाम्नी । स्त्री । रज्जुद्वययुक्तायांगवि ॥

द्विदेहः । पुं । श्रीगणेशे । विनायके ॥

द्वाभ्यां देहोऽस्य ॥

द्विदैवः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥

द्विद्वादशम् । न । योगविशेषे ॥ कन्या

या द्वादशे भर्त्ता भर्त्तुः कन्या द्विती

यगा । द्विद्वादशं विजानीया इजितं

त्रिदशैरपि ॥

द्विधा । अ । द्विप्रकारे ॥

द्विधागतः । पुं । कुम्भीरे ॥ त्रि । द्विप्र

कारगतविशिष्टे ॥

द्विधातुः । पुं । गजानने । हेरन्ध्रे ॥ न

। धातुद्वये ॥

द्विपदी

द्विधात्मकम् । न । जातीकोषे । आय
फल् इतिभाषा ॥

द्विधालेख्यः । पुं । द्विन्नाल्लेखे ॥ चि ।

द्विप्रकारलेखनीये ॥

द्विमयकः । पुं । दुश्चर्मणि ॥

द्विपः । पुं । इमे । हस्तिनि ॥ द्वाभ्यां मु
खशुण्डाभ्यां पिवति । पा० । सुपी-
तियोगविभागात्कः ॥ नागकेशरे ॥

द्विपग्राहः । पुं । हस्तिवन्धके ॥

द्विपथम् । न । चारुपथे । पथद्वये ॥ द्व
योः पथोः समाहारः । तद्वितार्थेति
समासः । ऋक्पूरितिसमासान्तो
ऽच् ॥

द्विपदः । पुं । मनुजे ॥ देवे ॥ पक्षिणि ॥
राक्षसे ॥ यथा । द्विपदेपिचतुर्भेदा
न्वदेवपक्षिगाक्षसाः ॥ द्विपदास्थे ॥

द्विपदराशिः । पुं । द्विपदास्थे ॥

द्विपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ द्वौपादा
वस्थाः । सङ्ख्यासु पूर्वस्येति पादस्या
न्तलोपः । टावृचीमिटापि पादः पत् ॥

द्विपदास्थः । पुं । द्विपदराशौ ॥ मिथुन
तुलाघटकन्या द्विपदास्था श्चापपूर्व
भागश्च ॥

द्विपदी । स्त्री । माषावृत्तान्तरे ॥ आ
दौ षडक्षसङ्गतमेतत् तदनु षष्ठ्य
तुष्कलम् । गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह-
विंशत्यष्टकलम् ॥ यथा । चण

द्विमुखा

मपिमयिविनिधेद्विबिन्नासिनिमधु

करमद्विमोचने । विषमायुधविष

मायुधशासनविकले सुमुखिलोचने

॥ द्वौपादावस्थाः । सङ्ख्यासु पूर्वस्ये

तिपादस्यन्तलोपः । पादोऽन्य

तरस्यामितिङीपिभत्वात् पादः पत् ॥

द्विपमदः । पुं । हस्तिमदे ॥

द्विपरार्द्धावसानम् । न । परान्तकाले ॥

द्वितीयस्यपरार्द्धस्य अवसानम् ॥

द्विपर्णी । स्त्री । वनकोल्याम् ॥ शाखप

र्णीपृश्निपर्ण्योः ॥ चि । पर्णद्वययुक्ते ॥

द्विपात् । चि । पादद्वययुक्ते ॥ द्वौपादौ
यस्य ॥

द्विपाद्यम् । न । द्विगुण दण्डे ॥ द्वौपादौ

परिमाणमस्य । पणपादमाषशतास्य

त् । इह पादः पदितिन । यस्येतिलो

पस्यस्थानिवत्त्वात् । पद्यतदर्थ इत्यपि

न । प्राण्यङ्गार्थस्यै वतचग्रहणात् ॥

द्विपायी । पुं । हस्तिनि । गजे ॥

द्विपुटः । पुं । सुगन्धितपुष्पे । दूडा

इति पर्वतीय भाषा प्रसिद्धे ॥

द्विपृष्ठः । पुं । राजप्रभेदे । ब्रह्मसम्भवे ॥

द्विमातृकः । पुं । गणेशे ॥

द्विमुखः । पुं । राजसर्पे ॥ चि । मुखद्वय

युक्ते ॥ द्वौमुखौयस्य ॥

द्विमुखा । स्त्री । कर्कर्याम् । गडुआ गा

डूजारी वधनी इत्यादि भाषा ॥

द्विराघा

जलौकायाम् ॥ दौमुखौयन्याः ॥

द्विमुखादिः । पुं । सर्पभुजि । राजसर्पे
॥ द्विमुखश्चा सावक्षिष्व ॥

द्विमुखोरगः । पुं । राजसर्पे ॥

द्विमूर्द्धः । त्रि । मस्तकद्वययुक्ते असुरवि
शेषे ॥ दौ मूर्द्धनौ यस्य । द्वित्रिभ्यां ष
मूर्द्धः इति षः ॥

द्विमूर्द्धी । पुं । असुरविशेषे ॥

द्विरः । पुं । भ्रमरे ॥ दौ रौ नान्वियस्य ॥

द्विरहः । पुं । गजे । हस्तिनि ॥ दौ रदा
वस्य ॥ स्त्रियां टापि द्विरदा ॥

द्विरदान्तकः । पुं । सिंहे ॥

द्विरशनम् । न । धारद्वयभोजने ॥ मु
निभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्य
वासिनां निच्यम् । अहनिच तम
स्त्विन्यां सार्द्धप्रहरयामातः इतिति
य्यादितत्त्वम् ॥

द्विरसनः । पुं । सर्पे ॥ द्वे रसने यस्य सः ॥

द्विरागमनम् । न । वधूप्रवेशानन्तरं प
रावृत्त्या पितृगृहप्राप्ताया वध्वाः
पुनर्भर्तृगृहप्रवेशे ॥ तदुक्तम् । व-
त्से पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृ
हं प्रति । पुनरागमनं वध्वा स्तद्वि
रागमनं विदुरिति ॥

द्विरापः । पुं । हस्तिनि ॥ इति शब्द-

माज्ञा ॥

द्विराघाढः । पुं । मिथुनस्य रव्यारब्धशु

द्विवर्षि

स्तप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वये ॥ स

चाघाढमखमासे भवति । यथा । मि
थुनस्यो यदाभानुरमावास्याद्वयं सृ
शेत् । द्विराघाढः स विज्ञेयो विष्णुः
स्वपिति कर्कटे ॥ अपिच । माघमा
दिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्वि
राघाढः स विज्ञेयः श्रेतेतुश्रावणे ऽच्यु
त इति मखमासतत्त्वम् ॥

द्विरक्तः । त्रि । विषादादिना द्विवार मु
च्चारिते ॥ विषादे विमये षष्ठे खे
दे द्वे न्ये ऽवधारणे । प्रसादने सम्भूमे
ऽपि द्विस्त्रिरक्तं न दुष्यतीति ॥

द्विरक्तिः । स्त्री । द्विवार कथने ॥

द्विरुदा । स्त्री । पुनर्भ्याम् । द्विवार विवा
हितायाम् ॥

द्विरूपः । पुं । कोपविशेषे ॥ द्वेरूपे यस्मि
न्सः ॥ चि । रूपद्वयविशिष्टे ॥

द्विरेफः । पुं । भ्रमरे ॥ त्रि । वर्वरे ॥ दौ
रे फौ नान्वियस्य ॥

द्विवचनम् । न । येनपदेन द्वावर्थौ वु-
च्येते तस्मिन् ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनम्
। वचेः करणेत्युट् । कर्मणि षष्ण्या
समासः ॥

द्विवर्षा । स्त्री । द्विद्वयन्याम् ॥ द्वे वर्ष
वयः प्रमाण मस्याः । आर्हीयष्टक् ।

अष्टाद्वेति षुक् ॥

द्विवर्षिका । स्त्री । द्विवर्षायाङ्गलि ॥

द्विष्ठः

द्वेवर्षे वयो यस्याः सा द्विवर्षा । द्वि
वर्षेव । स्वार्थकः । प्रत्ययस्यादिती
त्वम् ॥

द्विवर्षिकः । चि । द्विवर्षभवे ॥

द्विवाहिका । स्त्री । दोलायाम् ॥

द्विविदः । पुं । वानरविशेषे ॥ यो वल
रामेण हतः ॥ समुद्रस्योत्तरेतीरे द्वि
विदो नाम वानरः । ऐकाद्विकज्वरं
हन्ति तस्य नामानुकीर्तनात् ॥

द्विवेशरा । स्त्री । लघुरथे । लघ्व्याम् ॥

द्विशफः । पुं । द्विखुरेपशौ ॥ यथा । गौ
रजोमहिषः कृष्णः शूकरोगवयोः
रुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविहृष्ट-
सुसप्तमः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥

द्विशः । अ । द्वयोर्द्वयोः ॥ द्वौ द्वौ ददा
तीति द्विशः । संख्येकवचनाच्चवीप्सा
यामिति शस् ॥

द्विट् । पुं । शत्रौ ॥ चि । द्वेष्टरि ॥ द्वेष्टि
। द्विष अप्रीतौ । क्विप् ॥

द्विषन् । चि । शत्रौ ॥ द्वेष्टि । द्विष ० ।

द्विषो ऽमित्रे इति शब्द ॥

द्विषन्तपः । चि । शत्रुतापने ॥ द्विषन्तं
तापयति । तप ० । गत्यन्तः । द्विषत्
परयोस्तापेरिति खच् । खचिह्रस्वः ।
सुम् ॥

द्विष्टः । चि । द्वेषविषये ॥

द्विष्ठः । चि । उभयस्थे ॥ संयोगस्य द्विष्ठः

द्वन्द्वय

तयेति जगदीशः ॥ द्वयोस्त्रिष्ठिति ।
ष्ठा ० । कः ॥

द्विः । चि । क्रिया द्वयगणने ॥ यथा । द्विः
शरनाभिसन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रि
तान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो
द्विर्नाभिभाषत इति ॥ द्विवारमित्य
र्थे द्विचिचतुर्थ्यः सुच् ॥

द्विसप्ततिः । स्त्री । द्व्यधिकसप्तत्याम् ॥

द्विसहस्राक्षः । पुं । अनन्ते । नागराजे ॥

द्विसीत्यम् । चि । द्विगुणाकृते । द्विवा

र कृष्टेचेचे ॥ द्विवारं सीतया समि

तम् । नौवयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

द्विस्विन्नात्रम् । न । सिद्धतण्डुले । उश्

नाचाडर इति भाषा ॥ द्विः स्विन्नमं

त्रं पृथक् शुद्धदेशविशेषके । नात्य

न्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥

इभक्ष्यं तद्यतीनाञ्च द्विधदाब्रह्मचा

रिणाम् । ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् त

थैते दस्तुनी ध्रुवमिति ब्र० वै० ब्रह्म

खण्डम् ॥

द्विष्टा । पुं । गजे । हस्तिनि ॥ नान्तः ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

द्विष्टलम् । चि । द्विसीत्ये । द्विगुणाकृ

ते ॥ द्विवारं हलेन कृष्टम् । मतज

नहलादितयत् ॥

द्विहायनी । स्त्री । द्विर्घायाङ्गवि ॥

द्वौ हायनौ यस्याः । दामहायनान्ता

दीपः

चेति डीप् ॥

द्विहृदया । स्त्री । दोहदिन्याम् ॥ स्व-
हृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदयाग-
भिर्गो भवति ॥

दीन्द्रियग्राह्याः । पुं । इन्द्रियद्वयग्रहणी
येगुणे ॥ सतुसङ्ख्यादिसप्तद्रवत्त्वसे
हरूपः । यथा । सङ्ख्यादि रपर
त्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च । एतेतु
दीन्द्रियग्राह्या अथस्पर्शान्तराब्दकाः
॥ इति भाषापरिच्छेदः ॥ दीन्द्रिय
ग्राह्याः ॥ चाक्षुषप्रत्यक्षस्वाचप्रत्यक्ष
ययोर्विषया इत्यर्थः ॥

दीपः । पुं । न । जलमध्यस्थस्थले । अन्त-
रीपे ॥ पुराणादिप्रसिद्धेषु सप्तसु ॥
तेष्वयथा । जम्बूशककुशक्रौञ्चशा-
ल्मगोमेदपुष्कराः । लक्षादिद्विगु-
णा दीपाः क्षाराद्यन्त्रिभिरावृताः ॥
द्विर्गता आपोऽत्र । ऋक् पूरित्यः
समासान्तः । द्यन्तरूपसर्गेभ्योपईत् इ-
त्यपईत् ॥ भूमेरर्द्धं चारसिन्धोर-
दकस्थं जम्बूदीपं प्राहुराचार्यवर्याः ।
अर्द्धं ऽन्यस्मिन् दीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीरादन्वुधीनां निवेशः ॥ शा-
कं ततः शाल्मल मषकौशं क्रौञ्च-
ञ्च गोमेदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयो-
रन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्दीपमुदाह-
रन्ति ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्वेषः

दीपकपूर्वरजः । पुं । चीनकपूर्वे ॥

दीपखर्जूरम् । न ।

दीपजम् । न ।

दीपवान् । पुं । नदे ॥ अथ्यो ॥ दीपम-
स्थस्य । मतुप् ॥

दीपवती । स्त्री । भूमौ ॥ नद्याम् ॥ दी-
पमस्थस्याम् । मतुप् । डीप् ॥

दीपशत्रुः । पुं । शतावर्याम् ॥

दीपान्तरवचा । स्त्री । चोपचीनो इति
भाषा प्रसिद्धे द्रव्ये ॥

दीपिका । स्त्री । शतावर्याम् ॥

दीपी । पुं । व्याघ्रे । वघेरा इति भा-
षा ॥ चिचके । चीता इति भाषा
दौवर्णाधीयते । ईङ् गतौ । वा०
पः । दीपं चर्मास्थऽस्य । अत इति
नावितीनिः ॥

दीपिनखः । पुं । व्याहनखे ॥

दीपिशत्रुः । पुं । शतमूल्याम् ॥

दीशः । पुं । विशाखानक्षत्रे ॥ दौ इन्द्रा-
मी ईश्वरस्यसः ॥

द्वेधा । अ । द्विप्रकारे ॥ सङ्ख्यायावि-
धार्थे धा । एधाच्चेतितस्य एधाजादेशः
॥ द्वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु । क-
नकेषु च । तासु तेष्वऽप्यऽनासक्तः
साक्षाद्भगो नराकृतिः ॥

द्वेषः । पुं । शत्रुतायाम् । द्वेषणे । वैरे-
। विरेधे । दुःखसाधने विद्यमाने

द्वेषः

किमपि दुःखं मेमाभू दिति विपर्यय
विशेषे तामिह ॥ सचाष्टादशविध
क्तामिह दृश्यः ॥ दुःखं मनुष्येतेक
विद्वद्भिरिति विशेष स्तमेन गतरजः
परिणामः । ईदृशं सर्वं सर्वदामेमा
भूदिति । तच्च शत्रुव्याघादिषु सत्
मुन निवारयितुं शक्यम् । नच सर्वे
ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः
सद्वेषः सदा हृदयं दहति । यदा तु
स्वस्यैव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा
भू दिति करुणां दुःखिषु भावयेत्
तदा वैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तमसी
दिति । यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदि
तां भावयेत् तदा तदासनाभावात्
स्वयमेवाप्रमत्तो ऽशुक्लाकृष्णे पु
ण्ये प्रवर्तते । तथा पापपुरुषेषूपे
क्षां भावयन् स्वयमपि तदासनाभा
वात् पापान्निवर्त्तते । ततश्च पुण्या
करणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्ता
पस्याभावे चित्तं प्रसीदति । एवं सु
खिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रा
गो निवर्त्तते किन्त्वस्यैर्ष्यादयोऽपि
निवर्त्तन्ते । तथा दुःखिषु करुणां
भावयतः शत्रुवधादिकरोद्वेषो यदा
निवर्त्तते तदा दुःखं प्रतियोगिकत्वं
सुखित्वप्रयुक्त दर्पोऽपि निवर्त्तते ॥ ए
व दोषान्तरनिवृत्तिरप्युचनीया ॥

द्वैगुणिकः

दुःखेतत्साधने च इदं मेमाभूदिति
सृष्टाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध
इति ईर्ष्येति चोच्यते द्वेषणम् ।
द्विषः । घञ् ॥ * ॥ द्वेषश्चात्मनो
विशेषगुण इति सि० मु० ॥ द्वेषव
श्ववर्त्तिस्त्वनिषेधो यथा । इन्द्रियस्ये
न्द्रियस्वार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । त
योर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिप
न्थिनौ । इति भगवद्गीता ॥ अस्य का
रणं द्विष्टसाधनता ज्ञानम् । इति
भाषा य० ॥

द्वेषणः । चि । शचौ ॥ द्वेषशीलः । क्रु
धमण्डार्थेभ्यश्चेति युष् ॥ न । द्वेषे ॥
द्वेषपक्षः । घुं । क्रोधेर्ष्याश्च यादो हाम
र्षाभिमानेषु ॥ द्वेषस्य पक्षः ॥
द्वेषी । चि । वैरिणि । शचौ ॥ द्वेष्टि
तच्छीलः । द्विषः । सम्प्रचेति धि
नुष् ॥

द्वेष्टा । चि । विद्वेषकर्त्तरि ॥

द्वेष्ट्यः । चि । द्वेषविषये । द्वेषकर्मणि
स्वकृतापकारमपेक्षया पकारकर्त्तरि
॥ अक्षिगते ॥ द्वेष्टुमर्हः ॥ यत् ॥

द्वे । अ । वितर्के ॥

द्वैगुणिकः । चि । द्वारुषौ । वृद्धाजीवे
॥ द्विगुणार्थं इत्थं द्विगुणम् । तत्र यच्छ
ति द्विगुणं ग्रहीतुमेक गुणं दादति ।
प्रयच्छति मर्त्तमिति ठक् ॥

द्वैतवा

द्वैतम् । न । युगले । द्वये । द्वैधीभावे ॥

द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावः । युवा
दित्वाद्गु स्वार्थे वा ॥ द्वैताद्वैतयोः प्र
माणभूतवेदप्रतिपाद्यत्वात् कस्य स
त्यत्वं कस्यासत्यत्वमित्याऽकांक्षा
यामाहुराचार्याः ॥ अद्वैतमेव सत्यं
तस्मिन् द्वैतं न सत्यमथस्तम् । र
जतमिव शुक्तिकायां मृगतृष्णाया-
मिवोदकस्फुरणम् ॥ आरोपितं य
दित्यादद्वैतं वस्त्ववस्तुनि द्वैते । युक्तं
नैव तदा स्यात् सत्ये ध्यासे भवत्य
सत्यानाम् ॥ यद्यारोपणमुभयो स्त
द्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावः । आरो
पणं न शून्ये तस्मादद्वैतसत्यता ग्रा
ह्या ॥ प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्र-
तिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं न प्रतिपा
द्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वादिति
॥ प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तनसंश
यः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतपरमा
र्थत इति ॥

द्वैतवनम् । न । शोकमोहादिरहिते
तपोवने ॥ द्वैते गते यस्मात् तद्द्वी
तम् । द्वीतमेव द्वैतम् । तच्च तदनन्तम् ॥
द्वैतवादी । चि । जीवेश्वरयोर्भेदवादि
नि । ईश्वरातिरिक्तजीववक्तरि ॥ त
स्य मतं यथा । परमात्मनो जीवात्मा
पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृति

द्वैतवा

रतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरदृष्ट
मात्रे पर्यवसिता एवंजोवच्च पृथक्
। अत्र प्रमाणम् । जन्मकर्ममरणानां
प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च । पु
रुषवहुत्वं सिद्धं वैगुण्यविपर्ययाच्चेवे
तिसाङ्ख्यायां ॥ अस्यान्वयः । पु
रुषवहुत्वं सिद्धम् । कस्मात् । जन्म
मरणकरणानां प्रतिनियमात् नि
कायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रिय
बुद्धिबेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो
जन्म नतु पुरुषस्य परिणामस्तस्या-
परिणामित्वात् । तेषामेव च देहा
दीना मुपात्तानां परिच्छा गोमर
णम् नत्वात्मनोऽपि नाशस्तस्य कूटस्थ
नित्यत्वात् । करणानि बुद्ध्यादीनि
त्रयोदश । तेषां जन्ममरणकरणाना
म् प्रतिनियमोऽव्यवस्था । सा खल्विदं
सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपप-
द्यते । तदा खल्वेकस्मिन् जायमाने
सर्वे जायेरन् म्रियमाणे वा म्रियेरन्-
। अन्यादौ चैकस्मिन् सर्व एवान्धाः
एकस्मिन् विचित्रे सर्वे एव विचित्राः
स्युरित्यव्यवस्था प्रतिचेवं पुरुषभेदे
तु भवति व्यवस्था । न चैकस्यापि पु
रुषस्य देहोपधानभेदाद् व्यवस्थेति
युक्तम् । पाणिस्तनाद्युपधानभेदेना
पि जन्ममरणादिव्यवस्था सम्भवात् ।

दैतवा

नहिपायो कृत्ते जाते वा स्तनादौ म
हत्थवयवे युवतिर्जाता मृतावा भ
वतीति । इतश्च प्रतिष्तेवं पुरुषभेद
इत्याह । अयुगपत् प्रवृत्तेः इति । प्रवृ
त्तिश्च प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तः कर
श्चर्त्तिनी तथापि पुरुष उपचर्यते ।
तथाच तस्मिन्नेकशरीरे प्रयत्नमाने
स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्र
यतेत । ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि
युगपच्छाक्येत् । नामात्मेतु नायं दो
ष इति । इतश्च पुरुषभेद इत्याह ।
त्रैगुण्यविपर्यया चैवेति । एवकारो
भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः
। सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रैगुण्यस्यै
गुण्यम् । तस्य विपर्ययोऽन्यथात्वम्
। केचित् खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वव
हुलाः यथोर्द्ध्वोत्तमः । केचिद् रजो
वहुलाः यथामनुष्ठाः । केचित् त-
मोवहुलाः यथातिर्यग्योनयः । सो
ऽयमोर्द्ध्वस्यैगुण्यविपर्ययोऽन्यथा
भावस्तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु न भ
वेत् यद्येकः पुरुषः स्यात् । भेदेत्व-
यमदोष इति ॥ * ॥ तत्रेश्वरः सर्वज्ञः
परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरी
रं भिन्नोऽभिर्निश्चिश्चेति गोतममत
म् ॥ इह ब्रह्मणो जीवेतत्त्वप्रतिपाद
नात् तयोर्दैतनाभिमतम् ॥ नेतरो

दैतवा

ऽनुपपत्तेः । १ । १ । १६ । भेदव्यपदेशा
च्च । १ । १ । १७ । मुक्तोपसृप्यव्यप
देशात् । १ । ३ । २ । आकाशोर्था
न्तरादिव्यपदेशात् । १ । ३ । ४१ ।
भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च । ४ । ४ ।
२१ । इति सूत्रे भेदे पितयोर्दैत
निरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यम
तम् ॥ यतो दैतमतेयुक्तिरेवम
मात्रं युक्त्यायत् फलतितदेव सर्वथा
स्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्य
मिति रासानुजमतच्च ॥ * ॥ सूत्राय
स्तु । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीवो
न आनन्दमयः । कस्मात् सतपस्तप्ताद्
दं सर्वं मसृजत यदिदं किञ्चेतीति ज
गदर्थे चानुपपत्तेः सर्वविकारसृष्टि
श्च तपरस्मादात्मनोऽन्यथोपपद्यते
॥ * ॥ रसं ह्येषां कथं नन्दी भवती
ति श्रुतौ प्राप्यप्रापकभेदोक्तेर्न जी
व आनन्दमयः ॥ * ॥ अथमर्त्याऽमृ
तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रुते इति सु-
क्तानां मुपसृप्यत्तस्य प्राप्यत्वस्योक्तेः
॥ * ॥ आकाशवैनाम नामरूपयो
र्निर्वहितेऽप्यादौ भूताकाश इति चेन्न
। ते यदन्तरा तद्वह्नेत्यग्रे । ते नाम
रूपे यदन्तरायतो भिन्ने इति नामा
द्यन्तःपातिगगनरूपार्थभिन्नत्वेन ।
आदिना ब्रह्मत्वेनावाकाशस्य व्यपदे

द्वैतीयः

शात् ॥ * ॥ एत मानन्दमय मात्मा
न मनविश्य न जायते न म्रियते न
हसते न वर्धते यथाकामं चरति यथा
कामं पिबति यथाकामं रमते इति भो
गमाचेश्वरसाम्यलिङ्गात् जीवस्य ज
गत्कृतिः । चकारादश्रुतत्वात् जगद्वा
पारार्थोपास्त्यभावादिति ॥ * ॥ विक
ल्पो विनिवर्त्तत कल्पिते । यदि केनचि-
त् । उपदे शादयं वादे । ज्ञाते द्वैतं न
विन्द्यते इत्यागमविदः ॥

द्वैती । चि । भेदवादिनि ॥ कपिलका
णादबुद्धार्हतादिदृष्टानुसारिणि ॥
यथा । स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैति-
नो निश्चिता दृढम् । परस्परं विरु
द्धान्ते तैरयं न विरुध्यत इति ॥ व्य-
वस्थासु स्वसिद्धान्तरचनासु । निश्चि
ताः एवमेवैष परमार्थो नान्येति
तत्र तत्र निरुक्ताः । स्वसिद्धान्तदर्शन
निमित्तमेवान्योन्यं विरुद्ध्यन्ते तैर
स्मदीयो वैदिकः सर्वानन्यत्वादा-
त्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते यथा
स्वहस्तशस्त्रादिभिः ॥ अद्वैतं परमा
र्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते । तेषामभय
थाद्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ द्वैतं ना
नास्त्वं तस्यैतस्य भेदः कार्यम् ॥

द्वैतीयिकः । चि । द्वितीये ॥ तीशादी
कक् स्वार्थे वा वाच्यः ॥

द्वैतः

द्वैधम् । अ । द्विप्रकारे ॥ द्विद्वयोश्च ध
मुञ् ॥ सैन्यद्विधास्थितौ ॥ एकेन स
न्धिरपरेण विग्रह इत्येवं द्विप्रवारौ
द्वैधम् ॥ विवादे ॥ धमुञ्जनात् स्वा
र्थेऽदर्शनम् ॥ पञ्चिद्वेधानि दृग्गानि ॥
द्वैधीभावः । पुं । द्वैधे । नीतिवेदिनां
राज्ञांगुणविशेषे ॥ वस्त्रिणे द्विषतो
र्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधी-
भावेन वर्त्तत काकाक्षिवदलक्षित-
इति नीतिः ॥

द्वैपः । पुं । द्वीपचर्मादृतेरये । वैयाघ्रे
॥ द्वीपिनो विकारः । प्राणिरजतादि
भ्योऽञ् । द्वैपेन चर्मणा परिवृतोरयः
। द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ न । व्याघ्रचर्म
णि ॥ द्वीपिनो विकारः । प्राणिरज
तादिभ्योञ् ॥ चि । द्वीपिसम्बन्धिनि
॥ व्याघ्रचर्मसम्बन्धिनि ॥ द्वीपसम्ब
न्धिनि ॥ अण् ॥

द्वैपदिकः । पुं । द्विपदामधीते वेदवे
त्यर्थे ॥ उ० ठक् ॥

द्विपायनः । पुं । व्यासे ॥ द्वीप मयनं
स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः ।
स एव । प्र० अण् ॥ द्वीपेन्यस्तस्यां वा
लस्तस्माद् द्विपायनो भवदिति पुराण
म् । तथा स च्यवत्या ॥

द्वैप्यः । चि । द्वीपवाक्त्रिनि । समुद्रसमी
पवर्त्तिधी भवे ॥ द्वीपादनुसमुद्रं दञ्

द्वयक

॥ श्रियां देया ॥

देमातुरः । पुं । गणाधिपे । विघ्नराजे
॥ द्वयोर्माषो रपत्यम् । मातुस्तत्स
ङ्ख्येत्यणि उच्चरपरत्वञ्च । दुर्गाचा
मुण्डाभ्यां पाशितत्वात् । गजमुखत
याहस्तिन्यामप्यपत्यत्वात् ॥ गङ्गाया
अपत्यत्वाद्वा ॥ जरासन्धे ॥ वि । दि
मातृजे ॥

देमातृकः । पुं । नदीदृष्टिजलोद्भूतधा
न्यभृतेदेशे ॥

द्वैषणीया । स्त्री । नागवल्ली प्रभेदे ॥

द्वज्जः । पुं । द्वित्वभावरश्चैव ॥

द्वज्जुलम् । वि । अज्जलिद्वयपरिमिते ॥
द्वे अज्जुली परिमाण मस्य ॥ न । अ
ज्जुलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरज्जुल्योः समा
हारः ॥

द्वज्जलः । वि । अज्जलिद्वयपरिमिते ॥
द्वावज्जुली परिमाणमस्य ॥ न । अ
ज्जलिद्वयमात्रे ॥ द्वयोरज्जुल्योः समा
हारः ॥

द्वयुकम् । न । परमाणुद्वयसंयोगा दु
त्यन्ने । परमाणु समवेतद्रव्ये । पर
माणुद्वयात्मके ॥ तच्च प्रत्यक्षादिवि
षयम् । यथा । विषयो द्वयुकादि
स्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ तस्य प
रिमाणम नित्यम् । यथा । अग्नि
त्यं द्वयुकादौ तु सङ्ख्याजन्यमुदा

द्वयिकः

हृतमितिभाषा परिच्छेदः ॥

द्वयः । वि । द्वाभ्यामन्यस्मिन् ॥ द्वे अ
न्ये यस्य वा ॥ न । द्वयोरन्ययोः समा
हारः ॥

द्वयर्थः । वि । अर्थद्वययुक्ते शब्दादौ ॥
द्वयम् । न । तात्रे । शुल्बे ॥ द्वेहेमरू
प्ये अश्रुतेस्मा । अशू० । गत्यर्थे-
ति क्तः ॥

द्वयः । पुं । अद्वयये ॥ द्वेअद्वनीसमा
हृते । रात्राङ्गाशः पुंसिः ॥

द्व्यात्मकः । पुं । मिथुनकन्याधनु मीन
राशिषु ॥ यथा । चरस्थिरद्व्यात्मक
नामधेया मेषादयो ऽमीक्रमशः प्र
दिष्टाः । इति ॥

द्व्यामुष्यायणः । पुं । तवममचायमिति
परिभाषया धर्मतः परिगृहीते ॥ अ
मुष्यप्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणः । द्व
यो रामुष्यायणः ॥ उभयोरप्यसौपि
ण्डदाताभवति । यतः सुतो जायते ये
न चायं धर्मतो गृह्यते तयोः । उभ
योरप्यसौरिक्थी पिण्डदाता च धर्म
तः । इति स्मृतेः ॥

द्वयिकः । वि । दिनद्वयभवे ॥ द्वय हे
भवः ॥

धनम्

धः

—००००—

धः । पुं । धकारे ॥ धर्म्ये ॥ कुमेरे ॥ ब्र
ह्मणि ॥ न । वसुनि । धने ॥

धटः । पुं । दिव्यतुलायाम् । तुलापरी
चायाम् ॥ तुलायाम् । तराजू इति
भाषा ॥ तुलाराशौ ॥

धटकः । पुं । चतुर्दशब्रह्मपरिमाणे ।
द्विचत्वारिंशद्भक्तिकासु ॥

धटपरीक्षा । स्त्री । तुलापरीचायाम् ॥

धटी । स्त्री । वाससंस्थीरे । धज्जी इति भा
षा ॥ कौपीने ॥

धटीदानम् । न । गर्भाधानानन्तरस्त्री
सम्पदानकक्षीरवस्त्रदाने ॥ यथा ।
मूलश्रवणहस्तेषु पुण्यादिष्वुत्तरासु
च । मृगेयौष्णे धटीदेया सौम्यवारे
शुभेति धाविति ज्योतिः सारसंग्रहः ॥

धस्तूरः । पुं । उन्नत्ते । घुस्तूरे ॥ धस्तू
रे । मद्भर्ग्यामिवातकृज्ज्वरकुष्ठमु-
त् । कषायो मधुर स्निक्तो यूकालि
क्षविनाशनः ॥ उष्णो गुरु व्रणक्षेप
कण्डू कृमिविषापहः ॥ * ॥ धयति
धातून् । धेट् ० । वा० ऊरच् । पृषो
हरादित्वात् साधुः ॥

धनम् । न । गोधने ॥ वित्ते । स्वापतेये
। अकथ्ये । अर्थे । द्रविये ॥ यदेतद्

धनम्

द्रवियं नाम प्राप्ता एते वदितव्यः

। सतस्य हरते प्राप्ताम् यो यस्य हरते

धनम् ॥ इति कुर्मपुराणम् ॥ श्रीभाग

वतेतु । राजन् यमनुगृह्णामि हरि

ष्ये तदुनं शनैः । ततो ऽधनं त्यज-

न्यस्य स्वजना दुःखदुःखितमिति ॥

दानं भोगस्तमानाशो धनस्य मतिरी

दधी । दानभोगौ कृतीनाञ्च नाशः

पापात्मनां किलेति देवी भागवतम्

॥ धनात्कुलं प्रभवति धनादुर्गः प्र

वर्तते । नाधनस्य भवेद् धर्मः काम

श्चैव कथ्यन्तेति च ॥ तत् त्रिविधमु

क्तं गारुडे २१० अध्याये । यथा ।

धनं तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्तं शद्वलमेव च

। कृष्णवृत्तस्य विज्ञेयो विभागः सप्त

भाष्यकः ॥ * ॥ क्रमायातं प्रीतिदायं प्रा

प्तञ्चसह भार्यया । अविशेषेण सर्व

पांवर्ग्यानां त्रिविधं धनम् ॥ * ॥ वैशेषि

कं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्ष्यम् ।

याजनाध्यापने निश्चयं विशुद्धाच्च प्रति

ग्रहः ॥ त्रिविधं क्षत्रियस्वामि प्राङ्मुखे

शेषिकं धनम् । युदार्थं च व्यं करजं द

ण्यवध्यापहारतः ॥ वैशेषिकं धनं

दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्ष्यम् ॥ कृषि

गो रक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैव स्तनुग्रहा

त् ॥ कुषीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत

स्वयंकृतम् । काप्रकाले स्वयंकु-

धनदा

वर्ज्येनसायुज्यते विजइति ॥ धनति
। धनधाये । पचायच् ॥ केवार्हे ॥
धनिष्ठ नचवे ॥

धनकेलिः । पुं । कुवेरे । राजराजे ॥
धनच्छः । स्त्री । पचिशिषे । करेट
व्याशाम् ॥ इ० पि० ॥

धनञ्जयः । पुं । अर्जुने । युधिष्ठिरराज-
स्यार्थं दिग्विजये सर्वान् राज्ञोजि-
त्वा धनमाकृतवति महाप्रभावे पा-
युधानां मध्ये भगवदिभूतौ ॥ वक्रौ
॥ धनमिच्छेदुताशनात् ॥ नागप्रभे-
दे ॥ अयञ्च जलाशयाधिपतिः ॥ पे-
षकृते देहवर्तिवायौ ॥ नजहाति
मृतस्यापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ॥ क-
कुभतरौ ॥ चित्रकटवे ॥ प्रलेहप्र-
भेदे ॥ यथा । मांसकूष्माण्डकदली
मृगवेराणि साधयेत् । प्रलेहविधिना
चायं प्रलेह्येयं धनञ्जयः ॥ धनञ्जय-
ति । निजये । अस्मात् । संज्ञायां भृह-
वृजिधारिसहितपिदमः इति खच् ।
अहर्दिषदिति मुम् ॥

धनदः । पुं । कुवेरे ॥ धनं दयते । दे-
हपालने । आतइति कः ॥ हिज्जल
वृत्ते ॥ वि । धनदातरि ॥ धनं ददा-
ति । उदा० । आतइति कः ॥

धनदा । स्त्री । देवीविशेषे ॥ टाप् ॥

धनदाची । स्त्री । जलाकरणे ॥

धनदा

धनदानुचरः । पुं । यच् ॥ धनदस्यानु-
चरः ॥

धनदानुजः । पुं । दशास्ये । रावणे ॥ ध-
नदस्य अनुजः ॥

धनदायी । पुं । अमौ ॥ आरोग्यं भा-
स्करादिच्छेदुनामिच्छेदुताशनात्
ज्ञानश्चक्रादिच्छेदुनामिच्छे-
ज्जनार्हनात् ॥ वि । रिक्थप्रदे ॥

धनददा । स्त्री । जिनशक्तिविशेषे ॥

धनपतिः । पुं । कुवेरे । व्यन्त्रकसखे ॥

धनस्य धनानां वा पतिः ॥ वि । धना-
न्विते ॥

धनपिशाचिका । स्त्री । } धनाशायाम्
धनपिशाची । स्त्री । } । तृणावाम्
। धनलोभे ॥

धनप्रिया । स्त्री । काकजहाम् ॥

धनमानमदान्वितः । वि । धननिमित्तो-
योमाम आत्मनि पूज्यत्वाध्यासः त-
न्निमित्तोयोमदः परस्मिन् गुर्वादा-
वप्यपूज्यत्वाभिमानस्तभ्यामन्विते ॥

धनलोचुपः । वि । धनविषये अतिरु-
ब्धे ॥ यथा । यदातुल्येच्छजातीया-
राजानो धनलोचुपाः । मविध्यन्ति
महाप्राप्ते तदैवप्रलः कलिरिति श्री
महानिर्वाणतन्त्रम् ॥

धनवान् । वि । धनिनि । धनविशिष्टे ॥

धनमस्त्यास्यास्मिन् वा । तदस्यास्तीति

धनाध्य

मस्तुप् ॥ धिग्वेताविद्या धिगपिक
विता धिगुज्जनतावयोऽरुपंवाधिक
धिगपिचयशो निर्धनवताम् । अस्मै
जीयादेकः सकलगुणहीनोपि धनवा
न् वहिर्द्वारेयस्य तु ऋषसमाः सन्ति
गुणिन इति विवेकिनः खेदेऽक्तिः ॥

धनवती । स्त्री । धनिष्ठानचचे ॥ डीप् ॥
धनस्युक्तः । पुं । गोचुरे ॥ इतिशब्दच
न्द्रिका ॥

धनस्वामी । चि । उत्तमर्धे ॥

धनहरी । स्त्री । चण्डाहुमे । चोरना-
मगन्धर्व्ये । गणहासके ॥ चि । धन
हारिणि ॥ धनं हरति । हृज् । हर
तेऽनुशमनेऽच् । गौ० डीष् ॥

धनहारी । चि । धनहारके ॥

धनागारम् । न । भाण्डागारे ॥

धनाध्यः । चि । धनसंयुक्ते ॥ धनेन आद्यः ॥

धनाधिकृतः । चि । धनाध्यक्षे । खजा
न्ची इति भाषा ॥

धनाधिपः । पुं । कुबेरे । गुह्यकेन्द्रे ।

धनदे ॥ धनानामधिपः ॥

धनाधिपतिः । पुं । कुबेरे ॥ धनानाम
धिपतिः ॥

धनाध्यक्षः । पुं । कुबेरे । धनदे ॥ धना
ऽधिकृते । खजान्ची इति भाषा ॥

अस्यलक्ष्यं यथा । लोहवस्त्राजिना-
दीनां खजानाश्च विधानवित् । वि-

धनिष्ठा

ज्ञाता फलासाराणा मनोहार्यः शु
चिः सदा ॥ निपुणश्चाप्रमत्तश्च-
धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥ आयद्वारे
षु सर्वेषु धनाध्यक्षसमानराः । अ
यद्वारेषु चतुष्टय कर्त्तव्याः पृथिवीक्षि
ता ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाशा । स्त्री । धनलोभे ॥ जीर्यन्ति जी
र्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीविताशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न
जीर्यति ॥

धनाश्रीः । स्त्री । रागिणी विशेषे ॥

धनिकः । पुं । धन्याके ॥ अस्मिन्नर्थे क्ली
वमतिराजनिर्घण्टः । पुल्लिङ्ग इति
मेदिनी ॥ धवे ॥ चि । साधौ ॥ धनि
नि ॥ धनमस्यास्ति । अतदनिठनावि
तिठन् ॥

धनिका । स्त्री । साधुनार्याम् ॥ वध्याम्
॥ युवत्याम् ॥ प्रियङ्गुवृक्षे ॥

धनी । चि । आद्ये ॥ बहुधनमस्यास्ति
। अतदनिठनावितीनिः ॥

धनिष्ठा । स्त्री । अविष्टायाम् । चयोविंश
तितमेन चचे ॥ अतिशयेन धनवती ।
इष्टन् । विन्मतुपोर्लुगिति मत्तुपोर्लु
क् ॥ अषजातस्य फलम् । आचारजा
तादरचाकशीलो धनाधिशाली बल
वान् दयालुः । यस्य प्रसूतौ च भवेद
निष्ठा कष्टत् प्रतिष्ठा सहितो नरः ॥

धनुर्भू

स्वात् ॥

धनीका । स्त्री । युवस्थाम् ॥

धनीयकम् । न । धान्याके ॥

धनुः । पुं । पिपासह्री ॥ राशिभेदे ॥

अरासने ॥ हस्तचतुष्टयमाने ॥ दध

न्ति । धारयति । धनति वा । धन० ।

भृमृशीट्टचरित्सरितनिधनिमिम

स्तजभ्यउरिति उः ॥

धनुःपटः । पुं । पिपासतरौ ॥ धनुषः

वपटोविस्तारो ऽस्य ॥

धनुःशाखा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुःश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ महेन्द्र

बाहयाम् ॥

धनुरधिपः । पुं । वृहस्पतौ ॥ धनुषः

अधिपः ॥

धनुर्गुणः । पुं । ज्यायाम् । मौर्ध्याम् ॥

धनुषोगुणः ॥

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्दुमः । पुं । वंशे ॥

धनुर्द्वरः । वि । धनुष्मति । धन्विनि ॥ ध

रति । धृक्० । अच् । धनुषोधरः ॥

धनुर्द्वारी । वि । धनुर्द्वारे । निषङ्गिणि ।

आपिनि ॥ तल्लक्ष्यं यथा । शूरस्य

वक्ष्युक्तस्य गजाश्वकोविदः । धनु

र्द्वारी भवेद्राजः सर्वलोभसहः शुचि

रिति मत्स्यपुराणम् ॥

धनुर्भृत् । पुं । धनुर्द्वारे । धानुक्के ॥

धनुः

धनुर्धाम् । न । खस्तके ॥ धनुषोम-

धम् ॥

धनुर्धारा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥

धनुर्धारास्तः । पुं । यवासे ॥

धनुर्धृता । स्त्री । सोमवक्ष्याम् ॥

धनुर्वृक्षः । पुं । धन्वन्वृक्षे ॥ मल्लतके

॥ वंशे ॥ अश्वत्ये ॥

धनुर्वेदः । पुं । अस्त्रास्त्रप्रयोगोपसंहा

रमतिपादके मन्त्रसहिते पादचतु

ष्टयात्मके यक्षुर्वेदस्योपवेदे ॥

धनुष्करः । पुं । धानुक्के ॥ धनुःकरेण

स्य ॥ यद्वा । धनुःकरोति । दिवावि

भेतिटः ॥

धनुष्पटः । पुं । पिपासहृष्टे ॥ धनुषरव

पटो विस्तारो ऽस्य ॥

धनुष्मान् । पुं । धानुक्के । धनुर्द्वारिणि

॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् । तसौमत्स

र्य इति मत्स्यम् ॥

धनुः । पुं । पिपासे ॥ पुं । न । राशि

विशेषे । तौचिके ॥ एतद्राशिजात

फलं यथा । बहुकलाकुशलः प्रज्ञो

महाम् विमलताकक्षितः सरलोक्ति

भाक् । शशधरेण धनुर्द्वारे नरो

धनकरो नकरोति धनव्ययम् ॥ त-

ल्लयजातफलम् । धनुर्लयेसमुत्पन्नो

नीतिमान् धनवान् सुखी । कुलम

ध्योप्रधानस्य प्राज्ञः सर्वश्रेष्ठोपकः ॥

धन्यः	धन्या
शरासने । कोदण्डे । कार्मुके ॥ अ- खलचणं यथा । धनुस्तुद्विविधं प्रो- क्तं शार्ङ्गं वा शं तथैव च । कोदण्डं व- र्णदृढता तयोर्गुणोदाहृतः ॥ सुखस- म्पत्तिकरणं सममुष्ण्यायतं धनुः । विपदोद्गुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहे- दितियुक्तकल्पतरुः ॥ * ॥ धनुषा- कार्यमेतावदार्त्तानामभिरक्षणम् ॥ * ॥ हस्तचतुष्टयपरिमाणे । काठः । इति गौडभाषा ॥ यथा । चतुर्विंश- ङ्गुलो हस्तस्तच्चतुष्कं धनुः स्मृतम् ॥ त्रि । धनुर्हरे ॥ दधन्ति धारयति । धन० । उंसिः प्रच्ययः ॥ यद्वा । धन- ति । धनशब्दे । कृत्तिपवपियजित- निधनितपिभ्यो निदिच्युसिः ॥ धनूः । पुं । धनुषि ॥ नवमराशौ ॥ दधन्ति । धन्यते वा । धन० । कृषि- चमितनिधनिसर्जिखर्जिम्युक्तः ॥ धनेश्वरः । पुं । कुबेरे ॥ धनानामीश्वरः ॥ धन्यधन्यम् । न । अपाटवे ॥ धन्यः । पुं । अश्वकर्णवृत्ते ॥ त्रि । स्ना- ये ॥ स्वनामा पुरुषो धन्यः पितृनामा- च मध्यमः । इधमे भ्रातृनामा चमा- तृनामा धमाधमः ॥ कृतार्थे ॥ पुण्य- वति । सुकृतिनि ॥ वार्हस्पत्यौशन- सादावर्षशास्त्रे ॥ धनायहिते ॥ धन- सन्निमित्ते ॥ धनं कन्या । धनगणं क-	वेतियत् ॥ धनस्य निमित्तं संयोग- उत्पातोवा । गोद्यच्च इत्यादिनायत् ॥ धनं प्रयोजनमस्य वा ॥ धन्यव्रतम् । न । धनजनके व्रतविशेषे ॥ धन्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥ धात्र्या- म् । उपमातरि । धाय इति भाषा ॥ धन्याके ॥ पिण्डारकवनदेश्याम् ॥ टाप् ॥ धन्याकम् । न । छत्रायाम् । कुस्तुम्बुर- णि । वितुन्नके । धनिजा इति भाषा ॥ शिलायां साधुसम्पिष्टं धन्याकं वस्त्र- गालितम् । शर्करोदकसन्निभं कर्पू- रादि सुसंस्कृतम् । नवीने मृगमये- पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥ धन्यते भक्षार्थिभिः । धनशब्दे । पिना० साधु ॥ धन्या सरस्वती । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥ धन्यम् । न । चापे ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ धन्यङ्गः । पुं । धामिन् इति भाषाप्रसि- द्धे धनुर्वृत्ते । गोत्रवृत्ते ॥ धन्यङ्गः कफ- पित्तास्रकासहृत्तुवरोलघुः । दृढ- गो वलकूटूक्षः सन्धिकृद्गणरोषणः ॥ इति भाषप्रकाशः ॥ धन्यदुर्गम् । न । मरुवेष्टिते चतुर्दि- शं पञ्चयोजनमनुदके ॥ धन्या । पुं । अल्पोदकदेशे ॥ मरुदेशे ॥ न । चापे ॥ स्थले ॥ धन्यते ऽस्मा

ॐ ३ ॐ

ॐ ३ ॐ

धन्वया

धमनी

त् । धन्विः सौचोगत्यर्थः । कनिम्युवृ
पीतिकनिन् । धन्वति । अन्तर्भावित
ग्यर्थोवा ॥

धन्वनः । पुं । धामनि इति भाषा प्रसि
द्धे धनुर्दक्षे । रक्तकुसुमे । महाबले ॥

धन्वन्तरिः । पुं । देववैद्यविशेषे । नारा
यणांशे ॥ नारायणांशे भगवान् स्व
यं धन्वन्तरिर्महान् । पुरा समुद्रम
थने समुत्तस्थो महादधेः ॥ सर्ववे
देषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
शिष्योऽपि वै न ते यस्त्यक्त्वरस्योपशिष्य
कः ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
काशिराजे । दिवोदासे ॥ यथा ।
अहं हि धन्वन्तरि रादिदेवो जराह
जाम्बव्यहरो ऽमराणाम् । शल्याङ्ग
मङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्नोस्मिर्गां भूयद्
होपदेष्टुम् ॥ धन्वं शल्यशास्त्रम् त
स्यान्तं पारमियर्त्ति गच्छति । ऋग
तौ । अचरः ॥ विक्रमादित्यसभास्थे
वैद्यान्तरे ॥

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥

धन्वयवासः । पुं । दुरालभायाम् । धमा
सं । औरजवासा इति भाषा ॥ धन्व
नोमरुभूमेर्यवासः । तचोत्पन्नत्वात् ॥

धन्वयवासकः । पुं । दुरालभायाम् ॥

धन्वयासः । पुं । दुरालभायाम् । यवा
से । जवासा इति भाषा ॥ धन्वनेयासः

मरुभयत्वात् ॥

धन्वी । पुं । अर्जुने । पार्थे ॥ ककुभद्र
मे ॥ दुरालभायाम् ॥ वकुले ॥ त्रि ।
छेके । विदग्धे ॥ चापिनि । धनुर्दुरे ॥
लोकार्ककेशवौ कोटी गङ्गाज्या नग
रधनुः । कलिर्लक्ष्यः शरो धर्मः शि
वो धन्वी पुनातु माम् ॥ धनुश्चापो ऽ
स्थास्ति । ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥

धन्विस्थानम् । न । प्रत्यालीढादिषु ॥
वैसवं समपादश्च वैशाखं मखलं त
था । प्रत्यालीढं मथालीढं स्थाना
न्येतानि धन्विनाम् ॥ धन्विनां युद्द-
काले स्थानम् ॥

धमः । चि । अग्निसंयोगकर्त्तरि ॥ शब्द
कर्त्तरि ॥ धमतेः पचाद्यच् ॥

धमकः । पुं । कर्मकारे ॥ धमति । ध्मा
शब्दाग्निसंयोगयोः । ध्मो धमचेति
कुन् ॥

धमनः । पुं । नले । नडे । नरकट इति न
रसल इति च प्रसिद्धे तृणे ॥ चि । भ-
स्त्राध्मापके ॥ क्रूरे ॥ धमति धम्यते
वा । धमध्वाने सौचः । बहुलमिति
युच् ॥

धमनिः । स्त्री । धमन्याम् ॥ धम्यते । ध
मिः सौचो ध्वाने । अर्त्तिस्तु धृधम्य-
म्यश्यवितृम्यो ऽनिरिच्यनिः प्रत्ययः ॥

धमनी । स्त्री । शिरायाम् । नास्याम् ॥

ॐ ३ ॐ

ॐ ३ ॐ

धरणिः

कन्धरायाम् ॥ इट्टविलासिन्याम् ॥
हरिद्रायाम् ॥ धम्यते । धमिःसौत्रः ।
अनिप्रत्ययः । ततः कृदिकारादृक्ति-
न इतिङीष् ॥ नलिकायाम् ॥ पृश्नि-
पण्याम् ॥

धम्मिल्लः । पुं । संयतकचेषु । वटुकुल-
लेषु । खोपा इतिगौड भाषा ॥ स-
चकुसुमगर्भे । भौक्तिकपद्मरागल-
तिकादिना वट्टिः संयतोवट्टः केशक-
लाप इतिभरतः । खूडा इतिभा-
षा ॥ धमति । धमध्वाने सौत्रः ।
विच् । मिलति । मिच्छसङ्गमे । अच्
। धमचासौमिलश्च । मोनेधातेरि-
ति सौचेषुन भवति । घृषोदरादिः ॥
धरः । पुं । गिरौ । पर्वते ॥ कार्पासतू-
ले ॥ कूर्मराजे ॥ वसुविशेषे ॥ धर-
ति । धृञ् ० । पचाद्यच् ॥

धरणः । पुं । अद्रिपतौ ॥ लोके ॥ स्तने
॥ धाम्ये ॥ दिवाकरे ॥ सेतौ ॥ न ।
चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे मानभेदे
। वस्त्रे ॥ दशपलमाने । पलंसुवर्णा-
श्चत्वारः पलानिधरणदशेतिमनुः ॥
पलदशमांशे । इतिवैद्यकम् ॥ धारणे
॥ षोडशरूप्यमाषकैः परिमिते । पुं
राणे ॥

धरणिः । स्त्री । भूमौ ॥ धरति । धृञ् ०
। धियते विश्वमनया । धृङ् अवस्था

धरणी

नेवा । अर्त्तिसृधृधमीत्यनिः ॥
धरणिधरः । पुं । विष्णो ॥ धरण्याः ध-
रः ॥ नगे ॥
धरणिस्थः । चि । भूतलचारिणि ॥ धर-
ण्यांतिष्ठति । ठा० । कः ॥

धरणी । स्त्री । भुवि ॥ धरणी पतितंते
यं चातकामां राजाकरम् ॥ शास्त्र-
च्छिद्रमे ॥ धरति विश्वम् । धृञ् ० ।
अर्त्तिसृधृध्यादिना ऽनिः । कृदिका-
रादितिङीष् ॥ नाड्याम् ॥ कन्दवि-
शेषे । कन्दास्त्रौ । वनकन्दे ॥

धरणीकन्दः । पुं । धरणीनाममूलवि-
शेषे ॥

धरणीकीलकः । पुं । नगे । पर्वते ॥
धरणीधरः । पुं । विष्णो ॥ पर्वते ॥ क-
च्छपे ॥ शेषदिग्गजादिरूपेण धर-
णीधत्ते । धृञ् ० । अच् ॥ धरण्याः ध-
रोवा ॥

धरणीपुरम् । न । चतुरस्रमण्डले ॥ पुं
। अर्द्धौ ॥ धरण्याः पुरम् । धरणीपु-
रंयस्य ॥

धरणीपूरः । पुं । सिन्धौ । समुद्रे ॥
धरणीप्रवः । पुं । समुद्रे ॥ धरणीप्रवो ऽ
स्मिन् ॥

धरणीश्वरः । पुं । ईश्वरे । शिवे ॥ धर-
ण्याईश्वरः ॥ नृपे ॥

धरणीसुतः । पुं । भौमे ॥ धरण्याः-

धराम

सुतः ॥

धरणीसुता । स्त्री । सीतायाम् । जान
क्याम् ॥ धरण्याः सुता ॥
धरसंस्थः । चि । पर्वताकारे । गिरिस
दृशे ॥ धरद्वय संस्था सादृश्यं यस्य ॥
धरा । स्त्री । भुवि । पृथिव्याम् ॥ गर्भा
शये । जरायौ ॥ मेदसि ॥ नाड्याम्
॥ महादानविशेषे ॥ धरतिविश्वम् ।
धृञ्० । धराः शैलाः सन्त्यस्यावा ।
यद्वा । ध्रियते । धृङ्० । अच् ॥ ती
र्थविशेषे ॥ यत्र स्नानात् शोकनाशो
भवति ॥

धराकदम्बः । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । प्रा
वृक्षे । भृङ्गवृक्षभे ॥

धराकदम्बकः । पुं । धराकदम्बे ॥

धरात्मजः । पुं । भौमे । मङ्गलग्रहे ॥

धरायाः आत्मजः ॥

धराधरः । पुं । वराहरूपे विष्णौ ॥ अं
शैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारय
ति तथा ॥ धरायाधरः ॥ पर्वते ॥

धरामरः । पुं । भूमिदेवे । ब्राह्मणे ॥

यथा । धरामरेन्द्रपाणिषु प्रधातुमी
हसे धरायदित्त्वमादरात् सदा प्रदे
हिततत्फलप्रदाम् । ययस्विनीं स्व
लङ्कृतां सुवशभुक्तिमृत्तिदां यदात
दा भवेच्छिशुनेमेदकानि मेव ह्यमि
ति वीरवचः ॥

धर्मः

धरित्री । स्त्री । भूमौ ॥ धरतिविश्वम् ।

धृञ्० । अशि० इचः । गौ० ऊीष् ॥

धरिमा । पुं । रूपे ॥ तुलायाम् ॥ यथा
। तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके
वधः ॥ ध्रियते । धृञ्० । हृभृधृस्सृ
श्चम्यद्भूमनिच् ॥

धरिममेयः । चि । तुलापरिच्छेदे ॥

धर्तयः । चि । धारणीये ॥

धर्तम् । न । आख्ये । गृहे ॥ धरतिधि
यते वा । धृञ्० । गुधृषीपचिबचिय
मिसदिच्चदिभ्यश्च ॥

धर्मः । पुं । न । शास्त्रविहितकर्मानुष्ठा
नजन्येऽपूर्वेपूर्वमीमांसा प्रसिद्धे भा
विफलाधारभूते पुण्ये । श्रेयसि । सु
कृते । वृषे ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्यामु
दितं यत् स धर्मः प्रकीर्तित इति
देवीभगवतम् ॥ सचवर्णाश्रमादिध
र्मरूपः । युथोक्तं भविष्यपुराणे । वर्ण
धर्मः स्मृतस्त्वेकश्चाश्रमाणामतः परम् ।
वर्णाश्रमस्मृतीयस्तु गौणो नैमित्तिक
स्तथेति ॥ तच्च वर्णधर्मे निश्चयं मद्यं
ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिः । आश्रमध
र्मोऽस्मीन्यनभैत्यब्रह्मचर्यादिः । व
र्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्म
णस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्री
याभिषेकादिगुणयुक्तस्य राक्षः प्रजा
पालनादिः । निमित्तधर्मो विहि

धर्मः

ताकरणाप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रा-
 यश्चित्तम् ॥ * ॥ साधारणधर्मा-
 पि । सचाहिं सादिः । न हिंसात्
 सर्वाभूतानीत्याचारण्डालं साधारणो
 धर्मः ॥ * ॥ मनुस्मृतिः । विद्वद्भिः सेवि-
 तः सद्भिर्निर्जन्मदेषराशिभिः । हृद-
 येनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोध-
 तेत्याह । अथ व्याख्यायां कुल्लूकभट्ट-
 प्रणीताः श्लोकाः । यथा । वेदविद्वि-
 र्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् ।
 वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्
 मनुः ॥ हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञातव्य-
 मिति निर्दिष्टम् । श्रेयःसाधनमिच्छा-
 ह तच्च अभिमुखं मनः ॥ वेदप्रमाण-
 कः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः । मनु-
 र्ज्ञानमेव मनुयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणां मिति
 ॥ अदृष्टार्थे । चोदनालक्षणे । वेदोक्ते-
 भ्युदयनिश्श्रेयसहेतौ ॥ तत्र यागदा-
 नाद्यनुष्ठानजनितो धर्मो ऽभ्युदयहे-
 तुः । अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च नि-
 श्रेयसहेतुर्भवति ॥ वेदविहिते प्रा-
 णिना मभ्युदयनिःश्रेयससाधने प्रवृ-
 त्तिनिवृत्तिलक्षणे ॥ वर्णाश्रमतदा-
 चारव्यङ्ग्ये ॥ विहितक्रियया साध्यो
 धर्मः पुंसां गुणो मतः । प्रतिषिद्ध-
 क्रियासाध्यः सगुणो ऽधर्म उच्यते ॥
 धर्मस्याचरणं कार्यं पुरुषेण विजानता

धर्मः

सञ्चित्येन्द्रियवर्गं वैययनमरकं व्रजे-
 त् ॥ मानुष्यं दुर्लभं प्रातः खण्डेस्मिन्
 मारते शुभे । आहारादिमुखं नृनमवे-
 त् सर्वासु यो निपु ॥ प्राप्य तं मानुषं दे-
 हं कर्त्तव्यं धर्मसाधनम् । स्वर्गमोक्षप्रदं
 नृणां दुर्लभं चान्ययोनिषु ॥ इति श्री
 देवीभागवते ३ स्कन्धे २५ अध्यायः
 ॥ धर्मस्य चत्वारः पादा यथा । धर्म-
 स्य प्रथमः पादः सत्यमेतच्छ्रुतेर्वचः
 । द्वितीयस्तु तथा शोचं दयापादस्तु-
 तीयकः ॥ दानपादश्चतुर्थश्च पुराण-
 चावदन्ति वेद इति ॥ चतुष्पात् सकलो
 धर्म इति मनुः । तत्रापि सत्यं वज्रवत्
 पः खञ्जं दयापि च । सत्यपादे कृते
 लोपे धर्मलोपः प्रजायत इत्यागमः ॥
 * ॥ आत्मनि ॥ कल्पितस्य सर्वस्य-
 स्वस्मिन् धारणात् ॥ जीवे ॥ देहस्य
 धारणात् ॥ आचारे ॥ स्वभावे ॥ उ-
 पमायाम् ॥ क्रतौ ॥ अहिंसायाम् ॥
 उपनिषदि ॥ न्याये ॥ परमावस्थया
 दशप्रभेदे (५॥॥) ॥ पुं । धनुषि ॥
 यमे ॥ सोमपे ॥ सत्सङ्गे ॥ अर्हति
 ॥ ब्रह्मणोर्दक्षिणस्तनाज्जाते देवता-
 विशेषे ॥ न्यूनदेशवृत्तौ ॥ * ॥ न ।
 दानादौ ॥ धर्मशतैः सन्निभुया द-
 र्शनीकमिव पुस्तिका । परलोके सहा-
 यार्थं भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥ धर्मे

धर्मक्षेत्रे

मतिर्भवतुषः सततोत्थितानां स
ह्येक एवपरलोकगतस्य बन्धुः । अ
र्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना
नैवाप्तभावमपियाति नचस्थिरत्वं
म् ॥ लज्जान्नयमस्थाने ॥ धरतिविश्वम्
धियतेवाधारयतिवा । धृज् ० । अर्चि
स्तुमुहुस्सधृच्चि क्षुभायावापदियच्चि
नीभ्योमक्षितिमन् ॥

धर्मकर्म । न । धर्मकार्ये । शुभाष्टप्र
तिपादकक्रियायाम् ॥ वेदप्रणिहितं
धर्मकर्म तन्मङ्गलं परमिति ब्रह्मवै
वर्त्तपुराणम् ॥

धर्मकथादरिद्रः । चि । भारतेकलिजन्म
निमानवे ॥ इतिहेमाद्रिः ॥

धर्मकायः । पुं । वुद्धे ॥ इतिचिकाण्डशे
षः ॥ धर्माय कायोयस्य ॥

धर्मकीलः । पुं । राजशासने ॥ इ०चि० ॥

धर्मकीलकः । पुं । ब्रह्मशासने ॥ इतिश
ब्दरत्नावली ॥

धर्मकेतुः । पुं । वुद्धे ॥

धर्मक्षेत्रम् । न । धर्मभूमौ । धर्मस्य पू
र्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमान-
स्यवृद्धेर्निमित्ते ॥ धर्मस्यक्षेत्रम् ॥

कुरुक्षेत्रे ॥ यथा । ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे
च पञ्चरामहृदन्तरम् । धर्मक्षेत्रं कुरु

क्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥ * ॥ अ

पिष । तरन्तुकारन्तुकयो र्यदन्तरं

धर्मदा

रामहृदानाम् मचक्रकस्यच । एत

त् कुरुक्षेत्रे समस्तपञ्चकं प्रजापतेरु

त्तरवेदिरुच्यते ॥ चि । धर्माधारे ॥

धर्मगुप् । चि । धर्मरक्षके ॥ धर्मगोपा

यति । गुप् ० । क्षिप् ॥

धर्मघटः । पुं । सौरवैशाखे प्रत्यहदा

तथ्येसुगन्धोदकपूर्णेकलसे ॥

धर्मचक्रः । पुं । वुद्धे ॥

धर्मचक्रभृत् । पुं । जिने ॥ इतिध० ॥

धर्मचारिणी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

धर्मचिन्तनम् । न । धर्मचिन्तायाम् । पु

ण्यभावनायाम् ॥

धर्मचिन्ता । स्त्री । उपाधौ । धर्मचिन्त

ने ॥ धर्मस्यचिन्ता ॥

धर्मजीवनः । पुं । ब्राह्मणविशेषे । या-

जनप्रतिग्रहादिना परस्य धर्ममुत्पा

द्य यो ब्राह्मणो जीवति तस्मिन् ॥

धर्मज्ञः । चि । धर्मज्ञानविशिष्टे ॥

धर्मणः । पुं । वृक्षभेदे । धामिनिया

इति गौडभाषाप्रसिद्धे ॥ सर्पप्रभेदे ।

ढेमना इति गौडभाषा ॥

धर्मतीर्थम् । न । तीर्थविशेषे ॥

धर्मत्वम् । न । वृत्तिमत्त्वे । आधेयत्व

इतियावत् ॥ यथा । गगनादेर्बृत्ति

मत्त्वत्त्वत्त्वधर्मत्वाभावादिति जग

दीशः ॥

धर्मदानम् । न । प्रबोजनमनपेक्ष्यके

धर्मप

वस्तुधर्मवुद्ध्यापाचेभ्योदाने ॥ यथा
हृदेवज्ञः । पाचेभ्योदीयते नित्य-
मनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्म-
वुद्ध्यायत् धर्मदानं प्रवक्षत इति ॥
धर्मदुघा । स्त्री । हविर्दोग्ध्याम् ॥ धर्मा
न् दोग्धीतिविग्रहे दुहेःकप् घश्चा
ऽन्तादेशः ॥

धर्मद्वी । स्त्री । } गङ्गायाम् । सिद्ध
धर्मद्वी । स्त्री । } सिन्धौ ॥ यथा ।
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गेचिपश्चगामि
नि । धर्मद्वीतिविख्याते पापमेहर
जाह्नवीति ॥

धर्मधातुः । पुं । खसमे । बुद्धे ॥
धर्मध्वजी । चि । जीविकार्थं जटादि-
धारिणि । लिङ्गट्त्तौ ॥ यो बहुज-
नसमक्षं धर्ममाचरति स्वतः परत
श्चलोके स्थापयति तस्य धर्मे ध्वजं
चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । धर्मस्य ध्व
जसिह्नम् । धर्मे ध्वज इव वा ॥ धर्मध्व
जो ऽस्यास्ति । अत इति ॥

धर्मनैपुण्यकामः । चि । गृहीतवेदा-
ध्ययननियमजन्यादृष्टेच्छौ ॥

धर्मपत्तनम् । न । मरिचे ॥ धर्मपत्तने
जातम् । तत्रजात इत्यण् । संज्ञापूर्वक
त्वान्नट्टिः ॥ आबन्ध्याम् । धर्मपुर्याम् ॥

धर्मपत्नी । स्त्री । प्रथमोढायां सवर्णा
याम् ॥ कीर्त्ति ॥ अयि ॥ वाचि ॥

धर्ममे

स्मृतौ ॥ मेधायाम् ॥ धृतौ ॥ क्षमा
याम् ॥ नारीणां मध्ये कीर्त्त्याद्याः
सप्तधर्मपत्न्यो भगवद्भिभूतयः । या
सामाभासमात्रसम्बन्धेनापि जनः-
सर्वलोकादरणीयो भवति तासां
सर्वस्त्रीपूत्तमत्त्वमतिप्रसिद्धमेव ॥

धर्मपत्रम् । न । यज्ञोदुम्बरे ॥ धर्मार्थ
पत्रे ॥

धर्मपालः । पुं । वर्णाश्रमधर्मपालके
॥ धर्मम् पालयति । पाल० । कर्म
गण्यम् ॥

धर्मपुत्रः । पुं । युधिष्ठिरेन्द्रे । अजात
शत्रौ ॥ धर्मस्य पुत्रः ॥ नरनारायण
योर्कृष्योः ॥ धर्मतः कृते पुत्रे । धर्म
वेटा इति भाषा ॥

धर्मप्रधानः । पुं । धार्मिके ॥ धर्मः प्रधा
नायस्य ॥

धर्मभागकः । पुं । भारतादिपाठके ॥

धर्ममूलम् । न । अश्लेषादिषु ॥ यथा
अश्लेषश्चाप्यनोभश्च दमोभूतदया
तपः । ब्रह्मचर्यं ततः सत्यमनुक्रो
शः क्षमाधृतिः । सनातनस्य धर्मस्य मू
लमेतद्दुरासदमिति मतं ० पुं ॥

धर्ममेघः । पुं । असम्पत्तातसमाधौ ॥

सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि-
सुखं मनपेक्ष्यमाणस्य योगिनोदृढ
भूमिः सन् धर्ममेघ इत्युच्यते । उ

धर्मरा

क्लृप्त्वा । प्रसङ्गस्थानेष्वकुसीदस्य सर्व
 याविवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिस्ततः
 क्लेशकर्मनिवृत्तिरिति ॥
 धर्मयुक्तः । वि । निश्चयनैमित्तिकस्वध
 र्माच्छागिनि ॥
 धर्मयुक् । वि । धार्मिके । धर्मयुक्ते ॥
 धर्मयूपः । पुं । श्रीहरौ ॥ यूपे पशुवत्
 भगवत्समाराधनात्मका धर्मास्तत्रव
 ध्यन्ते ऽतो धर्माणायूपः ॥ यथायूपः
 पशूनां नियोजनस्थान मेघं विष्णुः स्व
 समाराधनात्मकानां धर्माणं स्थान
 मिच्छत्यर्थः ॥
 धर्मराजः । पुं । यमे ॥ बुद्धे ॥ युधिष्ठिर
 नृपे ॥ धर्मेण राजते । राजृ० । पचाद्य
 च् ॥ धर्मस्य राजा वा । राजाहः सखि
 भ्यष्टच् ॥ धर्मश्चासौ राजा चेति वा ॥
 धर्मराजपरीक्षा । स्त्री । धर्माधर्मपरी
 क्षाये ॥ यथाह दृष्टमिति । पञ्चदशे
 लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
 । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च
 सामभिः ॥ आमन्त्र्य प्रजयेद्गन्धैः
 कमुमैश्च सितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्च
 गव्येन सृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
 समैः कृत्वा नवेकुम्भे स्थाप्यौ चानुपल
 चितौ । ततः कुम्भात् पिण्डमेकं गृ
 ह्णीयाद्विच्छिन्नितः ॥ धर्मे गृहीते शु
 द्धः स्यात् सम्पूज्यः परीक्षकैरिति ॥

वैतथा

जीवदानमन्त्रादिकं शारदायां दि-
 व्यतत्त्वे च द्रष्टव्यम् ॥
 धर्मलक्षणम् । न । धर्मस्वरूपे ॥ धृतिः
 क्षमा दमो ऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनि
 ग्रहः । धीर्धिरा सत्यमक्रोधो दश
 कं धर्मलक्षणम् ॥ इति मनुः ॥ अपि
 च । पात्रेदानं मतिः कृष्णो मातापित्रो
 श्वपूजनम् । अद्वा वस्त्रं गर्वांग्रासः ष
 द्विधं धर्मलक्षणम् ॥
 धर्मवाणिजिकः । पुं । पुण्यकर्मफलका
 मिनि ॥
 धर्मवान् । वि । पुण्यवति । धर्मविशि
 ष्टे ॥ धर्मोऽस्य सास्मिन् वा । मतुप् ॥
 धर्मवर्गः । पुं । चतुर्वर्गे ॥ धर्मघटितो
 वर्गः ॥
 धर्मवासरः । पुं । पूर्णिमायाम् ॥
 धर्मवाहनः । पुं । श्रीसदाशिवे ॥ धर्मो
 वाहनमस्य ॥ व । धर्मस्य याने ॥
 धर्मवित् । वि । धर्मज्ञे ॥
 धर्मविभ्रवः । पुं । धर्मव्यतिक्रमे । अधर्मे ॥
 धर्मवैतनिकः । पुं । पापकर्मणा धन
 मासाद्यात्मनो धार्मिकत्वरथापनाय
 दानकर्त्तरि ॥
 धर्मव्याधः । पुं । पापपुरुषविशेषे ॥
 धर्मशास्त्रम् । न । मन्त्राद्युक्तस्मृतौ । ध
 र्मसंहितायाम् ॥ धर्मप्रातिपादकं
 शास्त्रम् ॥ धर्मशास्त्रप्रयोजका यथा

धर्मसु

। मन्त्रविष्णुहारीतयाचवल्क्योऽथ
 नोङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताःका
 न्थायनरुहस्पती ॥ पराशरव्यासश्च
 उखलिखिता दक्षगौतमौ । शाता
 तपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्र प्रयोजकाः
 इतियाचवल्क्यः ॥ उशनश्शब्दपर्य
 न्तो धन्वैकवद्भावः । नेयं परिसङ्ख्या
 किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतोवैधा
 यनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् ।
 एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाङ्
 चाणां साकाङ्क्षापरिपूर्णं मन्यतः
 क्रियते । शिरोधेतु विकल्पः ॥
 धर्मशीलः । वि । धर्मयुक्ते । धार्मिके ॥
 धर्मः शीलमस्य ॥
 धर्मशुद्धिः । स्त्री । अधर्मान्निष्कृष्यनिर्दु
 रणे ॥
 धर्मसंस्थापनम् । न । वेदमार्गपरिरक्ष
 णे ॥ धर्मस्य सम्यक् अधर्मनिवारणेन
 स्थापनम् ॥
 धर्मसंहिता । स्त्री । मन्वाद्युक्तस्मृतौ ॥
 धर्मबोधार्थं रचिता । सम्पूर्वाद्दधा
 तेः कर्मणिक्ते दधातेर्हिः ॥
 धर्मसम्मूढचेताः । वि । धर्मे विषये-
 निर्णायकप्रमाणादर्शनात् संशयैर्वा
 सचित्ते ॥ धर्मे सम्मूढं चेतो ऽस्य ॥

धर्मसावर्णिः । पुं । एकादशमनौ ॥

धर्मसुतः । पुं । युधिष्ठिरे ॥ धर्मस्य सुतः ॥

धर्माधि

धर्मस्तुः । पुं । कलिङ्गे । धूम्याटपक्षिणि ॥

धर्मस्थः । पुं । प्राङ् विवाके ॥ धर्मेतिष्ठ
 ति । ष्टा० । कः ॥

धर्मस्थानम् । न । लग्नान्नवमभवने ॥

धर्माङ्गम् । न । ब्रह्मचर्यादिदशसु ॥

यथा । ब्रह्मचर्येण सत्त्यनतपसा च प्र
 वर्त्तते । दानेन नियमेनापि क्षमा
 शैचेन वल्लभ ॥ अहिंसया सुशान्त्या
 च अस्तेयेनापि वर्त्तते । एतैर्दशभिर
 ङ्गैस्तु धर्ममेव प्रसूचयेदिति पा० भू० ॥

धर्मात्मजः । पुं । युधिष्ठिरे ॥

धर्मात्मा । पुं । धर्मस्वभावे । धर्मानुगत
 चित्ते ॥ धर्मज्ञात्मा यस्य ॥ रुनिवि
 षे श्रे ॥

धर्माधर्मपरीक्षणम् । न । मिताक्षरो
 क्तपरीक्षाविशेषे ॥

धर्माधर्मवित् । पुं । मीमांसके ॥ धर्मा
 ऽधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यापर
 मार्याविति मीमांसकस्य कल्पनामा
 चम् । देशकालादिषु धर्मा ऽधर्मयो
 र्विप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

धर्माधिकरणः । पुं । धर्माध्यक्षे ॥ तल्ल
 क्षणं यथा । समः शत्रौ च मित्रे च सर्व
 शास्त्रविशारदः । विप्रमुख्यः कुली
 नश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥ इति म

त० पु० ॥ न । राज्ञो विचारस्थाने ॥

यथा । धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्र

धर्माणी

निरूपयम् । यथाधिक्रियते स्थाने
धर्माधिकरणं हितम् ॥ इति धी०
मि० ॥ पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्राश्रव
श्चाप्यलोलुपाः । धर्माधिकरणे का
र्या जनाह्वानकरानराः ॥ इति म-
त्स्य पु० ॥

धर्माधिकरणी । पुं । धर्माधिकरणवि
शिष्टे । धर्माध्यक्षे । प्राडुवाके ॥

धर्माध्यक्षः । पुं । धर्माधिकरणि ॥ कु
लशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो वि-
धीयते ॥ परमेश्वरे ॥ धर्मपदं लक्ष्य
णयाधर्माधर्मप्रतिपादकम् । तथाच
धर्माधर्मौ फलदानाय अद्यक्षावस्ये
ति तौ अद्यक्षयतीतिवा ॥

धर्माभासः । पुं । श्रुतिस्मृतीतरशास्त्रो
क्ते सुकृते ॥ यथा । श्रुतिस्मृतिभ्या
मुद्धितं यत् स धर्मः प्रकीर्तितः । अ-
न्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्माभासः स उ-
च्यते इति देवीगीता ॥

धर्मारण्यम् । न । पुण्यवनविशेषे ॥
तीर्थविशेषे ॥

धर्मासनम् । न । राज्ञो धर्मदर्शनार्थं
मासने । विचारासने । व्यवहारासने ॥

धर्मास्तिकायः । पुं । पुद्गलास्तिकायाद-
न्यस्मिन्नभ्युदयहेतौ ॥

धर्माणी । स्त्री । रेणुकायाम् ॥

धर्षणी

धर्षणी । त्रि । पुण्ययुते । धर्मवति ॥

धर्मे विद्यते ऽस्य । इतिः ॥ अधिकदे-
शवृत्तौ ॥ धर्मा यागादिरूपाः श्रौताः
स्मार्त्तास्तान्त्रिकाश्च भगवत्समारा-
धनरूपाः ग्राह्यत्वेन स्वाप्यत्वेन च सन्त्य
स्येति धर्मा । इतिः ॥ धर्म्ये सर्वम-
भ्रान्तं प्रकारेतु विपर्ययः ॥

धर्माष्टः । चि । धार्मिके ॥

धर्मेत्तरः । चि । धर्मप्रधाने ॥

धर्मोपदेशकः । पुं । श्रीगुरौ ॥

धर्म्यम् । चि । धर्मयुक्ते ॥ धर्मादनपेत-
म् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति
यत् ॥ धर्मेण प्राप्ये ॥ नैवथो धर्मेत्या-
दिनायत् ॥

धर्म्यविवाहः । पुं । ब्राह्मदैवार्घगान्धर्वप्रा-
जापत्यरूपे विवाहविशेषे ॥

धर्षः । पुं । प्रागल्भ्ये ॥ अमर्षे ॥ शक्ति-
बन्धने ॥ संवृत्तौ ॥ हिंसायाम् ॥ धर्ष-
णम् । धृषेर्भावे घञ् ॥

धर्षकः । चि । अभिभवकर्त्तरि ॥ नटे ॥

धर्षकारिणी । स्त्री । दृषितायां कन्या-
याम् ॥

धर्षणम् । न । परिभवे ॥ रते ॥ धृषे-
त्युट् ॥ धर्षशब्दार्थे ॥

धर्षणी । स्त्री । अभिसारिकायाम् ।

असत्याम् ॥ धर्षति । जिधृषा० ।

ल्युट् । ङीप् ॥

धवलः

धर्षणीयः । वि । अभिभवनीये । धृष्ये ॥

धर्षिणी । स्त्री । पुंश्चल्यान् ॥

धर्षितम् । न । रतौ । मैथुने ॥ इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वि । कृतधर्षणे । प

रिभूते । तिरस्कृते ॥ धृषेः क्तः । इ-

ड्गुणौ ॥

धर्षिता । स्त्री । असक्त्याम् ॥ तिरस्कृ-

तायाम् ॥

धलण्डः । पुं । दृढकण्ठकण्ठे । धल-

आकडा इति गौड भाषा ॥

धलण्डकः । पुं । धलण्डे ॥

धवः । पुं । नरे ॥ धूर्त्ते ॥ पक्ष्यौ ॥ स्व-

नान्वैवस्थातेवृक्षे । मधुरस्त्वचे । पी

तफले । गौरे । शुक्लवृक्षे ॥ अमृग

याः । धवः शीतः प्रमेहार्शः पाण्डु-

पित्तकफापहः । मधुर सुवर स्तस्य

फलञ्च मधुरं मनागिति भावप्र-

काशः ॥ धवति धुवति धुनेति धुना

ति वा । धूञ् ० धुञ्कम्पने धूविधू

नने वा । पचासञ् ॥ यडा । धूयते

। ऋदोरप् ॥

धवलः । पुं । वृषभेष्टे । महेष्टे ॥ ची

नकर्परे ॥ धववृक्षे ॥ रागविभ्रमे ॥

वीरवृक्षे ॥ पाण्डुप्रभेदेखगे । घौ

ला इति भाषा ॥ धवलः पाण्डु बहि

ः रक्तपित्तहरो हिमः । रसे पाके

च मधुरः सङ्गाही वातशान्तिकृत् ॥

धवली

न । श्वेतभरिचे ॥ इन्दोभेदे ॥ यथा

। विजवरगणयुगसनगणनगणयुगक

लं विमलवलयमपिच कलयसकल

जनमुखम् । फणिपतिवरभक्षित म

मलधवल मिह हितं विमलकविमु

हृदिव ललित मिति भुविविदितम्

॥ यथा ॥ उपगतइहसुरभिसमयइ

तिसुमुखिरे निधुवनमधिपिव सह

मधुर्जहिरुषमपदे । कमलनयन म

नुसरसखि तवरभसपरं प्रियतमम्

हृगमनमुचितमनुचित मपरम् ॥

वि । शुक्ले । सितवर्णाद्ये ॥ सुन्दरे ॥

धावु ० । बाहुलकात् कलः धातोर्ह

स्वश्च ॥

धवलपक्षः । पुं । हंसे ॥ शुक्लपक्षे ॥

धवलपाटली । स्त्री । सितपाटलिका

याम् ॥

धवलसृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् ॥

धवलयावनालः । पुं । यावनालविशेषे

। तारतण्डुले । पाण्डुरे ॥

धवला । स्त्री । शुक्लवर्णायाङ्गवि ॥ धव

लवर्णयोगात् अनुदात्तत्वाभावात्

ङीष् ॥

धवलार्कः । पुं । प्रतापसे ॥ धवलश्चा

सावर्कश्च ॥

धवली । स्त्री । धवलवर्णायाङ्गवि । धव

लायाम् ॥ गौरादित्वान् ङीष् ॥

धातुः

धवलोत्पलम् । न । कुमुदे ॥

धवाणकः । पुं । समीरणे । वायौ ॥ धु
नाति । धूञ्० । आणकोलू धूशिङ्घि
धाञ्भ्यः ॥धविषम् । न । यत्तज्ज्वलनज्वालनयज
ने । अग्नेः सन्धुचणायमृगत्वचारचि
ते यजने ॥ धूयते ऽनेन । धूञ्० ।
अर्त्तिलू धूसूरिति इचः ॥

धाः । पुं । ब्रह्मणि ॥ धारके ॥ दृढस्पतौ ॥

धाकः । पुं । वृषे ॥ भोजने । आहारे ॥
आधारे ॥ दधाति । डुधाञ्० । कृदा
धारार्चिकलिभ्यः कः । इतिकः ॥धाटी । स्त्री । अभ्यवस्कन्दे । प्रपाते । श
त्रोः सम्मुखगमने ॥धाणकः । पुं । दीनारभागे । स्वर्णभूषा
भागे ॥ दधाति । डुधाञ्० । आण-
कोलू धूशिङ्घिधाञ्भ्यः ॥धातकी । स्त्री । मद्यपुष्पायाम् । धातु
पुष्प्याम् । धातु इति प्रसिद्धे गुल्मे ॥
धातकी कटुकाशीता मदकृत् तुव
रा लघुः । तृष्णा तीसापित्तास्त्रवि
षकृमिविसर्जित् ॥ अस्याः पुष्पाणि
शाद्याणि ॥ धातुं करोति । तत्करो-
तीति णिच् । टिलोपः । कुन् । पि-
प्पल्यादित्वान् डीष् ॥

धातुः । पुं । इन्द्रियेषु ॥ शब्दयोनौ ।

भेदसर्वादा ॥ अवार्थनिर्णयार्थम् ॥

धातुः

क्तं यथा । क्रियावाचित्व माख्यातुं प्र

सिद्धोयं प्रदर्शितः । प्रयोगतो ऽन्ये

मन्तव्या अनेकार्थादिधातव इति ॥ स

कर्मका कर्मकभेदेन धातवो द्विविधाः

। तथा हि । सत्ताजीवनदर्पभीतिशय

न क्रीडानिवासचयाव्यक्त ध्याननभो

गतिस्थितिजराज्जाप्रमादादये ।

मोहेखेटनवेगयुदुदहन ख्यातिक्षरो

न्मादकेषु द्विस्वेदपलायनभ्रमणकेशा

न्तौषु तौमज्जने ॥ दृष्टौ जागरणो

पवक्रगमनोत्साहेमृतौ संशयेन्ना-

नौमन्दगतौ चन्द्रव्यपतने चेष्टाक्रुधौ

रोदने । दृष्टौ हावकृतौ च सिद्धिबिर

तौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्देगनिमेषभ-

ङ्गयतनाद्ये धातवो ऽ कर्मकाः ॥ दौ

र्वल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धात

वः । वाचकाभावमात्रस्य यतस्तस्मा

द कर्मकाः ॥ कैटिल्यादिषु चार्थेषु-

प्रोक्तायेतेतु धातवः । तद्वद्भावे ऽ क

र्मकाः स्युस्तदत् कुत्थांसकर्मका इति

॥*॥ आकाशादिमहाभूतेषु ॥ शब्दा

द्याकाशादिगुणेषु ॥ रसादिषु । र-

सः सृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुकाणि

धातव इत्युक्तेषु ॥ गैरिकमनः शि

खाद्यश्लविकारे ॥ श्लेष्मादौ ॥ तेषा

तवोपिविद्वद्भिर्गदिता देहधारणात्

। अत्राह सुश्रुतः । विसर्गादानविच्छे-

धातुः

पैःसोमसूर्यानिनायथा । धारयन्ति
जगद् देहंकफपित्तानिनास्तयेति ॥
अस्मि ॥ स्वर्णादौ ॥ सुवर्णरूप्यना
म्राणिहरितालमनःशिला । गैरिका
अनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः
। गन्धकोऽभ्रकमिच्छाद्या धातवोगि
रिसम्भवाः ॥ * ॥ नवधातवोयथा ।
हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गेच ती-
क्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलौहश्च धा-
तवो नव कीर्त्तिताः ॥ * ॥ अष्टधा-
तवोयथा । हिरण्यं रजतं कांस्यं ता-
म्रं सीसकमेवच । रङ्ग मायसरैच्य
श्च धातवोष्टौप्रकीर्त्तिता इतिदान-
सागरः ॥ अपिच । सुवर्णं रजतं
ताम्रं लौहं कुप्यश्च पारदम् । व-
ङ्गश्च सीसकश्चैवदृश्यष्टौदेवसम्भ-
वा इतिवैद्यकम् ॥ * ॥ सप्तधातवो
यथा । स्वर्णं रूप्यश्च ताम्रश्च रङ्गं य-
सदमेवच । सीसं लौहश्च सप्तैते
धातवो गिरिसम्भवाः इतिभावप्रका-
शः ॥ * ॥ वल्लीपलितखालिच्यका
श्यावल्गजरामयान् । निवार्यदेहदध-
तिन्धुणांतद्रातवोमताः ॥ * ॥ सप्तो-
पधातवो यथा । मात्तिकंतुल्यिकाप्रे-
चनीलाञ्जनशिलाऽलकाः । रसक-
श्चेतिविज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥ * ॥

शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोप धातवो

धातुभृ

यथा । सन्त्यं रजश्च नारीणां काले-
भवति गच्छति । शुद्धमांसभवः स्नेहे
यः सा सङ्कीर्त्यतेवसा । स्वेदोदन्ता
स्तथाकेशा स्तयैवोजश्चसप्तमम् । इ-
तिधातुभवाज्ञेयाएतेसप्तोपधातवः ॥
इतिमुखबोधः ॥ * ॥ लोकेषु ॥ व-
स्तुनि ॥ धीयते सर्वनिःक्षिप्यते सु-
प्यादावस्मिन्नित्युत्पत्त्या आत्मनि
॥ दधाति शोभां धीयते वा । दुधा-
ज् ० । सितनिगमिमसीतितुन् ॥ श-
रीरदूषणादोषा मलिनी करणान्म-
लाः । धारणाद्दातव स्तेस्युर्वीतपित्त-
कफास्तयः ॥ * ॥ हरितालं हरे वी-
र्यं लङ्घीवीर्यं मनःशिला । पारदं
शिववीर्यं स्याद्गन्धकं पार्वतीरजः ॥

धातुकाशीशम् । न । } द्रव्यविशेषे ।

धातुकासीसम् । न । } कासीसे ॥

धातुघ्नम् । न । काञ्चिके ॥

धातुद्रावकम् । न । टङ्गणे ॥

धातुनाशनम् । न । काञ्चिके ॥

धातुपः । पुं । शरीरस्थप्रथमधातौ ।
रसइतिख्याते ॥धातुपुष्पिका । स्त्री । धातुपुष्प्याम् । धा-
इफूल इतिभाषा ॥

धातुपुष्पी । स्त्री । धातुपुष्पिकायाम् ।

धातुक्याम् ॥

धातुभृत् । पुं । पर्वते ॥ चि । धातुपो

धाता	धात्री
<p>षके ॥ धातुमाक्षिकम् । न । माक्षिके । पी तके ॥ धातुमारिणी । स्त्री । सर्जिकायाम् ॥ धातुराजकम् । न । रेतसि ॥ धातुवल्लभम् । न । टङ्गणे ॥ धातुवादी । पुं । कारन्धमिनि । धातुवा दरते ॥ धातुवैरी । पुं । गन्धके ॥ इति शब्दः ॥ धातुशेखरम् । न । कासीसे ॥ धातूपलः । पुं । कठिनिकायाम् ॥ धाता । पुं । अजयोनौ । ब्रह्मणि ॥ उ पादानत्वात् सर्वस्य कर्मफलजातस्य विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्त्यै । यो षयितरि । कर्मफलविधातृणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलदाते श्वरविभूतिः ॥ धातुर्गतिर्विचित्रा च दुर्ज्ञेया भवन्वये ॥ विष्णौ । श्रीपतौ ॥ अनन्तादिरूपेण विश्वं दधाति धा रयति । दधाते स्तृच् ॥ भृगुमुनेः पु त्रे ॥ दशमेवत्सरे ॥ यथा । निष्प- त्तिः सर्वशस्त्रानां मध्याधातरिकीर्त्ति- ता । इक्षुक्षीरगुडादीनां प्रवृत्तत्वं रानने ॥ षण्माषस्याष्टमेभेदे (॥५॥) ॥ धि । पालके ॥ धारणपोषणसाम- र्थ्ययुक्ते ॥ धारके ॥ दधाति । लुधाञ् ० । टष् ॥</p>	<p>धातुपुत्रः । पुं । सनत्कुमारे ॥ ब्रह्मणः सुतमात्रे ॥ धातुपुष्पिका । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातु पुष्पमस्याः । शैषिकः कप् ॥ धातुपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ धातु पुष्पमस्याः । पाक्षिकः कवभावः ॥ धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् ॥ धात्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥ आमलक्याम् ॥ वसुमत्त्याम् । भुवि ॥ उपमातरि ॥ धीयते । घेट् ० । धः कर्मणि प्रन् ॥ दधाति वा । लुधाञ् ० । सर्वधातुभ्यः प्रन् । पित्तान् लीष् ॥ धात्रीपत्रम् । न । आमलकीदले ॥ ता लीशपत्रे ॥ धात्रीपुत्रः । पुं । नटे ॥ उपमातुः सु ते ॥ धाव्याः पुत्रः ॥ धात्रीफलम् । न । आमलकीफले । आं वला इति भाषा ॥ धाव्याः फलम् ॥ हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशे- षतः । रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ॥ हन्ति वातं तद्वत्त्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफरूक्षक षायत्वात् फलं धाव्यास्त्रिदोषजित् ॥ अङ्गारपाकस्य द्रव्यसु पाचितानि सि- न्धुत्यहिर्जुमरिचादिसमन्वितानि । तप्तेष्टे पुनरपि प्रतिभर्जितानि धा- त्रीफलानि जनयन्ति हिजाठरा-</p>

धानी

मिम् ॥

धाचेयिका । स्त्री । धाव्याम् । धाय इति भाषा ॥ यथा । पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख इति ॥

धाचेयी । स्त्री । धाचेयिकायाम् ॥

धानम् । न । पोषणे ॥ निधाने ॥ धीयते ऽस्मिन् । ल्युट् ॥

धानकम् । न । धन्याके ॥

धाना । स्त्री । । बहुरी इति भाषाप्रसिद्धे भृष्टयवे ॥ धन्याके ॥ अभिनवेद्भिन्ने । अङ्कुरे ॥ चूर्णसक्तुषु ॥ धानाः । स्त्री । धाना भृष्टयवे स्त्रिय इति बहुवचननिर्देशात् बहुवचनान्तोपि ॥ यथास्तु निस्तुषाभृष्टाः स्मृताधाना इति स्त्रियाम् । धानाः स्युर्दुर्जरा रुक्षा स्फुटप्रदा गुरवस्तताः ॥ तथामेदः कफच्छर्द्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्तिताः ॥ दधाति दधति वा । डुधाञ् ० । धापृथग्यतिभ्यो नः । टाप् ॥

धानाकाः । स्त्री । धानासु ॥ निश्चयबहुचनान्तोयमितशब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णम् । न । भृष्टयवचूर्णे । सक्तुषु ॥

धानी । स्त्री । पीलुष्टन्ते ॥ आधारे ॥

यथा । राजधानीततः साभूत् सर्वयादवभूमजामिति ॥ धीयते ऽस्माम् ॥

करणा ऽधिकरणयोश्चेति ल्युट् ।

ङीप् ॥

धान्यम्

धानुष्कः । त्रि । धनुर्द्वारे । धन्विनि ॥ ध

नुः प्रहरण मस्य । तदस्येत्यधिकृत्य प्रहरणमिति ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ यद्वा । धनुषाजीरति । बेत० ठञ् ॥ लग्नात् तृतीयभवने ॥

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गे ॥

धानुष्यः । पुं । वंशे ॥ इति रानि० ॥

धानेयम् । न । धन्याके । धनिजाधानेयकम् । न । इति भाषा ॥

धान्या । स्त्री । एलायाम् । पृथीकायाम् । एलावची इति भाषा इति शब्दचन्द्रिका ॥

धान्यम् । न । धन्याके ॥ परिपेले ॥ चतुस्त्रिपरिमाणे ॥ पूर्वद्वारगृहे ॥ त्रीहिसामान्ये नीवारादौ ॥ धान इति भाषाप्रसिद्धे सतुषतण्डलादौ । भोगार्हे । अन्ने ॥ धान्यं त्रिविधम् आशुषष्टिकशालिभेदत् । तच्च प्रावृट्कालभवमाशुः । ग्रीष्मजं षष्टिकः । हेमन्तोद्भवं शालिः ॥ * ॥

धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम् । तत्सुवर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् ॥ वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति । न तु त्यजति वीर्यस्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम् ॥ एतेषु यवगोधूमति-

लमषा नवा हिताः । पुराणा

धान्यप

धान्याभ्र

विरसा रुन्धा न तथागुणकारि-
णः ॥ पुराणावर्षद्वयादुपरिस्थिताः
। यवाद्येनवास्वस्थान्प्रतिहिताः
। पथ्याशिनान्तपुराणाहिताः । पुरा
णयवगोधूलचौद्रजाङ्गलशूल्यभुगि-
तिप्रसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात् ॥ धाने
पौषणे साधु । तत्रसाधुरितियत् ॥ य
द्वा । दधाति । दुधाञ् । दधाते यन्
नुट्चेति यस्मृटे ॥

धान्यकम् । न । धान्याके ॥ इ०रानि० ॥

धान्यकोष्ठकम् । न । धान्यरक्षार्थेगृहे

। गोला इतिभाषा ॥

धान्यचमसः । पुं । चिपिटके ॥

धान्यत्वक् । स्त्री । तुषे ॥ धान्यस्यत्वक् ॥

धान्यधेनुः । स्त्री । दानार्थं धान्यनिर्मि
तधेनौ ॥

धान्यपञ्चकम् । न । शालिधन्यादिप-

ञ्चसु ॥ यथा । शालिधन्यं व्रीहिधा-

न्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिन्धि-

धान्यं क्षुद्रधान्यमिच्छ्युक्तं धान्यपञ्चक-

म् ॥ शालयोक्तशाल्याद्या व्रीहयः

षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यमु-

क्ताद्यं शिन्धिधान्यकम् ॥ कङ्गवादि-

क्षुद्रधान्यं स्यात्तृणधान्यञ्चतत्स्मृत-

मिति ॥ अतीसारेपाचनविशेषे ॥

यथा । धान्यबालकविल्वोद्दनागरैः

पाचितं जलम् । आमशूलविवन्धप्रपा-

चनं निश्चयेवितमितिभावमिश्रः ॥

धान्यमायः । पुं । धान्यविक्रयिणि ॥

धान्यराजः । पुं । यवे ॥

धान्यवर्द्धनम् । न । वर्द्धये । धान्यवृद्धौ ॥

धान्यवीजम् । न । धन्याके ॥

धान्यवीरः । पुं । माघे ॥

धान्यवृद्धिः । स्त्री । धान्यवर्द्धने । मद्य

मेतावदान्यं देहि ततोमासानन्तरं व

र्षानन्तरं वा सपादं सार्द्धं द्विगुणं वा-

दास्यामीत्येव रूपपायां वृद्धौ ॥

धान्यशीघ्रकम् । न । धान्यमञ्जर्याम् ॥

धान्याकम् । न । धन्याके । कुस्तुम्बुणि

॥ धान्याकं तुवरं सिग्धं मृष्टं मूष

खं लघु । तिक्तं कटुषण्वीर्यञ्च दी

पनं पाचनं स्मृतम् ॥ ज्वरघ्नं रोचनं

ग्राहि स्वादुपाके त्रिदोषनुत् । त

ष्णादाहवमिश्रासकासामार्शः कृमि

प्रणुत् ॥ आर्द्रन्तुतनुषं स्वादुविशेषा

त्पित्तनाशनम् ॥ धान्य मकति । अ

ककुटिलायाङ्गतौ । अणु ॥

धान्याग्रम् । न । व्रीहिमञ्जर्याम् ॥

धान्याचलः । पुं । दानार्थं धान्यनिर्मिते

पर्वते ॥

धान्याभ्रम् । न । अभ्रकमारणोपयो-

गिवस्तुनि ॥ पादांशशालिसंयुक्त म

भ्रं वज्राय कम्बले । विराचं स्थापये

त्रीरे तत्क्षिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ क

धामार्ग

मन्त्राद्गालितं हृत्पुं वाचुकारं च
तन्वयत् । तदाम्नाभिमितिप्रोक्तं म
भ्रमारणसिद्धये इतिभावप्रकाशः ॥
धान्यान्म । न । काञ्जिके ॥ धान्यान्म
शालिषूणाच्छकोद्वादिद्वतं भवेत्
। धान्यान्म धान्ययोनित्वात् प्रीणनं
क्षुदीपनम् । अरुचौ वातरोगेषु
सर्वेष्वप्यपनेहितम् ॥ धान्येष्वभि
धुतमन्म । शाकपार्थिवादि ॥
धान्यारिः । पुं । मूषिके ॥
धान्योत्तमः । पुं । शालिधान्ये ॥
धामकः । पुं । माधकपरिमाणे ॥ इति
वैद्यकपरिभाषा ॥
धाम । न । देहे ॥ गृहे ॥ रश्मौ ॥
स्थाने । आश्रये ॥ जन्मनि ॥ प्रभा
वे ॥ त्विषि ॥ ज्योतिषि । स्वयम्भ-
काशे । स्वस्वरूपे ॥ दधाति धीयते
वा । उधाञ् । मनिन् ॥
धामनिधिः । पुं । सूर्ये ॥ धाम्नांनिधिः ॥
धामनी । स्त्री । धमन्याम् ॥
धामवान् । वि । तेजस्विनि ॥
धामार्गवः । पुं । अपामार्गे ॥ घोषके ।
तोरणी इतिप्रसिद्धे शाके ॥ नेनुवां
ख्ये । पीतघोषाख्येपि ॥ धाम्नोर्गः ।
धामार्गे वाति । वा० । आतोनुपेति
कः ॥ यद्वा । धामकृच्छति । क० ।
अन्ये विष् । धामार्चासौगौश्च ।

धारम्

गोरतद्वितलुकीति टच् ॥

धायः । वि । धारणकर्त्तरि ॥
धायः । वि । धारणकर्त्तरि ॥ पोषणक
र्त्तरि ॥ यथाविश्वस्य धाय इति ॥
धायः । पुं । पुरोहिते ॥
धाय्या । स्त्री । वज्रिप्रज्वालनार्थायाम्-
चि । सामिधेन्याम् ॥ धीयते पुष्य-
ते ऽधिरनया धीयते ऽनया समि
दितिवा । पायसाश्नायनिकायधा-
य्या मानहविर्निवाससामिधेनीष्वि
ति धाजोप्यत् युगागमश्च ॥
धारः । पुं । जलधरासारवर्षणे ॥ ग्रावा
न्तरे ॥ कथ्ये ॥ प्रान्ते ॥ गम्भीरे ॥
धारम् । न । दिव्यपानीयप्रभेदे ॥ धा-
राभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीत
वाससा । शिलायां वसुधायांवा धौ
तार्यां पतितञ्चयत् ॥ सौवर्गे राज
ते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते । भा
जने मृन्मयेवापि स्थापितं धार मु-
च्यते ॥ धारं नीरं चिदोषममनि
र्देश्यरसं लघु । सौम्यं रसायनं वज्रं
तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥ पाचनं म
तिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमकृमाम् ।
तृष्णां हरति तत्पथं विशेषात् प्रा
द्विष्मृतम् ॥ * ॥ धाराजलञ्चद्विवि
धंगाङ्गसामुद्रभेदतः ॥ यदास्या दा
श्विनेमासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः

धारणा

। तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं म
नीषिभिः ॥ अन्यदाम्बुगशीर्षादिन
क्षेषु यदाम्बुदैः । अभिवृष्टमिदं
तोयं सामुद्रमितिसंचितम् ॥ * ॥
गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलघु रुचि
प्रदं पित्तकफापहम् । निर्दोषमिष्टं
खद्यु तच्च निश्चयं गुणाधिकं व्योम्निगृ
हीतमाहुः ॥ सामुद्रसलिलं शीतं-
कफघातकरं गुरु । चिन्ताया माश्वि-
ने तच्च गुणार्थं गाङ्गवद्भवेत् ॥ पति
तं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेववा ।
स्वस्वाश्रयवशाद् गच्छेदन्यदन्यद्रसा
दिकम् ॥ इतिगानिर्घण्टः ॥

धारकः । पुं । कलसे ॥ चि । धारणक-
र्त्तरि ॥

धारणः । पुं । सम्प्रते ॥ नीरे ॥ स्वर्लो
के ॥ परमेष्ठिनि ॥ धृतौ ॥ न । वि
धारणे । धरणा इति भाषा ॥ धारयति
। धृञ्० । नन्दादिच्चाद्युः ॥

धारणा । स्त्री । योगाङ्गे ॥ देशवन्धस्त्रि
त्तस्य धारणा ॥ १ ॥ देशे नाभिचक्र
नासाग्रादौ चित्तस्य बन्धोविषयान्त
रपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं साचि
त्तस्य धारणेच्यु यते । अयमर्थः । मै
व्यादिचित्तवर्तिकर्मवासितान्तःकर-
णेन यमनियमवता जितासनेन-
परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृतेन्द्रि

धारा

यग्रामेण निर्वाधे प्रदेशे ऋजुकाये
न जितद्वन्द्वेनयोगिना नासाग्रादौ-
सम्प्राप्तातस्य समाधेरभ्यासायचेतसः
स्थिरीकरणं कर्त्तव्यमिति ॥ * ॥ य
मादिगुणसंयुक्ते मनसःस्थिति रात्म
नि । धारणा प्रोच्यते सद्भि र्योगशा
स्त्रविशारदैः ॥ तस्मात् समस्तशक्ती
नामाधारे तत्र चेतसः । कुर्वीतसं-
स्थितिं सातु विज्ञेया शुद्धधारणेति
वि० पु० ॥ ध्येयेचित्तस्यस्थिरबन्धने
॥ अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियवृत्तिधा
रणे ॥ यत्र यत्र मनोयाति ब्रह्मणस्त
त्र दर्शनात् । मनसो धारणाश्चैव धा
रणा सा परामता ॥ मर्यादायाम् ।
संस्थायाम् । न्याय्यपथस्थितौ ॥ बुद्धौ
॥ निश्चये ॥ धारयति धर्मम् । धृञ्
। न० ल्युः ॥ युञ्चा ॥

धारणी । स्त्री । नाडिकायाम् ॥ बुद्धौ
क्तमन्त्रविशेषे ॥ श्रेयसाम् । पङ्क्तौ ॥
धारणीयः । चि । धार्ये । धारयितुं शक्य
॥ धृञो ऽनीयर् ॥

धारणीया । स्त्री । धरणीकन्दे ॥
धारयित्री । स्त्री । धरिव्याम् ॥ चि । धा
रयितरि ॥

धारा । स्त्री । सैन्याग्रिमस्कन्धे ॥ घटा
दिच्छिद्रे ॥ सन्ततौ ॥ द्रवद्रव्यस्य प्र-
पाते ॥ खड्गादेर्निश्चितमुखे ॥ इति

धाराक

मे० ॥ उत्कर्षे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ य
 शसि ॥ अतिवृष्टौ ॥ समूहे ॥ घना
 सारवर्षणे ॥ सदृशे ॥ इति विश्वः
 ॥ पुरीविशेषे ॥ तुरङ्गगतिः ॥ अके-
 ॥ अश्वानान्तुगति धाराविभिन्ना सा
 च पञ्चधा । आस्फुटितं धैरितिकं रे
 चितं वलितं सुतम् ॥ धैरितं वलि-
 तं धारासुतमुत्तेजितं क्रमात् । उत्ते-
 रितश्चेति पञ्चशिखयेत् तुरगंगतीः
 ॥ उत्तेरितोतिवेगाभ्यो नशृणोति न
 पश्यति । धैरितंगतिमात्रे यद्योजि-
 तं वलितं पुरः ॥ अशकायः समुल्ला-
 साकुञ्चिताख्यं न तत्पिकम् । उत्तेजि-
 तं मध्यवेगं योजनं स्रज्जलाया ॥ पू-
 र्वापरोन्नमनतः क्रमादुत्तारणं सुतम्
 ॥ अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः । ग-
 तिः पुलाचतुष्काचतदन्मध्यजवापरा
 । पूर्णवेगातथाचान्या पञ्च धाराः प्र-
 कीर्तिताः ॥ एकैका त्रिविधा धारा
 हयशिक्षाविधौ मता । लघ्वी मध्या
 तथादीर्घाश्चाच्चेतायोजयेत् क्रमा-
 दिति ॥ धार्यन्ते अश्वा अत्राऽनयावा
 । धृञ् ० । गत्यन्तः । भि० कृड् । ऋट्
 शोडोति तितिगुणे निपातनाद्दीर्घावा ॥
 धाराकदम्बः । पुं । केलिकदम्ब इति
 गौडभाषा प्रसिद्धे कदम्बविशेषे ।
 प्रावृषेण्ये । मेघाभे ॥

धारितः

धाराङ्कुरः । पुं । नाशीरे ॥ श्रीकरे
 ॥ घनोपले ॥ इति मेदिनी ॥
 धाराङ्गः । पुं । असौ । खड्गे ॥ तीर्थे ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥
 धाराटः । पुं । चातके ॥ अश्वे ॥ मेघे
 ॥ मत्तमातङ्गे । मत्तगजे ॥ इति-
 शब्दरत्नावली ॥
 धाराधरः । पुं । जलधरे । मेघे ॥ धारा-
 णां धरः ॥ खड्गे ॥
 धारापूपः । पुं । अपूपविशेषे ॥ एतमि-
 त्था कनिका या दुग्धेनालोडिता-
 तुसा । धाराख्या पूपकं स्वाज्ये पक्वं
 खण्डेन योजयेत् ॥ आपूपकं सुम-
 धुरं दृष्यं पित्तहरं परम् । सुस्निग्धं-
 रोचनं हृद्यमत्ययं वातनाशनम् ॥
 धाराफलः । पुं । मदनवृक्षे ॥
 धारावनिः । पुं । वायौ ॥ इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 धाराविषः । पुं । खड्गे ॥ इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 धारासम्पातः । पुं । आसारे । महावृष्टौ
 ॥ धाराणां सम्पातः सम्भूय पतनम् ।
 पतेर्भावे घञ् ॥
 धारासुह्री । स्त्री । विधारसुह्याम् ॥
 धारिणी । स्त्री । धरायाम् ॥ शास्त्र-
 लिङ्गमे ॥
 धारितः । वि । धृते ॥

धार्ता

धारी । पुं । पीलुवृक्षे ॥ त्रि । धारवि
शिष्टे ॥

धारः । त्रि । पानकर्त्तरि ॥ धयति तच्छी
लः । घेट् । दाघेट् सिशदस-
दोहः ॥

धारेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

धारोष्णम् । न । दोहनेनोष्णधारया
सद्यः पतिते दुग्धे ॥ धारोष्णान्वस-
तं पयोभ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं-
वृष्यं वृंहणं मयिवर्द्धनमतिस्वादुवि-
दोषापहमितिराज निर्घण्टः ॥

धार्त्तः । त्रि । धूर्त्तः । शूतकृति ॥ धाव-
नम् । धावु० । सं० क्तिप् । बाहुलका-
त् वलोपः । धाधावने आर्त्तः । धार्त्ति-
रस्यास्ति । ज्यो० ऋक् ॥ यदा । धाधा-
वनेन आर्त्तः ॥

धार्त्तराष्ट्रः । पुं । असितास्याङ्ग्यसित-
च्छदेहंसविशेषे । कूर्णैश्चक्षुरणै-
रुपलब्धितेहंसे । गंडिहंस इति गौ-
डभाषा ॥ सर्पविशेषे । अहौ ॥ कौ-
रवे । धृतराष्ट्रपत्न्येषु दुर्योधनादिषु
॥ धृतराष्ट्रसम्बन्धिभीमद्रोणादौ ॥
धृतराष्ट्रे भवः । तत्रभव इत्यण् । त-
स्येदमित्तिवा ॥

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपद्याम् ॥

धार्त्ता । पुं । धारके । धारणकर्त्तरि ॥
आगमजस्थानित्यत्वात् आर्द्धधातुक

धावितः

स्येडुलादेरितिनेडागमः ॥

धार्मिकः । त्रि । देवयौ । धर्मशीले ॥
धर्मयुक्ते ॥ धर्ममधीते वेदवा । धर्म-
चरतिवा । उ० ठक् । चरति रिह
आसेवायाम् नत्वनुष्ठानमात्रे । ते-
न दैववशादुर्मेघवृत्तोऽपि दुर्हत्तो धा-
र्मिक इति नोच्यते ॥

धार्यः । त्रि । धारणीये ॥

धाट्यम् । न । सामर्थ्ये ॥ प्रागल्भ्ये ॥ धृ-
ट्प्रकर्म भावोवा । घ्यञ् ॥

धावकः । पुं । रजके ॥ स्मृतौ तु भिक्षावे-
तौ ॥ त्रि । धावनकर्त्तरि । शीघ्रगा-
मिनि । धाडडिया इति भाषा ॥ धाव-
ति । धावु० । शुबल् ॥

धावन् । त्रि । द्रुतगच्छति ॥ धावु० ।
शट् ॥

धावनम् । न । गमने ॥ शुद्धौ ॥ धावुग-
तिशुद्धोः । ल्युट् ॥

धावनिः । स्त्री । पृश्निपर्यायम् ॥ धावति
। धावुगतिशुद्धोः । बाहुलकादनिः
॥ कण्टकार्याम् ॥

धावनिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् ॥

धावनी । स्त्री । पृश्निपर्यायम् ॥ कण्ट-
कार्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

धातव्याम् ॥

धावितः । त्रि । गते ॥ मार्जिते ॥ धो-
या इति भाषा ॥

धिष्यः

धिक् । अ । अपकारशब्दैर्भवेत्पादने
। निर्भर्त्सने ॥ निन्दायाम् ॥ यथा ।
धिक् भस्मरहितंभालं धिक्ग्रामम
शिवालयम् । धिगनीशार्चनंजन्म धि
ग्विद्यामशिवाश्रयामिति ॥ धिक्कयति
। धिक्कनाशने । वाङ्मुलकाट्टिकप्रत्य
यः । दधातेर्वा ॥

धिक्कारः । पुं । निकारे । तिरस्कारे ॥
धिक्करणम् । कृञ् । घञ् ॥

धिक्कृतः । चि । अपव्यस्ते ॥ निन्दिते ॥

धिगितिकृतः । धिगकारिवा । क्तः ॥

धिक्क्रिया । स्त्री । निन्दायाम् ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

धिग्वणः । पुं । शूद्रेण वैश्याया मुत्पन्ना
आयोगवी तस्यां ब्राह्मणा दुत्पन्नेस-
ङ्कीर्णजतिविशेषे ॥ तस्य चर्मका
र्यम् ॥

धियाम्पतिः । पुं । मञ्जुघोषे । पूर्वजिन
विशेषे ॥ इतिचि० । आत्मनि ॥

धिषणः । पुं । त्रिदशाचार्ये । बृहस्प-
तौ ॥ प्रशस्ता धिषणा अस्य ॥ धृष्णो
ति । जिधृषा० । धृषेर्द्धिष् चसंज्ञाया
मिति क्युर्वा ॥

धिषणा स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥

धृष्णुवन्त्यनया । जिधृषा० । क्युः

। टाप् ॥

धिष्यः । पुं । अग्निविशेषे ॥ शुक्ले ॥

धीमान्

न । स्थाने ॥ अधिसामान्ये ॥ सन्न
नि ॥ शक्तौ ॥ चर्त्त । उडुनि ॥ धि
ष्यते धृष्णोति वा । धिष्यशब्दे जि-
धृषा०वा । सानसिषर्णसिपर्णसीति
साधु । धृषेर्त्कारस्येकारोरपर-
त्वाभावो गत्यप्रत्ययश्च तेनैव निपात
नात् ॥

धीः । स्त्री । प्रज्ञायाम् । मते ॥ शास्त्रा
दितत्त्वज्ञाने ॥ ज्ञानभेदे ॥ ध्याय-
त्यनया । ध्ये० । ध्यायतेःसम्प्रसार
णश्चेतिक्लिप् । हलश्चेतिदीर्घः ॥

धीगुणः । पुं । शुश्रूषाद्यष्टसु ॥ तेयथा
। शुश्रूषा अवगच्छैव ग्रहणं धारणं-
तथा । ऊहापोहार्यविज्ञानं तत्त्वज्ञा-
नञ्च धीगुणा इति ॥ धियोगुणः ॥

धीतः । चि । पीते । पीया इतिभाषा ॥

धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् ॥ इतिहे
मचन्द्रः ॥

धीदा । स्त्री । कन्यायाम् ॥ बुद्धौ । म-
नीषायाम् ॥ धियं ददाति । डुदा-
ञ् । कः । टाप् ॥

धीन्द्रियम् । न । ज्ञानेन्द्रियेषु । मन
आदिषु समस्तेषु व्यस्तेषुच ॥ मनः
कर्त्ता तथानेवे गतनाचत्वचासह ।
नासिकेचेतिपट्टानि धीन्द्रियाणिप्र
चक्षते ॥ धीसाधकमिन्द्रियम् ॥

धीमान् । पुं । बृहस्पतौ ॥ चि । पण्ड

धीरत्त्व

ते ॥ धीर्विद्यते यस्य । मतुप् ॥ ऊ-
हापोऽकुशले ॥

धीमती । स्त्री । बुद्धिमत्त्वाम् । प्रश-
स्तबुद्धियुक्तायाम् ॥ धीरस्त्यस्याः । म-
तुप् । उगित्त्वान्डीप् ॥

धीरः । पुं । ऋषभौषधे ॥ वलिराजे
॥ धियमीरयतीतिव्युत्पत्त्या चिदा
भासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रे-
रके । धीसाक्षिणि ॥ न । कुङ्कुमे
॥ चि । धैर्यान्विते ॥ स्वैरे ॥ पण्डि-
ते ॥ मन्दे ॥ विनीते ॥ वलयुते ॥
विवेकिनि ॥ धियंरति । रा० । आ-
तोनुपेतिकः ॥ धियमीरयति । ईर०
। अण् ॥ दधति धीयते वा । डुधा-
ञ्० । सुस्तुधागृधिम्यः क्रन् । घुमा-
स्थेतीत्वम् ॥ दधात्यापत्सुचित्तमि-
तिवा ॥ स्त्रीसन्निकर्षात् धीरोपि वि-
क्रियां भजते खलु ॥ * ॥ विकारहेता-
वपिविक्रियन्ते येषां न चेतांसितएव
धीराः ॥ * ॥ गतस्वार्थमिमंलोकं वि-
मुक्तो मुक्तवन्धनः । अविज्ञातगतिर्ज-
ह्यात् सवैधीरउदाहृतः ॥ धीरोद्वा-
र्यवक्ष्येचोवृते ॥

धीरत्त्वम् । न । धीरतायाम् ॥ यथा ।
प्रागल्भ्यीदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्त्व-
कान्तयः । दीप्तिश्चायन्नजाभावहाव

हेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

धीसखः

धीरपत्नी । स्त्री । धरणीकन्दे ॥

धीरस्त्यः । पुं । मन्त्रिणे ॥ इति हेम-
चन्द्रः ॥

धीराः । पुं । ज्ञानदेगुरौ ॥ धियंरति
ददाति । रा० । क्विप्चेतिक्विप् ॥

धीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥ पण्डि-
तायाम् ॥ काकोल्याम् ॥ महाज्यो-
तिष्मत्त्वाम् ॥ स्थिरायांचित्तोन्नतौ
॥ अथगतुल्यायाम् ॥

धीराधीरा । स्त्री । नायिकाप्रभेदे ॥

धीलटिः । स्त्री । बुद्धितायाम् ॥ इति
हारावली ॥

धावा । पुं । कर्मकरे । धीधरे ॥ ध्याय-
ति । ध्येचिन्तायाम् । ध्याप्योः सम्म-
सारणञ्चेतिक्विप् ॥

धीवरः । पुं । दासजातौ । कैवर्त्ते ॥ द-
धातिमत्त्वान् । डुधाञ्० । छित्त्वर-
च्छत्वरधीवरेत्यादिनाध्वरजनोनि-
निपातितः ॥

धीवरी । स्त्री । धीवरभार्यायाम् ॥ धी-
वरशब्दात्स्त्रियांषित्वान्डीप् । द-
धातेः क्विनिपि वनेरच्चेति डीव्रीवा ॥

धीव्याप्यता । स्त्री । वृत्तिव्याप्यत्वे ॥

धीशक्तिः । स्त्री । निष्क्रमे । बुद्धिसाम-
र्थ्ये । शुश्रूषादृष्टविधधीगुणेषु ॥ धि-
यःशक्तिः ॥

धीसखः । पुं । समाख्ये । मन्त्रिणि ॥ इ-

धुरन्ध

तिहेमचन्द्रः ॥ धियःसखा । ठप् ॥

धीसचिवः । पुं । धीसखे ॥ इत्यमरः

॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धी

प्रधानः सचिवो वा ॥

धुः । स्त्री । कम्पने ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुतः । चि । त्यक्ते ॥ कम्पिते । विधूते

॥ धुयतेऽस्म । धुञ् कम्पने । क्तः ॥

धुनानः । चि । कम्पयति ॥ धुनोतेः क

र्त्तरि शानच् ॥

धुनिः । स्त्री । नदीमात्रे ॥

धुनी । स्त्री । नदीमात्रे ॥ धुनोति वेत

सादीन् । धुञ् । क्तिप् । पृषोदरा

दित्त्वान् नक् । नान्तत्त्वान् डीप् ॥

धुनीनाथः । पुं । समुद्रे ॥ धुनीनां-

सरितांनाथः ॥

धुन्धुमारः । पुं । शक्रगोपे ॥ गृहधूमे

॥ पदालिके ॥ कुवलयश्वे । राघो

वृहदश्वस्यपुत्रे ॥

धुन्धुरी । स्त्री । वाद्यप्रभेदे ॥

धू० । स्त्री । भारे ॥ चिन्तायाम् ॥ रथा

द्यग्रभागे । यानमुखे ॥ धूर्ध्वति । धु

र्वीर्हंसायाम् । आजभासेति क्तिप् ।

वीरिति दीर्घः ॥

धुरन्धरः । पुं । धवद्रुमे ॥ चि । धूर्ध्वे ।

धुर्ये । भारवोढरिषादौ ॥ धुरंधा

रयति । संज्ञायां भृतृवृजिधारीति

खच् । इति स्वामी ॥ वाचंयमपुरन्द

धुस्तुरः

रौचेति चकारस्त्रानुक्तसमुच्चयार्थः

त्वात्सः इति नव्याः । खचि ह्रस्वः ।

अर्द्धिषदितिमुम् ॥

धुरा । स्त्री । भारे ॥

धुरीणः । चि । अष्टे ॥ धुर्ये । धौरेवे ॥

॥ धुरंवहति । खः सर्वधुरादिच्छचख

इतियोगविभागात्खः ॥

धुरीयः । पुं । अनडुहि ॥ इतिरानि० ॥

धुर्यः । चि । अष्टे ॥ भारवोढरि । धौ

रेये ॥ कार्यनिर्वाहके ॥ धुरंवहति

। धुरोयड्डकाधितियन् ॥ पुं । अन

डुहि ॥ कषभौषधौ ॥

धूर्ध्वः । चि । भारवोढरिष्ये । धुर्ये ॥

वहतीति वहः । अच् । धुरोवहः ॥

धुवका । स्त्री । ध्रुवकायाम् । धुया इति

गौड भाषा ॥ धूञ् । कः । ततोच्चा

तादौकः । क्षिपकादित्त्वान्नेत्वम् ॥

धुवनः । पुं । वक्रौ ॥ धुनोति धुनाति

वा । धुञ् । धूञ् । वा । भूस् धूभ्रस्जि

भ्यस्त्वंदसीति क्युन् ॥

धुविचम् । न । वक्रैः सम्युच्चणाय स्रगत्त्व

चारचित्ते याचित्तकानां व्यजने ॥ धुवि

चंताच्चवृत्तं स्यादुत्तेपव्यजनकत

त् ॥ धूयते ऽनेन । धूविधूनने । अ

र्त्तिलधूस्र इति इचः । कुटादिस्त्रेन

डित्त्वानुशाभावादुवङ् ॥

धुस्तुरः । पुं । धुस्तूरे ॥

धूपः

धूसूरः । पुं । धतूरा इतिप्रसिद्धे धूपे ।

उन्मते । काहलापुष्पे । धूसूरे ॥

धूः । स्त्री । धूने ॥ इति मेदिनी ॥

धूक्तः । पुं । पवने । वायौ ॥ धूनेति धूनातिवा । धूञ्० धूञ् वा । अजियुधूनीभ्योदीर्घश्चेतिकन् ॥

धूतः । त्रि । त्यक्ते ॥ कम्पिते ॥ भर्त्सिते ॥ तर्किने ॥ धूयतेऽस्म । धूविधूनने । धूञ्० वा । क्तः ॥

धूनकः । पुं । यच्चधूपे । राले । वज्रिवल्लभे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूननम् । न । कम्पने । कंगाना इतिभाषा ॥ धूजोऽण्यन्ताद्व्युट् । धूञ् प्रीओर्नुग्वक्तव्य इतिनुक् ॥

धूपः । पुं । गुग्गुल्वादि गन्धद्रव्यविशेषो
त्यधूमे तद्वर्त्तिकायाञ्च । गन्धपिशा
चिकायाम् ॥ सचषडङ्गदशाङ्गादिभे
दभिन्नो ऽनेकप्रकारः ॥ विषमधूपो
यथा । सक्तुः सर्ज्जरसेपेतः सर्षपा
एलवालुकैः । सुवर्णातस्करतरोः कु
सुमैर्जुनस्यतु ॥ धूपोवासगृहे ह
न्तिविषंस्थावरजङ्गमम् । नतचकी
टानविषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥ नकु
प्या कर्मणस्तत्रधूपोयं यच्चदह्यते ॥

* ॥ सर्पनिर्मोचनधूपोयथा । कार्पा

सास्थिभुजङ्गस्य तथा निर्मोचनं भ

वेत् । सर्पनिर्मोचनोधूपः प्रशस्तः स

धूपाङ्गः

ततं गृहे ॥ इति मत् ० पु० ॥ अ

ष्टाङ्ग धूपोयथा । गुग्गुल्बगुरुकंतेज

पचं मलयसम्भवम् । कर्पूरं बालकं

कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमंतथा ॥ अष्टाङ्गः

कथितोधूपो गोविन्दप्रीतिदोमत

इति ॥ * ॥ पञ्चाङ्गोयथा । चन्दनं

कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरो गुग्गुलो ऽ गुरु ।

धूपोयं दृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृ

त इति ॥ * ॥ अदत्त्वागन्धमाल्यानि

यो मेधूपं प्रयच्छति । कुणपोजायते

भूमे यातुधानो न संशयइति भूमिं

प्रतिवराहवाक्यम् ॥ * ॥ रोगनाश

कोधूपोयथा । कूर्ममत्स्याखुमहिष

गोशृगालाश्वानराः । विडालवर्हि-

काकाश्च वराहोलूककुङ्कुटाः ॥ हं

स एषाञ्च विषमं मांसंवारोमशो

खितम् । धूपं दद्याज्ज्वरार्त्ताय उन्म

त्तेभ्यश्च शान्तये ॥ एतान्यौषधजाता

नि धूपितानि महेश्वर । निघ्नन्तिरो

गजातानि वृक्षमिन्द्राशनिर्यथेतिगा

रुडे १८८ अध्यायः ॥

धूपनः । पुं । शालवृक्षस्य निर्यासे । शा

लवेष्टे । सर्जरसे । राल इतिभा ॥ न

। धूपे ॥

धूपरक्षः । पुं । सरलद्रुमे ॥

धूपागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

धूपाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टे । सरलरसे ॥

धूमस

धूपयितः । वि । अध्वादिनाश्रान्ते । स
न्तप्ते ॥ दत्तधूपगृहादौ ॥ धूप्यतेस्म
। धूपसन्तापे । आयादय इतिवाश्रा
यः । क्तः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि-
वा क्तः ॥

धूपार्हम् । न । कृष्णागुण्य ॥ वि । धू
पयोग्ये ॥

धूपितः । वि । दत्तधूपे ॥ सन्तापिते ।
अध्वादिनाश्रान्ते ॥ धूप्यतेस्म । धू
प० । क्तः । इट् । अकर्मकत्वात् क
र्त्तरिवा क्तः ॥

धूमः । पुं । आर्द्रम्यनप्रभवे । मेघाञ्ज
नयोजनके । अग्निध्वजे । भस्मे ।
धूवां इतिभाषा ॥ सहजभलिनव-
क्रभावभाजां भवति भवः प्रभवात्म
नागहेतुः । जलधरपदधी मवाप्य-
धूमेज्ज्वलनविनाश समु प्रयाति ना
शमिति श्रीकृष्णमिश्रः ॥ धुनीते ।

धृज् । इषियुधीतिमक् ॥

धूमकेतनः । पुं । केतुग्रहे ॥ हुताशे ॥

धूमकेतुः । पुं । उत्पातविशेषे ॥ वक्रौ
॥ ग्रहप्रभेदे ॥ धूमः केतुश्चिह्नमस्य ॥

धूमगन्धकम् । न । रोहिषतृणे ॥

धूमजाङ्गजम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमध्वजः । पुं । अग्नी ॥

धूमप्रभा । स्त्री । धूमान्यकारनरके ॥

धूममहिषी । स्त्री । कुञ्जटिकायाम् ॥

धूमेणी

धूमयेनिः । पुं । मेघे ॥ धूमे येनिर

स्य । उक्तश्चाभ्यासां धूमकार्यत्वं पौ
राणिकैः । यत्तद्धूमेज्ज्वत्वं द्विजा
नाश्चहितंसदा । दावाग्निधूमसम्भू
तमभ्वनहितं स्मृतम् ॥ स्मृतधूमे
ज्ज्वत्वं भस्मशुभाय भविष्यति । अभि
चारामि धूमेत्यभूतनाशयवैद्विजाः
॥ इति ॥ मुस्तके ॥

धूमलः । पुं । कृष्णलोहितवर्णे ॥ वि ।
तद्विशिष्टे ॥ धूमं लाति । ला० । कः ॥

धूमसी । स्त्री । धुवांस इतिप्रसिद्धे मा-
पाणां चूर्णे ॥ यथा । मापाणां दाल
य स्तोये स्थापिता स्युक्तकञ्चुकाः ।
आतपेशोपिता यन्त्रे पिष्टा स्ता धूम
सीस्मृता ॥ इतिभावप्रकाशः ॥

धूमग्निः । पुं । अर्कनिष्कासनेपयोगि
न्यग्निविशेषे ॥ विज्जालो यो धूम
शिखो धूमग्निः स उदाहृतः ॥

धूमाभः । वि । धूमवर्णे ॥

धूमावती । स्त्री । दशमहाविद्यान्तर्गत
विद्याविशेषे ॥ तीर्थविशेषे ॥

धूमिका । स्त्री । कुञ्जटिकायाम् ॥

धूमितः । वि । सञ्जातधूमे ॥

धूमेत्यम् । न । वज्रक्षारे ॥

धूमेणी । स्त्री । यमपत्न्याम् ॥ इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

धूमेणीपतिः । पुं । यमे ॥ इतिहारा

धूर्जटिः

वली ॥

धूम्या । स्त्री । धूमसमूहे ॥ धूमानां स
मूहः । पाशादिभ्यो यः ॥

धूम्याटः । पुं । पक्षिविशेषे । कलिङ्गे ।
भृङ्गे । फिङ्गा इति गौडभाषा ॥ धूम्या
इव अटति । अट० । अच् ॥

धूम्रः । पुं । कृष्णरक्तमिश्रितवर्णे । धूम
ले । खरलोमनिभे वर्णे ॥ तुरुष्के ।
सिल्लके ॥ त्रि । तदति ॥ धूमं राति
। रा० । कः । पृषोदरादिः ॥

धूम्रकः । पुं । उद्रे ॥

धूम्रकेशः । पुं । असुरविशेषे

धूम्रधीः । त्रि । मलिनबुद्धौ ॥ धूम्राधी
र्यस्य ॥

धूम्रपत्रा । स्त्री । क्षुपविशेषे । धूम्राह्वा
याम् । स्वयम्भुवायाम् ॥

धूम्रमूलिका । स्त्री । शूलीतृणे ॥

धूम्रलोचनः । पुं । शुम्भासुरस्य सेनाप-
तौ ॥ कपोते ॥

धूम्रवर्णः । पुं । तुरुष्के । सिल्लके ॥ श्या
मरक्तमिश्रितवर्णे । धूमले ॥ त्रि ।
तद्वर्णविशिष्टे ॥

धूम्रवर्णा । स्त्री । वङ्गेर्जिह्वाविशेषे ॥ धू-
म्रोवर्णोऽस्याः ॥

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्याम् ॥

धूम्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे ॥

धूर्जटिः । पुं । शिवे । गङ्गाधरे ॥ धूर्मा

धूर्त्तमा

रभूता जटिर्वस्य ॥ यद्वा । जटति ।

जट० । सर्वधातुम्यङ्गतीन् । धूर्गङ्गा ज

टिष्वस्यति ॥ धुरस्त्रैलोक्यचिन्तायाः

जटिः सङ्घातोऽचवा ॥

धूर्त्तः । पुं । धूसूत्रे । उन्मत्ते ॥ चोरके

॥ न । खण्डलवर्णे ॥ लौहकिट्टे ॥

चि । विटे ॥ वच्चके । मायिनि ॥ य

था । स्वर्णकारः स्वर्णवर्णिकः कायस्य

सुव्रजे श्वर । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपा

हीना महीतले ॥ हृदयं शूरधारामं

तेषां च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्ज

नः कोपिकायस्यो नेतरौ चतौ ॥ सुं

वुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्ममान

सः । न विश्वसेत् तेषु तात स्वात्मकल्या

णहेतवे ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णज

न्म ऽध्यायः ॥ द्यूतकृति ॥ धूर्व-

ति । धूर्वी० । हसिम्हश्रिण्डितितन् ।

रास्त्रोपः । हलिचेति दीघः ॥ धूर्व-

तेस्य । कर्मणि क्तो वा ॥ धूर्वति । म

तिवुद्धिपूर्थार्थेभ्यश्चेति चकारात्कर्त्त

रि वाक्तः ॥ यद्वा । धूर्वनम् । भावे क्तः

॥ तदस्यास्तीत्यर्थ आद्यच्वा ॥

धूर्त्तकः । पुं । धूर्त्ते ॥ शृगाले ॥

धूर्त्तकृत् । पुं । धूसूत्रे ॥

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मानुषे ॥ इति शब्दच

न्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । राक्षायाम् ॥ इ० शब्दं ॥

धूसरः

धूर्वहः । वि । धुरन्धरे । भारवोदरि ॥
 धूर्वी । स्त्री । रथाग्रभागे । यानमुखे ॥
 धूलकम् । न । विषे ॥ इतिशब्दच-
 न्द्रिका ॥

धूलिः । स्त्री । रजसि । रेणौ । पांशौ ।
 धूल इतिभाषा ॥ धुवति धूयते वा ।
 धूविधूनने । बाहुलकात्तुलिः ॥ धव-
 नम् । धूञ् ० । सं ० क्तिप् । धुवा स्त्रीय-
 ते । इक्कृष्यादिभ्यः ॥ संख्याविशेषे ॥

धूलिका । स्त्री । कुञ्जटिकायाम् ॥
 धूलिकेदारः । पुं । क्षेत्रे । वप्रे ॥ इति-
 चिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छः । पुं । } फलाचूर्णे ।
 धूलिगुच्छकः । पुं । } पटवासके ॥
 इतिचिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः । पुं । पवने ॥ इतिचिकाण्ड-
 शेषः ॥

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतक्याम् ॥
 धूली । स्त्री । धूलौ । पांशौ ॥ डीप् ॥
 धूलिकदम्बः । पुं । तिनिशे ॥ नीपे ॥
 वरुणपादपे ॥

धूलीपटलः । पुं । उड्डीयमानधूलिस-
 मूहे ॥

धूसरः । पुं । गर्दभे । खरे ॥ उप्रे ॥ क-
 पोते ॥ तैलकारे ॥ ईषत्पाण्डुरं वर्णे

। शुक्लपीतमिश्रितवर्णे ॥ कृष्णश्चेत-
 वर्णे ॥ वि । तद्वर्णविशिष्टे ॥ धुत्ताति

धृतरा

। धूञ् ० । कृधूमदिभ्यः किदितिसरः ॥

धृतरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुक्कायाम् ॥
 धूसरपत्रिका । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे ॥
 धूसरा । स्त्री । पाण्डुफलीवृक्षे ॥
 धूसरी । स्त्री । किन्नरीभेदे ॥

धूस्तुरः । पुं । धूस्तूरे । कितवे । धतूरा-
 इतिभाषा ॥ धूसययि । धूसकान्तिक-
 रणे । क्तिप् । तुतेर्त्ति । तुरत्त्वरणे ।
 इगुपधत्ताप्रीकिरः कः । धूश्वासौतु-
 रश्च ॥

धूस्तूरः । पुं । उन्मत्तवृक्षे । धस्तूरे । का-
 च्चनाक्षये ॥ धूसयति । धूसः । कि-
 प् । तूर्यति । तूरीगतित्वरणहिंसयोः ।
 इगुपधत्तात्कः । धूश्वासौतूरश्च ॥
 धूस्तूर धूर्त्त तरुण्ये निवासयोग्य-
 स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितो-
 सि । किंकैरवाणि विकसन्ति तमः
 प्रयाति किं वार्द्धिं हस्तसति किं दृष-
 दः स्रवन्ति ॥

धृतः । वि । गृहीते । कृतधारणे । धरा-
 इतिभाषा ॥ अवलम्बिते । धृञ् ० ।
 क्तः ॥

धृतकः । वि । भरणशायत्तजीवने ॥
 धृतराष्ट्रः । पुं । सुराक्षि ॥ नागभेदे ॥
 दुर्योधनस्य पितरि ॥ पक्षिविशेषे ॥
 धृतः राष्ट्रोयेन ॥

धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसपत्न्याम् ॥

धृतिः

धृतात्मा । पुं । नारायणे ॥ एकरूपेण ज
न्मादिषड्भावविकाररहिततया धृतः
आत्मा येन । यद्वा । दृढ् अवस्थाने
। गत्यर्थकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः
। धृतः एकरूपेणावस्थितः आत्मा स्व
रूपमस्येति ॥ चि । परमात्मनि नि-
हितचित्ते ॥ यथा । किं दुःसहन्तु
साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् । कि
मकार्यं कर्तव्याणां दुस्त्यजं किं धृता
त्मनामिति ॥

धृतिः । पुं । अश्वरे । इष्टौ ॥ स्त्री । तुष्टौ ।
सन्तोषे ॥ योगविशेषे ॥ तद्योगजातफ
लं यथा । धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः स
न्तुष्टमानसः । वावदूकः सभायाञ्च सु
शीलो विनयान्वित इति ॥ सुखे ॥ धा
रणायाम् ॥ धैर्ये । अखिन्नताया-
म् । अवसादेऽपिशरीरेन्द्रियसङ्घा-
ते स्तम्भनशक्ते ॥ अवसन्नानां देहे
न्द्रियाणां मवष्टम्भहेतुभूतप्रयत्ने ।
देहेन्द्रियेषु अवसादप्राप्तेषु तदुत्त
म्भके प्रयत्नविशेषे । वेनोत्तम्भितानि
करणानि शरीरञ्च नावसीदन्ति ॥
साचकपिलपत्नी । यथा । धृतिः क
पिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता । स
र्वलोकाश्चैर्यश्च जगत्सुचयया वि
नेति देवी भागवतम् ॥ ज्ञानस्य भा
र्यामपि ॥ ज्ञानस्य तिस्रो भार्यास्तु

धृष्टुः

द्विर्मेधाधृतिस्तथेति देवी भागवतम् ॥

उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापल
प्राप्तौ तन्निवर्त्तनशक्तौ ॥ * ॥ सत्त्वा
दिगुणभेदाद्धृतिस्त्रिधा । यथा । धृ
त्या यथाधारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रि
याः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ सात्त्विकी ॥ यथातु धर्मैका
मार्थान् धृत्या धारयतेर्जुन । प्रसङ्गे
न फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राज-
सी ॥ यथास्वप्नं भयं शोकं विषादं स
दमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः
सा पार्थ तामसीति ॥ महत्यामपि वि
पदि देहेन्द्रियसङ्घातस्यानवसादे ॥
अष्टादशाक्षरायां दृत्तौ ॥ अष्टादशा
ङ्के ॥ धरणम् । धृञ् ० क्तिन् ॥ पाञ्च
भौतिके मनसि धृत्यंशो भूमेर्गुणः ॥

धृतिमत् । न । सुपार्थाख्यविक्रमशैल
मूले उद्याने ॥ चि । सुखदुःखयोरे
करूपे ॥ धृतिरस्येति । मतुप् ॥
धृत्वा । पुं । धर्मे ॥ विष्णौ ॥ ध्रियन्ते स्मि
न् भूतानि । धृङ् अवस्थाने । धाति
वा । धृञ् ० । शीङ्कृशीत्यादिना क
निप् । तुक् ॥ अन्तरीक्षे ॥ विप्रे ॥
समुद्रे ॥ मेधाविनि ॥

धृत्त्वरी । स्त्री । भुवि ॥

धृष्टुः । चि । दक्षे ॥ प्रगल्भे ॥ पुं । सङ्घा
ते ॥ धृष्टोति । विधृष्टा ० । पृष्टिदि

धेनुः

अधिगृधिधृषिभ्य इतिकुः ॥

धृष्टः । चि । विधाते । निर्लज्जे ॥ प्रग-
ल्भे ॥ निर्दये ॥ नायकप्रभेदे ॥ अ-
क्ताङ्गो निर्भयो धृष्ट इत्यस्य लक्षणम् ।
भूयोनिः शङ्कः कृतदोषोऽपि भूयोनि
वारितोऽपि भूयःप्रश्रयपरायणो धृष्ट
इति च ॥ धृष्टोतिस्म । जिष्टषा० । ग-
त्यर्थेति क्तः । धृषिशसीतीड भावः ॥
धृष्टद्युम्नः । पुं । द्रुपदपुत्रे । पाण्डवानां
सेनापतौ ॥ धृष्टं द्युम्नं बलमस्य ॥

धृष्टा । स्त्री । असत्त्वाम् । बन्धक्याम् ॥
धृष्टाक् । चि । धृष्टे । विधाते ॥ धृष्टो-
ति । धृष्टेति नजिङ् ॥

धृष्टिः । पुं । किरणे ॥ धृष्टोति । जि-
ष्टषा प्रागल्भ्ये । बाहुलकात् निप्र-
त्यययोगाभावाच्च ॥

धृष्टुः । पुं । कञ्चिकायाम् ॥ चि । धृष्टे ॥
धृष्टोति । जिष्टषा० । असिगृधि धृषि
चिपेः क्तुः ॥

धेनः । पुं । समुद्रे ॥ नदे ॥ धयन्तियम्
। धेट् पाने । धेट् इच्छेति नन् धातेरि-
दादेशः ॥

धेना । स्त्री । नशाम् ॥ भारतीप्र-
भेदे ॥

धेनिका । स्त्री । } धन्याके ॥

धेनी । स्त्री । }

धेनुः । स्त्री । गोमात्रे ॥ गवां जातीस्तु

धेनुकः

वक्ष्यामिशृणुष्वैकमना द्विज । प्रथ-
मा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्ग-
ला । तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नी-
लपिङ्गला ॥ पञ्चमी शुक्लपिङ्गला-
पठीतु शुक्लपिङ्गला । सप्तमी चित्र-
पिङ्गला अष्टमी वभ्रुरोहिणी ॥ न-
वमी श्वेतपिङ्गला दशमी श्वेतपि-
ङ्गला । तादृशास्तेऽप्यनङ्गाः कपिला
स्तु प्रकीर्त्तिता इति दृष्टुर्मपुराणे
उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥ नवप्रसू-
तायां माहेय्याम् । नवसूतिकायाम्
॥ धयति सुताम् । धीयते वा । धेट् ०
। धेट् इच्छेति नुः ॥ दानीया दशधेन-
वो यथा । यास्तु पापविनाशिन्यः प-
थ्यन्ते दशधेनवः । तासां स्वरूपं व-
क्ष्यामि नामानि च धनाधिप ॥ प्रथमा
गुडधेनुः स्यात् दशधेनुरथापि वा ।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञि-
का ॥ क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथा-
पि वा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुर-
थाष्टमी ॥ रसधेनुश्च नवमी दशमी
स्यात्स्वरूपतः ॥ कुम्भाः सुद्वधेनूना
मितरासान्तु राशयः । सुवर्णं धेनुम-
प्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

धेनुकः । पुं । असुरविशेषे ॥ धेनुरिव ।

इवेति कृता वितिकन् ॥ इति वन्ध-

विशेषे । तल्लक्षणं यथा । न्यस्तह

धैनुक

स्तयुगला निजेपदे योषिदेतिकटि
रुढवत्तमा । अग्रतो यदिशनै रधो-
मुखी धेनुकं दृषवदुन्नतेप्रिये ॥ अ-
परश्च । सुप्तांस्त्रियं समालिङ्ग्य स्व-
यं सुप्तोरमेत् पुनः । लघुलिङ्गं चा-
ख्येद्योवन्धोयं धेनुकः स्मृतः ॥ इति
रतिमञ्जरी ॥

धेनुकसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ धेनुकं
सूदयति । सूद० ल्युः ॥

धेनुका । स्त्री । करिष्याम् । हस्तिन्या-
म् ॥ धेनौ । गवि ॥ धेनुरिव । इवे-
तिकन् । धेनुरेव । स्वार्थे कन्वा ॥

धेनुकारिः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ धेनुकस्य-
अरिः ॥

धेनुकासुरसूदनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥
धेनुदुग्धम् । न । गोक्षीरे ॥ चिर्भटे ॥
धेनुदुग्धकरः । पुं । गर्जरे ॥

धेनुप्या । स्त्री । बन्धकेस्थितायां सौर-
मेथ्याम् ॥ संचायां धेनुप्येति धेनुश-
ब्दस्य घुगागमोयत् प्रत्ययश्च स्वार्थे
निपात्यते संचायाम् । ऋणप्रत्य-
यणाय याधेनु दीहनार्थं मुत्तमर्णा-
य दीयते तस्याः संचेयम् ॥

धेयः । त्रि । विधेये । प्रयोज्ये ॥

धैनुकम् । न । स्त्रीणां कृष्णे ॥ धेनूनां

संहतौ ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति-

धेनुशब्दात् समूहार्थेठक् । इत्सुसुक्ता

धोरणिः

नात्कः ॥

धैर्यम् । न । धृतौ । धीरतायाम् ॥ स्थि-
रा चित्तोन्नति र्यातु तद्वैर्यमिति सं-
चित्तमितिभूपालकोषः ॥ अप्रमादे
। अथाकुलत्वे ॥ विघ्नाद्युपस्थिताव-
पि प्रारब्धापरित्यागहेतावन्तः कर-
णवृत्तिविशेषे ॥ निर्विकारचित्तत्वे
॥ मनसोनिर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि
हेतुषु । इतिरसिकाः ॥ धीरस्य क-
र्मभावोवा । प्यञ् ॥

धैवतः । पुं । तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वर-
विशेषे ॥ सप्तस्वरान्तर्गतषष्ठस्वरे-
॥ अश्वस्तुधैवतं रौति ॥ गत्वा नाभे-
रधोभागं वस्ति प्राप्योर्ध्वगः पुनः । धा-
वन्निव च यो यातिकण्ठदेशं सधैव-
तः ॥ धीमतामयधैवतः । पृ० ॥

धैवत्यम् । न । धीव्रोभावे ॥ प्यञ्
। दाण्डिनायनेतिनिपातनात्तकारा-
देशः ॥

धोडः । पुं । डुण्डुभे । राजिले । धो-
डासां प इतिगौडभाषा ॥

धोरणम् । न । हस्त्यश्वत्यदोलादौ वा
हनमावे ॥ धोरति अनेन वा । धो-
रयति वा । धोर्कगतिश्चातुर्ये । ल्युः
ल्युट्वा ॥ अश्वप्रथमगतौ । धो-
रिते ॥

धोरणिः । स्त्री । परम्परायाम् ॥

धैरः

धैरितम् । न । अश्वप्रथमगतौ । धै-
 रणे । धैरितके ॥ धैरितं गतिमा-
 चं यद्योजितं वल्लितं पुरः । अग्रका-
 यः समुल्लासाकुञ्चिताख्यं नततिकम् ॥
 धैरणम् । धैर्क् । भावे क्तः ॥
 धैरितकम् । न । अश्वगतिभेदे । धै-
 रितके ॥ स्वार्थे कन् ॥
 धैतः । चि । मार्जिते । मृष्टे । निर्णि-
 क्ते । प्रंचाखिते । धोया इतिभाषा ॥
 धाव्यतेस्स । धावु० । क्तः ॥ उत्तेजि-
 ते ॥ शुभ्रे ॥ ईषद्वौतं स्त्रियाधैतं वद्वौ
 नं रजकेनच । अधैतं तद्विजानीया-
 दितिकर्मलोचनः ॥ न । रूप्ये ॥
 धैतकटः । पुं । स्योने । प्रसेवके । सू-
 चनिर्मितभाण्डे । धोकडा इतिगौ-
 उभाषा ॥
 धैतकोषजम् । न । पत्रोर्णे ॥
 धैतकौशेयम् । न । पत्रोर्णे । मुकुटा-
 इतिभाषाप्रसिद्धे वस्त्रे ॥ धैतश्चतत्
 कौशेयश्च ॥
 धैतशिलम् । न । स्फाटिके । शालि-
 पिष्टे ॥
 धैम्यः । पुं । देवलस्यर्षेः कनिष्ठभ्रातरि-
 । पाण्डवानांपुरोहिते ॥
 धैमः । पुं । धूम्रवर्णे ॥ न । धूम्रश्चे ॥ वा-
 सुस्थानभेदे ॥

धैरः । पुं । धवदृष्टे ॥ इ० भा० प्र० ॥

ध्यानम्

धैरितम् । न । धैरितके ॥ धैरणम्-
 । धैर्क् । भावे क्तः । इट् । प्रचा-
 दित्वाद्गु ॥
 धैरितकम् । न । तुरङ्गगतिचातुर्ये ॥
 धैरितमेव । स्वार्थे कन् ॥
 धैरेयः । चि । भारवाहे । धुर्यदृष्टे ॥
 धुरंवहति । धुरायड्डुकारवति ठक् ॥
 पुं । अनडुहि ॥
 धैर्यम् । न । धैरिते । अश्वप्रथम-
 गतौ ॥
 ध्याकारः । पुं । लोहकारके ॥ इतिह-
 लायुधः ॥
 ध्यातः । चि । सम्युचिते । धमाया इति
 भाषा ॥ आसभूयिष्ठतयादीर्घइवल-
 च्यतेयोवर्णः सध्यातइत्युते ॥
 ध्यापनम् । न । दृङ्गणे ॥
 ध्यापितः । चि । दृङ्गिते ॥
 ध्यातः । चि । ध्यानविषयीकृते । चि-
 न्तिते ॥ ध्यैचिन्तायाम् । क्तः । नद्या-
 ख्येति न तस्य नत्वम् ॥
 ध्यानम् । न । चिन्तने ॥ अद्वितीयव-
 स्तुनि विच्छिद्यविच्छिद्यान्तरिन्द्रिय-
 वृत्तिप्रवाहे ॥ शास्त्रोक्तदेवताद्यां ल-
 म्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरि-
 तः प्रत्ययसन्तान एकाग्रतेति यमाहु-
 रितिभाष्यम् ॥ ध्येयप्रत्ययैकतान-
 तायाम् ॥ एकवृद्धतस्यचित्तस्य भगव-

ध्यानम्

दाकारवृत्तिप्रवाहोत्तरोत्तराऽन्या-
कारप्रत्ययावबहिते निदिध्यासन-
संज्ञे ॥ चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तौ
॥ ब्रह्मैवास्मीतिसदृच्यानिरालम्बत
यास्थितिः । ध्यानशब्देनविख्याताप-
रमानन्ददायिनी ॥ परमात्मचिन्त-
ने ॥ धारणानिरुद्धस्य चित्तस्य विने-
त्रपञ्चवक्त्राद्याकारविषयायां चिन्ता
याम् ॥ चिन्तातद्विषयाध्यानमित्यु-
क्तेः ॥ तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानम् ॥
तत्रतस्मिन् देशे यत्रचित्तधृतं तत्रप्र-
त्ययस्यज्ञानस्यैकतानता विसदृशप-
रिणामपरिहारेण यदेवधारणायाम-
बलस्वनीकृतं तदालम्बनतयेवनिर-
न्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ॥ ध्या-
नपदार्थमुक्ततन्त्रे । यथा । ध्यैचिन्ता
यांस्मृतोधातुश्चिन्तातत्त्वेन निश्चला
। एतद्ध्यानमिदं प्रोक्तंसगुणं निर्गुणं-
द्विधा ॥ सगुणमन्त्रभेदेन निर्गुणं केव-
लमन्तमिति ॥ अपिच । ध्यानंतु द्वि-
विधं प्रोक्तं सरूपारूपभेदतः । अरूपं
तवयद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् ॥
अथ क्तंसर्वतो व्याप्तमिदमित्यं विवर्जि-
तम् । अगम्ययोगिभिर्गम्यं कृच्चैर्बहु-
समाधिभिः ॥ मनसोधारणार्थाय श्री
धंस्वाभीष्टसिद्धये । सूक्ष्मध्यानप्रवे-
षाय स्थूलध्यानं वदामि ते ॥ अरूपायाः

धारा

कालिकायाः कालमातुर्महायुतेः ।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पने
ति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे पञ्चमोक्तासः
॥ ध्यायते यत् । ध्यै० । बाहुलकात् क-
र्मणिल्युट् ॥

ध्याननिष्ठः । चि । ध्यायिनि ॥

ध्यानयोगः । पुं । ध्यानरूपयोगे ॥ य-
था । विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्
कायमानसः । ध्यानयोगपरैर्नित्यं
वैराग्यं समुपाश्रितः इति श्रीभगवद्गी-
ता ॥ ध्यानयोगश्च परशक्तिसाक्षात्का-
रहेतुः श्रेताश्वतरशाखायामुक्तः । ते
ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मश-
क्तिं स्वगुणैर्निर्गूढामिति ॥

ध्यामम् । न । दमनकवृत्ते ॥ गन्धतृ-
णे ॥ चि । श्यामले । दग्धसमानव-
र्णे ॥ ध्यायते पशुभिः । ध्यै० । बाहु-
लकान्मक् ॥

ध्यामकम् । न । रोहिषतृणे ॥

ध्यामा । पुं । परिणामे ॥ न । चिन्ता
याम् ॥ तेजसि ॥ ध्यायति । ध्यै० ।
नामन्सीमन्निति साधुः ॥

ध्यायी । पुं । योगिनि ॥

ध्येयः । चि । उपास्ये । चिन्तनीये । ध्या-
तव्ये ॥ ध्येयं सदापरिभवम् अभीष्ट

दाहं तीर्थास्पदं शिवविरचिनुतं
शरण्यम् । भृञ्जार्त्तिहं प्रणतपा

ध्रुवः

भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चर-
णारविन्दम् ॥

भ्राजिः । स्त्री । वातसंहतौ ॥

भ्राडिः । पुं । पुष्पचये ॥

ध्रुवः । पुं । शङ्कौ ॥ हरे ॥ विष्णौ ॥ व

टे ॥ उत्तानपादजे । प्रसिद्धेनक्षत्रवि

शेषे ॥ वसुभेदे ॥ योगविशेषे ॥ त

वजातस्य फलम् । नरीनर्त्ति वाणी

सदा वक्त्रपद्मे चरीकर्त्ति काव्यं व-

रीभर्त्ति वन्धून् । ध्रुवाख्ये प्रसूति ध्रु

वा तस्य कीर्त्ति दिगन्ते नितान्तं भ

वे चारुमूर्त्तिरिति ॥ * ॥ नासाग्रे ॥

स्याणौ ॥ ध्रुवके ॥ शरारिर्पाक्षिणि ॥

न । निश्चिते ॥ तर्के ॥ खे । आका-

शे ॥ षण्माचस्यैकादशेभेदे (१५॥॥)

॥ चि । सन्तते ॥ शाश्वते ॥ अपरि-

णामिनिश्चये ॥ स्थिरे ॥ निश्चिते ॥

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च से

वते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं न

ष्टमेव च ॥ पुं । ऊर्द्धमुखगृहे ॥ न ।

उत्तराचयरोहिणीनक्षत्रेषु ॥ ध्रुवति

स्थिरो भवति । ध्रुगतिस्थैर्ययोः । अ

च् । कु० डित्वम् । उवङ् ॥ ध्रुवति ।

ध्रुवस्थैर्ये । इगुपधेतिकोवा ॥ गाने-

॥ यदाह । ध्रुवादिनायस्यप्रथमे प्रा-

णा इति ॥ पुं । आवर्त्ते । आवर्त्तसा

म्याऽत्रोमसंस्थाने ॥ तदुक्तम् । आव

ध्रुवकः

र्त्तसाम्या दावर्त्तो रौमसंस्थानं मङ्गि

नामिति ॥ तेचदशयथा । द्वा वुर-

स्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्धोपरन्ध

योः । एकोभाले ह्यपाने च दशाव

र्त्ताध्रुवाः स्मृता इति ॥

ध्रुवकः । पुं । स्याणौ ॥ गीताङ्गविशेषे

॥ सचोक्तः सङ्गीतदामोदरे । उत्त

मः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृ

तः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं

मयोदितः ॥ उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे-

द्विखण्डं ध्रुवके मतम् । ततो द्विखण्ड

माभोगे तालमानरसैः सह ॥ आभो

गे कविनाम स्यात् तथानायकनाम च ।

उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत् ततः

परम् ॥ ततोऽन्तराध्रुवस्तस्मादाभो

गध्रुवकौ ततः । उद्ग्राहः प्रथमः पादः

कथितः पूर्वस्वरिभिः ॥ गीत्वा पूर्वप

दं न्यासेय च स ध्रुवको मतः । यच्चैव

कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ॥

ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवं विधः क्रमः

। सतु षोडशविधो यथा । जयन्तः शेख

रोत्साहौ मधुरो निर्मलस्तथा । कुन्त

लः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥

मुखदः कुमुदो जायी कन्दर्पो जयमङ्ग

लः । तिलकोललितश्चेति ध्रुवकाः षो

डश स्मृताः ॥ एकादशाक्षरपदादेकै

काक्षरवर्द्धितैः । खण्डैर्ध्रुवाः षोडश

ध्वंसी

स्युःषड्विंशत्यं चरावधिः ॥ द्विगुणैर
चरैरेव पदमेकमिहेष्यते । उद्ग्रा
हध्रुवकाभोगैरित्यंषट्पदनिर्णयः ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवकेपदेनैकेन तद् ध्रुवः
। चतुष्पादे तु ध्रुवकेपृथङ् नास्त्येव तद्
ध्रुव इति ॥

ध्रुवका । स्त्री । आह्वयाम् ॥ ध्रुवकाया
म् ॥ ध्रुवति । ध्रुव० । इगुपधत्तेति
कः । ततोऽच्चातार्थेकः । क्षिपकादि
त्वान् नेत्वम् ॥

ध्रुवा । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ आह्वयाम् । श
रारिपक्षिणि ॥ शालपश्याम् ॥ ध्रु
वा इति गौडभाषाप्रसिद्धे स्तुम्भेदे
। बटपचाकृतियज्ञपात्रे । जुह्वाम् ॥
वैकङ्कती ध्रुवेत्यापस्तम्बः ॥ ध्रुवति
। ध्रुव० । इगुपधेति कः । ध्रु० । अचि
कुटादित्वान् डित्वम् । उवङ् ॥
साध्वयाम् ॥ गीतभेदे ॥

ध्रौव्यम् । न । स्थेय्ये ॥

ध्वंसः । पुं । विनाशे । जन्याभावे ॥

जगद्योनाशुपसंहारे ॥

ध्वंसनम् । न । अधःपतने ॥ गमने ॥

ध्वंसे ॥

ध्वंसितः । चि । खाण्डते ॥

ध्वंसी । पुं । गिरिजपीलौ ॥ चि । ध्वंस
विशिष्टे ॥

ध्वंसी । स्त्री । वसरेणुपरिमाणे ॥ यथा

ध्वजवा

। जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसीबिलो
क्यते । वसरेणुसुविज्ञेयस्त्रिंशताप
रमाणुभिरिति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वजः । पुं । शौण्डिके ॥ गर्वे । दर्पे ॥

पुं । न । पताकायाम् ॥ खड्गाङ्गे ॥ मे

ढे ॥ चिङ्गे ॥ पूर्वदिशो गृहे ॥ ध्वज

ति । ध्वजगतौ । अन्तर्भावितगर्थौ

वा । पचाद्यच् ॥ बहुपटविरचिता

पताका ध्वजः ॥ तत्रविशेषः श्रीमहा

निर्वाणतन्त्रेयथा । पताकाध्वजदाने

न देवप्रीतिः शतं समाः । ध्वजदण्ड

स्तुकर्त्तव्योद्वात्रिंशदुक्तसंज्ञितः ॥ सु

दृढस्त्रिद्वारहितः सवलः शुभदर्शनः ।

वेष्टितोरक्तवस्त्रेण कोटौ चक्रसमन्वि

तः ॥ पताकातचसंयोज्यातत्तद्वाहन

चिह्निता । प्रशस्तमूलास्तृत्त्यादि

व्यवस्त्रविनिर्मिता । शोभमाना ध्वजा

श्रेयापताकासांप्रकीर्त्तितेति ॥ * ॥ से

नाचिह्नं क्षितीशानां दण्डो ध्वज इति

स्मृतः । सपताको निष्पताकः सचेयो

द्विविधो वधैरित्यादिविशेषो युक्तिक

त्पतरौ मत्स्यादिपराणेषु च द्रष्टव्यः ॥

ध्वजद्रुमः । पुं । ताड्यते ॥ माड्यते ॥

ध्वजप्रहरणः । पुं । दायौ ॥

ध्वजभङ्गः । पुं । क्लीबत्वजनकरो गवि

शेषे ॥

ध्वजवान् । पि । केतनयुक्ते । सपताके ॥

ध्वनिग्र

ध्वजाहृतः । पुं । सङ्ग्रामे स्वामिसका
शाञ्जिते दासविशेषे ॥ न । अवि-
भाज्यधनविशेषे ॥ सङ्ग्रामादाहृतं
यत्तु विजित्य दिघताङ्कुलम् । स्वा-
म्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्वजाहृतमु-
च्यते ॥

ध्वजी । पुं । पृथिवीधरे ॥ रथे ॥ ब्राह्म-
णे ॥ भुजङ्गमे ॥ तुरङ्गे ॥ मद्यविक्र-
यजीघिनि । शौण्डिके ॥ मयूरे ॥

ध्वजिनी । स्त्री । सेनायाम् ॥ ध्वजाः स-
न्त्यस्याम् । अतश्च निठनाविति इति ॥

ध्वजिनीपतिः । पुं । सेनापतौ ॥

ध्वजोत्थानम् । न । इन्द्रमहोत्सवे ।
भाद्रशुक्लद्वादश्यां विधीयमाने शक्रो-
त्सवे ॥

ध्वनः । पुं । शब्दे ॥ इतिदिरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी । पुं । षट्पदे । भ्रमरे ॥

ध्वनिः । पुं । शब्दमात्रे ॥ ध्वननम् ।
ध्वनशब्दे । खनिकष्यज्यसीति इः ॥

कोयं ध्वनिर्नाम योद्गदाकर्णयतो
वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णप-
थमवतरति प्रत्यासीदतश्च पटुम्
दुत्वादिभेदं वर्णेष्वसञ्जयतीति शा-
रीरकभाष्यम् ॥ स्त्री । शङ्कुर्कणस्थानं
स्थायां देव्याम् ॥

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । ओचे ॥ ध्वनि-
गृह्णाति । ग्रहः । विभाषा ग्रहइति

ध्वाङ्च

पक्षे ऽपु ॥

ध्वनितः । वि । शब्दिते । कृतस्वनम-
दङ्गादौ । स्वनिते ॥ स्तनिते ॥ ध्व-
न्यतेस्म । ध्वनः । क्तः ॥

ध्वनिनाला । स्त्री । वीणायाम् ॥ वेणौ
॥ काहलायाम् । काहलीति हिम-
वत्प्रान्तप्रसिद्धे धत्तूरपुष्पसदृशे वाद्य-
विशेषे ॥

ध्वनिविकारः । पुं । काक्काम् । शोकभ-
यादिना शब्दविकृतौ ॥

ध्वस्तः । वि । स्वस्त । गलिते । च्युते ॥
ध्वस्यतेस्म । ध्वंसु अवसंसने । क्तः
। गच्छथार्कर्मकेति कर्त्तरि क्तोष्वा ॥

ध्वाङ्कः । पुं । काके ॥ मत्स्यात्खगे । व-
के ॥ तर्काटे ॥ भिक्षुके । अर्थिनि ॥

गृहे ॥ ध्वाङ्कति । ध्वाचिघोरवासि-
तेच । चात् काङ्गायाम् । पचाद्यच् ॥

ध्वाङ्कजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् ॥

ध्वाङ्कजम्बुः । स्त्री । काकजम्बुयाम् ॥

ध्वाङ्कतुण्डी । स्त्री । काकनासायाम् ॥

ध्वाङ्कदन्ती । स्त्री । } काकतुण्ड्याम् ॥

ध्वाङ्कनखी । स्त्री । }

ध्वाङ्कनाखी । स्त्री । काकोदुम्बरिका-
याम् ॥

ध्वाङ्कनाशिनी । स्त्री । हनुषायाम् ॥

ध्वाङ्चनासा । स्त्री । } काकनासा-
ध्वाङ्चनासिका । स्त्री । }

न

याम् ॥

ध्वाङ्चपुष्टः । पुं । कोकिले ॥
 ध्वाङ्चमाची । स्त्री । काकमाच्यम् ॥
 ध्वाङ्चवल्ली । स्त्री । काकनासायाम् ॥
 ध्वाङ्चादनी । स्त्री । काकर्तुण्ड्याम् ॥
 ध्वाङ्चागतिः । पुं । पेचके । उलूके ॥
 ध्वाङ्ची । स्त्री । कक्कोलिकायाम् ॥ र
 वेः सङ्क्रान्तिविशेषे ॥ लघाविन्दुवा
 रे भवेद्वाङ्चनानी तदात्यन्तसौख्यं
 लभेदेव वैश्यः ॥
 ध्वाङ्चोली । स्त्री । काकोल्याम् ॥
 ध्वान् । पुं । शब्दे ॥ ध्वननम् । ध्वनः
 । भावे घञ् ॥
 ध्वान्तम् । न । अन्यकारे ॥ ध्वन्यते ।
 ध्वनः । क्तः । चुम्ब्यन्तेति निपा
 तितम् ॥ नक्तविशेषे ॥
 ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योते ॥
 ध्वन्तशत्रुः । पुं । ध्वान्तशत्रवे ॥
 ध्वान्तशत्रवः । पुं । अर्के ॥ चन्द्रे ॥ वल्ली ॥
 श्योनाकटक्षे ॥ ध्वान्तस्यशत्रवः ॥
 ध्वान्तारतिः । पुं । सूर्ये ॥ चन्द्रे ॥ वल्ली ॥
 ध्वान्तोत्सेपः । पुं । खद्योते ॥ ध्वान्ते उन्मे
 षोऽस्य ॥

नः

नकुले

पणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् । प
 रस्त्रीगमनञ्चैव ब्रह्ममन्त्री विवर्जये
 दिति ॥ उपमायाम् ॥ नह्यति । ण
 हवन्थने । उप्रत्ययः ॥
 नः । पुं । सुगते ॥ बन्धे ॥ द्विरण्डे ॥ प्र
 स्तुते ॥ रत्ने ॥ नकारे ॥
 नंशुकः । त्रि । नाशके ॥ नश्यत्यल्ले
 न वायुना । णश्च अदर्शने । पचि-
 नशोर्णुकन् कनुमौचेतिसाधुः ॥
 नंष्टा । त्रि । नाशाश्रये ॥
 नः चुद्रः । पुं । चुद्रनासिके ॥
 नकिम् । अ ।
 नकिर् । अ । वर्जने ॥
 नकीम् । अ ।
 नकुटम् । न । नासिकायाम् ॥
 नकुलः । पुं । चतुर्थे पाण्डुमुते ॥ वभ्रौ
 । सर्पहृणि । सूचिवदने ॥ शिवे ॥ चि
 । निष्कुले ॥ नास्तिकुलमस्य । नभ्रा
 ण्नपादिति नञ् प्रकृत्या ॥
 नकुलाद्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् ॥
 नकुली । स्त्री । कुक्कुड्याम् ॥ मांस्याम् ॥
 शङ्खिन्याम् ॥ कुङ्कुमे ॥ नकुल-
 भार्यायाम् ॥
 नकुलीशः । पुं । कालीपीठस्थभैरवे ॥
 नकुलेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥
 नकुलेष्टा । स्त्री । राक्षयाम् ॥ नकुला
 ना मिष्टां ॥ नाई इति प्रसिद्धे राक्षा

न । अ । निषेधे ॥ यथा । न मिथ्याभा

नक्तन्दि

भेदे ॥

नक्तम् । न । निशि । रात्री ॥ लक्षणा-
यानक्तत्रतेपि । यथा । उपवासात् । प-
रंभैचं भिक्षापरमयाचितम् । अथा-
चितात् परंनक्तं तस्मान्नक्तेनवर्त्त-
येत् ॥ देवैस्तुभुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने
ऋषिभिस्तथा । पराह्णेपितृभिर्भुक्तं
सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥ सर्ववेला-
मतिक्रम्य नक्तेभुक्तं मभोजनम् । वा-
माचारोमहादेवो नक्तेनैवोदरे न्नर-
म् ॥ इतिदेवी पु० ॥ अखलक्षणाद्यु-
क्तं मातृस्ये । दिवसस्याष्टमे भागेम-
न्दीभूतेदिवाकरे । नक्तं तच्च विजा-
नीयाच्चनक्तं निशि भोजनम् ॥ नच
षडर्शनात्रक्तं गृहस्थे तु विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्री तस्यनिषे-
धनमिति ॥

नक्तकः । पुं । लक्तके । कर्पटे । लक्षा-
इतिभाषा ॥ नजते । ओनजी ग्रीडे ।
बाहुलकात् तन् । स्वार्थे कन् । नक्तं
कं सुखमस्मादा । पृ० मलोपः ॥

नक्तचारी । पुं । उलूके । पेचके ॥ वि-
डाले ॥ चि । रात्रिचरमात्रे ॥

नक्तचरः । पुं । राक्षसे ॥ चैरे ॥ पेच-
के ॥ दृषदंशादौ ॥ नक्तं चरति ।

चर० । चरेष्टः ॥ गुगुलौ ॥

नक्तन्दिवम् । अ । अहोरात्रे ॥ नक्तञ्च

नक्तः

दिवाच । अचतुरेज्यादिना सप्तम्य-
र्थवृत्त्यो रथ्यययो द्वन्द्वेनिपातनाद-
च् समासान्तः ॥

नक्तम् । अ । निशि । रजन्याम् ॥ नज-
ते । ओनजी ग्रीडे । तन् प्रत्ययः ॥

नक्तमालः । पुं । करञ्जवृक्षे ॥ नक्तंमा-
लो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा-
। अल० । पचाद्यच् ॥

नक्तमुखा । स्त्री । रात्रौ ॥ इतिहलायुधः ॥

नक्तव्रतम् । न । दिवाभोजनाभावविशि-
ष्टे रात्रिभोजने ॥ हविष्यभोजनंस्वा-
नं सत्त्य माहारलाघवम् । अग्निज्ञा-
र्यं मधः शय्यां नक्तभोजीषडाचरेत्
॥ इति भविष्यपुराणम् ॥ नक्तं नि-
शायां कुर्वीत गृहस्थोविधिसंयुतः ।
यतिश्चविधवाचैव कुर्यात् तत् सदि-
वाकरम् ॥ सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्त-
मन्तिमेघटिकादये । निशानक्तन्तु-
वित्तेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥ मार्क-
ण्डेयः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवाया-
चितेनच । उपवासेन दानेन नैवा-
द्वादशिको भवेदिति ॥

नक्ता । स्त्री । कलिकार्याम् ॥

नक्तान्यः । चि । रात्र्यन्ध्रे ॥

नक्तान्यम् । न । रात्र्यन्धतायाम् ॥

नक्तः । पुं । कुम्भीरे । नाँका इति तंदुआ-
इतिच भाषाप्रसिद्धेजलजन्तौ ॥ न ।

नक्षत्र

अग्रदाहण। काणकाठ इति गौड भा
षा ॥ नासायाम् ॥ नक्रामति दूरस्थ
लम् । क्रमुः । अन्यत्रापीति डः । न
भाडितिनलोपोन ॥

नक्राट् । पुं । } ग्राहे । जलाटके ।
नक्रराजः । पुं । } ग्राह इति भाषा प्रसि
द्धे यादोविशेषे ॥

नक्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥

नक्षत्रम् । न । कृत्तिकादितारकासु । भे
॥ अक्षलिङ्गज्ञानं यथा । हस्तास्वाती
श्रवणा अक्षीवे मृगशिरा न पुंसि स्या
त् । पुंसि पुनर्वसु पुष्यौ मूलन्वस्त्री
स्त्रियां शेषाः ॥ शेषाः तारा इति सन्ध
न्धः ॥ मुक्तायाम् ॥ नक्षत्रे हि नस्ति
। क्षेति सौचोधातुर्हिंसार्थ आत्मने
पदी । प्रह् । नभ्राण् नपादिति नलो
पोन ॥ यद्वा । गच्छगती । नक्षति ।
उमिनक्षियजीत्य ऽत्रन् ॥ नक्षत्रो
ति वा । क्षणं हिंसायाम् । प्रह् । बाहु
लकान् नलोपः ॥ क्षीयतेः चरतेर्वाच
चमिति निपात्यते । नक्षत्रमिति वा
। नलोपाभावः पूर्ववत् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । धवलयाव-
नाले ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रम् । न । मन्त्रग्रहणोक्तषट्-
चक्रान्तर्गतचक्रे ॥

नक्षत्रनेमिः । पुं । भुवे ॥ चन्द्रे ॥ वि

नक्षत्र

ष्यौ ॥ स्त्री । रेवत्याम् ॥ इति मे
दिनी ॥

नक्षत्रपः । पुं । उडुपे । चन्द्रे ॥

नक्षत्रपदयोगः । पुं । याचायोगान्तरे ॥
यथा । मेषगे भास्करे षष्ठे स्वाभगे
स्वोच्चगे यमे । नक्षत्रपदयोगार्थं श
चुमेधानिलो रणे ॥

नक्षत्रपुरुषः । पुं । चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां
यदा मूलगतः शशी । भगवन्तं सह
लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानत इत्यादि
ना वामनपुराणोक्ते व्रतविशेषे ॥

नक्षत्रमाला । स्त्री । सप्तविंशतिमौक्ति
कैर्निर्मिते एकावलीहारे ॥ नक्षत्रा
णां मालेव ॥ नक्षत्रश्रेण्याम् ॥

नक्षत्रविद्या । स्त्री । ज्योतिषे ॥

नक्षत्रशूलः । पुं । ज्येष्ठापूर्वाभाद्रपदारे
हिग्युत्तरफाल्गुनी । पूर्वादिषु क्रमा
च्छूला याचायां मरणप्रदाः ॥

नक्षत्रसूचकः । पुं । निन्दिते ज्योतिर्वि
दि ॥ यथा । अविदितैव यः शास्त्रं
दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः
पापोक्षेयो नक्षत्रसूचकः ॥ अपिच
। तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नै
वसाधनम् । परवाक्येन वर्त्तन्ते ते वै
नक्षत्रसूचकाः ॥

नक्षत्रसूची । पुं । नक्षत्रसूचके ॥ गृ

हेमनेगता वृद्धएव नक्षत्रायुश्चिन्त्या

नखनि

दीनि शुभाशुभसूचकानि सूचय
तीति तथा ॥

नखचेशः । पुं । चन्द्रे ॥ नखपाणामी
शः ॥ कर्पूरे ॥

नखः । पुं । न । पुनर्भवे । कररुहे ॥

पुं । खण्डे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

न । व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये । शु-
क्तौ । कोलदले ॥ विधा शङ्खनखाख्या

ऽन्याशुक्ताख्यावदरीकृदा इति रत्न-
माख्या ॥ नखद्वयग्रहश्लेषवातास्तज्वर

कुष्ठकृत् ॥ शूलघूणशुक्लवर्णस्वादु-
व्रणविषापहम् ॥ अलक्ष्मीमुखदै

र्गन्धकृतपाकरसयोः कटुः ॥ नखन
ति खन्यते वा । खनुअवदारणे ।

अन्येऽङ्गः ॥ नखमस्येति वा । नभा
डितिसाधुः ॥ यद्वा । नह्यति । खड्ग

वन्धने । नहेर्हलोपश्चेति खः ॥ स्व
ल्पपत्रस्त्वसौ शुक्तिर्नखरी वदरच्छ

दा । मर्मास्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खा-
ख्यो गन्धसारणः ॥

नखकुट्टः । पुं । नापिते ॥ इति चिकाण्ड
शेषः ॥

नखनिकृन्तनम् । न । नखच्छेदनार्थ-
नापितशस्त्रविशेषे । नहेर्ना इति

भाषा ॥

नखनिष्ठावः । पुं । निष्ठावीभेदे । अ

नुविफलायाम् । ग्राम्यायाम् ॥

नखाघा

नखपर्णी । स्त्री । घृष्टिकाशुपे ॥

नखपुष्पी । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

नखमुचम् । न । धनुषि ॥

नखम्पचा । स्त्री । यवाग्राम् ॥ नखम्प-

चतीतिविग्रहे मितनखेचेति नख-

कर्मेपपदात्पचेः कर्त्तरि खश् । अ

रुद्धिषदितिमुम् । पचिश्चाचताप-
वाची ॥

नखरः । पुं । नखे । करकण्ठके । कर
रुहे ॥ नखराति । रा० । कः ॥

नखरञ्जनी । स्त्री । औषधिविशेषे ॥ त
स्याः फले ॥ हरीतक्यादिभ्यसेति फल

प्रच्ययस्यलुप् ॥ नखच्छेदनास्त्रविशे
षे । नहेर्ना इति भाषा ॥ यथा । अनन्त

चरणोपान्तचारिणी मलहारिणी । पु
नर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरञ्जनीति ॥

नखरायुधः । पुं । कुक्कुटे ॥ व्याघ्रे ॥
सिंहे ॥

नखराष्ट्रः । पुं । करवारवृक्षे ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

नखरी । स्त्री । नखाम् ॥ क्षुद्रनखाम् ॥

नखविष्किरः । पुं । पक्षिविशेषेषु ॥ न
खैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति । ते च श्ये

नादयः ॥

नखवृक्षः । पुं । नीलवृक्षे ॥

नखशङ्खः । पुं । शम्बुके । क्षुद्रशङ्खे ॥

नखाघातः । पुं । रतिक्रीडायां स्थानवि

नगणा	नगर
शेषेषु नखपाते ॥ स्थानानियथा । नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि कर्मसु । पार्श्वयो रत्ननयोश्चैव ऊ- रौ चैव नितम्बके ॥ कक्षस्थलेष्वक- र्णान्तेकपालेष्वहमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातंसमाचरेत् ॥ तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छनैः शनैरितिकामशास्त्रम् ॥ नखाङ्कः । पुं । न । व्याघ्रनखाम् ॥ नखायुधः । पुं । व्याघ्रे ॥ सिंहे ॥ कुक्- कुरे ॥ नखालिः । पुं । क्षुद्रशङ्खे ॥ नखपङ्क्तौ ॥ नखालुः । पुं । नीलवृक्षे ॥ नखाशी । पुं । पेचके ॥ त्रि । नखभ- क्षके ॥ नखी । पुं । सिंहे ॥ विदारणक्षमनख- युक्तपशुमात्रे ॥ नखी । स्त्री । नखनामगन्धद्रव्ये । शुक्लौ ॥ वृद्धादित्वान् ङीष् ॥ नगः । पुं । पर्वते ॥ वृक्षे ॥ नगच्छति । गच्छ् ० । अन्येभ्योपीति अन्येष्वपीति वा ङः । नगोप्राणिष्विति नञ्वा प्र- कृत्या ॥ तीर्थविशेष ॥ भास्करे ॥ पवनाशने ॥ नगजः । त्रि । पर्वतजातवस्तुमात्रे ॥ नगजा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥ नगणाः । पुं । विलघो (॥) ॥	नगणा । स्त्री । पारावतपशाम् । नयाफ- ट्की इति गौडभाषाप्रसिद्धताया म् । मालकाङ्गणीतिभाषा ॥ नगतीर्थम् । न । पुण्यक्षेत्रविशेषे ॥ न- गण्य नगानां वा तीर्थम् ॥ नगमन्दिनी । स्त्री । पार्वत्याम् ॥ नगपतिः । पुं । हिमालये । गिरीश्वरे ॥ नगानाम् पतिः ॥ नगभिद्-त् । पुं । पाषाणभेदने ॥ इन्द्रे ॥ नगभूः । पुं । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् ॥ चि । पर्वतजाते ॥ नगरम् । न । राजस्थितिस्थाने । पुरि- । पत्तने ॥ यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहा- रस्थानं मध्यवर्त्तितन्नगरम् । पण्य- क्रियादिनिपुणैश्चातुर्षगर्जनेर्युतम् । अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिस- माकुलम् । सर्वदैवतसम्बन्धं नगर- न्त्वभिधीयते ॥ नगाः वृक्षाः पर्वता वा सन्त्यस्मिन् । नगपांशुपाण्डुम्यश्चेति रः । पक्षे क्लीबत्वम् ॥ नगाश्च प्रासादा दयः सन्ति यत्र वा ॥ नगरघातः । पुं । हस्तिविशेषे ॥ नगरं हन्ति । हन० । कृत्थल्युटो बहुख- मिति अण् ॥ नगरान्धकरः । पुं । क्रौञ्चदारणे ॥ रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरो रन्ध्रहेतुः । कृष्णो हेतुताच्छील्यानुलोम्येऽपि सि कृष्णह

नमः

प्रचयः । नगस्य रन्ध्रकरः ॥
 नगरसम्भवम् । न । सिद्धपीठान्तरे ॥
 नगरी । स्त्री । पुर्याम् । नगरे ॥ जाति
 लक्षणीडीष ॥
 नगरीषकः । पुं । काके ॥ इतिविका
 यदशेषः ॥
 नगरोत्था । स्त्री । नागरमुत्तायाम् ।
 नागरमोथा इतिभाषा ॥
 नगरौषधिः । स्त्री । कदल्याम् ॥
 नगस्वरूपिणी । स्त्री । प्रमाशिकावृत्ते ॥
 नगाटनः । पुं । बानरे ॥ नगेष्वटनंयस्य ॥
 नगाधिपः । पुं । हिमाचले ॥ नगाना
 मधिपः ॥ सुमेरौ ॥
 नगाधिराजः । पुं । हिमाचले ॥
 नगानिका । स्त्री । चतुरचरावृत्तिप्रभे
 दे ॥ यथा । द्वितूर्यके गुरु र्यदा । न
 गानिका भवेत्तदा ॥ यथा । विलो
 कये कदा क्षणम् । हरिं सरोरुहे
 क्षणमिति ॥
 नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दे । हस्तिपत्रे
 ॥ चि । नगवासिनि ॥
 नगौकाः । पुं । शरभे ॥ पक्षिणि ॥ प
 चाक्षे ॥ काके ॥ नगे वृक्षे ऽगे वा
 चोक्त आश्रयो यस्य ॥
 नमः । पुं । वन्दिनि ॥ अपक्षे । निर्घन्ते
 । अदन्ते ॥ चि । निवाससि । दिगम्ब
 रे ॥ नमः काषायवस्तुः स्यान्नमः

नम्रा

कौपीनकावृत्तः । इति काष्ठाजिनिः ॥
 ॥ नजतेस्म । ओनजीब्रीडे । अ
 कर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः । ओदित-
 श्वेतितनत्वम् ॥ द्विकच्छः कच्छशे-
 षश्चमुक्तकच्छस्तथैवच । एकवा-
 साश्रवासाश्चनमः पञ्चविधः स्मृतः-
 ॥ पारिभाषिकनम्रो यथा । येषां
 कुले न वेदेति न शास्त्रं नैवच व्रत
 म् । ते नम्राः कीर्त्तिताः सद्भि को
 षमन्नं विगर्हितम् ॥ इतिमार्कण्डे
 यपुराणम् ॥ ऋग्यजुः सामसंज्ञेयं व
 यी वर्णावृत्तिर्द्विज । एतामुष्मति-
 यो मोहात् सनमः पातकीस्मृतः ॥
 वयीं समस्तवर्णानां द्विज संवरणं य
 तः । नम्रो भवत्युष्मिताया मतस्त
 स्यामसंशयम् ॥ यस्तु सन्त्यज्य गार्ह
 स्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिव्रा
 डपि मैत्रेय सनमः पापकृन्तरः ॥ इ-
 तिविष्णुपुराणम् ॥
 नमकः । पुं । नम्रे ॥ नमएष । स्वार्थेकन् ॥
 नमजित् । पुं । नामजित्याः पितरि नृ
 पतिविशेषे ॥
 नमहूः । पुं । नानाद्रव्यकृते सुरावीजे
 । किण्वे ॥ ह्वानम् हूयते वा । ह्वेज् ॥
 । सं० क्षिप् । नमस्रहूः ॥
 नम्रा । स्त्री । नमयोषिति । विवस्त्रायां
 नार्याम् । कोटयाम् ॥ नमन्यां क्षिब्ध

नटः

मीचेत पुरुषं वाकदाचन । नचमूचं
पुरीषं वा नचै संस्पृष्टमैद्युनमिति कू
र्मपुराणम् ॥

नट्याटः । पुं । दिगम्बरे ॥

नट्याटकः । पुं । दिगम्बरयोगिनि ॥

नटिका । स्त्री । अनागतार्त्तबायाम् ।

अप्राप्तरजस्क।याम् ॥ विवस्त्रायाम् ॥

नजतेस्म । ओनजी० । गत्यर्थेति

क्तः । ओदितश्चेतिनः । स्वार्थेकन् ॥

नचेत् । अ । निषेधे ॥

नञ् । अ । नञभावे निषेधेच स्वह्र-

पार्थे प्यतिक्रमे । ईषदर्थेच सादृश्ये

तद्विरुद्धतदम्ययोः ॥ इतिमेदिनी ॥

अपिच । तत् सादृश्य मभावस्य तद-

म्यत्वं तदल्पता । अप्राप्तस्य विरो-

धस्य नजर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥ सा

दृश्ये यथा । अवाङ्मयः ॥ अभावे ।

यथा । अपापम् ॥ अम्यत्वे यथा । अ

घटःपटः ॥ अल्पत्वे यथा । अनुद्रा

कम्या ॥ अप्राप्तस्येयथा । अकेशी ॥

विरोधेयथा । असुरः ॥ अकारो न

लोपोनञिति विशेषणार्थः ॥ द्वौनञौ

प्रकृतमर्थं गमयतः । यथा । नाविष्णुः

कीर्त्तयेद्विष्णुं नाविष्णुं विष्णुमर्चये

त् । नाविष्णुः संस्मरे विष्णुं नाविष्णु

विष्णुं मामुयादिति महाभारतम् ॥

नटः । पुं । शैलूषे । कृशान्विनि । नव

नट्या

रसाभिनयचतुरे नर्त्तकविशेषे । आ

याजीविनि ॥ वर्यासङ्गरातिविशेषे

यथा । शौचिक्यां शौचिडका ज्ञातो

नटो वरुड एवचेति पराशरपटुतिः ॥

ब्राह्म्यायां च चियाज्जात इति मनुः ॥

अशोकदृष्टे ॥ श्योनाक दृष्टे ॥ नले ।

किष्कुपर्वणि ॥ गोदन्तहरिताले ॥ ब्रा

ह्म्यात् च चियात् सवर्षाया मुत्पन्न

जात्यन्तरे । ऊल्ले ॥ नटति । नटन्

तौ । पचाद्यच् ॥ यद्वा । नमति ।

याम० । अनिदेत्यादिमानमेर्दटः ।

। डित्वाट्टिलोपः ॥

नटनम् । न । नर्त्तने । नाञ्चो । नट्ये

॥ नट अवस्कन्दने । ल्युट् ॥ आचरत्ये ॥

नटनारायणः । पुं । रागविशेषे ।

नटभूषणम् । न । } हरिताले ॥

नटमण्डनम् । न । }

नटवरः । पुं । नट्येष्टे ॥

नटसञ्ज्ञकः । पुं । गोदन्तहरिताले ॥

नटे ॥

नटान्तिका । स्त्री । लज्जायाम् ॥ इति

हारावली ॥

नटी । स्त्री । नल्यौषधौ ॥ वेश्यायाम्

॥ नटयोषायाम् ॥ गौरादिच्चात्

। डीष् ॥

नटेश्वरः । पुं । शिवे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नट्या । स्त्री । नटसमूहे ॥ शास्त्रा० वः ॥

नताङ्गी

नडः । पुं । नलठणे । पोटगले ॥ नड
ति । नडगहने । अच् ॥
नडकीयः । त्रि । नडुले ॥ नडाः सन्ध्य
स्मिन् । नडादीनां कुक् चेतिष्ठः ॥
नडप्रायः । त्रि । नडवहुलदेशे । नडुति ॥
नडसंहतिः । स्त्री । नड्यायाम् ॥ नडा
नां संहतिः ॥
नडहः । चि । कान्ते । खलिते ॥ इति
भूरिप्रयोगः ॥
नडहा । स्त्री । धिलासिन्ध्याम् ॥
नड्या । स्त्री । नडसंहतौ ॥ नडानां स
मूहः । पाशादिभ्यो यः ॥
नडुान् । चि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः प्रा
याञ्च । कुमुदनडवेतसेभ्योऽनु
प् । जय इति मादुपधाया इति वा
वत्त्वम् ॥
नडुलः । त्रि । नडप्रायदेशे ॥ नडाः स
न्ध्यस्मिन् । नडशादाडुडुच् ॥
नडुभूः । स्त्री । गृहविशेषे । कुट्टिमे ॥
इति भूरिप्रयोगः ॥
नतः । पुं । जन्मनाडिकाविशेषे ॥ न ।
तगरपाद्याम् । तगरमूले ॥ त्रि । कु
टिले ॥ नष्टे ॥ नमति स्म । क्तः ॥
नतद्रुमः । पुं । खताशले ॥ इतिरत् ० ॥
नतनासिकः । चि । चिपिटनासे । अ-
वटीटे ॥ नता नडा नासिका ऽस्य ॥
नताङ्गी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिरानि ० ॥

नतिः

नतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमन्ते ॥ त्ति
न् ॥ अथ सप्त प्रकाराद्यानतेर्लक्षणा
नि । चिकोण मधषट्कोण मर्ध्व
त्र्यं प्रदक्षिणम् । दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च
सप्तधानतिखण्डम् ॥ ऐशानीयाथ
कौवेरीदिक् कामाग्या प्रपूजने । प्र
शस्ता स्थण्डिलादौ च सर्वमूर्तेस्तु स
र्वतः ॥ चिकोणादिष्ववस्थाञ्च यदि
पूर्वमुखोयजेत् । पश्चिमाच्छाम्भवी
गत्वा व्यवस्थां निर्दिशेत् तदा ॥ य
दोत्तरामुखः कुर्यात् साधको देवपूज
नम् । तदायाम्यास्तु वायव्यां गत्वा कु
र्यात् सन्ध्यतिम् ॥ दक्षिणादायवी
गत्वादिशं तस्याश्चाम्भवीम् । ततो
ऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारं चिको
णवत् ॥ चिकोणो यो नमस्कारं चि
पुरा प्रीतिदायकः ॥ १ ॥ दक्षिणादा
यवीं गत्वा वायव्याच्छाम्भवीं ततः । त
तोऽपि दक्षिणां गत्वा तां त्यक्त्वा भौ
प्रविष्य च ॥ अमितो राक्षसीं गत्वा
ततश्चाप्युत्तरां दिशम् । उत्तराञ्च त
थामेयीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ॥ षट्
कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदक्षिण-
दुर्गयोः ॥ २ ॥ दक्षिणाद् वायवीं ग
त्वा तस्माद्यावत्त्य दक्षिणम् । गत्वा
यो ऽसौ नमस्कारः सौर्ध्वचन्द्रः प्रकी
र्तितः ॥ ३ ॥ सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा

नतिः

वर्तुणाकृतिसाधकः । नमस्कारः क
 प्यतेसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥ ४ ॥
 त्यक्ता स्व माननस्थानं पश्चाद्गच्छा
 नमस्कृतिः । प्रदक्षिणं विनायातु नि
 पश्यभुविदण्डवत् ॥ दण्डश्च्युच्यते
 देवैः सर्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥ पूर्व
 वद् दण्डवद् भूमौ निपत्य हृदयेन तु
 । चिबुकेन मुखेनाथनासयात्त्वलिके-
 न च ॥ ब्रह्मरन्ध्रे कर्णाभ्यां यद्भू-
 मिस्पर्शनं क्रमात् । तदष्टाङ्ग इति-
 प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥ ६
 ॥ प्रदक्षिणायं कृत्वासाधको वर्तुणा
 कृतिः । ब्रह्मरन्ध्रे संस्पर्शः क्षितेर्यः
 स्यान्नमस्कृतौ ॥ स उग्र इति देवौघै
 रक्षते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥ नदानां
 सागरो या दृग् द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
 नदीनां जाङ्गवी या दृग् देवानामिव
 चक्रधृक् ॥ नमस्कारेषु सर्वेषु तथै
 वोन्नः प्रशस्यते । चिकोण्याद्यैर्नमस्का-
 रैः कृतैरेव तु भक्तितः । चतुर्वर्गं ल
 भेद्भक्तानचिरादेवसाधकः ॥ नम
 स्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वदास-
 दा । सर्वेषामपि देवानामन्येषामपि
 भैरव ॥ योसावुग्रो नमस्कारः प्रीति
 दः स ततं हरेः । महामाया प्रीतिक
 रः स नमस्कारोत्तमः ॥ इति काशी
 पुराणम् ॥

नदी

नदः । पुं । पुनर्वहे । भिद्य । शोणसि
 न्धुभैरवदामोदरब्रह्मपुत्रादौ ॥ अ-
 ध्यौ ॥ निनदे ॥ नदति । णद० ।
 पञ्चाद्यच् ॥
 नदनुः । पुं । मेघे ॥ सिंहे ॥ नदति ।
 णदअव्यक्तेशब्दे । अनुङ् नदेश्चेति
 अनुङ् ॥
 नदी । स्त्री । सरिति । तरङ्गिण्याम् ।
 तटिन्याम् ॥ अस्थालक्षणात् । धनुः
 सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते
 । न ता नदीशब्दवद्वा गती स्ताः प
 रिक्तीर्त्तिताः इति ॥ सर्वा गुर्वी-
 प्राश्चुखी वाहिनी स्यात्तद्धी पश्चा
 द्वाहिनी निश्चयेन । देशे देशे तज्जु
 ष्या सा विशेषा नैवाधत्ते गौरवं वा
 घवच्च ॥ प्रायो मृदुवद्वा गुर्वी लः
 घ्यः शीघ्रवद्वा स्मृताः । नद्यः पाषा
 णसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
 हिमवत्प्रभवायाश्च जलं तांस्त्वमृतो
 पमम् । विन्यात् प्राचीप्राच्यवाची
 प्रतीची याचोदीची स्यान्नदी सा
 क्रमेण । वातारोपं स्नेमपित्तार्त्तिलो
 पं पित्तोद्द्रेकं पथ्यपाकश्च धत्ते ॥ पा
 रिपाचभवा याश्च विन्यास्यप्रभवा-
 श्च याः । शिरोहृद्गोत्रकुष्ठानां ता हे
 तुः स्त्रीपदस्येति राजनिर्वण्टः ॥ प
 चादिषु नदट् इति टिप्पनिपातनात् ॥

नदीव

टिङ्गेतिङ्गीप् ॥ नदीनाञ्चविशेषोयः
 सवराहे निरूपितः । तथामत्स्यपुरा
 णादौ द्रष्टव्योवेत्तुमिच्छुभिः ॥
 नदीकदम्बः । पुं । महाश्रावणिकाया
 म् । मुष्णाम् ॥ न । नदीसमूहे ॥
 नदीकान्तः । पुं । समुद्रे ॥ नद्यः कान्ता यस्य
 ॥ इज्जले । निचुलद्रुमे ॥ सिन्धुवारके ॥
 नदीकान्ता । स्त्री । जङ्गाम् ॥ काक
 जङ्घौषधौ ॥ खतायाम् ॥
 नदीकूलम् । न । सरित्तटे ॥ नद्याः कू
 लम् ॥
 नदीकूलप्रियः । पुं । अम्बुवेतसे ॥ न
 दीकूलं प्रियं यस्य ॥
 नदीजः । पुं । अर्जुनवृक्षे ॥ यावनाख
 शरे ॥ हिज्जलवृक्षे ॥ न । स्रोतो
 जने ॥ वि । नद्यां जाते ॥
 नदीजा । स्त्री । अग्निमन्यवृक्षे ॥
 नदीतरस्यलम् । न । घट्टे ॥ नदी
 नदीतरस्यानम् । न । भिन्नस्थाने ॥
 नदीनः । पुं । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ नदी
 ना भिनः स्वामी ॥
 नदीनिष्पावः । पुं । धान्यप्रभेदे । क-
 टुनिष्पावे । कर्बुरे ॥
 नदीमातृकः । वि । नद्यस्य सम्पन्नप्री
 षिपाक्षितेदेशे ॥ नदी माता ऽस्य
 । नद्युत्पत्तिकम् ॥
 नदीवहः । पुं । वह्नुरे । वाँकइतिभा

ननन्दा

षा ॥ इतिशब्दमात्रा ॥
 नदीवटः । पुं । वटीवृक्षे ॥
 नदीष्णः । वि । नदीस्नानकुशले ॥ न
 द्यांस्नाति । ष्णाशौचे । सुपीतिकः
 निनदीभ्यामितिषत्त्वम् ॥ नदीक्षे ॥
 इतिपुरुषोत्तमः ॥
 नदीसरः । न । इन्द्रक्रीडासरोवरे ॥
 नदीसर्जः । पुं । वीरतरौ । अर्जुन-
 वृक्षे ॥
 नदेयी । स्त्री । नादेय्याम् । भूमिखं-
 द्याम् ॥
 नदुः । वि । वहे ॥ उद्दृष्टे ॥ नद्यते ।
 गृहवन्धने । कर्मणि क्तः । नद्विधर
 तिषत्त्वम् ॥
 नद्वी । स्त्री । चर्ममयरज्जौ । वरपाया
 म् ॥ नद्यते ऽनया । गृह ० । दान्त्री
 तिष्ठन् ॥
 नद्याप्रः । पुं । समष्टिखारुक्षे ॥
 नद्यावर्त्तकः । पुं । यात्रायोगान्तरे । न-
 द्यावर्त्तके ॥ यथा । स्वराग्निगेषुघे
 लमे सिते वा सुरवन्दिते । नद्याव
 र्त्तकयोगोयं यातुरिष्टार्थसिद्धिदः ॥
 अन्योपि । भूसुते स्वोच्चगे लाभे म
 गकुम्भगते यमे । नद्यावर्त्तकयोगो
 यं रणेशेषुष्टणानलः ॥

ननन्दा । स्त्री । नन्दिन्याम् । स्वभर्त्तृभ
 गिन्याम् । ननन्द इतिभाषा ॥ न न

नन्दः

नन्दति कृतायामपिसेवायां न तुष्यति
। न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा ।
नञिचनन्देरिति ऋन् ॥

ननान्दा । स्त्री । ननन्दायाम् ॥ न नन्द
ति न तुष्यति । न नन्दयति भ्रातृजा
यामिति वा । टुनदि० । नञिचन
न्दे रिति ऋम् वृद्धिश्चेतिकेचित् ॥
ननु । अ । विनिग्रहे ॥ अनुप्रश्ने ॥ पर
कृतौ ॥ अधिकारे ॥ संभ्रमे ॥ आ-
मन्त्रणे ॥ अनुनये ॥ प्रश्ने ॥ अनु-
ज्ञायाम् ॥ अवधारणे ॥ दुष्टोक्तौ ॥
सम्यग्वादे ॥ स्तुतौ ॥ वाक्यारम्भे ॥
आश्चये ॥ प्रत्युक्तौ ॥ उत्प्रेक्षाव्यञ्ज-
कारव्यञ्जके ॥ यथा । मन्त्रे शब्दे ध्रु-
वं नूनं किंवा प्रायेऽनु वेद्विच । न
नु ना नहि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्ज-
कानिचेतिकाव्यचन्द्रिका ॥ न नुद-
ति । नुद० । मित० डुः ॥

ननुच । अ । विरोधोक्तौ ॥ ननुच च
चेतिनिपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥
प्रश्ने ॥

नन्दः । पुं । गोपविशेषे । श्रीकृष्णस्य
पितरि ॥ नृपविशेषे । महानन्दिमु-
ते । क्षत्रियवंशान्ते ॥ आनन्दे ॥ नि-
धिप्रभेदे ॥ प्राम्दक्षिणद्वारगृहे ॥ वे-
णुविशेषे ॥ यथा । महानन्दस्तथान-
न्दोविजयोयजयस्तथा । चत्वारउत्त

नन्दनः

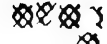
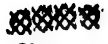
सावशास्मातङ्गमुनिसन्ध्याताः ॥ दशा
ङ्गुलोमहानन्दोनन्दएकादशा ऋक्-
तिसङ्गीतदामोदरः ॥ वि । सर्वा
भिरुपपत्तिभिः समृद्धे ॥ नन्दति इति
नन्दः । टुनदि० । यचायच् ॥

नन्दकः । पुं । हरेः खड्गे ॥ भेके ॥ वि ।
हर्षके ॥ कुलपालके ॥ नन्दयति दे-
वान् । टुनदि० । खुल् ॥ नन्दतात्
। आशिषिचेति वुन्वा ॥

नन्दकिः । स्त्री । पिपत्त्याम् ॥
नन्दकी । पुं । विष्णौ ॥ विद्यामयो न-
न्दकाख्यो ऽसिरस्य । अतश्च निठमा-
वितीनिः ॥

नन्दगोपिता । स्त्री । रात्रायाम् ॥
नन्दयुः । पुं । आनन्दे । सुखे ॥ टुनदि०
। द्वितोऽयुच् ॥

नन्दनः । पुं । सुते ॥ भेके ॥ कामाख्या-
यां पर्वतविशेषे ॥ षड्विंशतितमेध-
त्सरे । सुभित्तं क्षेम मारोग्यं शस्यं
भवति शोभनम् । बहुस्त्रीरा स्तथा
गात्रो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ न । इन्द्र-
स्योद्याने । गन्धमादनमूले गन्धर्वसु-
रसिद्धाप्सरोद्यतोद्याने ॥ धृतिस्तं च
कच्छन्दः प्रभेदे ॥ यथा । नममजरै-
स्तुरेफसहितैः शिवै र्हयै र्नेन्दनम् ।
यथा । तरणिमुतातरङ्गपद्मैः सल-
लमान्दोलितम् मधुरिमुपादपङ्कजैः

नन्दा

अःसुपूतपृथ्वीतलम् । मुरहराचच
चेष्टितकलाकलापसंस्मारकङ् चि
तितलनन्दनं व्रज सखे सुखायवृन्दा
वनम् ॥ त्रि । हर्षके ॥ आनन्दकार
के ॥ नन्दयति । टुनदि० । न० ल्युः ॥

नन्दनजम् । न । हरिचन्दने ॥

नन्दनन्दनः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य न
न्दनः ॥

नन्दनन्दिनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दनमाला । स्त्री । श्रीकृष्णप्रीतिकृ-
न्मालिकाविशेषे ॥

नन्दना । स्त्री । दुहितरि ॥ इतिजटा
धरः ॥

नन्दन्तः । पुं । पुत्रे ॥ नन्द्यात् । टुनदि०
। रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यःपिदाशि-
षीति ऊच् ॥

नन्दपात्रः । पुं । वरुणे ॥

नन्दपुत्री । स्त्री । पार्वत्याम् ॥ इतिचि
काण्डशेषः ॥

नन्दयन्तः । चि । अर्भके ॥ नन्दयति ।

टुनदि० । हृभूषहिवसिभासीत्या-
दिनाऊच्षित् ॥

नन्दा । स्त्री । गौर्याम् ॥ नन्दते सुरलो

केषु नन्दने वसते ऽथवा । हिमाच

ले महापुण्ये नन्दादेवी ततः स्मृता

॥ संस्थाप्य नन्दिता यस्मात् तस्मान्न

न्दा तु सा ऽभवत् । इतिच नामकार

नन्दी

णम् । संस्थाप्य ब्रह्मादिभिर्हिमगि

रावितिशेषः ॥ अलिङ्गरे । नाद-

तिभाषा ॥ सम्पदि ॥ तिथिविशेषे ॥

यथा । प्रतिपदेकादशीषष्ठी नन्दा

ज्ञेयामनाभिभिः ॥ अर्कसङ्क्रमवि

शेषे । स्थिरेजीववारेतुनन्देति संज्ञा

तदाविप्रवर्गः सुखीमासमेकम् ॥ न

नन्दरि ॥ तीर्थविशेषे ॥

नन्दात्मजः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ नन्दस्य आ
त्मजः ॥

नन्दात्मजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दिः । पुं । नन्दिकेश्वरे । पिनाकिनः

प्रतीक्षारे ॥ पुं । न । द्यूताङ्गे ॥ आ

मन्दे ॥ नन्दति । टुनदि० । इन् ॥

नन्दिकः । पुं । नन्दिष्ठे ॥

नन्दिका । स्त्री । इन्द्रक्रीडास्थाने ॥ अ
लिङ्गरे ॥

नन्दिकेश्वरः । पुं । शालङ्कायने । ताण्ड

वतालिके । शिवद्वारपाले ॥ पुराण

विशेषे ॥

नन्दिघोषः । पुं । अर्जुनस्यारथे ॥ वन्दि

जनस्य घोषे ॥

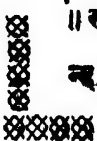
नन्दितरुः । पुं । धवद्रुमे ॥

नन्दी । पुं । हरप्रतीक्षारे । गिरिशवे

त्रिणि ॥ सन्निविधउत्तोषह्निपुराणे ॥

यथा । आद्यः कनकनन्दीच गिरिका

ख्यो द्वितीयकः । सोमनन्दी तृती

नन्दीवृ

यस्मिन् विज्ञेयानन्दिनस्त्वय इति ॥ गह्व
भण्डे ॥ घटद्रुमे ॥

नन्दिनी । स्त्री । उमायाम् ॥ गङ्गाया
म् ॥ ननान्दरि ॥ वशिष्ठधेनौ ॥ व
शिष्ठालयदेश्याम् ॥ व्याडिमातरि ॥
रेणुकाख्यौषधौ ॥ तीर्थविशेषे ॥
नन्दयति । टुनदि० । गिनिः । डीप् ॥
नन्दिनीतनयः । पुं । अभिधानविशेष
स्य कर्त्तरि । व्याडिमुनौ ॥
नन्दिनीसुतः । पुं । व्याडिमुनौ ॥ नन्दि
न्याः सुतः ॥

नन्दिपुराणम् । न । उपपुराणप्रभेदे ॥
नन्दिवर्धनः । पुं । भर्गे । शिवे ॥ पञ्चा
ने ॥ तनये ॥ मित्रे ॥ चि । आनन्द
वर्धके ॥

नन्दिदृष्टः । पुं । नन्दीद्रुमे ॥ नन्दन-
म् । टुनदि० । इन् । नन्द्याः वृक्षः ॥
नन्दी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नन्दीमुखी । स्त्री । पश्चिमविशेषे ॥ यथा
। स्थूलाकठोरादृष्टाच्च यस्याः सञ्चप
रिस्थिता । गुटिका चञ्चुसदृशी चे
या नन्दीमुखीति सा ॥ तन्द्रायाम् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

नन्दीवर्त्तः । पुं । सामुद्रमत्स्यविशेषे ॥

नन्दीवृक्षः । पुं । नन्दिदृष्टे । स्थायीदृ
ष्टे । वेलिआपीपर इति प्रसिद्धे ऽश्व
प्रभेदे । कान्तलकादन्योयम् ॥ न

नन्द्याव

नन्दीवृक्षो लघुः स्वादु क्षिप्त सुवर
उष्णकः । कटुपाकरसोग्राही विष-
पित्तकफास्त्रनुत् ॥ अश्वत्थाकारः स्त्री
रधान् स्वनामप्रसिद्धोदृष्टः इति भर
तः ॥ कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धिदृ-
क्षविशेषे । तूष्णीके । पीतके । कु
ठेरके ॥ तत् इति भाषाप्रसिद्धे दृष्ट
विशेषे । तुम्बे । कुबेरके । कान्तल
के । नन्दिदृष्टे ॥ गान्धीराख्यदृष्टे-
॥ इति शब्दामुधिः ॥ नन्दनम् । टुन
दि० । इन् । कृदिकारादिति डीष् ॥
नन्द्याः दृष्टः ॥

नन्दीश्वरः । पुं । नन्दिनि । शिवद्वारपाले
॥ भरतोक्तताम्रप्रभेदे ॥

नन्दीश्वरः । पुं । महादेवे । शिवे ॥ स
दाशिवद्वारपाले ॥ नन्दीशाख्येताले
॥ यथा । गोलघुर्गो लघुः मृतकाले
नन्दीश्वरेमताः इति सङ्गीतदामो
दरः ॥

नन्दीसरः । न । इन्द्रसरोवरे ॥

नन्द्यावर्त्तः । पुं । पश्चिमद्वाररक्षितो न
न्द्यावर्त्ताङ्गयस्तयेत्युक्तलक्षणे राज
वेशप्रभेदे ॥ लक्षणांतरम् । द
क्षिणानुगताखिलचयं यत् पश्चिमां
खम् । पूजनीयोत्तरच्छायं नन्द्याव
र्त्तं वदन्ति तदिति भरतमृतः साङ्गः
॥ तगरद्रुमे ॥ मत्स्यविशेषे ॥ नन्दी

नपुंस

वर्त्तास्ते याचायोगे ॥ नन्दयतीति
नन्दी । नन्दी आवर्त्ती ऽच ॥

नपात् । षि । अरक्षके ॥ नपाति । न
पात् शचन्तः ॥

नपुंसकः । पुं । न । क्लीवे ॥ नस्त्री न-
पुमानित्यस्य पुंसकभावो नन्धाडि-
त्यत्रनिपातनात् ॥ नपुंसकोभवेदि-
तिभाष्यात् पुंस्यप्ययम् ॥ अस्य लक्ष-
णं यथा । स्तनकेशवती स्त्री स्यात्तो-
मशः पुरुषः स्मृतः । उभयो रन्तरं
यच्च तदभावेन पुंसकमिति ॥ * ॥
नपुंसकविशेषानाह भावप्रकाशः-

। यथा । आसेक्यश्च सुगन्धश्च कु-
म्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । अमीसशु-

क्रा बोद्धव्या अशुक्रो भूयसंक्षकः ॥

तेषां लक्षणानि यथा । पित्रोस्तु स्व

ल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।

सशुक्रं प्राश्यलभते ध्वजोन्नति मसं

शयम् ॥ यः पूतियोनौ जायेत स-

हि सौगन्धिको भवेत् । स्वेगुदे ऽव

ल्लचर्या यः स्त्रीषुपुंवत् प्रवर्त्तते । स

कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु सस्मृ-

तः ॥ दृष्ट्वा व्यवाय मन्येषां व्यवाये-

यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो

दृष्टियोनिश्च सस्मृतः ॥ ये भार्याया

मृतौ मोहा दङ्गनेव प्रवर्त्तते । तच्च

स्त्रीचेष्टिताकारो जायते शण्ड संज्ञ

नभाः

कः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

नप्ता । पुं । पौचे ॥ दौहित्रे ॥ नपत

न्तिपितरो ऽनेन । पत्न्य ० । नप्तृने

दृत्त्वप्रितिसाधुः । नजः प्रकृतिभावः

पतेरच्छब्दलोपश्च निपातनात् ॥

नप्त्री । स्त्री । पौत्र्याम् ॥ दौहित्र्याम्

॥ न पतन्तिपितरो ऽनया नप्तृवत्

साधुः । कन्नेभ्योङीप् ॥

नभः । पुं । आवणमासे ॥ व्योम्नि ॥ न

भते । लभहिंसायाम् । पचाद्यच् ॥

नभःक्रान्ती । पुं । सिंहे ॥ इति शब्द-

माला ॥

नभःप्राणः । पुं । पवने ॥ इति त्रिकाण्ड

शेषः ॥

नभःसत् । पुं । निर्जरसि । देवे ॥

नभःसरित् । स्त्री । मन्दाकिन्याम् ॥

नभःस्थितः । पुं । नरकविशेषे ॥ षि ।

आकाशस्थिते ॥

नभःसृक् । त्रि । अन्तरीक्षव्यापिनि ॥

नभःस्पृशति । स्पृश ० । क्तिप् ॥

नभश्चक्षुः । पुं । सूर्ये ॥ इति शब्दमाला ॥

नभश्चमसः । पुं । चन्द्रे ॥ चिषापूपे ॥

इन्द्रजाले ॥ इति मेदिनी ॥

नभश्चरः । पुं । विहङ्गमे ॥ विशाधरे ॥

मेघे ॥ वाते ॥ ग्रहे ॥ देवे ॥ राक्ष

से ॥ त्रि । व्योमचारिणि ॥

नभाः । पुं । घने । मेघे ॥ घासे ॥ आ

नभाक	नभत्
<p>वक्ष्यमासे ॥ विरहिणी नयति नभा ति नभते वा । गम० । असुन् ॥ व- र्षायाम् ॥ विसतन्तौ ॥ पतद्गृहे ॥ चि । पक्षितग्रीर्णे ॥ नद्यते मेघैः । गङ्गम्यने । नहेर्दिविभश्चेत्यसुन् भक्षान्तादेशः ॥</p>	<p>नभोयजः । पुं । वारिदे । मेघे ॥ इति विकाण्डशेषः ॥ नभोगतिः । स्त्री । आकाशगमने । ख गतौ ॥ यथा । प्रडीनोड्डीनसण्डी- नडयनानिनभोगतौ ॥ चि । खचरे ॥ नभसिगति र्यङ्गवा ॥</p>
<p>नभः । न । व्योम्नि । आकाशे ॥ नद्यते मेघैः । गङ्ग० । नहेर्दिविभश्चेत्यसु न् भक्षान्तादेशः ॥ नभमस्तिवा । भ सदीप्तौ । क्तिप् ॥ नभनम् नम्यते ऽ नेनाच्ञा ॥</p>	<p>नभोदुष्टः । पुं । नभोदीपः । पुं । वारिदे । मेघे ॥ इ नभोधूमः । पुं । तिङ्शब्दमात्रा ॥ नभोनदी । स्त्री । स्वर्गज्ञायाम् ॥ नभोमणिः । पुं । रत्नौ । सूर्ये ॥ नभोमण्डलदीपः । पुं । रत्नौ ॥</p>
<p>नभसः । पुं । न । व्योम्नि । नभते नभा तिवा । अत्यविषमिसमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ॥</p>	<p>नभोमण्डलदीपः । पुं । रत्नौ ॥ नभोमण्डलः । पुं । वातकखगे ॥ नभोरजः । न । अन्धकारे ॥</p>
<p>नभसङ्गमः । पुं । खगे ॥ पक्षिति ॥ न भसं गच्छति । गन्तृ० । गमेःसुपी तिखच् ॥</p>	<p>नभोरेणुः । स्त्री । कुञ्जटिकायाम् ॥ नभोखयः । पुं । धूमे ॥ नम्यः । पुं । अद्ये ॥ नाभयेहितः । रया</p>
<p>नभस्यः । पुं । भाद्रमासे ॥ नभाःअभ- न् । तचसाधुः । यत् ॥ नभस्वान् । पुं । वायौ ॥ नभोऽस्याश्र यक्षेन अस्ति । मतुप् । तसौमत्त्वर्थ इतिभत्वाद्गुत्वाभावः । वत्त्वम् ॥</p>	<p>ङ्गसंस्त्रिंशनाभिः । तदनुप्रविष्टः का ष्ठविशेषोक्तः । सच तदनुगुणत्वात् तस्मैहितः । अञ्जनतैलाभ्यङ्गः तद पिस्त्रेहनत्वात्नाभयोहितम् । उगवा दिभ्योयत् । नाभनभम् ॥ चि । न</p>
<p>नभस्यत् । पुं । देवे । सुरे ॥ नभस्याका शे सीदति गच्छति । सद्गृ० । त- त्ख इत्यादिना क्तिप् ॥</p>	<p>भसन्त्वान्धन ॥ नभ्राट् । पुं । मेघे ॥ नभ्राजते इतित या । भ्राजृ० । क्तिप् । नभ्राज्जनादि तसाधुः ॥</p>
<p>नभाकम् । न । तमे ॥ नभाति । गम० पिनाकादिस्वादाकः ॥</p>	<p>नभत् । चि । प्रणमे ॥</p>

नमस्कारः

नमः । पुं । प्रह्वे ॥ धूमे ॥ नटे ॥ न
मां । शमः । भृमृदशीत्यादिना
ऽतश्च ॥

नमनम् । म । वाङ्मनःकायप्रक्षिधाने
न प्रह्वीभवने ॥ वि । नमयितरि ॥
कर्त्तरिल्लुट् ॥

नमयिता । वि । नमनकर्त्तरि ॥

नमः । अ । नतौ ॥ नमनम् । शमप्र
ह्वेश्येच । असुन् ॥

नमसः । पुं । अनुकूले ॥ नमसि । श
मः । अत्यविचमीत्यादिनाऽतश्च ॥

नमसितः । वि । अर्चते । पूजते । कृ
तनमस्कारे ॥ नमःकृतम् । नमोव
रिषद्वितिनमसःक्यच् । क्तः । क्यस्य-
विभाषेतिवायलोपः ॥

नमस्कारः । पुं । नमस्कृतौ । करयोः-

शिरस्संयोगेन नतिकरणे । स्वापक
र्षबोधकस्यापारविशेषे ॥ सर्वेषापि
नमस्कृर्गुःसर्वावस्थासुसर्वदेतिव्यव-
हारः । नाप्रयतायाप्रयताऽभिवाद
येदिति शङ्खः । देवविप्रगुरुदृष्टानन
मेद्यस्तु संभ्रमात् । सकाचसूचं ब्र
जति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ब्राह्मण-
चगुरुदृष्टान नमेद्येनराधमः । वा
वक्षीषनपर्यन्तमशुचिर्यवनेभवेदि-

ति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ देवतायत
नदृष्टादृष्टातु इतिउमंतवा । नम

नमस्कृ

स्कारं नकुर्याद्यः प्रायश्चित्ती भवे

नरः ॥ सभायां यज्ञशाखायां देवता

यतनेषुच । प्रत्येकन्तुनमस्कारोह

न्तिपुण्यंपुराकृतम् ॥ उपविश्य नमे

च्छूद्रो दीर्घायुर्गोक्षयोषदेत् । सशू

द्रो नरकंयाति ब्राह्मणोयात्यघोगति

म् ॥ * ॥ अश्वारूढमजानन्तं धाव

न्तं धनगर्वितम् । अपश्यंश्चमभ्यस्यं

षड्विप्रान्नाभिवादयेत् ॥ * ॥ पुण्यह

स्तोवारिहस्तस्यैवाभ्यक्तोज्ज्वलतः

। आशीःकर्त्तानमस्कृर्त्ताउभयानेर

कंभवेदिति कर्मलोचनः ॥ * ॥ मा

तुःपितुः कनीयांसंननमेद्वयसाधि

कः । नमस्कुर्याद्गुरोःपत्नीं भ्रातृ-

जायां विमातरम् ॥ वसः । अभिवा

दयतःपूर्वमाश्लिषं न प्रयच्छति । य

द्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्याद्भागं प्रय

च्छते ॥ स्वस्तीति ब्राह्मणे व्रूयादायु

ष्मानिति राजान । वर्द्धतामिति वैश्ये

षुशूद्रेत्त्वारोग्यमेवचेतिशब्दकल्पद्रु

मेमलमासतत्त्वम् ॥ विषप्रभेदे ॥ इ

तिशब्दचन्द्रिका ॥ नमःकरणम् । कृ

ञ् । घञ् ॥

नमस्कारी । स्त्री । खदिर्याम् । हाहा

जोडीतिख्यातौषधौ ॥ नमस्कार-

णशीला । सुपीतशानः ॥

नमस्कृतिः । स्त्री । नमस्कारे ॥ नमः

नमोः

करयम् । नमः क्रियते ऽनयावा ।

उकुञ्ज० । स्त्रियां क्तिन् ॥

नमस्तः । चि । नमस्कारार्हे ॥

नमस्यन् । चि । कायवाङ्मनेभिर्नम
स्कुर्वति ॥नमस्या । स्त्री । पूजयाम् ॥ नमस्करय
म् । नमोऽवरिवस्त्रिबुद्धः क्यच् । अ-
प्रत्ययादिप्रत्यकारः । टाप् ॥नमस्मितः । चि । पूजिते । अर्चिते । न
मसिते ॥ नमः कृतम् । नमोऽवरिव
इति नमसःक्यच् । क्तः ॥नमितः । चि । जातनमस्कारे ॥ ना-
मिते ॥नमुचिः । पुं । शुम्भनिशुम्भाभ्यां कनि
ष्ठे दैत्यविशेषे ॥ अनङ्गे । कामे ॥
नमुच्यति । मुच्लृ० । इगुपधात् कि
द्वितीन् । नम्राश्चनपादितिनञ् प्र
कृत्या ॥नमुचिद्विट् । पुं । इन्द्रे । मघेनि ॥ नमु
चिंदेष्टि । द्विष० । सत्स्वद्विषेत्यादि
नाकिप् ॥नमुचिस्तदनः । पुं । इन्द्रे । पाकशास
मे ॥ नमुच्यति । मुच्लृ० । इन् ।
नम्राडितिनञ् प्रकृत्या । स्तदयति ।
षूदक्षरणे । न० ल्युः ॥ नमुचेर्दैत्य
स्तददनः ॥

नमोः । पुं । सुरपुत्रागे ॥ रुद्राणे ॥

नयनो

नमोगुरुः । पुं । ब्राह्मणे । भूसुरे ॥ न

मस्करणीयोगुरुः ॥

नम्या । स्त्री । काष्ठादिनिर्मितकृपादि
सङ्क्रमे ॥

नम्यः । त्रि । नमस्ये ॥

नम्रः । चि । नते । नमनशीले ॥ नम
ति । तच्छीलः । यम० । नमिकम्पी
तिरः ॥

नम्रकः । पुं । वेतसे ॥ चि । नते ॥

नयः । पुं । नीतौ । नाये ॥ द्यूतविशे
षे ॥ नैगमादिषु ॥ युक्तौ ॥ शास्त्रे
॥ चि । न्याये ॥ नेतरि ॥ नयनम् ॥
शीघ्र० । बाहुल्यकात्परञ्च ॥ नयतेः
कर्त्तरि पचाद्यच्चा ॥

नयकः । पुं । नयेकुशले ॥ आ० कन् ॥

नयन्नः । चि । नीतिज्ञे ॥ नयन्नानाति
ज्ञा० । कः ॥

नयद्रुट् । चि । नीतिविरुद्धकारिणि ॥

नयनम् । न । चक्षुषि । लोचने ॥ प्रा-
यणे ॥ नीयते ऽनेन । शीघ्र० ।
ल्युट् ॥नयनाभिरामः । पुं । चन्द्रे ॥ नयनयोर
भिरामः ॥ चि । प्रिये ॥नयनी । स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ नी
यते स्वविषयो ऽनया । शीघ्र० । ल्यु
ट् । ङीप् ॥

नयनोत्तमः । पुं । द्वीपे ॥ दृगुत्तमे ॥

नरकः

नयनयोः उत्सवो यस्मिन् ॥
 नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे ॥
 नयनौषधम् । न पुष्पकासीसे ॥
 नयपीठी । स्त्री । द्यूताङ्गे । अष्टकाङ्गे ।
 छक् इति गौडभाषा ॥
 नयवर्त्म । न । षाङ्गुण्यप्रयोगे ॥ सन्धि
 विशदयानानि संस्थाप्यासनमेव च ।
 द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणानीति
 वेदिनाम् ॥ नयस्य वर्त्म ॥
 नयविशारदः । पुं । नीतिशास्त्रज्ञे ॥
 नयशाली । पुं । नीतिसम्पन्ने ॥
 नयानुगः । त्रि । नीत्यनुसारिणि ॥
 मरम् । न । रामकर्पूरतृणे ॥
 नरः । पुं । अजे । अच्युते । विष्णौ ॥ म
 नुजे ॥ अर्जुने ॥ मरति । नृणातिवा
 । नृमये । अच् ॥ परमात्मनि ॥ नर
 ती । तनरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन
 इति व्यासः ॥ शङ्खौ ॥
 नरकः । पुं । भूमेर्गर्भे वराहाज्जाते दैत्य
 विशेषे । जैभे ॥ पापिनां कष्टजनक
 स्थानविशेषे । निरये । नारके ॥ अ
 यञ्च द्वाविंशद्भेदभिन्नः । यथा । रौर
 वध्वान्तशीतोष्णसक्तापाङ्गमहामु-
 जाः । कालसूचाष्टमाद्येते नरकाः
 त्रिधियुताः ॥ सूच्यास्य कालखण्डाख्य
 चतुर्धारास्वरीषकाः । तस्य ५ द्वार
 महादाहसक्तापाश्चेति ये मुने ॥ भ

नरका

वन्त्यष्टौ सुवीभत्सा महाशब्दपदानु
 गाः ॥ अथ नरकराजाष्टकम् । आद्या
 प्रलेपमांसादनिरुच्छासनमोच्छसाः
 । युग्माद्विशाल्मलीलोहप्रदीप्तशु-
 त्पिपासकाः ॥ कृमीणां निचयश्चेति
 राजानः परिकीर्त्तिताः ॥ लोहस्त-
 म्भोथविगमूवस्तथा वैतरणीनदी ।
 तामिस्रश्चान्यतामिस्रः कुम्भीपाकः
 सरौरवः ॥ महापदानुगोवीचीरा
 जराजेश्वरेश्वरादिति ॥ नरति नृणाति
 वा । नृनये । कु० वुन् ॥ पापकृद्याति न
 रकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ उदयना
 चार्यास्तु न च नरकाण्येव न सन्तीति-
 क्तीवत्त्वं प्रयुज्यते तत्रमूलं मृग्यम् ॥
 नरककुण्डम् । न । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु प्र
 सिद्धे षडशीति भेदभिन्ने यातनास्था
 नविशेषे ॥
 नरकजित् । पुं । ग्रीहरौ ॥
 नरकदेवता । स्त्री । निरयदेव्याम् । अ
 लक्ष्म्याम् ॥
 नरकस्थः । त्रि । निरयस्थिते ॥ नरक
 स्थोपि देहवै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥
 नरकस्था । स्त्री । वैतरण्याम् ॥ नरके
 तिष्ठति । छा० । सुपिस्थ इति कः ॥
 नरकान्तकः । पुं । विष्णौ ॥
 नरकामयः । पुं । प्रेतो ॥ नरक आम-
 योऽस्य ॥

नरभू

नरकीलकः । पुं । गुरुघ्ने । गुरुद्विणि ॥
 नरगणः । पुं । नवसु नक्षत्रविशेषे ॥
 बघा । हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरि-
 गुरुः पौष्णानुराधादितिश्चाद्रीरो-
 द्विणिचोत्तराणि भरणी पूर्वाणि भा-
 निषवम् । ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलव-
 खावस्वद्विचित्रामघाः कथ्यन्ते मुनि-
 भिर्यथा क्रमवशाद्देवानराराधसाः ॥
 तज्ज्ञातजने ॥ तस्यफलम् । मानुष्ये-
 म्बुदुकर्मसङ्गतमनाः शीलान्वितोधी-
 युत इति ॥ नरसमूहे ॥
 नरङ्गः । पुं । वरगणके । नाराङ्गा इति
 गौड भाषा ॥ न । मेघने । ज्ञेयसि ॥
 नरदेवः । पुं । श्रीरामचन्द्रे ॥ राक्षि ॥
 नराणां देवः ॥
 नरनारायणः । पुं । ऋषिचक्रभे भग-
 वतो ऽवतारविशेषे ॥
 नरनारायणी । पुं । २ । कृष्णार्जुनयोः
 ॥ नरश्चनारायणश्चैतौ ॥
 नरपतिः । पुं । राजनि ॥ नराणाम्पतिः ॥
 नरपुङ्गवः । पुं । नरश्रेष्ठे ॥ नरेषु पु-
 ङ्गवः ॥
 नरप्रियः । पुं । नीलवृक्षे ॥ पि । नरस्य
 प्रियवस्तुनि ॥
 नरवह्निः । पुं । मायातै ॥

नरभूः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणांभूः ॥

नरभूमिः । स्त्री । भारतवर्षे ॥ नराणां

नरसिं

भूमिः ॥

नरमानिका । स्त्री । } शशशुयुक्तना-
 नरमानिनी । स्त्री । } र्याम् ॥

नरमाळा । स्त्री । मनुष्यमुण्डमाळा-
 याम् ॥

नरमानिनी । स्त्री । शशशुयुक्तनार्याम्
 ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नरमेधः । पुं । नरवधप्रधाने यज्ञविशे-
 षे ॥ सकलौवर्जनीयः । यद्योक्तं वृह-
 त्त्वारदीये । समुद्रयात्रास्वीकारः क-
 मल्लुविधारणम् । द्विजानामसव-
 र्यासु कन्यासूपयमस्तथा ॥ देवरेण
 सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कपशोर्वधः । मां-
 सादनं तथाश्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्त-
 था ॥ दत्तायाश्चैवकन्यायाः पुनर्दानं
 वरस्यच । दीर्घकाक्षं ब्रह्मचर्यं नरमे-
 धाश्रमेधकौ ॥ महाप्रस्थानगमनं-
 गोमेधश्च तथामखः । इमान् धर्मान्
 कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥
 इति ॥

नरवाहनः । पुं । पौलस्त्ये । कुवेरे ॥ न-
 रेवाहनमस्य । क्षु० नगत्त्वम् ॥ पि ।
 पुरुषयानविशिष्टे ॥

नरविध्वजः । पुं । राक्षसे ॥ इति त्रिका-
 यडशेषः ॥

नरव्याघ्रः । पुं । पुरुषोत्तमे ॥

नरसिंहः । पुं । चरौ । विष्णौ ॥ नरस्य

नराजः

सिंहस्य च अवयवा यस्मिंस्तस्यन्ते स
नरसिंहः ॥ सत्त्वं विधातुं निजभृत्स्य
भाषितं व्याप्तिश्च भूतेष्वखिलेषु चा
त्मनः । अदृश्यता च ज्ञातृरूपमुदहन
स्तम्भे सभायां नम्रगं नमानुषम् ॥
नरश्रेष्ठे ॥

नरस्कन्धः । पुं । नराणां समूहे ॥ नर
करितुरगाणां स्कन्धश्च ॥

नरहरिः । पुं । नरसिंहावतारे ॥

नराङ्गः । पुं । वरगण्डे ॥ न । मेढ्रे ॥

नराचः । पुं । नराजाख्येष्टस्ते ॥ यथा ।

ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन यद्विभू-
षितं पयोधरेण पक्षिणा शरेण वीणा
याङ्कितम् । नराचवृत्त मन्त्रघोडशा-
चरं समीरितं मनीषिमण्डलीहि-
तं फणीन्द्रपिङ्गलोदितम् ॥ यथा ।
निशुम्भशुम्भचण्डमुण्डरक्तबीजघा-
तिनी लुलापरूपदैत्यभूषघातपक्ष-
पातिनी । नवीनपीनषट्कुलका-
लमेघसदिभा चिरंचली करोतु मे
प्रियं पिनाकिवल्लभेति ॥

नराजः । पुं । घोडशाचरच्छन्दोविशेषे
॥ यथा । भुजङ्गराजभाषितं प्रकीर्णं
शास्त्रसागरे लघौगुरौ निरन्तरे स
तीक्ष्णघोडशाचरे । प्रतापतापनिर्जि-
तप्रभाकरप्रकाशहे प्रहस्यहसराज
कं नराजमेव मन्महे ॥

नरेन्द्रः

नराधमः । पुं । परमार्थज्ञानहीने ऽस-
ञ्जातवैराग्ये । अकृतकृत्ये पुरुषे ॥
यथा । अज्ञानोपहतोवाल्मे यौवने
वनिताहतः । शेषेकलवचिन्तार्तः कि-
ङ्करोतिनराधमइति ॥

नराधिपः । पुं । राजनि । नृपे ॥ सहि
नराणां मध्ये भगवतोऽभिभूतिः ॥ न
राणां मधिपः । नरान् अधिपाति दा
। पा० । आतश्चोपसर्ग इतिकः ॥

नरान्तकः । पुं । राजतविशेषे । राव-
णात्मजे ॥

नरायणः । पुं । माधवे । विष्णौ ॥ नरा
अयनमस्येतिविग्रहः ॥ नराणां मय
नं यस्मात् तेन नरायणः स्मृत इति-
ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥ नरायापह्वांश
। नडा० फक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बृह-
भावः ॥

नरी । स्त्री । नार्याम् ॥ इतिजटाधरः ॥

नरेतिका । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

नरेन्द्रः । पुं । महीपाले ॥ विषवैद्ये ॥
वास्तिके ॥ एकविंशत्यक्षरावृत्ते ॥

यथा । चामररत्नरज्जुवरपङ्क्तिव
प्रगल्भाहितशोभः पाणिशिराजिपुष्प
युगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः । चा-
रुसुवर्णकुण्डलयुगलकृतरोचिरलङ्-
कृतवर्णः पिङ्गलपद्मगेशइति निगद-
तिराजतिवृत्तनरेन्द्रः ॥ यथा । पङ्क

नर्त्तकी ।

अकोषपानपरमधुकरगीतमनोत्त-
तडागः पञ्चमनादवादपरपरभृत का
ननसत्परभागः । वल्लभविप्रयुक्तकु
लधरतनुजीवितदानदुरन्तः किङ्कर
वाणि वक्षि मम सङ्घचरि सन्निधि-
मेति वसन्तः ॥

नरोत्तमः । पुं । कृतकृष्येपुरुषे ॥ य
था । यः स्वकात् परतोवेह जातनि
र्वेदकामवान् । हृदिकृत्वा हरिं मे
हात् प्रव्रजेत् स नरोत्तमः ॥ स्वका
त्स्वतएव परतः परोपदेशाद्वाजात-
त्रैराग्यः ॥

नर्कुटकम् । न । नासिकायाम् ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥

नर्त्तकः । पुं । केषके ॥ पोटागले ॥ चा
रणे ॥ द्विपे ॥ नटे । सर्ववेशिनि ॥
त्रि । ताळाद्यनुसारेणनर्त्तनकृति ॥
अस्यलक्षणं यथा । यादृशं नृत्यपा
चं स्याद्गीतं योज्यं तादृशम् । नृ
त्यस्य धारणात् पाचं नर्त्तकः परि-
कीर्त्तितः ॥ अपिच । असम्बद्धप्रला
पीच सदाभ्रुकुटितत्परः । हासप्र
हासचतुरो दाचालो नृत्यकोविद
इतिसङ्गीतदामोदरः ॥ नृत्यति ।
नृतीगापयिचेपे । शिखिनिषुन्नि
तिकर्त्तरि षुन् ॥

नर्त्तकी । स्त्री । नासिकायाम् । गन्ध-

नर्म्मादा

विन् इति रामजनी इतिचभाषा ॥
करेणाम् ॥ नल्लिकानामसुगन्धिद्रव्ये
॥ नृत्यति । नृती । षुन् । पि-
त्त्वान् डीष् ॥
नर्त्तनम् । न । नृत्ये ॥ नृती ।
ल्युट् ॥

नर्त्तितम् । पि । ताण्डविते ॥

नर्दटकम् । न । अत्यष्टिप्रभेदे ॥ त-
ल्लक्षणं यथा । यदिभवतो नजौ भज
जला गुरु नर्दटकम् । इति ॥ यथा
। ब्रजवनिताः सन्तलतिकाविलसन्म-
धुपं मधुमयनं प्रणमजनवाञ्छितक
ल्पतरुम् । विभु मभिनैति कोपि-
सुकृती मुदितेन हृदा रुचिरपदाव
लीघटितनर्दटकेनकविररति ॥

नर्दनम् । न । शब्दे ॥

नर्म्मीकीलः । पुं । भर्त्तरि । पश्यौ ॥ इ
तित्रिकाण्डशेषः ॥

नर्म्माठः । पुं । चिबुके ॥ पिङ्गे ॥ चूचु-
के ॥ परिहासके ॥ इतिशब्दः ॥

नर्म्मादः । पुं । केलिसचिवे ॥ पि । हर्ष
दे ॥ नर्मददाति । डुदाञ् । इति
षा । दो । आतोनुपेक्षकः ॥

नर्म्मादा । स्त्री । रेवायाम् । सोमोद्भवा
याम् । मेकलकन्यकायाम् ॥ अस्याः

स्मरणेन सर्पविषनाशोभवति । न
र्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमोजिनि

नलः

। नमोस्तु नर्मदे तुभ्यं चाहिमां विष
सर्पत इति विष्णुपुराणम् ॥ पृष्ठायाम्
॥ टाप् ॥

नर्मदाप्रभवः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नर्म । न । परिहासवाक्ये ॥ नरणम् ।

नृनये । मनिन् ॥

नर्मरा । स्त्री । इर्याम् ॥ भस्त्रायाम् ॥

सरस्त्रायाम् ॥ निष्कलाम् ॥ इत्यङ्गि

तोमेदिनिकरः ॥

नलः । पुं । नडे । पोटागले ॥ नलस्तु

मधुर स्तित्तः कषायः कफरक्तजित्

॥ उष्णो । हृदस्त्रियोन्मर्त्तिदाहपित्त

विसर्पजित् ॥ नृपतिविशेषे । सूर्य

वंशीयनिषधराजपुत्रे ॥ यथा । अति

थिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्म

जः । नलस्तु नैषधस्तस्मात्त भक्तस्मा

दजायत ॥ * ॥ वीरसेन नृपतेः पु

त्रे ॥ यथा । नलैवावेव विख्यातौ वं

शे कश्यपसम्भवे । वीरसेनसुतस्तद्व

नैषधश्चनराधिपः इति मातृस्ये १२

अध्यायः ॥ * ॥ चन्द्रवंशीयनिषधरा

जपुत्रे । दमयन्तीपतेः ॥ यथा । क

र्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य

च । कर्तुः पर्याप्त्यराजर्षेः कीर्त्तनं क

लिनाशनमिति महाभारतम् ॥ पि

तृदेवे ॥ विश्वकर्मणः पुत्रे कपीश्वरे

॥ दैत्यविशेषे ॥ न । पद्मे ॥

नलिका

नलकम् । न । शाखांस्त्रि । नाडीवत्

सरन्ध्रे ऽस्थिपर्वणि ॥ इति हेम-

चन्द्रः ॥

नलकिनी । स्त्री । जङ्घायाम् ॥

नलकीलः । पुं ॥ जानुनि ॥

नलकूवरः । पुं । कुबेरपुत्रे ॥ नलः कू

वरो युगन्धरो ऽस्य ॥

नलदम् । न । पुष्पासे ॥ उशीरे ॥ ज

टामांश्याम् ॥ इति मेदिनी ॥

नलदम्बुः । पुं । निम्बपत्रे ॥ इति भू-

रिप्रयोगः ॥

नलदा । स्त्री । मांश्याम् ॥ इति हेम-

चन्द्रः ॥

नलपट्टिका । स्त्री । तलाद्याम् । दरमा

इति गौडभाषाप्रसिद्धे कटविशेषे ॥

नलमीनः । पुं । चिलिचिममतृस्ये । न

लवनचारिणि मतृस्ये ॥ नलवनस्थो

मीनः नलभोमीन इति वा ॥

नलसेतुः । पुं । रामायणप्रसिद्धे सामु

द्रे सेतौ ॥ नलेन वानरविशेषेण नि

र्मितः सेतुः ॥

नलिका । स्त्री । कण्ठनाले ॥ नाद्याम्

॥ गौडभाषया नली इति प्रसिद्धे सु

गन्धिद्रव्यभेदे । विद्रुमलतिकायाम् ।

कपोतचरणायाम् । इत्युच्चात्तरापथे

प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृतिः पञ्चा

री इति पंठारी इति कचित् प्रसिद्धा

नखः

॥ नखिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या
कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्रमातटृष्णा
स्वकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥

नखितः । पुं । नखिता इति गौडभा
षाप्रसिद्धे शाकविशेषे ॥

नखिनः । पुं । प्राचीनामलके । पानी
आमला इति गौडभाषा ॥ सारस
पक्षिणि ॥ न । अम्बुजे । पद्मे ॥ तो-
ये ॥ नीलिकायाम् ॥ नखति । गल
गन्धे । इनन् ॥

नखिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । विसिन्या
म् ॥ व्योमनिम्बगायाम् ॥ कमलाकरे
॥ नारिकेलमये ॥ नखिकायाम् ॥
पद्मयुक्तदेशे ॥ नडाः सन्त्यत्र । पुष्क-
रादिभ्य इति इनिः । डल्योरैक्यम्
॥ यद्वा नखानांसमूहः । खलादिभ्य
इति इनिः ॥

नखिनीखण्डम् । न । नखिनीनांसमू
हे ॥ कमलादिभ्यः खण्डः ॥

नखिनोदहम् । न । मृणाले ॥

नखिनेशयः । पुं । विष्णो ॥ इति षि० ॥

नखी । स्त्री । मनःशिलायाम् । कुनद्या
म् ॥ नखिकायाम् । विद्रुमलताया
म् । शुषिरायाम् ॥ नखति । गल० ।
अच्छ । गौ० डीष् ॥

नखोत्तमः । पुं । देवनले ॥

नखः । पुं । किष्कुचतुशते । चतुःशत

नवतः

हस्तपरिमितेदेशे ॥ किष्कूणां हस्ता

मां चतुःशतम् । चतुर्गुणशतम् ।

शा० ॥ नल्यते । गलवन्धने । उल्

वादित्वात् वः ॥ काश्यस्तुनल्यं हस्त

शतमिष्याह ॥

नल्यवर्त्मगा । स्त्री । काकाङ्ग्याम् ॥

त्रि । नल्यपरिमितपथगामिनि ॥

नवः । पुं । स्तुतौ ॥ रक्तपुनर्नवायाम्

॥ त्रि । नये । नूतने ॥ नूयते । णुस्तु

तौ । ऋदोरप् ॥ अपूर्वे ॥

नवकारिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥

इति शब्दमाला ॥ नवीनकर्त्याम् ॥

नवीने विवरणश्लोके ॥

नवकाशिका । स्त्री । नवीने ॥ इति

हारावली ॥

नवखम् । न । देहे ॥ नव खानि यस्य

यस्मिन्वा ॥

नवग्रहाः । पुं । सूर्यादिनवसु ॥ ते

यथा । सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्च

पिष्टहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः

केतुश्चेति नवग्रहाः ॥ नवग्रहमखं

कृत्वाततः कर्मसमारभेत् । अन्यथा

फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥

नवच्छात्रः । पुं । क्रियाकारे । प्रथमम

ध्ययने प्रवृत्ते नवीने विद्यार्थिनि ॥

नवतः । पुं । करिकमले । कुये । नम्

दाइतिभाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नवदु

नवतरः । त्रि । नव्ये ॥

नवतिः । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । ९० न

वै इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ नवद

शतः परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशति

विंशच्चत्वारिंश दिव्यादिनानिपात

नात् प्रकृतेर्नवभावस्ति प्रत्ययस्य ॥

नवतिका । स्त्री । तूलिकायाम् ॥

नवदण्डम् । न । नृपाणां लक्षविशेषे ॥

नवदलम् । न । संवर्त्तिकायाम् । पद्म

स्य किञ्चत्कसमीपस्थदले ॥ नवपत्र

हृत् ॥ सामान्यतो नूतने पत्रे ॥

नवदीधितिः । पुं । महीसुते । भौम

ग्रहे ॥ नवदीधितिर्यस्य ॥

नवदुर्गा । स्त्री । नवपत्रिकायाम् ॥ शै

लपुत्र्यादिषु ॥ यथा । प्रथमं शैलपुत्री

च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी । तृतीयं च

द्रुघण्टेति कुष्माण्डेति चतुर्थकम् ॥

पञ्चमं स्कन्दमातेति षष्ठं कात्यायनी

तिच । सप्तमं कालरात्रिश्च महागौ

रीतिचाष्टमम् ॥ नवमं सिद्धादाप्रो

क्ता नवदुर्गाः प्रकीर्त्तिताः । उक्तान्ये

तातिनामानि ब्रह्मणैव महात्मना ॥

अग्निना दह्यमानस्तु शत्रुमध्ये गतो

रणे । विषमे दुर्गमे चैव भयार्त्ताः शत्रु

यंगताः ॥ न तेषां जायते किञ्चिद्दुःखं

रणसङ्कटे । नापदं तत्त्वपश्यामिशो

कदुःखमयं न हि ॥ यैस्तु भक्त्या स्मृ

नवनी

तानूनं तेषां सिद्धिः प्रजायते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणम् ॥

नवदोला । स्त्री । नवीनप्रेङ्खायाम् ॥

नवद्वारपुरम् । न । शरीरे । मनुष्यदे

हे ॥ अचक्षेत्रोचे द्वेचक्षुषी देनासि

के वागेकेति शिरसि सप्त द्वेपायूपस्था

ख्येऽधः इति नवद्वाराण्यसन्ति ॥ न

वद्वाराणि यस्मिन् तत् नवद्वारम् ।

तच्च तत् पुरश्चेति विशदः ॥

नवधा । अ । नवप्रकारे ॥ यथा । आ-

चारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थद

र्शनम् । निष्ठा वृत्ति स्तपो दानं न

वधा कुललक्षणम् ॥

नवधातवः । पुं । हेमादिनवसु ॥ यथा

। हेमतारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च ती

क्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलोहश्च धा

तवो नवकीर्त्तिताः ॥

नव । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । ९ नौ इति

भाषा ॥

नवनवत्वम् । न । नवप्रकारत्वे ॥ प्रका

रेदिर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सु-

पोलुक् ॥

नवनी । स्त्री । नवनीते । नौनी इति

भाषा ॥ इति पुराणम् ॥

नवनीतम् । न । नवोदृते । अकृताग्नि

संयोगे मन्यजे । नौनी इति माखन

इति च भाषा ॥ नोतं यदि नवनीतं

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

नवनी

नलफ

नीतं नीतं किमेतेन । आतपतापि
तभूमौ माधव मा धाव मा धाव ॥
नवचतत् नीतश्च । विशेषणमिति
रमासः ॥ नवनीतं हितं गन्धं दृष्यं
वर्णवस्त्राग्निकृत् । सङ्ग्राहि वातपि
त्तासृक् चयाशोर्दितकासहृत् ॥ त-
द्वितं बालके दृढे विशेषादसृतं शि-
शोः ॥ * ॥ नवनीतं महिष्यास्तु वा
तश्लेष्मकरं गुरु । दाहपित्तश्रमहरं
मेदःशुक्रविषईनम् ॥ * ॥ दग्धोत्थं
नवनीतत्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
दृष्यं बल्य मतिविग्नं मधुरं ग्राहि
शीतलम् ॥ * ॥ नवनीतत्तु सद्यस्कं
स्वादु ग्राहि हिमं लघु । मेघं कि-
ञ्चित् कषायान्न मीषत्तक्रांशसङ्-
क्रमात् ॥ * ॥ सचारकटुकाल्मत्वा
च्छर्शः कुष्ठकारकम् । श्लेष्मलं गुरु
मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥ * ॥
शीतं रुच्यनबोद्धृतं सुमधुरं वृष्यश्च
वातापहं कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफ-
हरं सङ्ग्राहि शूलापहम् । बल्यं पु-
ष्टिकरं तृप्तिप्रमनं सन्तापविच्छे-
दनं चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं द-
ध्युद्भवं पित्तजित् ॥ * ॥ एकाहाद्यु-
षितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् । अ-
रुच्यं सर्वरोगाण्यं दधिजं तद्वितनहि
॥ इति राजनिघण्टुः ॥

नवनीतकम् । न । दृते ॥
नवनीतधेनुः । स्त्री । दानार्थकृत नव-
नीतसयधेनुविशेषे ॥
नवपक्षिका । स्त्री । कदल्यादिषु ॥ क-
दली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं
कचुः । विल्वो ऽशोकोजयन्ती च वि-
चयेन नवपत्रिकेति दुर्गीत्सवतत्त्वम् ॥
नवपदम् । न । मावावृत्तान्तरे ॥ यथा
। प्रथममुपनयराम कलचितयमहि
गणेन सह दण्ड मिति पदानि वि-
षमाणिसञ्चिनु । समपदेचषट्प-
ञ्च सप्तषष्टिकलमेतदातनु । एवं
पञ्च पदानि कुरु दोहा मयेदे-
हि । भुजराजपिङ्गलभणितनवपदमे-
तद्वेहि ॥ यथा । विहर माननि
मान मपहाय रमय रमण मतिश-
यितकपटकलहरति किमुविनश्यसि
यौवन मिद मतिचपल मचल न-
दीजलगति न पश्यसि । अनुभव
हरिपरिरम्भसुख मिति वक्ता वद
कोपि । मग्धे माधव मधिसपदि कु-
रु कारुण्य मितोपीति ॥ नवपदानि
यस्मिन् तत् ॥

नवपाठकः । पुं । नवीनाध्यापके ॥ नवो-
नूतनः पाठकः । पूर्वकालैकेति स-
मासः ॥

नलफलिका । स्त्री । नवे । नये ॥ नव-

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

नवयौ

जातरजोङ्गनायाम् । नवरजः स्त्रियाम् ॥

नववधूः । स्त्री । नूतनपरिणीतायाम् । नवोढायाम् । नयी बहू इति भाषा ॥
नववध्वागमनम् । न । नूतनपरिणीतायाः प्रथमतः क्रियमाणे भर्तृगृहागमने । गौना इति भाषा ॥

नवमः । चि । नवानाम् पूरणे ॥ तस्य पूरणेऽट् ॥ ङीपि नवमी ॥

नवमल्लिका । स्त्री । नवमालिकायाम् । नेयालि इति नेत्रोयार इति च गौडभाषा प्रसिद्धे पुष्पे ॥

नवमल्ली । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥
नवा स्तुत्या मल्ली ॥

नवमल्लिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । ग्रीष्मोद्गवायाम् । सप्तलायाम् । नेवारा इति नेवारी इति च भाषा ॥
नवा स्तुत्या मल्लिका ॥

नवमी । स्त्री । शुक्लकृष्णपक्षयोस्तिथिविशेषे । इयं चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा दुर्गाया स्तिथिः ॥ अस्यां जातस्य फलम् । विरोधकर्त्तुं सुजनै रगम्यः परापकारार्थमतिः कुशीलः । आचारहीनः क्रूरः कठोरः प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यादिति ॥

नवयौवना । स्त्री । युवतौ । तरुण्याम् । दिक्षुर्धाम् । अतिक्रान्तमुग्धभावाया

नवशा

म् ॥ नवयौवनं तादृग्यं यस्याः सा ॥

नवरत्नम् । न । नवप्रकारमणिषु ॥ यथा । मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा न् वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथा क्रमादिति तन्त्रसारः ॥ नवानां रत्नानां समाहारः ॥ * ॥
नवग्रहदोषशान्त्यै धार्याणि नवरत्नानि यथा । वैदूर्यं धारयेत्सूर्ये नीलञ्च मृगशालाञ्चने । आवनेयेपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥ गुरौ मुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विद्रुवुधाः । राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतं तथेति दीपिका ॥

नवराचम् । न । आश्विनाद्युक्तमासेषु शुक्लप्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्त्तव्ये दुर्गाव्रतविशेषे ॥ नवरात्रचतुष्टयमुक्तं देवीभागवते । चैत्रेऽश्विने तथा षाढे माघे कार्त्तिके महेः सवः । नवरात्रे महाराजपूजाकार्या विशेषत इति ॥ नवानां रात्रीणां समाहारः ॥

नवराचिकम् । न । नवरात्रे ॥

नववरिका । स्त्री । नवोढायाम् ॥

नववल्लभम् । न । दाहागुरुणि ॥ चि । नवीनप्रिये ॥

नववल्गुम् । न । नवान्तरे । अनाहते ॥

नवशायकः । पुं । नवशाक इति गौड

नवांशः

भाषाप्रसिद्धे नवविधे गोपादिजा-
तिविशेषे ॥ यथा । गोपो भाखीत
थातैली तन्त्री मोदकवारजी । कु
लाखः कर्मकारश्च नापितो नवशाय
काः ॥ इतिपराशरसंहिता ॥

नवआहुम् । न । एकादशाहादिआहु ॥

नवसारः । पुं । न । नवसादरे ॥ तच्छु-
द्विर्यथा । नवसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतो
वेविपाचितः । दोषायंघेण यत्नेन भि-
षग्भिर्योगसिद्धये इतिसारचन्द्रिका ॥

नवसादरम् । न । नौसादर इतिभा-
षाप्रसिद्धे द्रव्ये ॥ प्रतिश्यायेषु शिर-
सः पीडासु नवसादरम् ॥

नवसूतिका । स्त्री । अचिरप्रसूतायां
धेनौ ॥ नवसूतं प्रसवो ऽस्याः । शेषा-
दितिकप् । प्रत्ययस्यादितोत्त्वम् ॥

नवा । स्त्री । नवीनायाम् ॥

नवांशः । पुं । नवमांशे । मेषादिद्वादश
ख्यानानां नवमे भागे ॥ यथा । मेषा-
द्या मकराद्याश्च तुलाद्याः कर्कटाद-
यः । क्रमान्नवांशराशीनां स्वांशाव-
र्गोत्तमाः स्मृताः ॥ यथा । मेषे प्रथम
नवांशैकांशो मेषस्य । द्वितीयांशो वृ-
षस्य । तृतीयांशो मिथुनस्य । चतु-
र्थ्यांशः कर्कटस्य । पञ्चमांशः सिंहस्य

। षष्ठांशः कन्यायाः । सप्तमांशस्तुला

याः । अष्टमांशो वृश्चिकस्य । नवमां

नवाक

शोधनुषः ॥ * ॥ एवं वृषे प्रथमांशो

मकरस्य । २ कुम्भस्य । ३ मीनस्य ।

४ मेषस्य । ५ वृषस्य । ६ मिथुनस्य

। ७ कर्कस्य । ८ सिंहस्य । ९ कन्या

याः ॥ * ॥ तथा मिथुने १ तुलायाः

। २ वृश्चिकस्य । ३ धनुषः । ४ मकर

स्य । ५ कुम्भस्य । ६ मीनस्य । ७ मे

षस्य । ८ वृषस्य । ९ मिथुनस्य ॥ *

॥ एवं कर्के १ कर्कस्य । २ सिंहस्य ।

३ कन्यायाः । ४ तुलायाः । ५ वृश्चि

कस्य । ६ धनुषः । ७ मकरस्य । ८

कुम्भस्य । ९ मीनस्य ॥ एवं सिंहे मे

षाद्याः ॥ कन्यायां मकराद्याः ॥ तु

लायां तुलाद्याः ॥ वृश्चिके कर्कटाद्याः

॥ एवमेव धनुषि मेषाद्याः ॥ मकरे

मकराद्याः ॥ कुम्भे तुलाद्याः ॥ मीने

कर्काद्याः क्रमान्नवांशाच्चेयाः ॥ उक्त

च । मेषे नवांशा मेषाद्याः वृषे च

मकरादिकाः । मिथुने च तुलाद्याः

स्युः कर्कटे कर्कटादिका इति ॥

नवांशकः । पुं । नवांशे ॥

नवाङ्गम् । न । पाचनविशेषे ॥ यथा ।

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूली स

मन्वितैः । कृतः कषायाहन्त्याशुवा

तपितोद्भवं प्वरम् ॥

नवाङ्गा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

नवान्नम् । न । नवीनान्ने ॥ तन्निमि

नवोठा	नष्ट
सम्प्राप्ते ॥	नवोद्धृतम् । न । नवनीते ॥ नवम्बस-
नवापयस्या । स्त्री । नूतनायां स्त्रीरवि- दार्थ्याम् ॥	त् उद्धृतम् । विशेषणमिति स- मासः ॥
नवाभोगः । चि । अभिनवप्रयत्ने ॥ म- हेत्तास्ते ॥ नवआभोगोयदायस्य ॥	नव्यः । चि । नवीने । नूतने ॥ नूयते । एतुतौ । अचोयत् ॥ पुं । रक्तपु- नर्नवायाम् ॥
नवाम्बरम् । न । अनाहते । नवीन- वस्त्रे ॥ नवम्बरदम्बरम् ॥	नक् । न । नशने ॥ यशः । भावेक्तिप् । नश्यति कर्त्तरि वा क्तिप् । षडङ्गकाः यथा विधिकर्त्तव्याः ॥
नवार्चिः । पुं । मङ्गलग्रहे ॥ इति चि का एङ्शेषः ॥	नशाकः । पुं । काकविशेषे ॥
नवास्त्री । स्त्री । नवमालिकायाम् ॥	नशिता । चि । नाशायये ॥ नशेत्सून् ॥
नवाहः । पुं । न । नवतिथौ । नवदिने ॥ प्रतिपत्तिथौ ॥	नश्यत्प्रसूतिका । स्त्री । मृतवत्ताया म् । मृतपुत्रिकायाम् ॥
नवीनः । चि । नव्ये । नूतने ॥ नव- यव । नवस्यत्नपतनपखासुप्रत्ययाः ब्रूदेशश्च ॥	नश्वरः । चि । अशश्वते । नाशप्रतियो- गिनि ॥ नश्यति तच्छीलः । यशः । इत्यनशजिसर्त्तिभ्यः क्त्वाप् ॥ टिड्ढेति डीपि । नश्वरी ॥
नवीयः । चि । नवतरे ॥	नष्टः । चि । तिरोहिते । अदर्शन- विशिष्टे ॥ नाशायये ॥ नश्यति स्म । यश अदर्शने । गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ॥ भावक्तान्तादर्शआद्यञ्वा ॥
नवेदाः । पुं । अच्चे ॥ नवेत्ति । विद् ॥ असुम् ॥	नष्टचन्द्रः । पुं । सौरभाद्रस्योभयपक्षे चतुर्थ्यामुदितेचन्द्रे ॥ यथा । नष्ट- श्चन्द्रो न दृश्यस्य भाद्रेमासि सिता- सिते । चतुर्थ्यामुदितो ऽशुद्रुः प्रति- षिद्धोमनीषिभिः ॥ चन्द्रस्तारापक्ष- रत्नं कण्डू मतिदुष्करम् । तस्यै द-
नवोठा । स्त्री । नववध्वाम् । जन्याम् । नववरिकायाम् ॥ मुग्धानायिका- भेदे ॥ यथा । वलास्त्रीतापार्श्वं मु- खमनुमुखं नैव कुरुते धुनानामूर्द्धा- नं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ । हृदि- न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितम- ना नवोठा वोढारं रमयति च सन्ता- पयति चेति रसमञ्जरी ॥ नवानूतना- चासौ कथाविवाहिताचेति विश्वः ॥	

नस्तः

दाति हेनन्द कामतो यदि पश्यति
॥ अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं
पिबेत् । तदा शुद्धो भवेत् सद्यो नि-
क्लङ्गी महीतले ॥ सिंहः प्रसेन
मवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः । सु-
कुमारकमारोदी स्तत्र ह्येष स्यम-
न्तकः ॥ इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं सा-
धुः पिबेद्घुवम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपु-
राणम् ॥

नष्टचेष्टता । स्त्री । प्रलये । शोकादि-
भिर्निष्पन्दनाशे । हर्षशोकादिभिः
सकलचेष्टानां मूर्च्छापरपर्याये सा-
त्त्विकभावे ॥ नष्टाचेष्टायस्य । तस्य
भावः । तत् ॥

नष्टाग्निः । पुं । प्रमादादिना कारणान्त-
रवशेन वा त्यक्तवैतानिके । वीरह-
णि ॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥

नष्टाजीवः । त्रि । गतजीविकासाधने ॥
नष्टासिखचम् । न । लोप्चे । किञ्चित्प्रा-
प्तचौरनीतद्रव्ये ॥ इति हारावली ॥

नष्टेन्दुकला । स्त्री । कुह्वाम् ॥ नष्टा-
इन्दुकलायस्याम् ॥

नसा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

नस्तः । पुं । नासिकायाम् ॥ इति शब्द-
मात्रा ॥ न । नस्ये ॥ इति रत्नमात्रा ॥
पञ्चविधं नस्तकर्म यथा । प्रतिमर्षो

नस्या

ऽवपीड्य नस्यं प्रथमनं तथा । शि-
रोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म तु पञ्च-
धेति ॥

नस्ता । स्त्री । नासाकृतच्छिद्रे ॥

नस्तितः । पुं । नस्योतो । रज्जुनास्यत
नासे गवादौ । नाथावैल इति भा-
षा ॥ नसनम् । नासकौटिल्ये । क्तः
। नस्तं कृतमस्य । प्रातिपदिकादाच्च
र्थ इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः ॥

नस्तोतः । पुं । नस्योते ॥ नस्यतेस्य
। णत् । कर्मणि क्तः । नस्तयाउतः ॥

नस्यम् । न । नस्ते । लावणे । नासिका-
देयचूर्णादौ ॥ यथा । सिद्धार्थकवचा-
दिङ्गकरञ्जं देवदारुच । मञ्जिष्ठाचि-
फला श्वेताश्विरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बचिकटुगोमूचेणावघर्षि-
तम् । नस्यमालेपनञ्चैव नानमुद्-
वर्त्तनं तथा ॥ अपस्मारविषोन्माद-
शोपालक्ष्मीज्वरापहम् । भूतेभ्यश्च
भयं हन्ति राजद्वारे च शासनमिति गा-
रुडे १८८ अध्यायः ॥

नस्या । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नासार-
ज्ज्वाम् । नकेल इति नाथ इति च भा-
षा ॥ त्रि । नासिकायां भवे ॥ नासि-
कायां भवा । नासिकायै हिता वा ।
शरीरावयवाद्यत् । नस्नासिकाया-
यत्तसञ्चुद्रेष्विति नसादेशः ॥

नाकः

नस्योतः । चि । नस्तिते । नासारज्जु
युक्तेष्टादौ ॥ नस्यया नासारज्ज्वा
उतः ॥

नह । अ । प्रत्यारम्भे ॥ नच इच ॥

नहि । अ । निषेधे ॥ नह्यति । गहव
भ्यने । इन् ॥

नहिकिम् । अ । निषेधे ॥

नहुषः । पुं । नागविशेषे ॥ सोमवंशभ
वेन्दपतिविशेषे ॥ सचपूरुखसोज्ये
ष्ठात्मजस्याद्युषस्तनय इति पुराणम् ॥

न । तगरे ॥ नह्यति । गह ० । पुन
हिकिञ्चिदुपच ॥

नहुषाख्यम् । न । तगरपुष्पे ॥

नहुषात्मजः । पुं । ययातिवन्द्ये ॥

ना । अ । निषेधे ॥ नह्यति । गहव
भ्यने । डा ॥

नाकः । पुं । स्वर्गे ॥ अकंदुःखम् ना
ख्यप्रकमिति नाकः । नभाण् न
पादितिनलोपाभावः ॥ को ब्रह्मा त
दभावोनाचेतिवा ॥ न । ब्रह्मलोके ॥

नाकनाथः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकः । पुं । इन्द्रे ॥

नाकनायकपुरोहितः । पुं । वृद्धस्पतौ ॥

नाकपृष्ठः । पुं । स्वर्गे ॥

नाकी । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ ना-

कः स्वर्गोत्थस्य । इनिः ॥

नाकः । पुं । मुनिविशेषे ॥ पृथ्वीधरे ॥

नाचक्षः

वल्मीके ॥ न अकति । अक० बाहु

लकादुः ॥ यद्वा । नम्यते भूरनेन ।

गम० । फलिपाटिनमिमनिजनाड्

गुक्पटिनाकिधतश्चेत्तुर्नाकिरादे-

ग्रस्य । इकारउच्चारणार्थः ॥

नाकुलः । पुं । नकुलपुत्रे ॥ चि । नकुल

सम्बन्धिनि ॥ न । नकुलेश्वरीदेव्याः

स्थाने ॥ स्वायम्भुव्यपिनाकुले ॥

नाकुली । स्त्री । कुक्कुटीकन्दे ॥ चवि

के ॥ रास्त्रायाम् ॥ नार् इति भा-

षाप्रसिद्धे कन्दविशेषे ॥ नाकुली

तुवरा तित्ता कटुकोष्णा विनाशये

त् । भोगिणूतावृश्चिकासुविषज्व

रकूमिग्रणान् ॥ यवतित्तायाम् ॥ श्वे

तकण्टकार्याम् ॥ नकुलानामियम्

प्रियत्वात् । तस्येदमिष्यत् ॥ न आकु

ल्लं यया वा ॥

नाचक्षः । पुं । मासविशेषे ॥ सचदिवि

धः । सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक एकः ।

यथा । सर्वर्षपरिवर्त्तेश्चनक्षत्रइह

चोच्यते इति ॥ सर्वनक्षत्रभुक्त्यात्

नाचक्षोमास इष्यते इतिच ॥ अस्य

प्रयोजनम् । नचक्षसचाग्ययनानि

चेन्दोर्भासेन कुर्याद्भगणात्मकेन । स

प्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ॥ जन्मनच

पेशनिभौमवारयोषि मनोदुःखदा

नम् । यथोक्तं दीपिकायाम् । जन्म

नागः

न्यर्चं यदि स्नातां वारौ भौमशने सुरैः ।
 । स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्र-
 दायकः ॥ इति ॥ * ॥ द्वितीयः घटि-
 दण्डात्मक नक्षत्र भोगकालरूपदि-
 नचिंशदात्मकः । यथोक्तं सूर्यसिद्धा-
 न्ते । नाडीघटप्रातु नाक्षत्र महारा-
 चं प्रचक्षते । तत्चिंशता भवेन् मासः
 सावनोर्द्धोदयैस्तथेति ॥ अस्य प्रयो-
 जनमायुर्नक्षत्रायाम् । यथा । आयु-
 र्दायेऽसृप्तं प्राप्ते नाक्षत्रं घटिनाडि-
 कमिति ॥ चि । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥
 तस्येदमित्यर्थः ॥

नाक्षत्रिकः । पुं । नाक्षत्रमासे ॥ नक्षत्र-
 गणनेनैव नाक्षत्रिक उदाहृतः ॥ चि ।
 । नक्षत्रसम्बन्धिनि ॥

नाक्षत्रिकी । स्त्री । नक्षत्रदशायाम् ॥
 कलौ नाक्षत्रिकी दशेति ज्योतिषम् ॥
 नागः । पुं । वासुकादिपञ्चगे । काद्वि-
 ये । बहुफले सर्पे । मनुष्याकारे फ-
 लास्त्राङ्गुलयुक्ते सर्पे ॥ मातङ्गे । ह-
 स्तिनि ॥ क्राचारिणि ॥ तोयदे । मे-
 घे ॥ नागकेसरे ॥ पुष्पागे ॥ नागद-
 न्तके ॥ मुस्तके ॥ देहानिलप्रभेदे
 ॥ उन्नारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूत-
 सन्निभः ॥ उत्तरस्थितः श्रेष्ठे ॥ नगे

भवः । तत्र भगवत्पुत्रः ॥ यद्वा । नगच्छ-

ति इति अगः । नगः । सुप् सुपेति

नागः

स० । अनञ्जनाय न लोपः ॥ न ।
 रङ्गे ॥ सीसके ॥ करणविशेषे ॥ अ-
 त्रजातस्य फलम् । नागोद्भवो नागध-
 नाभिलाषी वक्रोक्तिजालो नितरां कु-
 शीलः । क्रोधाग्निस्तपितवन्धुवर्गो
 भर्गोपमः स्नात् किल रङ्गभूमौ ॥ र-
 ङ्गे सीसके च पुंलिङ्गोपीति वैद्याः ॥
 अस्योत्पत्तिर्यथा । दृष्ट्वा भोगिसुता र-
 म्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् । धी-
 र्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो
 न्वयाम् ॥ सीसं रङ्गमुषं ज्ञेयं विशे-
 यान्मेघनाशनम् ॥ नागस्तु नागशत-
 तुल्यवर्षं ददाति व्याधिं विनाशयति
 जीवनं मातनोति । वज्रं प्रदीपय-
 ति कामवलं करोति मृत्युञ्जना-
 शयति सन्ततसेवितः सः ॥ * ॥ त-
 योः पाकहीनयोर्दोषो यथा । पाके
 नहीनौ किल वङ्गनागौ कृष्टानि गु-
 ल्मांसं तथा तिकृष्टान् । पाण्डुप्रभे-
 हानलमान्द्यशोयभगन्दरादीन् कु-
 तः प्रभुक्तौ ॥ * ॥ तयोर्मारुतं यथा
 । अन्त्यक्षिणात्वकचूर्णं चतुर्धाशेन
 निःक्षिपेत् । मृत्पात्रे विद्रुतो नागो
 लोहद्वयाच्च चाक्षितः ॥ यामैकेन भ-
 वेद्गन्धतत्तुल्या स्यान्नमः शिला । का-
 श्रिकेन स्वयंपिष्टा पचेद्दृढं पुटेन
 च ॥ स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलाया

नागजी

काञ्चिकेन च । पुनः पुटेच्छरावाभ्या
मेवं षड्भिः पुटेर्मेति ॥ * ॥ नागः
सिन्दूरवर्णाभो प्रियते सर्वकार्यकृत्
। सति क्लमधुरो नागो मृतो भवति
भस्मसात् ॥ आयुः कीर्त्तिं धीर्यवृद्धिं
करोति सेवनात्सदा । रोगान् ह-
न्ति मृतो नागो वज्रवज्रगणकारकः ॥

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दे ॥

नागकर्कः । पुं । रक्तैरण्डे ॥

नागकिञ्चल्कः । पुं । नागकेशरपुष्पे ॥

नागकुमारिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

मन्त्रिष्ठायाम् ॥

नागकेशरः । पुं । नागकेशरपुष्पे ॥

नागकेशरः । पुं । काञ्चनाक्षये चाम्पे

ये । नागपुष्पे ॥ नागाख्यः केशरः ॥

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे ॥

नागगर्भम् । न । सिन्दूरे ॥

नागच्छा । स्त्री । नागदन्त्याम् ॥

नागजम् । न । सिन्दूरे ॥ रक्ते ॥ वि ।

नागजाते ॥ नागाज्जातम् । ज

नी ० डः ॥

नागजिह्वा । स्त्री । अनन्तमूलायाम् ॥

मनश्शिलायाम् ॥ नागानां जिह्वेव ॥

नानजिह्विका । स्त्री । नागजिह्वार्थे ॥

स्वार्थेकः ॥

नागजीवनम् । न । वज्रे ॥ इति हेम-

चन्द्रः ॥

नागप

नागदन्तः । पुं । हस्तिदन्ते ॥ गृहानि
र्गतदारुणि । खंटी इति दांतिया इति
च भाषा ॥

नागदन्तकः । पुं । भित्तिस्थदारुणि ।

निर्यहे ॥ नागदन्तएव । स्वा० कः ॥

नागदन्तिका । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ।

विच्छिटी इति गौड भाषा ॥ राम

दृष्ट्याम् ॥

नागदन्ती । स्त्री । श्रीहस्तिन्याम् । ह-

स्ति कर्णपत्रायाम् । भृङ्ग्याम् ॥

कुम्भाख्यभेषजे । नागहृत्तीति प्रसि

द्धौषधौ ॥

नागदमनी । स्त्री । सुदृचुपविशेषे । उम

धाम् । दुःसहायाम् । मलघ्न्याम् ॥

नागदलोपमम् । न । परूपफले । फाल्

सा इति भाषा ॥

नागदुः । पुं । सुद्ध्याम् । समन्तदुग्धा

याम् ॥

नागधीपः । पुं । भारतवर्षस्थो पद्मीप

विशेषे ॥

नागनामा । पुं । सीसके ॥

नागनिर्यहः । पुं । नागदन्तके ॥

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

नागपत्री । स्त्री । लक्ष्मणाया मोषधौ ।

नागपदः । पुं । रतिवन्धविशेषे ॥ यथा

। पादौ स्त्र्ये तयो हस्ते चिपेति ॥

भगे लघु । कामदेतु कामुको नारी ॥

नागव

वन्धो नागपदोमतः ॥ इति रति० ॥

नागपाशः । पुं । स्त्रीणां करणे ॥ वरुण
स्थायुषे ॥ ग्रन्थिविशेषे । सार्द्धद्वया
वर्त्तनासु नागपाश इति स्मृतः ॥
ब्रह्मग्रन्थिमयोदद्यान्नागपाश मथा
पिबेत्त्यागमः ॥

नागपाशकः । पुं । रतिवन्धविशेषे ।
यथा । स्वजङ्घाद्वयमथस्थीं हस्ता-
भ्यां धारयेत् कुचौ । रमे त्रिःशङ्कु
तः कामीवन्धोयं नागपाशकः ॥ इति
रतिमञ्जरी ॥

नागपुरम् । न । पाण्ड्यदेशे ऽनेन नाम्ना
प्रसिद्धे नगरे । उरगपुरे ॥ इस्तिना
पुरे ॥ वङ्गपुराणोक्ते गङ्गावतरणप्र-
स्तावप्रसिद्धे देशविशेषे ॥

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागवृक्षे ॥ नागके-
सरे ॥ नागपुष्पः कषायोष्णो रुचो
लघ्वामपाचनः । स्वरकण्डूतृषाश्वा-
सच्छर्दिहृत्लासनाशनः । दौर्गन्ध्य
कुठवीतर्पकफपित्तविषापहः ॥ च-
म्पके ॥

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् ॥

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णशूष्याम् ॥

नागपुष्पी । स्त्री । गजपुष्पां लताया-
म् ॥ नागिन्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

नागफलः । पुं । मूटोले ॥

नागवन्धुः । पुं । अन्धवृक्षे ॥ नागा

नागर

नाम्बान्धवे ॥

नागवल्गुः । पुं । भीमसेने ॥ त्रि । इस्ति-
तुल्यपराक्रमे ॥

नागवल्गा । स्त्री । गङ्गेवल्ग्याम् । गोरख-
चाकुलिया इति गौडभाषा ॥ नागा-
नां इस्तिनां वल्गा ॥

नागभृत् । पुं । दुण्डुसर्पे ॥ इति चिका-
ण्डशेषः ॥

नागमल्लः । पुं । ऐरावते । शक्रगजे ॥

नागमाता । स्त्री । कङ्काम् ॥ मनसादे-
याम् ॥ मनश्शिखायाम् ॥

नागमारः । पुं । केशराजे । भृङ्गराजे
॥ त्रि । इस्तिमारके ॥

नागयष्टिः । स्त्री । पुष्करिण्यादि स्थित
काष्ठविशेषे । नागाश्चलायाम् । रङ्ग-
काठ इति गौड भाषा । जाखन इति
भाषा ॥

नागयष्टिका । स्त्री । खातस्य काष्ठविशे-
षे । नागाश्चलायाम् । जाखन इति
भाषा ॥

नागरः । पुं । देवरे ॥ नागरङ्गे ॥ न ।
मुस्तके ॥ गुण्ड्याम् ॥ रतवन्धे ॥ चि ।
विदग्धे ॥ नगरोद्भवे ॥ नगरेभवः ।
तत्रभवद्वत्त्यण् ॥ यद्वा । अगं राति ।
रा० । कः । न अगारः । नकारेण सु-
सुपेति समासः ॥

नागरकः । पुं । चोरे ॥ चिपलेखका

ॐ

ॐ

नागर

दिश्विनि ॥ नगरे भवः । नगरा
तत्कुत्सनप्राचीणयोरिति वृष् ॥
रतिवन्धविशेषे । यथा । ऊरुमूले
परिस्थित्वा योषिदूकयं यदि । ग्री
वांधृक्काकराभ्याम्बन्धो नागरकोम
त इतिरतिमञ्जरी ॥

नागरक्तम् । न । सिन्दूरे ॥ नागस्यशो
णिते ॥

नागरघनः । पुं । नागरमुक्तायाम् ॥

नागरङ्गः । पुं । जम्बीरविशेषे । ऐराव
ते । नारङ्गे । नरङ्गी इति भाषाप्र-
सिद्धे फलवृक्षे ॥ नागराक्षन्त्यव । र
क्ष ० । हलश्चेति घञ् ॥ नागस्यसि
न्दूरस्यैव रङ्गोऽस्येति वा ॥

नागरमुक्तकम् । न । भद्रमुक्तके ॥

नागरमुक्ता । स्त्री । मुक्ताप्रभेदे । च-
क्राङ्गायाम् । नादेय्याम् । चूडाङ्गा
याम् । नागरमोषा इति भाषा ॥

नागराजः । पुं । अनन्ते । शेषे ॥ नागा
नां राजा । राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥
पिङ्गलनागे ॥ ऐरावते ॥

नागराक्षम् । न । शुण्डायाम् ॥

नागरी । स्त्री । स्तुहीवृक्षे ॥ विदग्ध-
नार्याम् ॥ नागरभार्यायाम् ॥

नागरीटः । पुं । नागरीगणैः कृते मङ्गल
शब्दे ॥ षिङ्गे ॥

नागरकः । पुं । नागरङ्गे ॥

ॐ

नागव

नागरेणुः । पुं । सिन्दूरे ॥

नागरेयकः । वि । नगर्यां भवादौ ॥ क
त्व्यादित्वाट्ठकञ् ॥

नागलता । स्त्री । मेहने । शेषसि ॥
इतिषिकाण्डशेषः ॥ ताम्बूल्याम् ॥

नागलोकः । पुं । पाताले ॥ नागानां-
लोकः ॥

नागवल्लरी । स्त्री । नागवल्याम् ॥

नागवल्लिका । स्त्री । नागवल्याम् ॥

नागवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् । पानकी
वेल इति भाषा ॥ नागलोकस्य वल्ली

। श्र ० ॥ इयञ्च श्रीवाटास्त्रवाटादि-
नानाग्रामस्य स्थानभेदादेव भिन्ना ।

एकाप्येषा देशसत्त्वाविशेषा नाना
कारं याति काये गुणेषु । यथा ।

श्रीवाटीमधुरा तीक्ष्णा वातपित्त-
कफापहा । रसाद्याचरसाद्यया वि

पाके शिशिरास्मृता ॥ स्यादस्त्रवाटी
कटुकान्तितक्ता तीक्ष्णा तपोष्णामु

खपाककर्षी । विदारपित्तास्रविको
पनीचविष्टम्भदा वातनिवर्हणीच ॥

सप्तमीमधुरा तीक्ष्णा कटु रूष्णाच
पाचनी । गुल्मोदराध्मानहराक्षि

कृद्दीपनीपरा ॥ * ॥ अन्यच्च । गुहा
गरेसप्तशिराप्रसिद्धा तत्पर्षच्चूर्णाति

रसातिव्या । सुगन्धितीक्ष्णा मधु
रातिव्या सन्दीपनीपुंस्त्वकराचव-

रातिव्या सन्दीपनीपुंस्त्वकराचव-

ॐ

नागवी

त्या ॥ विरेचनीवक्रसुगन्धकारि-
णीति ॥ * ॥ नाम्नायास्तसरासुती
क्षमधुराकृत्याहिमादाहनुत्पित्तो
द्रेकहरासुदीपनकरीवल्यामुखामो
दिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनीमद-
करीचेयासदावल्लभागुल्माधानवि-
वन्धजिच्चक्रयितासामालवेतुस्थिता ॥

अन्ध्रपुष्कलिकानामकषायोष्णक-
टुस्तथा । मलापकर्षाकण्डूस्पित्तह-
ृदातनाशिनी ॥ द्वैषिणीयाकटुस्त्री
क्षणाहृदादीर्घदक्षाक्षसा । कफवात
हराकृत्याकटुदीपनपाचनीतिराज-
निर्घण्टः ॥

नागवारिकः । पुं । राजकुम्भरहस्तिपे ॥
गणस्थराजं ॥ गरुडे ॥ चित्रमेखले
। मयूरे ॥

नागवीटः । पुं । व्याकरा इतिगौडभा-
षाप्रसिद्धे । टाङ्कुरे ॥ इतिचिकाण्ड
शेषः ॥

नागवीथी । स्त्री । अश्विन्यादिनक्षत्र-
षयघटितग्रहस्थानचयान्तर्गतोत्तर-
स्थानस्थपथविशेषे ॥ यथा । सर्व
ग्रहाणां योग्येव स्थानानि द्विजस-
त्तमाः । स्थानंजारहवंमध्यं तथैरा-
वतमुत्तरम् ॥ वैश्वानरं दक्षिणतोनि-
र्दिष्टमिह तत्त्वाः । तदेवमध्यमेत्त-
रदक्षिणमार्गवयं प्रत्येकं वीथीच-

नागान

येष्वविधाभिद्यते । तथाहि । विभि-
स्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी
गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे
वीथीत्रयम् । तथा चोक्तम् । अश्वि-
नी कृत्तिकायाम्या नागवीथीतिश-
ब्दिता । इति विष्णुपुराणम् ॥ कथं
यापत्यविशेषे ॥

नागवृक्षः । पुं । नागकेसरे ॥

नागशुण्डी । स्त्री । डङ्करीफले ॥

नागसम्भवम् । न । सिन्दूरे ॥ नागंसी
संसम्भवे ॥ ५ ॥

नागसुगन्धा । स्त्री । भुजङ्गाख्याम् ॥

नागस्तोककम् । न । घत्सनाभे ॥

नागस्फोता । स्त्री । दन्त्याम् ॥ अगद-
न्त्याम् ॥

नागहनुः । पुं । नखनामगन्धद्रव्ये ॥

नागहन्त्री । स्त्री । धन्याकर्कोटक्याम् ॥

नागाखः । पुं । नागकेसरे ॥ न । हस्ति-
नापुरे ॥

नागाङ्गना । स्त्री । नागपत्न्याम् ॥ ना-

गयष्टौ ॥ इति मेदिनी ॥ द्विरदस्य
मुक्तरं ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नागाञ्चला । स्त्री । नागयष्ट्याम् ॥

नागाधिपः । पुं । अनन्ते ॥ हस्तिराजे ॥

नागाननः । पुं । श्रीगणेशे ॥ नागानान-

नमस्य । समुदायशब्दा अवयवेष्वपि
र्त्तन्त इति नागमुखपरो नागशब्दः ॥

नाटः	नाटामः
नागान्तकः । पुं । गरुडे ॥ नागानाम न्तकः ॥	नाटकः । पुं । कामाख्यायां पर्वतविशे- षे ॥ यथा । ऐशान्यानाटकेशैलेश- ङ्करस्य महाश्रमम् । नित्यं वसति त- त्रेशस्तदधीनातुपार्वतीति कालिका पुराणम् ॥
नागागतिः । पुं । वन्याकर्कोटक्याम् ॥ नागालावुः । स्त्री । कुम्भतुम्भ्याम् ॥ नागाशनः । पुं । गरुडे ॥ नागान् अश्ना- ति । अश० । ल्युः ॥ नागा अशनं य- स्येति वा ॥	नाटकम् । न । महाहूपके । गरुडपदप्रा- कृतभाषामये ग्रन्थविशेषे ॥ देवता- दर्शनान्तश्च कर्त्तव्यं नाटकं वृद्धैः । राजर्षिदर्शनान्तं वातेपि देवैः समा- मताः ॥ त्रि । नर्त्तके ॥ नाटयति । नाटयन् ॥
नागाह्वम् । न । हस्तिनापुरे ॥ नागाह्वा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे ॥ नागिनी । स्त्री । नागपुष्प्याम् ॥ नाग- दन्त्याम् ॥ नागिनी रोचनी तिल्ला- तीक्ष्णोष्णा कफपित्तजित् । विनिह- न्ति विषं शूलं येनिदोषवमिकृ- मीन् ॥	नाटकशैलः । पुं । अद्रिविशेषे ॥ यथा । अस्तिनाटकशैले तस्मिन्मानसभ- न्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्रा जल- क्रीडां सदाहरः ॥ कुर्वते नरशाट- ख स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चान् मध्यपूर्वभागे भ्यश्चरित्चयम् ॥ अ- वतीर्णं प्रयाज्येददक्षिणं सागरं प्रति । इति कालिका पुराणे ८२ अध्यायः ॥
नागी । स्त्री । इभयोषायाम् । स्थूला- यांगजयोषति ॥ नागशब्दाज्ज्ञान- पदेति स्थैल्यर्थे ङीष् ॥	नाटकसन्धिः । पुं । मुखप्रतिमुखगर्भात् मर्शनिर्वहणाख्यपञ्चभेदभिन्ने ॥ य- था । मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श- एव च । तथा निर्वहणश्चेति नाटके पञ्चसन्धय इति ॥
नागोदम् । न । उदरवाणे ॥ इति हे- मचन्द्रः ॥	नाटकीयम् । न । नाटकवर्ण्ये ॥ नाट- के भवम् । वृद्धाच्छः ॥
नागोदरम् । न । उरस्त्राणे ॥ इति हा- रावली	नाटामः । पुं । तरुमृजे । खतापनसे ॥
नाचिकेतः । पुं । अनले ॥ नाचिकेत- साप्राप्ते वैदिकोपाख्यानविशेषे ॥	
नाचिकेतुः । पुं । अमौ ॥ इति पिकाण्ड- शेषः ॥	
नाटः । पुं । नृत्त्ये ॥ कर्नाट इति प्र- सिद्धदेशे ॥	

नाट्यध

नाटारः । पुं । नटतनये ॥ नटस्या प
 त्त्यप् । आरगुदीचामित्यारक् ॥
 नाटिका । स्त्री । नाटकविशेषे ॥
 नाटयः । पुं । नट्याअपत्ये ॥
 नाटेरः । पुं । नटीसुते ॥ इति हेम
 चन्द्रः ॥
 नाट्यम् । न । तैर्यविके । नृत्त्यगीत
 वाद्यात्मके ॥ छास्ये । नर्त्तने ॥ वाक्या
 र्थाभिनये ॥ नटस्यदम् । छन्दो गौ
 क्यिकेति श्यः ॥ यो यस्यदयितोभा
 वः सतं नाट्ये निरीक्षते । अतः सर्व
 मनोहारि नाट्यं कस्य नरञ्जकम् ॥
 अस्योत्पत्तिर्यथा । इहानु श्रूयते ब्र
 ह्माश्रमेणा म्भर्षितः पुरा । चकारा
 ब्रह्म वेदे म्योनाट्यवेदस्तु पञ्चमम्
 ॥ उपवेदोऽथ वेदास्य चत्वारः कथि
 ताः स्मृतौ । तत्रोपवेदो गान्धर्वः शि
 वेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥ तेनापि भरता
 योक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः । शिवाज्ज
 योनिभरता स्तस्मादस्य प्रयोजका
 इति सङ्गीतदाभोदरः ॥ नटानाङ्
 कर्म । ष्यप् ॥
 नाट्यधर्मिका । स्त्री । दर्शनार्थं शास्त्रो
 क्तनाट्ये ॥ यथा । गीतवाद्यनृत्त्यव
 यं नाट्यं तैर्यविकञ्चतत् । सङ्गीतं
 प्रेक्षणार्थं स्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मि
 केति हेमचन्द्रः ॥

नाट्योक्तिः

नाट्यप्रियः । पुं । शिवे ॥
 नाट्यशाला । स्त्री । प्रासादद्वारसमी
 पगृहे । नाट्यमण्डप इति भाषा ॥ य
 था । नाट्य शाला च कर्त्तव्याद्वारदे
 शसमाश्रयेति गरुडपुराणम् ॥
 नाट्याखङ्गारः । पुं । सङ्गीतप्रसिद्धे अ
 षष्टिप्रकारे नाट्यभूषणहेतौ ॥ स
 च प्रकारः सङ्गीतदाभोदरादिभ्यो ज्ञा
 तव्यः ॥
 नाट्योक्तिः । स्त्री । नाटकविषयक-
 वचसि ॥ नाट्योक्तिः ॥ सायथा ।
 आर्येति ब्राह्मणे । महाराजेति ख-
 विये । हलेति सख्यौ । हण्डे इति नी
 चे । हण्डे इति चेष्ट्याम् । आर्यपुत्रेति
 स्वामिनि ॥ राष्ट्रियेति राजश्याले ।
 हंहे इति समाने । देवेति राजनि ।
 भट्टेति सार्वभौमे । आशुतेति भगिनी
 पतौ । अञ्जुका इति गणिकायाम् ।
 भाव इति विदुषि । आशुक इति जन
 के । युवराजो भर्त्तृदारक इति च कु
 मारे । देवो भट्टारक इति च राजनि
 । भर्त्तृदारिकेति राजसुतायाम् । दे
 वी इति कृताभिषेकायां नृपस्त्रियाम्
 । भट्टिनी इति इतरासुराक्षीषु । अत्र
 ह्मण्यमित्यवधोक्तौ । अम्बेति मा
 तरि । वासुः इति वाखायाम् । मारि
 ष इति आर्ये । अन्तिकेति ज्येष्ठायाम् ॥

नाडी

गिन्याम् । निर्वहणमितिनिष्ठायाम्

॥ इत्यमरः ॥

नाडिः । स्त्री । नाड्याम् ॥

नाडिकम् । न । कालशके ॥ इतिभा
यप्रकाशः ॥नाडिका । स्त्री । घटिकायाम् । धडी
इतिभाषा ॥

नाडिकेलः । पुं । नारिकेले ॥

नाडिचीरम् । न । निर्वेष्टने । नखीइ
तिगौडभाषा ॥ इतिहारावली ॥नाडिन्धमः । पुं । स्वर्णकारे ॥ नाडी-
वंशनली धमति । ध्वाशब्दादिसं-
योगयोः । नाडीमुष्योश्चेतिकर्त्त
रिखश् । पाघेतिधमादेशः । खित्य
नख्ययस्तेतिह्रस्वः ॥

नाडिन्धयः । पुं । नाडीपानकर्त्तरि ॥

नाडीधयति । घेट् । नाडीमुष्यो
श्चेतिखश् । ह्रस्वः ॥

नाडिपत्रम् । न । नाडीचशके ॥

नाडी । स्त्री । शिरायाम् ॥ तत्रकायना
डीचिविधा । तत्रैकायायुवहा । अन्या
मूत्रविडस्थिरसवाहिनी । अपरा आ
हारवाहिनीतिकश्चिद्भरतः ॥ * ॥अथनाडीक्रमः । सार्द्धत्रिकोऽथोनाड्यो
हिस्थूलाः सूक्ष्माश्चदेहिनाम् । नाभिकन्दनिवहास्तास्तिर्यगूर्ध्वमधः स्थि
ताः ॥ द्विसप्ततिः सहस्रन्तु तासांस्तू

नाडी

लाः प्रकीर्त्तिताः । देहे धमन्योधन्या

स्ताः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ॥ तासाञ्च

सूक्ष्मशुषिराणि शतानिसप्तस्युस्ता

नियैरसकृदन्नरसंवहद्भिः । आप्या

यते वपुर्दिदं हिन्वणा ममीषा म

मः स्रवद्भिरिवसिन्धुशतैः समुद्रः ॥

आपादतः प्रततगात्र मशेषमेषा मा

मस्तकादपिच नाभिपुरःस्थितेन ।

एतन्मृदङ्गवचर्मचयेन नहुं कायं नृ

णामिह शिगाशतसप्तकेन ॥ * ॥ स

प्तशतानां मध्येचतुरधिकाविंशतिः

स्फुटास्तासाम् । एकापरीक्षणीया

दक्षिणकरचरणविन्यस्ता ॥ चतुर

धिकेति तदुक्तम् । तिर्यक्कूर्मादेहि

नां नाभिदेशे वामे वक्त्रं तस्यपु-

च्छ्रयाय्ये । ऊर्ध्वभागे हस्तपादैश्च

वामौ तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षि-

णीतौ ॥ वक्त्रे नाडीद्वयं तस्यपुच्छे

नाडीद्वयं तथा । पञ्चपञ्चकरे पादे-

वामदक्षिणभागयोः ॥ तासां मध्ये

एकेति । एकस्या एव पादादूर्ध्वगम

नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया

। दुक्तम् । वामे भागे द्विषायाज्यो

नाडी पुंसस्तु दक्षिणे । इतिप्राक्तो

मयादेविसर्वदेहेषु देहिनाम् ॥ * ॥

नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयो रन्यतराका

रप्रकटता मपेक्ष्य परीक्षा । साम्य-

नाडी

ननु स्यादेव । कृत्रिमस्य तु प्रकृतिस्थ
ता । चरणेति वामस्य तु दक्षिणग्र
न्यपश्चात् पार्श्वस्था । दक्षिणस्य तु
वामग्रन्यपश्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदे
शत् । करस्था तु वक्ष्यते ॥ * ॥ प
रीक्षाप्रकारमाह । सद्येन रोग
धृति कूर्परभागभाजा पीड्याय दक्षि
णकराङ्गुलिकाचयेण । अङ्गुष्ठमूलम
धि पश्चिमभागमध्ये नाडीं प्रभञ्ज
नगतिं सततं परीक्षेत् ॥ सद्येन क
रेण । रोगधृतिर्गदधारण मिथ्या
पीडने हेतुः । रोगाणां वातादि पि
शुनवायूनां धारणं यथा स्यात् तथा
पीड्येति कश्चित् । भागइति समुदि
तकफोणिपरम् भाजेति परीक्षा
कालेपि तत्र हस्तस्थितये । आपी-
क्ष्येत्यर्थान् नाडीम् एतच्चापीडनं वा
तादि पैर्वापर्यायबोधनाय । अथे
त्या पीडनानन्तरम् ननु परीक्षा-
कालेप्यापीडनस्थितिः । दक्षिणेति
प्राधिकम् स्वपरीक्षाया मन्यथात्वा
त् । एषेति योग्यतया तर्जनीमध्य
मानामिकाग्रद्वयम् । पश्चिमेत्य
ङ्गुष्ठस्याधोभागः । मूलेति तदुक्तम् ।
अङ्गुष्ठस्य तु मूलेया धमनी जीवसा
चिणी । तस्या गतिवशाद्विद्यात् सु
खं दुःखञ्च देहिनाम् ॥ प्रभञ्जनग

नाडी

तिर्यचेति नाड्यन्तरनिरासः । सतत
मिति सुस्थतादशायामपि । तदुक्त
म् । भाविरोगाभिबोधाय सुस्थनाडी
परीक्षणमिति ॥ * ॥ परीक्षणीय
माह । वातं पित्तं कफं हृन्वं सन्निपा
तं तथैवच । साध्या साध्यविवेकञ्च
सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ सन्निपात
मिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमि
ति विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमिच्छेत
दन्यच्चरोगादिक मिच्छुपसंहारः ॥
इति नाडीप्रकाशे प्रथमोद्योतः ॥ * ॥
अथ नाडीज्ञानसमय माह । प्रातः
कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम्
। सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थं
मुपाचरेत् ॥ प्रातरिति प्राधिकम् म
ध्याङ्गे उष्णता इत्युक्तेः ॥ * ॥ नि
षिद्धकालमाह । सद्यः स्नातस्य भुक्त
स्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः । व्याया
माक्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाडीन वुध्य
ते ॥ तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथाचभो
जनान्तरे । तथा न ज्ञायते नाडी य
था दुर्गतं नदी ॥ सुप्ते निद्राकाले
। भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजना
वसानमाचेष । वातमूर्च्छादिक्षणि
करोगे नायविधिः ॥ * ॥ अथ वाता
दिस्वभावक्रममाह । आदौ च वहते
वातो मध्ये पित्तं तथैवच । अन्ते च

नाडी

वहते शेषा नाडिकाचयलक्षणम्
 ॥ आदाविति । कफोणिपीडितद्विती
 यक्षणे । नतु तर्जनीनिवेशस्थलेस्था
 नभेदस्य कुचाप्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ *
 ॥ सुस्थताक्षानार्थं माह । भलताग
 मनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयीशिरा ।
 । प्रायेति बाहुल्येन । स्वच्छा परितो
 जाक्षरहिता । स्वास्थ्यमयी सुस्थता
 यञ्जिकाच । तथा । प्रातःस्निग्धमयी
 नाडी मध्याह्ने चोष्णतान्विता । सा
 याह्ने धावमानाच चिराद्दोगविवर्जि
 ता ॥ चिरादिति । अतीतानागतयो
 र्वयोरप्युक्तिः पथ्याशितानामेव ॥ *
 ॥ घ्रातादीनां क्रमेण गति माह ।
 आताद् वक्रगता नाडी चपलापित्त
 बाहिनी । स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेयामि
 श्रिते मिश्रिता भवेत् ॥ वक्रे त ।
 बायोस्तिर्यग्गमनात् तिरोवहन्ती
 ति । एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादि
 गतिरपि ज्ञातव्या । चपलेति । वह्ने
 रुर्ज्वलनादूर्ध्वचञ्चला । स्थिरेति
 जलस्थनी चगमनादनुत्थाना । मिश्रि
 तेमिश्रितचिह्नाभवति । तेन द्विदे
 षजेउभयचिह्ना । सर्वजे सर्वचिह्नेति ।
 चपलतास्थिरतयोः समयभेदेनावि
 रोधः ॥ * ॥ उक्तवक्रादिसामान्यस्य
 विशेषमाह । सर्पजलौकादि गतिं व

नाडी

दन्तिविषयाः प्रभञ्जनेन नाडीम् । पि
 त्ते च काकलावकभेकादि गतिं विदुः
 सुधियः ॥ राजहंसमयूराणां पारा
 वतकपोतयोः । कुक्कुटादिगतिं धत्ते
 धमनो कफसंघता ॥ आदिना वाते
 वृश्चिकगतिर्दीक्षायिता । आदिश
 ब्देन पित्ते कलिङ्गकलविह्नादिगतिः
 । कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥ द्व
 द्भजस्यापि क्रमेणैव भेदानाह । मु
 ह्युः सर्पगतिं नाडीं मुहूर्भेकगतिं त
 था । वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति वि
 चक्षणाः ॥ भुजगादिगतिश्चैव राज
 हंसगतिं धराम् । वातश्लेष्मसमुद्भूतां
 भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥ मण्डकादि
 गतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा । पि
 त्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महा
 धियः ॥ * ॥ विदोषजा मप्याह । उ
 रगादिलावकादिहंसादीनाञ्च विभ्र
 ती गमनम् । वातादीनाञ्च समं ध
 मनीसल्लभ्य माधत्ते ॥ सममिति
 न्यूनाधिकता निरासः । क्रमगत्यातु
 नासाध्यत्वम् । तथा । लाघतिक्षिरि
 वार्त्ताक्रमनं सन्निपाततः । कदाचि
 न्मन्दगता नाडी कदाचिच् छीघगा भ
 वेत् ॥ विदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया
 हि भिषग्वरैः । पित्तक्रमतया कृ
 च्छसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥ सा

नाडी

मान्यतः सुखसाध्यत्वं माह । यदा
यं धातु मामोति तदा नाडी तथा
गतिः । तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडी
ज्ञानेन बुध्यते ॥ अयमर्थः । अपरा
क्लादौ नाडी वातोत्पन्ना प्रथमं वा
तगत्यैव वहति ततो यथायथं पि
त्तादिगत्या नतु पित्तात्पित्तत्वे वा
तादिगत्या तदा सुखसाध्यत्वं व्यति
रेकेण व्यतिररेः । तदुक्तं मन्यैः । ना
डी यथाकालगतिं स्त्रियाणां प्रकोपशा
न्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥ अथासध्य
रूपमाह । मन्दं मन्दं शिथिलं शिथिलं
व्याकुलं व्याकुलं वाह्निं वाह्निं वाह्निं वाह्निं
ति धमनी याति नाशश्च सूक्ष्मा । नि
त्त्यं स्थानात् स्वलति पुनरप्यङ्गुलिं सं
स्पृशेद्वाभावैरेवं बहुविधविधैः सन्नि
पाता दसाध्या ॥ मन्दं मन्दं मुहुरनु
ङ्गुटमप्रवरमिति यावत् । शिथिले
गतिं स्वलदतिरूपम् । व्याकुलेति च
स्तद्विदितस्ततः । वाशब्दः समुच्चये ।
स्थित्वास्थित्वे च्यावृत्त्या च तद्रूपैव ग
तिः । नाशमदर्शनम् । गच्छति कदा
चिन्ता डीस्पन्दोपिन सम्भाव्यत इत्य
र्थः । सूक्ष्मेति यदि लभ्यते तदा तथै
वानिच्छं प्रायः स्थानमङ्गुलमूलतस्मा
त् स्वलति कदापि तत्र न स्पन्दत इ
त्यर्थः । तदुक्तम् । हृत्तिचस्मानधि

नाडी

च्युतेति किञ्चित्स्फुरतीति कुचा-
पि । पुनरपीति कियद्विलम्बेन अ
ङ्गुली मङ्गुलीमूलमेवमित्येवंरूपै
र्वहुभिर्भावैर्धर्मैः । उक्तञ्चान्यत्र ।
महातापेपिशीतत्वं शीतत्वे तापि
ताशिरा । नानाधिगत्यैव तत्सम
त्त्युर्नसंशयः ॥ महेत्याशयाकृष्टपि
त्तादिकृततापनिरासः । शीतत्वे
त्यत्रापि महेति सम्बध्यते । तथा ।
त्रिदोषे स्पन्दते नाडीमृत्युकालेपि
निश्चला । निश्चला स्पन्दसामान्याभा
ववती । अतीसारादौ हस्तपादादि
स्वेदादिना स्पन्दोपलम्भात् ॥ तथा
। पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्मा
णमाविभ्रतीं सक्ता नभ्रमणं मुहुर्वि
दधतीं चक्राधिरूढामिव । तीव्रत्वं
दधतीं कलापिगातिकां सूक्ष्मत्वमा
तन्वती नो साध्यां धमनीं वदन्ति
सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः ॥ अय
मर्थः । पूर्वमिति क्रमविपर्यये पित्ता
दिगतिमतीं वारंवारमेवंक्रमेण च
क्रोपरिभ्राज्यमाणामिव । तथा तीव्र
त्वमतिशयवेगम् एवञ्च कदाचिन्म
यूरवद्गमनाम् । तथोत्तरोत्तरं कृ
शतरमापादयन्तीति विशिष्टो हेतुः
। तथा चान्यत्र । याच्युच्चाच रियरा
त्यन्तायाचेयं मांसवाहिनी । याच

नाडी

सूक्ष्माच्च वक्राच्च तामसाध्यां वि
दुर्बुधाः ॥ अत्युच्चा सहजतोप्युच्च
तरा पृथग्विबोद्धतावा । कदाचिदिति
स्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्पन्दा
च्च । मांसवाहिनी मांसाहारश्च ग
तिमन्ती लगुडप्रायेति । तदुक्तम् ।
मांसेन लगुडाकृतिः । मांसेनसमं
वहतीति नयुक्तं तद्रूपपरिज्ञापकप्र
कारस्यानुक्तत्वात् । इयमपिविशिष्ट
बोधनाय । याचसूक्ष्माच्चवक्राचेति
पृथग्विबोद्धाव्यान्तरमिति ॥ * ॥ असा
ध्यत्वापवादमाह । भारप्रवाहमूर्च्छा
भयशोकप्रमुखकारणाद्नाडी । सम्मू
र्च्छितापि गच्छं पुनरपि साजीवितं ध
त्ते ॥ चिरतरवहुलभारोद्धनेन वा
विषवेगधारावाहिरुधिरदर्शनादिज
नितमूर्च्छया वा राक्षसादिसन्दर्शना
दिभयेन वा पुचादिविरहजनितशो
कातिरेकेण वा सम्मूर्च्छितापि अति
निस्पन्दापि । गाढमिति सुतरां का
श्यादियोगेपीत्यर्थः । पुनरितिसा
ध्यतां यातीत्यर्थः । भावानां रक्त्या
दीनां प्रवाहइति न युक्तम् भयशो
कयोः पृथग्विधानात् । प्रमुखेत्यने
न हेत्वन्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।
पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च
योनरः । शाम्यते विस्मयस्तस्य न कि

नाडी

ञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥ पतित उच्चादि
तः सन्धितोऽस्यादिसन्धानेन संहि
तः । भेदी अतीसारवान् । नष्टशु
क्रो यक्ष्मादिनातिरमणेन वा शुक्रश्च
यवान् । विस्मयोऽसाध्यत्त्वानुमानं
शाम्यति नावतरति । कारणं प्रागुक्तं
तत्तदेव । अन्यत्रापि । तथाभूताभि
षङ्गेपि त्रिदोषवदुपस्थिता । समाङ्गा
वहते नाडी तथाच न क्रमंगता ॥
अपमृत्युर्न रोगाङ्गा नाडी तत्सन्नि
पातवत् । भूताभिषङ्गे तथा भूतसामा
न्याभिषङ्गे च देवजुष्टादौ नाडी स
न्निपातधर्मशालिनी उपस्थिता । आ
पाततएव भवति न तु तत् फलप्रदा ।
भेदमाह । समेति । वातपित्तकफ
स्वभावक्रमवती तथाक्रमं व्यतिक्रमं
न गता । तस्यादेव अपमृत्युः अपग
तो मृत्यु र्यस्याः सा तथा । परमा
र्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्या
न स्यादिति । तदुक्तम् । स्वस्थानही
ने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।
भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्
तच्च दूषणमिति ॥ स्वस्थानहीन
उच्चादितः पतने । अङ्गुष्ठमूलतश्च
रण इति तुल्यार्थः । निर्गदा इत्य
सङ्गतिः निर्गदा अपि निश्चला भव
न्ति । दूषणमसाध्यत्वभ्रमः । अन्ये

नाडी

त्वाहुः । स्तोत्रं वातकफं जुष्टं पित्तं
वहति दाहणम् । पित्तस्थानं विज्ञा
नीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति ॥
अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाडी कि
ञ्चिद्वहति दुष्टं चीणत्वाधिकत्वाभ्या
मपि विशेषा दुल्लवणं पित्तं विष-
मवेगेन वहति तदातत् प्रतीका
रार्थं भेषजं कुर्यात् । असाध्यता-
न स्यादिति यावत् । अत्रकश्चित्
। स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नेप
जायते । तावच्चिकित्सासत्त्वेपि नासा
ध्यत्वमिति स्थितिरिति ॥ तच्चप्रायि
कं बहुधाभ्यभिचारदर्शनात् । हन्ति
चस्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यायो-
ग्यवच्छेदकत्वं मित्यर्थः ॥ * ॥ प्र
सङ्गात् कालनिर्णयमाह । भूलता
भुजगाकारा नाडीदेहस्य सङ्क्रमा
त् । विशीर्णा चीणतां याति मासा
न्ते मरणं भवेत् ॥ कदाचित् मही
लतावत् कृशा तज्जतिवदतिमसृण
वक्रगमनाच्च । कदाचित् सर्पवत् प
रिपुष्टा तज्जतिवद्वलवत्तरवक्रगम-
नाचेति वैशिष्ट्येन मुख्यदशानो भे
दः । इत्यत्र कदाचिदलक्ष्यतामति
कृशताञ्च यदागच्छति । देहेति दे
हक्रममपेक्ष्य तेन देहेपि यदा स्थू
लः शोषादिना कदाचिच्च कृशः स्या

नाडी

त् तदाद्वितीयेमासिम्रियत इति ।
तथा । क्षणाद् गच्छति वेगेन शान्त
तांलभते क्षणात् । सप्ताहान् मर-
णं तस्य यद्यङ्गेशोऽवर्जितः ॥ क्षणा
दिति द्रुतं नतु कदाचिदिति । शान्त
ता मनुपलभ्यमानत्वम् । शोथेति
तन्मात्रसम्बन्धे तुना चिरं मरणाय
चिरमेवेत्यर्थः । तथा । हिमवद् वि
शदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् ।
त्रिदोषस्य भजतां तदा मृच्युर्दि
नत्रयात् ॥ यदानिरन्तरं ज्वरदाह
तापोऽथैत्यत्र नाद्याः । त्रिदोषेति
सन्निपातलक्षणसत्त्वं एव भवति । त
दा । निरीच्यादक्षिणे पादे तदाचै
षाविशेषतः । मुखे नाडी बहेन्नित्यं
ततस्तु दिनतुर्यकम् ॥ गतिन्तुभ्रमर
स्येव बहेदेकदिनेनतु । कन्देन स्पन्द
ते नित्यं पुनर्लङ्गति चाङ्गुली ॥ म
ध्ये द्वादशयामानां मृच्युर्भवति नि
श्चितम् ॥ दक्षिण इति पुंसः । स्त्रि-
यास्तु वाम एव । तथेति कारस्थेव वि
शेषतो विशेषज्ञानार्थम् । यदिचो
भयनाद्यपि मुखेपुरे भागे नित्यं स
दा वहति तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य
भ्रमरस्य परिभ्रमणरूपं गमनमि
व मुखे एव यदि वहति तदैकदिनेन
। कन्दे मूले स्पन्दनस्थाने कदाचिन्

नाडी

न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भा-
व्यते । नित्यं प्रायः पुनश्चाङ्गुनौ तन्मू-
ले कदापि लगति तदा तस्मादार-
भ्य द्वादशप्रहरमध्यगव मृच्युरि-
ति । तथा । स्थित्वा नाडी मुखे य-
स्य विद्युद्द्योति रिवेच्यते । दिनेकं
जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम्
॥ स्थित्वेच्छा घृष्ट्या स्थित्वा स्थित्वा
विद्युत् स्फुरणमिव लक्ष्यते द्वितीय
इच्छाष्टप्रहरादुर्ध्वं मिच्यर्थः । तथा
। स्वस्थानविद्युता नाडी यदा वह-
ति वा नवा । ज्वालाच हृदये तीव्रा
तदा ज्वालावधिस्थितिः ॥ न वेति
स्थित्वा स्थित्वे च्यर्थः । इत्यञ्च यद-
साध्यलक्षणं मुक्तमवस्थाना दपवा
दविरहे सति तस्यार्थप्रवेशो यथा
यथ मार्यमतिभिरवगन्तव्य इति नेह
प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात् । मन्दं
मन्दमिति अनेनच भूलतागमना
कारेति विरुध्यते तस्य तावत्कालि-
कमरणविषयत्वात् । सर्वं मिदं सर्वं
रोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रे तु भ्रम-
एवेति ॥ * ॥ इति नाडीप्रकाशे द्वि-
तीयोद्योतः ॥ * ॥ अथ रोगेषु नि-
रूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वर-
निरूपणमाह । तत्र ज्वरपूर्वरूपे ।
अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति मन्यराः

नाडी

प्रवाः । प्रवः प्रवृत्ततायां नि ज्वरदाहो
मिभूतये ॥ सान्निपातिकरूपेण भ-
वन्ति सर्ववेदनाः ॥ * ॥ ज्वररूपमा-
ह । ज्वरकोपेच धमनी मोष्णा वे-
गवती भवेत् । उष्मा पि । दृते ना-
स्ति ज्वरो नाम्युष्मणा धिना ॥ उष्मा
वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ॥
अन्यत्र च । ज्वरेच वक्राधावन्ती त-
थाच मरुतः प्रवे । रमणान्ते निशि
प्रातस्तथा दीपशिखा यथा ॥ * ॥ त-
त्रापि विशेषमाह । सौम्यास्तृच्यास्थि-
रामन्दा नाडी सहजवातजा । स्थू-
लाच कठिनाशीघ्रा स्पन्दते तीव्रमा-
रुते ॥ द्रुताच तरला शीघ्रा दीर्घा
पित्तज्वरे भवेत् । शीघ्रमाहननं ना-
द्याः काठिन्याच्च चल तथा ॥ मला-
जीर्णे नातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्ति-
तम् । नाडीतन्तुसमामन्दा शीतला
श्लेष्मदोषजा ॥ * ॥ इन्द्रजमाह ।
चञ्चला तरला स्थूला कठिना वात-
पित्तजा । र्दपच्च दृश्यते तृष्णामन्दा
स्याच्छ्लेष्मवातजा ॥ निरन्तरं खरं
रूक्षं मन्दश्लेष्मातिवातलम् । रूक्ष-
वातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तस-
न्निभा ॥ सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी
पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥ प्रसङ्गादाह ।
मध्येकरेवहेनाडी यदि सन्नापिता

नाडी

ध्रुवम् । तदानूनं मनुष्यस्य रुधिरा
 पूरिता मखाः ॥ * ॥ आगन्तुकरूप
 भेदमाह । भूतज्वरे सेकद्वतिवेगा
 धावन्ति नाड्यो हि यथाब्धिगामाः ।
 तथा । एकादिकेन कचन प्रदूरे च
 शान्तगामा विपमज्वरेण । द्वितीय
 के वापितृतीयतुर्ये गच्छन्ति सप्ताभ्र
 भिवत् क्रमेण ॥ * ॥ अन्यत्रापि ।
 उष्णवेगधा नाडी ज्वरकोपे प्रजा
 यते । उदगक्रोधकामेषु भयचिन्ता
 श्रमेषु च ॥ भवेत् क्षीणगतिर्नाडी
 ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥ प्रसङ्गादाह
 । व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रम
 शोकतः । नानाप्रभावगमना शिरा
 गच्छति विज्वरे ॥ * ॥ अजीर्णरूप
 माह । अजीर्णेतु भवेन् नाडी कठिना
 परिमोजडा । प्रसङ्गाच्चरुतागुदात्वरि
 ताचमवर्तते ॥ * ॥ तत्रविशेषमाह
 । पक्वाजीर्णे पटिहीना मन्दं मन्दं
 बहेज्जडा । अष्टकपूर्णा भवेत् को
 णगुर्वीसामा गरीयसी ॥ * ॥ प्र-
 सङ्गाद् भक्षणक्षानमाह । पुष्टिस्तैल
 गुडाहारे मांसे चलगुडाकृतिः । क्षी-
 रे च स्तिमितवेगा मधुरे भेकवद्ग
 तिः ॥ रम्भागुडवटाहारे हृत्पुष्पा
 दिभोजने । वातपित्तार्तिरूपेण ना
 डी बहति निष्क्रमम् ॥ * ॥ अथरस

नाडी

ज्ञानम् । मधुरे वर्हिगमनातिक्ते स्या
 द्भूलता गतिः । अन्ते कोष्ठा अवग
 तिः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥ कषाये
 कठिनाज्जावालवणे सरला द्रुता । ए
 वं द्वित्रिचतुर्योगे नाना धर्मवती ध
 रा ॥ तथा । द्रवेऽतिकठिना नाडी
 कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्य का
 ठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥ क्षौद्रे
 पृथग् ग्रन्थिले वपिष्ठे पुष्टैव जायते ॥
 * ॥ अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षण मा
 ह । मन्दाम्नेः क्षीणधातोश्च नाडी
 मन्दतरा भवेत् । तदुक्तम् । क्षीण
 धातौ च मन्दाम्नौ नाडी क्षीणतमा
 ध्रुवम् । तथा । मन्देऽग्नौ क्षीणतां
 याति नाडी हंसाकृतिस्तथेति । अ
 न्येतु । आमाश्रमे पुष्टिविवर्द्धनेन भ
 वन्ति नाड्योऽग्रभुजाभिवृत्ताः । आ
 हारमान्द्या दुपवासतो वा तथैव ना
 ड्यो भुजगाग्रमानाः ॥ * ॥ प्रसङ्गाद्
 दीप्तान्निज्ञानमाह । सखी भवति
 दीप्तामे स्तथा वेगवती मता ॥ * ॥
 प्रसङ्गाद् ग्रहणी मप्याह । पादे च
 हंसगमना करे मण्डूकसंज्ञा । त
 स्याग्ने मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणी
 गदे ॥ तथा । भेदेन शान्ता ग्रहणी
 गदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे ।
 विज्वलिकायां अवगा कदाचि दामा

नाडी

तिसारेपृथुता जडाच ॥ * ॥ अथ
विद्वच्चिकाचानम् । निरोधे मूत्र-
कृतोर्विडग्रहे चित्तरात्रिताः । वि-
द्वच्चिकाभिभूतेषु भवन्ति भेक्तवत्
क्रमाः ॥ * ॥ प्रसङ्गा दानाचमूत्रक-
चान माह । आनाहे मूत्रकृच्छ्रे
च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ * ॥ मूत्र-
चान माह । वातेन मूत्रेण मयत्
प्रवेन सदैववक्त्रा हि शिरावक्त्रा ।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन साध्या
न मूत्रेण च पुष्टरूपा ॥ * ॥ अथ प्र-
मेहचानम् ॥ प्रमेहे ग्रन्थिरूपासा
सुतसा त्वामदूषणे ॥ * ॥ विषवि-
ष्टम्भगुल्मचानमाह । उत्पित्त-
रूपा विषरिष्टिकायां विष्टम्भगुल्मेन
च वक्त्ररूपा । अत्यर्धवातेन अधः-
स्फुरन्ती उत्तानभेदिन्यसमासका
ले ॥ * ॥ गुल्मे विषेष माह कश्चि-
त् । गुल्मेन कम्पाऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिङ् करोति ॥ * ॥
अथ भगन्दरचानम् । व्रणार्थं कठि-
ने देहे प्रयात पैत्तिकं क्रमम् । भ-
गन्दरानुरूपेण नाडीव्रणनिवेदने ॥
प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावक-
रूपिणी ॥ * ॥ अथ वाक्मादिचान-
म् । वाक्मास्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्बेगावरोधाकुञ्चितस्य भूयः । गतिं

नाडी

विधत्ते धमनी गजेन्द्रमराजमाने
व कपोलख्येन ॥ * ॥ स्त्रीरोगादि-
क मपि रक्तादिचानक्रमेण चात-
व्यम् ॥ कश्चित् प्रकरयोलेखात् क-
चिदैविष्यमावृतः । कश्चिद् देया-
त् कश्चित् कावात् सङ्कीर्णगदनि-
र्णयः ॥ नाडीपरिचयचानं प्रायशो
नैव दृश्यते । तेन धाट्जान् मयो-
क्तं यत् तत् समाधेय मुत्तमैः ॥ *
॥ इति शङ्करसेनकविराजकृतौ नाडी
प्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥ * ॥ * ॥ * ॥
अथ भावमित्रोक्ता नाडी परीक्षा
। पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्थियो वामक-
रस्थत् । अङ्गुष्ठमूलाङ्गं नाडी परीक्षे-
त भिषग्वरः ॥ अङ्गुलीभिः सुतिष्ठभि-
र्नाडी मवहितः स्पृशेत् । तच्चेष्टया
सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखि-
लम् ॥ सद्यः स्नातस्य सुप्तस्य च्युत-
व्यातपशीलिनः । व्यायामश्रान्तदे-
हस्य सम्यङ् नाडी न बुध्यते ॥ वा-
ते ऽधिके भवेन् नाडी प्रथक्ता
तर्जनी तले । पित्ते व्यक्ता मध्यमा
यां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥ तर्जनी
मध्यमामध्ये वातपित्ते ऽधिके स्फुटा
। अनामिकायां तर्ज्जिन्यां व्यक्ता वा-
तकफे भवेत् ॥ मध्यमानामिका म-
ध्ये स्फुटा पित्तकफे ऽधिके । अङ्गुलि

नाडी

चितयेपि स्यात् प्रवृत्ता सन्निपाति
नः ॥ वाताद्बक्रगति नाडी पिप्ता
दुत्प्लुत्यगामिनी । कफान् मन्दग
तिर्जेया सन्निपाता दतिद्रुता ॥ वक्र
मुत्प्लुत्य चलति धमनी वातपित्त
तः । वहेद् वक्रम् मन्दम् वातश्लेष्मा
धिकेत्वतः ॥ उत्प्लुत्य मन्दं चलति
नाडी पित्तकफे ऽधिके । कामात्
क्रोधाद् वेगवहा चीणा चिन्ताभयमु
ता ॥ स्थित्वास्थित्वाचलेद् या सा ह
न्ति स्थानच्युता तथा । अतिचीणा
चशीताच प्राणान् हन्ति न संशयः ॥
ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती
भवेत् । मन्दाम्नेः चीणधातो श्वसै
व मन्दतरा मता ॥ चपला क्षुधित
स्य स्यात् तृप्तस्य भवति स्थिरा । सु
खिनो ऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा वलवती
मता ॥ इति ॥ * ॥ * ॥ * ॥ प्रस
ङ्गाद् योगिना मुपकाराय इडादिना
डीनां निरूपणम् । दक्षिणांशः स्मृतः
सूर्यो वामभागो निशाकरः । नाडी
दश विदु स्तासु मुख्या तिस्रः प्रकी
र्त्तिताः ॥ इडा वामे तनेर्मध्ये सुषु
म्णा पिङ्गला परे । मध्या तास्वपि
नाडी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ॥
अत्रेडा वाममुक्ताधः स्याधनुर्वक्रा वा
मनासापर्यन्तगता । एवं पिङ्गला द

नाडी

क्षिणाण्डाधः स्या धनुर्वक्रा दक्षिण
नासान्तगता । पृष्ठवंशान्तर्गता सुषु
म्णे ष्यर्थः । इतिसारदातिलकम् ॥
* ॥ नाडीनां संवहो देवि कञ्जयो
निः खगाण्डवत् । तत्र नाड्यः समु
त्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥ कञ्ज
स्य पद्मस्य योनि रत्यसि स्थानं शा
लूकमिति यावत् ॥ प्रधानाः प्राणवा
हिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः । इडा
चपिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृतीय
का ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा
चैव यशस्विनी । अलम्बुषा कुहूश्चैव
शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥ एवं नाडी
मयं चक्रं विज्ञेयं शक्तिचक्रके । इडा
याः पिङ्गलायाश्च मध्ये यासा सुषुम्
णिका ॥ इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मवि
ष्णुशिवात्मिका । रजोगुणा च वज्रा
ख्या चित्रिणी सत्त्वसंयुता ॥ तमोगुणा
ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेण चेति नि
रुत्तरतन्त्रे प्रथमः पटलः ॥ * ॥ इ
डापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा । इडा च
शङ्खचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थि
ता । पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं
पार्श्वमाश्रितेति योगार्णवः ॥ इडा
यां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाक
र इति तन्त्रान्तरम् ॥ गुच्छस्य काण्डे
। नाले ॥ ब्रह्मान्तरे ॥ गण्डदूर्वायाम्

नाडीज

॥ कुहनचर्यायाम् ॥ षट्क्षणकाले ।
घटिकायाम् । षष्टिपलात्मककाले
॥ तृणान्तरे ॥ वेष्टितसूत्रस्याधारभे
दे ॥ नालयति नल्लक्ष्यनेनवा । न-
ल्लग्न्ये । पचायच् । हल्लग्न्येति घञ्
वा । डल्योरेकत्वम् । गौरादित्वा
त् ङीप् ॥ यद्वा । नाडयति नाड्य
ते वा । नडभंशे । चुरादिः । अचदः
। ङी ष् ॥

नाडीकः । पुं । पट्टशके । पट्टा इति
भाषा ॥ नाडीकोरक्तपित्तघ्नो घिष्ट
म्नी वातकोपन इतिभावप्रकाशः ॥
नाडीकलापकः । पुं । सर्पाच्याम् ॥
नाडीकेलः । पुं । नारिकेले ॥ इतिश
ब्दरत्नावली ॥

नाडीचः । पुं । शाकविशेषे । केचुके ।
विश्वरोचने ॥ नाडीचशाकं द्विविधं
तिक्तं मधुरमेवच । रक्तपित्तहरंति
क्तं कृमिकुष्ठविनाशनम् ॥ मधुरं पि
च्छिलं शीतं विष्टम्बिकफवातकृत् ॥
इतिराजवल्लभः ॥

नाडीचक्रम् । न । नाभिमण्डलस्येच
क्रविशेषे ॥ नाभिमण्डलमासाद्यकु
क्कुटाण्डमिवस्थितम् । नाडीचक्रमि
तिप्राहु स्तस्मान्नाड्यः समुद्रताः ॥

नाडीचरणः । पुं । खगे । पक्षिणि ॥
नाडीजङ्घः । पुं । काके ॥ ब्रह्मणोद

नातिमा

यितेवकविशेषे ॥ मुनिविशेषे ॥

नाडीतरङ्गः । पुं । काकोले ॥ हिण्ड
के ॥ रतहिण्डके ॥ इतिमेदिनी ॥

नाडीतिक्तः । पुं । नेपालनिम्बे ॥

नाडीदेहः । पुं । भृङ्गिनाम्नि शिवस्य
द्वारपाले ॥

नाडीनक्षत्रम् । न । जन्मनक्षत्रे ॥

नाडीविग्रहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वार
पालविशेषे ॥

नाडीव्रणः । पुं । सदागलद्रव्ये । ना-
डीस्त्ववति नस्तर इतिचभाषा ॥

नाड्यां व्रणः ॥ विडङ्गविफलाकृष्णाचू
र्यंलीढं समाचिकम् । हन्तिकुष्ठकृ
मीन्मेहनाडीव्रणमगन्दरान् ॥ इ
तिगण्डपुराणम् ॥

नाडीशाकः । पुं । नाडीके ॥

नाडीसेहः । पुं । भृङ्गिणि । शिवद्वारस्ये ॥

नाडीहिङ्गु । न । हिङ्गुप्रभेदे । पला
शाचे । रामव्याम् ॥

नाणकः । वि । प्रशस्ते ॥ अणकः कुत्स्य
तः ॥ तद्विरुद्धः ॥ न । मुद्राचिह्नित
निष्कादैः ॥ यथा । तुलाशासनमा
नानां कूटकृन्नाणकस्यच । एभिस्तस्य
वहर्त्तायः सदाप्योदण्डमुत्तममिति
याज्ञवल्क्यः ॥

नातिमानिता । स्त्री । अतिमानित्वा
भावे । पूज्येषु नम्रतायाम् ॥

नादः ।

नादः । पुं । कुक्षुगुरौ ॥ कुक्षुपरम्प
रागतस्वामिनि ॥ नासारज्यौ ॥ ये
श्ययुक्ते । अधिपे । आर्थे । स्वामिनि
॥ त्रि । प्रार्थनीये ॥

नाद्यमानः । वि । उपतप्यमाने ॥ याच
माने ॥

नायवान् । त्रि । परायत्ते । परतन्त्रे
॥ नाथोऽस्मात् । तदस्मात्कीर्तिम
तुप् ॥

नायहरिः । पुं । पशौ ॥ नाथं हरती
तिविग्रहे हरतेर्दृतिनाथयोः पश्चादि
ति नाथकर्मोपपदादुरते रिन् प्र-
त्ययः ॥

नादः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ वर्धे ॥ अ
र्द्धेन्दो । अर्द्धमात्रायाम् ॥ खद० । घ
ञ् ॥ ब्रह्मस्वरूपे घोषविशेषे ॥ यथा
। सखिदानन्दविभवात् सकलात् प
रमेष्ट्यात् । आसीच्छक्तिस्ततोना
दस्तस्यादिन्दुसमुद्भवः ॥ नादो वि
न्दुश्च बीजश्च स एव त्रिविधो मतः
। भिद्यमानत् परादिन्दोरभयात्मा
रवो भवत् ॥ सरवः श्रुतिसम्पन्नः श
ब्दो ब्रह्माभवत्परमिति ॥ सकला
त् मूर्त्तात् । नादो घोषः । विन्दुः प्र
थमः सचवाजश्च सर्वश्रवणप्रभवत्वात्
॥ * ॥ नाभे कूर्ध्वं हृदिस्थानान्मादतः
प्राणसंज्ञकः । नदति ब्रह्मरंभान्ते

नादेय

तेन नादः प्रकीर्तितः ॥ अपिच ।
आकाशमिमद्व्यातो नाभे कूर्ध्वं
समुच्चरन् । मुखे ऽभिव्यक्त मायाति
यः स नादरतीरितः ॥ सचप्राणिभ
वो ऽप्राणिभवस्योभयसम्भवः । आद्यः
कायभवो बीजादिभवस्तु द्वितीयकः
॥ तृतीयेऽपिच वंशदिभव इत्यंविधा
मतः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मय
न्यश्च योमतः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्रा
णः प्राणादक्रिसमुद्भवः । ब्रह्मिमावत्
संयोगान्नादः समुपजायते ॥ न ना
देन विनागीतं न नादेन विना स्वरः
। न नादेन विना रागस्तस्यान्नादात्म
कं जगत् ॥ न नादेन विना गानं न ना
देन विना शिवः ॥ नादरूपं परं व्यो
तिर्नादरूपी परं हरिः ॥ इतिसङ्गी
तदामोदरः ॥

नादेयम् । न । सैन्धवशब्दे ॥ सौवीरा
जने ॥ नदीनदसम्बन्धिजले ॥ शै
विकेष्वर्धेषु नद्यादिभ्योऽठक् ॥ न
द्या नदस्यवा नीरं नादेयमिति की
र्तितम् । नादेय मुदकं कूर्ध्वं वातकं
छघु दीपनम् ॥ अनभिष्यन्दि विष
दं कटुक कफपित्तनुत् ॥ नद्यः शीघ्र
वहा छघ्वाः सर्वायासामलोदकाः ।
गुर्वाः शैवसम्पन्ना मन्दगाः कलुषा
स्याः ॥ नदीसरस्वतागम्येऽप्यप्रस

नानात्व

वणादिर्जै । उदके देशभेदेन गुणा
नूदोषांश्चलच्चयेत् ॥ पुं । काशतृणे
॥ वानीरवृक्षे ॥ चि । नदीनदसम्ब
न्धजलादौ ॥ नदीभवे ॥ अग्राह्ये ॥
अवश्यदेये ॥ यथा । नादेयं नादेयं
शरदि वसन्तेषु नाऽऽदेयमिति । अ
स्यार्थः । नदीभवं नादेयं जलं शर
दिन अदेयम् । अपितु देयं दातव्य
मिति । वसन्तेषु पुनस्तदेव नादेयं
नग्राह्यमिति ॥

नादेयिका । स्त्री । नादेय्याम् ॥ नादे
य्येव । स्वार्थेकः । ह्रस्वः ॥

नादेयी । स्त्री । नागरङ्गे ॥ जयायाम् ।
पताकाविशेषे । वैजयन्तिकायाम् ॥
अम्बुवेतसे ॥ भूमिजंघाम् ॥ जवा
याम् ॥ व्यङ्गुष्ठे ॥ अग्निमन्थे ॥ काक
जंघाम् ॥ नद्यांभवा । नद्यादिभ्यो
ठक् । टिड्ढेतिङीप् ॥

नाना । अ । विनार्थे ॥ नाना नारी नि
ष्कला लोकयाचेति यथा ॥ अनेका
र्थे ॥ यथा । नानाविधं देहभृतां स
माजम् ॥ उभयार्थे ॥ नेति नाना ।
विनञ्भ्यां नानाञ्जनसहेति नञो-
नाञ्प्रत्ययः ॥

नानाकन्दः । पुं । पिण्डालौ ॥ बहुविध
मूले ॥

नानात्वम् । न । अनेकभावे । द्वैतं

नान्तरी

शने ॥ यथा । जीवात्मनो रनन्यत्व म
भेदेन प्रशस्यते । नानात्वं निन्द्यते य
च्च तदेवं हि समञ्जसमिति गौड पा
दाः ॥ द्वैतं हि सर्व प्राणिसाधारणं स्वा
भाविकं शास्त्रवद्विष्कृतैः कुतार्किकैर्वि
रचितं नानात्वं दर्शनं न तु तद्वितीय
मस्तीत्यादिश्रुत्या निन्द्यते यावेद
वाद्याः स्मृतय इत्यादिस्मृत्याश्च ॥
नानाध्वनिः । पुं । वीणावेणुकाहलादि
शब्देषु ॥ इति चारावली ॥

नानाननः । चि । अनेकविधास्ये ॥ ना
नाप्रकाराणि आननानि यस्य ॥

नानारूपः । चि । बहुविधे । विविधे
। अनेकप्रकारे ॥ नानारूपं यस्य ॥

नानार्थः । चि । अनेकार्थे ॥ भिन्नप्रयो
जने ॥

नानावर्णः । पुं । बहुविधशुक्लादिवर्णे ।
चिच्चे । कर्बुरे ॥ चि । तद्वति ॥

नानावादानुरोधः । चि । भगवति परमे
श्वरे ॥ अस्ति नास्ति सर्वज्ञः अल्पज्ञः
बहुः मुक्तः एकः अनेक इत्यादीन्
नानावादान् अनुरुणद्भि माययानुव
र्त्ततेत्यदिति व्याख्यानात् ॥

नानाविधः । चि । अनेकप्रकारे ॥ ना
नाविधा यस्यसः ॥

नानुष्ठेयः । चि । अकर्त्तव्ये । अननुष्ठेये ॥

नान्तरीयकम् । चि । अवश्यभाविनि ॥

नान्दी

यथा । प्रतिबन्धकाभावे नान्तरीयकी
कार्योत्पत्तिः । अवश्यम्भाविनी-
त्यर्थः ॥

नान्वम् । न । स्तोत्रे ॥ नमति अनेनवा
। गमः । भस्त्रिगमिनमीतिष्टन्
वृद्धिः ॥

नान्दी । स्त्री । समुद्रौ ॥ नाटकादौ म
ङ्गलश्लोके । मङ्गलपाठे ॥ यथोक्तं भ
रतादिभिः । आशीर्वचनसंयुक्ता कु
तिर्यस्यात्प्रवर्त्तते । देवद्विजन्पादी
नां तस्मान्नान्दीति सास्मृता ॥ * ॥

नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दीका-
र्या । यदाह भरतः । यद्यप्यङ्गानि भू
यांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके । तत्राप्यव-
श्यं कर्त्तव्या नान्दीविघ्नप्रशान्तये ॥ दे
वद्विजन्पादीनामाशीर्वादपरायणा-
। नन्दन्ति देवतायस्मात्तस्मान्नान्दीप्र
कीर्त्तिता ॥ अन्यच्च । देवद्विजन्पा-
दीनामाशीर्वन्दनपूर्विका । नान्दी
कार्यावुधै र्यत्नान्मस्कारेण संयुता ॥

गङ्गानागपतिः सोमः सुधानन्दाजया
शिषः । एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी
धाराभिरङ्किता ॥ प्रशस्तपदविन्यासा
चन्द्रसङ्कीर्त्तनान्विता । आशीर्वादप
रानान्दीयो ज्येष्ठं मङ्गलात्मिका ॥ का

चिद्वशपदानान्दी काचिदष्टपदा त
था । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यम

नान्दीवा

स्वरमाश्रितः ॥ इतिमासतीमाध
वटीका ॥

नान्दीकः । पुं । तोरणस्तम्भे ॥

नान्दीकरः । चि । नान्दीवादिनि । ना
न्दीपाठकारिणि ॥ नान्दीमाशीर्म्म
स्क्रियादिह्रपं मङ्गलं करोति वदति
। दिवाविभेतिटः ॥ भेरी प्राया ना-
न्दीतद्वादनशीले इति केचित् ॥ अ
वदिकुञ्जीवादनार्था विन्याहः ॥

नान्दीपटः । पुं । वीनाहे । कूपादीनां
मुखवन्धने ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

नान्दीमुखः । पुं । कूपादिमुखवन्धने ।
नान्दीपटे ॥ वृद्धिश्चादुभुज पितृग-
णे ॥ यथा । नान्दीमुखं पितृगणं पूज
येत् प्रयतो गृहीति विष्णु पुराणम्
। सचगणः पित्रादिषिकम् माताम
हादिषिकचेति ॥ न । वृद्धिश्चाहे ॥

नान्दीमुखी । स्त्री । सामगेतरवृद्धिश्चा
दुभुज्जाटगणे ॥ शर्करीछन्दोभेदे ॥
स्वरभिद्रियदिनैतौ च नान्दीमुखी
गौ । यथा । सरसखगकुलालापना
न्दीमुखीयं लहरिभुजलताचारुफे
नस्मितश्रीः । मुरहरकलयासत्ति
मासाद्य किन्त प्रमुदितहृदया भानु
जान्वत्यतीह ॥

नान्दीवादी । चि । नान्दीश्लोकपाठका
रिणि । नान्दीकरे ॥ नान्दीवदनशी

नाभिगु	नामक
लः । सुपीतिवदेर्णिनिः ॥ नाटका- दौ मङ्गलार्थं भेयादिवादके ॥	नाभिगोलकः । पुं । स्फीतनाभौ । ना भिकण्टके । गर्भण्डे ॥ नाभेर्गोलकः ॥
नापितः । पुं । नाई इति ख्याते वर्णसङ्घ- रजातिविशेषे । अन्तावसायिनि । क्षु- रिणि । पट्टिकार्याकुवेरिणो जाते । इति प० प० ॥ शूद्रायां क्षत्रिया ज्ञा- तोयमिति विवादाणवसे तुः ॥	नाभिजः । पुं । ब्रह्मणि । कमलासने ॥ नाभिजन्मा । पुं । ब्रह्मणि । स्रष्टरि । विधातरि ॥ नाभौजन्मास्य ॥
नापितशक्तिका । स्त्री । नापितशाखा- याम् । खरकुन्धाम् ॥	नाभिनाला । स्त्री । अमलायाम् । ना भिसम्बन्धिन्यां नाभ्याम् ॥
नाभकः । पुं । वनतिक्ते ॥	नाभिभूः । पुं । अजयोनी । ब्रह्मणि ॥
नाभागः । पुं । नभगात्मजे ॥ नभगस्या- पत्यम् । अण् ॥	नाभिवर्षः । पुं । भारतवर्षे ॥
नाभिः । पुं । मुख्यवृत्ते । अग्नीधापत्ये ॥ चक्रमध्ये । रथचक्रस्थपिण्ड्याम् ॥ क्षत्रिये ॥ स्त्री । मृगमदे ॥ पुं । स्त्री । प्राण्यङ्गविशेषे । उदरावर्त्ते । तुन्दकू- प्याम् ॥ सूंडी इति भाषा ॥ त्रि । प्रधा- ने । मुख्ये ॥ नक्षन्ते अरात्रव । णङ् ० । नहोभश्चेति इण् ॥ नभ्यते अक्षेण नभ्यते ऽ नया ऽ स्यां वा । णभ० । इज्जदिम्यः ॥ यद्वानाभयति । स्वा- र्थगण्यन्तादङ्ङः ॥	नाभी । स्त्री । नाभौ ॥ मृगमदे ॥ कू- टिकारादिति ङीष् ॥
नाभिकण्टकः । पुं । गर्भण्डे ॥ आवर्त्ते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥	नाभीलम् । न । नार्थावङ्गणे ॥ नाभि- गाम्भीर्ये ॥ कृच्चे ॥ गर्भण्डे । नाभि- गोलके ॥
नाभिका । स्त्री । कटभीरुत्वे ॥	नाभ्यम् । चि । नाभिहिते ॥ नाभये हितम् । शरीरावयवाद्यत् । नाभि- नभश्चेति नाभेर्नमादेशस्तु न भवति । तस्यगवादियतासन्नियोगशिष्टत्वेन रथनाभावेवप्रवृत्तेः ॥ नाभिसम्ब- न्धिनि ॥
नाभिगुहकः । पुं । गर्भण्डे । गोण्डे । फूलीसूंडी इति टूंडी इति च भाषा ॥	नाम । अ । कोपे ॥ अभ्युपगमे ॥ वि- स्यये ॥ स्मरणे ॥ सम्भाव्ये । सम्भाव- नायाम् ॥ कुत्सायाम् ॥ प्राकाशये ॥ विकल्पे ॥ अलीके ॥ इत्येतदर्थे ॥ नामयति नाम्यते वा । णमप्रद्वत्त्वे । अन्येभ्योपीतिङः ॥
	नामकरणम् । न । संस्कारविशेषे ॥

नामक

नामःकरणम् । तच्चनाम शर्मवर्मा
 चुपपदान्तत्वेनकर्त्तव्यम् । यथा । त
 तस्तुनामकुर्वीतपितैवदशमेऽहनि
 । देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयु
 तम् ॥ शर्मोतिग्राह्यास्योक्तं वर्मोति
 चत्तसंश्रयम् । गुप्तदासात्मकं नाम प्र
 शस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ नार्थहीनं न चा
 शस्तं नापशब्दयुतं तथा । नामाङ्गल्यं
 जुगुप्सुवानामकुर्यात्समाचरम् ॥
 नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्वचरा
 न्वितम् । सुखोच्चार्याचरं नाम कुर्या
 च्चमवणाचरम् ॥ प्रवणाचरं लघूत्त
 राचरम् । इति विष्णुपुराणम् ॥ * ॥
 अयुग्मकदान्तं यास्त्रीणा मिति गो-
 भिलः । अयुग्मक मयुगचरम् । दा
 न्तं दकारान्तम् । यथा । यशोदाधन
 देत्यादि ॥ * ॥ अचमहाभाष्यं यथा
 । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति-
 दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम
 विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमव
 दं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितम् त
 द्विप्रतिष्ठिततमं भवति ह्यचरं चतु
 रचरं वा नाम कृतं कुर्यात् न तद्वित-
 मिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृत
 स्तद्विज्ञा वाशक्याविज्ञातु मिति ॥ द
 शम्या उत्तररतिपञ्चमीतियोगविभा
 गात् समासः । ततः कालशब्देन बहु

नामधे

ब्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दश
 दिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तर-
 कालमिच्छुक्तम् । यदपि गृह्यकाराः
 पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तैरपि दश
 म्यामितिसामीपिकमधिकरणं व्या-
 ख्येयम् । घोषवन्तो ये वर्णाः शिष्टा
 यां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तस्थ-
 मिति । मध्ये यरलवा यस्य तदिच्छ
 र्थः । त्रिपुरुषानूकमिति । नामकर
 णे योधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरु
 षास्ताननुकायस्यभिधत्त इति त्रिपुरु
 षानूकम् अन्येषामपि दृश्यत इति दी
 र्घरति कैयटः ॥ तस्य श्रीपूर्वकत्वं य
 था । देवं गुरुं गुरुस्थानं चैवं चैवाधि
 देवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारं श्वश्री
 पूर्वसमुदीरयेत् ॥ स्वर्गकामित्वादि
 नासिद्धोऽधिकारो येषां नराणामि
 च्यनेन जीवतां श्रीशब्दादि च्चं नाम्नो
 न स्तनानां तथेति शिष्टाचारः ॥
 नामद्वादशी । स्त्री । व्रतविशेषे ॥
 नामधेयम् । न । नामनि ॥ नामैव ।
 भागरूपनामभ्योधेयः इति स्वार्थे धे
 यः ॥ नामधेयानाञ्च विधेयार्थपरि
 च्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथाहि । उ
 द्भिदायजेतपशुकाम इत्यथोद्भि च्छ
 द्भेयागनामधेयम् । तेन च विधेया
 र्थपरिच्छेदः कियते ॥

नाम

नाम । न । आकाशादिदेहान्ते संज्ञा
विशेषे । सत्त्वप्रधाने नामधेये । वाच
कशब्दे । अख्यायाम् । आह्वयाम् ।
पर्याये ॥ नम्यते ऽभिधीयते ऽर्थानेन
। णम् । नामन्सीमन्नितिनिपाति
तः ॥ यद्वा । न्नायते । अभ्यस्यते ।
न्ना । नामन्निच्यादिनानिपातनाम्
लोपः ॥ न नामग्रहणं कुर्यात्कृपणस्य
गुरोस्तथा । भार्याया अभिशस्तस्य जन
कस्य विशेषतः ॥ आत्मनाम गुरोर्ना
मनामाति कृपणस्य च । श्रेयस्कामो
न गृहणीयाज्येष्ठापत्यकलषयोः ॥
नमत्याख्यातार्थं प्रतिविशेषणीभव-
तीति श्रुत्यत्यास्यादिविभक्त्यर्थे शब्दे
॥ यथा । उणाद्यन्तं कृदन्तश्च तद्विता
न्तं समासजम् । शब्दानुकरणञ्चैवना
म पञ्चविधं स्मृतम् ॥ सर्वाण्येतानि
नामानि परस्परवृत्तानि न घ । सर्वान्
कामानवाप्नोतिसमाराध्यजगद्गुहम्
॥ तन्मयत्वेन गोविन्दमिच्छेतद्वाल्-
भ्यनाम्यथा । तन्मयोवांछितान्का
मान् यद्वाप्नोतिमानवः ॥ इति वि
ष्णुधर्मवचनम् ॥ चक्रायुधस्य नामानि
सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्त्त-
ने तस्य सपवित्रकरो यत इति पुराणम्
॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशार-
द । कलाधर्मबहुलेन राणां कागति

नाम

र्भवेत् । यद्यस्ति तदुपायो हि दयया
तं वदस्वमे । इति जन्मे जयप्रज्ञेयास
उवाच । एक एव महाराज त
चोपायोस्तिनापरः । सर्वदोषनि-
रासार्थं ध्यायेद्देवीपदाम्बुजम् ॥ न
सन्त्यघानितावन्ति यावती शक्तिर-
स्ति हि । नान्निदेष्टाः पापदाहेतव्या
ङ्गीतिः कुतो नृप ॥ अवसेनापियन्त्रा
मलीलयोच्चारितं यदि । किं किं द-
दातितज्ज्ञातुं समर्थानहरादयः ॥
प्रायश्चित्तान्तु पापानां श्रीदेवीनाम
संस्मृतिः । तस्मात्कलिभयाद्वा जन्पु-
ण्यचेचेव सत्वरः ॥ निरन्तरं पराम्बा
यानामसंस्मरणं चरेत् । हित्वाभि-
त्वाचभूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ॥
देवीं नमति भक्त्या येन स पापैर्वि-
लिप्यते । रक्षस्य सर्वशास्त्राणां महारा-
जमुदीरितम् ॥ विदुष्येतदशेषेण
भजदेवीपदाम्बुजम् । अजपां नाम-
गायत्रीं जपन्ति निखिलाजनाः ॥ म-
हिमानं न जानन्ति मायाया वै भवं मह-
त् । गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्वे जपन्ति हृद-
यान्तरे ॥ महिमानं न जानन्ति माया
या वै भवं महत् ॥ एतत् सर्वं समाख्या-
तं यत् पृष्ठन्तु त्वयानृप । युगधर्मव्यव-
स्थायां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इ-
ति श्रीदेवीभागवते महापुराणे ईस्क

नायिका

अ. ११ ध्यायः ॥

नामयज्ञः । पुं । दीक्षितः सोमयाजी-
त्यादिनाममात्रसम्पादके ऽध्वरे ॥
नाम्ने यज्ञः ॥

नामशेषः । त्रि । मृते ॥ इति हेम-
चन्द्रः ॥

नामापराधः । पुं । पाप्मोत्तरखण्डप्रसि-
द्धे साधुभिन्नादिरूपदुरदृष्टजनक-
व्यापारविशेषे ॥

नामापराधी । त्रि । नामापराधकृति ॥

नायः । पुं । नये । नीतौ ॥ नयनम् ।
शीञ् । अग्नीभुवो ऽनुपसर्ग इति घ-
ञ् ॥ नयति । दुन्योरनुपसर्ग इति
गोवा ॥

नायकः । त्रि । नेतरि ॥ श्रेष्ठे । प्रधाने
॥ पुं । शरमध्यमणौ ॥ भर्तारि ॥
सेनापतौ ॥ शृङ्गारसाधके ॥ नयति
। शीञ् । खलु ॥

नायकाधिपः । पुं । नरेन्द्रे । राजनि ॥

नायिका । स्त्री । दुर्गाया उग्रचण्डाद्यष्ट
शक्तिषु ॥ शृङ्गाररसालम्बनविभाव
रूपार्यानार्थम् ॥ कस्तूरीविशेषे ॥
यथा । चूर्णाकृतिस्तुखरिका तिलका
तिलाभा कौलत्यबीजसदृशी चकुल
ललितकाव्या । स्थूलाततः कियदियं-
किञ्चपिण्डकास्मात् तस्याशक्तिश्चिद-
धिकापिच नायिकैषा ॥ इति राजनि

नारङ्गः

घण्टः ॥

नारः । पुं । तर्णके ॥ नीरे । जले ॥

न । नराणां समूहे ॥ चि । परमात्म
सम्बन्धिनि ॥ नरसम्बन्धिनि ॥ न
रात्समूहे ऽण् ॥ नरस्थायम् । तस्ये
दमित्यण् ॥ मलमूत्रपुरीषास्थिनि
गर्तं द्युचिस्मृतम् । नारं स्मृष्टात्स
क्षेपं सचे लोचनमाविशेदिति स्मृतिः ॥

नारकः । पुं । नरके ॥ नरति नृणाति
वा । नृ० । कुआदित्वात् नृन् । ततः
प्रज्ञाद्यण् ॥ त्रि । नरकस्थे ॥ नरकेभ-
वः । तत्रभवदित्यण् ॥

नारकी । त्रि । नरकस्थे ॥ यथा । परे
यविहितं कर्म स्वकर्मेति वदेच्चयः । स
उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनार-
की ॥ इति घृह्यहर्मपुराणम् ॥

नारकीटः । पुं । अश्वकीटे । कुक्क-
रीटे । वग्नी इति भाषा ॥ चि । स्वद-
त्ताशविहन्तरि ॥ इति मेदिनी ॥

नारङ्गः । पुं । पिप्पलीरसे । कणारसे ॥
यमजप्राणिनि ॥ विटे ॥ नारङ्गीति
स्थाते । नागरङ्गे ॥ नारङ्गं मधुरा
स्लंसाद्रोचनं वातनाशनम् । अपरन्त्र
स्लमन्त्र्युष्णं दुर्जरं वातहतं सरम् ॥ * ॥
चुद्बोधकवस्तुन्तरे ॥ यथा । नारङ्गके

सरमपाकृतधीजपूरं योश्नाति खण्ड-
मरिचोद्भवचूर्णमिश्रम् । अन्नं गले

नारदः

विशतितमनसस्तूयं सकृच्छमाय
इवराहुग्रहेण चन्द्रः ॥ नारङ्गकुप
रंक्ष्यं सुगन्धमतिचारुणम् । वात
प्रंकफलं किञ्चित् पित्तप्रं विशदं स्मृ
तमिति ॥ न । गर्जरे ॥

नारङ्गचीरिणी । स्त्री । चीरिकाप्रभे
दे ॥ क्षिप्तानारङ्गमज्जावै पचेत् स
र्पिषि तापिते । तत्र खण्डं विनिक्षि
प्य पक्वं मत्वावतारयेत् ॥ शीतभू
ते विनिक्षिप्य मात्रयाहुंश्रितं पयः ।
नारङ्गचीरिणीवैषा सुगन्धिसुरभी
कृता ॥ विष्टम्भिनो हरेदातं पित्तञ्च
गुरुपाचिका ॥

नारङ्गवर्णकम् । न । गाजरे । गृञ्जने ॥

नारदः । पुं । देवर्षिप्रवरे । देवर्षीणां
मध्ये भगवतो विभूतौ ॥ नरस्यधर्म्यम्
। नराच्चेति वक्तव्यमिच्छन् । नारं
ददाति । आतोनुपेतिकः ॥ नारं पा
नीयमिच्छन् तत्पितृभ्यः सदा भवा
न् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भ
विष्यतीत्यागमः ॥ नारं नरसमूहं
ति कलहेनेति वा । नुरिदं नारम-
ज्ञानम् । तत् यति जानोपदेशेने
ति वा । दोषवत्खण्डने । कः ॥ नरा
णां परमात्मसम्बन्धिनां परमात्मवि-
षयकं ज्ञानं ददाति उपदिशतीति
वा ॥ न । पञ्चविंशति सहस्रश्लोका

नाराचः

त्मके महापुराणविशेषे ॥

नारदीयम् । न । उपपुराणविशेषे ॥

चि । नारदसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहम् । न । उपपुराणविशेषे ॥

चि । नृसिंहसम्बन्धिनि ॥

नारसिंहवपुः । पुं । विष्णौ ॥ नरस्य सिं
हस्यचावयवा यस्मिन् वपुषि लक्ष्यन्ते
तद्वयुर्यस्यतः । नरस्यसिंहस्य नरसिंहौ
तयोरवयवाः अवयवे च प्राणयोष
धिदृष्टेभ्यश्च ॥ नारसिंहा नरसिं
हयोरवयवा अस्मिन् सतीत्यणन्ता
नारसिंहशब्दान्मत्त्वर्थी योर्ग आद्य
च् । तथाच नारसिंहः नरसिंहाव
यववत् वपुर्यस्य सतथा ॥

नारा । स्त्री । जले । नीरे ॥ इति शब्दः ॥

नाराचः । पुं । सर्वलोहमये वाणे । प्र
क्षेडने ॥ नरान् आचामति । च
मु० । अन्येऽङः । ततः प्रचाद्यण् ॥
यदा । नराणां समूहे नारम् । नार
माचामति । डः ॥ अम्बुहस्तिनि ॥
दुर्दिने ॥ * धनि । प्रभेदे । इह
नरचतुः । नाराचमाचय
ते । यथा । दिनकालतनयातीकां
ने चारुसञ्चारिणी अयणनिकटकृ
ष्टमेवेक्षणा कृष्णराधात्वयि । ननु-
विकारतिनेवनाराचमेषति इच्छे
दनंतदिमदनविभ्रमेऽज्ञातचित्ता

नाराय

मवत्तदुतम् ॥

नारायिका । स्त्री । नाराय्याम् ॥

नाराची । स्त्री । एषणिकायाम् । स्वर्ण
कारादीनां लोहसुखाविशेषे । कां
टा इति नारजा इति च भाषा ॥ गौरा
दित्वात् ङीष् । स्वल्पो नाराचो वाण
भेदो नाराचीति कश्चित् ॥

नारायणः । पुं । अच्युते । भगवति । वा
सुदेवे ॥ निरुक्तिर्यथा । आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः । ता
यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
इति मनुः ॥ यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वदृश्य
ते श्रूयते ऽपि वा । अन्तर्वहिसु तत् स
र्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ इति म
न्त्रवर्णः । नारायणाय नम इत्यमुमे
व सत्त्वं संसारघोरविषसंहरणाय-
मन्त्रम् । शृण्वन्तु भयमतयो यतयो
स्तारागा उच्चैस्तारामुपदिशाम्य हर्मदु
वाहुरिति नृसिंहपुराणम् ॥ शा-
ब्दिकनिरुक्तिस्तु नाराज्जातानित
त्त्वानि नाराणीति विदुर्वुधाः । तान्ये
व चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः
॥ नाराणां समूहो नारम् । तस्य समू-
ह इत्यण् । तदयनमस्य । पूर्वपदा-
दिति णत्वम् ॥ यद्वा । नराज्जाताः

नाराः आपः । ता अयनं यस्य ॥ कचि
स्मन्वन्तरे नरस्यैरपत्यत्वमुपगत-

नाराय

इति । नरस्यापत्यम् । नडादिभ्यः फ

किनारायणः ॥ श्रीकृष्णे ॥ नाराय-
णस्त्वं नहिसर्वदेहिना मात्मास्यधी
शोखिललोकसाक्षी । नारायणोऽङ्गं
नरभूजलायनात् तच्चापि सत्त्वं नत
वैवमायया ॥ श्रीकृष्णस्य सेनाविशे-
षे ॥ धर्मपुत्रर्षिविशेषे ॥ सत्यासि-
नि । परिब्राजके ॥ दण्डप्रहरणमात्रेण
नरो नारायणो भवेदिति स्मृतः ॥

नारायणचेषम् । न । गङ्गाप्रवाहाव-
धिहस्तचतुष्टयमिते नारायणस्वामि-
के स्थाने ॥ यथा । प्रवाहमवधिकृत्वा
यावद्वस्तचतुष्टयम् । अचनारायणः
स्वामी नान्यः स्वामी कदाचनेति ॥

नारायणतैलम् । न । औषधपक्वतैल-
विशेषे ॥ तत् त्रिविधम् । स्वल्पदृष्ट-
न्महच्चेति भेदात् ॥ यथा । विल्वामि-
मन्यश्वो नाकपाटलापारिभद्रकाः ।
प्रसारण्यश्वगन्धाच वृहतीकण्टकारि-
रिका ॥ वल्गाचातिवल्गाचैश्च दंष्ट्रास-
पुनर्नवा । एषां दशपलान् भागान्
चतुर्दशे ऽम्भसः पचेत् ॥ पादशेषं
परिस्ताव्यतैलपात्रं प्रदापयेत् । शत
पुष्पादेवदारुमांसीशैलेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं मेलापर्णी चतुष्टय-
म् । रास्नातुरगगन्धाश्च सैन्धवं सपुन-
र्नवम् ॥ एषां द्विपलिकान् भागान्

नाराय

पेषयित्वा विनिः क्षिपेत् । शतावरी
रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ आ
जवायदिवागव्यचीरंदत्ता चतुर्गुण
म् । * । पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये
चैव प्रशस्यते ॥ अश्वोवावातसंश्लयो
गजैवायदिवा नरः । पङ्कुर पीठस
र्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥ अधोभा
गे च ये वाताः शिरो मध्यगताश्च ये ।
दन्तगुले हनुस्तम्भे मन्थास्तम्भे गलग्र-
हे ॥ यत्नशुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च
विह्वला । चीरोन्द्रियानष्टशुक्लाञ्जर
चीणाश्च ये नराः ॥ वधिरालल्लजिह्वा
श्च मन्दभेदस एव च । अल्पप्रजा च या
नारी या च गर्भं न विन्दति ॥ वातार्त्ता
वृषणौ चैषामन्ववृद्धिश्च दारुणा । एत
त् तैलवरं तेषां नाम्नानारायणं स्मृत
मिति स्वल्पं नारायणतैलम् ॥ * ॥ श
तावरीचां शुभतीवृद्धिर्पार्श्विणी वला
। एरण्डस्य वमूलानि वृहत्स्थोः पूति
कस्य च ॥ गवेषु कस्य मूलानि तथा स
ह च रस्य च । एषां दण्डमलान् भागा
न् जलत्रोणे विपापयेत् ॥ पादशेषं
रसे पूते गर्भं चैनं समापयेत् । पुनर्न
वावचादाशुशताशचन्द्रागुरु ॥ शै
लेयंतगरं कुष्ठमेलाञ्जंभी स्थिराय-
ला । अश्वहासैन्धवं रात्रापलाटुर्नि
चपेषयेत् ॥ गद्याजपयसः प्रस्थौद्धी

नाराय

दावच प्रदापयेत् । शतावरीरस प्र-
स्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ * ॥ अस्य
तैलस्य सिद्धस्य शृणुवीर्यमतः परम्
। अश्वानां वातभसानां कुञ्जराणां त
थान्त्वणाम् ॥ तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं
सर्वदा तनिवारणम् । आयुष्मांश्च न
रः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ ग
र्भमश्वतरी विन्द्यात् किम्पुनर्मानुषी
तथा । हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवा
र्द्रावभेदकम् ॥ अपर्ची गण्डमालाश्च
वातरक्तं हनुग्रहम् । कामलां पाण्डु
रोगञ्च अश्वरीश्चापि नाशयेत् ॥ तै
लमेतद् भगवता विष्णुना परिकीर्त्ति
तम् । नारायणमिति स्थातं वातान्त
करणं शुभमिति वृहन्नारायणतैलम्
॥ * ॥ विष्णाश्च गन्धावृहतीश्च दंष्ट्राश्रयो
नाकवाश्चालकपारिभद्रम् । चुद्राक
ठिल्लातिव्रलाग्निमन्थं मूलानि चैषां
सरलायुतानाम् ॥ मूलं विदहादयपा
टलीनां प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्-
ज्ञाः ॥ सपादप्रस्थं विधिनोद्धृताश्च दो
शैरपामष्टभिरेव पक्ता ॥ पादावशे-
पेण्यसेन तेन तैलाढकाभ्यां समं
वदुध्यम् । कागस्य मांसद्वयमेव तुल्य
मेकचसम्यक् विपचेत् सुबुद्धिः ॥ दद्या
द्रसश्चैव शतावरीणं तैलेन तुल्यं पु
नरेव तव । रात्राश्च गन्धादुमदारुका

नाराय

छं पर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि ॥ सिन्धू
 त्यमांसीरजनीद्वयश्चैलेयकं चन्द
 नपुष्कराणि । एलासयष्टीतगराब्द
 पत्रम् भृङ्गाष्टवर्गस्तुवचापलाशम् ॥
 स्थौण्येयवृश्चोरकचोरकाख्यमेभिः-
 समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः । कर्पूरकाशी
 रमृगाण्डजानां दद्यात् सुगन्धाव व
 दन्तिकेषित् ॥ प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवा
 रणार्थं चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणम्
 । आलोच्यसम्यग्विधिवद्विपकं नाराय
 णं नाम मङ्गलतैलम् ॥ * ॥ सर्वैः प्र
 कारैर्विधिवत् प्रयोज्यमश्वस्य पुंसां प
 वनार्दितानाम् । ये पङ्कवः पीठविसर्प
 णाश्च एकाङ्गहीनार्दितवेपमानाः ।
 बाधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च मन्याहनु
 स्तम्भशिरोगदात्ताः । मुक्तानरास्ते
 बलवीर्ययुक्ताः संसेव्यतैलं सहस्राभ
 वन्ति ॥ वन्ध्याचनारीलभते च पु
 च्चवीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् । शा
 खाश्रितेकोष्ठगते च वाते वृद्धौ विधेयं
 पवनार्दितानाम् ॥ जिह्वानिलेदन्तग
 ते च शूले आन्मादकौजव्वरकर्षिता
 नाम् । प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रिय
 त्वंजीवेच्चिरं चापि भवेद्युवेव ॥ देवा
 सुरेयुदुधरे समीक्ष्य स्यात्स्थिभग्ना
 नसुरैः सुरांश्च । नारायणेना पिस्वष्टं
 चकार्थं स्वनामैतलं विहितन्तु तेषाम्

नारिके

॥ इति मुखवोधे मङ्गानारायणतैल
 लम् ॥

नारायणप्रियः । पुं । शिवे ॥
 नारायणवलिः । पुं । मृतपतितादीनां
 प्रायश्चित्तात्मके कर्मविशेषे ॥
 नारायणस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥
 नारायणाश्रमः । पुं । वदर्याश्रमे ॥
 नारायणास्त्रम् । न । विष्णोरस्त्रप्रभेदे ॥
 नारायणी । स्त्री । लक्ष्म्याम् । श्रियि
 ॥ उमायाम् । पार्वत्याम् । दुर्गाया
 म् ॥ नारायणाज्जाता । नारायणस्य
 विष्णोः शक्तिः ॥ यद्वा । नारस्य जीव
 राशेरयनी स्थानभूता तत्स्वहृषे-
 त्यर्थः ॥ जलायना नराधारा समुद्रश
 यनाऽपि या । नारायणी समाख्याता
 नरनारीप्रवर्त्तिका ॥ वसत्यदृष्टास
 र्वेषु भूतेष्वन्तर्हितायतः । देव्या व्या
 समिदं सर्वजगत्स्थावरजङ्गममिति
 देवीपुराणम् ॥ गङ्गायाम् ॥ मुहल
 मुनेः पत्न्याम् ॥ शतावर्याम् । अ
 भीरौ ॥

नारिकेरः । पुं । नालिकेरे ॥ रलयो-
 रभेदः ॥

नारिकेलः । पुं । नालिकेरे ॥ नक्षति
 नत्यते वा । गलगन्धे । बाहुलका-
 दिष्ण । केन वायुना इक्षति चलति ।
 इलगतौ । अच् । नालिश्यासौ केचन

नारीक

। रत्नयोरभेदः ॥

नारिकेलचीरी । स्त्री । चीरिकाप्रभे
दे ॥ यथा । नारिकेलं तनूकस्थ-
च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् । सिताग-
व्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥
नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा श्रीता
ऽतिपुष्टिदा । गुर्वीसुमधुरा वृष्यार-
क्तपित्तानिलापहेतिभावप्रकाशः ॥

नारिकेलः । पुं । स्त्री । } शिरःफले ।
नारिकेली । स्त्री । } सदापुष्पे ।
सदाफले ॥

नारी । स्त्री । स्त्रियाम् । योषिति । प्रती-
पदर्शिन्याम् ॥ नृनरयोर्दृष्ट्वेति
शार्ङ्गरवादिगणेषाठात् ङीन् जाति-
लक्षणस्यङीषो ऽपवादो ङीन् तत्-
सन्नियोगेनर्दृष्ट्व ॥ यदा । नृनरस्यवा-
धर्म्या । ऋतो ऽजिति नराच्चेतिवार्त्ति-
काच्चाञ् । ङीन् ॥ अस्याश्चतस्रोजा-
तयो भवन्ति । तथाहि । पद्मिनीचि-
त्रिणीचैवशङ्खिनीहस्तिनीतथा ।
चतस्रोजातयोनार्यारतौज्ञेयाविशे-
षतइतिरतिमञ्जरी ॥ मध्याख्यच्छ-
न्दोभेदे । मेनरी ॥ यथा । गोपानां
नारीभिः । श्लिष्टोऽस्यात् कृष्णोवः ॥
त्रिलघुनि [॥] ॥

नारीकवचः । पुं । सूर्यवंशीयमूलकरा-
जे । अश्लकपुत्रे ॥ योऽसौनिःक्षत्रे

नारीष्टा

क्ष्मातले ऽस्मिन्क्रियमाणे विदस्त्रा-
भिःस्त्रीभिःपरिवार्यरक्षितः । ततस्तं
नारीकवचमुदाहरन्तीतिविष्णुपुरा-
णे ४ अंशे ४ अध्यायः ॥

नारीकेलः । पुं । नालिकेरे ॥ इतिश-
ब्दचन्द्रिका ॥

नारीकेली । स्त्री । नारिकेले ॥ नारि-
केलजमये ॥

नारीचम् । न । नाखिता इतिगौड-
भाषाप्रसिद्धेशाकविशेषे ॥ तप्ते शु-
भाज्ये बहुजीरकान्विते सुस्वेदितं
नारिचसंज्ञशकम् । ससैन्धवं तक्र-
त्रिलोच्य पाचितं सम्पापितं प्राकृत-
भाग्यकेन ॥ रुच्यं वातहरं वल्यं क-
फकृद्दोगनाशनम् । हृद्यं पित्तहरं
किष्किच्छाकंनारीचसंज्ञकम् ॥

नारीतरङ्गः । पुं । }
नारीतरङ्गकः । पुं । } पिङ्गे । कामुके ॥

नारीदुग्धम् । न । स्त्रियाःचीरे ॥ ना-
र्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपि-
त्तजित् । चक्षुःशूलाभिधातघ्नं नखा-
श्योतनयोर्वरम् ॥

नारीदूषणम् । न । स्त्रीणांदाषोत्पाद-
के ॥ यथा । पानंदुर्जनसंसर्गःपत्न्या
चविरहोऽटनम् । स्वप्नोन्मयेहवास-
श्चनारीणांदूषणानिषट् ॥

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥

नालिके

नार्यङ्गः । पुं । नागरङ्गे ॥ न । नार्या
अङ्गे ॥

नालम् । न । काण्डे । नालायाम् । उ
त्पलादिदण्डे ॥ मृणाले ॥ नलति ।
गलवन्धे । ज्वलितोत्तिष्ठः ॥

नालः । पुं । नले । जलनिर्गमे ॥ यतः
। प्रणालः ॥ काण्डे ॥ पद्मादिवृन्दे ॥
नलस्यनेन नालयति वा । मलगन्धे
। हलश्चेति घञ्ज्वा ॥

नालवंशः । पुं । नले ॥

नाला । स्त्री । नाले । अजादिदण्डे ॥
नलति । गल० । ज्वलितिकसन्ते
भ्योणः ॥

नालिः । स्त्री । नाय्याम् । शिरायाम् ॥
पद्मादिदण्डे । शाकविशेषे ॥

नालिकः । पुं । महिषे ॥ न । पद्मे ॥

नालिका । स्त्री । नालिताभेदे । खेत
कलंश्याम् ॥ पद्मादिनाले ॥ चर्म
कषायाम् । हस्तिनः कर्णवेधन्याम् ॥
नाले ॥ काले ॥ चुस्त्रिंधे ॥ विवरे
॥ वेणुभाजने ॥ नाय्याम् ॥

नालिकेरः । पुं । नारिकेले । नालियर
इति भाषा प्रसिद्धे ॥ नालिकेरफलं
शीतं दूर्जरं वस्तिशोधनम् । विष्ट
मि एहणं बल्यं वातपित्तास्रदाह
नुत् ॥ विशेषतः कोमलनालिके
रं निवृत्तिपित्तज्वरपित्तदोषान् । त

नालिके

देवजीर्णगुरुपित्तकारिविदाहि विष्ट
म्भिमतं भिषग्भिः ॥ तस्याम्भः श्री
तलंहयं दीपनं शुक्ललघु । पिपा
सापित्तजित् स्वादुवस्तिशुद्धिकरं पर
म् ॥ * ॥ नालिकेरस्य तालस्य खर्जू
स्यशिरांसितु । कषायस्निग्धमधुरवृं
हणानिगुह्यचि ॥ * ॥ प्रथमवयसि
दत्तं तोयमल्पं पिबन्तः शिरसि निहि
तभारा नालिकेरा नराणाम् । सलि
लममृतकल्पंद्यु राजीवनान्तं नहि
कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥
अस्यपाको यथा । कुडवं नालिकेर
स्यसूक्ष्मं दृषदिपेपितम् । शुद्धखण्ड
स्य कुडवं गन्धचीरे चतुर्गुणे ॥ आ
लोच्यनालिकेरस्यजलेमृद्वमिनापचे
त् । धान्यकं पिप्पलीशुण्ठीचातुर्जा
तमुच्चैर्हितम् ॥ शाणप्रमाणंप्रत्येकं
शीतीभूतेचिपेद्बुधः । नालिकेर
स्यखण्डोयंपुंस्त्वनिद्रावलप्रदः ॥ अस्य
पित्तत्रयंकासंशूलंचपरिणामजम् ।
नाशयेद्दूरत्तपित्तश्चशुष्कंदावानलो
यथा ॥ अवष्टतपलेनकुष्माण्डवन्ना
लिकेरस्य भर्जनंविधेयमिति ॥ बाल
स्य नालिकेरस्यजलं प्रायोविरेचन-
मितिबल्लभः ॥ नलति नल्यते वा ।
गल० । बाहुल्यकातरणं । केन वायुना
ईर्यते । ईर० । घञ् । नालिश्चासौ

नालीप्र	नाशनः
केरश्च ॥	नाशनम् । न । नस्ये । नासाग्राह्यीषधे ॥
नालिकेरकः । पुं । नालिकेरे ॥ नालिकेरलीरिका । स्त्री । नारिकेल लीर्याम् ॥	नावयञ्जिकः । पुं । कालविशेषे ॥ न यस्योऽस्मिन् वर्त्तते । तदस्मिन्व र्त्ततश्च्युपसङ्ख्यानादृञ् ॥
नालिता । स्त्री । पट्टशाके । नारीचे ॥ नाली । स्त्री । शाककडम्बे । दण्डुल इ तिभाषा ॥ स्वतःप्रसिद्धेशाकविशेषे ॥	नाविकः । पुं । कर्णधारे । नौपट्टदण्ड धारके ॥ नावा तरति । नौद्यचठ- न्नितिठन् ॥ नौरम्यस्यवा । ब्रीह्या दित्वाट्ठन् ॥
नालेन रहिता नाली सुस्विन्ना मु ष्टिपीडिता । घृते तप्ते परिचिप्ता चिच्छिणीपत्रसंयुता ॥ नाली सरा- लघुः शीता पित्तनुत् कफवातला	नावी । वि । नौमति ॥ नौरम्यस्य । ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥
। ब्रह्मलोककरी चेत्या लिप्ता शोथ- मिका मता ॥ हस्तिकर्णवेधन्याम् ॥ घश्याम् ॥ पद्मे ॥ पद्मदण्डे ॥ प्रणा	नाय्यम् । वि । नौतार्यदेशे ॥ न । नौ तरणयोग्यजले ॥ नावा तार्यम् । नौ वयोधर्मे च्यादिनायत् । वान्तोयी- च्यवादेशः ॥
ल्याम् ॥ वायविशेषे ॥ नखति अन या वा । गलः । हलश्चेतिघञ् ॥ नालयति वा । प्रचाक्षच् । गौरादि त्वान्-ङीष् ॥	नाशः । पुं । पलायने ॥ निधने ॥ अनु पलम्भे । अदर्शने ॥ परिध्वस्तौ ॥
नालीकः । पुं । अङ्गे ॥ शरे ॥ शल्ये ॥ मुखमावायःसंयुक्तेशरे ॥ न । अज यण्डे ॥	नशनम् । गणः । घञ् ॥ कुलनाश कारणवथा । अन्वतात् पारदार्याच्च तथाऽभच्यस्य भक्षणात् । अश्रीत धर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वैकुल
नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मि न्याम् ॥ नालीकानि सन्त्यास्याम् । पुष्करादित्वादिनिः ॥	म् ॥ अश्रीविषेवेददानात् उपले- पुतयैवच । विहिताचारहीनेषु क्षि प्रंनश्यति वैकुलम् ॥ इति कूर्मपुराण म् ॥ यावच्चवेदधर्माः स्यु र्यावत् स्या
नालीघटी । स्त्री । दण्डवोधिवाद्यप्र भेदे ॥	च्छङ्करार्चनम् । यावत्स्याच्छुचिकृ त्यच्च तावन्नाशोभवेन्नहि ॥
नालीप्रणः । पुं । नाडीप्रणे ॥	नाशनः । वि । नाशकर्त्तरि ॥ नाशय

नसा

ति । शाश्व० ल्युः ॥

नाशी । चि । नाशविशिष्टे ॥

नासत्थौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः ॥

नसत्थं यथोक्ता वसत्थौ । न असत्थौ । न भ्रातृनादिति नजः प्रकृतिभावः ॥ * ॥ संज्ञाच सूर्यस्य स्त्री उत्तरकु रौ धृताश्रुपा तपश्चन्त्यासीत्-सूर्योपितस्तङ्गमेच्छु स्तुरङ्गहृषीसमीपमगात् । सचतयान्यपुरुषधिया

निरस्तः सन् तन्नासापुटेरेतोऽभ्यषिञ्चत् । तच्चतौ जातावित्युपाऽऽख्यायते । नासां त्यक्तवन्तौ नासत्थौ । अन्येभ्योपीतिङः । आपोरिति ह्रस्वत्वमिति वा ॥

नासा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ नास्यते ।

शास्त्रशब्दे । गुरोश्चेत्यः ॥ नासते

ऽनयावा । अच् । हलश्चेति घञ्वा ॥

अस्याः शुभाशुभलक्षणं यथा । शुक्-

नासः सुखी स्याच्च शुक्लनासेति जीव-

नम् । छिन्नाग्ररूपनासः स्यादगम्याग-

मनेरतः ॥ दीर्घनासे च सौभाग्यं चै-

रन्नाकुञ्चितेन्द्रियः । स्त्रीमृच्युश्चिपि-

टनासः ऋजुर्भाग्यवतां भवेत् ॥ अल्प-

च्छिद्रा सुपुटा च अवका च नृपेश्वरे ।

कूरेदक्षिणवक्रास्या इति नां चक्षुतंस-

कृत् इति गरुडपुराणम् ॥ द्वारोर्ध्वस्थि-

तदारुणि । स्तम्भद्वारस्थकाष्ठे । उप-

नासिका

रिभित्तिधारककाष्ठे ॥ वासकवृक्षे ॥

नासाक्षित्री । स्त्री । पूर्णिकापक्षिणि ॥

नासादाह । न । द्वारोर्ध्वस्थितकाष्ठे ।

'जान्काठ इति कपालि इति च गौडभाषा ॥

नासायोनिः । पुं । सौगन्धिकाख्यक्लीबे ॥

नासालुः । पुं । कटफलवृक्षे ॥

नासासंवेदनः । पुं । काण्डीरखतायाम् ॥

नासास्त्रावः । पुं । पीनसे ॥

नासिकन्धमः । चि । नासिकां शब्दायमा-

नांयः करोति तच्च ॥ नासिकयाश-

ब्दकर्त्तरि ॥ नासिकां धमति । ना-

सिकास्तनयोर्ध्वाधेटोरिति खश् । मु-

म् । खित्यन्ययस्येति ह्रस्वः ॥

नासिकन्धयः । चि । नासिकया पानक-

र्त्तरि ॥ नासिकां धयति । घेट्पाने ।

नासिकास्तनयोरिति खश् । मुम् ।

ह्रस्वः ॥

नासिका । स्त्री । नासायाम् । गन्धवहा-

याम् । घ्राणेन्द्रिये । नां क इति भा-

षा ॥ नासते । शास्त्र० । खुल् ॥

नासिकामलम् । न । नासास्थितमले ।

शिङ्गणो । सिणक इति रेंट इति-

चभाषा ॥

नासिकाशब्दः । पुं । घोत्कारे । घरा-

डू इति भाषा ॥ यथा । शयानं रा-

वण्टट्टा तलो महति वानरः । नासा

नास्तिकः

यूयैस्तु घोत्कारैर्विशङ्गिर्वायुसेवकै
रितिनारसिंहपुराणे ४५ अध्यायः ॥

नास्तिक्यम् । न । नास्तिकायाम् ॥ चि ।

नासायांभवे ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥

नास्तिक्यौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः ॥

नास्तिक्यकम् । न । नास्तिकायाम् ॥

नासीरम् । न । नायकायके । नायक

स्याग्रेसारिकायां सेनायाम् ॥ सेना

मुखे ॥ पुं । अग्रेसरे ॥

नास्ति । अ । अस्तित्वाभाववति । अवि

द्यमानतायाम् । नहिं इति भाषा ॥

यथा । अतिथिर्वाल्मीकश्चैव राजा भा

र्यातथैवच । अस्तिनास्तिनजानन्ति-

देहिदेहि पुनः पुनः ॥ इतिचाण-

क्यम् ॥

नास्तिकः । पुं । ईश्वरनास्तित्वादिनि

पाषण्डे । वेदाप्रामाण्यवादिनि । ना

स्तिपरलोक इतिमतिविशिष्टे । लौ

कार्यतिके । बार्हस्पत्ये ॥ सचपडि

धः । माध्यमिकः योगाचारः सौचा

न्तिकः वैभाषिकः चार्वाकः दिगम्बर

श्चेति भेदात् ॥ नास्ति परलोकः इ

तिमतिरस्य । अस्तिनास्तिदिष्टं मति

रिति नास्तीतिनिपातात् वचनसा

मर्थ्यान्नास्तीतिनिपाताख्यातसमुदा

यादा ठक् ॥ यदा । नास्ति यच्चफलम्

नास्तिच परलोकः इत्येवंकायति ।

निःशङ्कः

कैशब्दे । उः ॥

नास्तिकता । स्त्री । मिथ्यादृष्ट्याम् । प

रलोकमवाधुदौ । कर्मफलापवादक

ज्ञाने ॥ नास्तिकस्य भावः । तल् ॥

नास्तिकवृत्तिः । चि । नास्तिपरलोक

इति प्रवर्तके ॥

नास्तिक्यम् । न । शास्त्रीय फलवत्कर्म

सु फलाभाववदौ ॥ नास्तिकस्य कर्म

भावोवा । पुरोहितादित्वात् यक् ॥

नास्तिदः । पुं । आप्रवृत्ते ॥ इतिशब्द

चन्द्रिका ॥

नास्त्यम् । चि । वलीवर्द्धादिनासासम्भ

न्धिन्यां रज्जौ । नांथइति भाषा ॥ ना

सायांभवम् । शरीरावयवाद्यत् ॥

नाहः । पुं । वन्धने ॥ कूटे ॥

नाहलः । पुं । स्लेच्छजात्यन्तरे ॥ इति

हेमचन्द्रः ॥

नाहुषिः । पुं । ययातिभूपतौ ॥ नहु

षस्य अपत्यम् । अतइच् ॥

नि । अ । निवेशे ॥ भृशार्थे ॥ निष्ठार्थे

॥ संग्रहे ॥ चोपे ॥ कैशले ॥ उपर

मे ॥ सामीप्ये ॥ आश्रये ॥ दाने ॥

॥ भोक्षे ॥ अन्तर्भावे ॥ वन्धने ॥ रा

शौ ॥ अधोभावे ॥ विन्यासे ॥ निश्च

ये ॥ निषेधेपीति दुर्गादासः ॥

निःक्षत्रः । चि । क्षत्रियशून्यदेशादैः ॥

निःशङ्कः । चि । निर्भीके ॥

निःश्रेणि

निःशब्दः । वि । शब्दरहिते । चुप् । इतिभाषा ॥

निःशलाकः । चि । निर्जने । रहसि ॥
निर्गता शलाका यस्मात् ॥ शलाका
या निर्गतावा ॥

निःशल्या । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

निःशुकः । पुं । मुण्डशालौ ॥

निःशेषः । चि । निखिले । समस्ते ॥

निःक्रान्तं शेषात् । निरादय इतिस-
मासः ॥

निःशोकः । वि । शोकवर्जिते ॥

निःशोधः । चि । निर्मले । मृष्टे । शो-
धिते ॥ अनवस्करे ॥ निष्क्रान्तं शोध-
मस्मात् ॥ शोध्यान्निष्क्रान्तमितिवा ॥

निःश्रयणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम्

निःश्रयिणी । स्त्री । ॥ इतिशब्दरत्ना-
वली ॥

निःश्रेणिः । स्त्री । वंशकाष्ठादिनिर्मिते
सोपाने । अधिरोहिण्याम् । नसेनी
इतिसीढी इतिचभाषा ॥ निश्चिता
श्रेणिः पङ्क्तिरश्च ॥ खर्जुरीपादपे ॥

निःश्रेणिका । स्त्री । निश्रेणी इतिके
ङ्गणप्रसिद्धे तृणवि० । निरसायाम् ।
वनवल्लीर्याम् ॥ निःश्रेण्याम् । अधि-
रोहिण्याम् ॥ यथा । मानुष्यं दुर्ल-
भं प्राप्य सेविता न महेश्वरी । निःश्रे-

णिकायात् षतित अधश्च्येव विद्म

निःसङ्ग

हे ॥ अपिच । आसाद्यजन्म मनुजे
षुचिरादुरापं तवापिपाटवमवाप्यनि-
जेन्द्रियाणाम् । नाभ्यर्चयन्तिजगतां
जनयित्वि ये त्वां निश्रेणिकाग्रमधिरु-
द्यपुनः पतन्तीति देवीभागवतम् ॥

निःश्रेणी । स्त्री । अधिरोहिण्याम् ॥

निःश्रेयसम् । न । कल्याणे ॥ मोक्षे ॥

विद्यायाम् ॥ अनुभावे ॥ भक्तौ ॥ पुं
। शङ्करे । शिवे ॥ निश्चितं नितरां
वाश्रेयः निःश्रेयसम् । अचतुरविंश-
तुरेच्यादिनानिपातितम् ॥

निःश्रेयसकरः । पुं । ज्ञानोत्पत्तिहेतुं
क्षेन मोक्षोपयोगिनि कर्मयोगे । स
श्रेयासे ॥ निःश्रेयसकरोति । डुकृञ्०
। कृजोहेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति
हेत्वर्थेऽटः ॥

निःश्रेयसकरी । स्त्री । विद्यायाम् ॥ टि-
क्ष्वाण्डीप्

निःश्वसः । पुं । मुखाद्वहिर्निर्गमनशा-
लिनि वायौ ॥ निर्गतः श्वसः ॥ निः-
श्वसनं वा । श्वस० । घञ् ॥

निःषन्धिः । चि । दृढे ॥ सुषा० पत्वम् ॥

निःषमम् । अ । गर्ह्ये । निन्द्यमात्रे ॥
निर्गतं सममच । तिष्ठन्नुप्रभृतीनिचे-
त्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यङ्ग-
तिषत्त्वम् ॥

निःसङ्गः । पुं । देशादिसङ्गरहिते पर-

निःसह

मात्मनि ॥ निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूट
स्यस्य विकारिणा । आत्मनोऽनात्म
नायोगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ स्व
तोबुद्धं स्वतः शुद्धं स्वतोमुक्तं निरा-
त्मिका । अविचारितसंसिद्धि रवि
द्यां खिङ्गते कथम् ॥ चि । सविक
ल्पकानन्त्यानासक्ते । निरपेक्षे ॥ फ
खानभिनिवेशवति ॥ मेखनरहिते
॥ यथा । मत्स्यस्य सङ्गा दम्भवच्च ये
मे सुतादिरागो मुषितोऽस्मितेन
। निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनांसङ्गा
दशेषाः प्रभवन्ति दोषादिति ॥ निः
सङ्गस्य मुक्तः स्याद्दोषाः सर्वेऽपि स
ङ्गजाः । सङ्गात्पतत्यहे। ज्ञानी चाव
श्यं किमुताल्पविदितकुक्षार्णवः ॥

निःसत्त्वः । चि । धैर्यशून्ये ॥

निःसन्धिः । चि । सन्धिरहिते । दृढे ॥

निःसम्पातः । पुं । अर्द्धरात्रे निशीथे ॥

निःसरणम् । न । मृत्त्यू ॥ उपाये ॥

मोक्षे ॥ निर्गमे ॥ गेहादिमुखे । नि

र्गमन प्रवेशमार्गे ॥ निस्सरन्त्यनेन ।

खगत्तौ । करणे ल्युट् ॥

निःसहतरः । चि । असहतरे ॥ सहर्नि

पूर्वात् पचादजन्तात् तरप् ॥

निःसहस्यम् । न । अक्षमत्वे ॥ सहते

। षह० । पचाद्यच् । उपसर्गेण समा

सेत्त्वप्रत्ययः ॥

निःस्वः

निःसारः । पुं । श्योनाकप्रभेदे ॥ शा

खोटवृत्ते ॥ चि । साररहिते ॥ यथा

। मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सा

रमार्गणम् । यः करोति स सम्प्रदे

जलबुद्बुदसन्निभे ॥ जगत् सर्वन्तु निः

सार मनिष्यं दुःखभाजनम् । उत्प

द्यते चणादेतत् चणादेतद्विपद्यते ॥

निःसारकः । पुं । अतीसारभेदे ॥ दध्ना

ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निः

सारकपीडित स्तु । सुतसकुप्यकथि

तेन चापि क्षीरेण शीतेन मधुसुते

न ॥ भुञ्जीतपथ्यमिति शेषः ॥

निःसारणम् । न । गृहादीनां निर्गमा

दिपथे । निःसरणे ॥ निष्कासने ॥

निःसारा । स्त्री । कदलीवृत्ते ॥

निःसारितः । चि । निष्कासिते । वडि

ष्कृते ॥

निःसीमः । चि । अपर्यन्ते ॥

निःसृतः । चि । निर्गते ॥

निःसेहः । चि । सेहवर्जिते ॥ निर्गतः

सेहोयस्यात् ॥

निःसेहा । स्त्री । अतस्याम् ॥ निश्चये

नसेहोऽस्याम् ॥

निःस्त्रावः । पुं । आचामे । मासरे । मां

ड इति प्रसिद्धे भक्तरसे ॥

निःस्वः । चि । दग्निरे ॥ अस्यजद्यं य

था । स्वर्पाकारौ विहृचोचवक्रौ पा

निकषा

दौ शिरालकौ । संशुष्कौ पाण्डुरन
खौ निःस्वस्य विरक्षाङ्गुली ॥ इतिगा
रुडे सामुद्रकम् ॥ निर्गतं स्वमस्य ।
स्वान्निष्क्रान्तोवा ॥

निकटः । चि । समीपे । आसन्ने ॥ नि
वहम् । निवहार्थान्नेः सम्प्रादश्चेति
चात् कटच् ॥ निकटति वा । कटे० ।
पचाद्यच् ॥

निकरः । पुं । निवहे । सङ्गे ॥ सारे ॥
न्यायदातव्यवित्ते ॥ निधौ ॥ निकी
र्यते । कृविच्चेपे ॥ नृदेरप् ॥

निकर्षणम् । न । सन्निवेशे । पुरादौ
गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशे ॥ पुरा
देर्वह्निर्विहरणभूमौ ॥ कर्षणाद्विर्ग
तम् । निरादय इति समासः ॥

निकषः । पुं । शायपाषाणे । कषे ॥ नि
कषति । कष० । अच् ॥ निकषत्य
नेनश । गोचरसम्परेत्यः । चकारा
त् घोवा ॥

निकषणम् । न । उल्लेखने ॥

निकषा । अ । मध्ये ॥ समीपे । निकटे ॥

निकषा । स्त्री । विश्रवसेभार्यायाम् ।
राक्षसमातरि ॥ निकषणम् । कष
हिंसायाच् । आसमिण् निकषि-
व्याम् ॥

निकषात्मजः । पुं । राक्षसे ॥ निकषा

या आत्मजः ॥

निकासः

निकषोपलः । पुं । शाये । निकषे ॥

निकामम् । न । यथेष्टिते । इष्टानति
क्रमे ॥ निकमनम् । कम० । घञ् ॥

निकायः । पुं । लक्ष्ये ॥ सधर्मप्राणि सं
हृतौ ॥ संहतानां समुच्चये ॥ निष
ये । सन्ननि ॥ परमात्मनि ॥ निधी
यते । चिञ्० । सङ्घेचानौत्तरा
धर्मे इतिघञ् आदेशकः ॥ चि । का
यरहिते ॥

निकायः । पुं । निषये । गृहे ॥ नि-
धीयते ऽस्मिन् धान्यादिकमितिषि
ग्रहे चिनेते रधिकरणे यत् आया
देशो धात्वादेः कुत्वञ्च पायसा
न्नायनिकायधाय्या इत्यादिनानिपा
यते ॥

निकारः । पुं । परिभवे ॥ उत्कारे । धा
न्यस्योत्क्षेपणे ॥ अपकारे । विप्र
कारे ॥ निकृष्टीकरणम् । कृजो
घञ् ॥ निकरणम् । कृविच्चेपे । कृ
धान्य इति घञ् ॥

निकारणम् । न । वधे । मारणे ॥

॥ कृञ् । स्वार्थयन्ताङ्गावे ल्युट् ॥

निकारी । चि । अपकारिणि ॥

निकाशः । पुं । प्रकाशे ॥ निकाशनम् ।
निकाशते वा । काश्च० । घञ् अच्वा
॥ समीपे ॥

निकासः । पुं । नीकाशे ॥

निकृत्तः	निचय
निकृच्चः पुं । कुडवपादे । प्रसृत इति ख्याते ॥ निकृच्चति । कुच्च० । अच् ॥	कृते ॥ न्यकारि । क्तः ॥
निकृच्चकः । पुं । निकृच्चे ॥ स्वार्थे कः ॥ जखवेतसे । वानीरवृच्चे ॥	निकृतिः । स्त्री । भर्त्तने ॥ चेषे ॥ श ठे ॥ शब्दे ॥ अभिभवे ॥ दैन्ये ॥
निकृच्चितम् । न । सङ्गीतप्रासहे अ ङ्गहारान्तर्गत शिरोविशेषे ॥	निकृष्टाकृतिः क्रिया परप्रतारणरू- पा । यद्वा । पराभीष्टस्थनिकर्त्तनम् ।
निकृच्चः । पुं । न । कुच्चे । खतादिपि- हितस्थले ॥ कौजायते । कावजनि वा । जनी० । सप्तम्यांजनेर्द्धः । पृ० ।	कृती० । इक्कृष्यादिभ्यश्चतीक् ॥
निरुपोपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थः ॥	निकृष्टः । पि । अधमे ॥ निकृष्यतेऽस्य ।
निकृच्चिकाम्ना । स्त्री । कुच्चवस्तुयाम् ॥	कृष० । क्तः ॥ जात्याचारादिभि- र्निन्दिते ॥
इयङ्गुः श्रीवल्लीसदृशी ॥	निकेतः । पुं । निकेतने । आश्रये । वे श्रानि ॥ निकेतनम् । कितनिवासे ।
निकुम्भः । पुं । कुम्भकर्षस्तनये ॥ द न्तिकौषधौ ॥	घञ् ॥
निकुम्भाख्यबीजम् । न । अयपाले ॥	निकेतनम् । न । गृहे । गेहे ॥ निके त्यतेऽस्मिन् । कित० । अधिकर येत्युट् ॥
निकुम्भितम् । न । नृत्त्यविषयकाऽष्टौ त्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषे ॥	निकोचकः । पुं । अङ्गुठवृच्चे । टेरा इ तिभाषा ॥ नि कुच्यते । कुचशब्देता रे । कृष्णादित्वात्बुन् ॥
निकुम्भिला । स्त्री । खङ्गायाः पश्चिम भागवर्त्तिन्यां शक्तिविशेषे ॥	निकृणः । पुं । घीणाया अन्यस्यच किरण रादेःशब्दे । प्रकाशे । कणे । कणने ॥ कणशब्दे । नाविति अनुपसर्गइ- तिचानुवर्त्तमाने कणोवीणायाच्चे- त्यप् ॥
निकुम्भी । स्त्री । दन्तीवृच्चे ॥	निक्राणः । पुं । निक्रणे । क्राणे ॥ कण० । कणोवीणायाच्चेति पचेघञ् ॥
निकुरम्बम् । न । कदम्बके । समूहे ॥	
निकुरति । निकुर्यतेवा । कुरुच्छेद ने । कुरशब्देवा । बाहुलकात्अ- म्वच् ॥	
निकृत्तः । वि । विप्रलम्भे ॥ नीचे ॥ वि प्रकृते ॥ अन्तर्जौ ॥ वञ्चिते ॥ दुःखी	निचयम् । न । चुम्बने ॥ शिचुचुम्बने । ल्युट् ॥

ॐॐॐॐ

निखिलः

ॐ निक्षिप्तः । वि । परिक्षिप्ते । न्यस्ते ॥

स्यापितधनादौ ॥ निक्षिप्यतेऽस्य ।

क्षिपप्रेरणे । क्तः ॥

निक्षेपः । पुं । उपनिधौ । न्यासे । स्व

धनस्थान्यस्मिन्नर्पणरूपे व्यवहारवि

शेषे । धरोहर इतिभाषा ॥ यथा ।

स्वद्वयं यत्र विश्रम्भा निक्षिप च्य-

विशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत् प्रो

क्तं व्यवहारपदं दुर्घैः ॥ असङ्ख्यात

मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्जा

नीया दुपनिधिं निक्षेपं गणितं वि-

दुः ॥ निक्षेपं वृद्धिशेषश्च कथं विक्र

य मेवच । याच्यमानो नचे हृद्या द

र्द्धतेपञ्चकंशतमिति नारदः ॥ नि-

क्षिप्यते । क्षिप० । घञ् ॥ शिल्पि

हस्ते संस्कर्तुमर्पते भारुडे ॥

निक्षेपितः । वि । प्रयोज्येनान्येन

निवेशिते ॥ क्षिपेर्ग्यन्तात् कर्मणि क्तः ॥

निक्षेप्ता । वि । निक्षेपस्य कर्त्तरि ॥ नि

क्षिपति । क्षिप० । टच् ॥

निखर्वः । पुं । न । दशखर्वसङ्ख्याया

म् । १०००००००००००० ॥ निखर्वति

१ खर्वगतौ । पचाद्यच् ॥ वि । वाम

ने । बौना इतिभाषा ॥

निखातः । वि । खनित्वारोपिते ॥

ॐ निखिलः । वि । अखिले । निःशेषे । स

ॐ मस्ते ॥ निर्वृत्तं खिल मस्मात् ॥

ॐॐॐॐ

निगम

निगडः । पुं । न । वन्धने । शृङ्खलाया

म् । वेडी इतिभाषा ॥ निगतो गडः ।

मेचनमस्मात् कठिनत्वात् ॥ निग

लति वा । गलञ्चदने । अच् । डल

योरैकत्वम् ॥ हस्तिनो लोहमये पा

दवन्योपकरणे । अन्दुके ॥

निगडितः । वि । षडे ॥ निगडः सञ्जा

तोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

निगणः । पुं । होमधूमे ॥ इतिचिका

ण्डशेषः ॥

निगदः । पुं । भाषणे । कथने । निगा

दे ॥ निगदनम् । गद० । नौगदेत्य

प् वा ॥ निगदस्तु जनैर्वैद्यइत्यागमा

त् उच्चैर्जपे ॥

निगदितः । वि । उक्ते ॥

निगमः । पुं । वाणिज्ये । वणिजि ॥ नि

गमे पुर्याम् भवः । तत्रभवइत्यण् ।

संज्ञापूर्वकत्वाद्वृह्यभावः ॥ पुर्याम्

॥ कटे ॥ वेदे ॥ वणिक्पथे ॥ निश्च

ये ॥ अर्ध्वनि ॥ प्रतिज्ञायाम् ॥ प-

र्यायकथनेन वेदार्थबोधकेऽन्यविशे-

षे ॥ निगम्यतेऽचानेनवा । गन्तु० ।

गोचरसञ्चरतिसाधुः ॥

निगमनम् । न । प्रतिकूलप्रमाणाभा

वस्तुचक्रप्रतिघोषसंहारवचने । त

स्मात्तथेतिवचने ॥ यथा । असङ्क

दनुचिन्तिताना मस्याहततरनिक्षेप

ॐॐॐॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

निगादः

निगृही

देशानाम् । प्रामाण्यपरमसीत्त्वानि
गमनमिदमेव निखिलनिगमाना
म् ॥ १०३ ॥ इदमेव आत्मैकत्वमेव
॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वच
ननिगमनम् । इतिगोतमः ॥ ३८ ॥
हेतोर्थाप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य अपदे
शः कथनं प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञार्थस्य सा
ध्यविशिष्टपक्षस्य वचननिगमनम् ।
तथाच व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुक
यनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः -
व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशि
ष्टबोधकस्तादृशसाध्यबोधकोवाच्या
यावयवोनिगमनमिति । अस्य
त्वस्यविश्वतिरेकिभेदान्नभेद इत्या
शयः । अतिरेकिहितु तस्मान्नतये
त्येवाकारइत्यपरे ॥

निगमाचार्यवाक्यम् । न । वेदगुरुवच
ने । उपनिषद्वाक्यात्तु रूपदेशे ॥ नि
गमस्य आचार्यः तस्यवाक्यम् ॥ नि
गमाचार्ययोर्वा वाक्यम् ॥

निगमान्तः । पुं । उपनिषाद ॥

निगरः । पुं । भोजने ॥

निगरणः । पुं । गले ॥ हेमधूमे इति
शब्दरत्नावली ॥ न । भोजने । नि
गखना इतिभाषा ॥

निगादः । पुं । निगदे । कथने ॥ निग
दनम् । गद० । नैगदेत्यवभावे

घञ् ॥

निगारः । पुं । भक्षणे । गरणे ॥ निग
रणम् । गनिगरणे । उद्योग्येति-
घञ् ॥

निगालः । पुं । अश्वगलदेशे ॥ निगल
त्यनेन । गलअदने । गलश्चेतिघ
ञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्चवृद्धिः ॥ निगि
रत्यनेन । ग० । उद्योग्येतिघ-
ञ् । अचिविभाषेतिवाचः ॥ घण्टा
बन्धसमीपस्यो निगालः कीर्तितो
बुधैः । तस्मिन्नेवमाणर्नामरोमजः
मुभकृन्मतः । इत्यश्वशास्त्रम् ॥

निगालवान् । पुं । अश्वे ॥ अस्यर्थेभ-
तुप् ॥

निगीर्यते । वि । गिलिते । निगला इति
भाषा ॥ निगीर्यतेस्म । गृ० । क्तः ॥

निगूढः । पुं । वनप्रुहे ॥ वि । संदृष्टे ।
गुप्ते ॥ यथा । आस्ते विधुः परमनि
दृत एवमौलौ शम्भो गिति विजग-
तीजनचित्तवृत्तिः । अन्तर्निगूढन
यनानेनपुञ्जदाहं जानाति कः स्वय
मृते वत शीतरश्मोः ॥ आलिङ्गते ॥
नितरांगुह्यते स्म । गुह्य० । क्तः ।
यस्यविभाषेतीडभावः ॥

निगूढतत्त्वः । पि । संवृतथाथार्थ्ये ॥

निगूढं तत्त्वयस्ससं ॥

निगृहीता । पि । तर्जिते ॥ पीडिते ॥

ॐ

ॐ

निग्रह

निग्रहीतचेताः । चि । वंशीकृतचित्ते ॥

निग्रहः । पुं । भर्त्सने ॥ मर्यादायाम् । सीमायाम् ॥ बन्धने ॥ अनुग्रहाभावे ॥ निराकरणे ॥ चिकित्सायाम् ॥ पराहङ्कृतिखण्डनरूपे निरोधे ॥ निषिद्ध प्रवृत्तिरस्कारे ॥ मनसोनिरोधे ॥ सचष्टनिग्रहरूपः क्रमनिग्रहरूपचेति द्विविधः ॥ मारणे ॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निरोधे ॥ निर्वृत्तिकतयावस्थितौ ॥ नियमेनग्रहणम् । ग्रह० । ग्रहवृत्तिस्थप् ॥ निगृह्णातिना । कर्त्तरि पचाद्यच्वा ॥

निग्रहस्थानम् । न । गोतमेत्तपोऽश्वपदार्थेष्वन्तिमे पदार्थे ॥ यथा । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ५८ ॥ निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानं त्वापकं निग्रहस्थानम् । तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिः प्रकृतात्तानम् । यद्यप्येतदन्यतरत्परतिष्ठं नोद्गात्रयितुं भर्त्सम् प्रतिष्ठाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्त्वानुपपत्तिश्च तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतोऽक्रायकधर्मवत्त्वतर्दयः । उद्देश्यानुगुणसम्यक्त्वानाभावलिङ्गत्वं प्रति

स्थाहान्यादात्मकत्वं वा लक्षणमित्यपिवदति ॥ प्रतिष्ठाहानिः प्रतिष्ठा

निघसः

न्तरं प्रतिष्ठाविरोधः प्रतिष्ठासंख्या सो हेत्वन्तरं मर्यान्तरं निरर्थकं मविज्ञातार्थं संप्राप्तकालं न्यूनं मधिकं पुनरुक्तं मननुभाषणं मज्ञानं मप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । अवचस्त्वर्थः । तेनैतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरपस्यारादिनाऽननुभाषणादिकम् । नवाऽऽटितिसंवरणेन तिरोहिताचवाणीत्यर्थोऽवध्यत इति प्राचः । नय्यास्तु चकारोऽनुक्तसमुच्चये तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ॥

निग्रहः । पुं । शापे ॥ निग्रहणम् । आक्रोशे वन्योर्ग्रह इति घञ् । निग्रहस्तेष्वलभ्यात् वध इत्यर्थः ॥ निग्रहे ॥ निघः । पुं । समविस्तादैर्यः । तुल्या रोहपरिणाहेष्ट्यादौ ॥ नियतं निर्विशेषेण वा हन्यते ज्ञायते । निघो निमित्तमितिसाधुः ॥

निघण्टुका । स्त्री । गुलचकन्दे ॥

निघण्टुः । पुं । नामसङ्ग्रहे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निघर्षः । पुं । घर्षणे ॥

निघसः । पुं । भोजने ॥ न्यदनम् । अद० । नौण्येऽप्यप् । घञोऽप्येति

निचायः

घञ्छादेशः ॥

निघातः । पुं । अनुदास्ते ॥

निघातिः । स्त्री । लोहघातिन्याम् ।

लौहमयदण्डे ॥ निश्चयेन हन्ति । ह

न० । वसिष्ठपियजिराजिग्रजिसदिह

नीत्यादिना इञ् । कुत्तम् ॥

निघुष्टम् । न । घोषणे ॥ निघुष्यते

स्म । घुषिरव्यक्तेशब्दे । क्तः ॥

निघट्टः । चि । घर्षिते । घसा इति भा

षा ॥ यथा । सुरासुरशिरोरत्ननिघ

ट्टवत्क्षेत्रिके ॥

निघृष्यः । पुं । खुरे ॥ निघृष्यते ऽनेन

। घृषुसङ्घर्षे । सर्वनिघृष्यरिष्वेति

साधुः ॥

निघ्नः । चि । आयस्ते अधीने ॥ निहन्यते

निघ्न्यते । हनोर्घञर्थे कः ॥ गुणिते ॥

निचयः । पुं । समुच्चये । वस्तुसमूहे

॥ यथा । सर्वेक्षयन्तानिचयाः पत

नाक्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगाविप्रयो

मान्ता मरणात्तच्च जीवितमिति ॥

निचीयते । चिञ्० । कर्मण्येराच् ॥

निचयकः । चि । निचये कुशले ॥ आ

कर्षादिभ्यः कन् ॥

निचयी । चि । उपचयवति ॥

निचायः । पुं । राशीकृते धान्यादौ । ढे

र इति भाषा ॥ निचीयते राशीक्रि

यते । चीञ्० । एरिप्राप्ते परिमा

निचोच

णाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् ॥ यथा ॥

। एकस्तण्डुलनिचायः । अवराश्येक

त्वेन समुदायिनां परिच्छिस्तिर्गम्यते ॥

निचिः । पुं । गोः कर्षाग्निरादेशे ॥ इ

तिरभसः ॥

निचिकी । स्त्री । उत्तमायां धेनौ । नै

चिक्याम् ॥

निचितः । चि । सङ्कीर्णे ॥ आचित ॥

पूरिते । व्याप्ते ॥ निर्मिते ॥

निचुलः । पुं । हिज्जले ॥ निचोले ॥

निचोचति । चुलसमुच्चाये । चुरा

दीनां गिज्वा । इगुपधेतिकः ॥ वेत

सरच्चे ॥

निचुलकम् । न । निचोचके ॥ पुं । कु

चिकामत्स्ये ॥

निचूलः । पुं । इज्जलद्रुमे ॥ निचोले ॥

निचोचः । पुं । प्रच्छदपटे । पिछीडा

इति भाषा ॥ येन तल्लग्न्यादिप्रच्छा

द्यते तस्मिन्निति स्वामी ॥ दोलि

काद्यावरणपटश्च्येके ॥ स्त्री पिधान

पटे बुरका इति प्रसिद्धे इत्यपरे ॥

निचोच्यते । चुल० चु० । घञ् ॥ य

दा । चोच्यते । चुडकृतौ । चु० । घ

ञ् । उल्लयारेकता ॥

निचोचकः । पुं । भटादेश्चोचोक्त

सन्नाहे । कूर्पासे । वारषाणे ॥ न ।

कुचिकाख्ये मत्स्ये ॥

ॐ

नितम्बः

निचोली । स्त्री । प्रच्छदांशुके ॥

निच्छविः । स्त्री । तीरभुक्तिदेशे । ति

रहुत इतिभाषा ॥ १०० ॥

निच्छविः । पुं । वर्णसङ्करप्रभेदे । वा

न्यात्त्वविधात् सशर्णायामुत्पन्नेजा

तिविशेषे । ऊल्ले ॥ यथा । ऊल्लेम

ल्लसराजन्याद्यास्यानिच्छविरेवच

। नटसृकरश्चैवखसोऽविडएवचे

तिमनुः ॥

निजः । वि । आत्मीये । स्वीये ॥ नि

त्ये ॥ निजायते । जनी० । उपस

र्गेचसंज्ञायामिति डः ॥

निजविभवः । पुं । स्वविभूतौ ॥

निजात्मा । पुं । परात्मनि ॥

निडीनम् । न । खगगतिप्रभेदे । पक्षि

णः शनैर्धाने ॥ निडीननीचैः पतन

मिति महाभारतम् ॥ भक्ष्य माश्रयं

वा पश्यतः पतने ॥

निण्डिका । स्त्री । सतीत्यायाम् । ति

ण्ड्याम् । कलायभेदे । तेउडा इति

गौडभाषा ॥

नितम्बः । पुं । स्त्रियः पश्चात्कटितटे ॥

स्कन्धे ॥ रोधसि ॥ कटेरधोभागे ॥

कटके ॥ कटिमात्रे ॥ नितम्बति नि

तंयतेषा । तम्बगतौ । अच् घञ्वा

॥ यद्वा । निभृतं तम्यते कामुकैः । त

मुकाद्यायाम् ॥ ताम्यते सुरतसम्प

निच्यम्

दीक्षा । तमुग्नानौ । उत्खादयश्चे

तिसाधुः ॥

नितम्बिनी । स्त्री । स्त्रीविशेषे ॥ अ

तिशयितो नितम्बोयस्याः । अतस्ति

ठनावितीनिः । डीप् ॥ स्त्रीमात्रेपि ॥

नितराम् । अ । सुतरामर्थे ॥ अतिश

येनेत्यर्थे ॥ किमेतिङ्ग्येय्यादि

ना अमुप्रत्ययः ॥

नितम्बम् । न । पाताञ्जविशेषे ॥

नितान्तम् । न । एकान्ते । अत्यन्ते ।

अतिशये ॥ चि । तद्वति ॥ निताम्य

तिस्मा । तमुकाङ्क्षायाम् । अकर्म

कत्वात् कर्त्तरिक्तः । अनुनासिकस्थे

तिदीर्घः ॥

नितान्तनिर्मलस्वान्तः । चि । अत्यन्त

मुदुःकान्तः करणे ॥ नितान्तनिर्मलं स्वा

न्तं यस्तु सः ॥

निच्यम् । न । सतते । अनारते । अ

जस्ते ॥ नियमेन भवम् । त्यवनेर्भुवे

॥ नियतम्भवइतिवा ॥ प्रत्यवायजन

कीभूताभावप्रतियोगिनि । यथा ।

एकादश्यामुपोपशान्तिच्यम् ॥ ध्वंस

प्रागभावाप्रतियोगिनि । यथा । गग

ननिच्यम् ॥ अहरहर्जायमाने । य

था । निच्यंकीडन्तिकुमाराः ॥ अह

रहः क्रियमाणत्वेन विधिवोधिते ।

यथा ॥ ज्ञानतर्पणादिकानिच्यम् ॥

ॐ

ॐ

निश्चयक

अनवच्छिन्नपरम्पराके । यथा । व-
र्णानित्याः ॥ पुं । समुद्रे ॥ पि । शा-
म्यते । अजन्मे वस्तुनि । कालत्रयव्या-
पिनि । ध्रुवे । अविनाशिनि । अवा-
ध्यसत्ये । आत्मस्वरूपे । ध्वंसाप्रति-
योगिनि । उत्पत्तिविनाशरहिते ।
सर्वदाविद्यमाने । सर्वव्यापके ॥ नि-
श्चयवेदबोधितत्वेनाऽनादिपरम्परा-
गते । पूर्वापरकोटिरहिते । सद-
कारणवति ॥ सहजे ॥ विनाशयो-
ग्यतारूपदोषाभाववत्त्वं निश्चयत्वम् ॥
निश्चयकर्म । न । अकरणे प्रत्यवायसा-
धनेषु सन्ध्यावन्दनादिषु ॥ प्रत्यवा-
यशब्देनागामिदुःखमुच्यते । येषाम-
करणे विज्ञायमाने तत्साध्यते ज्ञा-
प्यते तानि निश्चयानीत्यर्थः । अकर-
णप्रत्यवायलक्षणानि निश्चयानीति
यावत् ॥ निर्निमित्तमुपात्तदुरितक्ष-
यार्थानि निश्चयानीति निश्चयकर्मल-
क्षणम् । नत्वकरणे प्रत्यवायोत्पाद-
कानि निश्चयानीति ॥ सन्ध्यावन्दना-
दीत्यादिपदात् पञ्चमहायज्ञादि-
ग्रहः ॥ प्रत्यवायजनकाभावप्रतियो-
गिकार्यं निश्चयकर्मेति स्मृतिः ॥ तद्य-
था । स्थिं नैमित्तिकञ्चैव निश्चयै-
मित्तिकन्तथा । गृहस्थस्य विधा कर्म-
तन्निशामय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञाश्च-

निश्चयनै

तं निश्चयं यदेतत्कथितं तव । नैमि-
त्तिकं तथा चान्यत्पुण्यजन्मक्रियादिक-
म् ॥ निश्चयनैमित्तिकं चेयं पर्वश्राद्धा-
दिपण्डितैरिति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
निश्चयकर्मफलम् । न । मनःशुद्धौ ॥
निश्चयचौरम् । न । वैधेतरचौरे । रा-
गप्राप्तकेशच्छेदने ॥ यथा । चूडो-
दिते तिथा वृक्षे बुधेन्द्रोर्दिवसे नरः
। निश्चयचौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न
तु कश्चित् ॥
निश्चयगतिः । पुं । वायौ ॥ निश्चयगति-
रस्य ॥
निश्चयतृप्तः । पि । परमानन्दस्वरूपल्ला-
भेन सर्वत्र निराकाङ्क्षे ॥ निश्चये-
न निजानन्देन तृप्तः ॥
निश्चयत्वम् । न । कालाद्यनवच्छिन्नत्वे
। न स्यात्स्थतीति लोकागमयोर्यवहा-
रायोग्यत्वे ॥
निश्चयदा । अ । शश्वदर्थे । सातत्ये ॥
निश्चयदानम् । न । प्रतिदिनं दीयमा-
नेदाने ॥ यथा । अहन्यहनि यत् कि-
ञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अनुदिश्य
फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु निश्चय-
कमिति गरुडपुराणम् ॥
निश्चयनैमित्तिकफलम् । न । मनःशु-
द्धौ ॥ पितृलोकप्राप्तिर्हि निश्चयादी-
नामवान्तरफलम् । तद्यथा आमेफ-

निश्चयै

कार्थेनिर्मिते द्वायागन्धावनूत्पद्येते
इति द्वायागन्धवत्पितृलोकादिफल
स्थावान्तरत्त्वमानुषद्विकम् । तदु
द्देशेन निश्चयादेरविधानात् । विवि
दिषासंयोगस्य च विधानाच्छुद्धेरेव
महाफलत्वम् ॥

निश्चयप्रलयः । पुं । चतुर्विधप्रलयान्तर्गे
तप्रलयविशेषे ॥ यथा । निश्चयः स
दैवजातानां यो विनाशो दिवानि
शमिति । सदैव दीपज्वालावत् सात
त्येन जातानां दिशनिशं यो विना
शः स निश्चयप्रलय इत्यर्थः ॥

निश्चयम् । अ । सातत्ये ॥

निश्चयमुक्तः । वि । कालत्रयेपिवन्धू
न्ये परमात्मनि ॥

निश्चययज्ञः । पुं । फलसंयोगविना जी
वनादिनिमित्तसंयोगेन चोदिते ।
सर्वोद्गोपसंहारासम्भवे प्रतिनिद्धा-
द्युपादानेन मुख्यकल्पेनानुष्ठेये ॥ नि
श्चयश्चासौ यज्ञश्च ॥

निश्चयौवना । स्त्री । द्रौपद्याम् ॥ चि
। स्थिरयौवने ॥

निश्चयैकगुणः । पुं । विष्णोः स्थानवि-
शेषे ॥ यथा । ऊर्ध्वं नभसि संविष्टो
निश्चयैकगुण एव च । आत्माकाशस
मे निश्चयो विस्तृतश्चन्द्रविम्बवत् ॥ ई
श्वरेच्छासमुद्भूतो निर्णयश्च निरा

निश्चयान

श्रयः । आकाशवत् सुविस्तारश्चामू
त्यरत्ननिर्मितः ॥ तत्र नारायणः श्री
मान् वनमाली चतुर्भुजः । लक्ष्मी
सरस्वती गङ्गा तुलसी पतिरीश्वरः ॥
सुनन्दनन्दकुमुदपार्षदादिभिरन्वि-
तः । सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रह
कारक इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
१५ अध्यायः ॥

निश्चयसत्त्वस्यः । वि । सदासत्त्वगुणा ऽऽ
श्रिते । रजस्तमसी अभिभूय सत्त्व
माचालम्बने ॥ निश्चयमचलं यत् स
त्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठति ।
ष्टागतिनिवृत्तौ । कः ॥

निश्चयसमासः । पुं । अविग्रहे निश्चयस
मास इत्युक्ते समासविशेषे ॥ सम
स्यमानयावत्पदरहितविग्रहश्च नि-
श्चयसमासः ॥

निश्चया । स्त्री । उमायाम् । पार्वत्याम्
। शिवायाम् ॥ प्रकृतौ ॥ शक्ति वि
शेषे ॥ मनसा देयाम् ॥ नियमेन
भवा । त्यक्नेर्धुवे । टाप् ॥

निश्चयानध्यायः । पुं । सर्वथा वर्जनीयवे
दपाठकालादौ । मन्वादिप्रोक्ते स्वा
ध्यायाभाषनिमित्ते ॥ यथा द्वावे
व वर्जये निश्चय मनध्यायौ प्रयत्नतः
। स्वाध्यायभूमिश्चाशुदा मात्मानश्चा
मुचिं विजयति ॥ विशेषस्तु इति

निदम्

न्य मनथाया नधीयानो विवर्जये
दिच्यादि मनुवचनेषु दृष्ट्यः ॥

नित्यानिन्यवस्तुविवेकः । पुं । ब्रह्मैव
नित्यं वस्तु ततो न्यदखिलमनित्यं
मिति विवेचने ॥ ब्रह्मसत्त्वं जगन्मित्य
त्येवं ह्युपोविनिश्चयः । सोऽयं नित्या
नित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ॥ नि
त्यश्च अनित्यश्च नित्याऽनित्ये
ते च ते वस्तुनोच नित्यानिन्य वस्तु
नी । नित्यानिन्यवस्तुनोर्विवेकः पृ
थगात्मता ॥

नित्यानिन्यस्वरूपिणी । स्त्री । मा
याशवलब्रह्मरूपिण्याम् भुवनेश्वर्या
म् ॥ नित्यं ब्रह्म अनित्यं माया तदु
भयरूपिणी । तथा च भगवत्या उभ
यात्मकत्वात् कदाचिद्ब्रह्मरूपेणैव
वर्णनं कदाचिच्छक्तिरूपेणैव वर्णन
मिति इच्छाशक्तिरूपत्वेन श्रुत्या ग
मपुराणादौ वर्णनेऽपि दोषाभावो-
बोधः ॥

नित्याभियुक्तः । वि । अनवरतमाद
रेण ध्याने व्यापृते । देहयात्रा मावा
र्यमय प्रयतमाने ॥ नित्यन् अभि
युक्तः ॥ सततं तत्परे ॥

नित्योदकः । वि । कृतावश्योदकक
र्मणि ॥

निदम् । न । विषे ॥ इ० श० च० ॥

निदाघः

निदहः । पुं । मनुष्ये ॥ वि । ददुरुष
हिते ॥

निदर्शनम् । न । उदाहरणे । दृष्टान्ते
॥ चापके ॥ दृशिरु० । ल्युट् ॥ य
था । आत्माद्याकाशवज्जीवै घटा
काशैरिवोदितः । घटादिवच्च सङ्गा
तैर्जातावेतन्निदर्शनमिति ॥ यदाम
न्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्यात्म
नोजातिरुच्यते जीवादीनां तदाजा
तावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृ
ष्टान्तो यथोदित आकाशवदित्या-
दीति भाष्यम् ॥

निदर्शना । स्त्री । काव्यालङ्कारविशेषे
॥ तल्लक्षणं यथा । अर्थान्तरप्रवृत्तेन
किञ्चित्तत् सदृशफलम् । सदसत्त्वा
न्निदर्शयति यदिसा स्यान्निदर्शना ॥
उदाहरणम् । उदयन्नेव सविता प
श्वेष्वर्पयति श्रियम् । विभावयितुं सृ
ष्टीनां फलं सुहृदनुग्रहमिति दण्डी
॥ प्राप्तौ ॥ यथा । शुभाशुभनिदर्शने
तिपुराणम् ॥

निदाघः । पुं । ग्रीष्मकाले । ज्येष्ठाषाढ
योः । उष्णोपगमे ॥ उष्णे ॥ स्वेदा
म्वनि । घर्मे ॥ नितरां दह्यते ऽ पा
नेन श । दह० । हलश्चेति घञ् । न्य
ङ्० कुत्वम् ॥ पुष्पस्थितनये ऋभोः
शिष्ये वेदान्तविष्णुपुराणयोः प्रसिद्धौ

निदिग्धि

माहात्म्ये परमहंसावधूते ॥

निदाघकरः । पुं । सूर्ये । भानौ ॥

निदाघा उष्णाः करा अक्ष ॥

निदाघकालः । पुं । ग्रीष्मर्तौ । ज्येष्ठा

षाढमासयोः ॥ यथा । प्रचण्डसूर्याः

स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाह्यमवा

रिसन्धयः । दिनान्तरम्यो ऽभ्युपशा

न्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः

प्रिये ॥

निदानम् । न । कारणे । हेतौ ॥ आ

दिकारणे ॥ शुद्धौ ॥ तपसः फलया

चने ॥ वत्सदाम्नि ॥ अवसाने ॥ नि

तरां दीयते ऽसाधारणतया जम्यते

ऽनेन । उदात्तः । करणेति ल्युट् ॥

रोगविनिर्णये । रोगहेतौ ॥ निदा

नं पूर्वहृपाणि हृपाण्युपशय स्तथा ।

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां प

ञ्चधास्मृतम् ॥ निमित्तहेत्वायतन

प्रत्ययोत्थान कारणैः निदानमाहुः

पर्यायैः प्राग्रूपयेन लक्ष्यते ॥ इतिमा

धवः ॥

निदिग्धः । त्रि । उपचिते । लेपादिना

वर्धिते । पुष्टिमापिते ॥ निदिद्यते

स्म । दिङ् उपचये । क्तः ॥

निदिग्धा । स्त्री । एलायाम् ॥

निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकारिकायाम्

। कण्टहली इति रीगणी इति च भाषा

निदेशः

॥ निदिद्यते स्म । दिङ् । क्तः । टाप्

॥ स्वार्थे कम् ॥ एलायाम् ॥

निदिद्रासम् । चि । निद्रातुमिच्छति ॥

निद्रातेः सकृन्तात्तटः शब्दादेशः ॥

निदिध्यासनम् । न । श्रुतस्य मतस्य त

थैव ध्याने ॥ निरन्तरं विचारोयः श्रु

तार्थस्य गुरोर्मुखात् । तन्निदिध्यास

नं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते ॥ अ

नात्मन्यहचि श्रित्ये हचि श्वात्मनि

चेद्भवेत् । पुण्यपुञ्जेन शुद्धं तच्चित्त

मैकाग्र्यमर्हति ॥ विजातीयदेहादि

प्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुनिसजाती

यप्रत्ययप्रवाहे ॥ विजातीयप्रत्यया

नन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण

अवगमनफलभूतेनात्मचिन्तने ॥

निदिध्यासनं विचारविशेषात्मकम् ।

सचविचारविशेषो ध्यानात्मा तद्धान

रूपं निदिध्यासनम् ॥ ताभ्यां निर्वि

चिकित्सेर्ये चेतसः स्थापितस्य यत् । ए

कतानन्तमेतद्विनिदिध्यासनमुच्यते

॥ ताभ्यां अवगमननाभ्याम् ॥ अप

रायत्तवोधे ॥ अपरायत्तवोधो

द्विनिदिध्यासनमुच्यते इति वार्त्ति-

कोक्तेः ॥

निदेशः । पुं । शासने । आज्ञायाम् ॥

कथने । परिभाषणे ॥ उपकर्त्ते । उ

पाक्ते ॥ भाषने ॥ निपूर्वादिभेदम् ॥

निद्रा

निदेशिनी । स्त्री । दिशि ॥ इतिराज
निर्घण्टः ॥

निदेष्टा । चि । निदेशकर्त्तरि ॥ निदि
शति । दिशः । लृन् ॥

निद्रा । स्त्री । शयने । स्वप्ने । स्वप्ने ।

संवेष्टे ॥ निद्रा च कालाम्बिकरूपती ।

यथा । कालाम्बिकरूपती च निद्रा सा

सिद्धयोगिनी । सर्वलोकाः समाच्छ

न्नायया योगेन राक्षिषु इति । राक्षि

षु योगेन सम्बन्धेन ॥ तत्त्वाप्रतिषेधे

॥ अभावप्रत्ययालम्बनायां वृत्तौ ॥

चतसृणां वृत्तीनां मभावस्य प्रत्य-

यः कारणं तमेगुणस्तदालम्बनावृ

त्तिरेव निद्रा न तु ज्ञानाद्यभावमात्रम्

॥ सत्त्वरजउभयविरोधिन्यां तमेगु

णालम्बनायां वृत्तौ ॥ * ॥ निद्राभि

मानिनो कालीतामसीशक्तिरिष्यते

॥ * ॥ यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मा

त्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो नि

वर्त्तन्ते तदा स्वप्निति मानवः ॥ क

र्मात्मानः उभयविधानीन्द्रियाणि ॥

निद्राणम् । द्राकुत्सायांगतौ । आत

श्चेत्यङ् ॥ निन्दनम् निन्दते ऽन

येति वा । निन्देर्नलोपश्चेतिरगिति

वा ॥ * ॥ सुखं स्वपित्यन्वणान् व्या

धिमुक्तश्च यो नरः । सावकाशस्तु

यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः ॥

निधान

कुतो निद्रादिरिद्रस्य परमेष्यकरस्य च

। परनारीमसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च

॥ इति गारुडेनोतिसारः ॥

निद्राणः । चि । शयिते । निद्राङ्गते ।

सूता इति भाषा ॥ निद्रातिस्म । द्रा०

। अकर्म कृत्वात्कर्त्तरि क्तः । संयोगा

देरिति नः ॥

निद्रालुः । चि । शयालौ ॥ निद्राशीलः

। द्रा० । स्पृह्णिगृहीत्यालुच् ॥ स्त्री ।

वनवर्धिकायाम् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥

नलीनामगन्धवस्तुनि ॥

निद्रावृत्त । पुं । अन्यकारे ॥ इति श-

ब्दमाला ॥

निद्रासञ्जनम् । न । श्लेषणि ॥

निधनः । पुं । न । कुले ॥ नाशे । मर

णे ॥ अषाढशिङ्खणमिश्रः । कगन्ता

सिभ्रातः कृतवसतयो यवधनिनः ।

किमर्थं प्राणानां स्थितिमनविधातुं

कथमपि । धनैर्यान्त्रालभ्यैर्ननुपि

भवो ऽभ्यर्थनफलं निकारो ऽग्रेपश्चा

द्धनमहहभोस्तद्विनिधनमिति ॥

स्वर्चात्समर्च ॥ अष्टमभवने ॥ नि

धानम् निधीयते ऽवशा । कृपवृज्जी-

तिक्युः ॥ सास्त्रोभक्त्यन्तरे ॥ पाञ्चभ

क्तिकस्य साम्नः पञ्चमभक्तौ ॥ चि ।

धनहीने ॥

निधानम् । न । शङ्खपद्मादिनिधौ ॥

निधिः

आधारे । आश्रये ॥ निधीयते निधि-
यते तत्कालभोगायो गतया काला-
न्तरोपभोग्यं वस्त्वस्मिन्निति निधान-
म् । निडुधाज् । ल्युट् ॥ कार्याव-
साने प्रवेशस्थाने ॥ यथा । एतन्नाना-
वताराणां निधानं बीजमव्ययम् ॥

निधापनम् । न । स्थापने ॥

निधिः । पुं । शङ्खपद्मादिसामान्यनि-
धौ । श्रेयधौ ॥ महापद्मादिनवविशे-
षनिधिषु ॥ यथा । महापद्मश्चपद्म-
श्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकु-
न्दनीलाश्वत्थश्च निधयो न वेति शब्दा-
र्थवः ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तेष्वष्टनिधि-
षु ॥ यथा । क्रोटुकिरवाच ॥ भगवन्क-
थितं सर्वं विस्तरेण त्वयामम ॥ स्वरो-
चिषोद्भूतं जन्म तथा स्वरोचिषस्तु ॥
यातु सापद्मिनी नाम विशाभोगे-
रोपपादिका ॥ तत्संश्रिता ये निधय-
स्तान्मे विस्तरतो वद ॥ अष्टौ ये निधय-
स्तेषां स्वरूपं द्रव्यसंस्थितिम् ॥ भवता-
भिहितं सम्पश्योतु मिच्छाम्यहंगुरो-
॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ पद्मिनी नाम या-
विद्यालक्ष्मीस्तस्याश्च देवता ॥ तदा-
धाराश्च निधयस्तान्मे निगदतः शृणु ॥ त-
च्चपद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ॥
मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शङ्खश्चैवाष्ट-
मो निधिः ॥ संत्यां वृद्धौ भवन्त्येते सद्भिः

निधिः

सहभवन्त्यमी ॥ एते ह्यष्टौ समाख्या-
ता निधयस्तव क्रोटुके ॥ एभिरालो-
कितं चित्तं मानुषस्य महामुने ॥ या-
दृक् स्वरूपं भवति तन्मे निगदतः शृणु-
॥ पद्मो नाम निधिः पूर्वः स यस्य भवति-
द्विज ॥ स तस्य तत्सुतानां च तत्पुत्रा-
णां च नान्यगः ॥ दक्षिण्यसारः पुरुष-
स्तेन बाधितो भवेत् ॥ सत्त्वाचा-
रो महाभागो यतो सौ सात्विको नि-
धिः ॥ सुवर्णरूप्यताम्रादिधातूनां-
च परिग्रहम् ॥ करोत्यतितरां सो-
पितेषां च क्रयविक्रयम् ॥ करोति च-
तथा यत्तान् दक्षिणाश्च प्रयच्छति ॥
सम्पादयति कामांश्च सर्वानेव यथा-
क्रमम् । सभादेव निकेतांश्च सकार-
यति तन्मनाः ॥ १ ॥ * ॥ सत्त्वाधरो-
निधिश्चान्यो महापद्म इति स्मृतः ॥
सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो-
नरः ॥ करोति पद्मरागादिरत्नानां च-
परिग्रहम् ॥ समौक्तिकप्रवाहानां ते-
षां च क्रयविक्रयं ॥ ददाति योगशीले-
भ्यस्तेषां मावसथां कृत्वा ॥ सकारय-
तितच्छीलः स्वयमेव च जायते ॥ त-
त्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रकमे-
ण च ॥ पूर्वर्द्धिमात्रः सप्तासौ पुत्रपौ-
त्रानमुचति ॥ महापद्मस्तु विप्रणां य-
च्चार्यमुपजायते ॥ २ ॥ * ॥ तामसो

निधिः

मकरोनामनिधिक्षे नावलोकितः ॥
 पुरुषोत्तमः प्रायः सुशीलोपि हि जा-
 यते ॥ बाणघण्टिधनुषां चर्मणां च
 परिग्रहम् ॥ दशनानां च कुरुते या-
 तिमैत्रीचराजभिः ॥ ददाति सौम्यं वृ-
 क्षीनां भूजां ये च तत्प्रियाः ॥ क्रय-
 विक्रयश्च स्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च
 ॥ एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतानुगः
 ॥ द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि स-
 ब्रजेत् ॥ ३ ॥ * ॥ कच्छपाख्यो निधि-
 र्धो न्योनरस्ते नाभिवीक्षितः ॥ तमः
 प्रधानो भवति यतो सौतामसो निधिः
 ॥ व्यवहाराद्भ्रष्टैश्च पण्यजातं करो-
 ति च ॥ क्रियाः स्वानि खिलाश्चैव न-
 विश्वसितिकस्य चित् ॥ समस्तानियथां-
 गानि निगृह्यास्ते हि कच्छपः ॥ तथा
 वष्टव्यविशानि तिष्ठत्याकुलमानसः ॥
 न ददाति न वामुं क्लेतदिनाशभया कु-
 लः ॥ निधानमर्थां कुरुते निधिः सो
 सोऽप्येकपूरुषः ॥ ४ ॥ * ॥ रजो गुणम-
 यश्चान्यो मुकुन्दो नाम यो निधिः ॥ न
 रोऽवलोकितस्ते न तद्गुणो भवति हि ज-
 ॥ वीणावेणुसदंगादगीतवाद्यपरि-
 ग्रहम् ॥ करोति गायतां वित्तं नृत्यतां
 च प्रयच्छति ॥ वंदिमागधसूतानां वि-
 टानां चास्पपाठिनाम् ॥ ददात्यर्हानि
 शंभोगान्भुंक्ते तैस्तु समं हि ज ॥ कु-

निधिः

खंटासुरतिश्चास्य भवत्यन्यैश्च तदि-
 धैः ॥ प्रयातिसंगमे कंच सनिधिर्भज-
 ते नरम् ॥ ५ ॥ * ॥ रजः सत्त्वमयश्चा-
 न्यः कुन्दो नाम महा निधिः ॥ उपैति
 स्तंभमधिकं नरस्ते नावलोकितः ॥ स-
 मस्तधातुरत्नानां पण्यधान्यादिकस्य
 च ॥ परिग्रहं करोत्येष तथैव क्रयवि-
 क्रयम् ॥ आधारः स्वजनानां चाप्याग-
 ताभ्यगतस्य च ॥ सहते नापमानोक्तिं
 स्वल्पामपि महामुने ॥ स्तूयमान-
 रुमहर्ती प्रीतिं वध्नाति यच्छति ॥ यं
 यमिच्छति वै कामं स दुःखमुपयाति च
 ॥ बहुष्योभार्या भवन्त्यस्य सखीति मत्तो-
 ति शोभनाः ॥ तदन्वये सप्तनरान् नि-
 धिः कुन्दो नुवर्त्तते ॥ प्रवर्द्धमानो नु-
 रमष्टभागेन सत्तम ॥ दीर्घायुश्चैव
 सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥ बन्धूना-
 मेव भरणं ये च दूरादुपागताः ॥ तेषां
 करोति वै कुन्दः परलोकेन चादृतः ॥
 भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिपुजायते
 ॥ पूर्वमिषैश्च शैथिल्यं प्रीतिमन्यैः क-
 रोति च ॥ ६ ॥ * ॥ तथैव सत्त्वतमसी-
 यो विभर्त्सि महानिधिः ॥ निधिः स नी-
 लस्तत्सं गी नरस्तच्छीलभाग्भवेत् ॥
 बस्तु कर्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रह-
 म् ॥ मुक्ताविद्रुमशंखानां शुक्रादी-
 नां तथा मुने ॥ काष्ठादीनां करोत्येष

निधिः

यच्चान्यज्जलसंभवम् ॥ क्रयविक्रयम
 येषानान्यत्रम तेमनः ॥ तडागान्
 पुष्करिण्यश्चतथारामान् करोति च ॥
 बंधं च सरितां वृक्षास्तथारोपयते नरः
 ॥ अनुलेपनपुष्पादिभोगभोक्ता पिजा
 यते ॥ विपूषश्चापि निधिर्नीलोना-
 मेहजायते ॥ ७ ॥ * ॥ रजस्तमेमय
 श्वान्यः शंखसंज्ञो हियो निधिः ॥ तेना
 पिनीयते विप्रसद्गुणित्वं निधीश्वरः ।
 एकस्यैव भवत्येप नरं नान्य मुपैति च
 ॥ यस्तु शंखो निधिस्तस्य स्वरूपं कोटुके
 शृणु ॥ एक एवात्मना मिष्टमन्नं भुंक्ते त
 थां वरम् ॥ कदम्बमुक्परिजनेन च शो
 भनवस्त्रधृक् ॥ नददाति सुहृद्भार्यासु
 तपुत्रशुषादिषु ॥ स्वपोषणपरः शं
 खी नरो भवति सर्वदा ॥ ८ ॥ * ॥ इत्ये
 ते निधयः ख्यातानराणामर्थदेवताः ॥
 मिश्रावलो कितः मिश्रस्वभावफलदा
 यिनः ॥ यथा ख्यातस्वभावस्तु भवत्येक
 विलोकनात् ॥ सर्वेषामधिपत्ये च-
 श्चिरेषा द्विजपद्मिनी ॥ ४५ ॥ * ॥ इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे निधिलक्षणं ना
 मपठितमोधायः ॥ ६० ॥ नित
 रांधीयते । धाजः किः ॥ नितरां
 दधाति पोषयत्यनेन पुनर्ग्रहणाय-
 निधातृभिः निधीयते वा । धिधारणे
 । सम्पदादित्वात् किप् । आगमशा

निनीषुः

सनस्थानित्यत्वात् नतुक् ॥ आधा
 रे ॥ यथा । गुणनिधिः ॥ नलिकाना
 मगन्धद्रव्ये ॥ समुद्रे ॥ चिरमण्डस्वा
 मिकभूयातधनविशेषे ॥ महाकाला
 दिनिधिशास्त्रे ॥
 निधिस्तन् । वि । निधातमिच्छति ॥
 दधातेः सन्नन्ताल्लटः यचादेशः ॥
 निधिनाथः । पुं ।
 निधीशः । पुं । } कुवेरे । धनदे ॥
 निधीश्वरः । पुं । }
 निधुवनम् । न । कम्पे ॥ सुरते ॥ कैलौ
 । लीलायाम् ॥ नितरां धुवनं च स्तं
 पादादिचालनमप ॥
 निध्यानम् । न । निर्वर्णने । दर्शने ॥
 चाने ॥
 निध्वानः । पुं । शब्दमात्रे ॥
 निनङ्चुः । वि । नाशयितुमिच्छति ॥
 निनदः । पुं । ध्वनौ । शब्दे ॥ निनद
 नम् । णद० । नैगदनदपठस्वन
 ति पक्षे अप् ॥ रथस्तेवघोषे ॥
 निनयनम् । न । निष्पादने ॥ निनीय
 ते । णीञ्० । ल्युट् ॥
 निनादः । पुं । शब्दे ॥ निनदनम् । ण
 द० । नैगदनदेत्यादिनापक्षे घञ् ॥
 निनादितः । वि । शब्दिते ॥
 निनीषुः । चि । नेतुमिच्छा ॥ यथा ।
 उत्तमैरुत्तयैर्निर्णयं सम्बन्धानाचरे

निन्दा

बुधः । निनीषुःकुलमुत्कर्षमधमान
धर्मास्त्यजेदितिमनुः ॥

निन्दकः । चि । निन्दाकारके । निन्दा
शीले ॥ निन्दति तच्छीलः । णिदि०
। निन्दहिंसेतिबुध् ॥ नभाराः पर्व
ताभारा नभाराः सप्तसागराः । नि
न्दकाहि महाभारा भाराविश्वसघा
तकाः ॥

निन्दतलः । चि । निन्दितहस्ते ॥

निन्दनम् । न । कुत्सने । निन्दायाम् ॥

णिदिकुत्सायाम् । ल्युट् ॥

निन्दा । स्त्री । अपवादे ॥ कुत्सायाम्
। गर्हणे ॥ अविद्यमानदोषाभिधानं
निंदेतिपरीवादाद्विशेषः । धीराःस्व
निन्दामेषसहस्ते न गुरुदेवादिनि
न्दाम् ॥ आत्मानं यदि निन्दन्ति स्वा
त्मानं स्वयमेवहि । शरीरं यदि नि
न्दन्ति सहायास्तेजनामस ॥ निन्दा
वमानावत्यक्तं भूषणं यस्ययोगिनः
। धीविशेषःकथंतस्यवाचाटैः क्रिय
तामिह ॥ मन्निन्दयायदिजनःपरि
तोषमेतिनन्वप्रयत्नसुखभोयमनुग्र
होमे । श्रेयार्थिनोहिपुरुषाःपरतु
ष्टिहेतोर्दुःखार्जिता न्यपिधनानिप
रित्यजन्तीतिशिङ्खणमिश्राः ॥ नि
न्दनम् । णिदि० । गुरोस्सहस्ररुति
भावेस्त्रियामः ॥ दोषकथने ॥ अ-

निपातः

निष्टबोधनद्वाराविध्यर्थप्रवर्तकवचने

॥ नहिनिन्दानिन्द्यंनिन्दितुंप्रवर्तते

ऽपितुविधेयं स्तोतुमितिन्यायः ॥

निन्दास्तुतिः । स्त्री । व्याजस्तुतौ ॥

निन्दितः । चि । गर्हिते । धिक्कृते । नि
न्दायुक्ते ॥ सर्वव्यर्थं निन्दितस्तेत्युप
देशः ॥

निन्दुः । स्त्री । मृतवत्सायाम् ॥ नि
न्द्यतेऽप्रजात्वेनासौ । णिदेरौणा
दिकउः ॥

निन्द्यः । चि । गर्ह्ये ॥

निपः । पुं । कदम्बवृक्षे ॥ पुं । न । क
लश्रे ॥ नियतं पिबन्त्यनेन । पा० ।
घञर्थेकः ॥

निपठः । पुं । पाठे ॥ निपठनम् । पठ०
। नौगदनदेत्यव्वा ॥

निपत्त्या । स्त्री । पिच्छिन्नायाम्भूमौ । फि
सलन् इतिभाषा ॥ निपतन्त्यस्याम् ।
पत्ल० । संचायांसमजेतिक्यप् ॥
युडुभूमौ ॥

निपाकः । पुं । पाके ॥

निपाठः । पुं । पठने । पाठे ॥ निपठनम्
। पठ० । नौगदनदेत्यवभावे घञ् ॥

निपातः । पुं । पतने ॥ मृतौ ॥ नि
कृष्टपातः ॥ चादिषु ॥ प्रादिषु ॥

निपातानांद्योतकत्वमेव नतुवाच-
कत्वमित्यभ्युपगमः ॥ निपतनम् ॥

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

निपुणः

निभाष

पत् ० । घञ् ॥ उपसर्गातिरिक्तनि
पातानां द्योतकत्वश्च कत्वोभयस्वी
कारो ऽ व्ययविभक्तीति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टस्तेन तेषां वाचकत्वमपि ॥ उपस
र्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति गतिर्गतावि
त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

निपातनम् । न । अधोनयने । अधना
ये ॥ पतेः स्वार्थग्यन्ताद्भ्युट् ॥ खच्च
णानुत्पन्नपदसाधने ॥ यत्नचयेना ऽ
नुत्पन्नतत् सर्वनिपातनात् सिद्धम्
। निपातनादिष्टसिद्धिरित्युक्तेश्च ॥

निपातितः । चि । निक्षिप्ते ॥

निपानम् । न । आहावे । उपकूपज-
लाशये । कूपोद्धृतजलस्थले । कूपा
दिसमीपे पशूनां जलपानार्थमुद-
काधारे । खेले इति भाषा ॥ नियतं
पिबन्त्यस्मिन् । करणेति पातेर्ल्युट् ॥
गोदोहनपात्रे । दोहन्याम् ॥

निपीडितः । चि । कृतपीडने । निचो
डा इति निपीला इति च भाषा ॥ नि
तरापीडितः ॥

निपुणः । चि । प्रवीणे । विज्ञे । निष्णा
ते । कार्यक्षमे । तर्कादिकुशले । शि
क्षिते ॥ यथा । निपुणोऽपि न कर्त्तव्यो
वाग्वाद्दशक्रमध्यत इत्यागमः ॥ नि
पुणति । पुणकर्मणि शुभे । इगुपधे
तिकः ॥ कार्येषु सूक्ष्मादृष्टौ ॥

निफला । स्त्री । ज्योतिषाख्याम् ॥

निफेनम् । न । अफेने ॥ इति राजनि-
र्घण्टः ॥

निवद्धः । चि । वशीकृते ॥ निवध्यते स्म
। वधवन्धने । क्तः ॥ अनुबद्धे ॥ र-
चिते ॥

निवन्धः । पुं । आनाहुरोगे । मूत्रादि
रोधे ॥ ग्रन्थस्य वृत्तौ । सङ्ग्रहविशे
षे ॥ प्रतिवर्षम् प्रतिमासादिवादात्
व्यक्तेन प्रतिश्रुतवस्तुरूपे ॥ निम्नवृ
द्धे ॥ वन्धे ॥ यथा दैवी सम्पद् वि-
मोक्षाय निवन्धायासुरी मतेति ॥

निवन्धनम् । वन्धवन्धने । घञ् ॥ न
। गीते ॥ इति शब् ० ॥

निवन्धनम् । न । वन्धने ॥ हेतौ ॥ वी
णातन्त्रीनिवन्धनोर्द्धभागे । उपना
हे ॥ निवध्यते ऽनेनास्मिन्वा । वन्ध ०
। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् ॥

निवन्धितः । चि । वद्धे ॥ निवन्धः सञ्जा
तोस्य । तारकादित्वादितश्च ॥

निबोधितः । चि । उपदिष्टे ॥

निभः । पुं । व्याजे ॥ चि । उत्तरपद-
स्थः सदृशे ॥ यथा । पितृनिभः पुत्रो
मातृनिभाकन्येष्टनिभमपत्यमिति-
॥ नियतं भाति । भा ० । आतश्चो
पसर्गइतिकः ॥ प्रकाशे ॥

निभाषनम् । न । दर्शने ॥

ॐॐॐॐ

ॐॐॐॐ

ॐ

निमयः

निभूतम् । वि । भूतकाले । अतीते ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

निभृतः । वि । विनीते ॥ धृते ॥ नित

रामभारि । भृञ् । क्तः ॥ निश्चले

॥ एकाग्रे ॥ नितराम् पोषिते ॥ नि

तराङ्गुप्ते ॥ निर्जने ॥ यथा । नि

भृतनिकुञ्जगृहङ्गतया निशि रश्मि

सि निलीयवसन्तमिति जयदेवः ॥

खाताद्यवच्छिन्ने ॥ अस्तायोपस्थिते

॥ यथा । नभसानिभृतेन्दुना तुला-

मतिरघुः ॥

निमग्नः । वि । जलादौनितराम् प्र

विष्टे ॥

निमज्जयुः । पुं । शयने ॥ यथा । तलो

कान्तान्तरैः सार्द्धमन्यहंधिङ्निमज्ज

युमिति भट्टिः ॥

निमज्जनम् । न । अवगाहने । स्नाने ॥

निमन्त्रणम् । न । नियोजनविशेषे ॥

यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्

। यथा । इहभुञ्जीतभवान् ॥ यस्या

करणे प्रत्यवायेन स्यात् तदामन्त्र

णम् । यथा । इहशयीत भवान् । इ

तिमुग्यबोधटीका ॥

निमन्त्रितः । वि । भोजनार्थं नियोजिते ॥

निमयः । पुं । परिवर्त्तने । परिदाने ।

विनिमये ॥ निमीयते । मीञ्हिंसा

ॐ

निमित्त

याम् । एरच् ॥

निमातव्यः । वि । परिवर्त्तनीये ॥ मे

डोरूपम् ॥

निमानम् । न । मूल्ये ॥ निमीयते क्री

यते ऽनेन । माङ् । ल्युट् ॥

निमिः । पुं । इत्वाकुरात्तः पुत्रे ॥

निमितः । वि । समन्तान्मिते ॥

निमित्तम् । न । उत्पत्तिमावकारणे ।

हेतौ ॥ निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृ

त्तौ निरस्ताखिलोपाधि राकाशक

ल्पः । रधि लौकचेष्टानिमित्तं यथा

यः सनिच्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा

॥ लक्ष्मणि ॥ शरव्ये ॥ शकुने ॥ नि

मित्तानिचपश्यानि विपरीतानिके

शव ॥ निमित्तान्येव शंसन्ति शुभा

शुभफलोदयम् । तस्मा देतानि शा

स्त्रजोराजा समुपलक्षयेत् ॥ फले

॥ निमेद्यति । जिमिदः । जीतः-

क्तः । संज्ञापूर्वकत्वान्ननक्षत्रम् । अ

नात्मने पदनिमित्तइति निर्देशाद्वा ॥

निमित्तकम् । न । चम्बने ॥ निमित्ते ॥

निमित्तकारणम् । न । समवाय्यसमवा

य्युभवभिन्ने कारणे ॥ यथा । तुरीवे

मादिकम् पटस्य । यथा वा ह्यणुक

स्येश्वरः । घटम् प्रतिच कुलालदण्ड

चक्रसिलिलसूत्रादिकमिति ॥

निमित्तकृत् । पुं । काके ॥ इतिरानि ॥

ॐ

ॐ

निमेषः

निमित्तवित् । पुं । दैवज्ञे ॥ इति हेम
चन्द्रः ॥ शकुनज्ञे ॥

निमिषः । पुं । कालप्रभेदे ॥ अक्षिनि
मीलने । अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविक
स्योन्मेषसहकारिणि ॥ निमिषति
। मिष० । पचाद्यच् । कुटादित्त्वान्न
गुणः ॥ इगुपधत्वात्कोषा ॥

निमिषितम् । न । अक्षिब्यापारे ॥
निमीलम् । न । दीर्घनिद्रायाम् ॥
निमीलनम् । न । मरणे ॥ सङ्कोचने
॥ निमेषे ॥ मीलनिमेषणे । ल्युट् ॥
निमीलिका । स्त्री । व्याजै ॥ निमी
लने ॥

निमीलितः । वि । मोहिते ॥ कृतनि
मीलने ॥
निमेषः । पुं । परिवर्त्ते । नैमेषे ॥ नि
मीयते । माङ्माने । अचोयत् । ई
यति ॥

निमेषः । पुं । अक्षिनिमीलने । नेचप
क्ष्मणोः स्वाभाविकस्योन्मेषसहका
रिणि । पल्लकमीचना इतिभाषा ॥
यथा । निमेषोन्मेषाभ्याम् प्रलयमु
दयंयातिजगतीति ॥ दृष्टिनिमील
नात्मके । कालप्रभेदे । पक्ष्मस्यन्दन
काले ॥ पुंसेयावत्कालमकृत्रिमनेत्र
विकाशानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते
सनिमेषः । इत्यमरटीकायाम्बर

निम्बः

तः ॥ अक्षिपक्ष्मपरिच्छेपोनिमेषः
परिकीर्तितः । द्वौ निमेषौ चुटिर्ना
मदेषुटीतुलवः स्मृतः । इत्यमिपुरा
णम् ॥ लघ्वक्षरोच्चारणमात्रेकाले ॥
लघ्वदये ॥ निमिषति । मिषक्षेपणे ।
इगुपधेतिकः ॥

निमेषकः । पुं । निमेषे ॥

निमेषकृत् । स्त्री । तडिति ॥ निमेषं
करोति । डुकृञ्० । क्तिप् ॥
निमेषकृक् । पुं । खद्योते ॥ इतिषिका
ण्डशेषः ॥

निम्बम् । वि । गभीरे । नीचा इतिग
हरा इतिचभाषा ॥ निम्बनति । न्वा
अभ्यासे । आतश्चेतिकः ॥ वृक्षादि
षुषण्यादिवेष्टनाज्जाते वाढा इतिप्र
सिद्धे चिह्ने ॥

निम्बगा । स्त्री । नदीमात्रे ॥ षि । नी
चगामिनि ॥ निम्बङ्गच्छति । गङ्गृ०
। अन्येभ्योपीतिङः ॥

निम्बोज्जतम् । षि । उन्नतानते । व
न्युरे ॥

निम्बः । पुं । अरिष्टे । सर्वतोभद्रे । पि
चुमर्दे । नीम् इतिभाषा ॥ निम्बः
शीतो लघु ग्राही कटुपाको मिषा
तद्वत् । अद्वयः श्रमदृष्टासम्बराह
चिकृमिप्रणुत् ॥ ब्रह्मपित्तकफच्छर्दि
कुष्ठहृत्तासमेदनुत् ॥ * ॥ निम्बप

निम्बूक

वंसृतं नेत्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् ।
 वातलं कटुपाकश्च सर्वारोचककुष्ठ
 नुत् ॥ * ॥ नैम्बूफलं रसेतिक्तं पा
 केतुकटुभेदनम् । सिग्धं लघूणां कुष्ठ
 प्रंगुलमार्शः कृमिमेहनुत् ॥ * ॥ नि
 म्बशाकस्तु । निम्बस्य कोमलदलानि
 सुयत्नभृष्टान्याज्येक्षिपेत्तदनुसैन्यवत
 क्रयुक्तान् । शास्त्रीयतण्डुलकणान्
 सहरामठेनचाधारिताददतिरोचन
 मेवलेह्याः ॥ * ॥ निम्बति स्वास्थ्य
 म् । शिविसेचने । पचाद्यच् । वष-
 योरैक्यम् ॥ करञ्जनिम्बजफलं कृमि
 कुष्ठप्रमेहजित् ॥ * ॥ निम्बतैलन्तु
 कुष्ठप्रतिक्तं कृमिहरम् परमतिरा
 जवस्त्रभः ॥ कायेत्वग्ग्राह्या ॥

निम्बकः । पुं । अरिष्टदुमे ॥ स्वार्थेकः ॥
 निम्बतरुः । पुं । मन्दारवृक्षे । वकाय
 न इतिभाषाप्रसिद्धे पारिभट्टे ॥ नि
 यमयति । यमउपरमे । पृ० । नि
 वतिवा । शिविसेचने । पचाद्यच् ।
 वषयोरैक्यम् । कर्मणि घञ्वा । नि
 म्बसंज्ञकस्तर्हः । शाकपार्थिवादिः ॥

निम्बवीजः । पुं । राजादनीवृक्षे ॥

निम्बुकम् । न । निम्बूके । कागदी

निम्बूः । स्त्री । नीवू इतिभाषा ॥

निम्बूकम् । न । अस्त्रजम्बीरे । शोधने

निम्बाम् । दीप्ते ॥ निम्बूकमस्त्रं वा

नियतिः

तम्रंदीपनं पाचनं लघु ॥ * ॥ निम्बु
 कं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णं मन्त्र-
 मुदरग्रहापहम् । दातपित्तकफशू
 लिने हितं कष्टनष्टरुचिरोचनम् प
 रम् ॥ त्रिदोषवह्निचयवातरोगनि
 पीडितानां विषविच्छेदानाम् । मल
 ग्रहेवदुगुदेप्रदेयं विस्त्रुचिकायां मुन
 योषदन्ति ॥ * ॥ भागीकं निम्बुजं
 तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लव
 ङ्गमरिचेन्मिश्रं पानकं पानकोत्तम
 म् ॥ निम्बूफलभवं पान मत्त्यस्त्रं वा
 तनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं स
 मस्ताहारपाचकम् ॥ इतिरानि० ॥

निम्बोचन् । त्रि । अस्तङ्गच्छति ॥

निम्बोचनम् । न । अस्तङ्गमने ॥

नियतः । चि । निश्चिते ॥ निच्ये ॥ आ-

चारनिष्ठे ॥ वशीकृतेन्द्रिये ॥ न ।

निच्यकर्मणि ॥ नियच्छति । यत्नः ।

अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । मलोपः ॥

नियततेवा । यती० । पचाद्यच् ॥

नियतात्मा । चि । समाहितचित्ते ॥ सु

शिक्षितमनसि ॥ नियतः आत्मा

यस्य ॥

नियतिः । स्त्री । नियमे ॥ दैवे । दि

ष्टे । भागधेये । प्राक्तनशुभाशुभक

र्मणि ॥ नियम्यतेऽनया । यमउ

परमे । तित्तिन् ॥

नियमः

नियती । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

नियतेन्द्रियः । चि । इन्द्रियदमनशीले
। संयतेन्द्रिये ॥नियन्ता । पुं । सारथौ ॥ चि । शासित
रि ॥ पशुप्रेरके ॥ नियच्छतिविशि
ष्टेविषये स्थापयति । अन्तर्भावित
ग्यर्थोवा । यम० । दृष्ट ॥नियन्त्रितः । चि । अनर्गले । अवाधे ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ नितरांयन्त्रितः ॥
निर्यामते ॥नियमः । पुं । यन्त्रणे ॥ प्रतिज्ञायाम् ।
अङ्गीकारे ॥ निश्चये ॥ यथा भक्ष्य
नियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यते पञ्च
पञ्चनखाभक्ष्याश्च्युक्ते गम्यते एतद्
तोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधे
न वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभ
क्ष्ये ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्ये ग्राम्यसूक
रश्च्युक्ते गम्यते एतद् आरण्ये अभक्ष्य
इति महाभाष्यम् ॥ भक्ष्यनियम इति
भक्ष्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थ इति
विवरणम् ॥ * ॥ प्रतिज्ञानिश्चये ॥
इति मेदिनी ॥ व्रते ॥ आगन्तुसाध-
ने ॥ यथा । नियमस्तु सयत्कर्माऽ
निश्चयमागन्तुसानम् । यत् कर्म अ
निश्चयम् नतु यावज्जीवं कर्तव्यम्
आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया-
समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यम्

नियम

पवासस्नानजपादि तन्नियम इत्यर्थः

॥ * ॥ निश्चयकर्मणि । तत्तदाश्रम
विहिताचरणे ॥ * ॥ शौचसन्तोष
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानेषु पञ्चसु ॥
जपोपवासप्रदक्षिण नमस्कारादिरू
पाः पुराणेषुऽधिका उक्तास्ते एष्वेव प
ञ्चस्वन्तर्भाव्याः ॥ स्नानमौनोपवासे
ज्यास्वाध्यायोपस्यनिग्रहाः । नियमो
गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादताः ॥
* ॥ अक्रोधादिषु ॥ अक्रोधो गुरुशु
श्रूषाशौ माहारखाद्यवम् । अप्रमा
दश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥ *
॥ तपश्चादिदशसु । यथा । तपःस-
न्तोष आस्तिक्यदानं देवस्य पूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणश्चैव हीर्मतिश्च जपो हु
तम् ॥ दशैते नियमाः प्रोक्ता मया पर्व
तनायकेति देवीगीता ॥ नियच्छति
अनेन वा नियमनं वा । यम उपरमे-
। पञ्च शब्दः । यमः समुपनिविष्टुचेत्य
व्वा ॥ सजातीयप्रवाहश्च विजाती
यतिरस्कृतिः । नियमो हि परानन्दो
नियमात्क्रियते बुधैः ॥ वेदशब्दानि
यमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्तीति
महाभाष्यम् ॥

नियमनम् । पुं । नियमे ॥ निग्रहे ।

बन्धे ॥ बलेर्नियमनमिति यथा ॥

नियमदिधिः । पुं । नानासाधनसाध्य-

नियामि

क्रियाया मेकसाधनप्राप्ता वप्राप्तस्या
परसाधनस्य प्रापके विधौ ॥ नियमः
पाचिकेसतीत्युक्तेः । पक्षेऽप्राप्तस्य
प्रापकोविधिर्नियमविधिर्भवति । य
था व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथम
स्यपक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वमिति चेत् इ-
त्यम् । अनेनाऽवघातस्य वैतुष्यार्थ
त्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेक-
सिद्धत्वात् किन्तु नियमः । सचाप्राप्तां
शपूरणम् । वैतुष्यं हि नानोपायसा-
ध्यत्वात् यदावघातं परित्यज्योपा-
यान्तरं गृहीतुमारभ्यते तदाऽवघात
स्या प्राप्त्येन तद्विधाननामकमप्रा-
प्तांशपूरणमेवानेनविधिनाक्रियते ।
अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्म-
को नियम एव वाक्यार्थः । पक्षेऽप्राप्ता
वघातविधानमिति यावत् ॥

नियमितः । चि । कृतनियमे ॥ यद्वे ॥

नियमः सञ्जातोस्य । ता० इतश् ॥

नियामः । पुं । नियमे ॥ नियमनम् ।

यम० । यमः समुपनिविष्टचेति-
घञ् ॥

नियामकः । पुं । नजिरा इतिप्रसिद्धे

गुणवृक्षोपरिस्थिते पोतवाहे ॥ कर्ण

धारे ॥ नियच्छतिपोतम् । यमनि

यमने । खलु ॥ चि । नियन्तरि ॥

नियामिका । स्त्री । नियमनकर्त्र्याम् ॥

नियोभ्यः

नियुक्तः । चि । अधिकृते ॥ नियोजिते

॥ आचक्षते । प्रेरिते ॥ यथानियुक्तो

ऽस्मितथा करोमि ॥ नियुज्यतेस्म ।

युजिर० । क्तः ॥ अवधारिते इतिरा

धाकान्तः ॥

नियुतम् । न । लच्चे । १०००००० ॥ इति

स्त्रीलावती ॥ शतं सहस्रमयुतं नि

युतं प्रयुतं मतम् । स्त्रीकोटिरर्बुद

मितिक्रमाद्दशगुणोत्तरमिति रत्न-

कोशः ॥ घेनूनां नियुत प्रादादिप्रेभ्यः

समञ्जङ्कृते । इत्यचनियुते ङेलच्चे

इति श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ दशलच्चे

१००००००० । प्रयुते ॥ यथा । एकं दश

शतञ्चैव सहस्र मयुतं तथा । लच्चे

ञ्च नियुतञ्चैवकोटि रर्बुद एवञ्च ॥

घृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौच

सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दश

रुद्धा यथोत्तरम् ॥ इतिपुराणम् ॥

नियुदुम् । न । बाहुयुद्धे ॥ निगृह्य नि

तरांवा युदुम् ॥

नियोगः । पुं । अवधारणे ॥ आत्तायाम्

॥ कार्य्ये ॥ नियुज्यते ऽस्मिन् । युजि

र० । घञ् ॥

नियोगी । चि । नियुक्ते । कर्मसञ्चिवे ।

नियोगविशिष्ट ॥ नियोगोऽस्यास्ति

। इतिः ॥

नियोग्यः । चि । नियोगार्हे । प्रभौ ॥

निरच

नियोजनम् । न । स्थापने ॥ युजिर्०
। ल्युट् ॥ नियोगे । प्रेरणे ॥ त्वयै त
त् क्रियतामिति क्रियासुनियोजन
स्मरणमित्यर्थात् ॥

नियोजितः । वि । नियुक्ते ॥

नियोज्यः । वि । प्रेष्ये । भृत्त्ये ॥ नियु
ज्यते । युजिर्० । नियोक्तुं शक्य इत्य
र्थे प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थ इति पण्य
ति कवर्गाभावे निपातनात् ॥

नियोढा । पुं । कुक्कुटे ॥ इतिराजनि
र्घण्टः ॥ बाहुयुदकारिणि ॥

निः । अ । निर्णये ॥ निषेधे ॥ बहिर्भा
वे ॥ क्रान्ताद्यर्थे ॥ नृणाति । नृनये
। क्तिप् । ऋत इत् ॥ निःशेषे ॥

निरंशः । पुं । राशेः प्रथमभागे ॥ वि
। अंशरहिते ॥ निर्गतोऽंशात् ॥

निरंशकः । वि । निरंशे ॥ स्वार्थे तद्धि
तः ॥ यथा । पतितस्तत्सुतः क्लीवः
पद्मं रुन्मत्तको जडः । अन्यो ऽचि
कित्सरोगार्त्ता भर्त्सय्यास्ते निरंश
काः ॥ तेषांपतितवर्जेष्वभ्योभक्तवस्त्रं
प्रदीयते ॥

निरंशसूर्यः । पुं । राशेः प्रथमभागस्थे
भानौ ॥ राशेः प्रथमभागस्थो निरं
शः सूर्य उच्यते ॥

निरचदेशः । पुं । व्यचदेशे । पलभा
शून्यस्थाने ॥ सतुपूर्वभद्राश्ववर्षेयम्

निरच्य

कोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का ।

पश्चिमे केतुमालवर्षे रोमकः । उ
त्तरे कुम्भकर्षे सिन्धुपुरी । एताः भूट
त्तपादविवराः अन्योन्यम् प्रतिष्ठिताः

। तासामुपरितो विषुवस्योदिवाक
रोयाति । तासुविषुवच्छाया ध्रुवस्यो
न्तिश्च न दृश्यते । तत्र दिवामानं रा
विमानं च विंशन्नाडिकाः ॥ इति सूर्य
सिद्धान्तमतमिति राजाराधाकान्तः ॥

निरग्निः । पुं । अग्निसाध्यश्रौतकर्म
त्याग्निनि ॥ निरग्निश्चाज्ञायाः कलौ ॥

निरङ्कुशः । वि । अनिवार्ये । अवाधे
। बाधाशून्ये ॥ इति जटाधरः ॥

निरञ्जनः । वि । अञ्जनशून्ये । धैत
कज्जले । निर्मले ॥ अविदुषा मप्र
त्यक्षे मनश्चक्षुराद्यविषये परमा
त्मनि ॥ उपाधि निवर्त्तके ॥ अञ्जन
वदञ्जनमज्ञानं मलिनस्वभावत्वात्
तन्निर्गतं यस्मात् सः ॥

निरञ्जना । स्त्री । पूर्णिमायाम् ॥ अञ्ज
नहीनायाम् ॥

निरतः । वि । नियुक्ते ॥ यथा षट्कर्म
निरत इति ॥

निरतिशयः । वि । अतिशयाभावे ॥ नि
र्गतः अतिशयो ऽस्मात् ॥

निरच्ययः । वि । निर्वाधे ॥ अमायिके
॥ निर्गतो ऽच्ययो यस्य । निष्क्रान्तो ऽ

निरन्त

स्थयादा । निरादय इतिसमासः ॥

निरनुयोज्यानुयोगः । पुं । निग्रहस्थाना
भियोगो निरनुयोज्यानुयोग इति-
गोतमस्तुतिने अनिग्रहस्थाने ॥ अ
वसरे यथार्थं निग्रहस्थानोद्भावन
तिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तदि
त्यर्थः । एतेनानवसरे निग्रहस्थानो
द्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्था-
नान्तरोद्भावनेच नातिव्याप्तिः । सो
यं चतुर्था । क्लृप्तं जातिराभासोऽन
वसरग्रहणम् । आभासो व्यभिचारा
दावसिद्ध्याद्युद्भावनम् । अनवसरग्र-
हणम् अकाले एवोद्भावनम् । यथा
त्यक्षसिचेत् प्रतिसाहनिः विशेषव
सिचेत् द्वेत्वनरम् । एवमवसरम-
तीत्यकथनमपि । यथा । उच्यमा
नग्राह्यस्यापशब्दादेः परिसमासौ ।
एवमनुक्तग्राह्यात्तानाद्यननुभाषणा
वसरेऽनुद्भाष्यबोधाविष्करणानुभा
षणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमि-
त्यादिकमूहम् ॥ इति ५ ध्याये ६५
सूचम् ॥

निरन्तरः । त्रि । घने । निविडे । सा-
म्ने ॥ निरवधौ ॥ नीरंध्रे ॥ निर्गत
मन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन्वा ॥

निरन्तराभ्यासः । पुं । स्वाध्याये ॥ सत
तावर्त्तने ॥ निरन्तरश्चासावभ्या-

निरर्थ

सस्य ॥

निरपचयः । त्रि । धृष्टे । निर्धर्मे ॥ नि
र्गतेऽपचयाया कक्षायाः ॥

निरपेक्षः । त्रि । अपेक्षारहिते । अन
पेक्षे ॥ विगतस्पृहे ॥ यथा । निरपे
क्षोगृहादियादिति ॥ निर्गता अपेक्षा
यस्य ॥ निःसङ्गे ॥

निरयः । पुं । नरके ॥ निर्गतोऽयात् ॥

निरयपतिः । पुं । यमपुरुषे ॥

निरर्गलः । त्रि । अवाधे । अर्गलार-
हिते । अनर्गले ॥ निष्क्रान्तमर्गका
याः । निरादय इतिसमासः ॥

निरर्थः । त्रि । मोघे ॥

निरर्थकः । त्रि । निष्फले । मोघे ॥ न

। निग्रहस्थानविशेषे । निरर्थकस्तु

यतिगोतमः । वर्णक्रमनिर्देशवन्नि

रर्थकम् ॥ ५१ ॥ वर्णानां क्रमेण नि

र्देशो जवगतेत्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो

निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानम् ।

अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः ।

वाचकत्वं शक्त्या निरुद्धस्तुत्याया शा

स्वपरिभाषया वा बोध्यम् । समयव

न्मथ्यतिरेकेणेति विशेषणीयम् । ते

न यथापक्षेण विचारः कर्त्तव्य इति स

मयवन्मस्तथापक्षेण न दोषः । ऊटि

तिसंवरणे तु न दोषः श्रुतप्रायम् ।

अस्य सम्भवः प्रमादादिद्वयवचेयम् ॥

निरस्त

५१ ॥ निर्गतोर्थोऽस्मात् ॥

निरवग्रहः । वि । स्वच्छन्द ॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहात् नियमनात् । निरदय इति समासः ॥ दृष्टिवतिवन्धाभावे ॥

निरवयवः । वि । उत्कृष्टे ॥ वातपिप्पितादिजन्याध्यात्मिकादितापचयरहिते-
आत्मन ॥ रागादिशून्ये ॥

निरवयवः । पुं । परमाणौ ॥ वि । अवयवहीने ॥

निरवशेषः । वि । सर्वस्मिन् ॥

निरवसितः । वि । वहिष्कृते । येन भुक्ते पाचं संस्कारेणापि न शुद्ध्यति तच्च । चाण्डालादौ ॥

निरवहालिका । स्त्री । प्राचीरे ॥ इति शब्दमात्रा ॥

निरशनम् । न । भोजनाभावे । अनशने ॥ वि । तद्वति ॥

निरसनम् । न । प्रतिक्षेपे । प्रच्याख्याने ॥ असुक्षेपणे । ल्युट् ॥ वधे । निहृदने ॥ निष्ठीवने ॥

निरसा । स्त्री । निःश्रेणिकाशृणे ॥

निरस्तः । वि । निष्कृते ॥ प्रेषितशरं ॥ द्रुतोदिते । त्वरितोदिते ॥ सत्यक्ते ॥ प्रतिहतं ॥ प्रच्याख्याते ॥ भर्त्सिते ॥ निरस्यतेऽस्य । असु । क्तः ॥

निरस्तदयः । वि । निष्कृष्ये ॥

निराकृत

निरहङ्कारः । वि । शरीरेन्द्रियादा व

यमहमस्मीत्यभिमानशून्ये ॥ वि-
द्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावनाविरहिते ॥

निराकः । पुं । पचने ॥ स्वेदे ॥ असक्तर्मफले ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निराकरणम् । न । निराकृतौ । निवारणे ॥ निराक्रियतेऽनेन । डुकृष्णं । ल्युट् ॥

निराकरिष्णुः । वि । क्षिप्णौ । निराकरणशीले ॥ निराकरोति तच्छीघ्रः । अलङ्कुञ्जितीष्णुश्च ॥

निराकर्त्ता । वि । निराकरिष्णौ ॥

निराकारः । वि । आकारहीने । देहाद्याकारवर्जिते परमात्मनि ॥ मृदादिवत्कार्यातिरिक्त दृश्यस्वरूपाभावात् निर्गतः आकारोऽस्मात् । निरदय इति समासः ॥

निराकुञ्जः । वि । आकुञ्जताशून्ये ॥

निराकृतः । वि । प्रच्याख्याते । निरस्ते ॥ यथा । कैः पुष्पैरक्षतान्दत्त्वा भृङ्गाभुवि निमग्नताः । केन वाचम्य केन ईश्वरं दत्त्वा निराकृताऽति ॥ निराकारि । कृञः क्तः ॥ निस्सारिते ॥

निराकृतिः । पुं । पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहिते ॥ यस्तु पञ्चमहायज्ञविहीनः स निराकृतिरिति जटाधरः ॥ तथा च

निरावा

उन्मोगपरिशिष्टे । निराकर्त्तामरा-
दीनांसविज्ञेयो निराकृतित्ति ॥
स्त्री । निरसने । निराकरणे ॥ नि-
राकरणम् । डुकृञ् । स्त्रियां क्तित्ति
॥ चि । अनाकारे ॥ अस्वाध्याये ॥
आकृते रथयनचेष्टाया निर्गतः । आ-
कृते र्जातेर्वा निर्गतः । अनधीत्यङि
जीवेदमन्यत्रकुरुते अमम् । सजी-
वन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वयः
॥ वारणे । निषेधे ॥

निरागमः । पुं । आगममूलविकले त-
र्के ॥ तर्कमात्रोपजीविषु वैदुका-
णादसाङ्ख्यादिषु ॥

निराचारः । चि । अनाचारे । आचा-
रशून्ये ॥ निर्नविद्यते आचारो य-
स्यसः ॥

निरातङ्कः । पुं । शिवे ॥ निर्गते आत-
ङ्केतापशङ्के यस्मात् ॥ चि । आतङ्क-
हीने ॥

निरातपा । स्त्री । रजन्याम् ॥ चि ।
आतपशून्ये ॥

निरादेशः । चि । वार्त्तासञ्चाररहिते ॥

निराधारः । चि । आश्रयशून्ये ॥

निरावाधः । चि । पक्षाभावविशेषे ॥ य-
था । अप्रसिद्धं निरावाधं निरनिर्ण-

यप्रयोजनम् । असार्थं वा विरुद्धं वा
पक्षाभासं विवर्जयेदिति ॥ निरावा-

निराश्र

धम् अस्मिन्मृदुप्रदीपप्रकाशेनायं स्व-
गृहेष्ववहरतीतिमिताचरा ॥

निराभासः । पुं । वृत्तिव्याप्यत्वेपि फ-
लव्याप्यत्वशून्ये परमात्मनि ॥ नित-
रामाभिमुख्येन भासते । भासृ० ।
पचाद्यच् ॥ चि । निष्प्रतिविम्बे ॥
निरामयः । पुं । इडिके । वनच्छगले ॥
शूकरे ॥ चि । नीरुजि । वार्त्ते । रो-
गरहिते ॥ निष्क्रान्तआमयात् । नि-
रादयइतिसमासः ॥ निर्गतआमयो
व्याधिर्यस्माद्वा ॥

निरामालुः । पुं । कपित्थे ॥

निरामिषः । चि । त्रिषयाभिन्नापरहि-
ते ॥ आमिषशून्ये ॥

निरामिषाशी । चि । अमांसाशनि ॥

निरालम्बः । चि । आश्रयशून्ये । निरा-
श्रये । निर्विषये ॥

निरालम्बनत्वम् । न । देहानुसन्धान-
राहित्यतायाम् ॥

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांस्याम् ॥

निराशः । चि । आशाशून्ये ॥

निराशी । चि । वैराग्यदार्ढ्येन विगत-
तृष्णे । निकमे ॥ निर्गताः अग्नि-
षः कामना यस्मात् ॥

निराश्रयः । चि । देहेन्द्रियाद्यभिमा-
नशून्ये ॥ आश्रयोदेहेन्द्रियादिः अ-
द्वैतदर्शनेन निर्गता यस्मात् ॥ आ-

निरुक्त

अयविहीने ॥ निर्गतः आश्रयोयस्या
तु यस्या ॥

निरासनम् । न । निरासने ॥ निराड्
पूर्वासधातोर्लुट् ॥ आसनाभावे ॥
त्रि । तद्वति ॥

निराहारः । त्रि । आहाररहिते ॥

निरिङ्गिणी । स्त्री । तिरस्करिण्याम् ।
पञ्चाम् । यवनिकायाम् ॥

निरिन्द्रियः । त्रि । प्रजननासमर्थे । जी
र्णे । इन्द्रियशून्ये ॥

निरीक्षणम् । न । दर्शने ॥

निरीक्षितः । त्रि । अवलोकिते ॥

निरीषम् । न । फाले । फले । यषका
ष्ठेफालो निबध्यते तत्र । फालाधारे ॥
इत्यमरः ॥ ईशाया निर्गतः । निरा
दय इति समासः ॥ त्रि । ईशशून्ये ॥
नास्तिके ॥

निरीषम् । न । फले । फालाधारे । नि
रीषे ॥ इति भरतो मरटीकाकृत् ॥

निष्क्रान्ता ईषा ऽ स्यात् । निरादय
इति समासः ॥

निरीहः । त्रि । निराकाङ्क्षे । प्राप्तस
मस्तैर्नृपे ॥ निरीहस्तृणं नृपः ॥
ईहारहिते ॥ पुं । विष्णौ ॥

निरुक्तम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ यथा
। ज्योतिषामयनं नेचं निरुक्तं श्रोत्र
मुच्यते इति स्मृतिः ॥ पदभञ्जने ॥

निरुपा

देवविद्यायाम् ॥ त्रि । निर्वचने ॥

स्पष्टे ॥ कथिते ॥ निश्चयेनोक्तोर्थो
नेन । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ
चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्त
दर्थातिशयेनयोगस्तदुच्यते पञ्चवि
धं निरुक्तम् ॥

निरुक्तिः । स्त्री । निर्वचने ॥ निश्चितो
क्तिः ॥

निरुद्धम् । न । ध्येयाकाररुत्तेर्निरोधे
॥ निरुद्धचित्तं पञ्चमी चित्तस्य अस
म्प्राप्तसमाधिभूमिः । तदुक्तम् ।
तस्यापि निरोधे सर्वदृष्टिनिरोधाच्चि
र्वीजः समाधिरिति ॥ त्रि । संबन्धे ।
रोधविशिष्टे ॥ निश्चयेन रुद्धम् ॥

निरुद्धप्रकाशः । पुं । मेढूभातशुद्धरो
गविशेषे ॥ इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः । त्रि । उद्योगाभावविशिष्टे ।
निरुद्यमे ॥

निरुपद्रवः । त्रि । उत्पातरहिते ॥

निरुपस्रवः । त्रि । निर्वाधे ॥ निर्गत उ
पस्रवोयस्यात् ॥

निरुपमः । त्रि । अनुपमे । उपमाशून्ये
॥ निर्गता उपमासादृश्यं यस्यसः ॥

निरुपाख्यः । त्रि । असति ॥ वाचोमन
सञ्ज्ञागोचरे विषयतयोक्तेखायोग्ये
॥ निर्गतः उपाख्यायाः प्रत्यक्षत उ
पख्ये ॥ अस्फुटस्वरूपे ॥

निरेनाः	निर्गम
निरुपेक्षः । चि । अनुपेक्षे । उपेक्षारहिते ॥ निर्गता उपेक्षा औदासीन्यं यस्मात् ॥	निरेभः । चि । निःशब्दे ॥ निरोधः । पुं । नाशे ॥ रोधे ॥ निरोधनम् । रुधिरं । घञ् ॥ प्रलये ॥ निग्रहे ॥
निरुतः । चि । यत्तादौ भागशः पृथक्कृते ॥ निरुद्धः । पुं । निरुद्धलक्षणाकेशब्दे ॥ यथा । पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत् स्वाम्युपरमे यच्चद्रव्ये स्वत्वं तच्च निरुद्धोदायशब्द इतिदायभागः ॥	निरोधनम् । न । निरोधे । प्रत्युपवेशने ॥ कारागारप्रवेशने ॥ रुधिरं आवरणे । ल्युट् ॥ निरोदुष्यः । चि । रक्षणीये ॥ निर्वर्तितः । पुं । दिक्पालविशेषे । नैर्वर्तकोणाधिपतौ ॥ स्त्री । अलक्ष्म्याम् ॥ निवृत्तावृत्तिर्दृष्टायत्त । निर्गतावृत्तेः शुभादिति वा ॥ चि । निरुपद्रवे ॥
निरुद्धलक्षणा । स्त्री । शक्तितुल्यलक्षणायाम् ॥ यथा । निरुद्धलक्षणाः काश्चित् काश्चिन्नैव लक्ष्यशक्तित इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥	निर्वर्त्यः । पुं । सामवेदे ॥ निरन्तरम् कृच्छति । ऋगतिप्रापणयोः । अर्त्तनिरीतिथक् ॥ निर्वर्त्योद्दिष्टेति वेदभाष्यम् ॥
निरुद्धा । स्त्री । लक्षणाविशेषे ॥ निरुद्धिः । स्त्री । प्रसिद्धौ ॥	निर्गमः । पुं । देशे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
निरुपणम् । न । आलोके ॥ विचारे ॥ निदर्शने ॥ इति मेदिनी ॥ चानानुकूलेशब्दे ॥	निर्गतः । चि । निःसृते । वहिष्प्राप्ते ॥ निर्मुक्ते ॥ नितराङ्गतः ॥
निरूपितः । चि । नियुक्ते ॥ कृतनिरूपणे ॥ उपकल्पिते ॥	निर्गन्धः । चि । गन्धशून्ये ॥
निरुद्धः । पुं । वस्तिभेदे ॥ यथा । वस्तिर्दिधाऽनुवासाख्यो निरुद्धश्चेति संचितः । यः सैर्हैर्दीयते स स्यादनुवासनतामकः । कषायदीरतैलैर्यो निरुद्धः सनिगद्यते इति ॥ निग्रहे ॥	निर्गन्धनम् । न । मारणे ॥ गन्धवर्द्धने । भावे ल्युट् ॥ निर्गन्धपुष्पी । स्त्री । शास्त्रलिङ्गमे ॥ निर्गमः । पुं । निःसरणे ॥ निर्गमनम् । गङ्गु । ग्रहवृद्धिश्च ॥
निरुद्धः । चि । ऊहशून्ये ॥ निश्चिते ॥ निरेनाः । चि । निष्पापे ॥	निर्गमनम् । न । प्रतीकारे । दारि ॥

निर्ग्रन्थ

निर्ग्रन्थः । न । नैर्वाहिके ॥

निर्ग्रन्थः । पुं । परमात्मनि । परमानन्दे ॥ चि । परमार्थतः सत्त्वरजस्तमोगुणरहिते ॥ रूपादिगुणहीने ॥ निर्धर्मके ॥ निर्गताः गुणाः सत्त्वादयो रूपादयो वा यस्मात् ॥ विद्यादिभून्त्ये ॥

निर्ग्रन्था । स्त्री । गुणत्रयोपचयापचयरहितसाम्यावस्थमायोपाधिकब्रह्मरूपिण्यां शक्तौ ॥

निर्ग्रन्थी । स्त्री । नीलशेफाल्याम् ॥ सिन्दुवारे । संभाषू इति भाषा । नि सिन्दा इति गौडभाषा ॥ श्वेतनीलपुष्पभेदा निर्ग्रन्थी द्विविधामता ॥ अजकन्दे । करहाटे ॥ निर्गुडति । गुडरक्षायाम् । इगुपधेतिकः । पृषोदादिः ॥ गुडाद्वेष्टनान्निर्गतेति स्वामी । गौरादिः ॥

निर्ग्रन्थः । पुं । वृक्षकोटरे ॥ चि । संवृते ॥

निर्ग्रन्थः । पुं । नमे । चपणके ॥ निःस्वे । निर्दुने ॥ वालिशे । मूर्खे ॥ शूतकारे ॥ ग्रन्थेभ्यो निर्गतः ॥ मुनौ ॥ चि । निर्वेदङ्गते ॥ निः सहाये । निवृत्तहृदयग्रन्थविति श्रीधरस्वामी ॥

निर्ग्रन्थकः । पुं । चपणे ॥ निष्फले ॥

चि । अपरिच्छदे ॥

निर्घातः

निर्ग्रन्थनम् । न । मारणे ॥ ग्रथिकौटि ॥ ल्ये । भावे ल्युट् ॥

निर्ग्रन्थिकः । पुं । चपणे ॥ चि । निपणे ॥ हीने ॥

निर्घाद्यः । चि । निश्चेतुंशक्ये ॥

निर्घटम् । न । बहुमनुजसङ्कीर्णहृद् ॥ इतिहारावली ॥ करगून्त्यहृद् ॥ घटभून्त्ये ॥

निर्घण्टः । पुं । निघण्टो । निर्घण्टने । गणसङ्ग्रहे । ग्रन्थानां सूचीति-ख्याते ॥

निर्घातः । पुं । वाय्वभिहतवायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषे ॥ यथाहवराहः । पवनः पवनाभिहतो गगनाद्वनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहगरुतः ॥

१ ॥ अथवेलादर्शनफलम् । अर्कोदये ऽधिकरणिकन्दपधनियेधाङ्गनावशिग्वेश्याः । आप्रहरांशे ऽजाविकमुपहन्वाच्छूद्रपौरांश्च ॥ २ ॥ आसथ्याङ्गाद्राजोपसेविनो ब्राह्मणाश्च पीडयति । वैश्यजनदां स्तृतीये चौरान्प्रहरेत्तुर्थेतु ॥ ३ ॥ अस्तंयाते नीचान् प्रथमेयामे निहन्ति सखानि । राजेर्द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति ॥ ४ ॥ तुरगकरिणस्तृतीये विनिहन्त्या शायिनश्च

निर्जलः

तुर्थे च । भैरवजर्जरशब्दे । याति य
त स्तां दिशंहन्ति ॥ ५ ॥ भूम्यन्तरी
क्षगतउत्पातध्वनिरेवायम् ॥ निरव
भवज्जपाते ॥ यदाक्षरीक्षेवलवान्
माकृतोमहताहतः । पतत्यधः सनि
र्घातो जायते वायुसम्भव इति ज्योति-
षम् ॥

निर्घणः । वि । निर्हये ॥

निर्घोषः । पुं । शब्दमात्रे ॥ निर्घोषण
म् । घुषघुष्टौ । निष्पूर्वात् घञ् ॥

निर्जनः । वि । विविक्त । जनैरना
कीर्णैः ॥

निर्जरः । पुं । देवे । सुरे ॥ जरायानि
षुक्रान्तः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्च
म्यारतिसमाप्तः ॥ अनेकान्तवादिनां
सप्तपदार्थेषु पदार्थविशेषे ॥ तप्तशि
खाशयनकेशोत्सृजनादितपःसञ्चय
निर्जीर्णवीर्यक्लृप्तनिर्जरशब्देन तैरु-
च्यते ॥ वि । जरात्यक्ते ॥ न । सु
धायाम् ॥

निर्जरसर्पपः । पुं । देवसर्पपवृक्षे ॥

निर्जरा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तालप
र्याम् ॥

निर्जलः । वि । अकहीनदेशदैः ॥

यथा । सम्प्राप्तादशमध्वजाद्यगतिना

सम्पूज्यतामिर्जले तुर्यद्वादशवह्नि
तीव्रमतिमग्नेकादशाभसनी । सा

निर्जरी

षष्ठी नृपपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमी
वर्जिता प्रामोक्ष्यष्टमवेदनां प्रथमहे
तस्य स्मृतीयो भवेति ब्रह्मालम्बेनः ॥
निर्जला । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लेकादश्या
म् ॥ यथा हव्या सोभीमसेनं प्रति ।
वृषस्थेमिथुनस्थेऽर्के शुक्लाहोकादशी
हिया । ज्येष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपास्या
जलवर्जिता ॥ काने चाक्रमने चैव व
र्जयित्वा दकं वधः । उपयुञ्जीत नैवा
न्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥ उद-
यादुदयं यावद् वर्जयित्वा जलं वधः ।
अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशी फ
लमिति ॥

निर्जितः । वि । वशीकृते ॥ विजिते ।
प्राप्तपराजये । पराभूते ॥ नितरां-
जितः ॥

निर्जितेन्द्रियग्रामः । वि । यतौ ॥ इ
न्द्रियाणाङ् ग्रामः । निर्जितेन्द्रिय
ग्रामो येन ॥

निर्जीवः । वि । जीवात्मरहिते ॥ प्रा
णिशून्ये ॥

निर्जरः । पुं । जरे । पर्वतादिस्मृतज
लप्रवाहे । ऊर्णा इति भाषा ॥ निर्ज
रणम् । ऊष्णवयोहानौ । कृदोरप्
॥ सहस्रांशुतुरङ्गे ॥ तुषाग्नौ ॥

निर्जरिणी । स्त्री । नराम् ॥

निर्जरी । पुं । शैले । पर्वते ॥ निर्ज

निर्णयः

राः सन्त्यस्याम् । मन्त्रार्थे इति ।
निर्णरी । स्त्री । नद्याम् ॥ निर्णरे ॥
निर्णतोदरी । स्त्री । लम्बोदर्याम् ॥ त
नुमधायाम् ॥ नितरां नतं नम्र मु
दरं यस्याः ॥

निर्णयः । पुं । विचारे । तर्के । चर्चा
याम् ॥ अवधारणे । निश्चये ॥ विरो
धपरिहारे ॥ परस्परविरुद्धार्थानां
स्मृत्यादिवाक्यानां विरोधपरिहारे
यार्थावधारणनिर्णयः । उक्तञ्च । त
त्वे विप्रतिपक्षानां वाक्यानां मितरे
तरम् । विरोधपरिहारो ऽर्चनिर्णय
स्तत्त्वदर्शनमिति ॥ निर्णय एव तत्त्व
दर्शनमिच्छार्थः ॥ निर्णयनम् । स्त्री
ञ्० । भावे एरच् । उपसर्गादसमा
सेपीतिणत्त्वम् ॥ अधिकरणविशेषे
॥ न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे स
ति तत्प्रकारकज्ञानं निर्णयः ।
था । वह्निमान् पर्वत इत्यादिवो
धः ॥ इतिभाषा प० ॥ तदुर्मावच्छि
न्नप्रकारत्वन्यप्रकारत्त्वानिरूपितप
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषताशा
स्त्रिज्ञानमिति जगदीशः ॥ अस्य ल
क्षणमाह गोतमः ॥ यथा । विमृ
श्य प्रक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं
निर्णयः ॥ ४० ॥ विमृश्य सन्दिह्य पक्ष
प्रतिपक्षाभ्यां साधनोपायभाभ्याम्

निर्णीतः

उपायलभ्यः परपक्षदूषणम् अर्थस्या
वधारणम् तदभावाप्रकारकं तत्
प्रकारकं ज्ञानम् । यद्यप्येतावदेव
निर्णयसामान्यलक्षणं तथापि वि
मृश्येत्यादिकं जल्पवितण्डास्य स्त्री
यनिर्णयमधिकृत्य । तदुक्तम्भाष्ये ।
शास्त्रेवादेच विमर्शवर्जमिति । एवं
प्रत्यक्षतः शब्दाच्च निर्णये न विमर्श
पक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४० ॥ चतुष्पा
दव्यवहारान्तर्गते शेषपादे । फौसला
इति डिगरी इतिचेतरभाषा ॥

निर्णयनम् । न । निर्णये ॥

निर्णयपादः । पुं । चतुष्पादव्यवहारा
न्तर्गतव्यवहारविशेषे ॥ तस्य स्वरूपं
यथा । मिश्रितानां सभासदां पराजि
तोयमिच्छवधारणमिति व्यवहारत
त्त्वम् ॥

निर्णयनम् । न । गजापाङ्गदेशे । नि
र्णये ॥

निर्णीतः । चि । शोधिते । अपनीतम
ले ॥ निर्णीज्यते स्म । शिजिर्शौच
प्राप्तये । क्तः ॥ जलदेवगृहचै
व प्रशानं गोद्विजालयम् । निर्णीत
पादः प्रविशेन्नानिर्णीतः कदाचनेति
स्मृतिः ॥

निर्णीतः । चि । कृतनिर्णये । निश्चयी
कृते ॥ यथा । निर्णीते व्यवहारे तु प्र

निर्दिग्धः

मात्रमफलं भवेत् । लिखितं साक्षि-
योवापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ यथा
पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रादुर्गुणाः
। निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं
तथेति व्यवहारस्तत्त्वम् ॥

निर्णोजकः । पुं । रजके ॥ निर्णनेक्ति ।
णिजर् ० । खुल् । उपसर्गादसमासे
ऽपीति शत्वम् ॥

निर्णोजनम् । न । चाक्षने ॥ निर्णजे
ल्युट् ॥

निर्णोता । चि । प्रतिभुवि ॥

निर्दष्टः । चि । दयाहीने । निर्दये ॥

निष्प्रयोजने ॥ परापवादरक्ते । अ
न्यदोषरते ॥ मत्तेतीव्रेपीति शब् ॥

निर्दयः । चि । दयाहीने ॥ निर्गता द
या यस्मात् ॥

निर्दरम् । न । निर्भये ॥ सारे ॥ चि ।
कठिने ॥ अषये ॥ इति मेदिनिकरः ॥

निर्गतः दरो यस्मात् ॥

निर्दहनः । पुं । भस्मातके ॥ अग्नि
शून्ये ॥

निर्दहनी । स्त्री । मूर्खतायाम् ॥

निर्दाता । चि । खवनकर्त्तरि ॥ यद्ये
दुरति निर्दाता कच्च धान्यञ्च रचती
ति मनुः ॥

निर्दिग्धः । चि । वस्त्रिणि । मांसले ॥
इति हेमचन्द्र ॥

निर्द्धार

निर्दिश्यमानः । चि । उच्चार्यमाणे ॥

निर्दिष्टः । चि । प्रदिष्टे । प्रदर्शिते ॥ क
श्चित्ते ॥ निश्चिते ॥

निर्देशः । पुं । निदेशे । शासने । आ
ज्ञायाम् ॥ निर्देशनम् । दिश ० । घ
ञ् ॥ निर्दिश्यते ऽभिधीयते ऽनेने

तिव्युत्पत्त्या प्रतिपादकशब्दे । ना-
न्वि ॥ भृतौ ॥ नाभिनन्देत मरणं ना

भिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रती
क्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ व्यवहा

रे ॥ कथने ॥ उपान्ते ॥ देशान् नि
ष्कान्ते ॥ निरप वृद्धिर्भावे ॥

निर्देश्यः । चि । निर्देशुं शक्ये ॥

निर्देशा । चि । निर्देशकर्त्तरि ॥

निर्दोषः । चि । दोषरहिते ॥ यथा ।
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रय

च्छति । समूह्याद् द्विगुणं दाप्यो वि
नयंतावदेव चित्तिमिताक्षरा ॥

निर्दनः । पुं । जरहवे ॥ चि । धनहीने ॥

निर्दुर्म्यः । चि । धर्मरहिते ॥

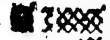
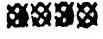
निर्दुरः । पुं । निश्चये ॥

निर्दुरणम् । न । जातिगुणक्रियासंज्ञा

भिः समुदायादेकदेशस्य पृथक् क
रणे ॥ तत्र यतश्च निर्दुरण इति षष्ठी

सप्तमी च विभक्तिर्भवति । यथा । म
नुष्याणां मनुष्येषु च चिपयः शूरत

मः । गवां गोषु वा कृष्णासम्पन्नचोरा

निर्वन्धः

। अध्वगानामध्वगेषु वा धावन्तः श्री
 घतमा इति ॥ निश्चये ॥
 निर्हारणीयः । चि । निर्दुर्धे । निर्हारि
 तव्ये ॥
 निर्हारितः । चि । कृतनिश्चये ॥
 निर्हार्यः । चि । निर्दुरणीये ॥ निःश
 क्कर्मकर्त्तरि ॥ निर्दुर्यः कार्यकर्त्ता
 यः संयतन् सत्त्वसम्पदा । व्यसने ऽभ्यु
 दयेवापि ह्यविकारं सदा मनः । त
 त्सुसत्त्वमिति प्रोक्तम् ॥ तत् सम्पदा
 संयतन् उद्यमं कुर्वन्नित्यर्थः । संयु
 त इति वा पाठः ॥ निश्चयेन प्रियते
 । धृञ्० । कृच्छलो गृह्यते ॥
 निर्दुतः । चि । खण्डिते । परित्यक्ते ॥
 नितराङ्कम्पिते ॥ समुन्मूलिते ॥
 निर्दुतः । चि । प्रचालिते ॥ धावेः क
 र्मणि क्तः । क्लोरिति वकारस्योठादे
 शः । एत्येधश्चूठ् म्विति वृद्धिः ॥
 निर्हानम् । न । निध्याने ॥ दर्शने ॥
 ध्यैचिन्तायाम् । ल्युट् ॥
 निर्वन्धः । चि । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहि
 षणौ ॥ रागद्वेषादिद्वन्द्वरहिते ॥ नि
 र्गन्धोद्वन्धात् द्वन्द्वेभ्यो वा ॥
 निर्वन्धः । पुं । आग्रहे । अभिनिवेशे ॥
 वपुर्वाग्धीषु निर्वन्धः कर्मिणो न तु
 साक्षिणि । ज्ञानिनः साक्ष्यलेपत्वे नि
 र्वन्धो नेतरचिह् ॥ निश्चयेन बन्धः ॥

निर्मदः

निर्वाधः । चि । निरुपश्रवे ॥ विविक्ते ॥
 निर्भटः । चि । दृढे ॥
 निर्भयः । पुं । अज्ञानेये ॥ हयोत्तमे
 ॥ चि । भीतिरहिते ॥ निर्गतं भयं
 यस्मात् यस्य वा ॥
 निर्भरम् । न । अतिमात्रे ॥ निःशेषेण
 भरोभारो ऽत्र । उपसर्गान्तरनिवृत्त्य
 र्थं निर्भरमित्युक्तम् ॥ चि । तद्वति ॥
 निर्भर्त्सनम् । न । खलीकारे ॥ अक्ष
 त्तके ॥ इति मेदिनी ॥
 निर्भर्त्सितः । चि । धिक्कृते । निन्दिते
 । कृतनिर्भर्त्सने ॥
 निर्भाग्यः । चि । भाग्यहीने । मन्दे
 । मूढे ॥
 निर्भाज्यः । चि । पृथक्कार्ये ॥
 निर्भिन्नः । चि । नितरांदारिते ॥
 निर्भिन्नचिर्भटः । पुं । निर्भिन्नकर्कटी
 सस्ये । फट् इति भाषा ॥
 निर्भीकः । चि । निर्भये ॥
 निर्मालिकम् । अ । मच्चिकाखाम-
 भावे ॥
 निर्मलः । पुं । हृष्टे ॥
 निर्मथनम् । न । नितरां विलोडने ॥
 अतिनिर्मथना दग्निश्चन्दनादपि जा
 यते । विषायते ऽस्मत्तमपि यथापथ्यं
 समुर्धतः ॥
 निर्मदः । पुं । मदहीनगजे । उदान्ते

निर्मानः

॥ सदाकिर्गतः । निर्गतामदोऽ

स्मादा ॥

निर्माधा । स्त्री । नलिकायाम् ॥

निर्मान्प्यदाह । न । अरणौ । वल्लि
मन्ये ॥निर्माणः । वि । भिचौ ॥ देहेपिममेति
प्रच्ययरहिते ॥ शरीरयात्रामात्रार्थे
पिप्रारब्धकर्माक्षिप्तकौपीनाच्छाद
नादौममेदमिच्छ्यभिमानहीने ॥
देहपुत्रभ्रात्रादिषु स्वीयेषुममता
शून्ये ॥निर्माय्यादः । वि । अविनीते ॥ निर्गतो
मार्धादायाः ॥निर्माणम् । न । निर्माल्ये ॥ अश्वके ॥
वि । मलहीने । शुद्धे ॥ रजस्तमो
मलामिश्रिते ॥ रागादिमलरहिते
॥ अविद्यातत्कार्यलक्षणमलरहिते-
॥ मलान्निर्गतम् । निर्गतं मलम-
स्मादा ॥

निर्मालोपलः । पुं । स्फटिके ॥

निर्माणम् । न । निर्मतौ ॥ सारे ॥
समञ्जसे ॥ कामभेदे ॥ इतिहेम
चन्द्रः ॥निर्माता । वि । निर्माणकर्त्तरि ॥ नि
र्माति । माङ्माने । लृच् ॥निर्मानः । वि । मानरहिते ॥ निर्गतो
मानात् ॥

निर्माणः

निर्मानमोहः । वि । मानमोहाभ्यां

निर्क्रान्ते । अहङ्काराविवेकाभ्यां र
हिते ॥निर्मात्यम् । न । देवार्पिते । जिते ।
देवोच्छिष्टद्रव्ये ॥ यथा । अर्वा विस
र्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते । विस
र्जिते जगन्नाथे निर्मात्यं भवति च
यादिति ॥ वि । माल्यशून्ये ॥

निर्मात्या । स्त्री । पृक्कायाम् ॥

निर्मितः । वि । कृतनिर्माणे । निष्पा
दिते । रविते ॥निर्मितकः । वि । मन्त्रौषधादिभिर्नि
ष्पादिते ॥निर्मितिः । स्त्री । निर्माणे । रचनाया
म् ॥ असाधारणचमत्कारकारिणी र
चनाहिर्निर्मितिरितिस्थास्याताः ॥निर्मुक्तः । पुं । मुक्तकण्ठके भोगिनि ॥
वि । त्यक्तसङ्गे । निष्परिग्रहे ॥

निर्मुक्तिः । स्त्री । निवृत्तौ ॥

निर्मुटः । पुं । वनस्पतौ । अणुष्वृच्
॥ खर्परे ॥ सूर्य्य ॥ न । काशून्येह
ट्टे । पण्ड्याजिरे ॥निर्माकः । पुं । मोचने ॥ व्योत्रि ॥ स
न्नाहे ॥ सर्पकण्ठके । अहिकोषे ॥
निश्चयेनमुच्यते । मुष्ल् ॥ कर्म
णिघञ् ॥

निर्माणः । पुं । त्यागे । मोक्षाभावे ॥

निर्व्यूहः

निर्व्यूहः । चि । निर्गच्छति ॥

निर्व्यूहणः । चि । विशृङ्खले । अवा-
धे । निरर्मले । स्वच्छन्दे ॥निर्व्यूहणम् । न । वारणापाङ्गदेशे ॥ मे-
क्षे ॥ अध्वनिर्गमे ॥ पशूनां पादवन्ध-
नदामनि ॥ निर्व्यूह्यनेन । याप्राप-
ये । ल्युट् ॥निर्व्यूहणम् । न । वैरशुद्धौ । दाने । त्या-
गे ॥ न्याससमर्पणे ॥ यतनिकारा-
दै । स्वार्थगुण्यन्तः । भावकर्मकरणा-
दै । ल्युट् ॥ मारणे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निर्व्यूहः । पुं । पोतवाहे ॥ इ० हे० ॥

निर्व्यूहः । पुं । कषाये । काये । कथि-
तद्व्यरसे ॥ वृक्षद्वे । वृक्षादिर्ग-
त्यकठिनतां यातेरसविशेषे । वेष्टके
। गूढ इति भाषा ॥निर्व्यूहिकः । चि । युक्तिरहिते ॥ यथा
। नहि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति प्रा-
चां प्रवादे निर्व्यूहिकत्वाद् अद्वेय इति
शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ निर्व्यूहिकं
ब्रवाणास्तु नास्माभिर्विनिवार्यन्ते इ-
ति न्यायः ॥

निर्व्यूहः । पुं । निर्व्यूहः ॥ इति श० मा० ॥

निर्व्यूहः । पुं । आपीडे । शेखरे ॥ दा-
रे ॥ निर्व्यूहः ॥ नागदन्तके ॥ निर्व्यू-
हति । यूहलौकिको धातुः । इगुपधे-
तिकः ॥ निहृहतिवा । पृषोदरादि

निर्व्यूह

त्वात् धातोर्ग्रहागमः ॥ मत्तवारणे ॥

निर्व्यूहः । पुं । गोः पादवन्धनरज्जौ ॥

निर्युज्यते गौरनेन । युजिर् । घञ् ॥

निर्व्यूहणः । चि । खच्छणहीने । पाण्डु-
रपृष्ठे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥निर्व्यूहः । पुं । श्रीकृष्णे ॥ चि । लैपर-
हिते ॥

निर्व्यूहणम् । न । कर्षणे ॥

निर्व्यूहः । चि । लेपवर्जिते ॥ शुद्धे ॥ आ-
सङ्गरहिते ॥ पापशून्ये ॥

निर्व्यूहितः । चि । आलोकिते ॥

निर्व्यूहयनी । स्त्री । सर्पस्वचि । कञ्चुके
॥ यस्यां त्वचिसर्पो नितरां स्त्रीयते सा
निर्व्यूहयनी सर्पस्वगतिव्याख्यातारः ॥निर्व्यूहणम् । न । निरुक्तौ । शब्देनाभि-
धाने ॥ निश्चितं वचनम् ॥निर्व्यूहणम् । न । दाने । अन्नादीनां
संविभागे ॥ टुवप् । भावे ल्युट् ॥निर्व्यूहः । चि । निर्द्वारार्थेषु । इति हेमो-
नेकार्थः ॥निर्व्यूहणम् । न । दर्शने ॥ वर्णशब्दात्
सप्त्यापेति णिच् । ल्युट् ॥

निर्व्यूहयन् । चि । कुर्वति ॥

निर्व्यूह्यतः । चि । निष्पादिते ॥

निर्व्यूहणम् । न । नाद्योक्त्या प्रस्तुतकथा-
समाप्तौ । प्रकृताभिनयस्य निर्वाहे

। निष्ठायाम् ॥ निर्वाहे निर्वाहणम् ॥

निर्वाण

वहेल्युट् ॥ नाटकसन्ध्यास्तरे ॥ यथा
। मुखं प्रतिमुखश्चैव गर्भो विमर्ष
एवच । तथा निर्वाणश्चेति नाटके
पञ्चसन्ध्याइति भरतः ॥

निर्वाणः । स्त्री । निष्ठायाम् । प्रकृता
भिनयनिर्वाहे । निर्वाण्ये ॥ टाप् ॥
निर्वाणता । चि । निर्वाणरि ॥

निर्वाणम् । न । अस्तङ्गमने । विनाशे
॥ निर्वृते ॥ गजमज्जने ॥ सङ्गमे ॥
मोक्षे । अपवर्गे ॥ यथा । यतितत्त्वं
समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छतेति ॥
समत्त्वबुद्धेर्निर्वाणं फलमुक्तं श्रुतौ स्मृ-
तौ ॥ सर्वदुःखोपशमलक्ष्यं परमा-
नन्दरूपं निर्वाणमिति भाष्यकाराः ।
सर्वदुःखोपशमः सत्त्वान्तरिति श्रुत्या
नन्दरूपत्वाच्च परमपुरुषार्थकैवल्य-
रूपं ब्रह्म निर्वाणमिच्छ्यते इति व्या-
ख्याकारः ॥ अपुण्यपुण्योपरमेयं पुन-
र्भवनिर्भयाः । शान्ताः सन्त्यासिनो या-
न्ति तस्मै मोक्षात्मने नम इति विष्णो-
र्निर्वाणरूपत्वे भारतवचनम् ॥ नि-
श्चले ॥ शून्ये ॥ विश्रान्ते ॥ अपवर्ग-
साधनग्रन्थविशेषे ॥ विद्योपदेशने ॥
आदिगुरुविकले (९) ॥ चि । मु-
क्ते ॥ शान्ते मुनिवक्त्रादौ । चरमां-
वस्थमुनौ ॥ चरमावस्थवङ्गी ॥ वन्द्या
विर्गमनं निर्वाणम् । गत्यर्थक

निर्वाण्यः

वाधातोर्भावे ल्युट् ॥ निर्वाणित्वा । वा-
गतिगन्धनयोः । गत्यर्थेति क्तः । नि-
र्वाणोऽवातइति साधु ॥ आदिना नि-
र्वाणो हस्तीनिमग्नइत्यर्थः । आदि-
ना निर्वाणं मुक्तिर्निवृत्तिश्चेत्यपि व-
दन्ति ॥ यथा । प्रियदर्शनमेवास्तु-
किमन्यैर्दर्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्य-
ते येन सरागेणापि चेतसेति ॥

निर्वाणमस्तकः । पुं । मुक्तौ ॥ इति चि
काण्डशेषः ॥

निर्वाणतः । चि । वायुरहिते ॥ निर्वाति-
त्वा । वा० । गत्यर्थेति क्तः ॥ नित-
रांवातो गतो वा ॥

निर्वाणः । पुं । लोकवादे ॥ परिनिष्ठ-
तवादे ॥ अपवादे ॥ निर्वदनम् ।
वदत्यक्तायां वाचि वद अभिवादनस्तु-
त्योर्वा । निष्पूर्वाद्देर्भावे घञ् ॥

निर्वाणः । पुं । निवाणे ॥

निर्वाणम् । न । वधे ॥ दाने ॥ टुव-
प० । स्वार्थे ण्यन्तः । औवैशो ण्ये वा
। ल्युट् ॥

निर्वाण्यः । चि । कर्त्तव्ये ॥

निर्वाण्यः । चि । निःशङ्ककर्मकृति ।
सत्त्वसम्पदासम्पतन्कार्यकर्त्तरि ॥ भ-
यविक्रमश्च सताम्युदयादौ निर्विकारं
मनःसत्त्वम् तत्सम्पदासम्पतन् उ-
द्यमं कुर्वन् यो निश्चाङ्गे भूत्वा कर्मकु-

निर्विक

कृते सनिर्वार्य उच्यते ॥ निश्चयेन वि-
यते ॥ वृञ्० । ऋङ्लोप्यते ॥
निर्वासनम् । न । मारणे । हिंसने ॥
नगरादेर्वह्निष्कृतौ ॥ वासच्छेदे ।
चुरादिः । भावे ल्युट् ॥
निर्वासितः । चि । निष्कासिते ॥
निर्वास्यः । चि । निर्वासनीये ॥
निर्वाहः । पुं । कार्यसाधने ॥ निर्वाह-
णम् । वङ्० । घञ् ॥ निष्पत्तौ । स-
माप्तौ ॥ यावता स्यात् स्वनिर्वाहः
स्वीकुर्यात् तावदर्थवित् । आधि-
क्ये न्यूनतायाश्च च्यवते परमार्थत-
इत्युपदेशः ॥
निर्वाहकः । पुं । कार्यसाधके । सम्पाद-
के ॥ नहि स्वपरनिर्वाहकस्य परापे-
क्षा भवति ॥
निर्वाहकैक्यम् । न । सङ्गच्छन्तरे ॥
साक्षात्परम्परया वा एककार्यानुकू-
लत्वे ॥
निर्वाहणम् । न । निर्वाहणे ॥
निर्वाहिका । स्त्री । प्रवाहिकायाम् ॥
निर्विकल्पः । पुं । सर्वविकल्पशून्ये पर-
मात्मनि ॥ चि । कल्पनाहीने ॥ नि-
रस्तभेदे ॥ निर्गतो विकल्पो विविधा-
कल्पनाय स्यात् ॥ भोगैकवासनां त्य-
क्त्वा त्यजत्वं भेदवासनाम् । भावाभा-
वौ ततस्त्यक्ता निर्विकल्पो स्थितो भव ॥

निर्विक

निर्विकल्पकः । पुं । असम्प्रज्ञातसमा-
धौ । सादृशानादिविकल्पभेदकया
पेक्षया ऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तवृत्ते रतितरामेकी-
भावेनावस्थाने ॥ तत्र दृष्टान्तः । ज-
लाकाराकारितलवर्णानवभासेन ज-
लमात्रावभासवत् अद्वितीयवस्त्वा-
काराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेना-
द्वितीयवस्तुमात्रमेव भासत इति ।
ततश्चास्य निर्विकल्पकसमाधेः सु-
षुप्तेऽर्थाभेदशङ्का न भवति । उभयत्र
दृश्यमाने समाने ऽपि तत्सद्भावा-
सद्भावाभावेण तयोर्भेदोपपत्तेरि-
ति । सुषुप्तौ बुद्धिर्हि नास्ति बुद्धेः-
कारणात्मनावस्थानस्य तल्लक्षणत्वा-
त् । इदं तु बुद्धिवृत्तेरद्वितीयवस्त्वा-
काराकारिताया अवस्थानाङ्गीकारा-
त् सुषुप्तेर्भेदोपपत्तेरिति भावः । ना-
पि मुक्तावतिस्थासिः । तत्रापि अवि-
द्यातत्कार्यसंस्काराणा मय्यन्तमु-
च्छेदात् । इह पुनर्बुद्ध्यनादिष्वव-
हारदर्शनेन तेषामनुवृत्तेरिष्टत्वात्
। नापि जीवन्मुक्तौ प्रसङ्गः । तस्य बु-
द्ध्यनदशायामपि बाधितानुवृत्तिमा-
त्रप्रपञ्चावभासेऽपि स्वस्वरूप एवाव-
स्थानात् । साधकस्य बाधितानुवृत्ति-
मात्रप्रपञ्चावभासाभावादिति ॥

निर्विषयः

वि । निरस्तभेदे ॥ स्वा० कः ॥ * ॥

न । प्रकारता विशेष्यतानापन्नसम्बन्धानवगाद्यतीन्द्रियज्ञाने ॥ यथा । तत्प्रमानाप्रमानापिज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् । प्रकारतादिशून्यहिसम्बन्धानवगाद्यदिति ॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । इति च भाषापरिच्छेदः ॥

निर्विकल्पकसमाधिः । पुं । निर्विकल्पके ॥ लयविच्छेपकपायरसास्वादलक्षणाविघ्नचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निवातदीपवदलसदखण्डचैतन्यमाचमवतिष्ठते यदा तदानिर्विकल्पकसमाधिरुच्यते ॥

निर्विकारः । पुं । जन्मादिषड्भाववि कारहीने आत्मनि ॥ चि । विकारशून्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावाविकारः । निर्गतो विकारो ऽस्मात् । निरादय इति समासः ॥

निर्विकारता । स्त्री । विषयानुसन्धानराहित्ये ॥ प्रकृतेरन्यथाभावाभावत्वे ॥

निर्विषयः । चि । प्राप्तवैराग्ये । विरक्ते ॥ यथा । निर्विस्मोहमनेनवासेन । यथावानिर्विस्मोहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनेतीशभाष्यम् ॥

निरुपपदादिदेः कर्मणिक्तः । निर्वि

निर्विषी

सख्योपसङ्ख्यानात् परस्परालम्बम् पू

र्वस्यष्टुत्वम् ॥ विषये । दुःखिते ॥

निर्विद् । चि । खिन्ने ॥ निर्विद्यते खिद्यते । विदेक्षानार्थान्निष्पूर्वात् सत्सूक्ष्मिण्यादिना क्तिप् ॥

निर्विन्या । स्त्री । ऋचाख्यकुलाद्रिन्ध्याम् ॥ विन्याद्रिनिर्गतनदीविशेषे ॥

निर्विशेषः । चि । समे । स्वगतभेदरहिते परमात्मनि । नानाविधभेदरहिते ॥ यथा । निर्विशेषं परम् ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । येमन्दास्तेतुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैरिति ॥ निर्गता विशेषा यस्मात् ॥

निर्विषयः । चि । निरालम्बे ॥

निर्विषा । स्त्री । तृणविशेषे । अविषायाम् । विषहायाम् । निर्विषी इति गौड भाषा ॥ तथा । निर्विषा कटुका शीताकफवातास्रदोषनुत् । अनेकविषहन्त्री च ब्रह्मनिर्मलकारिणी च्यस्या गुणाः ॥

निर्विषी । स्त्री । श्यामकन्दायाम् । उपविषायाम् ॥ इयं चतुर्विधाभवति । रक्ता श्वेता भृशंकृष्णा पीतवर्णा चैव च । यथापूर्ववद्विज्ञेया वत्याश्चेष्टागुणोत्तमाः ॥ सर्वदोषहरीलेपाद्भुक्ताम्रययुनाशिनी । श्लेष्मजान् विंशतीरोगान् सख्योहन्यान्निषेवशा

निर्वेदः

दितिभावप्रकाशः ॥

निर्विष्टः । वि । भुक्त ॥ कृतनिर्वेशे ॥
प्राप्ते ॥ स्थिते ॥ विवाहिते ॥ कृता
मिहेषे ॥

निर्वीजा । स्त्री । काकलीशायाम् ।
कस्मिन् इतिभाषा इतिराजनि
र्घटः ॥

निर्वीरः । वि । वीरशून्ये ॥

निर्वीरा । स्त्री । अवीरायाम् । पतिपु
त्रविहीनायाम् ॥

निर्वीर्यः । वि । निष्प्रभावे ॥

निर्वृतः । वि । उपरतस्वभावे ॥

निर्वृतिः । स्त्री । सुस्थितौ ॥ अस्तङ्गम
ने । मृत्तौ ॥ सुखे ॥ मोक्षे ॥ सि
द्धौ ॥

निर्वृत्तः । वि । निष्पन्ने ॥ निर्वृत्ततेस्त
। एतुवर्त्तने । क्तः ॥ आप्ते ॥

निर्वृत्तिः । स्त्री । निष्पादे ॥ समाप्तौ
॥ यथा ऽध्ययननिर्वृत्तिरिति ॥ वि ।
वृत्तिरहिते ॥

निर्वेदः । पुं । स्वावमानने ॥ एतावता
कालेनाप्ययं न सिद्धः किमतः परं
कष्टमिच्छन्नुत्तापे । खेदे ॥ वैराग्ये
॥ यथा । यदाते मोहकलिखं बुद्धिर्बु
तितरिष्यति । तदागन्तासिनिर्वेदं
श्रोतव्यमश्रुतस्यचेति ॥ शान्तरस
स स्यायिभावे । निर्वेदः स्यायिभावे

निर्वर

स्ति शान्तोपिनवमोरसः ॥ परचैरा

ग्ये ॥ यथा । ततः कदाचिन्निर्वेदा
स्मिराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं प
रिच्यत्तं दुःखार्त्तं न भृशं मयेतिमो
क्षधर्मः ॥

निर्वेशः । पुं । भोगे ॥ वेतने ॥ मूर्च्छ
ने ॥ निर्वेशनम् निर्विश्यते ऽनेमवा
। विश० । अकर्त्तरिचेति वृत्तश्चेति
वा घञ् ॥

निर्वेशनम् । न । उपभुक्तौ ॥

निर्वेशनम् । न । नाडिचीरे । सूत्रवे
ष्टनस्थाम् ॥ वि । वेष्टनरहिते ॥

निर्वेशः । वि । सर्वभूतेष्वपकारिष्व
पिष्टेष्वरहिते ॥ निष्क्रान्तो वैरात् ॥

निर्वोढा । वि । निर्वहितरि ॥

निर्व्यग्रः । वि । स्वस्थे ॥

निर्व्यथनम् । न । छिद्रे । रन्ध्रे ॥ व्यथ०
। भावेल्युट् । निश्चयेन व्यथनं भयं
चक्षनं वा यच्च ॥

निर्व्यमेक्ष्यः । वि । निस्पृहे ॥

निर्व्यूढः । वि । त्यक्ते ॥ समाप्ते ॥

निर्व्यूष्टः । पुं । शेखरे ॥ हारि ॥ निर्या
से ॥ नागदन्तके ॥ निर्व्यूहति । इ-
गुपधेतिकः ॥

निर्व्यूहमानः । वि । इतस्ततश्चाव्य
माने ॥

निर्वरयम् । न । दाहार्थं शत्रादिमय

निलीनः

ने ॥ निष्काशने ॥ निःशेषेण हरणे ॥
 निर्हारः । पुं । शल्याद्युत्पाटने । अभ्य-
 वकर्षणे ॥ मलमूत्रादित्यागे ॥ नि-
 र्हरणम् । हञ् । घञ् ॥ यथेष्टवि-
 नियोगे ॥ न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कु-
 टुम्बाद्वहुमध्यगात् । स्वकादापच व-
 त्तादि स्वस्य भर्तुः पानाज्ञया ॥
 निर्हारगृहम् । न । } विष्णुवादि-
 निर्हारस्थानम् । न । }
 त्यागार्थगेहे । पोखरा इति भाषा ॥
 निर्हारी । पुं । दूरगामिगन्धे । समाक-
 र्षिणि ॥ चि । तद्वति ॥
 निर्हृतः । चि । दग्धे ॥
 निर्हादः । पुं । स्वाने । शब्दे ॥
 निलयः । पुं । गृहे । वेश्मनि ॥ निली-
 यते ऽत्र । लीश्लेषणे । पुंसीतिघः ॥
 निलयनम् । न । आधारे ॥ स्थाने ॥
 निलीयतेस्मिन् । ली । ल्युट् ॥
 निलायी । चि । निवासिनि ॥
 निलिम्पः । पुं । देवे । सुरे ॥ निलिम्प-
 ति । लिपउपदेहे । नौलिम्पेरिति
 शः । मुचादित्वानुम् ॥
 निलिम्पा । स्त्री । स्त्रीगवि ॥
 निलिम्पिका । स्त्री । निलिम्पायाम् ।
 सौरभेय्याम् ॥ स्वार्थेकन् ॥
 निलीनः । चि । निःशेषेण लीने । सं-
 लब्धे ॥

निवहः

निवचनेकृत्य । अ । वा वंनिगमेत्य-
 निवचनेकृत्वा । अ । र्थ ॥ वचनाभा-
 वानिवचने । अर्थाभावे ऽव्ययीभावः
 । तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् । मध्येप-
 देनिवचनेचेति गतिसंज्ञा । कुगती-
 तिसमासः ॥
 निवपनम् । न । पिबुद्देश्यकदाने ॥
 निवरा । स्त्री । कन्यायाम् । कुमार्या-
 म् ॥ वङ् । वृञ् । आभ्यां ग्रहवृद्धि-
 च्यादिनाकर्मण्यप् ॥
 निवर्त्तनम् । न । व्यावर्त्तने । निवृत्तौ
 ॥ यतोयतो निवर्त्तते ततस्ततो वि-
 मुच्यते । निवर्त्तनादि सर्वतो न वेद-
 दुःखमग्नयपि ॥ विंशतिवंशपरिमाणे ॥
 निवर्त्तितः । चि । आकृष्टे ॥
 निवर्हणम् । न । मारणे ॥ वर्हहिंसाया-
 म् । भावे ल्युट् ॥
 निवर्हणीयः । चि । वधे ॥
 निवर्हितः । चि । अपहृते ॥
 निवसतिः । स्त्री । गृहे ॥
 निवसथः । पुं । ग्रामे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 निवसनम् । न । वस्त्रे ॥ गृहे ॥ नि-
 सेल्युट् ॥
 निवहः । पुं । समूहे ॥ नितरामूह्यते
 । ऊह । पुंसीतिघः ॥ सप्तवाय्व-
 न्तर्गतवायुविशेषे ॥ नितरां वहति ।
 वह । पचाद्यच् ॥

निविरी

निवातः । पुं । दृढसन्नाहे । शस्त्राभे
द्यवर्मणि ॥ आश्रये ॥ चि । वातशू
न्ये ॥ निवृद्धो निवृत्तो वा वातोऽ
स्मात् ॥

निवातकवचः । पुं । अच्छिद्रकण्डके ॥
हिरण्यकशियोः पौषेदैस्त्ये । संज्ञा
दपुषे ॥

निवापः । पुं । पितृदाने । सपिण्डना
दूर्ध्वपिचुद्देशेनदाने ॥ न्युप्यते निव
पनवा । टुषप० । कर्मणि भावे वा
घञ् ॥ दानमात्रे ॥

निवारः । पुं । निवारणे ॥

निवारणम् । न । निश्चयेनवारणे ॥

निवारितः । चि । निराकृते । कृतनि
वारणे ॥

निवासः । पुं । गृहे ॥ निवसन्त्यस्मिन्
। वस० । घञ् ॥ निवासदेशे ॥
निवासो नाम यच्च सम्प्रत्युप्यतइति
भाष्यम् ॥

निवासी । चि । निवसनशीले ॥ निव
सति तच्छीलः । वस० । गिनिः ॥

निविडः । चि । सान्द्रे । घने । नीरंध्रे
। दृढे ॥ निविडाः केशाः ॥ अवटीटे
॥ नासिकायाः नतम् । नेर्विडञ्चि
रीसचौ । तद्योगान्नासिकानिविडा ॥

निविरीसः । चि । अवनाटे । निविडे ॥
नासिकायानतम् । नेर्विडञ्चिरीस

निवृत

चौ । तद्योगान्नासिका निविरीसां पु
रुषो निविरीसः ॥ सान्द्रे ॥

निविष्टः । चि । स्थिते ॥ निविश० ।
क्तः ॥ प्रविष्टे ॥ यथा । उडुगणपरिवा
रो नायकोप्योषधीना ममृतमयश
रीरः कान्तियुक्तोपिचन्द्रः । भवति वि
कलमूर्त्तिर्मण्डलं प्राप्य भानोः पर
सदननिविष्टः कोलघुत्वनयातीति ॥

निवीतम् । न । कण्ठस्त्विते यच्चसूच
॥ चि । प्रावृते । परिहित वस्त्रे ॥ नि
वीयतेस्म । व्येज्स्वरणे । क्तः । स
म्प्रसारणादिः ॥ यद्वा । निवीयतेस्म
। अज० । अजेर्विः । धीगत्यादिषु
वा । क्तः ॥ न्यजतिस्म निवेतिस्मवा ।
गन्त्यर्थेतिक्तः ॥ निष्प्रधोभागे वीतं
गमन मस्य वा ॥

निवीती । पुं । कण्ठस्त्वितयच्चसूचव-
ति द्विजे ॥ शिरोवधायदक्षिणपाण्या
दावप्यनुदृतकण्ठादेवसज्जने ऋजु
प्रालम्बे यच्चसूच वस्त्रेवा निवीती द्वि
जो भवति ॥ निवीतमस्त्रास्ति । अ
तइनिठनावितीनिः ॥ कृतोपवीती
देवेभ्यो निवीतीच भवेत्ततः । म-
नष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रा नृप्यं
स्तथा ॥

निवृतम् । चि । निवीते ॥ परिचिसे
। परिखादिना वेष्टिते ॥ निविश्यते-

निवेश

स्य । वृत्तं । क्तः ॥

निवृत्तः । चि । व्यावृत्ते ॥ गते ॥ परि-
समाप्ते ॥ निवृत्तिविशिष्टे । विरते ॥
निवृत्तचक्षुः । चि । आवृत्तनेत्रे ॥ नि-
वृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्य-
श्चक्षूषि वाद्यानि करणानि येन ॥
निवृत्तात्मा । पुं । निषेधे ॥ निषेध-
स्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥
निवृत्तिः । स्त्री । उपरतौ । उपरमे ।
विरतौ ॥ यद्विषयं यदाश्रय मज्ञानं
तद्विषयतदाश्रयप्रमाणज्ञानात् त-
न्निवृत्तिर्भवति ॥ प्रवृत्तिप्रागभावे
॥ निवर्त्तते निवर्त्तनं वा । वृत्तुं ।
क्तिन् ॥

निवेदकः । चि । विज्ञापनस्य कर्त्तरि ॥
निवेदनम् । न । आवेदने । सम्मानपू-
र्वकविज्ञापने ॥ नि विद० । ल्युट् ॥
समर्पणे ॥

निवेदितः । चि । कृतनिवेदने ॥

निवेशः । पुं । विन्यासे ॥ सैन्यविन्यासे
॥ शिविरे । आगन्तुकसैन्यवासे ॥
उद्वाहे ॥ स्थाने ॥ निवेशनम् । नि-
विश० । घञ् ॥ निविशन्तेस्मिन् । ह-
स्तश्चेति घञ् ॥ कटके ॥ इतिशब्दा-
न्वधौ प्राणकृष्णः ॥

निवेशनम् । न । गेहे ॥ स्थितौ ॥ प्र-
वेशे ॥ निविश० । ल्युट् ॥

निशाच

निवेशनीयः । चि । निवेश्ययोग्ये । नि-
वेशनार्हे ॥

निवेशितः । चि । विहिते ॥ विशतेर्ग-
न्तात् कर्मणि क्तः ॥

निवेश्यः । चि । निवेशनीये ॥

निट् । स्त्री । निशायाम् । रात्रौ ॥ नि-
तरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् ।
शोतनूकरणे । आतश्चोपसर्गइति-
कः । पृषोदरादिः ॥

निशठः । पुं । वस्तुदेवात्मजे ॥

निशमनम् । न । दृष्टौ ॥ श्रुतौ ॥

निशा । स्त्री । रक्षोजनन्याम् । रात्रौ
॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारा-
न् । शो० । आतश्चोपसर्गइतिकः ॥
टाप् ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ हरिद्रा-
याम् ॥ लस्यविशेषे ॥ यथा । अज-
गोपतियुग्मश्च कर्कधन्विमृगास्तथा
। निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये
दिनात्मका इति ॥

निशाकरः । पुं । चन्द्रे ॥ निशां करो-
ति । उक्कुञ्० । दिवाविभानिशेति
टः ॥ कुक्कुटे ॥

निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

निशागणः । पुं । गणराज । रात्रिस-
मूहे ॥

निशाचरः । पुं । राक्षसे ॥ फेरौ । सु-
गाले ॥ पेशके । झूके ॥ सर्पे ॥ भूते ॥

निशान्त

॥ चक्रवाके ॥ चारकभेषजे ॥ नि-
शायां चरति । चर० । चरेष्टः ॥ चि
। रात्रिचरमात्रे ॥

निशाचरी । स्त्री । पांशुलायाम् । कु-
लटायाम् ॥ राक्षस्यम् ॥ अनिर्वृति
निशाचरी ममगृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निगमागमस्मृतिपुराणशा-
स्त्रीदिताम् । क्रियां तदनुगा सखी
हृदय एव चिन्ताविशत् तयोर्दमन-
कारणं त्वमसिकेवलं भूपते ॥ केशि
नीनामगन्धद्रव्ये ॥ टिक्तान् डीप् ॥

निशाचर्या । न । तमसि । अन्यकारे ॥

निशाजलम् । न । हिमे । तुहिने ॥

निशाटः । पुं । पेचके ॥ निशाया मट
ति । अट० । अच् ॥ निशाचरे ॥

निशाटकः । पुं । गुग्गुलौ ॥ इतिराज
निर्घण्टः ॥

निशाटनः । पुं । उलूके । पेचके ॥ नि
शाचरे ॥

निशातः । चि । तेजिते । निशिते । शा
णिते ॥ निशायते स्म । शो० । क्तः
। शाळोरिति पक्षे इत्वाभावः ॥

निशादः । चि । निशाभुजि ॥

निशादिः । स्त्री । सन्ध्यायाम् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥

निशानम् । न । तीक्ष्णीकरणे ॥

निशान्तम् । न । सैल्ये । गृहे । भवने

निशारु

॥ उपसि । प्रभाते ॥ यथा । निशा
न्ते निशान्ताङ्गनागानयुक्ते स्फुरत्तार
काभानुमद्भानुपूते । प्रसन्नाम्बरान्ते
रटद्ब्रह्मगीते जगद्रचितुंमुच्य नि
द्रां दृगन्ते ॥ इत्युत्कलदयारामुभ-
ट्टाचार्यः ॥ चि । शान्ते ॥

निशान्धः । चि । रात्र्यन्धे ॥

निशान्धा । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

निशापतिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशायाः प
तिः ॥ कर्पूरे ॥

निशापुष्पम् । न । उत्पले ॥

निशावलः । पुं । मेघवृषमिथुनकर्कट
धनुर्मकरराशिषु ॥

निशाभङ्गा । स्त्री । दुग्धपुष्प्याम् । दु
ग्धपेया इति गौडभाषा ॥

निशामणिः । पुं । चन्द्रे ॥ निशाया म
णिरिव ॥

निशामनम् । न । दर्शने । चाक्षुष-
ज्ञाने ॥ आलोचने ॥ श्रवणे ॥ ज्ञाप
नमात्रे ॥

निशासृगः । पुं । सृगाले ॥

निशारणम् । न । मारणे ॥ शृङ्गिंसाया
म् । स्वार्थण्यन्तः । भावे ल्युट् ॥ पुं ।
रात्रियुद्धे ॥

निशारतः । पुं । चन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

निशारुकः । पुं । सप्तरूपकान्तर्गतरूप
कभेदे ॥ तल्लक्षणयथा । लघुद्वन्द्व

निशिपा

गुरुदन्ततन्त्र्यासतालकः स्मृतः । चतुर्विंशति वर्णस्तुरसेहास्ये निशाकः ॥ तालविशेषे ॥ यथा । प्रविश्यनर्तकोरङ्गं विकीर्य कुसुमादिकम् । निशाककेण तालेन कोमलं नृत्यमाचरेत् ॥ इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निशावनः । पुं । शणे ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

निशावेदी । पुं । कुक्कुटे इति हेमचन्द्रः ॥

निशाहसः । पुं । कुमुदे । कैरवे ॥ इति चिकाण्डशेषः ॥ निशायां हसः हसनं विकाशो ऽस्य ॥

निशाह्वा । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ निशाह्वायस्याः । निशापदेन सर्वे रात्रिपर्याया हरिद्रानामानि भवन्ति ॥

निशितः । चि । शण्डिते । तीक्ष्णीकृते ॥

निशायते स्य । शो० । क्तः । शाब्दोरिति वेत्तम् ॥ न । लोहे ॥

निशिपालः । पुं । दत्तविशेषे ॥ यथा । तालशररज्जुधररत्नवरसुन्दरम् भावयुततालगणमन्यकृतचामरम् । शुद्धमतिनागपतिचित्तकृतसङ्गमम् वृत्तनिशिपालमसिताक्षिहृदयङ्गमम् ॥ यथा । चन्द्रमुखि जीवमुषि वाति मलयानिले याति ममचित्तिमिव गाढमदनानले । तापकरकामशरशल्यभरशीलितं मा मिहहिप

निशैतः

शय जहि रोष मतिसन्धितमिति ॥

निशिपुष्पा । स्त्री । } शेफालिका-
निशिपुष्पिका । स्त्री । }

याम् । पारजात इति चारसिङ्गार इति च भाषा ॥

निशिपुष्पी । स्त्री । निशिपुष्पिकायाम् ॥ निशिरात्रौ विकसितानि पुष्पाण्य ऽस्याः । मथमपदलोपः । सप्तम्या अलुक् । पाककर्णेति ङीष् ॥

निशीयः । पुं । अर्द्धरात्रे ॥ निशेरते ऽस्मिन् । शीङ्० । निशीयगोपीया वगथाः इति थक् ॥ रात्रिमात्रे ॥

निशीथिनी । स्त्री । त्रियामायाम् । रात्रौ ॥ निशीथो ऽस्यस्याम् । इनिः । ङीप् ॥

निशीथिनीनायः । पुं । चन्द्रमसि ॥

निशीथ्या । स्त्री । रात्रौ इति भूरि० ॥

निशुम्भः । पुं । शुम्भावरजे दानवविशेषे ॥ वधे ॥

निशुम्भनम् । न । मारणे ॥ इति हस्तायुधः ॥

निशुम्भमथनी । स्त्री । } दुर्गाया
निशुम्भमर्दिनी । स्त्री । } मं॥

निशुम्भशुम्भमथनी । स्त्री । }

निशुम्भी । पुं । बुद्धविशेषे । वज्रकपालिनि । वज्रटीके ॥

निशैतः । पुं । वकपक्षिणि ॥ इति चि-

निश्चितः

काण्डशेषः ॥

निशोथा । स्त्री । चिबुतायाम् । रेच-
न्याम् ॥निश्चयः । पुं । संशयान्यक्षाने । निर्ण-
ये । सिद्धान्ते । अधवसाये ।
इदमित्य मेवेति संशयविपर्ययर-
हिते विषयपरिच्छेदे ॥ निश्चय-
नम् ॥ चिञ् । ग्रहवृद्धनिश्चिगम-
श्चेत्यप् ॥ चिन्मात्रममल मच्चय-
मद्वयमानन्दमनुभवारूढम् । ब्र-
ह्मैवास्ति तदन्यत्र किञ्चिदपि नि-
श्चयो विदुषामिति पूज्यपादाः ॥ प्र-
माणनिबन्धने । शास्त्राचार्यवचनता-
त्पर्यविषये ऽर्थे ॥निश्चलः । वि । अचले । स्थिरे ॥ अ-
सम्भावनाविपरीतभावनारहिते ॥
जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविच्छेपरहिते-
॥ अवहितकरणकलापे ॥निश्चला । स्त्री । भूमौ । अचलायाम्
॥ शालपर्ण्याम् ॥निश्चलाङ्गः । पुं । वके ॥ वि । पर्वतादौ
॥ स्पन्दरहिते ॥निश्चयकः । वि । निर्णायके । निश्चय-
कर्त्तरि ॥निश्चारकः । पुं । पुरीषस्य चये ॥ स्वैरे-
॥ समीरणे ॥ इतिमेदिनी ॥

निश्चितः । वि । विशेषतया ज्ञाते । प्र-

निश्वास

माणते निर्णीते ॥ यथा । जगतश्चय

न्मूलं तत्परिज्ञानात् परंश्रेय इति
सर्वोपनिषदां निश्चितोर्थ इति भाष्य-
म् ॥ निश्चितवति ॥ ब्रह्मविदि ॥ नि-
श्चिञ् । कर्त्तरि क्तः ॥निश्चिन्तः । चि । चिन्ताशून्ये । चिन्ता-
मुक्ते ॥ निर्गताचिन्तायस्मात् ॥ वा-
वेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्दप्राप्ति-
तौ । यो विमुक्तो जडो बालो योगुणे-
भ्यः परङ्गतः ॥निश्चीयमानः । चि । निश्चयविषये ॥
निश्चीरानदी । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥
निश्चुक्कणम् । न । दन्तशायणे । मिसि-
॥ इतिभाषा ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥निश्चेष्टः । चि । ईहारहिते । निश्चयो-
गे ॥ निर्गता चेष्टा यस्मात् ॥निश्चेष्टता । स्त्री । कायिकव्यापाराक-
रणे ॥निश्चेष्टाकरणः । पुं । कामवाणविशेषे
॥ मनःशिलाघटितौषधविशेषे ॥निश्चेष्टी । स्त्री । अधिरोद्दिग्याम् । का-
ष्ठादिकृतारोहणमार्गे । निःसैनी इति
भाषा ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥निश्वासः । पुं । एतने । वहिर्मुखश्वासे
॥ निश्वासनम् । श्वसप्राणने । घञ् ॥निश्वाससंहिता । स्त्री । वराहपुराण-
प्रसिद्धे शिवप्रणीतशास्त्रविशेषे ॥

निषद

निषङ्गः । पुं । तूणीरे ॥ नितरां सज्य-
न्ते शराश्रव । षञ्ज० । हलश्चेतिघ
ञ् ॥ सङ्गमे ॥

निषङ्गथिः । पुं । समालिङ्गे ॥ निषज
ति । षञ्जसङ्गे । नौषङ्गेर्गथिन् । च
जोरितिकुत्त्वम् ॥

निषङ्गी । वि । धनुर्दरे ॥ तूणीरे ॥

निषङ्गोस्यास्मिन्वास्ति । इनिः ॥

निषस्मः । वि । आसीने ॥ यथास्थान
स्थिते ॥ यथा । ज्वरे प्रमोहो भव
ति स्वल्पे रपि विचेष्टितैः । निषसां
भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ चकार
येदिति ॥ निषीदतिस्म । षट् ॥

। गत्यर्थेतिक्तः । रदाभ्यामितिनः ॥

निषसाकम् । न । सुनिषसे ॥ वि ।
आसीने ॥

निषदनम् । न । स्थाने ॥ निश्चयेन-
सीदन्त्यच् । षट् ॥ । अधिकरणे
ल्युट् ॥

निषदा । स्त्री । आपणे । हट्टे ॥ नि-
षीदन्त्यस्यां जनाः । षट् ॥ । संचा
यांसमजेतिक्वप् । सदिरप्रतेरिति
षः ॥ क्षुद्रखट्वायाम् ॥

निषदरः । पुं । जम्बाले । कर्दमे ॥ नि
सीदन्त्यच् । षट् ॥ । नौसदेरिति
ष्वरच् । सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ य
दा । निषदनम् । सं० । क्षिप् । नि

निषादः

षद आसनस्य वरः आवरकः । घृञ्
आवरणे आधृषीयः । पचाद्यच् ॥
स्मरे ॥

निषदरी । स्त्री । निशायाम् ॥ घित्वा
न्डोष् ॥

निषधः । वि । कठिने ॥ पुं । देशविशे
षे बहुवचनान्तः ॥ तद्देशराजे ॥
निषादस्वरे ॥ पर्वतविशेषे । इला-
वृतस्य दक्षिणे दिसहस्रयोजनवि
स्तीर्णे पूर्वतोदीर्घे हरिवर्षस्यमर्या
दाशैले ॥ निषीदति । षट् ॥ । अ
च् । पृषोदरादिः ॥

निषादः पुं । तन्वीसमुत्थिते कण्ठोत्थि
तेच स्वरविशेषे ॥ निषादं रौति कु
ञ्जरः ॥ पारशवे । ब्राह्मणाच्छूद्रक
न्यायामूढायामुत्पन्ने धीवरविशेषे ॥
चण्डाले ॥ निषीदति मनोयस्मिन्
पाप मस्मिन्वा । षट् ॥ । हलश्चे
तिघञ् । सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ वे
णोरुमन्यनादुत्पन्ने ॥ दग्धस्थणाप्र
तीकाशो विकटाक्षो तिह्रस्वकः ।
किङ्करोमीति तान् सर्वान्विप्राना
ह सचातुरः ॥ निषीदेति नमूचु
स्ते निषादस्तेन सोभवत् । तत स्त
त्सम्भवाज्जाता विन्यशैलनिवास
नः ॥ निषादा मुनिशार्दूल पापक-
र्मापलक्षणाः । तेन हारेण निष्क्रान्तं

निषेदु

तत् पापं तस्मिन् भूतेः ॥ निषादास्ते
ततो जाता वेनकस्मपनाशनाः ॥
इति विष्णुपुराणम् ॥

निषादकर्षः । पुं । देशविशेषे ॥

निषादाधिपः । पुं । रामायणप्रसिद्धे गु
हाख्ये ॥ निषादानामधिपे ॥

निषादी । पुं । हस्तिपके । हस्त्यारोहे
॥ निषादस्थवश्यम् । षट् लृ० । आ
वश्यके णिनिः ॥ यद्वा । निषादयस्य
पवेशयति हस्तिनम् । ग्रह्यादिष्वा-
त् आवश्यके वा णिनिः ॥ उपविष्टे ॥

निषिद्धः । वि । अभावगतेष्टसाधनता
निषेधकनञ्पदयोगिवाक्यगम्ये ।
खिडाद्यनुषक्तनञ्योगिवाक्यगम्ये ॥
वाधिते ॥ निषेधविषये ॥ निषिद्धा
ति निषिद्धतेस्मात् । सिधु० । कर्त्त
रिक्तमर्षिणा क्तः ॥

निषिद्धकर्म । न । नरकाद्यनिष्ठसाध-
ने ब्राह्मणहननादौ ॥ नरकादी-
त्यादिपदादैहिकदुःखग्रहः । ब्राह्म
णहननादीत्यादिपदात्सुरापाना
दिग्रहः ॥

निषेकः । पुं । गर्भाधाने ॥ न । रेतसि
॥ निषिच्यते । षिच्० । घञ् ॥

निषेदिवान् । वि । निषेधे ॥ भाषा-

यांसदवसश्रुवदितिकमुप्रत्ययः ॥

निषेदुषी । खी । निषणायाम् ॥

निष्कः

डीप् ॥

निषेधः । पुं । प्रतिषेधे । निवर्त्तने ॥ य
न्नित्यतेतन्निषिध्यते इतिविधिस्पृष्टे
निषेधानवकाशश्चेतिन्यायः ॥ नि
षेधनम् । निपूर्वात् सेधतेर्घञ् । सु
षामा दिच्वात् पत्यम् ॥

निषेवणम् । न । सेवने ॥

निषेवितः । चि । नितरामनुष्ठिते ॥

निषेव्यः । चि । सेवनीये ॥ सेव्यमाने
॥ सेविते ॥ निसेवितुमर्हः । षेष्ट० ।
अर्हेण्यत् । सतानिषेव्येष्टिमवान्
भोगिनामलगाच्चक्षः ॥

निष्कः । पुं । न । साष्टहेमशते । सा
ष्टसुवर्णशते । शास्त्रीयषोडशमाप
कपरिमितं स्वर्णसुवर्णः तेषामष्टा
धिकशते ॥ दीनारे । व्यावहारिक
रूपके ॥ कर्षे । स्वर्णकर्षे ॥ वज्रोत्त
रुख्ये ॥ हेममात्रे ॥ हेमपत्रे ॥ नि
श्चयेन कायति । कै० । आतश्चेति
कः । इदुदुपधस्तेतिषः ॥ यद्वा । नि
षीदति । षलृ० । नौसदेर्दिच्चेतिनक
न् । सदिर प्रतेरितिषः ॥ चतुर्भिः
सुवर्णैः परिमितेमानविशेषे ॥ चतुः
सौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तु प्रमाण-
तः ॥ षोडशदम्भे । सोलहकाहन इ
तिषोडभाषा ॥ माषकचतुष्टये ॥ इ
तिवैद्यकपरिभाषा ॥

निष्कार

निष्कारकः । वि । उपसर्गरहिते ॥
 निष्कारः । पुं । वरुणद्रुमे ॥ इतिशब्द
 चन्द्रिका ॥
 निष्कम्पः । चि । निस्तरङ्गे ॥ निर्वपयौ ॥
 निष्कर्षः । पुं । निश्चये ॥ निष्कर्षणम्
 । कृष० । घञ् ॥ इयत्तापरिच्छेदे ॥
 निष्कलम् । न । ब्रह्मणि । निरवयवे ॥
 निर्गताः कला यस्मात् ॥ चि । कला
 शून्ये ॥ नष्टधीर् ॥ निरुपाधौ ॥ नि
 र्गतः कलाभिः ॥ आधारेपुल्लिङ्ग इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 निष्कला । स्त्री । विगतार्त्तवायाम् । र
 जोहीनायाम् । वृद्धायाम् ॥ कलाया
 निष्क्रान्ता । निरादय इति समासः ॥
 निर्गतकलं शुक्रमस्या वा ॥
 निष्कली । स्त्री । विगतार्त्तवनार्याम् ॥
 गौरादिस्त्वान् ङीष् ॥
 निष्कामः । चि । मानसकामनाशून्ये ।
 निस्त्रैगुण्ये विवेकिनि ॥ विभ्रमापा
 दिताः कामाः प्रत्यक्तत्वाविवेकि
 नः । यस्मादिनिर्गताः सोऽयं निष्का
 म इति भगवते ॥ निर्गतः कामेभ्यः ॥
 निष्कारणः । वि । फलापेक्षारहिते ॥
 कारणशब्दः फलपरः । यथा ब्राह्म
 णेन निष्कारणः षडङ्गोद्देशो ऽध्ये
 योऽप्येयश्चेत्यागमः ॥ निष्कारण
 इति दृष्टं कारणमनपेक्षेत्यर्थः ॥

निष्कृति

निष्कारकः । पुं । मुण्डितलोत्रि घृता
 म्यक्ते प्रायश्चित्तार्हे ॥
 निष्काशः । पुं । प्रासादाद्युपस्थाने । छ
 ज्जा१० वारण्डा१० वारजा१० पगिया
 इति च भाषा ॥ इति महाभरतम् ॥
 निष्कासितः । चि । निर्गमिते । अवकृ
 ष्टे । निस्सारिते ॥ आहिते ॥ धिक्कृ
 ते ॥ निष्कास्यते स्म । कसगतौ । ग्य
 क्तः । क्तः ॥
 निष्कुटः । पुं । गृहासन्नोपवने । गृहा
 रामे ॥ कुटात् गृहात् निष्क्रान्तः
 । निरादय इति स० ॥ केदारे ॥ क
 पाटे ॥ पत्न्याटे । अन्तः पुरे । वे
 डा रावला रणवास इत्यादिभाषा ॥
 निष्कुटिः । स्त्री । वृक्षदेलायाम् । बहु
 लायाम् ॥ निश्चिताकुटिः कौटिल्य
 मस्याः । निष्क्रान्ता कुटेर्वा ॥
 निष्कुटी । स्त्री । पृथ्वीकायाम् । वृक्ष
 देलायाम् ॥ कूदिकारादिति ङीष् ॥
 निष्कुशितः । चि । निष्कासिते ॥
 निष्कुषितः । चि । खण्डिते ॥ कुष्णातेः
 कर्मणिक्ते इति नष्टायामितीडागमः ॥
 निष्कुहः । पुं । कोटरे । वृक्षादिरन्
 ध्रे ॥ निश्चयेन कुहयते । कुहविष्मा
 पने । पचाश्च ॥
 निष्कृतः । चि । नाशिते ॥ प्रायश्चित्ते ॥
 निष्कृतिः । स्त्री । निर्मुक्तौ । निस्तारे ॥

निष्क्रयः

निष्करणम् । कृञ् । क्तिन् ॥ शुद्धौ
 । उत्पन्नपापस्य नाशे ॥ ब्रह्मणे चैव मि
 च भ्रे सुरापे गुरुतल्यगे । सर्वत्र विहि
 ता सद्भिः कृतमेनास्ति निष्कृतिः ॥
 निष्कृपः । चि । निर्दये ॥
 निष्कृष्टः । चि । सारे । निचोड इति
 भाषा ॥
 निष्कृष्टार्थः । चि । सारार्थे ॥
 निष्कोषणम् । न । अन्तरवयवानां वधि
 निस्सारणे ॥
 निष्क्रमः । पुं । वृद्धिसम्पत्तौ । धीशक्तौ
 ॥ निर्गमे ॥ दुष्कुले ॥ निष्क्रमण
 संस्कारे ॥ निष्क्रमणम् । क्रमु० ।
 घञ् । नोदास्तेति वृद्धिर्न ॥
 निष्क्रमणम् । न । दशसंस्कारान्तर्गत
 संस्कार विशेषे । चतुर्थे मासि कर्त्तव्य
 शिशो निष्क्रमणं गृहादिच्यायुक्त
 विधिविहिते सूर्य दर्शने ॥ गृहादे
 व हि निर्गमने ॥
 निष्क्रयः । पुं । विक्रये ॥ भृतौ । वेत
 ने ॥ निष्क्रयणम् । डुकीञ्० । एर
 च् ॥ बुद्धियोगे ॥ सामर्थ्ये ॥ निर्ग
 तौ ॥ प्रत्युपकारे ॥ विनिमये ॥ नि
 ष्क्रियते प्रच्याह्रियते ऽनेन परगृही
 तम् । डुकीञ्० । एरच् ॥

निष्क्रान्तः । चि । निर्गते ॥

निष्क्रियः । चि । क्रियारहिते ॥ न ।

निष्ठीव

ब्रह्मणि ॥

निष्कायः । पुं । रसके । मांसादिका
 ये । जोल इति रसा इति च भाषा ॥
 निष्कथः । चि । वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गते
 चाण्डालादौ ॥ निर्गतः । निसेगते
 इत्य प्रत्ययः । हस्तादाविति घ-
 त्वम् ॥

निष्ठा । स्त्री । निर्वहणे । नायसन्धिस
 मापने । नाय्योक्त्या प्रस्तुतकथासमा
 सौ ॥ निष्पत्तौ ॥ नाशे ॥ अन्ते ॥
 याज्जायाम् ॥ उत्कर्षे ॥ व्यवस्थायाम्
 ॥ क्लेशे ॥ व्रते ॥ गुरुशुश्रूषादौ तत्प
 रतायाम् ॥ नियतं स्थानम् । आत-
 श्चोपसर्ग इत्यङ् ॥ उपसर्गादिति घ-
 त्वम् । टाप् ॥ निश्चयेन स्थितौ ॥ घ
 र्मादौ श्रद्धायाम् ॥ यथा । निष्ठया हि
 प्रतिष्ठास्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम् ।
 शक्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्मं चातुं न
 चेतरे इति ॥

निष्ठानम् । न । तेमने । व्यञ्जने । भक्ता
 यन्त्रोपसेचने दध्यादौ ॥ निष्ठीयते
 ऽच् । षा० । ल्युट् ॥

निष्ठितः । चि । निष्ठाते ॥ नितरां स्थि
 ते ॥ निष्ठाविशिष्टे ॥ निष्ठासञ्जाता
 ऽस्य । ता० इतच् ॥ निश्चयेन स्थिते ॥

निष्ठीवः । पुं । निष्ठीवने ॥

निष्ठीवनम् । न । मुखेन श्लेष्मनिरसने

निष्पत्तिः

। निष्ठेवने ॥ शिवुनिरसने । ल्युट् ।
 शिवुसिष्योर्ल्युटिदीर्घावेति म्यामी ।
 । पृषोदरादिच्चादिति मुकुटः ॥
 निष्ठुरः । चि । कर्कशवाग्युक्ते । पशुषे ॥
 कठीरे ॥ नितिष्ठति । षा० । मङ्गु०
 उरच् । उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम्
 ॥ न । वचनविशेषे ॥ यथा । गुह्याङ्गा
 मेधसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
 यदन्यद्वा वचोनीचं स्त्रीपुंसो मिथु
 नाश्रयमिति ॥
 निष्ठेवः । पुं । निष्ठीवे । निष्ठीवने ॥
 शिवु० । घञ् ॥
 निष्ठेवनम् । न । निष्ठीवने ॥ शिवु० ।
 ल्युट् ॥
 निष्पूतः । चि । आधिहे । नुन्ने । चि
 से ॥ निष्ठीयते स्म । शिवु० । क्तः ।
 यस्येतिनेट् । ङोःशुडित्यूट् ॥
 निष्पूतिः । स्त्री । निष्ठीवने ॥ शिवु० ।
 क्तिन् । ङोरित्यूट् ॥
 निष्णातः । चि । कुशले । निपुणे । वि
 चे ॥ न्यस्नासीत् । णाशीचे । गत्य
 र्थेतिक्तः । निनदीभ्यामितिषत्वम् ॥
 पारङ्गते ॥
 निष्पक्तः । चि । कथिते ॥ निश्चयेन-
 पक्तः ॥

निष्पचनम् । न । निष्पाके ॥

निष्पत्तिः । स्त्री । सिद्धौ ॥ निष्पदन-

निष्पद

म् । पद० । श्रियाङ्गिन् ॥ समाप्ते ॥
 निष्पचाकृतिः । स्त्री । सपचाकृतौ । अ
 च्यन्तपीडायाम् ॥
 निष्पचिका । स्त्री । करीरवृक्षे ॥ इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 निष्पदयानम् । न । नाधि । तर-
 ययाम् ॥ अच निष्पदयानोद्देशो
 यथा । नौकायं निष्पदं यानं तस्य-
 लक्षणं मुच्यते । अश्वादिकन्तु यद्
 यानंस्थले सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जले-
 नौकैव यानं स्या दतस्तां यत्नतो व
 हेत् ॥ * ॥ अच समयो यथा । सु
 वारवेलातिथिचन्द्रयोगे चरेविल-
 ये मकरादिषट्के । षष्ठ्येन्यसप्त
 स्वतिरेकतो न्ये वदन्ति नौकाघटना
 दिकर्म ॥ * ॥ अश्विखरांशुसुधानि
 धिपूर्वामिषधनाक्षुतभे शुभलमे । ता
 रकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं
 शुभदं शुभवारे ॥ * ॥ वृक्षायुर्धेद
 गदिता वृक्षजातिश्चतुर्विधा । समा
 सेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधं
 म् ॥ तदयथा । लघु यत् कोमलं-
 काष्ठं सुघटं वृक्षजाति तत् । दृढाङ्गं
 घु यत् काष्ठमघटं वृक्षजाति तत् ॥
 कोमलं गुरुयत्काष्ठं वैश्यजाति तदु-
 च्यते । दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजा-
 ति तदुच्यते ॥ लक्षणस्ययोगेन वि-

निष्पद

जातिः काष्ठसङ्ग्रहः ॥ चत्रियका
 छैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदनैका
 । अन्येषुभिः सुदृढैर्विदधति जल
 दुष्पदे नैकाम् ॥ विभिन्नजातिद्वय
 काष्ठजाता नश्रेयसेनापि सुखायनै
 का । नैषाचिरंतिष्ठति पच्यतेच वि
 भिद्यते वारिणि मज्जतेच ॥ न सि
 न्धुगार्हात लोहवन्धं तल्लोहका
 नैर्द्रियते हिलोहम् । विपद्यते ते
 न जलेषु नैका गुणेन बन्धं निज-
 गाद भोजः ॥ * ॥ अथ लक्षणाणि
 । सामान्यच विशेषश्च नैकाया ल
 क्षणद्वयम् । तत्रसामान्यम् । राज
 हस्तमितायामा तत्पादपरिणाहि-
 नी । तावदेवोन्नता नैका क्षुद्रेति
 गदिता वुधैः ॥ अतःसार्द्धमितायामा
 तदर्हपरिणाहिनी । चिभागेणोत्थि
 तानैका मध्यमेति प्रचक्षते ॥ क्षु-
 द्रायमध्यमा भीमा चपलापटलाभ
 या । दीर्घापत्रपुटाचैव गर्भरा मन्य
 रातथा ॥ नैका दशक मित्युक्तं रा
 जहस्तैरनुक्रमम् । एकैकवृद्धैः सा-
 र्द्धंश्च विजानीयाद्द्वयं द्वयम् ॥ उन्न
 तिश्च प्रवीणाच हस्तादुद्गिशसम्भिता
 । अथ भीमा भयाचैव गर्भराचाशु
 भप्रदा ॥ मन्यरापरतो यास्तु तासा
 मेवाग्युधौ गतिः । तासां गुणस्तु-

निष्पद

ऊर्ध्वपाददृढताच प्रकीर्तिता ॥ * ॥
 अथविशेषः ॥ दीर्घाचैवोन्नताचेति
 विशेषे द्विविधा भिदा । तत्रदीर्घाय
 या । राजहस्तदयायामा अष्टांशप-
 रिणाहिनी । नैकेयं दीर्घिकाना
 म दशाङ्गे नोन्नतापिच ॥ दीर्घिका
 तरणि लोला गत्तरागामिनीतरिः
 । जङ्घाङ्गालाविनीचैव धारिणी वे
 मिनी तथा ॥ राजहस्तैकैकवृद्धानै
 का नामानि वैदश । उन्नतिः परि
 णाक्षश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात् ॥
 अत्र लोला गामिनीच आविनी दुःख
 दा भवेत् । लोलायामान मारभ्य
 वावद् भवति गत्तरा ॥ लोलायाः फ
 लमाधस्ते एवं सर्वासुनिर्णयः । वे-
 गिन्याः परतो यातु सा शिनायोत्त
 रायथा ॥ भोजोपि । नैकादीर्घं य
 येच्छं स्थात् तत्रैतानिविवर्जयेत् ।
 हस्तसंख्या परिच्याज्या वसुवेदग्रहो
 त्तरे ॥ षष्ठ्युत्तरमितानैका कुलं
 हन्ति वलं धनम् । नवते हस्तरे या
 पि या चत्वारिंशतेः परा ॥ एतेन च
 त्त्वारिंशतिषष्टिनवतिसंख्या तत्पर
 तोपि । यावदपरदशकं तावदेव त
 त्फलमिति । इतिदीर्घा ॥ अथोन्न
 ता । राजहस्तद्वयमिता तावत्प्रसर
 णोन्नता । इयमूर्द्धाभिधानैका चेमा

निष्पद

य पृथिवीभुजाम् ॥ ऊर्ध्वानूर्ध्वास्वर्ण
मुखी गर्भिणी मन्यरातथा । राज
हस्तैकैकवृद्धा नाम पञ्चचयं भवत्
॥ अचानूर्ध्वा गर्भिणीच निन्दितं ना
मयुग्मकम् । मन्यरायाः परा यास्तु
ताः शुभाययथोद्भवम् ॥ भोजोऽपि
। वाणाग्न्युत्तरतो मानं नौकानाम
शुभं वहेत् । पञ्चाशदूर्ध्वादुक्तासं धन
नाशं चयोर्हतः ॥ इत्युक्ता ॥ * ॥
धात्वादीनामतो वक्तुं निर्णयं तरि
संश्रयम् । कनकं रजतं ताम्रं चितयं
वा यथाक्रमम् ॥ ब्रह्मादिभिः परि
न्यस्य नौकाचित्रणं कर्मणि । चतुःशृ
ङ्गा चिशृङ्गा भादिशृङ्गाचैकशृङ्गाणी
॥ सितरक्तपीतनीलवर्णान् द्या
त् यथाक्रमम् । केशरी महिषोना
गो हिरदो व्याघ्र एवच । पक्षीभेको
मनुष्यश्च एतेषां वदनाटकम् ॥ ना
वां मुखे परिन्यस्य आदिष्यादिदशा
भुवाम् । कलशो दर्पणं स्रग्ध्रं खैदशा
नां महीभुजाम् ॥ हंसः केकीशुकः
सिंहे गजोऽहिर्व्याघ्रघटपदैः ।
आदिष्यादिदशाजात नौकोपरि प
रिन्यसेत् ॥ * ॥ नौकासु मणिवि
न्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् । मुक्ता
स्त्वक्केयुक्ता नौका स्यात् सर्वतो भ
द्रा ॥ तत् संख्या चेदथरसवेदद्वय-

निष्पद

सम्मिताक्रमशः । कनकादीनां माहा
जयमालेति गद्यते सङ्गिः ॥ ब्रह्मं च
चेदितये एकैके वैश्यशूद्रयोनी ॥
* ॥ निर्गृहं सगृहं वाथ तत् सर्वं द्वि
विधं भवेत् । निर्गृहं पूर्वं मुद्दिष्टं स
गृहाणि यथाशृणु ॥ सगृहा विविधा
प्रोक्ता सर्वमध्याग्रमन्दिरा । सर्वतोम
न्दिरं यच्च साक्षेया सर्वमन्दिरा ॥ रा
क्षां कोशाश्वनारीणां यान मचप्रश
स्यते । मध्यतो मन्दिरं यच्च साक्षेया
मध्यमन्दिरा ॥ राक्षां विलासयाचा
दिवर्षासुच प्रशस्यते । अग्रतो मन्दि
रं यच्च साक्षेया त्वग्रमन्दिरा ॥ चिर
प्रवासयात्रायां रणे काले घनाश्रये
। मन्दिरमानं नौका प्रसरत एवाहं
भागतो न्यूनम् ॥ भोजस्तु । दी
र्घवृत्तवसुषट्स्त्रिवाकरानेकदिङ्नव
मिता यथाक्रमम् । राजपञ्चभुजस
म्मितोन्नतिर्मन्दिरे तरिगते महीभु
जाम् ॥ भास्करादिकदशाभुवां पुन
र्धातुनिर्णयनमच पूर्ववत् । पताका
कलसादीनां निर्णयो नवदण्डवत्
॥ काष्ठजं धातुजं चेति मन्दिरं द्विवि
धं भवेत् । काष्ठजं सुखसम्पत्त्यै वि
लासेधातुजं मतम् ॥ अचशय्यासना
दीनां मन्यरोल्लोचयोऽपि । अन्ये
षाञ्चैव मुनिभिर्निर्णयः पूर्ववन्मतः

निष्पन्नः

॥ दिङ्मात्रमिदं मुद्दिष्टं नौकायानं
 मंगलम् । प्रधानेष्वेव नियमो अ
 प्रधाने न निर्णयः ॥ लघुता दृढता चै
 व गामिताच्छ्रिता तथा । समतेति
 गुणोद्देशो नौकानां सम्प्रकाशितः
 ॥ एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं
 करोति च । सचिरं सुखमाप्नोति वि
 जयं समरे श्रियम् ॥ यो ऽज्ञानाद
 न्यथायानं नौकानां कुरुते नृपः ।
 तस्यैतानि विनश्यन्ति यशोवीर्यं वलं
 धनम् ॥ इति निष्पदयानोद्देशे नौ
 कायानम् ॥ * ॥ जघन्यजलया नानि
 यथा । नौकान्यतो जलेयानं जघन्य
 मिति गद्यते । तद्देहावहव स्ते तु पा
 श्चात्त्यानां प्रकीर्त्तिताः ॥ द्रोणीरू
 पन्तु यद्दयानं द्रोणीयानं तदुच्यते
 । घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति
 गद्यते ॥ तुम्ब्याद्यैस्तु फलैर्यानं फल
 यानं प्रचक्ष्यते । चर्मभिस्तु लघून् यै
 च्चर्मयानं तदुच्यते ॥ यानं यत्तु घु
 भिवृच्चैर्दृष्टयानं तदुच्यते । जन्तुभिः
 सञ्चाल्ये यानं जन्तुयानं प्रचक्ष्यते ॥
 बाहुभ्यां सन्तरेद्धारि जघन्येषु न
 निर्णयः ॥ * ॥ इति युक्तिकल्पतरौ
 निष्पदयानोद्देशः ॥

निष्पन्नः । वि । निर्वृत्ते । सिद्धे । सम्प
 न्ने ॥ निष्पद्यते स्म । पद० । गन्ध

निष्पावः

र्थेतिक्तः ॥

निष्पावत्वम् । न । विद्यमानकायस-
 मन्वत्त्वे ॥

निष्परिग्रहः । वि । परमहंसे ॥ निर्ग
 तः कन्याकौपीनाद्यात्मपुस्तकादि
 व्यतिरिक्तः परिग्रहे यस्मात्सः ॥ वि
 । त्यक्तसङ्गे ॥

निष्पाकः । पुं । निष्पद्यने ॥

निष्पातः । पुं । प्रहारे ॥

निष्पादः । पुं । निष्पादने ॥

निष्पादनम् । न । सम्पादने । निष्पत्तौ
 ॥ निस्पूर्वात् पदेर्गन्ता झ्यट् ॥

निष्पादना । स्त्री । निष्पत्तिप्रेरणे ॥

निष्पादितः । वि । कृतनिष्पादने ॥

निष्पाद्यः । वि । साध्ये । निष्पादनीये ॥

निष्पापः । वि । पापरहिते ॥ निर्गतः

पापेभ्यः ॥ निरादय इति समासः ॥

निष्पावः । पुं । शूर्पपवने ॥ धान्यादिनि

स्तुषीकृतौ । पवने ॥ निष्पूयते शो

ध्यते तुषाद्यपनयनेन । पूञ्० । परि

माणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् ॥ य

था । दौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेणेति

करणतृतीयान्तस्य कर्त्तृकरणे कृता

बहुव्रीहिति समासः । अवशूर्पसङ्

ख्या तण्डुलादेरपि परिच्छिन्तिर्ग

म्यते । शूर्पे द्वित्वन्वार्धिकं न तु शाब्द

म् । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूर्वोरिति

निष्प्र

घञ् लभ्यते तथापि सर्वशङ्खवक्त्रा
दनेनापि भवितु मर्हति ॥ राजमा
घे । श्वेतशिखिधान्ये । राजशिखी
बीज भटवांसु वोडा चौरा इति च
ग्रन्थभाषा ॥ निष्पावो मधुरोरुहो
विपाकेऽल्लो गुरुः सरः । कषायः स्त
न्यपित्तास्त्रमूषवातविषम्यकृत् । वि
दाद्युष्णो विषस्त्रेफणशोथहृच्छु कनाश
नः ॥ कडङ्गके ॥ पवने ॥ शिखिका
याम् ॥ चि । निर्विकल्पे ॥ निष्पवन
म् । पूञ् ० । घञ् ॥

निष्पावकः । पुं । श्वेतशिख्याम् ॥

निष्पावी । स्त्री । शिखीविशेषे । चौं
रा चौला वोडा इति भाषा प्रसिद्धे
॥ साक्षिधा । हरिद्वर्णा शुभ्राच ॥

निष्पृष्टः । चि । इच्छारहिते ॥ निःस
ङ्गे । वैषयिकमुखेऽनुरागरहिते ॥
निर्गतास्पृहा यस्य सः ॥

निष्पृष्टा । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥

निष्प्रेषः । पुं । सङ्घर्षे ॥

निष्प्रतिभः । चि । जडे । अज्ञे ॥ नि
र्गतः प्रतिभायाः ॥

निष्प्रच्युतः । चि । निर्विघ्ने ॥

निष्प्रभः । चि । विगते । अरोके । दी
प्तिवर्जिते ॥ निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मा
त् ॥ अप्रकाशस्वरूपे ॥

निष्प्रवाहम् । न । नवीनवस्त्रे । तन्त्र

निष्प्र

विमुक्तवासंसि ॥

निष्प्रवाहिः । चि । अनाहते । तन्त्रके
। नवाम्बरे ॥ प्रोयन्तेऽनया अस्यां वा
। वेञ् ० । करणेति ल्युट् । डीप् ।
निर्गता प्रवाणी तन्त्रवायशलाका अ
स्यास्मादा । निष्प्रवाणिश्चेतिकवभा
वो निपात्यते ॥ निष्प्रवाणिः पटः न
वीन इत्यर्थः ॥

निष्फलः । चि । फलशून्ये ॥

निष्फला । स्त्री । निष्फलायां नार्याम्
। विगतार्त्तवायाम् ॥

निष्फली । स्त्री । निष्फलायाम् ॥

निः । अ । निघेघे ॥ निखये ॥ ॥ साक
ल्ये ॥ अतीते ॥

निसम्पातः । पुं । अर्द्धराघे । निशीथे
॥ इति शब् ० ॥

निसर्गः । पुं । रूपे । स्वभावे ॥ सग
॥ निसर्जनम् । खज ० । घञ् ॥

निसिन्धुः । पुं । सिन्धुधारे ॥

निसुम्नः । पुं । असुरान्तरे ॥

निसूदनम् । न । वधे । मारणे ॥ घृद
चरणे । भावे ल्युट् ॥

निसृता । स्त्री । विहतायाम् ॥

निसृष्टः । चि । न्यस्ते ॥ निसृज्यते स्म ।
खज ० । क्तः ॥ मध्यस्थे इति चिका
ण्डशेषः ॥

निसृष्टार्थः । पुं । दूतविशेषे ॥ यथा ।

निस्रुतः

निस्रुष्टार्थो मितार्थश्च तथासन्देश
 शरकः । कार्यप्रेष्य विधा दूतो दू
 त्यस्यापि तथाविधा ॥ तत्त्वचयं यथा
 । उभयोर्भाव मुन्नीय स्वयं वदति
 चोत्तरम् । सुस्तिष्ठं कुर्वते कर्म नि
 स्प्रुष्टार्थस्तु संप्रुतः ॥ इतिसाहित्यद
 र्पणे ३ परिच्छेदः ॥ पुरुषविशेषे ॥
 यथा । धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामि
 कार्यविधायकः । स्वपौरुषप्रकाशी च
 निस्रुष्टार्थः स उच्यते इतिसङ्गीतदा-
 मोदरः ॥ धनायव्ययपालनादौ नि
 युक्त ॥ यथा । यः स्वामिनानियुक्तो
 पि धनायव्ययपालने । कुषीदकुषि
 वाणिज्ये निस्रुष्टार्थस्तु संप्रुत इति वृह
 स्पतिः ॥ निस्रुष्टार्थार्थायस्मिन् सः ॥
 निस्रुत्वः । चि । असति ॥ निर्गतं तत्त्वं
 वास्तवं रूपं यस्मात् ॥
 निस्रुनी । स्त्री । वटिकायाम् । वडी
 इति भाषा ॥ स्तनहीनायाम् ॥
 निस्रुन्द्रिः । चि । अनलसे ॥ निर्गतात
 न्द्रिरालस्यं यस्मात् ॥
 निस्रुरणम् । न । उपाये ॥ निस्तारे ॥
 तरणे ॥ निर्गमे इति विश्वः ॥
 निस्रुर्हणम् । न । मारणे ॥ तृहृङ्सा
 याम् । निरपूर्वः । स्तृहृषी । भावे-
 स्थुट् ॥

निस्रुतः । चि । विस्तृते ॥ चले ॥ निर

निषस्तु

सं निर्गतं वातक मस्य ॥
 निस्तुली । स्त्री । वटिकायाम् ॥ इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 निस्तारः । पुं । उदारे । निस्तारणे ॥ य
 था । जीर्णातरिः सरिदतीषगभीर
 नीरा बाला वयं सकलमित्यममर्थ
 हेतुः । निस्तारबीज मिदमेव कु-
 शोदरीणां यन्माधवत्वमसि सम्य
 तिकर्णधारः ॥ इत्युद्भटः ॥
 निस्तारबीजम् । न । संसारार्थवतरण
 हेतौ ब्रह्मोपासने ॥ यथा । कलौ-
 पापयुगे घोरे तपोहीनेति दुस्तरे ।
 निस्तारबीजमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्य सा
 धनम् ॥ साधनानि बहु क्तानि नामात
 न्नागमादिषु । कलौ दुर्बलजीवाना
 मसाध्यानिमहेत्यरीतिमहानिर्वाण
 तन्त्रम् ॥ अपि च । स्मरणं कीर्त्तनं-
 विष्णोरर्चनं पादसेवनम् । वन्दनं स्तव
 नं निर्यभक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥ च
 रणोदकपानञ्च तन्मन्त्रजननं तथा ।
 इदं निस्तारबीजञ्च सर्वेषामीषितं-
 भवेदिति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३३
 अध्यायः ॥
 निस्तितीर्षत् । चि । निस्तरितुमि
 च्छति ॥
 निस्तुषचीरः । पुं । गोधूमे ॥ इति रा
 जनिर्घण्टः ॥

निसृष्टा

निसृष्टरत्नम् । न । स्फटिके ॥
 निसृष्टितः । चि । त्यक्ते ॥ त्वग्निहीने
 ॥ कघ्नूते ॥ इतिमेदिनी ॥
 निसृष्टजाः । चि । तेजोरहिते ॥
 निसृष्टोदः । पुं । पीडाविशेषे ॥
 निसृष्टिः । पुं । खड्गे ॥ निर्गतस्त्रिंशद्भ्यो
 ऽङ्गुलिभ्यः । निरादयइति स० । सङ्
 ख्यायास्तत्पुरुषस्यङ्गव्याच्यः ॥ चि ।
 निर्दये । निर्घृणे ॥
 निसृष्टिपञ्चिका । स्त्री । कुहीरुचौ ॥
 निसृष्टगुण्यः । चि । निष्कामे ॥ निष्का
 म् नैगुण्यात् ॥ पुं । त्रिगुणातीते
 परशिवे ॥ नैगुण्यः संसारस्तद्रहित
 त्वात् ॥
 निसृष्टपुष्पिकः । पुं । राजधत्तूरके ॥
 निसृष्टः । चि । प्रेमशून्ये ॥
 निसृष्टफला । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥
 निसृष्टः । पुं । स्पन्दने ॥ इतित्रिकाण्ड
 शेषः ॥ चि । स्पन्दरहिते । ईषत्क
 म्पहीने ॥
 निसृष्टतरः । चि । एकान्तस्पन्दरहिते ॥
 निसृष्टः । चि । अतिविरक्ते ॥ निर्गता
 दोषदर्शनेन सर्वेभ्योदृष्टादृष्टविषये
 भ्यः स्पृष्टादृष्टा यस्तसः ॥ व्यासादि
 षु ॥ व्यासादीनां निसृष्टाणां पारां
 र्थमिददृश्यते ॥

निसृष्टा । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे ॥

निहारः

निसृष्टः । पुं । स्पन्दने । चरणे ॥ नि-
 स्पन्दते ऽनेन । स्पन्द० । स्पन्दोज्वे इ
 तिघञन्तोनिपातितः ॥
 निसृष्टनम् । न । स्पन्दे । स्पन्द० । ल्युट् ॥
 निसृष्टावः । पुं । मासरे । भक्तसमुद्भवे
 मण्डे । मांड इति भाषा ॥ निसृष्टा
 यते । स्तु० । गयन्तः । एरच् घञ्वा ॥
 निस्वः । चि । निरुत्साहे ॥
 निस्वनः । पुं । शब्दे ॥ निस्वननम् । स्व
 नशब्दे । नौगदनद पठस्वन इत्यप् ॥
 निस्वानः । पुं । निनादे । शब्दे ॥ नि
 स्वननम् । स्वन० । नौगदनदपठस्व
 न इति पाक्षिको घञ् ॥
 निस्सारितः । चि । निष्कासिते ॥ निरा
 कृते ॥
 निस्सीमः । चि । अपर्यन्ते ॥
 निहतः । चि । नाशिते ॥
 निहननम् । न । वधे । मारणे ॥ हन्ते
 भावे ल्युट् ॥
 निहन्ता । चि । हननकर्त्तरि ॥
 निहवः । पुं । आह्वाने ॥ ह्वेञ्० नि
 पूर्वः । ह्वः सम्प्रसारणश्चन्यभ्युपवि-
 ध्विश्चप सम्प्रसारणश्च ॥
 निहाका । स्त्री । गोधिकायाम् ॥ निय
 तं जहातिभुवम् । नौहश्चेतिहाकः
 कन् । वाहुणकान् न ह्रस्वः ॥
 निहारः । पुं । नीचारे । हिमे ॥ नि-

नीकाशः

ह्रियते । ह्रञ् । घञ् ॥
 निहिंसनम् । न । मारणे ॥ हिंसिहिं
 सायाम् । भावे ल्युट् ॥
 निहितः । षि । आहिते । स्थापिते ॥
 निचिप्ते ॥ स्थिते ॥ निधीयते स्म ।
 डुधाञ् । क्तः । दधातेर्हिः ॥ आत्म
 भूते ॥ निश्चयेनहितः ॥
 निहीनः । षि । नीचे । पामरे ॥ नि-
 श्चयेन हीनः । कुगतीतिसमासः ॥
 निह्वः । पुं । निकृतौ । शब्दे ॥ अवि
 श्राप्ते ॥ अपलापे । गोपने । धारय
 नेव न धारयामीत्याद्युक्तौ ॥ निह्व
 नम् । ऋङ् । अपनयने । ऋदोरप् ॥
 निह्वतः । षि । अपह्वते ॥
 निह्वतिः । स्त्री । निह्ववे ॥
 निह्वादः । पुं । निर्घोषे । शब्दे ॥ ह्वाद
 अथक्ते शब्दे । घञ् । निह्वाद एक-
 रेफः ॥
 नीः । षि । प्रापणकर्त्तरि ॥ नयति ।
 णीञ् प्रापणे । क्तिप् ॥
 नीकः । पुं । वृक्षविशेषे ॥ नयति । स्त्री
 ञ् । अजियधूनीभ्यो दीर्घश्चेति
 कन् ॥
 नीकारः । पुं । अवहेलायाम् । न्यक्का
 रे ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
 नीकाशः । पुं । निश्चये ॥ षि । परप
 दस्थित्यानुल्ये ॥ नितरांकाशते ।

नीचः

काशृ । पचाद्यच् । इकः काशरुच्यु
 पसर्गदीर्घः ॥
 नीचः । षि । पामरे । पृथग्जने । अप
 सदे ॥ नीचसङ्गदोषोयथा । नमा
 मोतिसुखं किञ्चिन्नीचसङ्गान्महान
 पि । प्रेतसङ्गान्महादेवानमोभस्य
 विभूषितः ॥ प्रविश्यनिश्चयं नीचः
 स्त्रीधनादिक मिष्यते स्वयंनेतुं नश-
 क्तेति तदानाययतिध्रुवम् ॥ स्थिते
 गुणेपिनीचस्तुयन्नादोषं प्रपद्यते ।
 किञ्चित्सङ्गमासाद्यतदुक्तं स्यात्स-
 नातनम् ॥ सतांशुत्वागुणं नीचः श्रो
 तुमायातिबन्धुवत् । ततः समयमा-
 साद्य प्रकाशयतितद्वसन् ॥ मनस्येकं
 वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । म
 नस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरा
 त्मनाम् ॥ इति पाशे क्रियायोसारः ५
 ५ थायः ॥ धर्मे प्रमादोनीचानां स्वभा
 वेनैव दृश्यते । अतो धर्मविचारस्तैर्न
 कुत्रापि निरूपितः ॥ न नीचो यवमा
 त्परः ॥ नीचसमूहमपि सेवति नीच
 एव ॥ पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये ॥ खर्वे ।
 वामने ॥ नीचैर्नीचैस्त्वमस्य च । अ
 र्श आद्यश्चि अव्ययानां भमाश्च इति टि
 लोपः ॥ निकृष्टामीलक्ष्मीं चिनेति
 वा । चिञ् । अन्येभ्योपि दृश्यत इति
 डः ॥ निम्ने ॥ पापे ॥

ॐ

नीडजः

नीचकः । वि । खर्वे ॥ स्वा० तद्वितः ॥

नीचकी । पुं । उच्चे । उपरिभागे ॥

नीचकैः । अ । नीचैरिष्यर्थे ॥ अथ
यसर्वनामकश्च प्राक्टेः ॥नीचगम् । न । जले ॥ नीचनिमिग-
च्छति । गन्तु० । डः ॥ वि । पामरे ॥नीचगा । स्त्री । निमगायाम् । नद्याम्
॥ टाप् ॥नीचभोज्यः । पुं । पलाण्डौ ॥ नीचैर्भो-
ज्यः ॥ वि । पामरभक्ष्ये ॥

नीचवज्रम् । न । वैक्रान्तमणौ ॥

नीचवृत्तिः । स्त्री । कर्षणवहनादिनि
कृष्टकर्मणि ॥

नीचीनः । वि । अघोमुखे ॥

नीचैः । अ । स्वैरे ॥ अल्पे ॥ नीचे ॥
निचीयते । चिञ्० । नौदीर्घश्चे-
ति डैसिः ॥नीचैर्गतिः । स्त्री । मन्दगमने ॥ अस-
ह्यवहारे ॥नीडः । पुं । खगगृहे । कुलाये ॥ नि-
तरामीत्यते । ईड० । घञ् ॥ यद्वा ।
निश्चिताइलन्त्यत्र । इलस्वप्ने । इल-
श्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणः ।
उल्लघोरेकत्वम् ॥ स्थाने ॥ रथावय-
वविशेषे ॥

नीडकः । पुं । पक्षिणि ॥

नीडजः । पुं । विहगे ॥ नीडेजातः ।

ॐ

नीतिशा

जनी० । डः ॥

नीडजेन्द्रः । पुं । गरुडे ॥

नीडोज्ज्वः । पुं । खगे । गरुत्मति ॥ नी-
डे उज्ज्वोयस्य ॥नीतः । वि । प्राप्ते । गृहीते ॥ यद्वा ।
नीतं यदि मवनीतं नीतं नीतं कि-
मेतेन । आतपतापितभूमौ माधव
माधाव माधाव ॥ णीञ्० । क्तः ॥नीतिः । स्त्री । नये । नाये ॥ जेतुमि-
च्छतां नीति न्यायो जयोपायस्य प्र-
वर्त्तको भगवद्भिभूतिः ॥ उचितव्यव-
हारे । सामदानाद्युपाये ॥ प्रापणे ॥
नीतिघोषः । पुं । वृहस्पतिरथे ॥ इति
चिकाण्डशेषः ॥नीतिज्ञः । वि । नीतिविदि ॥ आन्वी-
क्षिकीं चयीं वार्त्तां दण्डनीतिश्च पा-
थिवः । तद्विधै स्तत्क्रियोपेतैश्चि-
न्तये दिनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्या
त्मविज्ञानं धर्माधर्मौचयीस्थितौ ।
अर्थानर्थानुवार्त्तायां दण्डनीत्यां न-
याऽनयौ ॥ विद्याश्रुतस्रएवैता यो-
गचेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो-
नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥

नीतिमान् । प्रशस्तनीतिमति ॥

नीतिशास्त्रम् । न । औशनससूचका-

मन्दकपञ्चतन्त्रनीतिमयूखहितोप-

देशचरणक्यभारतीयराजधर्मादौ ॥

ॐ

नीरम्

नीतिसारः । पुं । इन्द्रमतिवृहस्यस्य
क्तेनीतिशब्दविशेषे ॥ सचगरुडपु
राणेऽष्टास्वधायेष्वस्ति ॥

नीयः । पुं । नेतरि । प्रापयितरि ॥ स्तोत्रे
इति वेदभाष्यम् ॥ नयति । गीष्०
। इनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्यन् ॥
न । जले ॥

नीधम् । न । नीत्रे । बलीके । पटवप्रा
न्ते । चालान्ते । औलाती इति भाषा
॥ नितरां ध्रियते । धृञ् अस्थाने । नि
स्येन धरति जलमिति वा । धृञ् धार
णे । मू० कः । अन्येषां दीर्घः ॥ वने ॥
नेमौ ॥ अन्त्रे ॥ रेवती नक्षत्रे ॥

नीपः । पुं । कदम्बे । हलिप्रिये ॥ वन्धू
के ॥ नीलाशोकद्रुमे ॥ धाराकदम्बे
॥ नीपोमहाकदम्बः स्याद्वाराकम्ब इ-
त्यपीतिसाञ्जः ॥ नयति नीयते वा
। गीष्० । पानीविधिभ्यः पः । बाहु
खकात् गुणाभावः ॥ धने नीतिप्रा
णकृष्णः ॥

नीयमानः । चि । प्राप्यमाणे ॥

नीरम् । न । नीरे । अन्धुनि । जले
॥ शरदा नीरजात्पत्न्या नीराणि प्र
कृतिं ययुः । अष्टानामिव चेतांसि पु
नर्योगनिषेवया ॥ रसे ॥ नीयते ।
गीष्० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ नि-
र्गतं रादमेव ॥ निरादय इतिसमा

नीरधिः

सः । अमेराप इति श्रुतेः ॥ निर्गते
रोऽग्निरस्मात् । प्रादिभ्यो घातुज-
स्येति बहुव्रीहिः । अज्ञो मित्रं दानः
च वमिति स्मृतेः ॥ निश्चयेन राति-
मुखम् । रा० । आतश्चेतिके वृत्ते
परतिदीर्घः ॥ निष्ठीवास्तृक् शकुन्मू
वविषाणसु न सङ्गिपेत् ॥

नीरजम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ पद्मे ॥ मु
क्तायाम् ॥ चि । जलजाते ॥ नी रे
जातम् । जनी० । उः ॥ पुं । उग्नी
रिणि ॥ उद्रे ॥

नीरजाः । चि । निर्धूलिदेशपुष्पादौ ॥
स्त्री । अरजस्कायाम् ॥

नीरजस्कः । चि । निर्णिक्ते ॥

नीरतरङ्गः । चि । किरते सुरतरङ्गे ।
रमणाभाववति ॥ यथा । आभासाः
सखि वर्षा वर्षादपि यासु वासरो-
दीर्घः । दिशिदिशि नीरतरङ्गो नी
रतरङ्गो ममापि हृदये शः इति ॥

नीरदः । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ चि ।
दन्तशून्ये ॥ यथा । आस्वाद्य निरव
शेषं विरद्विवधूनां मृदूनि मांसानि
। करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नी
रदोऽस्थिनीति ॥

नीरदिमी । स्त्री । मेघवत्त्वाम् ॥

नीरधिः । पुं । अन्धौ । समुद्रे ॥ नीरा
धिधीयन्तेऽस्मिन् । दुधान् । कर्म

नीराज

गद्यधिकरणेचेति किः ॥

नीरनिधिः । पुं । अकूपारे । समुद्रे ॥
नीराणिनितरां धीयन्तेऽथ । उधा
ज्० । किः ॥

नीरन्ध्रः । चि । सान्ध्रे । घने ॥ छिद्र
रहिते ॥ यथा । श्रीमन्नाथतवार्जि
ते । र्जितयशःसंशुद्धमुक्तावलीमादा
यैवविधिर्विधित्सुरमखंहारं त्वदी
यैर्गुणैः । नीरन्ध्रमवलोक्यतामपि
ततो नान्तं गुणानामहोउत्पित्सु
र्गगनान्तरे समकिरत्तास्तास्तस्ता
रकाः ॥ इतिकालिदासः ॥

नीरसः । पुं । दाडिमे ॥ चि । रसही
ने ॥ यथा । शृङ्गारी चेत् कविः का
व्ये जातं रसमयं जगत् । स एव चेद्
शृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥

नीराखुः । पुं । उद्रे । जलविडाले ॥

नीराजनम् । न । आराचिके । दीपा
दिनासत्कृतौ ॥ पञ्चनीराजनं कु
र्यात् प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं
सोदकाजेन तृतीयं धौतवाससा ॥
चूतान्ध्यादिपत्रैश्च चतुर्थम्परिकी
र्तितम् । पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गे
न यथाविधि ॥ आश्विनशुक्लदशम्या
मश्वदेः पूजने ॥ यथा शरत्काले म
हाष्टम्यां दुर्गायाः परिपूजनम् । नीरा
जनं दशम्यान्तु कुर्याद्देवलवृद्धये ॥ निः

नीलः

शेषेण राजनमत्र । नीरस्य शान्त्युद-
कस्य अजनं चेपोयवधा । नीरेजते
अजनं स्पर्शनं वा ॥

नीराजना । स्त्री । आराचिके । दीपा
दिनासत्कृतौ ॥ निःशेषेण नितरां-
वा राजनम् । राजृदीप्तौ गद्यन्तः ।
गद्यासन्न्येति भावे युच् ॥

नीरिन्दुः । पुं । शाखोटके । आखे औ
डा इति गौडेषु ख्याते वृक्षे ॥

नीरुक् । पुं । स्त्री । रोगाभावे । स्वा-
स्थ्ये । अनामये ॥ चि । रोगरहिते
। उल्लाघे । पटौ ॥ निरोचते । रुच् ०
। क्तिप् । नहि वृत्तिवृषोतिदीर्घः ॥

नीरुजम् । न । कुष्ठौषधौ ॥ चि । रो
गाऽभाववति ॥ रुजायानिर्गतम् ॥

नीरूपः । चि । रूपभावि विशिष्टे ॥ नी
रूपस्यापि कालस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपग
मेनेति वेदान्तपरिभाषा ॥

नीलः । पुं । निधिप्रभेदे ॥ अद्रि विशेष्टे
। इलावृतस्योत्तरस्मिन् द्विसहस्रयो
जनविस्तीर्णे प्राणायते रम्यकवर्ष-
स्य मर्यादापर्वते ॥ भारतवर्षस्ये
शैलविशेषे ॥ वानरविशेषे । व
र्णविशेषे ॥ नीलौषधौ ॥ लाञ्छने
॥ मञ्जुघोषे ॥ वदवृक्षे ॥ कृष्णव
र्णे ॥ घृपोत्सर्गघृषे ॥ चरणानि मु
खं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । ला

नीलः

चारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दि-
शेत् ॥ अपिच । लोहितो यस्तुवर्णो
न पुच्छाग्रेण तु पाण्डुरः । श्वेतः खुर
विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥
नीलति । नीलवर्णः । इगुपधेतिकः
॥ न । नीलीरक्ते ॥ नील्यारक्तम् ।
नील्याग्रन् ॥ इन्द्रनीलमणौ । नी-
लम् इति भाषा प्रसिद्धे सौरिरक्ते ॥
काचलवणे ॥ ताक्षीशपचे ॥ विषे ॥
सौवीराञ्जने ॥ तुल्ये ॥ नृत्त्याङ्गाष्टो-
त्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषे ॥
वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ तालपयोधरनाय-
कतोमरवज्रधरम् पाणियुतञ्च वि-
भावय भामिनि वृत्तवरम् । नील-
मिदम् फणिनायकपिङ्गलसंलपित-
म् पण्डितमण्डलिकामुखदं सखि-
कर्णगतम् ॥ यथा । सुन्दरि सुन्दरि
पौनतिशास्त्रिनि किङ्कुरुषे मानि-
नि मानिनिकाममिदं हृदयं परुषे
। हारिणि हारिणि ते हृदये निहि-
तो दयितो भामिनि भाविनि वासिम-
नोऽस्य चिराय यतः इति ॥ नीलं लक्ष्म-
कृद्गुरुप उत्पातः । तथा हिवराहः ।
अपर्वणि यदाराहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः
। चन्द्रार्कमण्डलं किट्टं दृष्ट्वा जनपद-
चयः इति ॥ यदानीलं लक्ष्म च-
न्द्रवक्त्रोदृश्यते एतदेवौत्पाति

नीलका

कं नैल्यमधिकृत्योक्तम् । यदादि-
त्ये नैल्यंतदानश्येदिति ॥ चि । नी-
लवर्णयुक्ते ॥
नीलकम् । न । कालालूण इति भाषा
प्रसिद्धे काचलवणे ॥ वर्त्तलोहे ॥ पुं
। असनवृक्षे ॥
नीलकण्ठः । पुं । शिवे । हरे ॥ चीरा-
द्येर्मथ्यमानाच्च विषं शालाहलोद्य-
भूत् । हरेण धारितं कण्ठे नीलकण्ठ-
स्ततो हरः ॥ दाह्युहे ॥ ग्रामचटके
॥ मयूरे ॥ खञ्जने ॥ नीलः कण्ठो य-
स्य सः ॥ पीतसारे ॥ न । मूलके ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलकण्ठशिखा । स्त्री । मयूरशिखा-
याम् ॥ नीलकण्ठशिखा लक्ष्मीपित्त-
श्लेष्मातिसारजित् ॥
नीलकण्ठाक्षम् । न । रुद्राक्षे ॥ त्रि ।
खञ्जनाक्षे ॥
नीलकन्दः । पुं । महिषकन्दप्रभेदे ।
विषकन्दे । महिषीकन्दे ॥ इति रा-
जनिर्घण्टः ॥
नीलकमलम् । न । नीलवर्णपद्मे । उ-
त्पले । हिमाजे ॥
नीलकुन्तला । स्त्री । गौर्याः सखीविशे-
षे ॥ चि । नीलकुन्तलविशिष्टे ॥
नीलकुरण्टकः । पुं । नीलजिह्वाम् ॥
नीलक्रान्ता । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् ॥

ॐ

नीलप

नीलकौशः । पुं । नीलवके । दीर्घ-
ग्रीवे ॥

नीलग्रीवः । पुं । शिवे ॥ नीलाग्रीवा
यस्यसः ॥

नीलङ्गुः । पुं । प्रसूने ॥ सुगाले ॥ मृ
गे ॥ क्रिमिविशेषे ॥ नितरां लङ्गति
। लङ्गि० । नीलति वा । नीलवर्णे ।
खरशङ्कितनिपातनात् साधुः ॥
स्त्री । भम्भरात्याम् ॥

नीलचर्म । न । परुषके ॥ नीलवर्णा
जिने ॥

नीलजम् । न । वर्तलोहे ॥ त्रि । नी
लाज्जाते ॥

नीलजिह्वी । स्त्री । नीलकुरण्टके ॥
नीलतरुः । पुं । नारिकेले ॥

नीलताक्षः । पुं । तमाले ॥ हित्ताले ॥

नीलदूर्वा । स्त्री । श्यामायाम् । भार्ग
व्याम् । रुहायाम् ॥ नीलदूर्वाहिमा
तिक्तामधुरा तुवरा हरेत् । कफपि
त्तास्रवीसर्पटृणादाहत्वगामयान् ॥
नीलाचासौदूर्वाच ॥

नीलध्वजः । पुं । तमालवृक्षे ॥ माहि
षायाः पुर्याराजविशेषे ॥ त्रि । नी
लध्वजाविशिष्टे ॥

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । नीलसिन्धुवारे ॥

नीलनिर्थासकः । पुं । नीलासनवृक्षे ॥

नीलपद्मम् । न । अन्यकारे ॥

ॐ

नीलम

नीलपत्रम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलानि
पत्राण्यस्य ॥ पुं । गुण्डटणे ॥ अश्व
त्तकवृक्षे ॥ नीलासनवृक्षे ॥ दा
डिमे ॥

नीलपद्मम् । न । इन्दीवरे ॥ नीलच त
त् पद्मम् ॥

नीलपिच्छः । पुं । श्येनखगे ॥

नीलपुनर्नवा । स्त्री । कृष्णवर्णपुनर्नवा
शके । नीलायाम् । नीलगदहपडो
आ इति भाषा ॥

नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजे ॥ नीला
स्नाने ॥ शीतसहे । निर्गुण्डीद्रुमे ॥ न
। ग्रन्थिपर्णे ॥ नीलवर्णपुष्पे ॥

नीलपुष्पा । स्त्री । विष्णुकान्तायाम् ॥
नीलपुष्पिका । स्त्री । नील्याम् ॥ अत
स्थाम् ॥

नीलपुष्पी । स्त्री । नील्याम् ॥ निर्गु-
ण्ध्याम् । सिन्दुके ॥ अतस्थाम् ॥ नी
लवृक्षायाम् ॥

नीलफला । स्त्री । जम्ब्वाम् ॥

नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलवर्णभृङ्गराजे
। महाभृङ्गे । श्यामले । नीलाभंग
रा इति भाषा ॥

नीलमण्डिः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । म
सारे । नीले ॥ क्षीरमध्ये क्षिपेन्नी
लं क्षीरञ्चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनी
लमिति ख्यात मणौ रत्ननिर्णये ॥

ॐ

नीलश

॥ नीलीरसनिभाः केचिच्छम्भुकण
निभाः परे इत्यादिनागस्थेन रत्ना श
स्त्रे एषामेकादश विधाकायोक्ता ॥
नीलमाधवः । पुं । विष्णौ ॥
नीलमाघः । पुं । राजमाघे ॥
नीलमीलिकः । पुं । खद्योते ॥
नीलमृत्तिका । स्त्री । पुष्पकासीसे ॥
कृष्णवर्णायां मृदि ॥
नीललोहम् । न । वर्त्तलोहे ॥
नीललोहितः । पुं । शिवे । धूर्जटे ॥
नीलत्वासौ लोहितश्च । कण्ठेजटा
सुच । नीलः कण्ठो लोहिताश्च के
शा अस्मेति स्वामी ॥ नीलरक्तमि-
श्रितवर्णं ॥ व्रतविशेषे ॥
नीललोहिता । स्त्री । भूमिजम्बाम् ॥
नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवाया-
म् ॥ पुं । कृष्णभेके ॥
नीलवल्ली । स्त्री । वन्दायाम् ॥
नीलवसनः । पुं । शनौ ॥ हस्तायुधे ।
नीलाम्बरे ॥ वि । नीलवस्त्रयुक्ते ॥
नीलवस्त्रः । पुं । बलदेवे ॥ न । नील
वर्णवसने ॥ यथा । स्त्रीक्रीडाशयनी
यादौ नीलवस्त्रं नदुष्यति । नीली
वस्त्रं नस्पृशेन्नोद्विमान्नरकं ब्रजेदिति
गाह्ये प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ तद्धारण
प्रायश्चित्ताद्युक्तप्रायश्चित्तविवेके । त
च भविष्यपुराणे । शृणुष्वेति महावा

नीलवृ

हेनीलीरक्तस्य धारणात् । वाससे
गणशार्दूलगदतो ममकृतस्यः ॥
पालनाद्विक्रयाच्चैव उद्धृतैरुपजीव
नात् । पतितस्तु भवेद् विप्रस्त्रिभिः कृ
च्छैर्विशुध्यति ॥ नीलीरक्तेन वस्त्रेण
यत्कर्म कुरुते द्विजः । स्नानं दानं तपो
होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥ वृथा
तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणा
त् । नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कश्चिद् वि
प्रस्तुधारयेत् ॥ अहोरात्रोषितो भू-
त्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति । इदम
ज्ञाने । ज्ञानेतु देगुण्यम् । अचापवा
दमाहापस्तम्बः । नीलीत्यनुवृत्तौ
। स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये
न दुष्यतीति ॥
नीलवासाः । पुं । शनैश्चरे ॥ बलभरे
॥ नीलेवाससीयस्यसः ॥
नीलवृद्धा । स्त्री । अजान्त्याम् । अति
लोमशायाम् । नीलवर्णवोना इति
गौडभाषा ॥
नीलवृक्षः । पुं । वृक्षविशेषे । वातारौ
। शोफनाशने ॥
नीलवृत्तकम् । न । तूले ॥ इति राज
निर्घण्टः ॥
नीलवृषः । पुं । कृष्णवर्णवृषे ॥ वृषवि
शेषे ॥ पश्यास्यलक्ष्यं वृषे ॥
नीलवृषा । स्त्री । वात्सीक्याम् ॥

नीलाञ्ज

नीलव्रतम् । न । व्रतविशेषे ॥ नीललो

चितव्रते ॥

नीलशिखण्डः । पुं । नीलजटाभारे ।

वहे ॥ नीलशिखण्डोऽस्य ॥

नीलशिशुः । पुं । शोभाञ्जने ॥

नीलसरस्वती । स्त्री । तारायाम् । श्री

नाधिवासिन्यां वृद्धशक्तिविशेषे ॥

नीलसारः । पुं । तिन्दुकवृक्षे ॥

नीलसिन्दुकः । पुं । निगुण्ड्याम् ।

नीलसिन्दुवारः । पुं । शीतसहायाम् ॥

नीला । स्त्री । मच्चिकाप्रभेदे । वर्वणायाम् ॥ नीलति । नीलवर्णे । अच्

॥ देवीविशेषे ॥ नीलपुनर्नवायाम्

॥ नील्याम् ॥ मल्लाररागस्यनार्यामि

तिवृद्धर्मपुराणम् ॥

नीलाङ्गः । पुं । सारसखगे ॥ चासे ॥

नीलाङ्गः । पुं । कूमौ ॥ निबरांलङ्गति

। खगितैः खड्गङ्कपीयुनीलङ्ग

लिङ्ग इति निपूर्वाङ्गगेः कुः प्रत्ययेने

दीर्घेनीलङ्गः । नीलाङ्ग इतिपाठा

नरेतु धातोरपि दीर्घेनिपात्यते ॥

स्त्री । भम्भरात्याम् ॥ शुषिरे ॥ प्र

सूने ॥

नीलाञ्जनम् । न । सौवीराञ्जने ॥

तुल्ये ॥

नीलाञ्जना । स्त्री । विद्युति ॥ इतिज-

नीलास

टाघरः ॥

नीलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीलुपे ॥

नीलाञ्जसा । स्त्री । अम्बरोभेदे ॥ न

दीभेदे ॥ विद्युति ॥

नीलाण्डकः । पुं । ऋष्ये । गवये ॥

नीलापराजिता । स्त्री । नीलवर्णापरा

जितालतायाम् । महानीत्याम् ॥

नीलाञ्जम् । न । नीलोत्पले ॥

नीलाम्बरः । पुं । वलदेवे । अच्युताग्र

जे ॥ कैणपे । राक्षसे ॥ शनैश्चरे

॥ नीलमन्त्रयस्य ॥ न । तालीश

पचे । शुकोदरे ॥ नीलवस्त्रे ॥ त्रि ।

नीलवस्त्रविशिष्टे ॥

नीलाम्ना । स्त्री । देवीविशेषे ॥ नी-

लाद्रिपर्वतोपरिस्थेतत्स्थाने ॥

नीलाम्बुजम् । न । नीलोत्पले ॥ नी

लम्बतदम्बुजम् ॥

नीलाम्बानः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे ।

दास्याम् । आर्त्तगलायाम् ॥

नीलाम्नी । स्त्री । लुपविशेषे । श्यामा

ल्लाम् ॥

नीलालुः । पुं । कन्दविशेषे । श्याम-

लालुके ॥

नीलाश्या । पुं । नीलमयी ॥

नीलासनः । पुं । नीलपचे । नीलद्रुमे

॥ रतिवन्धविशेषे ॥ यथा । लिङ्गोप

रिस्थिता नारी श्यां कृत्वा पदद्वय

नीलोत्प

म् । हृदये दत्तहस्ताच्च वन्धो नीला
सनेमतः ॥ इति स्म० ॥

नीलिका । स्त्री । नीलिन्याम् ॥ चुद्र
रोगभेदे ॥ नेचरोगविशेषे ॥ शेषा
लिकायाम् ॥ जलस्यञ्चरे ॥ यथा ।
भूमेरूपरो वृक्षस्यकोटरो जलस्य
नीलिकेत्यादिञ्चरप्रकरणे विजयर
चितः ॥ नीलवर्णा नीलादोषधौ
प्राणिनिचेति डीष् । स्वार्थे कन् ॥

नीलिनी । स्त्री । नीलीवृक्षे ॥ कृष्ण
षिवृत्ति ॥ अजमीढस्यपत्न्याम् ॥
नीलोवर्णोऽस्यस्याः । इनिः । डीप् ॥
नीली । स्त्री । नीलिकारोगे ॥ नी
लिन्याम् । कालायाम् । रञ्जन्याम् ।
नीलकावृक्ष इति भाषा ॥ नीलाज्जा
नपदेत्यनाच्छादनेर्थे डीष् । नी
लादोषधौ प्राणिनिचनिच्यं डीप्
। संज्ञायान्तु वा ॥ नीलिनी रेचनी
तिक्ता केश्या मेहभ्रमापहा । उ-
ष्णा हृन्त्युदग्ग्रीहवातरक्तकफानि
लान् ॥ आमवातमुदावर्त्तमदश्च वि-
षमुदुतम् ॥

नीलीरागः । पुं । स्थिरसौहृदेपुरुषे ॥
नीलीवृक्षाकृतिः । पुं । शरपण्डुखे ॥
नीलोत्पलम् । न । इन्दीवरे । नील
शाँपला इति गौडभाषा ॥

नीलोत्पली । पुं । मञ्जुघोषे ॥ इति-

नीविः

विकाण्डशेषः ॥

नीलोपलः । पुं । इन्द्रनीलमणौ ॥

नीवरः । पुं । वास्तव्ये ॥ वणिजके ॥ प
रिश्रजि । भिक्षुके ॥ नयति नीयते
वा । णीञ् । छित्त्वरच्छत्वरधीवर
पीवरेत्यादिनासाधुः ॥

नीषाकः । पुं । प्रयामे । मूल्यात्कर्षा-
र्थधान्यादिसञ्चये ॥ महार्घहेतोर्धा
न्यादिषु जनानामादरातिशये ॥ तु
लाधरणाधिक्ये ॥ तुलाकृतं न्यूनाधि-
क्यं कयादरोवेति स्वामी ॥ नियतं व-
चनम् । वच० । घञ् । उपसर्गस्थे
तिदीर्घः ॥ मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चये
नपरिच्छेदेने इति भरतः ॥ वचना-
भावे ॥

नीवारः । पुं । श्यामाकादितृणधान्ये ।
मुनिधान्ये । अरग्यधान्ये ॥ निव्रीय
ते । वृज्वरणे । नौवृधान्ये इति घञ्
। दीर्घः ॥ नीवारः शीतलोद्याही
पित्तघ्नः कफघातकृत् ॥

नीविः । स्त्री । परिपणे । वणिक्पलध-
ने ॥ उच्चये । स्त्रीणां कटीवसनवन्ध-
ने ॥ स्त्रीणामिच्छुपलक्षणम् पुंस्क
टीवस्त्वन्धेपि ॥ निव्ययति निवीय
ते वा । व्येञ् । नौव्योयलोपः पूर्व-
स्यच दीर्घ इति ण्डित् ॥ नितरामि-
त्यति । इविप्रीणने आगमशास्त्रस्या

नु

निष्पत्त्यान्नुम् । इगुपधात् । दि-
तीन् ॥

नीवी । स्त्री । नीविशब्दार्थे ॥ राजपु-
चादेर्वन्धके । परिपणे ॥ कृदिकारा
दितिङीष् ॥

नीवृत् । पुं । स्त्री । जनपदे । देशे ।
अङ्गादिजननिवासस्थाने ॥ नियतो
वर्त्तते । अधिकरणस्य कर्त्तृत्वविव-
क्षा । वृत् ० । क्तिप् । नहि वृत्तीति
दीर्घः ॥ नीवृद्धयोर्मतादेशे इति
शब्दाम्बुधिः ॥

नीशारः । पुं । हिमानिलनिवारण
प्रावरणे । सौड इति भाषा ॥ गौरि
वाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः
॥ नितरां शीर्यते हिमानिलावचाने
नवा । शहिंसायाम् । शृवायुवर्णनि-
वृत्तेष्विति घञ् ॥ उपसर्गस्य घञी
तिदीर्घः ॥

नीहारः । पुं । अवश्याये । तुषारे ।
हिमे । धुवारा इति भाषा ॥ निहि-
यते । हञ् ० । घञ् । उपसर्गस्य घ-
ञीतिदीर्घः ॥ कफवायुवर्द्धकोयम् ॥

नु । अ । वितर्के ॥ अपमाने ॥ विकले
॥ अनुनये ॥ अतीते ॥ प्रश्ने ॥ हे-
तौ ॥ अपदेशे ॥ अनुशये ॥ नुदति
नैतिवा । णुद ० । णु ० वा । मि-
तश्चादित्वात् डुः ॥

नूदः

नूतः । वि । स्तुते ॥

नूतिः । स्त्री । स्तुतौ । स्तोत्रे ॥ नूयते
ऽनेन । णु ० । स्त्रियाङ् क्तिन् ॥ पू-
जायामिति शब्दरत्नावली ॥

नूत्तः । वि । प्रेरिते ॥ नूयतेस्म । णु-
द ० । क्तः । नुदविदेति पाक्षिकेन
त्वाभावः ॥

नून्नः । वि । नूत्ते । अस्ते । प्रेरिते ॥
नूयतेस्म । णुद ० । क्तः । नुदविदे-
ति वानत्वम् ॥ निरस्ते ॥

नून्ननून्ननुत् । वि । अतिपीडितपीड-
के ॥ अतिशयेन नून्नो नून्ननुन्नः तं
नुदतीतिविग्रहः ॥

नून्नसारः । वि । परिचिस्तथैर्ये ॥

नूतः । वि । स्तुते ॥

नूतनः । वि । प्रच्यये । अभिनवे । न-
वीने ॥ नवएव । नवस्यन्नपूतनपूखा
श्चप्रच्ययाः नूरादेशश्च ॥

नूतः । वि । नवे । नये । नूतने ॥ नव-
एव । नवस्यन्नपूप्रच्ययोनूरादेशः ॥

नूदः । पुं । वृद्धदारुवृक्षे । अश्वत्याकारे
पार्श्वपिप्पल इतिख्याते ॥ तूत इति
प्रसिद्धेपि ॥ नुदति पापम् । नुद ० ।
इगुपधेतिकः । पृ ० । यद्वा । नुवदति
। वद ० । मू ० कः । कर्मणः कर्त्तृत्व-
म् ॥ यद्वा । नूयते । णु ० । वा ० दः ।
कुटादिः ॥

नूनः

नूनः । त्रि । सप्तमे ॥ नऊनः । श० ॥

नूनम् । अ । निश्चिते ॥ तर्के ॥ स्मरणे
॥ वाक्यपूरणे ॥ नुवा स्तुत्या नमति
। विच् ॥ यद्वा । नऊनयति । ऊनप
रिहाये । अम् ॥

नूपुरः । पुं । न । पादाङ्गदे । मञ्जीरे
। नेउर इति विरुद्धा इतिच भाषा ॥
॥ नुवनम् नूयतेवा । यू० । सं० कि
प् । नुविपुरति । पुर अग्रगमने । इ
गुपधेतिकः ॥

ना । पुं । मनुष्ये । पुरुषे ॥ नवति न
यतेवा । गोष्० । नयतेर्डिञ्चेत्यृन् ।
नरौ । नरः ॥

नृकरोटिका । स्त्री । नरकपाले ॥ नुः
करोटिका ॥

नृकेशरी । स्त्री । नरसिंहावतारे ॥

नृगः । पुं । पुराणप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥

नृगधूमः । पुं । तीर्थविशेषे ॥

नृचक्षाः । पुं । गच्छसे ॥ नृन्चष्ट । च

क्षिड्० । सर्वधातुभ्यद्रव्यसुन् । अस

नयोश्चेति न ख्याप्तादेशः ॥ यद्वा ।

चक्षे बहुलं शिञ्चेत्यसिः । सार्वधातु

कसंज्ञत्वात् ख्याप्न ॥ नृणां द्रष्टरि ॥

नृता । स्त्री । पुंस्त्वे ॥ नुर्भाषः । तल् ॥

नृतिः । स्त्री । नर्त्तने ॥ इतिशब्० ॥

नृतुरङ्गः । पुं । हयग्रीवावतारे ॥

नृत्यः । पुं । नर्त्तके ॥ नृत्यति । नृती०

नृत्यम्

। नृतिशृङ्गोःकूः ॥

नृत्यम् । न । नर्त्तने । ताण्डवे । शास्त्रे
॥ नृतीगावविशेषे । भावेक्तः ॥ भा
वाश्रयन्तु नृत्तंस्तान् नृत्यं ताञ्जलया
श्रयम् । आद्यपदार्थाभिनयो मार्गा
देशीतवा परः ॥ मधुरोद्धतभेदेन
तद्वयं द्विविधंपुनः । लास्यदण्डकरूपे
य नाटकाद्युपचारकम् ॥ गावविशेषे
प्रमाचे ॥

नृत्यम् । न । ताञ्जमानरसाश्रयसवि
लासाङ्गविशेषे । ताण्डवे । नटने ।
। नाञ्च इतिभाषा ॥ देवरुच्या प्रती
तोयस्ताञ्जमानरसाश्रयः । सविला
सोङ्गविशेषो नृत्यमिच्छुच्यते बुधैः
॥ * ॥ ताण्डवश्च तद्यात्तास्यं द्विवि
धं नृत्यमुच्यते । प्रेवलिर्वहु रूपश्च
ताण्डवं द्विविधमतम् ॥ अङ्गविशेष
वाहुल्यं तथाभिनयशून्यता । यच्चसा
मेवलिक्तास्याः संगादेशीति लोकतः
॥ छेदनं भेदनं यत्रवहुरूपामुखाव
ली । ताण्डवं बहुरूपं तदाङ्गणाग-
लमुद्धतम् ॥ * ॥ इतिसङ्गी० ॥ नृ
त्येनालमरूपेण सिद्धिर्नात्यस्य रूप
तः । चार्वाधिष्ठानवन् नृत्यं नृत्य-
मन्यद्विडम्बनेति ॥ गेयादुत्तिष्ठतेवा
द्यं वाद्यादुत्तिष्ठतेत्ययः । लयताञ्जस
मारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते ॥ नृती०

नृपति

। ऋदुपधाञ्चाकृपचृतेरिति क्यप् ॥

नृदुर्गम् । न । चतुर्दिगवस्थायिष्ठ

। स्थान्ययुक्तवहुपदातिरक्षिते रा

त्रोवसतिस्थले ॥

नृदेवः । पुं । राजनि ॥

नृधम्नो । पुं । धनदे । कुबेरे ॥ नृरिव

धर्ममाचारः श्रमश्रुत्वादिर्वा ऽस्य ।

धर्मादनित् केवलात् ॥

नृपः । पुं । भूपे । राजनि ॥ नृन् पा

ति । पारचणे । आतोनुपेतिकः ॥

चतुर्योजनपर्यन्त मधिकारो नृपस्य

च ॥ अस्यप्रशंसा यथा । अपुत्रस्य नृ

पः पुत्रो निर्धनस्य धनं नृपः । अमा

तुर्जननी राजा अतातस्यापितानृपः

॥ अनाथस्यनृपोनाथो ह्यभर्तुः पा

रिवः पतिः । अभृत्यस्यनृपोभृत्यो

नृपएव नृणांसखा ॥ सर्वदेवमयो रा

जा तस्मात् त्वामर्थये नृपेति का

लिकापुराणम् ॥ षोडशसङ्ख्या-

याम् ॥

नृपकन्यः । पुं । राजपत्नीण्डौ ॥

नृपतिः । पुं । धनदे । कुबेरे ॥ भूपतौ

। राजनि ॥ नृन्पाति । पा० । पाते

र्तेति ॥ नृणांपतिर्वा ॥

नृपतिप्रियः । चि । राजवल्लभे ॥ नृपस्य

प्रियः ॥

नृपतिवल्लभः । पुं । नृपवल्लभ इति ख्या

नृपति

ते औषधविशेषे ॥ यथा । जाती

फलं लोकाञ्जल्येनैलाटङ्गरामठम् ।

जीरकञ्च यमानीच विश्वसैन्यवपच

कम् ॥ लौह मध्नं रसं गन्धं ताम्रं-

प्रत्येकशः पलम् । मरिचं त्रिपलं

दत्त्वा छागीदुग्धेन पेययेत् ॥ धात्री

रसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरुयत्नतः

। श्रीमद्भजननाथेन विचिन्त्यपरिनि

र्मितः ॥ सूर्यवत्तेजसाचा ऽयं रसो

नृपतिवल्लभः । अष्टादशवर्टी खादे

त् पवित्रः सूर्यदर्शकः ॥ * ॥ हन्ति

मन्दानलं सर्वं मामदोषं विस्त्रुचि-

काम् । श्रीहगुल्मोदराष्टीलायकृत्

पाण्डुहलीमकम् ॥ हृच्छूलं कण्ठ

शूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम् ।

शिरश्शूलं कटीशूलं मानाहमेष्ठ

शूलकम् ॥ कासं ग्रासामधातञ्च स्त्री

पदं शोथमर्बुदम् । गलगण्डं गण्डमा

ला मस्रपित्तञ्च गर्दभीम् ॥ क्रिमि

कुष्ठानि दह्मणि वातरक्तं भगन्दरम्

। उपदंशं मतीसारं ग्रहण्यर्शः प्रमे

हकम् ॥ अश्वरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्रा

घातं मसृग्दरम् । ज्वरं जीर्णज्वरं

कण्डुं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥ दा

हविद्रधिचिक्काश्च जडगद्गदमूकताः ।

वाधिर्यं स्वरभेदञ्च वृध्वृद्धिविसर्प-

कान् ॥ ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रं

नृपमा

सारचिं तृषाम् । कर्णनासानुशोथां
श्वदन्तरोगश्च पीनसम् ॥ स्थौल्यश्च-
शीतपित्तश्च स्थावराणि विषाणिच
। वातपित्तकफोत्थांश्च इन्द्रजान् सा-
न्निपातिकान् ॥ सर्वरोगचयान्हन्ति
चण्डांशु रिक्तापहा । बलवर्णकरो
ह्येष आयुष्यो वीर्यवर्धनः ॥ परंवा-
जीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रसिद्धिदः ।
अरोगी दीर्घजीवी स्याद्दोगी रोगं
विमुञ्चति ॥ रसस्यप्रसादेन सुवृ-
द्धिर्जायतेजनः । इतिरत्नावली ॥

नृपद्रुमः । पुं । आरग्वधे ॥ राजादनी
वृत्ते ॥

नृपप्रियः । पुं । वेडुवांस इतिगौडभा-
षाप्रसिद्धे वेष्टवंशे ॥ राजपलाण्डौ ॥
राजशुके ॥ रामशरे ॥ शालिधान्ये ॥
आग्ने ॥ त्रि । राजवत्सभे ॥ नृपस्य
प्रियः ॥

नृपप्रियफला । स्त्री । वार्त्ताक्याम् ॥
इतिराजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिया । स्त्री । केतक्याम् ॥ राजख-
र्जूयाम् ॥ राजभार्यायाम् ॥

नृपवदरः । पुं । राजवदरवृत्ते ॥ न । त-
त्फले ॥

नृपमन्दिरम् । न । सौधे । राजसदने ॥

नृपमाङ्गल्यवम् । न । आहुल्यवृत्ते ॥

नृपमानम् । न । भूभुजांभुक्तिकाला

नृपाम

वेदकवाद्यविशेषे ॥ इतिशब्दान्वधिः ॥

नृपलक्ष्म । न । राजच्छत्रे ॥ राजचि-
ह्ने ॥ नृपस्यलक्ष्म ॥

नृपलिङ्गधरः । पुं । राजवेशधारिणि ॥

यथा । निजग्राहौजसा वीरः कलिं
दिग्विजयेकचित् । नृपलिङ्गधरं शू-

द्रं प्रन्तंगोमिथुनंपदेतिश्रीभागवत-
म् ॥ प्रवृद्धे कलिकालेतुतद्विधासुभू-

भुजः । प्रजाधनादानपराङ्मुखतोदुः-
खभागिनः ॥

नृपवत्सभः । पुं । राजाग्ने ॥ त्रि । राज-
प्रिये ॥

नृपवत्सभा । स्त्री । राजमहिष्याम् ॥ के-
विकापुष्ये ॥

नृपशुः । पुं । कार्याकार्यविवेकशून्ये ॥
ना पशुरिव । उपमितसमासः ॥

नृपसभम् । न । राज्ञांसभायाम् ॥ नृपा-
णांसभा । सभाराजामनुष्यपूर्वेति-

क्तीवत्तम् ॥

नृपात्मजा । स्त्री । राजपुत्र्याम् ॥ नृ-
पस्य आत्मजा ॥ कटुत्तुम्याम् ॥

नृपाध्वरः । पुं । राजसूययज्ञे ॥

नृपान्नम् । न । राजान्ननामधान्ये ॥ रा-
जोन्ने ॥

नृपाभीरम् । न । भक्ततुर्ये । राजभो-
जनकालीनवाद्यविशेषे ॥

नृपामयः । पुं । राजयक्ष्माणि । चयरो

नृसिंहः

गे ॥ राजोरोगे ॥

नृपावर्त्तम् । न । राजावर्त्तरत्ने ॥

नृपासनम् । न । भद्रासने । सिंहासने

। मगयादिकुतराजासने ॥ नृपस्यः
आसनम् ॥नृपाह्वयः । पुं । राजपलाण्डौ ॥ नृपना
मनि ॥नृपेशः । पुं । सार्वभौमे ॥ नृपाणा-
मीशः ॥नृपोचितः । पुं । राजमापे ॥ चि । रा
जार्हे ॥

नृमणा । स्त्री । सत्त्वदीपस्य प्रधाननद्याम् ॥

नृयज्ञः । पुं । अतिथिपूजने । ब्राह्मण
श्रेष्ठस्यार्चयाम् ॥नृवराहः । पुं । वराहरूपधृग्भगवद्व
तारे ॥ अयं वलेद्वारीति पुराणम् ॥नृवराहस्य वसतिर्महर्लीके प्रतिष्ठि
तेति पद्मपुराणम् ॥नृशंसः । चि । घातुके । क्रूरे ॥ नृनृशं
सति । शंसुहिंसायाम् । कर्मशयण
॥ परुषे । रुचे ॥नृषद् । पुं । मनुष्येषु विद्यमाने ॥ वु
ह्वै ॥ नृषुसीदति । पद्ल० । सं०
किप् ॥नृसिंहः । पुं । विष्णौ । हरेरवतारवि
शेषे ॥ यथा । यत्पादपद्ममकरन्दर

साऽनभिज्ञाविश्राममाविधिपदाद नृहरिः । पुं । नृसिंहे ॥

नृहरिः

पिसञ्चरन्तः । नप्राप्तुवन्निपशुकर्मर

ताधनेहास्तस्मै नृसिंहवपुसे हरये न

मस्ते इति विष्णुभागवतम् ॥ अपिच

। पुण्यारण्येनृसिंहैकनामसिंहेवि

राजते । यन्नादतः पलायन्ते महाकि

त्विषकुञ्जरा इति ॥ अस्य वसतिर्जन

लोके । यथा । नृवराहस्य वसतिर्मह

र्लीके प्रतिष्ठिता । नृसिंहस्य तथा प्रो

क्ता जनलोके महात्मन इति पाद्मेष्ट

ष्टिखण्डे २८ अध्यायः ॥ मनुजोत्तमे

॥ नासिंह इव । उपमितं व्याघ्रादिभि

रितिसमासः ॥ नाचासौ सिंहश्चेति

वा ॥ रतिवन्धविशेषे । यथा । पादौ

सम्पीड्योनौ च हठास्त्रिङ्गप्रवेशनम्

। हस्तयोर्वेष्टयेद्वाचं वन्धो नृसिंहसंज्ञ

क इति ॥

नृसिंहचतुर्दशी । स्त्री । वैशाखशुक्लच

तुर्दश्याम् ॥ यथा । वैशाखस्य चतु

र्दश्यां शुक्लायां श्रीनृकेशरी । जात

स्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्वीत स व्रत

मिति ॥

नृसिंहपुराणम् । न । नारसिंहे ॥

नृसेनम् । न । नरसेनायाम् ॥ नृणां

सेना । विभाषासेनेति पाक्षिकं ली-

वत्त्वम् ॥

नृसेना । स्त्री । नृसेने ॥ नृणां सेना ॥

नेत्रम्

नृहरिदासः । पुं । प्रह्लादे ॥
 नेत्रकः । निर्णेजके । रजके ॥ नेत्रोक्त
 । गिजिर् । खुल् ॥
 नेत्र । अ । शङ्कायाम् ॥ प्रतिषेधे ॥ वि
 चारे ॥ समुच्चये ॥
 नेत्रा । वि । प्रभौ । नायके ॥ प्रवर्त्तके
 ॥ नयति । शीञ् । तृच् ॥ निम्ब
 वृक्षे ॥ प्रापयितरि ॥ निर्वाहके ॥ य
 था । जगद्यन्त्रनिर्वाहकोनेतेतिविष्णु
 सहस्रनामभाष्यम् ॥
 नेत्रम् । न । मन्थगुणे ॥ वस्त्रभेदे ॥ द्रु
 मस्यमूले ॥ रथे ॥ जटायाम् ॥ ना
 द्यामिति विश्वः ॥ वस्त्रशलाकायाम्
 ॥ चक्षुषि ॥ अथनेत्रपरीक्षा । नेत्रं
 स्यात् पवनद्रुचं धूम्रवर्णं तथाक्षयम्
 । कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च वि
 लोकनम् ॥ हरिद्राखण्डवर्णञ्च रक्तं
 वा हरितं तथा । दीपद्वेषि सदाहञ्च
 नेत्रं स्यात्पित्तकोपतः ॥ चक्षुर्वला
 सबाहुल्यात् स्निग्धं स्यात्सलिलश्रुत
 म् । तथाधवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं व
 लान्वितम् ॥ नेत्रं विदोषबाहुल्यात्
 स्याद्दोषद्वयलक्षणम् । विदोषलिङ्गं
 सन्धेनतन्मारयतिरोगिणम् । विदोष
 पदूषितं नेत्रमन्तर्ममृशं भवेत् । वि
 लिङ्गं तलिलस्त्राविप्रान्तेनोन्मीलय-
 ष्यपीतम् ॥ नयति नीयतेऽनेन वा

नेत्रो

। शीञ् । सर्वधाधुम्यः प्रुन् । दात्री
 त्यादिना वा प्रुन् ॥ वि । नेतरि । न
 यनसाधने । प्रापयितरि ॥ प्रवर्त्त-
 केपि ॥
 नेत्रच्छदः । पुं । अक्षिपुटे । नेत्रपिधा
 यके चर्मपुटे । आंखकाठक्कन इति
 भाषा ॥
 नेत्रपर्यन्तः । पुं । अपाङ्गे ॥ वि । नय
 नावधिके ॥
 नेत्रपिण्डः । पुं । विडाले ॥ इतिहारा
 वली ॥ चक्षुर्गोत्रके ॥
 नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रजटायाम् ॥
 नेत्रधन्यः । पुं । बालानां कीडाविशेषे ।
 आंखमिचौनी इति भाषा ॥
 नेत्रमलम् । न । दूषिकायाम् ॥ नेत्र
 योर्मलम् ॥
 नेत्रमीना । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् ॥
 नेत्रयोनिः । पुं । इन्द्रे । वासवे ॥
 नेत्ररञ्जनम् । न । कज्जले ॥ नमृत्या-
 चेत्योजयेत्तुसाधकोनेत्ररञ्जनमिति-
 कालिकापुराणम् ॥
 नेत्ररोगः । पुं । चक्षुरोगे ॥ तन्निदान
 माहमाधवः । द्रवाक्षयान्नाग्निशिसे
 धिताच्चविण्मूषघातागमनिग्रहाच्च-
 । उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशात् दूरे
 क्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च । स्वेदाद्रजो
 धूमनिषेवणाच्चर्द्धेर्विघाताद्वमना

नेदीय

तियोगात् । प्रसक्तसंरोदनशोकता-
पाच्छिरोभिघातादतिमथगनात् ॥
तथाकृतनाच विपर्ययेण क्लेशाभि-
घातादतिमैथुनाच्च । वातात्पित्ता-
त् कपाद् रक्तादमिथ्यन्दर्तुर्विधः
। प्रायेण जायते घोरः सर्वेनामया-
करः इति च ॥ वास्पग्रहात् सूर्यनि-
रोक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
दोषाः ॥
नेत्ररोगहा । स्त्री । वृश्चिकालीवृक्षे ॥
चि । चक्षुरोगनाशके ॥
नेत्रामयः । पुं । नेत्ररोगे ॥
नेत्राम्बु । न । अश्रुणि ॥ नेत्रयोरम्बु ॥
नेत्रारिः । पुं । मेहुण्डवृक्षे ॥
नेत्री । स्त्री । नद्याम् ॥ नाद्याम् ॥ श्रि-
यि । लक्ष्म्याम् ॥ नेत्रशब्दात्पित्त्वा-
न् डीष् ॥ प्रापणकर्त्र्याम् ॥
नेत्रोपमफलः । पुं । वातादे । वदाम-
इति भाषा ॥
नेत्रौषधम् । न । पुष्पकासीमे ॥ चक्षु-
रो गौषधमात्रे ॥
नेत्रौषधी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥
नेदिष्टः । वि । अत्यासन्ने ॥ अयमेष्टा-
मतिशयेनान्तिकः ॥ इष्टन् । अन्तिक-
कषाढयोर्नेदसाधौ ॥ निपुणे ॥ अङ्गी-
ठ वृक्षे ॥

नेदीयमान् । चि । अत्यन्तसमीपे ।

नेमिः

अपमनयोऽतिशयेनान्तिकः । इय-
सुन् । अन्तिकस्यनेदादेशः ॥
नेपः । पुं । पुरोहिते ॥ नयति नीयते
वा । गीञ् ० । पानीविपिभ्यः पः ॥
नेपथ्यम् । न । रङ्गज्यायाम् । रङ्गभू-
मौ ॥ पुं । अलङ्कारे । प्रसाधने । वे-
शे ॥ वेशस्थाने ॥ नयति । गीञ् ० ।
विच् । गुणः । नयोनैवस्य नेतुर्वा-
पथ्यः ॥
नेपालः । पुं । स्वनाम्नाप्रसिद्धे हिमाल-
यैकदेशविशेषे ॥ यथा । जटेश्वर-
समारभ्य योगेन्यन्तं महेश्वरि । ने-
पालदेशो देवेशीत्युक्तं श्रीशक्ति-
सङ्गमे ॥
नेपालकम्वलः । पुं । कुतपाख्ये ॥
नेपालनिम्बः । पुं । नेपाले । तृणनि-
म्बे । ज्वरान्तके । नाडीतिक्ते ॥
नेपालमूलकम् । न । हस्तिदन्तसदृशे
मूलकविशेषे ॥ नेपालमूलकंचान्य-
त्तद्भवेन्नजदन्तवत् ॥
नेपालिका । स्त्री । मनःशिलायाम् ॥
नेमः । पुं । काले ॥ अवधौ ॥ अद्वे-
। खण्डे ॥ प्रकारे ॥ कैतवे ॥ गर्ते ॥
नीयते । गीञ् ० । अर्त्तिस्तुम्विति
मन् ॥ नाद्यादौ ॥ अम्यस्मिन् । इ-
तिशब्दः ॥

नेमिः । पुं । जिनविशेषे ॥ तिनिशब्दः

नैकमे

चे । तिनाश इतिभाषा ॥ स्त्री । वि
कायाम् । कूपसमीपे रज्जुधारणा
र्थे विदाहयन्ते ॥ चक्रान्ते । प्रधौ ।
रथचक्रस्य भूमिस्पर्शभागे ॥ कृपा
न्तिके समानस्थलभागे ॥ इति शब्द
रत्नावली ॥ नयतिरथम् नयन्त्यने-
नवा । शीञ् । नियामिः ॥
नेमिचक्रः । पुं । परीक्षितं शजे असीम
कृष्णस्य पुत्रे ॥
नेमिशम् । न । नैमिशारण्याख्ये चेष्टे
॥ ब्रह्मणा विष्टुष्टस्य चक्रस्य नेमिः शी
र्यते कुण्ठी भवति यत्र तत् ॥
नेमी । स्त्री । कूपस्य चिकायाम् ॥ च-
क्रान्तभागे । प्रधौ ॥
नेष्टः । चि । निषिद्धे ॥
नेष्टुः । पुं । लोष्टे ॥ इति शब्दान्मुधिः ॥
नेष्टा । पुं । ऋत्विग्विशेषे ॥ नयति ।
शीञ् । नयतेः पुक्तेतिट् ॥ नष्टु
नेप्रतिसाधुः ॥
नैःस्वम् । न । निःस्वतायाम् । दुर्गतौ ॥
नैकटिकः । पुं । भिक्षौ ॥ भिक्षुणा ग्रा
मात् क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । प्र
योजनान्निकटे वसति । ठक् ॥ चि ।
निकटवर्तिनि ॥
नैकथम् । न । निकटत्वे ॥
नैकभेदः । चि । बहुविधे । उच्चावचे ॥
अनेकप्रकारे ॥ एकोभेदोऽस्य । न

नैक्यक

एकभेदः । सुसुपेति समासः ॥ न
एकोभेदोऽचेतिवा । उत्तरपदशब्द
स्य समास चरमावयवे ह्रस्वत्वान्मध्य
पदे न लोपाभावः ॥
नैकषेयः । पुं । राक्षसे ॥ निकषाया
अपत्यमित्यर्थे ठक् ॥
नैकृतिकः । चि । स्वस्मिन्नुपकारित्व
भ्रममुत्पाद्यपरवृत्तिच्छेदेन स्वाऽ
र्थपरे ॥ निकृत्यापरापकारेण जी-
वति । निकृत्यानिष्ठुरतया चरतिर्वा
। ठक् ॥
नैगमः । पुं । न । उपनिषदि ॥ वणि
जि । वाणिजे ॥ नागरे । पौरे ॥ न
ये ॥ ऋत्त्याम् ॥ निगमे भवः । त
चभवः इत्यण् ॥ निगमएववा । प्र०
अण् ॥ चि । निगम सम्बन्धिनि ॥
नैचिकम् । न । गोः शिरोदेशे ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥
नैचिकी । स्त्री । उत्तमायांगवि ॥ नी
चैश्चरति । चरतीति ठक् । अथ-
यानामिति टिलोपः । यद्वा । निचिः
कर्णशिरोदेशे इतिरभसः । ततः
स्वार्थेकन् । प्रशस्तं निचिकमस्याः ।
ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ॥
नैजः । चि । निजसम्बन्धिनि । स्वीये ॥
नैक्यम् । न । निक्त्यत्वे ॥ इन्द्राधाकान्तः ॥
नैक्यकम् । न । निक्त्यानुष्ठेये । जप

नैमित्तिक

यज्ञे । ब्रह्मयज्ञादिरूपे ॥ यथा । वे
दांपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैमित्तिके
। नानुरोधोऽस्य न ध्याये होममं च
युचैव हीति ॥ नैमित्तिके नास्य न ध्या
यो ब्रह्मसंघटितत् स्मृतम् । ब्रह्माहु
ति हुतं पुण्यमन ध्यायवषट्कृतमि
ति मनुः ॥

नैमित्तिकशब्दः । पुं । निमित्तशब्दत्वा
दिनि ॥ निमित्तः शब्द इति आह ।
तदा हेतिमाशब्दादिभ्य षक् ॥

नैदानिकः । चि । निदानविदि ॥ निदा
नाद्येत्तरि ॥

नैद्रः । चि । निद्रासम्बन्धिनि ॥

नैपालः । पुं । नेपालनिम्बे ॥ चि । नेपा
लदेशसम्बन्धिनि ॥

नैपालिकम् । न । ताम्रे ॥ इतिरानि ॥

नैपाली । स्त्री । नवमाल्याम् ॥ कुन
द्याम् । मनःशिलायाम् ॥ सुवहा
याम् । श्रेष्ठाशिकायाम् ॥ नेपाले
भवा । तत्र भवत्ययम् ॥ नील्यामि
ति शब्दरत्नावली ॥

नैपुणम् । न । नैपुण्ये ॥ निपुणस्य भा
वः ॥

नैपुण्यम् । न । निपुत्वे ॥ निपुणस्य क
र्मभावो वा । ब्रा० प्यञ् ॥

नैमित्तिकम् । न । पुत्रजन्माद्यनुबन्धि
षुजातेष्व्यादिकर्मसु । निमित्तमा

नैमिष

चमासाद्यावश्यकर्तव्यतया विहितेषु
॥ चि । हेतुमति । निमित्तादांगते
॥ ठक् ॥

नैमित्तिकक्रिया । स्त्री । निमित्तनिष्
यवदधिकारिकर्तव्ये कर्मणि ॥

नैमित्तिकदानम् । न । निमित्तनिष्
यवदधिकारिकर्तव्ये दाने ॥ यथा ।
यत्पापोपशान्त्यै वदीयते विदुषां
करे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टदानं सङ्गि
रनुष्ठितमिति गरुडपुराणम् ॥

नैमित्तिकधर्मः । पुं । निमित्ताश्रित
धर्मे ॥ निमित्तमेक माश्रित्य यो
धर्मः सम्पवर्त्तते । नैमित्तिकः स
विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥

नैमित्तिकलयः । पुं । प्रलयविशेषे ॥
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्राह्मे नैमित्तिको-
लयः ॥

नैमित्तिकज्ञानम् । न । निमित्तनिष्-
यवदधिकारिकर्तव्ये ज्ञाने ॥ यथा ।
चाण्डालशवपूयादिस्पृष्टाऽस्मात्तारज
स्वज्ञाम् । ज्ञानार्हस्तु यदाज्ञाति ज्ञा
नं नैमित्तिकं हितमिति ॥

नैमिशम् । न । नैमिशारण्ये ॥ नैमि
शमेव । स्वार्थे ऽण् ॥ तीर्थविशेषे ॥

नैमिशारण्यम् । न । प्रसिद्धे ऽरण्यवि
शेषे ॥ नैमिशश्च तदरण्यञ्च ॥

नैमिषम् । न । नैमिशारण्ये ॥ तीर्थ

नैग्रो

विशेषे ॥

नैमिषकुञ्जम् । न । तीर्थविशेषे ॥

नैमिषारण्यम् । न । स्वनाम्नाप्रसिद्धे ।

रण्यविशेषे ॥ अचारण्ये नैमिषेण

दानवबलं विष्णुना निहतम् । तथा

हि । तेन चक्रेण तत्सैन्यं मासुरं-

दौर्जयं क्षणात् । निमिषान्तरमात्रे

ण भस्मवद्बहुधाकृतम् ॥ एवं कृत्वा त

तो देवो मुनिगौरमुखं तदा । उवा

च निमिषेणेदं निरुतं दानवं बलम्

॥ अरण्येस्मिंस्तस्तेन नैमिषारण्य

संज्ञितम् । भविष्यति यथाहं वै ब्रा

ह्मणानां विशेषतः ॥ इति वराहपुरा

णे गौरमुखं प्रति भगवदाकाम् ॥ सुक

थादेव्यधिष्ठिते सिद्धसिद्धस्थानम् ॥ सु

कथातत्र देवता । देवदेवाधिपः शम्भु

नैमिषे च महेश्वरे त्यागमोक्तेः ॥ नै

मिषेतु महास्थाने देवीसालिङ्गधारि

णीति देवीगीता ॥

नैमेयः । पुं । परीवर्त्तः । परिदाने ।

विनिमये ॥ निमानम् । मेङ्प्रणि

दाने । अचोयत् । ईदृशति । गुणः ।

प्रज्ञाद्यण ॥

नैग्रोधम् । न । न्यग्रोधफले ॥ न्यग्रोध

स्य विकारः । प्रज्ञादिच्छाद्यण । तस्य

विधानसामर्थ्यात्फलेन लुक् । न्यग्रो

धस्यैव केवलेत्येजागमः ॥ न्यग्रोध

नैर्जर

जाते च मसादौ ॥

नैयङ्गवम् । त्रि । न्यङ्कुम्भगजातवस्त्र

चर्मदौ ॥

नैयमिकम् । न । निश्चयनैमित्तिकवि

धिप्राप्ते सन्त्याध्ययनजातेष्व्यादौ ॥

नैयाधिकः । चि । सांवादिके । स्वाद्य-

पादे । तर्कशास्त्राध्येतरि । तद्वत्तरि

च ॥ न्यायमधीते वेत्ति वा । कृतक

यादिति ठक् ॥

नैयासिकः । चि । न्यासाभिप्ते ॥ न्यास

मधीते वेदवा । उक्त्यादिच्छादक ॥

नैरन्तर्यम् । न । निरन्तरत्वे ॥

नैराशयम् । न । आशयोऽभावे ॥

नैरुक्तः । चि । निरुक्तसम्बन्धिनि ॥

नैरुक्तिकः । त्रि । निरुक्ताध्येतृवेदिषोः

॥ निरुक्तमधीते वेदवा । उ० ठक् ॥

नैर्ऋतः । पुं । राक्षसे ॥ पश्चिमदक्षिण

कोणाधिपतौ ॥ सैहिकेये ॥ निर्ऋ

तेरपत्यम् । तस्यापत्यमित्यण ॥

नैर्ऋती । स्त्री । असुरशक्ता ॥ अवा

चीप्रतीच्यार्मधायां दिशि । नैर्ऋत

कोणे ॥

नैर्गुण्यम् । न । निर्गुणत्वे ॥

नैर्भागम् । न । भौमस्यैव पानीयस्य प्र-

भेदे । निर्जरसम्बन्धिजले ॥ शैल-

सानुस्रवद्वारिप्रवाहे निर्जरे ऊरः ॥

सतु प्रस्रवणस्यापि तच्च त्वं नैर्जरं ज

नैषधः

लम् ॥ नैर्जरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं
दीपनं लघु । मधुरं कटुपक्ववा
तलं स्यादपिस्तलम् ॥

नैर्मल्यम् । न । निर्मलत्वे ॥ विषय
वैराग्ये ॥ यथा । विषयेष्वतिसंरा-
गोमानसो मल उच्यते । तेष्ववहि-
विरागस्तु नैर्मल्यं समुदाहृतमिति ॥
नैर्वाहिकम् । न । वाप्याः निर्गमन-
द्वारे ॥

नैविद्यम् । न । वंशफूलारगुणविशेषे
॥ यथा । नैविद्यं प्रौढताचापि सुस्व-
रत्नञ्च शीघ्रता । माधुर्यमिति पञ्चा-
मी फुल्लतेषु गुणाः स्मृताः ॥ निविड-
त्वे । सघनतायाम् ॥

नैवेद्यम् । न । निवेदनीयद्रव्ये ॥ अ-
र्वाग्विसर्जनाद् द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमु-
च्यते विसर्जिते जगन्नाथे निर्मल्यं
भवति क्षणात् ॥

नैशम् । त्रि । नैशिके ॥ निशायां भवम्
। निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति शैषिकेर्घे पु पा
चिकोण् ॥

नैशिकम् । त्रि । नैशे ॥ निशायां भव-
म् । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति पच्चे
ठञ् ॥

नैषधः । पुं । नलभूपतौ ॥ निषधदेशा-
धीश्वरे ॥ निषधानामयम् । तस्मै द-
मित्यण् ॥ त्रि । निषधसम्बन्धिनि ॥

नैष्ठिकः

नैषादकिः । पुं । निषादतनये ॥
नैष्कर्म्यम् । न । ब्रह्मविषयविचारनि-
ष्पन्नज्ञाने ॥ सर्वकर्मशून्यत्वे । कर्म
त्यागरूपे सन्न्यासे ॥ निष्कर्मणो भावः
। प्यञ् ॥ वेदाक्तमेव कुर्वाणो निः-
ज्ञोऽर्मितमीश्वरे । नैष्कर्म्यसिद्धिर्लभ-
ते रोचनार्थाफलश्रुतिमहाभागव-
ते एकादशस्कन्धः ॥

नैष्किकः । पुं । रूप्याध्यक्षे । टङ्गादि-
शालायां नियुक्ते ॥ निष्के हेमनि
युक्तः । तत्र नियुक्त इति ठक् ॥ त्रि ।
निष्केण क्रीते ॥ निष्कस्य विकारे ॥ क्री-
तवत् परिमाणादित्यति देशात् अ-
समासे निष्कादिभ्य इति ठक् ॥

नैष्ठिकः । पुं । ब्रह्मचर्येण यावज्जीवं गु-
रुकुलेवासिनि । निष्ठासंसारसमाप्ति-
स्तत्प्रयोजने ब्रह्मचारिविशेषे ॥ यथा
। नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्य-
सन्निधौ । तदभावेऽस्तनये पत्-
न्यां वैश्वानरेपि वा ॥ अनेन विधिना-
देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः । ब्रह्मलो-
कमवाप्नोति न चेहः ॥ जायते पुनः ॥
आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रचक्षते पु-
नः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शु-
द्धोत् स आत्महा ॥ आरूढपतितं वि-
प्रमण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्धतं कृ-
मिदष्टश्च स्पृष्टा चान्द्रायणं चरेत् ॥

नैः

निष्ठाविद्यतेऽस्य । मत्त्वर्थीयवृक् ॥
निष्ठायां भवः भवार्थेठग्वा ॥ चि ।
निश्चले ॥

नैष्ठिकी । स्त्री । निश्चलायाम् ॥ टिट्ठे
तिङीप् ॥

नैसर्गिकः । चि । स्वाभाविके ॥

नैस्त्रिंशिकः । चि । असियोधे । असिहे
तौ ॥ निस्त्रिंशः प्रहरणमस्य । प्रहर
णमिति ठक् ॥

नै । अ । अभावे ॥ नह्यति । नह् ।
डो प्रत्ययः ॥

नैचेत् । अ । निषेधे ॥

नैदना । स्त्री । नैदनायाम् ॥

नैदितः । चि । प्रवर्तिते ॥ प्रेरिते ॥

नैधाः । पुं । ऋषिविशेषे ॥ नूयते ।
णु० । नुबोधुट्चेत्यसिः । नबंदधा
तिवा ॥

नैपस्थाता । चि । दूरस्थे ॥ हीनार्थ
विशेषे । अनुपस्थिते । पास नही
इति भाषा ॥ यथा । अन्यवादीक्रि-
याद्वधीनैपस्थातानिरुत्तरः । आहू-
तप्रपलायीचहीनः पञ्चविधः स्मृतः
॥ न उपसमीपे तिष्ठति । टा० ।
वृच् ॥

नैः । स्त्री । नैकायाम् ॥ नैकाविशे-
षे । कलकी नाव इति यस्यादेशभा-
षा इष्टिन्कोट् इतीङ्ग्रेजभाषाच ॥

न्यचः

यथा । ततः प्रवासितो विद्वान् वि-
दुरेणनरस्तदा । पार्थानादर्शयामा-
समनोमारुतगामिनीम् ॥ सर्ववात-
सहं नावं यन्त्रयुक्तांपताकिनीम् ।
शिवेभागीरथीतीरे नरैर्विस्मि-
भिः कृताम् ॥ इति महाभारते आ-
दिपर्वणि जतुकागृहे १४६ अध्यायः
नूयते । णुद० । ग्लानुदिभ्यां डौः ॥
यद्वा । नयति । णीञ् । अन्येभ्यो०
डः । नम् अवति । क्तिप् । ज्वरत्वं
च्युट् । वृद्धिः ॥

नैका । स्त्री । नावि । तरगयाम् । नि-
प्यदयाने । तयाम् ॥ नैशब्दात्स्वा-
र्थकः ॥

नैकादण्डः । पुं । क्षेपयाम् । नैका
पार्श्वद्वयवद्चालनकाष्ठे । दाँड इति
भाषा ॥ नैकायाः दण्डः ॥

नैतार्थः । चि । नाव्ये ॥ नावातार्थः ॥
न्यता । स्त्री । विट्कीटे ॥ न्यकाविट्
कीटकेस्त्रियामिति शब्दाम्बुधिः ॥

न्यकारुका । स्त्री । विट्कीटे । शकृत्
कृमौ ॥ इति हारावली ॥

न्यकरणम् । न । तिरस्कारे ॥

न्यकारः । पुं । अनादरे । अवहेलने ॥

न्यकृतिः । स्त्री । रीढायाम् । न्यक्का-
रे ॥

न्यचः । पुं । यामदग्न्य । परशुरामे ॥

न्यग्रोधा

महिषे ॥ न । कात्स्न्ये ॥ तृणे ॥ चि
। निकृष्टे ॥ नियतानि निकृतानि वा
अक्षायियस्य यस्मिन् वा ॥

न्यग्रोधः । पुं । व्यामे । व्यामपरिमाणे
॥ वटवृक्षे ॥ शमीद्रुमे ॥ न्यकरुण
-द्रि । रुधिरः । कर्मण्यण् ॥ हरौ ॥
न्यागार्वाक् रोहति सर्वेषामुपरिवर्त्त
पृ० हस्तधः ॥ सर्वाणिभूतानिन्यक्-
कृत्य निजमायया ॥ वृणोतिरुण्डी
तिवा ॥ विषपण्यम् ॥ मोहनाख्यौ
पधौ ॥

न्यग्रोधपरिमण्डलः । पुं । व्यामपरिमि
तोक्त्रायपरीणाहेपुरुषे ॥ एतादृशाः
पुरुषास्त्रेतायुगे चक्रवर्त्तिन आसन्
। यथा । महाधनुर्दुराश्वेष चैतायां
चक्रवर्त्तिनः । सर्वलक्षण सम्पन्ना
'न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ न्यग्रोधैतु
स्मृतौ बाहू व्यामेन्यग्रोधउच्यते ।
व्यामेनउक्त्रयोयस्य अधऊर्ध्वं च देहि
नः ॥ समोक्त्रयपरीणाहेन्यग्रोधपरि
मण्डलः ॥ इतिमात्र्ये ११८ अध्यायः ॥

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । अङ्गनावि
शेषे ॥ यथा । स्तनौ सु कठिनौयस्या
नितम्बे च विशालता । मध्ये क्षीणा-
भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डलेति श
ब्दमात्रा ॥

न्यग्रोधा । स्त्री । न्यग्रोध्याम् ॥

न्यस्तः

न्यग्रोधी । स्त्री । उपचिषायाम् । मूषि
कपण्यम् ॥ न्यकरुणद्विवंहुमूलत्वा
त् । रुधिरः । पचाद्यच् । गौरादि
रिति प्राञ्चः ॥

न्यञ्चंरुणद्वि इतिवा । कर्मण्यण् ॥
न्यङ्कुः । पुं । मुनिविशेषे ॥ बहुविषा
खेमृगविशेषे । वारहसिङ्गा इति भा
षा ॥ न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्वल्यो वृष्यो
दोषत्रयापहः ॥ नितरामञ्चति ।
नावञ्चेरित्युः । न्यङ्कादित्वत् कु
त्वम् ॥

न्यङ्कुभूरुहः । पुं । शोणकवृक्षे । श्यो
नाके ॥

न्यङ्गम् । न । अषंये इतिवाक्पाठ्यमि
ताक्षरा ॥

न्यच्छम् । न । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

न्यङ् । चि । निम्ने ॥ नीचे ॥ कात्स्न्ये
॥ न्यञ्चति । अञ्चुः । ऋत्विगिति
किन् ॥

न्यञ्चितम् । चि । अधः क्षिप्ते ॥

न्यन्तः । पुं । चरमप्रदेशे । पश्चिमभागे
॥ नितरामन्तः ॥

न्ययः । पुं । नाशे ॥ निपूर्वादिण एरञ्च
। न्ययंगतः पापः । नृशमित्यर्थः ॥

न्यस्तः । चि । निरुष्टे । च्यक्ते । निहि
ते । स्थापिते ॥ यथा । शरणं मम न

न्यायः

हिज ननी न पिता न सुता न सोद
रानान्ये । परमं शरणमिदमेव चर
णं ममन्वृद्धिदेशिकन्यस्यमिति ॥
न्यस्यतेस्म । असु० । तः ॥

न्यस्तदण्डः । पुं । सन्यासिनि ॥

न्यस्तशस्त्रः । पुं । दिव्यपितृषु ॥ वि । अ
स्त्रशस्त्रवर्जिते ॥ न्यस्तानि शस्त्राणि
यैर्येनवा ॥

न्याक्यम् । न । मूंडी मुडकी फरुही
इत्यादिभाषाप्रसिद्धे भृष्टान्ते ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥

न्यादः । पुं । आहारे ॥ न्यदनम् । अ
द० । नौणवेत्येदेर्णः ॥

न्यायः । पुं । अभ्येष्टे । कल्पे । देशरूपे
उचिते ॥ नियमेन ईयते । इण्० ।
परिन्योर्नीलोर्धघूताभ्येष्टयोरिति घ
ञ् एषोऽन्यायः उचितमित्यर्थः ॥

गोतमप्रणीते षोडशशपदार्थनिरूप-
णपरेशास्त्रविशेषे । तर्कविद्यायाम्
। आन्वीक्षिक्याम् ॥ एतद्दर्शनमते
नित्येच्छाकृतिमतिसहितः परमा
त्मा ईश्वरः । स तु ब्रह्मपदार्थजीवा
तिरिक्तः । एतच्छास्त्रप्रयोजनं चा-
र्वाकादि मतनिराकरणं पूर्वकं जग
त्कारणतयेश्वर संस्थापनं शंशयादि
निरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च । एतद्दर्-
शनकारोगोतमः । तत्सूत्रप्रमा-

न्यायः

णादिषोडशपदार्थनिरूपणम् । तेषां
तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम् । तस्य भाष्य
कारो वात्स्यायनः । तद्वार्तिककारः
काच्ययनः । तट्टीकाकारो वाचस्प
ति मिश्रः । तच्छात्रउदयनाचार्यः ।
कुसुमाञ्जलिप्रभृति ग्रन्थकर्त्ता । त-
च्छिष्यप्रप्याहरिदासे रामभद्रगङ्गेशो
पाध्यायवित्तामणिकारादयो वद्ववः ॥
* ॥ प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिग-
मनात्मकपञ्चावयववाक्ये ॥ यथा ।
पर्वोवह्निमान् धूमात् योयोधूमं
वान् ससवह्निमान् यथामहानसम्
वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम् तस्माद्वह्नि
मान् ॥ नीयते प्राप्यते विवक्षितो
र्थोयेन स न्यायः । अध्यायन्यायेति
घञन्तोनिपातितः ॥ नीतौ ॥ ज्यो
पाये ॥ भोगे ॥ युक्तौ ॥ युक्तिमूल
कदृष्टान्तविशेषे ॥

न्यायपथः । पुं । मीमांसादिशास्त्रे ॥

न्यायवृत्तः । वि । शास्त्रविहिताचारे ।

यथाशास्त्रव्यवहारिणि ॥

न्यायसारिणी । स्त्री । लुण्ठ्याम् । युक्ति

पूर्वककर्मकारिण्याम् ॥ इति त्रिका-

ण्डशेषः ॥ न्यायस्थले ॥

न्यायी । वि । न्यायवति ॥

न्याय्यः । वि । न्यायलब्धे । युक्ते औप

यिके ॥ न्यायादनपेतम् । धर्मपथ

न्युजः.

र्थन्यायादनपेतइतियत् ॥ उचिते ।

शस्त्रीयधम ॥ न्याये भग्नः न्यायादा
गतो वा । दिगादित्वाद्यत् ॥न्यासः । पुं । त्यागे ॥ उपनिधौ । स्या
प्यद्रव्ये । प्रकाशस्यापितेद्रव्ये ॥ न्यस्य

ते । असु० । कर्मणि णि ॥ अर्पणे

से ॥ सन्यासे ॥ यथा । व

। विन्य

विदिषान्यासं विद्वन्त्यासश्चभे

हेतु विदेहमुक्तेष्व जीवन्मु

तैक्रमात् ॥ काशिकाख्यपाणि

न्यस्यत्याख्यानग्रन्थविशेषे ॥ अङ्गेषु

चिन्तने ॥

सार्पणम् । न । निक्षेपप्रतिदा

न्य

न्युङ्खः । पुं । साम्नः षट्प्रणवेपु । सा

मविशेषस्यषडोङ्कार्याम् ॥ सम्यक्ज्ञाने

चे । अतिप्रिये ॥

न्युसः । धि । दत्ते ॥

न्युजः । पुं । दर्भमयस्रुचि । कुशस्रुचि

॥ न । कर्मरङ्गफले । कमरख इति

भाषा ॥ आद्यादिपाचप्रभेदे ॥ वि ।

कुञ्जे । कुव्डा इति भाषा ॥ रोगे

णवक्रपुरुषे ॥ अधोमुखे ॥ न्युजन्त्य

स्मिन् । उज्ज्वलार्जवे । अधिकरणेघ

जि कवर्गाभावो भुजन्युजौपागय

न्ये

तापयोरितिनिपास्यते ॥ न्युजनम्

। भावे वा घञ् ॥ न्युजः प्रष्टवक्रत्त

कारी यस्यास्ति । अर्श आद्यच् ॥

न्युजखङ्गः । पुं । कटीतले । कुजख

ङ्गे ॥

न्युङ्खः । आमोमित्यादिषोडशोङ्का

रेषु ॥

न्यूनः । वि । गह्वे ॥ ऊने ॥ न्यूनयति

। ऊनपरिहाये । पचाद्यच् । घञ्वा ॥

न्यूनपञ्चाशद्भावः । पुं । ऊनपञ्चाशद्भा

वे । पागले ॥

न्यस्थिमा । पुं । शिवे ॥ वि । नराऽ

स्थिमालावति ॥

न्ये । अ । वितर्के ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इत्यादिगैडकुलोत्पन्नाडीचवाल

प्रधानोपनामतुलाराम मिश्रात्मज-

श्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्री

सङ्गरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिवा

जकार्यश्रीमद्वरिहरानन्दनाथभार-

तिशिष्येण ब्राह्मवधूतश्रीसुखानन्द

नाथपरनामधेयेनविरचिते शब्दा

र्थचिन्तामणौ तद्वर्गः समासङ्गतः

मुद्राङ्कितकराया कायस्थ कलशेष्ठ

मुंशी श्रीरामप्रसादजने ॥ * ॥

